

TOFIQ NƏCƏFLİ

AZƏRBAYCAN
SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN
xarici siyasəti

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU**

TOFIQ NƏCƏFLİ

**AZƏRBAYCAN
SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN
XARİCİ SİYASƏTİ**

Bakı-2020

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktor: **Yaqub Mahmudov**
*AMEA-nın həqiqi üzvü,
Əməkdar elm xadimi,
Dövlət Mükafatı laureatı*

Rəyçilər: *t.e.d., prof. Ş.F.Fərzəliyev*
t.e.d. X.S.Qasimov

Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti (*Türkiyə tarixşünaslığında*). Bakı: «Turxan NPB», 2020. 520 s.

Monoqrafiyada Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsi öyrənilmişdir. Əsərdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsi prosesinə Türkiyə tarixçilərinin münasibəti aydınlaşdırılmış və XVI-XVIII əsrin I yarısında Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasındakı siyasi əlaqələr, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Məmlük dövləti, Şeybanilər, Türküstan xanlıqları, Böyük Moğol imperiyası, Böyük Moskva knyazlığı, Gürcüstan knyazlıqları və Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələr tarixinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsi araşdırılmış və dövrün mənbələrindən istifadə edilərək təhlil edilmişdir. Əsərdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasət tarixinə dair zəngin faktik material verilir.

Monoqrafiya tarixçilər, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasət tarixini öyrənən tələbələr, həmçinin geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

N $\frac{0503010000-098}{(TNP)-2020}$

© AMEA Tarix İnstitutu, 2020

© Turxan NPB, 2020

AZƏRBAYCAN TARİXÇİSİNİN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN TARİXİNƏ DAİR QIYMƏTLİ ARAŞDIRMASI

**T.H.Nəcəflinin «Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti
(Türkiyə tarixşünaslığında)» monoqrafiyasına**

ÖN SÖZ

Tariximizin öyrənilməsi, eyni zamanda tanıdılması ilə bağlı vacib məsələlər sırasında Azərbaycan Səfəvi dövləti və onun zəngin irsi xüsusi yer tutur. Azərbaycanın tarixi torpaqlarını ilk dəfə vahid mərkəzdə birləşdirməyə nail olan Səfəvilərin istər dövlətçiliyimizin inkişafında, istərsə də diplomatiya tariximizdə müstəsna rolu olmuşdur.

Xalqımızın dövlətçilik tarixinin ən şanlı səhifələrindən birini təşkil edən Səfəvi imperiyası təkcə Azərbaycanın, həmçinin bütövlükdə Cənubi Qafqazın deyil, eyni zamanda bütün Yaxın və Orta Şərqi dövlətçilik tarixində, beynəlxalq münasibətlərində, hərbi-siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. Avropa-Şərq qarşılıqlı əlaqələrində də çox fəal rol oynamışdır.

Məlum həqiqətdir ki, yaxın keçmişdə Sovet İttifaqının dağılmasına qədər nə Azərbaycanın, nə Mərkəzi Asiyanın türk tarixçiləri, nə də bütövlükdə sovet türkoloqları obyektiv türk tarixi yazı bilməzdilər. Bu tarix hökmən mərkəzin – Moskvanın diktə etdiyi konsepsiyalar əsasında saxtalaşdırılmalı və təhrif olunmalı idi. Sovet rejiminin yalançı xalqlar dostluğu ruhunda yazılan əsərlərdə türk xalqları bir-birinin yağı düşmənləri kimi təqdim olunurdu. Daha doğrusu əsl qardaşlar bir-birinə düşmən, düşmənlər isə qardaş kimi təqdim edilirdi. Sovet türkoloqlarına, o cümlədən Azərbaycan tarixçilərinə türk mənbələrindən və tarixçilərinin əsərlərindən faydalanmaq yasaq idi. Sovet İttifaqının sərhədlərindən xaricdə əsər nəşr etmək isə mümkün olan iş deyildi.

Beləliklə, Azərbaycan tarixinin bir çox problemləri, o cümlədən də orta əsrlər tariximiz, əlbəttə, təhriflərdən təmizlənməlidir.

Nə qədər acı təəssüflər doğursa da qardaş Türkiyə tarixçiləri də, bir çox hallarda, ümumtürk tarixinə, o cümlədən Azərbaycanın orta əsrlər tarixi ilə bağlı tədqiqatlarına yenidən baxmalıdırlar. Hər bir türk xalqının tarixinə, onun tarixi şəxsiyyətlərinə, dünya tarixindəki roluna həssaslıqla, ehtiramla yanaşılmalıdır. Bir sözlə, doğru-düzgün, həqiqəti olduğu kimi əks etdirən tarix yazılmalıdır. Hər bir tarix əsəri qardaş türk xalqlarını bir-birinə daha da yaxınlaşdırmalıdır.

Bunun üçün türk xalqlarının qardaş qanı ilə yoğurulmuş və nəsillərə

əmanət edilmiş tarixi üzə çıxarılmalıdır. Əmir Teymura, Uzun Həsənə, Şah İsmayıl Xətaiyə, Sultan Səlimə, Sultan Süleymana və digər tarixi simalara ümumtürk tarixinin görkəmli şəxsiyyətləri kimi eyni mövqedən, həssaslıqla, həmin tarixi şəxsiyyətlərin mənsub olduqları qardaş türk xalqlarının tarixi mənafeyi baxımından yanaşılmalıdır. Bir sözlə, türkün elə bir tarixi yazılmalıdır ki, bu tarix bütün türk xalqları üçün doğma olsun, gələcək nəsilləri birləşdirən tarix olsun...

Bu baxımdan istedadlı ortaəsrşünas alimimiz t.e.d. Tofiq Nəcəflinin təqdim etdiyi «*Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti (Türkiyə tarixşünaslığında)*» adlı monoqrafiya son illərdə Azərbaycan tarixşünaslığına daxil olmuş ən sanballı tədqiqatlardan biridir. Müəllif olduqca gərəkli bir addım atmış, qələmə aldığı bu aktual mövzunu böyük məsuliyyətlə araşdırmışdır. O, müasir Türkiyə tarixşünaslığında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinə dair yazılmış elmi ədəbiyyatı tənqid və təhlil süzgəcindən keçirərək Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinə qardaş ölkənin tarixçilərinin baxışını müəyyən etmişdir.

Tofiq Nəcəfli «*Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti (Türkiyə tarixşünaslığında)*» adlı mövzunu qələmə almaqla doğru yol seçmişdir. Əslində bütün qardaş türk dövlətlərinin tarixçiləri bir-birinin tədqiqatları ilə tanış olmalı, gələcək axtarışlar üçün ümumi məxrəcə gəlməyi bacarmalıdırlar.

Tariximizin öyrənilməsi, eyni zamanda tanınması ilə bağlı vacib məsələlər sırasında Azərbaycan Səfəvi dövləti və onun zəngin irsi xüsusi yer tutur. Azərbaycanın tarixi torpaqlarını ilk dəfə vahid mərkəzdə birləşdirməyə nail olan Səfəvilərin istər dövlətçiliyimizin inkişafında, istərsə də diplomatiya tariximizdə müstəsna rolu olmuşdur.

Xalqımızın dövlətçilik tarixinin ən şanlı səhifələrindən birini təşkil edən Səfəvi imperiyası təkcə Azərbaycanın, həmçinin bütövlükdə Cənubi Qafqazın deyil, eyni zamanda bütün Yaxın və Orta Şərqi dövlətçilik tarixində, beynəlxalq münasibətlərində, hərbi-siyasi həyatında mühüm rol oynamaqla yanaşı, Avropa-Şərq qarşılıqlı əlaqələrində də çox fəal rol oynamışdır.

İki əsrdən artıq nəinki Cənubi Qafqazın, eləcə də Yaxın Şərqi siyasi həyatında həlledici söz sahiblərindən biri olan Azərbaycan Səfəvi dövlətinin diplomatiya tariximizdə oynadığı müstəsna rolun xarici ölkə tədqiqatçılarının əsərləri əsasında öyrənilməsi məsələsi öz aktuallığını hələ də qoruyub saxlamışdır.

Bu baxımdan, Tofiq Nəcəflinin «*Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti (Türkiyə tarixşünaslığında)*» adlı monoqrafiyasında Türkiyə tarixçilərinin problemlə bağlı tədqiqatları araşdırılmış, dövrün qaynaqlarından hərtərəfli istifadə edilməklə təhlil edilmiş və ümumiləşdirilmişdir.

Giriş, beş fəsil, nəticə və istifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat siyahısından, göstəricilər və əlavələrdən ibarət olan tədqiqat işinin «XVI əsrin I yarısında Səfəvi-Osmanlı münasibətləri» adlanan birinci fəslində hər şeydən öncə Türkiyə tarixçilərinin Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsində əsaslı rol oynayan türk tayfaları ilə bağlı mövqeyinə aydınlıq gətirilmiş, Səfəvi-Osmanlı dövlətləri arasında qarşılıqlı siyasi əlaqələrin yaranmasını və iki dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına təsir göstərən amillər təhlil edilmişdir. Bundan əlavə, Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin gərginləşərək müharibə vəziyyətinə çatmasının səbəblərinə Türkiyə tarixçilərinin münasibəti dövrün mənbələrindən istifadə edilməklə, tutarlı dəlillərlə təhlil edilmişdir.

T.H.Nəcəfli haqlı olaraq belə qənaətə gəlir ki, əksər Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində Səfəvilər dövlətinin tarixi adətən İran və Yaxın Şərq tarixinə dair yazılan əsərlər içərisində əridilir və ya açıqca təhrif edilir. Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvilər dövləti bir qayda olaraq İran türk dövləti kimi qələmə verilir və bununla da Azərbaycan türklərinin dövlətçilik ənənələri inkar edilir. Türkiyə tarixçiləri çox zaman Səfəvilərə qarşı qərəzli mövqe nümayiş etdirən, subyektiv xarakterli Osmanlı mənbələrindən istifadə edir, həmin mənbələrin hansı dövrdə yazılmasının, onları yazanların hansı dünya görüşünə xidmət etməsinin mahiyyətinə dərinlənə varmırlar. Belə təsəvvür yaranır ki, sanki bu müəlliflər bəzi hallarda real mənbələrə əsaslanırlar, lakin bu mənbələrə tənqidi baxışın olmaması, elmilik prinsipinin nəzərə alınmaması onları səhv nəticələrə gətirib çıxarır.

T.H.Nəcəflinin fikrincə, XVI əsrin birinci yarısında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin təhlili bunu söyləməyə imkan verir ki, əksər Türkiyə tarixçiləri iki dövlət arasındakı münasibətləri aydınlaşdıran zaman daha çox Osmanlı qaynaqlarına istinad etdikləri üçün bir çox hallarda onların təsiri altında qalaraq hadisələri birtərəfli mövqedən işıqlandırır və Osmanlı imperiyasının maraqlarını müdafiə etməli olurlar. Türkiyə tarixçiləri Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində qərarlaşmış düşmənçilik münasibətlərini daha qabarıq şəkildə göstərməyə çalışsalar da, onu doğuran səbəbləri izah etməkdə obyektiv görünmürlər. Başlıca günahlar öncə I Şah İsmayılın, sonra isə I Şah Təhmasibin üzərinə atılmaqla, Sultan Səlimin və Sultan Süleymanın Səfəvilərə qarşı yeritdiyi siyasətə haqq qazandırılırlar.

Monoqrafiyanın «XVI əsrin II yarısında Səfəvi-Osmanlı münasibətləri» adlanan ikinci fəslində 1555-ci il Amasya sülhündən sonrakı dövrdə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsi araşdırılır, dövrün mənbələrindən istifadə olunmaqla təhlil edilir. Amasya sülhünün bağlanması iki dövlət arasında dinc münasibətlərin inkişaf etməsinə

geniş imkanlar yaratdı. Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında 1576-cı ildə I Şah Təhmasibin ölümünə kimi dostluq əlaqələrinin mövcud olmasına baxmayaraq, Azərbaycanda Səfəvi taxt-tacı uğrunda mübarizənin başlaması ilə yaranmış fürsətdən istifadə edən III Sultan Muradın sülhün şərtlərini pozaraq Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə başlaması tarixi faktlarla əsaslandırılmışdır.

T.Nəcəflinin fikrincə, müasir Türkiyə tarixçilərinin əksəriyyətinin tədqiqatlarında – «*I Şah Təhmasibin ölümündən sonra Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin pisləşməsi, 1578-ci ildə Osmanlı sultanının Azərbaycan Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə başlaması səbəblərinin bilavasitə II Şah İsmayılın yeritdiyi siyasətlə bağlanması, Amasya sülhünü Səfəvilərin pozması*» – kimi fikirləri mötəbər mənbələr təkzib edir. Müəllif Türkiyə tədqiqatçılarının bu qənaətinin onların Osmanlı mənbələrinə tənqidi yanaşmamasından və Səfəvi qaynaqlarını lazımi şəkildə öyrənməməsindən irəli gəldiyini qeyd etməklə dolğun bir fikir ortaya qoymuşdur.

Müəllif Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinə dair Türkiyədə yazılmış son tədqiqat əsərlərinin müəyyən hissəsində tarixi həqiqətin bərpa olunduğunu, bəzi Türkiyə tarixçilərinin «*Osmanlı dövlətinin Səfəvilərə qarşı müharibədə başlıca məqsədinin Xəzər dənizinə qədər Azərbaycan ərazilərini ələ keçirərək Səfəvi təhdidlərini aradan qaldırmaq və Orta Asiya xanlıqları ilə bir-bəşə əlaqə yaratmaq, Asiyanın içərilərindən gələn mühüm ticarət yollarını və bu ticarətin önəmli mərkəzi olan Təbrizə sahib olmaq idi*»- fikrini diqqətə çatdırır.

Diqqəti cəlb edən ən mühüm cəhət odur ki, T.H.Nəcəfli XVI əsrin sonlarında Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrinin tarixşünaslığımızda zəif tədqiq edildiyini nəzərə alaraq, Türkiyə tarixçilərinin araşdırmalarına və dövrün mənbələrinə əsaslanaraq bu məsələyə aydınlıq gətirmişdir.

Monoqrafiyanın «*XVII-XVIII əsrin I yarısında Səfəvi-Osmanlı münasibətləri*» adlanan üçüncü fəslində problemin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsi araşdırılır, dövrün mənbələrindən istifadə edilməklə onlar təhlil edilərək ümumiləşdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin XVII əsr tarixi, xüsusən də Qəsri-Şirin sülhündən (1639) sonra Səfəvi-Osmanlı münasibətləri dərinədən tədqiq edilmədiyi üçün T.H.Nəcəfli yeri gəldikcə dövrün mənbələrindən geniş istifadə etməklə bu məsələləri araşdırmış, düzgün elmi nəticələr əldə edərək ümumiləşdirmişdir. 1639-cu il sülhü Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Hətta, Avropa dövlətlərinin bütün söylərinə baxmayaraq, Səfəvi şahları (II Şah Abbas, Şah Süleyman və Şah Sultan Hüseyn) Osmanlı dövləti ilə bağlanmış sülhə sadıq qalaraq ona qarşı müharibəyə qoşulmaqdan imtina etmişlər.

Bu fəsildə XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin daxilən zəifləməsi, ayrı-ayrı vilayətlərdə üsyanların başlanmasından istifadə edən Osmanlı sultanının Avropa dövlətləri ilə müharibədə itirdiyi əraziləri Səfəvi torpaqları hesabına bərpa etmək üçün onun ərazilərinin işğalına başlamasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Türkiyə tarixçilərinin bu məsələ ilə bağlı mövqeyi təhlil edilmiş, dövrün mənbələrinə əsaslanmaqla iki dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələr aydınlaşdırılmışdır.

Monoqrafiyanın «*Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin digər qonşu dövlətlərlə münasibətləri*» adlanan dördüncü fəslində Səfəvi dövlətinin Şeybanilər, Türküstan xanlıqları, Böyük Moğol dövləti, Məmlük dövləti, Gürcüstan çarlıqları və Böyük Moskva knyazlığı ilə qarşılıqlı əlaqələrinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsi araşdırılmışdır. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yuxarıda qeyd olunan dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqələri tarixşünaslığımızda dərinlənən araşdırılmadığı üçün Türkiyə tarixçilərinin bu sahədə apardığı tədqiqatlar və əldə etdiyi faktiki materialların təhlil edilməsi, dövrün mənbələrinin materiallarından istifadə edilməklə ümumiləşdirilməsi xüsusi maraq doğurur. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Böyük Moğol imperiyası, Şeybanilər dövləti və Türküstan xanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsi aydınlaşdırılan zaman T.H.Nəcəflinin dövrün diplomatik yazışma sənədlərindən geniş istifadə etməsi onun düzgün elmi nəticələr əldə etməsinə kömək etmişdir.

Əsərin «*Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri*» adlanan beşinci fəslində Səfəvi dövlətinin Venesiya respublikası, Papalıq, Portuqaliya, İspaniya, Almaniya, İngiltərə, Hollandiya, Fransa və İsveç ilə qarşılıqlı əlaqələrinin Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində tədqiqi səviyyəsi öyrənilmişdir. T.H.Nəcəfli dövrün mənbələrinə və elmi ədəbiyyata əsaslanaraq Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yuxarıda qeyd olunan Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinə aydınlıq gətirmiş, Türkiyə tarixçilərinin problemlə bağlı məlumatlarını təhlil edərək ümumiləşdirmələr aparmışdır.

T.H.Nəcəfli XVI-XVIII əsrin I yarısında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsini təhlil edərək belə nəticəyə gəlir ki, bu problem Türkiyə tarixçilərinin müstəqil tədqiqat mövzusu olmasa da, onlar Osmanlı-Səfəvi münasibətlərini araşdırarkən bu əlaqələrə xüsusi diqqət yetirmiş və bunu Səfəvi dövlətinin Osmanlılar əleyhinə Avropanın xristian dövlətləri ilə ittifaq yaratmaq təşəbbüsü kimi təqdim etmişlər.

Tofiq Nəcəflinin «*Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti (Türkiyə tarixşünaslığında)*» adlı monoqrafiyası gərəkli və qiymətli tədqiqatdır.

Tədqiqatın uğurlu çıxmasında onun müəllifinin elmi səriştəsi, istedadlı qələm sahibi olması, dövrün çox qiymətli mənbələri üzərində səylə çalışması az rol oynamamışdır.

Olduqca aktual və zəruri elmi problemlərin həll olunmasına həsr olunmuş monoqrafıya bu istiqamətdə uğurlu başlanğıc və tarixşünaslığımıza ilk töhfədir. Müəllifin elmi tədqiqat üslubu, tarixi faktlara tənqidi və məsuliyyətli münasibəti, elmi dövriyyəyə ilk dəfə gətirilən ilkin mənbələrin bolluğu monoqrafıyanı daha da mükəmməlləşdirir.

Müəllifin «*Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti (Türkiyə tarixşünaslığında)*» adlı əsəri tarix elmimizdə mühüm bir istiqamətin sanballı uğurudur. Bu əsər sübut edir ki, t.ü.e.d. Tofiq Nəcəfli Azərbaycan tarix elmində yetkin bir ortaəsrşünasdır. Müəllifə yeni elmi uğurlar arzulayır və onun bu əsərinin mütəxəssislər və geniş oxucu kütləsi tərəfindən maraqla qarşılanacağına şübhə etmirəm.

YAQUB MAHMUDOV
AMEA-nın həqiqi üzvü,
Əməkdar elm xadimi,
Dövlət Mükafatı laureatı

GİRİŞ

Səfəvi dövləti (1501-1736) Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində mühüm yer tutur. «235 il ərzində yalnız Azərbaycanı deyil, Yaxın və Orta Şərqlin bir çox ölkələrini idarə etmiş Azərbaycan Səfəvilər sülaləsi türk dövlətçiliyinin tarixinə parlaq səhifələr həkk etmişdir. Digər böyük türk imperiyaları kimi Səfəvi dövləti də uzun müddət onun hakimiyyəti altında yaşamış xalqlara əmin-amanlıq gətirmiş, təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, o cümlədən İran xalqlarının maddi və mənəvi mədəniyyətinin qorunub saxlanması, daha da tərəqqi etməsində olduqca mühüm rol oynamışdır» [15,5].

Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixinin önəmli, keyfiyyətə yeni mərhələsini təşkil edən Səfəvi dövlətinin yaranması ölkənin tarixi ərazilərinin yenidən vahid türk hakimiyyəti altında birləşdirilməsini şərtləndirdi. Digər tərəfdən, bu dövlətin yaranması Azərbaycanın xarici siyasi və iqtisadi əlaqələrinin görünməmiş vüsət almasını təmin etdi. Səfəvi dövlətinin yaranması mükəmməl idarəçiliyi və hərbi quruculuğu, sistemli xarici siyasəti və diplomatiyası ilə Azərbaycanın müsəlman Şərqlinin aparıcı dövlətinə çevrilməsinə şərait yaratdı.

Xalqımızın dövlətçilik tarixinin ən şanlı səhifələrindən birini təşkil edən Səfəvi imperiyası təkcə Azərbaycanın, həmçinin bütövlükdə Cənubi Qafqazın deyil, eyni zamanda bütün Yaxın və Orta Şərqlin dövlətçilik tarixində, beynəlxalq münasibətlərində, hərbi-siyasi həyatında mühüm rol oynamaqla yanaşı, Avropa-Şərq qarşılıqlı əlaqələrində də çox fəal rol oynadı. «Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi mədəniyyəti daha da yüksəldi. Səfəvi hökmdarları I Şah İsmayıl, I Şah Təhmasib və I Şah Abbasın həyata keçirdiyi uğurlu islahatlar, daxili və xarici siyasət nəticəsində Səfəvi dövləti Yaxın və Orta Şərqlin ən qüdrətli imperiyalarından birinə çevrildi» [40,31].

Bir sıra tarixçilər haqlı olaraq, Azərbaycanın və azərbaycanlıların bütün orta əsrlər dövründə ən güclü etnosiyasi amil kimi tarix səhnəsinə çıxmasını Səfəvilər dövlətinin mövcud olduğu mərhələyə aid edirlər. Azərbaycan türklərinin Yaxın və Orta Şərqdə baş verən siyasi proseslərə təsiri o dərəcədə güclü idi ki, bunu hətta ən qərəzli mövqedən çıxış edən tədqiqatçılar belə inkar edə bilməmişlər.

Dövlətçilik tariximizə dair aparılmış tədqiqatlar aydın göstərir ki, xarici ölkələrin bir çox «araşdırıcıları» özlərinə «tarix yaratmaq» məqsədi ilə ya xalqımızın dövlətçilik tarixinə sahib çıxmağa çalışmış və ya da bu şanlı tarixi saxtalaşdırmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxmışlar.

Azərbaycanın siyasi varlığını öz içərilərində əridib yoxa çıxarmaq,

xalqımızın azadlıq və müstəqillik ruhunu məhv etmək kimi məkrli niyyəti qarşılarına məqsəd qoyan velikorus və fars şovinistləri, bu baxımdan, ən ağır zərbəni Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixinə vurmuşlar.

Böyük coğrafi kəşflər dövründə və bundan sonra Yaxın və Orta Şərqdə möhkəmlənmək siyasəti yeridən Qərb ölkələrinin böyük dövlətçilik və Avropamərkəzçilik mövqeyindən çıxış edən tarixçiləri də eyni yolla getmişlər [15,5]. Türkiyə tarix elmində mövcud olan bəzi əsərlər də bu ruhdadır.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixi barədə Qərbi Avropada olduğu kimi, Türkiyədə də müxtəlif tədqiqat əsərləri və elmi məqalələr yazılmışdır. «Təəssüf ki, Türkiyə tarixçiləri heç də həmişə Səfəvi dövlətinin və onun banisi I Şah İsmayılın dövlətçilik xidmətlərini və uğurlarını ön plana çəkməyə, tam şəkildə və həqiqi miqyasda göstərməyə müvəffəq olmurlar. I Şah İsmayıl haqqında çox vaxt təhrif edilmiş obraz – «dini fanatik» və ya «romantik şair» mifi yaradılır» [43].

Orta əsrlərdə Osmanlı salnaməçiləri və hazırda bəzi Türkiyə tarixçiləri lap əvvəldən I Şah İsmayılın həqiqi məqsədlərini inkar etmək yolunu seçmiş, bu böyük şəxsiyyətə münasibətdə qərəzli mövqe tutmuşlar [241; 235; 239]. Bu müəlliflərin subyektivliyi ondan ibarətdir ki, onlar çoxsaylı mənbələrdəki məlumatların tənqidi şəkildə seçilməsi və sistemləşdirilməsinə etinasızlıq göstərir, nəticədə Səfəvi dövlətinin tarixinin öyrənilməsinə obyektiv yanaşmırlar. Buna görə də, Yaxın və Orta Şərqdə mühüm hərbi-siyasi və mədəni təsir gücünə, region ölkələri və Qərbi Avropa dövlətləri ilə sıx qarşılıqlı münasibətlərə malik olmuş Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi və təhlil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin aktual məsələlərinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi və təhlil edilməsi zərurəti mövzunun aktuallığını şərtləndirən mühüm cəhətdir. Məlumdur ki, Azərbaycan xalqının orta əsrlər dövrü tarixi mürəkkəb olduğu qədər də maraqlı və aktualdır. Səfəvilər dövlətinin tarixi həm də Azərbaycanın sonrakı iqtisadi və siyasi inkişaf meyllərinin özülünün qoyulması ilə də əlamətdardır.

Orta əsrlər Şərqi böyük imperiyalardan biri – Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranmasından artıq bizi beş yüz ildən artıq bir zaman ayırır. Azərbaycan dövlətçilik tarixinin qızıl səhifəsi, I Şah İsmayıl yadigarı, bir zamanlar qüdrətli türk imperiyası olmuş bu dövlətin yaranması, onun Yaxın və Orta Şərqi qüdrətli imperiyalarından birinə çevrilməsi və bu dövlətin xarici siyasətinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi Vətən tarixşünaslığı üçün önəmli məsələlərdəndir.

Əsərdə Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq Səfəvi dövlətinin yaranması və daha da genişlənərək imperiyaya çevrilməsi, onun xarici siyasətinə, o cümlədən Osmanlı imperiyası, Misir Məmlük sultanlığı, Şeybanilər, Türküstan xanlıqları, Böyük Moğol imperiyası və Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinə dair Türkiyə tarixşünaslığında əksini tapmış fikir və mülahizələri vahid tədqiqat işində toplamağa, onları müqayisəli təhlil etməyə cəhd göstərmişik. Zənnimizcə, hazırkı tədqiqat işi bu sahədə ilk təşəbbüs olaraq tarixşünaslığımızın zənginləşməsinə xidmət edəcəkdir.

Tədqiq olunan mövzunun aktuallığı həm də onunla əlaqədardır ki, Orta Asiya, Çin, Hindistan və Kəngər körfəzi ölkələrini Qara dəniz və Aralıq dənizi hövzələri ilə, Yaxın və Orta Şərq ölkələrini Dərbənd keçidi və Volqa-Xəzər su yolu vasitəsilə Rusiya ilə əlaqələndirən beynəlxalq ticarət yollarının Azərbaycan Səfəvi dövlətinin ərazisindən keçməsi onun xarici iqtisadi və siyasi əlaqələrinə öz müsbət təsirini göstərirdi [41,8]. Bu mənada xarici ölkə tədqiqatçılarının, o cümlədən müasir Türkiyə tarixçilərinin əsərləri və dövrün mənbələrinin müqayisəli təhlili həm Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətini dərinləndirən araşdırmağa, həm də Qərbi Avropa dövlətlərinin Şərqdəki müstəmləkəçilik siyasətinin öyrənilməsinə, o cümlədən, Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı siyasi əlaqələrinin daha dərinləndirilməsinə geniş imkan yaradır.

Tədqiqatın qarşısına qoyulan problemin aktuallığını şərtləndirən digər mühüm cəhətlərdən biri də müasir dövrdə Qərbi Avropaya inteqrasiya yolunu tutmuş Azərbaycan Respublikasının Qərb dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin qədim tarixi köklərinin Türkiyə tarixşünaslığında araşdırılmasıdır. Bu problem mühüm elmi maraq doğurmaqla yanaşı, həm də siyasi baxımdan əhəmiyyətli və zəruridir. Belə ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Qərb dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətlərini öyrənmədən Avropa-Asiya diplomatik və iqtisadi əlaqələr tarixini tam əhatə etmək qeyri-mümkündür.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti ilə bağlı Türkiyə tarixçilərinin tədqiqat əsərlərindəki materiallar nə qədər əhəmiyyətlidirsə, onların tənqidi təhlili də bir o qədər vacibdir. Buna görə də, biz Türkiyə tarixçilərinin problemlə bağlı mülahizələrindəki qüsurları da yeri gəldikcə qeyd edirik və tənqid edirik. Bu qüsurlar ilk növbədə Səfəvi dövlətinin İran türk dövləti kimi təqdim olunması, Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin gərginləşərək müharibə vəziyyətinə gəlməsinin bilavasitə Səfəvi şahlarının yeritdiyi xarici siyasətlə bağlanması və Türkiyə tarixçilərinin Səfəvi dövlətinin xarici siyasətini araşdırarkən Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərlərinə kifayət qədər müraciət etməməsidir.

Monoqrafiyada qarşıya qoyulan əsas məqsəd orta əsrlər Şərqi qüdrətli bir dövlətinin – Azərbaycan Səfəvi imperiyasının 235 il davam edən bir

dövr ərzində siyasi tarixini, dövlətin yaranması və möhkəmlənməsini, onun Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrinin yaranması və inkişafının müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsini öyrənmək, əldə olunan fakt materiallarını müxtəlif mənbələr və mövcud elmi ədəbiyyatla müqayisə edərək elmi-məntiqi nəticələr çıxarmaq, müqayisəli təhlil metodundan istifadə edərək ümumiləşdirmələr aparmaq, Səfəvi dövlətinin xarici siyasətini o dövrün vacib tarixi prosesləri ilə vəhdətdə vahid problem kimi araşdırmaqdır.

Bu məqsədlə, XVI-XVIII əsrin I yarısında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti ilə bağlı məsələlərə dair tədqiq olunan dövrün mənbələrində və Türkiyə tarixçilərinin müvafiq araşdırmalarında əksini tapmış məsələlərə, ilk növbədə, faktiki materiallara xüsusi diqqət yetirilmiş, indiyə qədər məlum olmayan hadisə və faktlar aşkar edilmiş, məlum məqamlar isə dəqiqləşdirilmiş, yeni baxımdan şərh edilmişdir.

Müəllif problemin əhəmiyyətini, aktuallığını, həm də indiyədək ayrıca tədqiqat obyektı olmadığını nəzərə alaraq, əsas diqqəti Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin başlıca məsələlərinə yönəlmişdir.

Tədqiq olunan problemin araşdırılmasında tarixi yanaşma, tənqidi-analitik üsuldan, müqayisəli təhlil, tarixi gerçəkliklərin aydınlaşdırılmasında prosesləri doğuran səbəb və nəticələrin əlaqəsi metodundan istifadə edilmiş, dünya tarix elminin və Vətən tarixşünaslığının son nailiyyətləri nəzərə alınmışdır. Tədqiqat gedişində istifadə olunmuş əsas üsul elmi araşdırmalarda geniş yayılmış tənqidi metoddur. Bu metod isə tarixşünaslıq səciyyəsi daşıyan tədqiqat əsərlərinin əksəriyyətində, o cümlədən təqdim olunan monoqrafiya labüd və zəruridir.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixinə dair mənbələr əvvəlki dövrlə müqayisədə daha çoxsaylı olsa da, onlar hələ də az öyrənilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, XVI-XVIII əsrin əvvəllərinə aid narrativ farsdilli mənbələr əvvəlki dövrlərin farsdilli tarixi mənbələrinə nisbətən müqayisədəilməz dərəcədə az öyrənilmişdir. Bununla belə, İ.P.Petruşevski, O.Ə.Əfəndiyev, Ə.Ə.Rəhmani, M.X.Heydərov, S.M.Onullahi, Ş.F.Fərzəliyev, Ş.K.Məmmədova, N.Musalı, F.Sümer, T.Gündüz Azərbaycan Səfəvi dövlətinin farsdilli qaynaqlarını araşdırıb, onların haqqında ətraflı məlumat verdikləri üçün biz ayrı-ayrı mənbələr haqqında geniş söhbət açmağa lüzum görmürük. Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin tədqiqi zamanı dövrün türk, farsdilli qaynaqları ilə yanaşı Qərbi Avropa diplomatlarının, səyyahlarının əsərlərindən geniş istifadə edilmişdir. Buna görə də, biz mənbələrin qısa icmalını verməklə kifayətlənirik.

Səfəvi dövrünün farsdilli narrativ qaynaqlarından Sədrəddin sultan İbrahim əl-Əmininin «*Fütuhət-i Şahi*» («Şahın fəthləri») [99] adlı əsərində Səfəvilərin səcərəsi, I Şah İsmayılın uşaqlıq illəri, onun hakimiyyət uğrunda

apardığı mübarizə, hakimiyyətə gəldikdən sonra hərbi yürüşləri, apardığı döyüşlər barədə müfəssəl məlumat vardır.

XVI əsr Səfəvi mənbələri içərisində «*Şah Təhmasibin təzkirəsi*» [105] mühüm yer tutur. 1524-1560-cı illərdə Səfəvi dövlətində baş vermiş hadisələrə əks etdirən həmin əsərdə XVI əsrin I yarısında baş vermiş Səfəvi-Osmanlı müharibələri, Sultan Süleymanın Azərbaycana yürüşünün səbəbləri, I Şah Təhmasibin Osmanlı ordusuna qarşı tətbiq etdiyi döyüş taktikası, Amasya sülhündən sonra Səfəvi-Osmanlı münasibətləri, xüsusən də şahzadə Bəyazidin Səfəvi şahına sığınması və bunun nəticəsində hər iki dövlət arasında yaşanan gərginlik, bu gərginliyi aradan qaldırmaq məqsədilə Osmanlı elçilərinin Şah Təhmasibin sarayına göndərilməsi və s. məsələləri öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Xacə Zeynalabidin Əli Əbdi bəyin «*Təkmilətül-əxbar*» («*Xəbərlərin təkmili*») əsərində [107] I Şah İsmayıl və I Şah Təhmasib dövründə baş verən hadisələr öz əksini tapmışdır. Əsərdə I Şah Təhmasib dövründə baş verən hadisələr çox zəngin faktlarla təsvir edilmişdir ki, bu faktlara digər sinxron salnamələrdə təsadüf edilmir. Əsərdə Şirvanın Səfəvilər dövlətinə birləşdirilməsindən sonrakı vəziyyəti, Əlqas Mirzənin qiyamı və Osmanlı sultanına sığınması və s. məsələlər haqqında mühüm məlumat vardır.

Mövzuya aid mühüm mənbələrdən biri də Azərbaycanın Rumlu elindən olan Həsən bəy Rumulun «*Əhsən ət-təvarix*» («*Tarixlərin ən yaxşısı*») əsəridir [306; 98]. Bu əsərin sonuncu cildində 1494-1577-ci illər arasında baş vermiş tarixi hadisələr əks olunmuşdur. Mənbədə Səfəvilərin Osmanlı, Böyük Moğol və Şeybanilər dövləti ilə qarşılıqlı münasibətləri və onlar arasında baş verən münaqişələr təsvir olunmuşdur. Həsən bəy Rumlu əsərində Azərbaycanın cənub vilayətinin hakimi Üləmə bəyin qiyamı, Şirvan bəylərbəyi Əlqas Mirzənin xəyanəti, Sultan Süleymanın Azərbaycana yürüşləri və s. məsələlər ətraflı şəkildə əks olunmuşdur. «*Əhsənüt ət-təvarix*» əsərinin elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllif şahidi olduğu hadisələri təsvir edərkən, həm də dövrün qaynaqlarından faydalana bilmişdir.

Şərəfxan Bidlisinin «*Şərəfnamə*» adlı əsərində [400; 401] Şah Təhmasibin hakimiyyətinin son illərində və II İsmayılın dövründə Səfəvilər dövlətində baş verən hadisələr, o cümlədən Səfəvi-Osmanlı münasibətləri ilə bağlı maraqlı məlumatlar verilir. Y.İ.Vasilyevanın yazdığı kimi, «Şərəfxan öz səlnaməsində İranda daxili siyasi hadisələrin, xüsusilə də, 1576-cı ildə I Şah Təhmasibin vəfatından sonrakı dövrün düzgün qiymətini verir» [401, 22]. 1578-1590-cı illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin əvvəlində Səfəvilərin uğursuzluqları və özünün xudbin mənafeyi ucbatından Şərəfxan Səfəvilərdən üz döndərərək Osmanlı sultanı III Muradın tərəfinə keçmiş, onun Azərbaycana yürüşlərində iştirak etmişdir. Buna görə də əsərin sonuncu hissə-

sində Osmanlı informasiya mənbələrinin güclü təsiri hiss olunur və buna görə də XVI əsrin 80-90-cı illərinə dair məlumatlar tam deyildir və birtərəfli səciyyə daşıyır.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Osmanlı imperiyası ilə qarşılıqlı əlaqələri araşdırılan zaman «Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu»ndakı [104] məktublardan da istifadə edilmişdir.

Problemin araşdırılmasında ən mühüm mənbələrdən biri görkəmli Azərbaycan tarixçisi İsgəndər bəy Münşinin «*Tarix-i aləmarayi Abbasi*» («*Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*») adlı sanballı əsəridir [57; 58; 59; 275]. O.Ə.Əfəndiyevin qeyd etdiyi kimi, «Səfəvilər dövrünün digər tarixçilərinə nisbətən İsgəndər bəy Münşi o dövrün tarixçiləri üçün nadir sayılan keyfiyyət üstünlüyü ilə fərqlənir. O, öz sələflərindən məlumatları sadəcə olaraq götürmür, həm də hadisələrə öz münasibətini bildirməklə onları yəni-dən mənalandıрмаğa, sistemləşdirməyə səy göstərir» [19,25]. İsgəndər bəy Münşinin əsərində Səfəvi-Osmanlı, Səfəvi-Şeybani, Səfəvi-Moğol və Səfəvi-Avropa qarşılıqlı əlaqələri ilə bağlı mühüm məlumatlar, yazışma sənədləri və məktubların surəti öz əksini tapmışdır. Tədqiqat prosesində onlardan yararlanmışıq.

Seyid Hüseyn Astrabadinin «*Tarix-i Sultani əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi*» («*Sultanlar tarixi Şeyx Səfidən Şah Səfiyə qədər*») adlı əsəri [524] adından görüldüyü kimi Şeyx Səfiəddin (1252-1334) zamanından başlayaraq Səfəvi hökmdarı Şah Səfi (1629-1642) dövrünün siyasi hadisələrinə həsr olunmuşdur. I Şah Abbas və Şah Səfinin hakimiyyəti dövründə baş verən siyasi məsələlər təhlil edilərkən əsərdən istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin XVII əsrin I yarısında qonşu dövlətlərlə münasibətlərinin öyrənilməsində Məhəmməd Tahir Vəhidin «*Abbasnamə*» [529] və Məhəmməd Məsum İsfahaninin «*Xülasət-üs-siyər*» («*Həyatın qısa təsviri*») əsərlərindən [540] istifadə edilmişdir.

Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi dövlətinin Böyük Moğol imperiyası ilə qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi səviyyəsi öyrənilən zaman Z.Sabatianın «*Əsnad və namehayı-tarixi: doureyi-Səfəviyyə*» («*Sənədlər və tarixi məktublar: Səfəvilər dövrü*») [534] adlı sənədlər toplusundakı məktublardan faydalanmışıq.

Dövrün Osmanlı tarixçilərindən Cəlalzadə Mustafa Çələbinin «*Tabakatül Məmalik və dərəcə-tül-məsəlik*» («*Ölkələrin təbəqələri və yolların vəziyyəti*»), İbrahim Rəhimizadənin «*Zəfərnameyi-həzrət Sultan Murad xan*», «*Qönçeyi-baği-Murad*» və «*Gəncineyi-fəthi-Gəncə*», Asafi Dal Mehmed Çələbinin «*Şücaətnamə*», Gelibolulu Mustafa Əfəndinin «*Kühül-əxbar*» («*Əsas xəbərlər*»), Xoca Sədəddin Əfəndinin «*Tacüt-təvarix*» («*Tarixlərin tacı*»), Hüseyn Əfəndinin «*Bədayəül-vəqayə*» («*Heyrətəməz hadisələr*»),

Mustafa Əfəndinin «*Tarixi Selaniki*», İbrahim Peçəvinin «*Tarix*», Solakzadə Mehmed Hemdemi Çələbinin «*Solakzadə tarixi*», Firidun bəyin «*Münşəatə-səlatin*» («*Sultanların məktubları*»), Anonim müəllifin «*Tarix-i Osman Paşa*» və «*Sultan IV Muradin Rəvan və Təbriz səfəri Ruznaməsi*», Evliya Çələbinin «*Səyahətnaməsi*», Mustafa Naimanın «*Tarixi-Naima*», Sıdkı Paşanın «*IV Muradın Rəvan səfəri*» və «*Zühur-e dövlət-e Səfəviyan*» («*Səfəvi dövlətinin zühuru*») adlı əsərlərdən tədqiqat prosesində istifadə olunmuşdur [152; 304; 97; 126; 196; 485; 197; 300; 301; 323; 324; 186; 187; 125; 326; 420; 276a; 322; 110].

Mövzunun araşdırılması zamanı Türkiyədə çap olunmuş sənədlər toplusundan və türk dilinə tərcümə olunmuş Avropa səyyahlarının və diplomatlarının səyahətnamələrindən də faydalanmışıq [282; 283; 284; 285; 318].

Avropa mənbələrindən XV əsrin sonu-XVI əsrin I yarısında Azərbaycanda olmuş venesiyalıların (Katerino Zeno, Ciovan Mario Anciolello, anonim tacir, Mikele Membre) səfərnamələrindən, Portuqaliya elçilik heyəti tərkibində 1524-cü ildə Azərbaycana gəlmiş Antonio Tenreironun yol qeydlərindən, Oruc bəy Bayatın əsərindən və «Karmelit xronikası»ndan istifadə etmişik [321; 169; 290; 433; 499].

Türkiyə tarixşünaslığında XVIII əsrin I yarısında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətləri araşdırılan zaman Y.T.Kruşinskiyin «*Xristian səyyahın tarixi*», Jozef Tiflisinin «*Vaqiati Mir Veys və Şah Hüseyn*», Yesai Həsən Cəlalyanın «*Alban ölkəsinin qısa tarixi*», «*Anonim Osmanlı tarixi (1688-1704)*», Dürri Əhməd Əfəndinin «*İran səfəratnaməsi*», Kəmani Mustafa Əfəndinin «*Rəvan fəthnaməsi*», A.Nevresin «*Tarixçe-i Nevres*», Abdi Efəndinin «*Abdi tarihi*» adlı əsərlərindən yeri gəldikcə istifadə olunmuşdur [35; 34; 417; 125; 118; 119; 120; 278; 111].

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin vəziyyətinə keçmədən öncə, qeyd etmək lazımdır ki, monoqrafiyanın yazılması zamanı ilkin mənbələrlə bərabər, mövzu ilə əlaqədar dəyərli tədqiqat əsərlərindəki məlumatlardan da geniş istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti Vətən tarixşünaslığında tədqiq olunmuşdur. Xalqımızın dövlətçilik tarixində mühüm yer tutan Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixinin araşdırılması işinə görkəmli səfəvişünas O.Ə.Əfəndiyev böyük əmək sərf etmişdir. Müəllifin Azərbaycan Səfəvi dövlətinin meydana gəlməsinə və bu dövlətin XVI əsr tarixinə həsr etdiyi «*XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması*» və «*Azərbaycan Səvəvi dövləti*» adlı monoqrafiyaları [490; 493; 19] və müxtəlif dillərdə yazdığı məqalələri [489,150-180; 491,125-140; 492,133-138; 171, 72-80; 172,89-95; 494,59-66; 495,82-83] Azərbaycan orta əsr tarixşünaslığını xeyli zənginləşdirmişdir. O.Ə.Əfəndiyev öz tədqiqatlarında Azərbaycan

Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinə də toxunmuş, XVI əsrdə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinə aydınlıq gətirmiş və yeri gəldikcə qonşu Şeybanilər, Məmlüklər, Böyük Moğol imperiyası, Böyük Moskva knyazlığı və Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinə də toxunmuşdur.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, xüsusilə Qərbi Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələri ilk dəfə Ə.M.Şahmalıyevin məqalələrində xüsusi tədqiqat obyektinə kimi araşdırılmışdır [479,51-68; 480,117-127; 482, 32-37].

Ə.Ə.Rəhmanınin «*Azərbaycan XVI əsrin sonu və XVII əsrdə (1590-1700)*» adlı əsəri Səfəvi dövlətinin ictimai-iqtisadi, siyasi tarixinə həsr olunmuşdur [468]. Əsərdə XVI əsrin sonu-XVII əsrin I yarısında Səfəvi-Osmanlı münasibətləri ilə bağlı mühüm məlumat öz əksini tapmışdır. Ancaq müəllif sovet dövrünün bir çox tarixçiləri kimi yanlış «irançılıq konsepsiyası»ndan uzaqlaşma bilməmiş, XVI əsrin sonlarında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin iranlılaşması kimi saxta fikirlə razılaşmaq zorunda qalmışdır.

Ş.Fərzəliyevin «*Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə*» və «*Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV-XVI əsrlər)*» adlı monoqrafiyalarında [24; 27] Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması, möhkəmlənməsi, xarici siyasəti, Osmanlı imperiyası ilə qarşılıqlı əlaqələri dövrün ilkin mənbələri əsasında tədqiq edilmişdir. Ş.F.Fərzəliyev dövrün epistolaryar qaynaqlarından geniş istifadə edərək XVI əsrdə Səfəvi-Osmanlı qarşılıqlı əlaqələrini dərinlən işıqlandıra bilmişdir.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinə dair sanballı tədqiqat əsərinin müəllifi Y.M.Mahmudovun «*Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri (XV əsrin II yarısı – XVII əsrin əvvəlləri)*», «*Azərbaycan diplomatiyası*», «*Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan*» adlı əsərlərində [446; 41; 42] araşdırdığı problemlə əlaqədar bir çox yeni mənbələr, o cümlədən Səfəvi hökmdarlarının xarici ölkə hökmdarları ilə yazışmaları, mühüm siyasi tapşırıqlarla Səfəvilər dövlətinə yollanan diplomatlara verilmiş məxfi təlimatları və s. qiymətli sənədləri elmi dövriyyəyə cəlb edərək Azərbaycan Səfəvi dövlətinin beynəlxalq əlaqələrini hərtərəfli tədqiq etmişdir. Y.M.Mahmudovun «*Azərbaycan diplomatiyası*» monoqrafiyasında əsas mövzu Azərbaycan Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri olmasına baxmayaraq, yeri düşdükcə, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Osmanlı imperiyası ilə münasibətləri dərinlən təhlil edilmiş və ümumiləşdirilmişdir. Monoqrafiyanın yazılmasında Y.M.Mahmudovun əsərlərindən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Ş.K.Məmmədovanın «*Xülasət ət-təvarix*» *Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi*» adlı əsərində [47] XVI əsrdə Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələr, Səfəvi-Osmanlı münasibətləri Qazi Əhməd Quminin məlumatları

əsasında şərh olunmuşdur. Monoqrafiyada XVI əsrin əvvəllərində yaranan gənc Səfəvi dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasındakı siyasi və diplomatik münasibətlərdən, II Sultan Bəyazidin Səfəvilərlə sülh və dostluq münasibətləri saxlamasından, Sultan Səlimin hakimiyyəti dövründə Osmanlılarla Səfəvilər arasında münasibətlərin kəskin dəyişməsindən, Sultan Süleymanın Azərbaycana yürüşlərindən, 1555-ci il Səfəvi-Osmanlı sülhündən, Osmanlı şahzadəsi Bəyazidin Şah Təhmasib sarayına sığınması ilə bağlı Səfəvi sarayına Osmanlı elçilərinin tərif buyurması, Şah Məhəmməd Xudabəndə və qismən də Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə baş vermiş Səfəvi-Osmanlı müharibələrindən bəhs olunur.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti ilə bağlı məsələlər Türkiyə tarixşünaslığında öyrənilən zaman Z.Bayramlı və B.Əzizin «Azərbaycan Evliya Çələbinin 1654-cü il «Səyahətnamə»sində» adlı kitabına da müraciət olunmuşdur [8]. Xüsusilə, XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin tədqiqi səviyyəsinin aydınlaşdırılması zamanı Evliya Çələbinin verdiyi məlumatlar mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Mövzu ilə bağlı bəzi məsələlər araşdırılan zaman S.B.Aşurbəylinin, T.M.Musəvinin, F.M.Əliyevin, S.A.Məmmədovun, Ş.M.Mustafayevin, T.T.Mustafazadənin, R.Dadaşovanın, M.X.Heydərovun, A.Fərzəliyev və R. Məmmədovanın, F.A.Hüseynin, G.Seyidovanın, O.Əlizadənin, Z.H.Bayramovun, Z.Həsənalıyevin, N.Süleymanovun, M.Süleymanovun, N.Musalının, Ə.Quliyevin, A.B.Baxşəliyevin əsərlərinə müraciət olunmuşdur [387; 388; 389; 411; 51; 52; 15; 444; 451; 55; 413; 486; 414; 906; 9; 29; 30; 471; 23; 101; 50; 38; 102; 396].

XVI əsrdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Şeybanilər dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələri R.Ə.Ağayevin əsərində xüsusi tədqiqat obyektini kimi araşdırılmışdır [1].

Tədqiqat zamanı çoxcildlik «Azərbaycan tarixi»nin müvafiq cildlərindən [3; 4] və «Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər» ümumiləşdirilmiş əsərlərdən istifadə olunmuşdur [5].

Bir çox rus tədqiqatçıları Səfəvi dövlətinin tarixinə dair araşdırmalarında onun xarici siyasətinə və Osmanlı imperiyası ilə münasibətlərinə yeri gəldikcə toxunmuşlar. Xüsusilə İ.P.Petruşevskinin əsərlərində [462,225-298] Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması, XVI-XVII əsrlərdə fəaliyyəti, Osmanlı imperiyası ilə qarşılıqlı əlaqələri ilə bağlı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir. V.V.Bartoldun, R.R.Buşevin, M.S.İvanovun və N.N.Tumanoviçin əsərlərində Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti ilə bağlı müəyyən məsələlər öz əksini tapmışdır [396; 404; 405; 406; 407; 408; 409; 428; 478].

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqinə XX əsrin 40-cü illərdə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Türk

tarixçisi Z.V.Toğanın tədqiqatlarında Azərbaycan tarixinin qədim və orta əsrlər dövrünün müxtəlif problemləri xüsusi yer tutur. Z.V.Toğan «İslam ensiklopediyası»nda çap etdirdiyi «Azərbaycan» məqaləsində [343,91-118] Azərbaycan tarixinin icmalını vermiş, burada Səfəvi dövlətinin yaranması, Osmanlı-Səfəvi münasibətləri, xüsusən də Sultan Səlimin Azərbaycana yürüşü, I Şah İsmayilla əsaslı döyüşü, Təbrizi ələ keçirməsi, Səfəvilərin xəzinəsini və 700 nəfərə qədər tanınmış sənətkarı İstanbula göndərməsi haqqında məlumat vermişdir [343,113]. Z.V.Toğan 1555-ci il Amasya müqaviləsindən bəhs edərkən yazır: «Bununla da Səfəvilərin Azərbaycan üzərindəki hökmanlığı ilk dəfə olaraq Osmanlı sultanı tərəfindən rəsmən tanınmış oldu» [343,113].

Türkiyə tarixçilərinin tədqiqatlarında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin gərginləşməsinin və müharibə vəziyyətinin yaranmasının bütün günahları Səfəvi şahları üzərinə qoyulur. Lakin Z.V.Toğanın bu məsələ ilə bağlı fikirləri daha aydındır. Müəllif yazır: «III Murad dövründə olduğu kimi, III Əhməd və I Mahmud dövrlərində də Cənubi Qafqazın və Azərbaycanın qəti olaraq Türkiyəyə ilhaqı Şərqdə tətbiq olunan Osmanlı siyasətinin əsasını təşkil etmişdir» [343,114]. Bu faktlar Osmanlı dövlətinin Şərqdə, o cümlədən Səfəvilərə qarşı yeritdiyi siyasətin mahiyyətini düzgün anlamağa imkan yaradır. Z.V.Toğan özünün «*Ümumtürk tarixinə giriş*» adlı digər əsərində [344] də Səfəvi dövlətinin yaranmasından, Səfəvi-Osmanlı münasibətlərindən bəhs etmişdir.

Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti tədqiq edilən zaman əksər tarixçilər əsas diqqəti Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin təhlilinə yönəlmişlər. Türk tarixçilərindən Bəkir Kütükoğlunun «*Osmanlı-İran siyasi münasibətləri (1578-1590)*» adlı əsərində [261] I Şah Təhməsinin ölümündən sonra Səfəvi dövləti daxilində baş verən kəskin ziddiyyətlər, 1578-ci ildə Osmanlı ordusunun Cənubi Qafqaza yeni hücumunun səbəbləri, Gürcüstan və Şirvanın zəbti, səfəvilərin bu torpaqları geri qaytarmaq uğrunda mübarizəsi, tərəflər arasında bağlanmış sülh və s. məsələlər ətraflı şərh olunmuşdur. B.Kütükoğlunun «*Osmanlı-İran siyasi münasibətləri (1578-1612)*» adlı digər monoqrafiyasında [263] yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlərlə yanaşı, 1590-cı il İstanbul sülhündən sonra Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələri, işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmaq üçün I Şah Abbasın Osmanlı dövlətinə qarşı 1603-cü ildə hərbi əməliyyatlara başlaması və 1612-ci ildə onu uğurla başa çatdırması ətraflı şərh olunmuşdur.

Y.Öztunanın «*Başlanğıcından zamanımıza qədər Türkiyə tarixi*», «*Yavuz Sultan Səlim*» və «*Qanuni Sultan Süleyman*» adlı əsərlərində [292; 293; 294; 295; 296; 297; 299; 298] Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinə, Osmanlı

sultanlarının Azərbaycan yürüşlərinə xeyli yer verilmişdir. Y.Öztuna Osmanlı imperiyasından sonra dünyada ən qüdrətli dövlətin məhz Səfəvi dövləti olduğunu, onların Osmanlıların əsas düşməni kimi Osmanlı işğalları yolunda başlıca maneə təşkil etdiyini qeyd edir [293,25].

F.Kırzioğlu «*Osmanlıların Qafqaz ellərini fəthi (1450-1590)*» adlı əsərində [241] Osmanlı sultanlarının fəthlərindən ətraflı danışmış, Osmanlılarla Qızılbaşlar arasında gedən ideoloji mübarizədən uzun-uzadı bəhs etmişdir. Gərgin əməyin məhsulu olmasına baxmayaraq müəllifin bu tədqiqat əsəri hər bir hərəkətlərində Osmanlı sultanlarını müdafiə, Səfəvi hökmdarlarını isə tənqid etmək prinsipi əsasında yazılmışdır. F.Kırzioğlu iki böyük imperiya arasında baş verən qanlı savaşı dini-ideoloji mübarizə uğurunda aparılan müharibə kimi şərh etməyə çalışsa da, ara-sıra həmin savaşların əsl mahiyyətini – işğalçılıq məqsədini açıq-aşkar bildirməkdən çəkinməmişdir.

Türkiyə tarixşünaslığında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixinin tədqiqində F.Sümerin «*Səfəvi dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsində Anadolu türklərinin rolu*» adlı əsəri mühüm yer tutur [329]. Burada Səfəvi dövlətinin yaranmasında və yüksəlişində türk etnosunun həlledici və birinci dərəcəli rol oynadığını təsdiq edən çoxlu material toplanmış və sistemləşdirilmişdir. Əsərdə Səfəvi-Osmanlı münasibətləri barədə mühüm məlumat verilmişdir [19,32].

Səfəvi-Osmanlı qarşılıqlı münasibətləri, Osmanlı sultanlarının Azərbaycana yürüşləri və onun nəticələri İ.H.Danişmendingin, İ.H.Uzunçarşılınnın, Ş.Tekindağın, Ş.Turanın, F.Sümerin, M.Erendilin, A.Sevim və Y.Yücelin, A.A.Diyaretin, M.T. Gögbilginin, N.A.Asrarın, R.Kılıçın, M.İpçioğlunun, S.Bilgenin, M.Ekincinin, T.Ünalın, F.M.Emecenin əsərlərində [163; 164; 165; 359; 360; 361; 362; 363; 364; 339; 340; 341; 348; 350; 329; 181; 379; 380; 381; 382; 167; 168; 203; 206; 127; 235; 239; 224; 307; 308; 173; 174; 365; 175] ətraflı işıqlandırılmışdır.

Türkiyə tədqiqatçılarından M.Sarayın «*Türk-İran münasibətlərində şiəliyin rolu*» adlı monoqrafiyasında [312; 313.] Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində məzhəbin roluna xüsusi diqqət yetirilmişdir. Kitabda şiəliyin mahiyyətindən, onun qollarından, islam dünyasında siyasi bir hərəkət halına gətirilməsi və qüvvətlənməsindən, ən nəhayət Səfəvilərin hakimiyyəti zamanı siyasi məzhəbə çevrilməsindən bəhs edilir. Əsərdə I Şah Təhmasib və I Şah Abbasla Sultan Süleyman, II Sultan Səlim və III Sultan Murad arasındakı siyasi-ideoloji mübarizələrdən bəhs edilir [312,13-40]. M.Sarayın monoqrafiyasının elmi əhəmiyyətinə baxmayaraq, əsərdə şiələrə qarşı qatı barışmazlıq dərhal nəzərə çarpır. Müəllif şiələri «kafir», onların əməllərini isə «küfr» adlandıraraq, sünni osmanlıların bütün hərəkətlərinə bəraət qazandırır ki, bu da onun məsələdə birtərəfli mövqeyini dərhal nəzərə çatdırır [312,9].

Son dövrlərdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqinə maraq xeyli artmışdır. Lakin bu tədqiqatlarda da əsas diqqət Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin öyrənilməsinə yönəldilmişdir [346,416-419; 315, 907-919; 280,501-516; 237,124-134; 177,31-40; 178, 882-892; 179,249-260; 342,472-482; 203,125-142; 150,53-67; 217,167-176; 174,446-458; 192,15-31; 228,409-417; 229,71-86; 248,177-213; 240, 75-116; 257,227-244; 258,373-385]. Buna görə də tədqiqat prosesində Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin aydınlaşdırılmasına geniş yer verilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, T.Gündüzün «*Son Qızılbaş Şah İsmayıl*» əsəri [215] Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi dövlətinin yaranması, I Şah İsmayılın tarixi şəxsiyyəti, siyasi fəaliyyəti və xarici siyasəti dövrün ilk mənbələri – xüsusən də Səfəvi mənbələrindən hərtərəfli şəkildə istifadə olunmaqla yazılmış ilk kitabdır. Məhz burada, Osmanlı mənbələrinin təsiri az olduğu üçün müəllif dövrün siyasi hadisələrini daha obyektiv şəkildə işıqlandıra bilmişdir.

Türkiyə tarixşünaslığında XVI əsin sonu-XVII əsrin I yarısı Səfəvi-Osmanlı münasibətləri M.Aktepenin, R.Kılıçın, C.Aydoğmuşoğlunun və Ö.Küpəlinin, Səfəvi-Şeybani münasibətləri A.Gündoğdunun, K.Ç.Gülayın, M.Fehiminin, Səfəvi-Moğol münasibətləri isə H.Bayurun əsərində xüsusi tədqiqat obyektinə kimi araşdırılmışdır [119; 120; 235; 237,124-134; 132; 259; 210; 211,75-87; 212; 213,581-587; 214,25-30; 185,511-516; 142].

Türkiyə tarixşünaslığında tədqiq olunan mövzuya dair mövcud ədəbiyyatın çoxluğu və problemin çoxşaxəliliyi səbəbindən, əldə etdiyimiz bütün elmi nəticələrin hamısını, habelə iş prosesində ilk dəfə irəli sürdüyümüz bir çox fikirləri, fərziyyələri qəti və mübahisəsiz hesab etmirik. Belə bir qənaətdəyik ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinə dair yeni mənbələr aşkar olunduqca və tədqiqatlar dərinləşdikcə bu dövlətin xarici siyasəti barədə yeni fikirlər və mülahizələr irəli sürüləcəkdir.

Monoqrafiya əsasən, Türkiyə tarixşünaslığının Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinə dair materiallarının ilk mənbələrlə müqayisəli tənqidi təhlili əsasında yazılmışdır. Qarşıya qoyulan problemin həlli məqsədilə istifadə olunmuş ədəbiyyatın bəzisinə Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə müraciət edilmişdir.

I FƏSİL

XVI ƏSRİN I YARISINDA SƏFƏVİ-OSMANLI MÜNASİBƏTLƏRİ TÜRKİYƏ TARİXŞÜNASLIĞINDA

1.1. Səfəvi dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsi

XVI əsrin başlanğıcında xalqımızın tarixində müstəsna yeri və rolu olan Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranmasından beş yüz ildən artıq vaxt keçir. Azərbaycan xalqının etnik konsolidasiyasında və milli xarakterimizin formalaşmasında həlledici rola və mühüm əhəmiyyətə malik olan bu dövlətin yarandığı tarixi şərait heç də rəvan olmamış, mürəkkəbliyi və özünəməxsus cəhətləri ilə seçilmişdir.

I Şah İsmayılın yaratdığı Azərbaycan Səfəvi dövləti qısa müddət ərzində Yaxın və Orta Şərqdə qüdrətli hərbi-siyasi amilə çevrildi. I Şah İsmayıl tərəfindən şiəliyin dövlət məzhəbi elan olunması və dövlətin qısa zaman ərzində möhkəmləndirilməsi nəticəsində Qızılbaş hərəkatı ən yüksək zirvəyə yüksəldi. Qızılbaş hərəkatı öz sıralarına tərəfdarlar cəlb etmək məqsədi ilə əhalinin böyük əksəriyyəti tərəfindən razılıqla qarşılanan ideyadan istifadə etmişdir. Yaxın və Orta Şərqin Oğuz-türk mühitində geniş yayılmış bu hərəkat Osmanlı dövlətinin sərhədləri daxilində də böyük nüfuza malik idi. Şübhəsizdir ki, bu Osmanlı dövlətini mövcud qızılbaş amili ilə hesablaşmağa vadar etmişdi. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması və tezliklə öz sərhədlərini genişləndirməsi Osmanlı dövlətini qorxuya saldı. Türkiyə tarixçisi Zühuri Danişman yazır ki, I Şah İsmayılın Səfəvi dövlətini yaratması və siyasi nüfuzunu artırmaq istəməsi şərqdə Özbək xanlarını, qərbdə Osmanlı sultanlarını və cənubda isə Misir Məmlüklərini ciddi narahat etmişdi [162, 99]. Xəlil İnalçık da etiraf edir ki, Şeyx Heydərin oğlu İsmayılın zamanında Ərdəbil sufiləri Azərbaycan, Şərqi Anadolu, İraq və İranda siyasi hakimiyyəti ələ keçirdilər və Anadoludakı qızılbaşların mənəvi və siyasi lideri olan Şah İsmayıl Osmanlılar üçün güclü bir rəqib olaraq ortaya çıxdı [221, 89].

Müasir Türkiyə tarixçilərindən F.Sümer Səfəvilər dövlətinin yaranmasında ən böyük məsuliyyətin Ağqoyunlu xanədanının və sonra isə Osmanlı sultanı II Bəyazidin üzərinə düşdüyünü qeyd edir. II Sultan Bəyazid ölkəsinin yaxın qonşuluğunda İslam aləmini parçalayan şiə məzhəbli bir dövlət qurularkən dövrünün ən qüdrətli ordusuna sahib olduğu halda buna tamamilə biganə qalmış və öz təbəəsindən minlərlə adamın bu dövlətin yaradılmasında iştirakının qarşısını almamışdır [296, 162-163]. Ancaq, qeyd etmək

lazımdır ki, Osmanlı sultanı II Bəyazid heç də Azərbaycanda baş verən hadisələrə laqeyd qalmamışdı. Y.Küçükdağın yazdığına görə, Osmanlı dövlətinin şərqi sərhədlərində meydana gələn bu siyasi proseslərin inkişafı bölgədəki qarşılıqlı münasibətlərdəki müvazinəti alt-üst etdi. Bölgədə ən güclü dövlətin hökmdarı olan II Bəyazid Azərbaycanda baş verən hadisələri casusları vasitəsilə öyrənmiş və bu durumun Osmanlı dövləti üçün təhlükəli olduğunu anladı. Səfəvi təriqətinə qarşı daha öncə tətbiq olunan yumşaq münasibətin yerini sərt siyasət əvəz etdi. O, sərhədləri bağlayaraq, Şah İsmayılın Anadoludakı müridlərindən gələn hər cür yardımın qarşısını kəsməyə çalışdı [251,272].

Məlumdur ki, 1500-cü ilin yazında İsmayıl Qızılbaş müridlərini ətrafına toplamaq məqsədi ilə Şərqi Anadoluya – Ərzincana gəlmiş və Səfəvi müridləri onun ətrafında toplanmışdı. R.Kılıç yazır ki, bu dövrdə II Bəyazid Modon və Koronun fəthi ilə məşğul olduğuna görə, Osmanlı təbəəsindən minlərlə insan könüllü şəkildə sərhədə yaxın olan Ərzincana – İsmayılın yanına gedə bildi [238,411]. Qeyd etmək yerinə düşər ki, F.Babinger Venesiya səyyahlarının verdiyi məlumatlara əsaslanaraq yazır ki, XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərində Şərqi Anadolu əhalisinin artıq 4/5 hissəsini şiələr təşkil etmişdi [27,126].

T.Gündüz yazır ki, İsmayıl Ağqoyunlulara qarşı mübarizəyə başlayan zaman Osmanlı sultanı II Bəyazid idi. Bu zaman Osmanlı dövlətinin ucqar şərqi sərhədi Trabzondan başlayırdı. Trabzonun cənub-qərbindəki Şəbinqarahisar Otluqbəli döyüşündən (1473) sonra Osmanlı hakimiyyətinə keçmişdi. Şeyx İsmayılın qızılbaşları toplamaq üçün gəldiyi Ərzincan Şəbinqarahisarın şərqi yelkənində yerləşirdi və Ağqoyunluların hakimiyyəti altında idi. Bu zaman Ağqoyunlu sərhədi Sivasla Ərzincan arasından keçirdi. XVI əsrdən etibarən Osmanlı dövlətinin ən çoxsaylı yarımköçəri tayfaları olan Zülqədər, Bozulus, Yeni el, Şam, Varsaq, Hələb türkmənləri ilə Çuxuroba və Bozoq bölgələrindəki türkmənlər hələ Osmanlı hakimiyyəti altına keçməmişdi [215,51-52; 81,17].

T.Gündüz Qızılbaşlara qoşulan tayfalar barədə məlumat verərək yazır ki, İsmayılın yeni dövlət yaratmasına yardım edən Qızılbaş tayfalarından olan Zülqədər Maraş bölgəsindən Zülqədər bəyliyindən qatılmışdı. Əfşarlar Ağqoyunlu tayfa birliyində mühüm mövqeyə sahib idi. Onların bir hissəsi hələ Şeyx Cüneyd dövründə onun sadıq müridlərinə çevrilmişdi. Şamlılar da Osmanlı hakimiyyəti altına keçməyən Hələb bölgəsi türkmənləri idi. Çoxsaylı nüfuz sahibi olan Ustacılıqlar və Osmanlı hakimiyyətindən uzaqda olan Varsaq türkmənləri də Səfəvi dövlətinin yaranmasında yaxından iştirak etmişdilər. Onlar Şeyx Cüneydin Anadolu səfəri zamanı Səfəvi təriqətinə qatılmışdı [215,52-53; 81,17]. Müəllifin bu məlumatı bir daha

təsdiq edir ki, vaxtı ilə F.Sümerin Səfəvi dövlətinin yaranmasında Şərqi Anadolunun qızılbaş tayfalarının başlıca rol oynaması barədə söylədiyi fikirlərin heç bir elmi əsası yoxdur.

T.Gündüzün qənaətinə görə, Şeyx Cüneyd və Şeyx Heydər dövründə rumlu və təkəli tayfaları Ərdəbilə gedərək Səfəvilərə qoşulmuşdu. Qaraca İlyasın rəhbərlik etdiyi Bayburdlu tayfası qızılbaşlara Qaraman bölgəsindən qoşulmuşdu. Qacar, qaracadağlı, qaramanlı, çepni, alpout və digər tayfalar Azərbaycanda məskun idilər. Buna görə də vaxtı ilə Faruq Sümerin «Səfəvi dövlətini yaradan və onu qoruyub saxlayan başlıca qüvvələrin Anadolu türklərinin təşkil etdiyi, Ağqoyunlu tayfalarından olmadığı kimi, Qaraqoyunlularla heç bir münasibətlərinin olmadığı, onların hamısının Orta və Cənubi Anadoludan olan «yeni» bir türk topluluğu olduqları» barədə fikri qəbul oluna bilməz. Çünki yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Səfəvi dövlətini yaradan türkmən tayfalarının əsas hissəsini Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu ərazisindən Səfəvi təriqətinə qoşulan tayfalar təşkil etmişdi [215,54; 81,17].

T.Gündüzün fikrincə, Səfəvi dövlətinin yaranmasında iştirak edən və bu dövlətin əsas hərbi qüvvəsini təşkil edən türkmən tayfaları daha çox Azərbaycan, İrənin Ağqoyunlu ərazisindən və Suriya bölgəsindən toplanmışdı. Osmanlı ərazisindən qızılbaşlara qatılanlar onlara nisbətən çox az olmuşdur [215,56; 81,17].

İlk mənbələrə əsaslanaraq Səfəvi dövlətinin yaranmasında başlıca rol oynayan tayfalarla bağlı T.Gündüzün söylədiyi fikirlərin böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Çünki, Türkiyə tarixşünaslığında Faruq Sümer coğrafi əlaməti əsas götürərək Səfəvi dövlətinin yaranmasında Anadolu türklərinin rolunu göylərə qaldırmış, onların adına müstəsna xidmətlər yazaraq «İran türklərinin» (yəni azərbaycanlıların – T.N.) iştirakını azaltmağa səy göstərmişdir. F.Sümerin qənaətinə görə, guya Səfəvi dövləti bütün XVI əsr ərzində və sonralar yalnız Anadoludan gələn tayfalar, yəni Türkiyə qızılbaşları hesabına mövcud olmuş və inkişaf etmişdir [329,4-5; 19,36]. F.Sümerin fikrincə, Anadolu qızılbaş türkləri olmasa idi, Səfəvi dövlətinin yaranması və Ərdəbil şeyxlərinin siyasi məqsədləri baş tutmazdı [329,22]. F.Sümerin bu fikirləri uzun müddət Türkiyə tarixçiləri tərəfindən qəbul edilmiş və Səfəvi dövlətinin tarixi ilə bağlı yazılmış əsərlərdə əsas kimi götürülmüşdür.

Türkiyə tarixçilərinin əksəriyyəti Şərqi Anadoludakı Qızılbaş əhalinin İsmayılın ətrafında toplanması və sonralar da Osmanlı təbəələrinin Azərbaycana köç etmələrini Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin gərginləşməsinin səbəbi kimi göstərirlər. Ancaq bu məsələnin aydınlaşdırılmasında Türkiyə tarixçisi Həmzə Aksüdün fərqli mövqeyi diqqəti cəlb edir. O, yazır: «Bəzi tarixçilər Anadoludan Azərbaycana köçərək Səfəvi dövlətini yaradan türkmənlərin hamısının Osmanlı sərhədləri daxilində yaşadığını qeyd edir. Hal-

buki, Osmanlı dövləti yaranmasından iki yüz il keçməsinə baxmayaraq, Anadolunun çox böyük bir hissəsinə hələ sahib deyildi. Anadolunun yalnız Ankaranın qərbi ilə Şimali Anadolunun bir hissəsində Osmanlı hakimiyyətindən danışmaq olardı» [117,17]. H.Aksüd belə qənaətdədir ki, 1514 və 1519-cu illərə kimi Osmanlıların hakim olduğu ərazilərdən Səfəvi ölkəsinə diqqəti çəkən bir köç olmamışdır. Köçlərin böyük bir hissəsi Zülqədər, Məmlük və Ağqoyunlu torpaqlarından olmuşdur. Osmanlı dövləti bu ərazilərə yalnız 1514 və 1517 illərdə hakim olmuşdur [117,17].

«*Zühure-dövləte-Səfəviyan*»ın («Səfəvi dövlətinin yaranması») müəllifi İsmayılın özünə tərəfdarlar toplamaqdan ötrü əvvəlcə Ərdəbilə, daha sonra isə Ərzincana yollandığını yazsa da, bu səfər zamanı ona qoşulan ən mühüm qüvvələrin ata və babasının Qarabağda yaşayan müridləri olduğunu qeyd edir [110,53]. Türkiyə tarixçilərindən A.Yaman da Qarabağda Şah İsmayılın ordusuna minlərlə adamın qoşulduğunu bildirir [370,13]. Bu kimi faktlar Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranmasında Azərbaycan əhalisinin böyük rol oynadığını bir daha təsdiq edir.

Bu fikri Səfəvi tarixçisi İsgəndər bəy Türkmanın məlumatı da təsdiqləyir. Onun yazdıqlarından aydın olur ki, Ərdəbildən Qarabağa və Göyçəyə hərəkət edərkən, yəni Azərbaycan ərazilərindən keçərkən İsmayıl hər gün çoxsaylı tərəfdarlar qoşulmuş, Şərqi Anadoluda isə onlara daha 3-4 min mürid qatılmış və qızılbaş qoşununun sayı 7-8 min nəfərə çatmışdır [57,81-82; 110,13].

Gətirdiyimiz tarixi faktlar bir daha təsdiq edir ki, hələ XV əsrin sonlarında Şərqi Anadolunun mühüm bir hissəsi Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin tərkibində olduğu üçün, bu bölgədə yaşayan oğuz-türkman tayfaları arasında Səfəvi təriqətinə bağlı olan qızılbaşlar üstünlük təşkil etmişdi. Məhz buna görə də, İsmayıl qızılbaş müridlərini ətrafına toplamaq üçün Ərzincanı özünə mərkəz seçmişdir.

A.Allouş 1500-cü ildə İsmayılın Ərçuvandan Ərzincana səfər etməsində başlıca məqsədinin Şərqi Anadoludakı qızılbaş müridlərini ətrafına toplamaq olduğunu qeyd etməklə yanaşı, məhz Ərzincanın toplantı yeri seçilməsinə aydınlıq gətirmişdir. O, Qulam Sərvərin Ərzincanın qızılbaş müridlərinin toplanması üçün asan bir yer olduğu fikrinə qarşı çıxaraq İsmayılın bu bölgəni seçməkdə gizli niyyətinin – Qaramanoğlunun üsyanına qatılmaq istəyi olduğunu göstərir. Ancaq Osmanlılar qızılbaş müridlərinin onunla birləşməsinə mane olduğu üçün Ərzincana toplanan qızılbaş müridlər gözlənildiyindən çox az olmuşdu. Məhz bu, Səfəvi şeyxinin öz planını dəyişdirməsinə və Şirvan üzərinə yürüşə qərar verməsinə səbəb olmuşdur [bax: 122,89-93].

Lakin mənbələrin verdiyi məlumata əsaslanan O.Ə.Əfəndiyev hərbi

yürüşün istiqaməti məsələsinin məhz Ərzincanda – Qızılbaş ağsaqqallarının müşavirəsində müzakirə olunduğunu yazır. Bu müşavirədə – bəziləri qüvvələrin kifayət qədər olmamasını əsaslandıraraq qarşıdan gələn qışı Ərzincanda keçirməyi və əlavə qüvvələr gəlməsini gözləməyi, yaz gəldikdə isə Azərbaycana – Əlvəndə qarşı yürüşə başlamağı; digərləri isə qarşıdan gələn qışda Gürcüstanda cihadı həyata keçirməyi; üçüncülər isə, Çuxursəd ərazisinə yola düşməyi və orada qışlamağı təklif edirdilər. Lakin, bu təkliflərin heç biri qəbul olunmadı [19,45]. Osmanlı sultanı II Bəyazid Şərqi Anadoludakı müridlərinin İsmayılın ətrafına toplanmasına ciddi mane ola bilmədi. Hətta, 1500-cü ildə Ərzincanda qızılbaş müridlərini öz ətrafına toplayan İsmayıl Sultan II Bəyazidə məktub göndərərək Ustaclu tayfasına mənsub ailələrin, əsasən də yaşlıların və zəiflərin Anadoluda saxlanmasını rica etmiş və buna müsbət cavab almışdır. Bununla da, həmin tayfanın cavanları İsmayılın Şirvan yürüşünə qatılmaq fürsəti əldə etmişdi [329,19; 239,39; 171,90].

1501-ci ildə Qaramanda baş verən üsyan osmanlıların qızılbaşlara qarşı duyduqları əndişəni daha da artırdı. II Bəyazid Şah İsmayıl qarşı hərbi əməliyyata başlamaqdan çəkinsə də, Səfəvilərə bağlı olan 30 mindən çox şiə əhalini Anadoludan yeni fəth olunmuş Avropa torpaqlarına – Moraya yerləşdirməyə qərar verməkdən çəkinmədi [122,95]. Bundan əlavə, II Bəyazid Sivas sancaqbəyinə 1501-ci il mayında göndərdiyi hökmdə «Ərdəbil sufilərindən Ərdəbil oğluna gedərkən tutulan sufilərin əhli-fəsad tayfası olduqları və Azərbaycana çatdıqda ağılasığmaz pisliklər etdiyi üçün sərhəddən buraxılmayıb qətl edilmələrini» istəmişdir [251,272].

F.Sümer yazır ki, Şərur savaşı Azərbaycana İsmayıl qazandırdı. Səfəvi şeyxi asanlıqla Təbrizdə şahlıq taxtına oturdu, on iki imam adına xütbə oxutdu, pul zərb etdirdi. 1501-ci ildə Səfəvi dövləti rəsmən quruldu [329,22; 198,222].

Beləliklə, Şirvanşah və Ağqoyunlu qoşunları ilə qanlı, lakin müzəffər döyüşdən sonra, 1501-ci ildə İsmayıl Səfəvi Təbrizə daxil oldu və özünü Azərbaycanın hökmdarı elan etdi. Yeni və eyni zamanda, Azərbaycan tarixində ilk mərkəzləşdirilmiş dövlət – Səfəvilər dövləti və ya bəzi mənbələrdə deyildiyi kimi, Qızılbaşlar dövləti yaradıldı. Bundan sonra Şah İsmayılın nəhəng imperiya yaratmağa yönəlmiş aktiv siyasi, hərbi və ideoloji fəaliyyəti başlanır. Bu fəaliyyət cəsarətli işlərlə, çoxsaylı risklər, qurbanlar, məğlubiyyətlər və qələbələrlə müşayiət olunurdu [43].

Səfəvi dövlətinin yaranmasında əsas amil həmin dövləti quranların türk olması, həmin dövlətin tarixi Azərbaycan torpaqlarında meydana gəlməsi və buradakı insanların «Qızılbaşlıq»a sadıq olmaları idi.

Şah İsmayılın ortaya çıxması və Qızılbaş dövlətini yaratması ilə Anadolu türkmanları öz soylarından, inancından bir öndərə sahib olmuş və onu

bir xilaskar hesab edərək ona sıx bağlanmışlar. Dünya tarixində bir liderə bu dərəcə bağlılıq örnəyi yoxdur. Fəruq Sümer yazır: «...Şah İsmayılın müridlərinin ölüm daxil olmaqla hər cür fədakarlığa sevə-sevə qatlanmaları, siyasi durumun uyğun olması bir həqiqət olmaqla bərabər, 13 yaşında hər tərəfdə şiddətli etiraz ilə qarşılanma biləcək bir məzhəbi təmsil edən dövlət qurması onun doğrudan da böyük şəxsiyyət olduğunu göstərməyə kifayət edir. O, çox cəsur və intizam sevər bir şəxsiyyət olduğu kimi, eyni zamanda təşkilatçı və təhsilli hökmdar idi. Təbriz meydanında bəyləri ilə birlikdə ox atarkən... ozanlar qopuz çalaraq onun igidliyini öyən nəğmələr söyləyirdilər» [329, 41].

İlk mənbələrdə Səfəvi dövlətinin banisinə aid edilən çoxsaylı mülahizələr onun türklərlə və Azərbaycanla ayrılmaz əlaqəsini birbaşa göstərir. Şübhəsiz, belə faktlardan ən məşhuru və inandırıcısı İsmayıl Səfəvinin Şirvandakı Gülüstan qalası mühasirəyə alınan vaxt dediyi sözlərdir. İsmayıl atası Şeyx Heydər qatili, Şirvanşah Fərrux Yəsar üzərində qələbədən sonra öz düşməninə qüvvələrini tamamilə darmadağın etmək üçün onların sığındığı Gülüstan qalasını mühasirəyə almışdı. İsgəndər bəy Münşi yazır: «İsmayıl Şirvanın ən əlçatmaz istehkamlarından biri olan Gülüstan qalasının mühasirəsi uzandığı üçün böyük əmirləri yanına çağıraraq dedi: «Sizə Gülüstan qalası lazımdır, yoxsa Azərbaycan taxtı»? Müqəddəs Səfəvi xanədanının etiqad sahibləri... Azərbaycan taxtı» cavabını verdilər» [57,83].

«Zühre-dövlətə-Səfəviyan» adlı Osmanlı mənbəsinin məlumat müəllifi Şah İsmayıl «şərq məmləkətlərindən olan Azərbaycan ölkəsində Səfəvi şahları dövlətinin banisi» kimi səciyyələndirir və bununla da Səfəvi dövlətinin mahiyyət etibarilə Azərbaycan dövləti olduğunu etiraf edir [110,53]. Budaq Münşi Qəzvinli «Cəvahirül-əxbar» əsərində yazır: «Aləmin pənahı olan şah Təbrizə yollandı və Azərbaycan səltənətinin taxtına əyləşdi» [539, 119].

Müasir türk tarix elminin ən böyük nümayəndələrindən biri olan F.Sümer Səfəvi dövlətinə «İran milli dövləti» kimi baxmaq istəyənlərə qarşı çıxmışdır. O, düzgün olaraq göstərir ki, «ciddi alimlər» arasında bu cəfəng baxışın artıq tərəfdarları yoxdur [329,1]. F.Sümer Səfəvi dövlətini milli İran dövləti hesab etməsə də, bu dövləti Azərbaycan dövləti kimi təqdim etməkdən çəkinmişdir. Onun əsərində Səfəvi dövlətinin yaranmasında və yüksəlişində türkdilli etnosun həlledici və birinci dərəcəli rol oynadığını təsdiq edən çoxlu material toplanmış və sistemləşdirilmişdir. Təəssüf ki, F.Sümerin əsəri Türkiyə tarixşünaslığına xas olan bəzi nöqsanlardan və bitərəflikdən azad deyildir. Özünün əvvəlki əsərlərində də o, Azərbaycan tarixini Türkiyə tarixinin əlavəsi kimi təsvir etməyə, Kiçik Asiyanı – Anadolunu «Ana Vətən» kimi, yəni Azərbaycan əhalisinin köçətmə və türkləşmə mənbəyi kimi təsdiq etməyə cəhd göstərmişdir [bax: 327,429-447; 328]. Lakin

yaxşı məlumdur ki, Azərbaycan, türkdilli əhalinin Orta Asiyadan Kiçik Asiyaya köçətmə hərəkatının yolu üzərində yerləşirdi və Türkiyənin özünə nisbətən daha əvvəl türkləşmişdi [19,36].

Qeyd etmək lazımdır ki, XV əsrin sonu-XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı sultanlarının Şərqi Anadoludakı yarımköçəri türk boylarını sıxışdırması elə bir vəziyyəyə gətirib çıxarmışdı ki, onlar nicat yolunu Ərdəbildə aramağa başlamışdılar. Məhz, XVI əsrdə etibarını itirmiş, iqtisadi vəziyyəti pisləşən Ərzincan, Sivas, Toqat və Qaraman oğuzları nicat aramaq, qurtuluş tapmaq üçün bütün türklüyün mərkəzinə çevrilən Ərdəbil Ocağına axın-axın gəlməkdə idilər [189,46]. Ə.Yaman haqlı olaraq yazır ki, İstanbuldakı ortodoks, katolik, protestant, yəhudi və erməni əhalisinə etiqad və təşkilatlanma sərbəstliyi verməklə öyünən Osmanlı hökuməti öz insanlarına məzhəb ayrılığı üzündən əhəmiyyət verməmiş, rəsmi məzhəb olaraq qəbul etdiyi sünnilikdən kənardakı Qızılbaş-ələviləri yolunu azmış rafizi kimi tanıdaraq onlara iftiralar söylənməsinə zəmin hazırlamışdır [370,26-27]. Buna görə də, məhz türk etnosuna arxalandığı üçün Səfəvilər Anadolunun yarımköçəri türk oymaqlarının nəzərində yeganə ümid yeri, Şah İsmayıl isə gəlişi çoxdan gözlənilən Mehdi Sahibi-əz-Zaman sayılırdı [451,34].

Qeyd etmək lazımdır ki, Şah İsmayıl və Səfəvi dövləti haqqında Türkiyədə yazılmış əsərlərdə Şah İsmayılın XV-XVI əsrin qovşağında Anadoluda baş verən hadisələrdən yararlanması, Mehdi gözləyən köçəri və yarımköçəri xalqı öz məqsədi üçün istifadə etdiyi vurğulanır [451,34]. Saim Savaşın fikrincə, siyasi münasibətlərin dini və məzhəbi rəngə bürünməsi, təqiblə təzyiqin son həddə çatması qarşısında çətin vəziyyətdə qalan əhalinin tərəfdarı olduğu dövlətin torpaqlarına köçməsi, bunu bacarmadığı hallarda isə rüşvət verərək yaşayışını davam etdirməkdən başqa çıxış yolu qalmamışdı [315,914-915].

Məlum olduğu kimi, 1501-ci ildə Azərbaycan Səfəvi dövləti yaradılan zaman şiəlik rəsmən dövlət məzhəbi elan olunmuşdu. Fuad Köprülü «Səfəvi xanədanının şərqdə və qərbdə sünni türk dövlətlərinə müqavimət göstərmək üçün İranda şiəliyi dövlət məzhəbi elan etməyə məcbur qaldığını» söyləyərək Səfəvi dövlətinin rəsmi ideologiyasının təməl prinsipini ortaya qoymuşdur [138,245; 155,20]. Ə.Y.Ocaq bu fikri müdafiə edərək yazır ki, Səfəvi dövləti sünni Osmanlı dövlətini özü üçün ən böyük siyasi rəqib görmüş və onu silah gücünə ortadan qaldırmağın mümkün olmayacağını dərk etdiyinə görə, daxildən zəiflətməyə çalışaraq Anadoluda mərkəzi hakimiyyətlə həmişə problemləri olan türkmən zümrələri arasında sistemli şəkildə məzhəb təbliğatına girişmişdir [279,102; 155,20]. «Din boyası altında saxlanan bu hərəkatların həqiqətən siyasi mənfəətlərə dayanan tarixi zərurətdən başqa bir şey olmadığı» ortaya çıxır [138,245].

Unutmaq olmaz ki, Osmanlı dövləti ümmətçilik siyasəti yeritdiyi üçün türkləşdirməni heç bir zaman qarşıya məqsəd qoymamışdır. Osmanlı dövləti Oğuz boylarını sərhədboyu bölgələrə yerləşdirməklə onların gücü ilə sərhədləri qorumaqla bərabər, islamlaşdırmanı da gerçəkləşdirmişdi. Osmanlı sülaləsinin dövlət idarəçiliyində qeyri-türklərə, xüsusən islamı qəbul etmiş Balkan xalqlarına üstünlük verməsi Anadoluda yaşayan türk əhalisini türk oymaqlarına arxalanan Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranmasını sevinclə qarşılmasına səbəb olmuşdur. Yeni yaranan Azərbaycan Səfəvi dövlətinin məqsədi İrani oğuzlaşdırmaq olmuşdu. XV yüzillikdə milli kökə dönüş kimi xarakterizə olunan oğuzçuluq hərəkatı Səfəvi dövlətini tarix səhnəsinə çıxarmışdı. Bunun əksinə, Osmanlı dövləti yaranmasından süqutuna kimi ümmətçilik ideologiyasına sadıq qalaraq Oğuz boylarını dövlətdən uzaqlaşdırmışdı. Şərqi və Cənub-Şərqi Anadoludan oğuzların bir hissəsinin sürgün edilməsi, köç etməyə məcbur edilməsi və yerdə qalanlarının qətl edilməsini dövrün qaynaqları təsdiq edir [188,46].

F.Sümer belə bir həqiqəti etiraf edir ki, Şərqi Anadolu Səfəvi dövlətinin idarəsində qalsaydı, bir müddət sonra orada ancaq türk dilində danışılacaqdı. Osmanlı idarəsi bu bölgədəki köçəri türk əhalisini öz yerində möhkəmləndirmədi. Onların bir hissəsi İrana (yəni Azərbaycana – T.N.), digəri isə Orta Anadoluya köçmək məcburiyyətində qaldı [328,165].

F.Sümer öz əsərində I Şah İsmayıl və varisləri dövründə Səfəvi dövlətinin daha da möhkəmləndirilməsi ilə bağlı müfəssəl məlumat vermişdir. Müəllif I Şah İsmayıl və xələfləri dövründə dövlətin siyasi həyatında əsas rol oynayan Qızılbaş tayfalarının fəaliyyətinə diqqət çəkərək onlar barədə mühüm məlumatlar vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, uzun illər Türkiyə tarixşünaslığında F.Sümerin Səfəvi dövlətinin tarixi ilə bağlı yazdığı əsəri üstün mövqeyini qoruyub saxlamış və Səfəvi dövlətinin tarixi ilə bağlı digər əsərlər yazılmadığı üçün ciddi bir boşluq hiss edilmişdir. T.Gündüz yazır ki, Türkiyədə mərhum Faruq Sümerin Səfəvi dövlətinin yaranmasında türklərin rolunu əks etdirən məşhur kitabından başqa həm Qızılbaşlar, həm də Şah İsmayıl haqqında heç bir əsər yazılmadı. Buna görə də, Şah İsmayılın tarixi şəxsiyyətinə və Qızılbaşların İran tarixindəki roluna Türkiyə tarixçiləri tərəfindən lazımi səviyyədə qiymət verilmədiyinə görə, Şah İsmayıl yalnız İran hökmdarı kimi tanındı, qızılbaşların fəaliyyəti düzgün işıqlandırılmadı. Əslində İrana hakim olan və Səfəvi dövlətini quran tamamilə Qızılbaş türkmənlər idi [215,VII-VIII].

Qeyd etmək lazımdır ki, T.Gündüzün «Sonuncu Qızılbaş Şah İsmayıl» əsəri Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi dövlətinin yaranması, Şah İsmayılın tarixi şəxsiyyəti və siyasi fəaliyyətini dövrün ilk mənbələri – xüsusən də Sə-

fəvi mənbələrindən hərtərəfli şəkildə istifadə olunmaqla yazılmış ilk kitabdır. Məhz burada, Osmanlı mənbələrinin təsiri az olduğu üçün müəllif dövrün siyasi hadisələrini daha obyektiv şəkildə işıqlandıra bilmişdir [215,3-13].

F.Sümer Şah Təhmasib dövründə Səfəvi dövlətinin vəziyyəti, Qızılbaş tayfaları arasında gedən ara müharibələri nəticəsində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi, Üləma bəy Təkəlinin üsyan qaldıraraq Osmanlı sultanına sığınması, Sultan Süleymanın Azərbaycana yürüşləri və bu yürüşlərin nəticəsi barədə müfəssəl məlumat vermişdir [bax: 329,57-84]. Onun fikrincə, Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında Amasya sülhü Şah Təhmasibin həqiqətən böyük qələbəsi idi. Təhmasib bu sülhlə İslam aləminin ən qüdrətli dövlətinə şiə Səfəvi dövlətinin varlığını qəbul etdirdi. Osmanlıları bu dövlətə son qoymaq fikrindən daşındırdı. Təhmasib bu uğuru əldə etməklə həqiqətən bacarıqlı bir hökmdar olduğunu göstərdi [329,68].

F.Sümerin qənaətinə görə, Təhmasibin sülhsevər, ağıllı və ədalətli siyasəti sayəsində Amasya sülhündən sonra İranda (o cümlədən, Azərbaycanda – T.N.) kənd təsərrüfatı və iqtisadi həyat canlanaraq sürətli inkişafa başladı. Təhmasibin həyatı yaxından tədqiq edilərsə, onun ədalətli, ağıllı və xalqa qarşı mərhəmətli olduğu haqqında Şərəf xanın sözlərinə qatılmaq olar [329,69].

F.Sümer öz əsərində əsasən Səfəvi dövlətini yaradan və onu inkişaf etdirən türk tayfalarına diqqət yetirsə də, Səfəvi hökmdarı kimi Şah Təhmasibin siyasi fəaliyyətinə yüksək qiymət verməklə yanaşı, onun ölümündən sonra taxt-tac uğrunda gedən mübarizə, II Şah İsmayıl və Şah Məhəmməd Xudabəndə dövründə Səfəvi dövlətinin siyasi vəziyyəti barədə qısa məlumat vermişdir [bax: 329,111-142].

Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin kəskinləşməsi və iki dövlət arasında on iki il davam edən müharibənin baş verməsi B.Kütükoğlunun, İ.H.Uzunçarşılıının, Y.Öztunanın, F.Kızıoğlunun, F.Sümerin, R.Kılıçın tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır [bax: 261; 262; 263; 295; 296; 241; 329,148-158; 235].

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin I Şah Abbas dövründə siyasi vəziyyəti, Osmanlı dövləti ilə münasibətləri, İstanbul sülhünün bağlanması, sülhdən sonra mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək üçün I Şah Abbasın həyata keçirdiyi islahatlar, Şeybanilər dövləti ilə münasibətlər, XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin Avstriya ilə apardığı müharibədəki uğursuzluğu, ölkə daxilində narazılığın artması, mərkəzi hakimiyyətə qarşı yeniçəri qiyamlarının daha da güclənməsi Səfəvi şahına itirilmiş əraziləri geri qaytarmaq üçün Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamağa şərait yaratdı. İki dövlət arasında 1603-cü ildə müharibənin başlanması və 1612-ci ildə İstanbul sülhünə kimi davam etməsi Türkiyə tarixçiləri tərəfindən araşdırılmışdır [bax: 263,201-278; 262,245-248; 235,145-174]. Türkiyə tarixşü-

naslığında bu məsələ B.Kütükoğlundan sonra C.Ayroğmuşoğlu tərəfindən dərinlən tədqiq edilmişdir [bax: 132].

Türkiyə tarixçilərinin tədqiqatları bir daha təsdiq edir ki, I Şah İsmayıl tərəfindən əsas qoyulan və tədricən imperiyaya çevrilən Azərbaycan Səfəvi dövləti I Şah Təhmasib dövründə daha da möhkəmləndirilmiş, I Şah Abbas dövründə isə Səfəvi dövlətinin itirilmiş əraziləri geri qaytarılmış və Yaxın Şərqi aparıcı dövlətlərindən birinə çevrilmişdir.

1.2. I Şah İsmayıl dövründə Səfəvi-Osmanlı münasibətləri

Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin XVI əsrin əvvəllərində yaranmasına bəməyaraq hələ, XV əsrin sonlarında – Səfəvi şeyxlərinin siyasi mübarizəsinin gücləndiyi və Osmanlı sultanının Ağqoyunlu hökmdarları ilə aralarında olan ədavəti unudaraq Qızılbaşlara qarşı mübarizədə birləşmək təşəbbüsləri dövründə xeyli aktualıq kəsb etmişdi. Buna görə də, Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini İsmayılın rəhbərliyi altında qızılbaşların Təbrizdə taxt-tacə yiyələnməsinə qədərki və I Şah İsmayılın Azərbaycan Səfəvi dövlətini yaratmasından sonrakı dövrlərə ayırmaq olar [91,55].

XV əsrin sonlarında Səfəvi-qızılbaş təsirinin Ərdəbildən çox uzaqlara yayılması, Şərqi Anadoluda özünə çoxsaylı tərəfdarlar tapması və qızılbaş hərəkətinin sürətlə genişlənməsindən Osmanlı sultanı ciddi narahət oldu. Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin yaranması və inkişaf etməsinin səbəbləri izah edilərkən şiə-sünni qarşıdurması ön plana çəkilir. Z.V.Toğanın fikrincə, hətta «şii təhlükəsi qarşısında Ağqoyunlular Osmanlılarla anlaşmaq zərurətini hiss etdilər» [344,368]. Beləliklə, qızılbaşların dövlət yaratmaq uğrunda siyasi fəaliyyəti gücləndirməsi keçmiş rəqibləri – osmanlılarla ağqoyunluları öz qüvvələrini birləşdirməyə vadar etdi.

Səfəvi şeyxləri siyasi mübarizəyə başlayana kimi Osmanlı sultanları ilə xoş münasibətdə idilər və xəlifələri vasitəsi ilə Şərqi Anadoluda ciddi maneə olmadan qızılbaşlığı yayırdılar. Türkiyə tarixçisi Saim Savaş bu haqda yazır: «Səfəvilərin siyasi məqsədləri ortaya çıxana kimi yalnız təriqət mərkəzləri Ərdəbildə deyil, bütün Ön Asiyada mənəvi təsirləri artdığından onlara hörmət və xoş münasibət mövcud idi. Teymurun Anadoludan apardığı əsirləri Səfəvi şeyxi Xacə Əlinin sərbəst buraxdırması, Osmanlı hökmdarlarının hər il Ərdəbil Təkkəsinə «çərağ axçası» göndərərək hörmətlərini bildirməsi bu təsirin göstəricisi kimi qəbul oluna bilər» [315,907; 91,56-57].

XV əsrin II yarısından başlayaraq Şərqi Anadoludakı yarım-köçəri türk boylarının sıxışdırılması, onların nicat yolunu Ərdəbildə axtarmasına səbəb oldu [188,45]. Naci Şahinin fikrincə, bu bir həqiqətdir ki, Osmanlı sultanlarının Anadoludakı türkmanlara xoş münasibət göstərməməsi onların

I Şah İsmayıl tərəfinə keçməsinin ən önəmli səbəbidir [276,285-286]. Şərqi Anadoluda Qızılbaş müridlərinin getdikcə çoxalmasının səbəblərinə toxunan M.Temizqan yazır ki, cənubdakı Adana, Tarsus və Maraş ətrafı ilə Şərqi Anadolu bölgəsi iki əsrdən çox davam edən bəyliklər dövründə qüdrətli bir dövlət yaradılmadığı üçün sakitliyə və rahatlığa can atan xalqın qüdrətli bir hökmdara (yəni I Şah İsmayıl – T.N.) meyl etməsi təbii bir haldır [342,480].

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlər arasında siyasi mübarizənin yaşanmadığı dövrlərdə xalqlar arasında mövcud olan bəzi fərqli inanclar və yaşayış forması onlar arasında ziddiyyət yaratmamışdı. Ancaq siyasi və hərbi ziddiyyətlərin gücləndiyi dövrlərdə bu cür fərqlər böyük təzyiqlərə və təqiblərə səbəb olmuşdur. XV əsrin sonuna kimi Səfəvilərlə Osmanlılar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər bu məcrada inkişaf etmişdi. Saim Savaşın fikrincə, 1492-ci ildə bir dərvişin II Bəyazidə qarşı sui-qəsd təşəbbüsünə qədər osmanlılar mərkəzi Ərdəbildə olan Səfəvi təriqətinin şeyxlərinə və onların Anadoludakı müridlərinə qarşı əsasən xoş münasibətdə olmuş və hətta digər təriqətlərə etdikləri kimi onlara da maliyyə yardımı göstərmişlər. Ancaq, sui-qəsd təşəbbüsü və Səfəvilərin siyasi məqsədlərinin ortaya çıxmasından sonra Osmanlıların Səfəvilərə və onların Anadoludakı müridlərinə münasibəti dəyişmiş, hətta bölgədəki Qızılbaş əhalisi geniş təqiblərə məruz qalmışdır [315,912; 91,57-58].

1501-ci ildə Şeyx Heydərin oğlu İsmayıl Səfəvi Şərur döyüşündə Ağqoyunlu Sultanı Əlvəndi məğlub edərək Azərbaycan taxtını ələ keçirdikdən sonra II Bəyazid xüsusi elçisi Mahmud ağa Çavuşbaşı vasitəsilə Sultan Əlvəndə göndərdiyi məktubunda Ağqoyunlu şahzadələri arasındakı çəkişmələrə son qoymağı, onlara I Şah İsmayıl və qızılbaşları məhv etmək üçün bütün qüvvələrini birləşdirməyi tövsiyə edirdi. O, «lazım olduğu təqdirdə heç bir əksliklərə yol verməyəcəyini», başqa sözlə nə lazımdırsa edəcəyini və hər cür yardım göstərəcəyini vəd etdi [bax: 19,89]. Lakin görünür, bu zaman II Sultan Bəyazid Venesiya və onun müttəfiqləri ilə aramsız müharibə apardığı üçün qızılbaşlara qarşı mübarizədə Ağqoyunlulara verdiyi vədi yerinə yeirə bilmədi [19,89].

XVI əsrin əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı münasibətlərindən bəhs edən Türkiyə tarixçiləri Səfəvi dövlətinin getdikcə güclənərək öz nüfuzunu Şərqi Anadoluda gücləndirməsinin başlıca səbəbini II Sultan Bəyazidin lazımı tədbirlər görməməsi və fəaliyyətsizliyi ilə bağlayırlar [329,163; 312,24]. XVI əsrin başlanğıcında Osmanlı-Səfəvi münasibətləri İsmayılın siyasi fəaliyyətinin genişlənməsi və rəqibləri üzərində qazandığı qələbələr nəticəsində xeyli gərginləşdi. Osmanlı sultanının sərt tədbirlərə əl atmasına baxmayaraq, Anadolu qızılbaşlarının Səfəvilərlə münasibəti kəsilmədi. II Bəyazidin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, sərhəd valiləri Səfəvi şahına bağlı olan və

Anadoludan Azərbaycana getmək üçün yola çıxan sufiləri edam etmək əvəzinə onlardan külli miqdarda pul alaraq sərhəddən keçmələrinə icazə verildilər. Belə bir vəziyyətdə, qızılbaşlarla I Şah İsmayıl arasında əlaqə kəsilmədi və buna görə də, Azərbaycandan Qaraman əyalətinə qədər uzanan ərazidə onların təsirləri əvvəlkindən daha çox artdı [251,275]. Bunu nəzərə alan II Bəyazid Qaraman valisi olan oğlu Şehinşaha göndərdiyi hökmdə Səfəvi torpaqlarına gedib-gələnlər «Ərdəbil sufilərinə macal verilmədən ələ keçirilərək öldürülməsini və göndərilən hökm tarixindən etibarən öldürülənlər haqda məlumatın ayda bir dəfə İstanbula çatdırılmasını tələb etdi» [315, 914]. Osmanlı sultanının bu sərt tədbirlərinə baxmayaraq, «bu dövrdə I Şah İsmayıl hələlik Osmanlı hökmdarı ilə münasibətlərini gərginləşdirmək istəmir və yazdığı məktublarda ona çox hörmətlə yanaşaraq, hətta «ata» deyə müraciət edirdi» [329,29]. F.Sümerin fikrincə, 1502-ci ildə I Şah İsmayıl II Bəyazidə məktub göndərərək atasının müridlərinin ölkəsinə gəlməsinə icazə verməsini xahiş etsə də, Osmanlı hökmdarı onun bu tələbini qəbul etmədi [329,23]. I Şah İsmayıl iki dövlət arasındakı münasibətləri gərginləşdirmək üçün Osmanlı sultanına yenidən məktub göndərmək məcburiyyətində qaldı. II Bəyazid ziyarəti yerinə yetirdikdən sonra geri dönməyə söz verənlərə bu yasağın şamil olunmayacağı cavabını verdi [329,25]. II Sultan Bəyazid «Anadolu əhalisinin əksəriyyətinin ziyarət bəhanəsi ilə ölkəni tərk etdiyini və buna görə də, ordu toplamaqda çətinlik çəkdiyini» bildirirdi. Lakin, I Şah İsmayıldan məktub aldıqdan sonra sərhəd valilərinə «höküm verdi ki, bu təbəqədən Allahın dostlarını (Allah onlara rəhmət etsin) ziyarət etmək arzusunda olan hər kəsə yasaq və əngəl olunmasın», «məhəbbət və qarşılıqlı dostluq yolu ilə hərəkət edilsin» – deyə əmr etmişdir [171,93]. Maraqlıdır ki, II Bəyazid bu məktubunda Qızılbaş hökmdarına «I Şah İsmayıl» ünvanı ilə müraciət edir. I Şah İsmayılın əcdadlarını «Allahın dostları» kimi qeyd edir. Bununla da sufiliyə, dərvişliyə xüsusi marağı olan II Sultan Bəyazid Səfəvi şeyxlərinin övladlarına hörmətini dilə gətirir [171,93]. II Bəyazid I Şah İsmayılın şəxsinde təhlükəli bir rəqibin meydana çıxdığını görsə də, məşhur Qızılbaş şahına qarşı çıxmaqla Kiçik Asiyada yaşayan çoxsaylı şiə əhalisini öz əleyhinə qaldıracağından qorxurdu [489,108]. Bu bir daha göstərir ki, həm I Şah İsmayıl, həm də II Sultan Bəyazid iki dövlət arasındakı mövcud gərginliyi dərinləşdirməkdən çəkinmişdilər.

1503-cü ildə I Şah İsmayıl Ağqoyunlu Sultan Murad üzərində qələbə qazanaraq Ağqoyunlu dövlətinin mövcudluğuna tamamilə son qoydu. Buna görə də, yeni siyasi vəziyyətin yarandığını görən II Bəyazid Səfəvilərə qarşı mövqeyini dəyişdirdi və artıq onu rəsmən tanımağa qərar verdi. Səfəvi sənədlərinin verdiyi məlumata görə, 1504-cü ilin qışında II Sultan Bəyazid Mehmet Çavuş Balabanın rəhbərliyi altında elçi heyətini bəxşiş və ərmağan-

larla I Şah İsmayılın Əcəm İraqı və Farsı işğal etməsini təbrik etmək, həmçinin İsmayılı şah kimi tanımaq üçün onun yanına göndərirdi. Qəbul mərasimi İsfahanda yeni tikilən «Nəqşi-Cahan» sarayında oldu [490, 106; 172,90; 18, 132]. Osmanlı elçisi Sultan II Bəyazidin təlimatına uyğun olaraq onun iki məktubunu I Şah İsmayıla təqdim etmişdi. Osmanlı sultanı birinci məktubunda ilk öncə İsmayılın Şirvanşah Fərrux Yasar və Ağqoyunlu Əlvənd üzərində qələbə qazanması və Təbrizə daxil olaraq şah seçilməsi xəbərindən böyük məmnunluq duyduğunu bildirirdi. Daha sonra Əcəm İraqı və Farsın Bayandurilərin zülmündən qurtuluşu münasibətilə onu təbrik edirdi. Sultanın ikinci məktubunda isə şahı İslam dünyasında təfriqə salmamağa, sünniləri təqib etməməyə çağırır, dövlət idarəçiliyi ilə bağlı gənc İsmayıla müəyyən nəsihətlər və tövsiyələr öz əksini tapmışdı. II Bəyazid məktubunda I Şah İsmayıla «möhtərəm oğul», «ali məqamli övlad» deyə xitab edirdi [171,90-92]. Osmanlı sultanının gənc Səfəvi şahına nəsihətlər verməsini təqdir edən O.Ə.Əfəndiyev Sultan II Bəyazidin buna mənəvi haqqının çatdığını xüsusi olaraq vurğulayır: «Çünki bu zaman Sultan II Bəyazid 57 yaşında olub, 23 ildir ki, Osmanlı imperatorluğunu yönəltməkdə idi. 14 yaşında taxta çıxan I Şah İsmayılın isə dövlət idarəsi haqqında, əlbəttə, heç bir təcrübəsi yox idi» [171,91; 67,41-42]. Osmanlı sultanı məktubunda I Şah İsmayılın daxili siyasəti ilə bağlı tövsiyələri ilə yanaşı, son dərəcə önəmli olan bir məsələyə də aydınlıq gətirmişdi. II Bəyazid «əgər xalq Ağqoyunluların hakimiyyətindən məmnun olmuş olsa idi, İsmayıl onların hakimiyyəti altında olan torpaqları qısa bir müddətə və «asanlıqla» fəth edə bilməzdi» deyə yazırdı [171,90]. Həsən bəy Rumlu bununla bağlı yazır: «Həmçinin bu il (1504-cü il nəzərdə tutulur T.N.) Rum padşahı Sultan Bəyazid ibn Sultan Məhəmmədin elçisi İraqın və Farsın fəthini təbrik etmək üçün dünyanın pənahı olan xaqanın dərğahına gəldi, layiqli töhfələr və müvafiq peşkəşlər gətirib əlahəzrətə (Şah İsmayıla) təqdim etdi. O həzrət, Sultan Bəyazidə münasibətdə məhəbbətini izhar edib, elçini xələtlərlə və hörmətlərlə şərəfləndirərək yola saldı» [98,390].

II Sultan Bəyazid dövründə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində sülh hökm sürmüşdü. II Sultan Bəyazid hakimiyyətinin sonuna kimi Səfəvilərə qarşı müharibə etməmək siyasətinə sadıq qaldı. Mehmed Çavuş Balabanın Səfəvi sarayına missiyasından sonra iki dövlət arasında elçilər mübadiləsi və məktublaşma prosesi başladı. Tərəflər arasında qarşılıqlı münasibətlərin bu məcrada inkişaf etməsində şübhəsiz ki, Osmanlı sultanının Səfəvi şahına qarşı barışdırıcı mövqe tutması və yumşaq siyasət yeritməsi mühüm rol oynamışdı. İ.P.Petruşevski Osmanlı sultanının Səfəvi şahına qarşı yeritdiyi siyasətin səbəblərinə toxunaraq yazır ki, bəzi tarixçilər II Bəyazidin sülhsevər siyasətinin səbəbini onun «dərviş ordenlərinə» şəxsi marağında görürək

onun müharibənin əleyhinə olması ilə bağlamışlar. Onun fikrincə, bu izah kifayət etmir. Belə ki, II Bəyazid I Şah İsmayılı özünün son dərəcə təhlükəli qonşusu sayırdı və onun hakimiyyətinin erkən dövrlərində ona qarşı çıxmağa çalışmışdı. Lakin, beynəlxalq vəziyyətin dəyişməsi onu I Şah İsmayılı qarşı mübarizədən çəkirdi. Çünki, I Şah İsmayılın hərbi uğurları, Osmanlı Türkiyəsinə qarşı Misir sultanı ilə ittifaq bağlanmağa çalışması, daha çox isə Kiçik Asiyanın çoxsaylı şiiələrinin və qızılbaşlarının üsyanları onu bu addımı atmağa vadar etmişdi [462,236; 91,67]. Digər tərəfdən isə, I Şah İsmayılın Sultan II Bəyazidə qarşı yeritdiyi barışdırıcı siyasətin təməlinə Qızılbaş dövləti üçün böyük bir təhlükə olaraq görünən Mavəəünnəhr hökmdarı Şeybani xan var idi [171,94; 67,42].

Məhəmməd İmani də I Şah İsmayılın hakimiyyətinin ilk illərində Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin mehriban olduğunu qeyd edərək, I Şah İsmayılın II Bəyazidə yazdığı məktubunda müridlərinin Ərdəbil Təkkəsinə gəlməsi üçün icazə istəməsi, Zülqədəröglü Əlaüddövlə üzərinə savaşa getdiyi zaman Osmanlı ərazisindən keçdiyi üçün üzr istəməsi və həmçinin Fars və Əcəm İraqının fəthindən sonra II Bəyazidin elçisinin təbrik üçün I Şah İsmayılın yanına gəlməsini iki dövlət arasında dostluq münasibətinin nümunəsi kimi vurğulayır [217,164].

Səfəvi-Osmanlı münasibətlərindən bəhs edən Türkiyə tarixçilərinin əksəriyyəti Səfəvi dövlətinin yaranması ilə I Şah İsmayılın Osmanlı dövlətini Şərqdən təhdid edən başlıca təhlükə olduğunu qeyd edərək, onun Osmanlı dövlətinin nəzarəti altına hələ keçməyən Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinə məxsus Şərqi Anadolu torpaqlarında möhkəmlənmək niyyətini gizlətməyə çalışırlar [bax: 292,165; 241,84; 312,19; 313,22-23].

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Yaxın və Orta Şərqi hərbi-siyasi tarixində yeni dövr başlandı. Bu yeni eranın başlıca xüsusiyyəti müsəlman ölkələri arasında onsuz da mövcud olan siyasi-iqtisadi ziddiyyətlərə dini çalarların əlavə olunması ilə onun daha da dərinləşməsi idi [446,127].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Sultan II Bəyazid və I Şah İsmayıl arasındakı münasibətlərdə sülhün hakim olmasına baxmayaraq, bəzən gərgin vəziyyət də meydana gəlmişdi. O.Ə.Əfəndiyev Venesiya qaynaqlarının verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, 1505-ci ildə İstanbulla gələn Qızılbaş elçisi II Bəyazidə Trabzon valisi olan oğlu Səlimin sərhədləri pozması ilə bağlı öz narazılığını bildirmişdi [171,94]. İki dövlət arasında meydana çıxan bu siyasi gərginliyə toxunan Naci Şahin yazır ki, 1505-ci ildə Sultan II Bəyazid I Şah İsmayılın göndərdiyi elçisini qəbul etdi. Elçi şahın adından Trabzonda vali olan Şahzadə Səlimin həyata keçirdiyi yürüşlərə qarşı öz etirazını bildirdi [276,281; 91,68].

Bu bir daha göstərir ki, I Şah İsmayıl da Osmanlı Sultanı ilə qarşılıqlı

münasibətlərini daha da gərginləşdirmək istəmirdi. Bu zaman iki dövlət arasında müəyyən siyasi gərginliyin yaşanmasına baxmayaraq, Sultan II Bəyazid və I Şah İsmayıl mövcud vəziyyəti daha da gərginləşdirmək istəməyərək qarşılıqlı əlaqələri qoruyub saxlamağa çalışmışlar. II Bəyazid ağıllı bir dövlət xadimi kimi şəxsi və dini ziddiyyətlərin fəvqündə dayanaraq qonşu Qızılbaş dövləti ilə dostluq münasibətlərinin qurulmasına tərəfdar olduğunu göstərmişdi [171,91; 67,46; 91,68-69].

Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərindən ətraflı bəhs olunan əsərlərdə Osmanlı-Səfəvi çəkişmələri fərqli səbəblərə bağlanılır və bunlardan sünni-şiə ziddiyyəti ilə bağlı fikirlər daha çox tərəfdarlar tapır [312,21-24; 292,165-167; 251,274]. B.A.Gökdağ da Osmanlı-Səfəvi ziddiyyətlərində məzhəb fərqlərinin mərkəzi yer tutduğunu, bu dini ayrışdırıcıliyin yüz minlərlə Anadolu və İran türkünün qanının boş yerə axmasına səbəb olduğunu yazır [202,128]. V.Kövsərani bu məsələyə aydınlıq gətirərək yazır ki, bəzi tarixçilər Osmanlı-Səfəvi toqquşmasının sünni-şiə qarşılıqlı olması olduğuna inansa da, məzhəblər arasındakı fərqlər savaşa alovlanması və ya pərdələnməsindən başqa bir şey deyildir [bax: 233,73-76]. Türkiyə tarixçisi H.İ.Bulud düzgün olaraq qeyd edir ki, əslində Osmanlılarla Səfəviləri qarşı-qarşıya gətirən ən önəmli səbəb geniş əraziyə və böyük qüdrətə malik olan bu iki dövlətin işğal siyasətinin Anadolu torpaqlarında birləşməsidir. Sünni-şiə ixtilafı bu mübarizəni sürətləndirmişdir [150,55]. Ə.Y.Ocaq Osmanlı-Səfəvi mübarizəsinin həqiqi səbəbləri ilə bağlı yazır: «Bu gün Osmanlı-Səfəvi mübarizəsinin əsas etibarlı ilə siyasi rəqabətdən qaynaqlandığını, bir sünni-şiə mübarizəsi olmadığını, Səfəvi dövlətinin şiəliyi, Osmanlı dövlətinin də sünniliyi siyasi vasitə kimi istifadə etdiyini bilirik» [280,502]. Göründüyü kimi, Səfəvi-Osmanlı qarşılıqlı ictimai-iqtisadi maraqlarla yanaşı, dini çəkişmələrə də səhnə olmuşdur. Tarixi gerçəklik budur ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətini yaradan I Şah İsmayıl ana tərəfdən Uzun Həsənin nəvəsi olduğu üçün Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin varisi kimi onlara məxsus Şərqi Anadolu torpaqlarına olan qanuni varislik hüququnu əsas tutaraq, bu bölgəni yaratmış olduğu yeni dövlətin sərhədləri daxilinə qatmaq üçün ciddi tədbirlər görmüşdü [4,190].

Şübhəsizdir ki, bu zaman Şərqi Anadoludakı qızılbaş əhali müdafiə edilmiş və göndərilən xüsusi xəlifələr vasitəsilə şiəlik təbliğ olunmuşdur. Bunun qarşısında Osmanlı sultanları əks tədbirlərə əl atmış, bölgə əhalisi sürgünlərə göndərilmiş, qətl edilmiş və sünni əhalisi buraya yerləşdirilmişdir. Saim Savaşın və Y.Küçükdağın əsərlərində Osmanlıların qızılbaşlara qarşı həyata keçirdiyi siyasi, hərbi, iqtisadi və mədəni tədbirlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir [bax: 316,274-279; 251,269-281]. Səfəvi-Osmanlı münasibətlərindən bəhs edən Türkiyə tarixçiləri Osmanlı qaynaqlarının təsiri altına dü-

şərək hər iki dövlət arasındakı əlaqələrdə sünni-şiə qarşudurmasının mühüm yer tutduğunu xüsusi olaraq vurğulayırlar [bax: 312,17-52; 313,21-65].

Osmanlı sultanları dövlətin Şərqi Anadoludakı siyasi maraqlarını qorumaq və bu bölgədə möhkəmlənmək məqsədi ilə buradakı qızılbaş oymaqlarını təqib edərək sünni-şiə qarşudurmasından faydalanmağa çalışmışlar. Bu məslə ilə bağlı Mustafa Ağdağın mövqeyi xüsusi maraq doğurur. O, yazır: «Əgər sünniliyə qarşı bir sünni-qızılbaş üsyanı olsa idi, çoxluq təşkil edən sünni əhali də cavab verməyə qalxar, beləliklə iki məzhəb arasında qanlı mübarizə çıxardı. Belə bir hadisənin olduğunu göstərən heç bir sənəd yoxdur. Hadisəni bir qızılbaş hərəkəti kimi bizə çatdıran çağdaş qaynaqlar da belə bir ifadə işlətmirlər. O halda şiəlik-qızılbaşlıq, rafizilik-mülhidlik üsyanı deyilən hadisədə üsyançılar ələvi-qızılbaş türkmənlər olsa belə, onların qaldırdıqları üsyan bir məzhəb ayrılığı iddiası deyildir» [115,120]. V.V.Bartoldun fikrincə, «çox hallarda Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasındakı mübarizəni «milli mübarizə» kimi qələmə verirlər. Bu mübarizə heç bir milli əlamət daşmırdı» [7,117]. Bu bir daha təsdiq edir ki, XVI əsrin əvvəllərində Şərqi Anadoluda yerli qızılbaş əhalinin mövcud siyasi durumun ağırlığına, iqtisadi vəziyyətin çətinliyinə, məmurların özbaşınalığına qarşı etiraz dalğasının getdikcə güclənməsi və onların yeni güc mərkəzi olan Azərbaycan Səfəvi dövlətinə sığınmaq təşəbbüsləri, Osmanlı hakim dairələri və din xadimləri tərəfindən qızılbaşların sünni əhaliyə qarşı məzhəb üstünlüyü uğrunda mübarizəsi kimi qələmə verilmişdir. Onlar bölgədə siyasi mövqələrini möhkəmləndirmək üçün geniş xalq kütlələri arasındakı dini təfriqəni qızıqdırmaqla öz məqsədlərini gerçəkləşdirmək üçün ondan bir vasitə kimi faydalanmağa çalışmışlar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, II Sultan Bəyazid və I Şah İsmayıl arasındakı münasibətlərdə sülhün hakim olmasına baxmayaraq, bəzən gərgin vəziyyət də meydana gəlmişdi. 1505-ci ildə İstanbulla gələn Qızılbaş elçisi II Bəyazidə Trabzon valisi olan oğlu Səlimin sərhədləri pozması ilə bağlı öz narazılığını bildirmişdi [276,281; 171,94].

Bu bir daha göstərir ki, iki dövlət arasında müəyyən siyasi gərginliyin yaşanmasına baxmayaraq, II Sultan Bəyazid və I Şah İsmayıl mövcud vəziyyəti daha da gərginləşdirmək istəməyərək qarşılıqlı əlaqələri qoruyub saxlamağa çalışırdılar [171,91]. 1507-ci ildə I Şah İsmayıl Zülqədər hakimi Əlaüddövləyə qarşı hərbi yürüşə gedən zaman iki dövlət arasında müəyyən gərginlik yenidən yarandı. Azərbaycan Səfəvi hökmdarı Zülqədər oğlu Əlaüddövlə üzərinə ya Cənubi Anadoludakı Osmanlı torpaqlarından, ya da Şimali Suriyadakı Məmlük torpaqlarından keçməli idi. Məhz I Şah İsmayıl Zülqədər ölkəsinə hərbi yürüş üçün Ərzurum və Ərzincan yolunu seçmişdi. İ.H.Uzunçarşılı I Şah İsmayılın birbaşa Əlaüddövlə üzərinə getməyib, Os-

manlı ölkəsindən keçməkdə iki məqsəd güddüyünü qeyd edir. Bunlardan biri, Əlaüddövlənin hazırlıq görməsinə imkan verməmək üçün gözləmədiyi bir yerdən hücum etməsi, digəri isə Osmanlı hakimiyyəti altında olan ələvləri hərəkətə gətirmək üçün onlara cəsarət vermək istəyi olmuşdu [360,228; 171,94]. M.Ərafçı bu məsələ ilə bağlı fərqli fikirdədir. O, yazır ki, I Şah İsmayıl Əlaüddövlə üzərinə gedərkən Osmanlı torpaqlarından icazəsiz keçməklə onların şərq sərhədlərini pozmuş, hətta Orta Anadolu bölgəsində şiə təbliğatı aparmaqla açıq şəkildə Osmanlı dövlətinin daxili sabitliyini pozmuşdur [177,885-886].

1507-ci ildə I Şah İsmayılın Ərzincana gəldiyini bilən II Bəyazidin oğlu, Amasya valisi şahzadə Əhməd vəziyyətdən atasını xəbərdar etmiş və Anadoludakı qızılbaş türkmənlərin onun ətrafında toplanmaması üçün müəyyən tədbirlər görmüşdü. Buna görə, I Şah İsmayıl bir aya qədər Ərzincanda ləngiməli olmuşdu. Bundan sonra, II Sultan Bəyaziddən Zülqədər ölkəsinə getmək üçün onun ərazisindən keçməyə icazə istəyən I Şah İsmayılın xahişinə müsbət cavab verilmişdi [329,29; 238,412]. Bununla yanaşı, II Bəyazid I Şah İsmayıldan çəkinərək ölkəsinə zərər verməməsi üçün Orta Anadoluya böyük müşahidə qüvvəsi toplamış və Qaragöz Paşanın rəhbərliyi altında 115 minlik Osmanlı ordusu 1507-ci il ərzində Kayseridə saxlanmışdı [238,412]. II Sultan Bəyazid özündən əvvəlki və sonrakı Osmanlı sultanlarının əksinə olaraq müharibələrə və özgə torpaqlarını zəbt etməyə biganə olmuşdur. Osmanlı sultanını müharibəyə təşviq edən Krım xanı Mengli Gəraya onun verdiyi cavab bu baxımdan maraq doğurur: «...cihaddan əl çəkilməsi daim mənim diqqətimdə olmuşdur... ancaq, geniş torpaqlarımızda yaşayan insanların halından yalnız mən cavabdehəm, sabah Allahın hüzuruna çıxdığım zaman halım necə olacaq və mən hansı vəziyyətdə cavab verəcəm deyə düşünürəm» [333,212; 351,30-31]. O, I Şah İsmayılın şəxsində təhlükəli bir rəqibin meydana çıxdığını görürdü, lakin ola bilsin ki, o, məşhur Qızılbaş şahına qarşı çıxmaqla Kiçik Asiyada yaşayan çoxsaylı şiə əhəlisinin də, ona qarşı çıxacağından qorxurdu [93,99; 188,127].

Qızılbaş ordusu ilə döyüşdə məğlub olaraq Durna dağına çəkilən Əlaüddövlə Məmlük hökmdarından və Osmanlı sultanından yardım istədi. Məmlük sultanı onun tələbini cavabsız qoydu, II Sultan Bəyazid isə vəzir Yəhya Paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusunu Ankaradan Kayseriyə göndərdi [329,30; 319,51; 235,16; 239,43].

I Şah İsmayılın Zülqədər bəyliyinə yürüşü nəticəsində Xarput ələ keçirildi və Diyarbəkər hakimi Əmir bəy Mosullunun itaət göstərməsi nəticəsində Diyarbəkər qızılbaşların nəzarəti altına keçdi. «Babası Uzun Həsənin vətəni Diyarbəkərin Qızılbaş dövlətinin hakimiyyəti altına keçməsi çox önəmli idi. Çünki İsmayıl özünü Ağqoyunlu dövlətinin qanuni varisi sayır-

dı» [171,93].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1508-ci ildə Şahzadə Səlim Gürüstana etdiyi üç yürüş nəticəsində onun mühüm bir hissəsini hakimiyyəti altına aldı və eyni zamanda Anadoluda Ağqoyunlulardan Səfəvilərə keçən torpaqların bir hissəsini – Bayburd, Ərzincan, Kəmah, İspir, Gümüşxanə və Çemişgözək arasındakı torpaqları ələ keçirdi. Bunu eşidən I Şah İsmayıl qəzəblənərək qardaşı İbrahim Mirzəni ordu ilə Səlim üzərinə göndərdi. Tərəflər arasında baş verən döyüşdə Qızılbaşlar məğlub oldu və İbrahim Mirzə əsir götürüldü [241,85; 161,100-101; 235,18; 239,46]. Səfəvi şahı bu zaman Osmanlı dövləti ilə hərbi münaqişəyə yol verməmək, Şahzadə Səlimdən «şikayət etmək» və padşaha dostluq münasibətini yenidən bildirmək üçün İstanbula elçi heyəti göndərdi. Qızılbaş elçilərini qəbul edən II Bəyazid Səlimə fərman göndərərək buyurdu ki, ancaq öz sancağının mühafizəsi ilə məşğul olub bir daha təcavüzə yol verməsin [241,94-95; 188,127]. Bu bir daha təsdiq edir ki, II Sultan Bəyazid kimi elə I Şah İsmayıl da, Osmanlı dövləti ilə böyük ixtilafa girməyə can atmamışdı.

Buna baxmayaraq, Şahzadə Səlim bir müddətdən sonra Səfəvilərlə növbəti sərhəd münaqişəsinə girdi. Bu dəfə o, Ərzincan şəhərini hədəf seçdi. Şahzadə Səlim başda Ərzincan olmaqla bu ərazilərin vaxtilə qanuni Osmanlı torpaqları olduğunu, babası İldırım Bəyazid tərəfindən fəth edildiyini irəli sürsə də, Divani-Hümayun Trabzon valisi Səlimə Bayburd, Kamah, Ərzincan və İspirin Səfəvilərə geri qaytarılmasını əmr verdi. II Bəyazid oğluna «ancaq sancağını mühafizə etməklə məşğul olub, bundan sonra təcavüz etməyəsən» xəbərdarlığını etdi. Şahzadə Səlim əmrə itaət edərək bu torpaqları geri qaytardı [239,46].

Bununla yanaşı, 1510-cu ildə Trabzon hakimi Şahzadə Səlimin Səfəvi mülkü olan Ərzincan torpaqlarına növbəti hücumu Səfəvilərlə Osmanlılar arasında yeni münaqişəyə səbəb oldu. Lakin, bu zaman II Bəyazid elçilərini dərhal Təbrizə göndərərək, tərəflər arasında savaşa çıxmasına əngəl oldu [493,108; 91,79]. Bu bir daha göstərir ki, Osmanlı sultanı II Bəyazid iki dövlət arasında münasibətlərin gərginləşməsini istəmir və tərəflər arasında qarşılıqlı dostluq əlaqələrinin davam etdirilməsini üstün tuturdu. Görünür, sülsevər Osmanlı sultanı I Şah İsmayıl qarşı açıq mübarizənin başlanması zamanı Anadoluda yaşayan çoxsaylı qızılbaş əhalisinin çıxışlarının artmasından qorxurdu.

Kiçik Asiyanın şərq vilayətlərində Şahqulunun rəhbərliyi altında güclü üsyanın başlanması bu təhlükənin real olduğunu göstərdi. Bu üsyan iki dövlət arasındakı münasibətlərin gərginləşməsində böyük rol oynadı. Türkiyə tarixçisi Y.Küçükdağ yazır ki, I Şah İsmayılın Anadolu ilə bağlı planlarını alt-üst edən ilk hadisə Şahqulu üsyanıdır. Bu üsyan həm Səfəvi, həm

də Osmanlı tarixi üçün bir dönüm nöqtəsidir. Çünki, hər iki dövlətin münasibətlərində gözlənilməz dəyişikliyə səbəb oldu [251,273]. Şahqulunun Təke vilayətində başlayan üsyanı nə Osmanlıların, nə də Səfəvilərin gözləmədiyi bir hadisə idi. Y.Küçükdağ yazır ki, çağdaş tarixçilərin yazdığına görə, iqtisadi problemlər onları üsyana vadar etmişdi [251,273]. Ş.Təkındağ Şahqulu Baba Təkəlinin üsyana başlamasının səbəbi kimi bu tayfaya məxsus olan sipahilərin timarlarından məhrum edilməsini göstərir [339,35]. M.Əkinçinin fikrincə, Şahqulunun məqsədi üsyan qaldıraraq bəzi imtiyazlar əldə etmək deyildi. O, şahzadələr arasındakı çəkişmələrdən istifadə edərək bütün Osmanlı ölkəsini zəbt etmək istəyirdi [172,157]. Şahqulu tərəfdarlarının ölçülüb biçilməmiş hərəkətləri və Kiçik Asiya şialərinin mövqeyinə zərbə vuran digər hadisələr iki dövlət arasındakı əlaqələrin üzərinə kölgə saldı. Osmanlı sultanı Şahqulu üsyanı ilə bağlı I Şah İsmayıl yalnız bir məktub göndərməklə kifayətləndi. Trabzon valisi Şahzadə Səlimlə Diyarbəkər hakimi Məhəmməd xan Ustaclu arasında tez-tez baş verən sərhəd münaqişələri də iki böyük hökmdarı müharibəyə başlamağa təhrik edə bilmədi. O.Ə.Əfəndiyev haqlı olaraq yazır ki, bu iki türk dövlətlərinin münasibətləri ciddi siyasi və məzhəb fərqlərinə baxmayaraq, bu dövrdə barış ortamında davam etmişdi [171,95].

Bununla belə, iki dövlət arasındakı münasibətlər getdikcə gərginləşməkdə idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, I Şah İsmayılın II Sultan Bəyazidə qarşı yeritdiyi barışdırıcı siyasətin təməlinə Azərbaycan Səfəvi dövləti üçün bir təhlükə kimi görünən Şeybani hökmdarı Məhəmməd xan vardı. 1510-cu il dekabrın 1-də Mərv döyüşündə I Şah İsmayıl Məhəmməd xanı məğlub edərək Xorasan torpaqlarını öz dövlətinin tərkibinə qatdı [171,94; 91,80]. Osmalı şahzadələri arasında daxili ixtilaf baş verdiyi üçün II Sultan Bəyazid bu hadisəni soyuqqanlı qarşıladı, I Şah İsmayıl yalnız məktub göndərməklə kifayətləndi və ona məsləhət gördü ki, gələcəkdə bu kimi fəaliyyətdən çəkinsin, «müsəlmanlar arasında» qan tökülməsinə yol verməsin [490, 111]. Bu bir daha göstərir ki, Osmanlı sultanı Qızılbaş şahı ilə münasibətləri pisləşdirməyə təşəbbüs göstərmədi. Lakin I Şah İsmayıl Şeybani təhlükəsini ortadan qaldırırdıqdan sonra Osmanlı dövləti ilə olan əski barışdırıcı siyasətini dəyişdirsə də, II Bəyazid Səfəvi şahına qarşı mövcud siyasətini mühafizə etdi [490,111].

Bu dövrdə Osmanlı dövlətində baş verən hadisələr Osmanlı-Səfəvi münasibətlərini daha da gərginləşdirdi. I Şah İsmayıl tərəfindən taxt-tac uğrunda mübarizədə Amasya valisi Şahzadə Əhmədin müdafiə edilməsi və Qaraman valisi Şahzadə Şehinşahın qızılbaş tərəfdarlarına qoşulması iki dövlət arasındakı siyasi gərginliyi xeyli artırdı. Taxt-tac uğrunda mübarizədə Şahzadə Əhmədin öldürülməsindən sonra onun oğlu Muradın Səfəvi şahına

sığınması və hakimiyətə keçən Sultan Səlimin qızılbaşlara qarşı təcavüzkar siyasət yeritməsi iki dövlət arasındakı münasibətləri daha da gərginləşdirdi [72,20; 91,82-83]. Y.Yücel və Ə.Sevimin fikrincə, I Şah İsmayıl tərəfindən Sultan Səlimin səltənət taxtına oturması münasibətilə təbrik üçün Ədirnəyə nümayəndə göndərməməsi – iki dövlət arasında mövcud olan səltənət, ədəb və rəsmiyyət qaydalarına zidd idi və Səfəvi şahı tərəfindən Osmanlı sultanının təhqir olunmasını göstərən bir hərəkət idi ki, bu da Osmanlı sultanının I Şah İsmayıl ilə bəslədiyi qəzəb və düşmənçilik hissini daha da gücləndirdi [bax: 381,117; 109,119]. Lakin M.Əkinçi Osmanlı tarixçisi Mustafa Alinin «Kühül-axbar» əsərinə istinad edərək yazır ki, Sultan Səlim rəqiblərini məğlub etdikdən sonra Bursa üzərindən Rumelina keçdi, oradan İstanbula, sonra isə Ədirnəyə gəldi. Bu zaman ətrafdakı dövlətlərin elçiləri təbriklərini çatdırmaq üçün gəldilər. Yavuz bütün elçiləri qəbul etdiyi halda, I Şah İsmayılın elçisini qəbul etmədi və onu həbs etdirdi [172,163]. Bu fakt Səfəvi hökmdarını Sultan Səlimi hakimiyətə gəlməsi münasibətilə elçi göndərməməkdə və onu təbrik etməməkdə qınayan Türkiyə tarixçilərinin iki dövlət arasında münasibətlərin gərginləşməsində bütün günahları I Şah İsmayıl üzərinə ataraq obyektiv gerçəkliyi təhrif etdiklərini göstərir.

Sultan Səlimin hakimiyətə gəlməsi ilə bağlı yaranmış hərə-mərclikdən istifadə edən I Şah İsmayıl dərhal sadıq sufiləri bir yerə toplamaq üçün Nurəli Xəlifəni Anadoluya göndərdi. R.Kılıç yazır ki, Nurəli xəlifənin hərə-kəti sufiləri və Anadolu Qızılbaş türkmən müridlərini qorumaq, onları toplamaq və İrana yönəltmək üçün yox, Osmanlı dövlətini parçalamaq üçün edilən üsyandır. Nurəli Xəlifənin üsyanı Şahqulu üsyanının fərqli bir bölgədə təzahürüdür [239,64]. Nurəli Xəlifə üç minlik qüvvə ilə Faiq bəyin qüvvələrini məğlub edərək əvvəlcə Qarahisar və Niksar qalalarını, daha sonra isə Toqatı ələ keçirərək I Şah İsmayılın adına xütbə oxutdu. Az sonra qızılbaşlar Ərzincan ətrafında Sinan paşanın qüvvələrini məğlub edərək Şahzadə Əhmədin oğlu Muradın qüvvələri ilə birləşərək Sivas, Toqat, Amasya və Çorumda qızılbaşların üsyana qoşulmasını təmin etdilər [329,34-35; 340,51-52; 122,106-107; 239,63].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Osmanlı taxtının iddiaçısı Sultan Əhmədin oğlu Muradın Səfəvi şahına sığınmasından sonra onun həmfikirlərindən olan Ərzincan hakimi Nurəli Xəlifə Rumulun və Səfəvi şahının Şərqi Anadoluda fəaliyyətini gücləndirməsini nəzərə alan Sultan Səlim elçi vasitəsi ilə I Şah İsmayıl ilə qiymətli hədiyyələr və məktub göndərdi. O, II Sultan Bəyazidin vəfatı və özünün Osmanlı səltənəti taxtına oturmasını xəbər verməklə yanaşı, I Şah İsmayıldan Şahzadə Muradı təhvil verməyi tələb etdi [360,256; 333,32; 239,64]. Osmanlı sultanı Səfəvi şahından Diyarbəkr vilayətinin vərəsəlik yolu ilə ona aid olduğu üçün qaytarılmasını istədi.

Sultan Səlimin Diyarbəkrlə bağlı iddiaları onun Qızılbaşlara qarşı hərbi yürüşə başlaması üçün bir bəhanə oldu [122,101]. I Şah İsmayıl göndərdiyi cavab məktubunda Sultan Səlimin qardaşı oğlunun bir müsafir olduğunu və buna görə də qonağını təslim etməyəcəyini bildirdi. Səfəvi şahı Sultan Səlimin Diyarbəkrlə bağlı iddialarının əsassız olduğunu, fəth yolu ilə aldığı bu əyalətin ona məxsus olduğunu, buna görə də buranın yalnız hərbi yolu ilə geri alınma biləcəyini vurğuladı. Görünür, bu elçilik məsələsinin uğursuz olması Sultan Səlimin Səfəvilərə qarşı açıq düşmənçiliyə başlamağa və I Şah İsmayılın qarşı hərbi yürüş üçün dini və hərbi qurumları hərəkətə gətirmək üçün mühüm zəmin yaratdı. Sultan Səlim yeniçərilər qarşısında çıxış edərək I Şah İsmayılın şeyxlikdən şahlığa keçdiyini söyləyərək onun hakimiyyətinin qeyri-qanuni olduğunu bildirmişdir [380,126,127; 174,94; 12].

Tezliklə hakimiyyətə iddialı olan qardaşlarını zərərsizləşdirən Sultan Səlim onlardan da böyük təhlükə olan Qızılbaş hərəkətinə zərbə vurmaq və Səfəvilərlə haqq-hesab çürütməyi qərara aldı. O, divanı toplayaraq ölkəsinin rifahı üçün yolunu azan Qızılbaş dövlətini və üsyan edən qızılbaşların necə aradan qaldırılmasını onlarla müzakirə etdi. Azərbaycana yürüş ərafəsində keçirilmiş bu yığıncaqda Osmanlı sultanı öz mülahizələrini dövlət ərkanı ilə bölüşdü, qızılbaşların niyyətini müzakirə edib onların nizamlı cəmiyyətlərini dağıdaraq ölkəni onlardan təmizləməyin zəruriliyini qeyd etdi [197,169-170; 12]. Osmanlı sultanı Anadolu türklərinin şaha uymaları, imkanı olanların onu ziyarətə getməsini, can və mallarından keçməsi kimi hərəkətlərinin daha faciəli nəticələr verəcəyini və ölkəsinin ciddi təhlükə qarşısında qaldığını bildirdi. Bununla da «dinin saflığı uğrunda» müharibəyə gedən Sultan Səlim də ideoloji mübarizəsində islam dininin ehkamlarına söykənirdi [12]. A.N.İvanovun qeyd etdiyi kimi, «qızılbaş fanatizminin müsəlman Şərqi qanlı müharibələr və üsyanlar mənşəsinə salması, heç də Yaxın və Orta Şərqdə müharibənin yeganə səbəbi deyildi» [427,9; 12].

Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında özünün geosiyasi və geoiqtisadi kulminasiya nöqtəsinə çatan rəqabət tam qarşılıqlı forma almışdı. Təəssüf ki, dövlət maraqları ilə birlikdə rəqabətin bu cür kəskinliyi vahid coğrafi məkanda inkişaf edən bu iki türk imperiyasının ifrat qütbləşməsinə gətirib çıxardı və onları uzunsürən, üzücü müharibəyə sürüklədi. XVI əsrin əvvəllərində iki türk fəvqəldövlətinin Yaxın Şərqdə ciddi geosiyasi, ideoloji və iqtisadi maraqlarının toqquşmasını şübhələr və sünnilər arasında məzhəb müharibəsi kimi qələmə verilməsi kökündən yanlışdır. Şübhəsizdir ki, həm Səfəvi imperiyasının, həm də Osmanlı imperiyasının son məqsədi yeganə dünya dövləti olmaq idi. Bunun üçün dünya müsəlmanlarının iki müqəddəs mərkəzi olan Məkkə və Mədinənin yerləşdiyi Hicazi ələ keçirmək lazım idi [91,116-117].

Bu dövrdə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini daha da gərginləşdirərək

müharibə həddinə çatmasının səbəbini yalnız I Şah İsmayıl Sultən Səlimin bir-birinə qarşı mənfi münasibətdə olması kontekstindən qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Onlar bir-birinə qarşı mübarizədə dini ideologiyadan istifadə etsələr də, Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin kəskinləşməsini şərtləndirən digər amil – Qərbi Avropa ölkələrinin türk imperiyalarını bir-birinə qarşı salıxdırmağa yönələn siyasəti idi. Qərb diplomatiyası öz ölkələrini Osmanlı təhlükəsindən qorumaq üçün Sultən Səlimin müsəlman Şərqində hökmranlığı ələ keçirmək istəyindən bəhrələnmiş və proseslərin gedişini vaxtında öz xeyrinə yönəldərək I Şah İsmayılın xarici siyasətdəki oxşar cəhdlərindən öz maraqları naminə istifadə etmişdilər [25,38; 72,21; 91,117].

Beləliklə, Osmanlı dövlətinin hakim dairələri zəifləmiş və parçalanmış Azərbaycan Ağqoyunlu səltənətinin yerində daha güclü Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranmasından böyük narahatlıq keçirirdilər. Çünki onlar Azərbaycanın, həmçinin bütövlükdə Cənubi Qafqazın və İranın təbii sərvətlərlə zəngin ərazilərinə yiyələnmək, eləcə də, Azərbaycan və Şimali İrəndən keçən Avropa-Asiya tranzit ticarətinin gəlirli yolları üzərində nəzarəti ələ keçirməyə çalışırdılar [490,105]. Türkiyə tarixçisi Xəlil İnalçık düzgün olaraq qeyd edir ki, Bursanı Yaxın və Orta Şərqin ən böyük ticarət mərkəzi olan Təbrizlə birləşdirən «Osmanlı iqtisadiyyatının şah damarı olan Təbriz-Toqat-Bursa ipək yolu» Osmanlı işğallarını Şərqə doğru istiqamətləndirən əsas amil olmuşdur [214,51]. Y.Öztünanın qeyd etdiyi kimi, artıq I Şah İsmayılın dövləti Osmanlı fəthləri üçün ciddi bir maneə təşkil edirdi [292,25; 63,80]. Beləliklə, XVI əsrin başlanğıcında Osmanlı silahının Qərbdən Şərqə yönəlməsi heç də, Avropada osmanlılara qarşı müqavimətin güclənməsi nəticəsində deyil, Osmanlı imperiyasının hərbi-siyasi və iqtisadi-ticarət maraqlarını Yaxın və Orta Şərq bölgəsinə keçirməsi ilə bağlı idi [91,119].

Şübhəsiz ki, Sultən Səlim dövründə Səfəvi-Osmanlı münasibətini şərtləndirən amillər arasında Qərbi Avropanın xristian dövlətlərinin qızışdırıcı siyasəti də az rol oynamadı. Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin kəskinləşməsində maraqlı olan, birinin digərinin əli ilə zəiflədilməsini istəyən Məmlük sultanları, Almaniya, Venesiya və Macarıstanın dövlət başçıları az bir vaxt ərzində böyük fəthlər əldə edən hər iki hökmdarı bir-birinə qarşı qızışdırır, nəyin bahasına olur-olsun onları savaşa sürükləyirdilər [25,38]. Avropa dövlətləri iki nəhəng türk müsəlman dövləti arasında hərbi toqquşmanın baş verməsinə nail olmaqla Osmanlı təhlükəsini tezliklə Avropadan uzaqlaşdırmaq niyyətində idi. Onlar bu məqsədlə, vaxtilə Ağqoyunlu Uzun Həsənə etdikləri kimi, I Şah İsmayıl da osmanlılara qarşı mübarizədə hərbi cəhətdən lazımi yardım edəcəkləri barədə mühüm vədlər verirdilər [107,56-57].

Qeyd etmək lazımdır ki, «Osmanlı imperiyası ilə Səfəvi dövləti ara-

sında hərbi qarşudurma həm də ona görə kəskinləşmişdi ki, Səfəvi dövləti daxilində olan «qüvvətli sünni partiyası» şii hakimlərinə qarşı bir tərəfdən Sultan Səlimdən, digər tərəfdən isə özbəklərdən yardım istəyirdilər. Sünnilərin bir qismi şərqə (özbəklərin yanına), digər qismi isə qərbə (Osmanlı sultanının himayəsi altına) yönəlib onu Səfəvi dövlətinə qarşı həmləyə sövq edirdi. Orada öz hakimiyyətini bərqərar etməyə çalışan qaçqınlar da vardı. Bu qaçqınlar arasında Kürdüstandan olan İdris Bidlisi və onun oğlu Əbul Fəzl də var idilər» [396,752-753; 7,119].

I Şah İsmayılın məqsədlərindən xəbərdar olan Sultan Səlim onun arxalandığı qüvvələri zərərsizləşdirməyə başladı. O, Səfəvi şahının Avropa dövlətləri ilə Osmanlılar əleyhinə hərbi koalisiya yaratmasının qarşısını almaq üçün vaxtilə Osmanlı sultanlarının Venesiya və Macarıstanla bağladığı müqavilələri bərpa etdi və Məmlük sultanının bitərəf qalmasına nail oldu. Azərbaycan üzərinə yürüş zamanı Osmanlı dövlətinin daxili təhlükəsizliyini qorumaq üçün Sultan Səlim qızılbaşlara qarşı sərt tədbirlərə əl atdı.

F.Sümer Osmanlı sultanının Qızılbaşlara qarşı müharibəyə qərar verməsinə toxunaraq yazır ki, Sultan Səlimin məqsədi Səfəvi dövlətinə qüvvətli zərbə vurmaq deyil, bu dövləti tamamilə ortadan qaldırmaq idi [329,37]. Sultan Səlim qarşısındakı görüşün ağır olacağını bildiyindən yürüşə hazırlıq tədbirləri görməyə başladı. O, ətraf vilayətlərin hakimlərinə və bir sıra dövlət başçılarına bu səfərə qatılmalarını məsləhət gördü, qızılbaşlarla birdəfəlik hesablaşmağın vaxtı çatdığını bildirdi. Türkiyə tarixçisi V.M.Qocatürk yazır ki, Sultan Səlim hakimiyyəti ələ keçirmək ərəfəsində yeniçərilərə bildirmişdi: «Mən padşah olsam İslam birliyi yolunda qətiyyətlə irəliləyəcəyəm, hətta Uca yaradan imkan versə Hindistana və Turana da gedəcəyəm, həm şərqdə, həm də Qərbdə din naminə çalışacağam» [242,145; 347,147]. Sultan Səlimin qızılbaşlara qarşı həyata keçirdiyi tədbirlər və müharibəyə ciddi hazırlığa başlaması gərginləşməkdə olan Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini müharibə həddinə çatdırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə tarixşünaslığında tarix boyu Osmanlı dövləti üçün qorxulu olan xarici təhlükələrdən bəhs olunarkən bunlardan üçünə – Teymura, Uzun Həsənə və I Şah İsmayıla üstünlük verilir [bax: 292,166]. Y.Öztünə həmin dövrün siyasi hadisələrini təhlil edərək belə nəticəyə gəlir ki, o zaman Səfəvi dövləti dünyada Osmanlı imperiyasından sonra ikinci qüdrətli dövlət idi. Bu dövlət «Osmanlıların müdhiş rəqibi idi. Səfəvilər Osmanlıların genişlənməsi yoluna sədd çəkmiş və geniş miqyasda ona mane olmuşlar. Səfəvi səddi olmasa idi Osmanlıların İtaliyada və Almaniyada qarşısını almaq çox çətin bir iş olardı» [292,25]. Bunları nəzərə alan Sultan Səlim Osmanlı imperiyasının bütün hərbi-iqtisadi potensialını Səfəvi dövlətinə qarşı yönəltdi.

M.Əkinçi yazır ki, Yavuzun I Şah İsmayıla hələ Maltəpədə olarkən

göndərdiyi məktubdan aydın olur ki, o, Səfəvi şahına normal bir padşahın qəbul etməsi mümkün olmayan təkliflər etmişdir. Bu təkliflərin qəbul edilməyəcəyini Yavuzun özü də bilirdi. Buradan aydın olur ki, Sultan Səlim öncədən Səfəvilərlə qəti olaraq savaşağa və bu dövləti ortadan qaldırmağa qərarlı idi [174,450].

Azərbaycana hücum ərəfəsində Sultan Səlim bir-birinin ardınca I Şah İsmayıl üç məktub göndərdi. Həmin məktubların hamısı sərt və barışmaz şəkildə yazılmış, təhqiramiz ifadələr və hədə-qorxu ilə doludur. «Quran»dan uzun-uzadı nümunələr gətirməklə dini-ideoloji don geyindirməyə çalışan Sultan Səlim I Şah İsmayılı ağır ifadələrlə təhqir edir. Məktubunun sonunda o, Səfəvi şahına yazırdı: «...ötən zamanda bizim qalib ordunun dördayaqlılarının ayağı dəydiyi qala və məkanları [indi isə sənın tabeçiliyində olan və onları işğal edərkən bizi] məzəmmət etdiyən həmin ərazilərin hər bir guşəsini Osmanlı məmləkətlərinin tabeçiliyinə verərək bizim əzəmətli himayəmizdə olan bəndələrə tapşırısan daha yaxşı olar. Bizim xidmətimizdə duranlardan yaxşılıq, nəvaziş, mehribanlıq və xoşxasiyyətdən başqa bir şey görməzsən. Əgər pis əməllər və rüsvayçı davranışları israr və təkidlə davam etdirsən, uca Allahın köməyi ilə qələbə çalacağıq və ələ keçirdiyən həmin məmləkətin meydanı tezliklə bizim qalib ordunun düşərgəsi olacaqdır» [485,431^a; 104,77; 353,65; 68,30; 91,126].

Sivasda olarkən göndərdiyi məktuba Səfəvi şahından cavab almayan Sultan Səlim onu savaş meydanına çəkmək üçün yeni bir məktub göndərdi. Türk tarixçisi M.Əkinçi yazır ki, Osmanlı sultanı bu məktubda da I Şah İsmayıl çox ağır ifadələrlə həqarət etmişdi. Şeyxliyinə işarə edərək ona əsa, əba və dərviş xalası göndərmişdi [173,450]. Bu məktuba da cavab almayan Sultan Səlim Ərzincanda olarkən Səfəvi şahına üçüncü məktubunu göndərdi. Sultan Səlim əvvəl göndərdiyi məktubların xülasəsini verdikdən sonra «... Bu səfərimlə sənın hökmranlıq etdiyən və tabeçiliyində olan torpaq və ərazilər fəth bayrağının dalğalanması şərəfinə nail olacaqdır. Ərsənsə meydana çıx, uca və pak olan Allahın iradəsi nədirsə gerçəkləşsin deyə buyurmuşdum. Məktubu yazmaqda məqsədim budur ki, bir neçə ay əvvəldən yola çıxmağımdan xəbər olsun və lazımı tədarük görəsən. Sonra qəfil yaxalandım, hakimiyyətim altında olan xalqı tamamilə toplamağa macal tapa bilmədim deyə bəhanə gətirməyəsən» yazırdı [239,84-85].

Burada bir məsələyə aydınlıq gətirməyə ehtiyac vardır. Belə ki, əksər Türkiyə tarixçiləri yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əsaslı dəlillər gətirmədən I Şah İsmayılı Osmanlı dövləti ilə məqsədyönlü şəkildə müharibəyə başlamaqda ittiham edirlər. Sanki, I Şah İsmayıl Osmanlı dövlətini hər vəchlə müharibəyə təhrik edən addımlar atmış, osmanlılar isə sülh, səmimiyyət istəklərinə baxmayaraq, hər bə yoluna əl atmağa məhz Səfəvilər tərəfindən

məcbur edilmişlər [45,16]. Əfsuslar olsun ki, bu yanlış və təhrif olunmuş təsəvvürlər illərdir Türkiyə tarixşünaslığında qorunub saxlanmışdır. Sultan Səlim Çaldıran döyüşündən sonra oğlu Süleymana ünvanladığı məktubunda I Şah İsmayıl cərəyan etmiş münafiqənin tarixçəsindən söz açaraq, dəfələrlə Səfəvi hökmdarını Azərbaycanı ələ keçirməklə hədələdiyini, lakin sonuncunun onun təhdidlərini qulaq ardına vurduğunu bildirir. Nəticədə, Səlim I Şah İsmayıl açıq döyüşə çağırmaqdan savayı çarəsinin qalmadığını deyir: «Əgər xoşa gəlməz əxlaqından əl çəkməyib çirkin əməllərində israr etsən, Allahın yardımını ilə məmləkətində qalib ordum düşərgə salacaqdır. Ərsənsə (igidsənsə) meydana çıx, Allahın iradəsi nədirsə o da gerçəkləşmiş olsun – deyə buyurmuşdum. Səadət və xoşbəxtlik ilə Azərbaycan diyarı fəth bayrağının dalğalanması şərəfinə nail olacaqdır» [185,386-387; 104,95-96]. Əsla nəzərdən qaçırmaq lazım deyil ki, Sultan Səlim İsmayıl Səfəviyə xitab edərkən, Azərbaycanı onun «məmləkəti» adlandırır və onun ələ keçirilməsi ilə öyünür [448,18]. Osmanlı tarixçilərindən Hoca Sadəddin Əfəndinin qeyd etdiyi kimi, Sultan Səlim «Ərzincandan Azərbaycanın paytaxtı olan Təbrizə» hərəkət etmişdi [196,188]. Bu bir daha təsdiq edir ki, heç də Türkiyə tarixçilərinin yazdığı kimi Sultan Səlim İrana deyil, məhz Azərbaycana yürüş etmişdi.

Sultan Səlimin I Şah İsmayıl müharibəyə cəlb etmək məqsədilə bir-birinin ardınca məktublar göndərərək onu alçaldıcı ifadələrlə təhqir etməsi heç də səbəbsiz deyildi. Xoca Sadəddin Əfəndinin yazdığına görə, qızılbaşların döyüşü ləngitməsi «Rum əyanları» arasında narazılığa səbəb olmuş, onlar bu məsələdə yeniçəriləri də özlərinə həmfikir etmişdilər: «Biz buraya döyüşməyə gəldik, lakin İran viranələrində əylənmək qeyri-mümkündür» deyən yeniçərilər öz narazılıqlarını sultana çatdırmağı Qaraman bəylərbəyi Həmdəm paşaya həvalə etdilər [196,187-188].

Bu zaman Osmanlı sultanının üç məktubuna I Şah İsmayılın bir cavab məktubu gəldi. Maraqlıdır ki, Osmanlı tarixçilərindən nə Qoca Hüseyin, nə də Xoca Sadəddin Əfəndi bu məktubun məzmununu barədə ətraflı məlumat vermirlər. Yalnız qeyd edirlər ki, «qızılbaşdan könül yaralayıcı bir namə ilə elçi gəlib bir hoqqa məcun (tiryək – T.N.) gətirdi» [485,431^b; 196,185]. Fikrimizcə, I Şah İsmayılın məktubu barədə Osmanlı mənbələrində heç bir məlumat verilməməsi, hətta bu məktubdan bircə cümlənin belə sitat gətirilməməsi səbəbsiz deyildi. Belə ki, Sultanın təhqiramiz məktublarının müqabilində I Şah İsmayıl ona olduqca qısa, lakin müdrik və nəsihətamiz məktub göndərmişdi. Məktubunun ilk cümləsində Sultan Səlimi «İslamın pənahı olan hökmdar, dövlət, səltənət, dünya və din uğrunda mübarizə aparən Sultan Səlim şah» adlandıran İsmayıl onun «düşmənçilikdən xəbər verən» məktubunun səbəbini bilmədiyini qeyd edir. Gənc olmasına rəğmən, öz müdrik-

liyini bir daha ortaya qoyan Səfəvi şahı rəqibini kobud sözlərdən çəkinməyə çağırır, təhqiramiz məktubları «sərxoş və tiryəkə alışımsız münşilərin» göndərdiyini yazmaqla Sultan Səlim haqqında yüksək fikirdə olduğunu göstərir. Səlimə elçini incitməməyi məsləhət görən I Şah İsmayıl məktubu yazan vaxt İsfahan ətrafında ov etməklə məşğul olduğunu və döyüş hazırlıqlarına başladığını qeyd edir: «... əgər [bu] iş müharibə ilə nəticələcəksə, süstlük edib yubanma. Lakin sonunu da düşün. Vəssəlam» [104,85; 27,132; 68,31; 91,132-133]. R.Kılıçın fikrincə, I Şah İsmayılın cavab məktubu və göndərdiyi «hədiyyə» Sultan Səlimi daha da qəzəbləndirdi və Səfəvi elçisinin edam edilməsinə səbəb oldu [239,84-85].

Sultan Səlimin I Şah İsmayılın məktubuna cavabı özünü çox gözlətmədi. O, əsir alınmış qızılbaşlardan iki nəfəri azad etdi və «hoqqe-ye məcunu gətirən məqtul şəxsini gətirdiyi naməyə... cavabını onlarla göndərdi». Üstəlik, onlara boyunbağı, çadra və baş örtüyü verib «gizli guşədə olan biqeyrət libası budur» söylədi [485,433^b; 196,190].

Sultan Səlim I Şah İsmayılın cavabında onun məktubunun gəlib çatdığını bildirir və bu faktı böyük cəsarət kimi qiymətləndirirdi: «...hüzuruma məktub göndərib cəsarətli ifadələr söyləmiş və cürət tələb edən bir şey göndərərək «gəlməyə tələsin ki, intizardan xilas olaq» deyə bildirmisən... Əmr sahibləri olan sultanların, padşahlıq qüdrətinə sahib olan xaqanların inancına görə, idarəçiliyi altında olan məmləkətlər onların namusu (kəbində olan qadınları) kimidir. Kişilikdə pay sahibi, mərdlikdə bəhrəsi, heç olmazsa daxilində zərrə qədər özəyi olan bir şəxs üçün başqasının onun [namusuna] hücum etməsinə dözmək ehtimalı yoxdur. Elədirsə neçə gündür ki, güclü və qalib əsgərlərim məmləkətinə daxil olub səfa sürürlər, nə səndən bir səs-soraq var, nə də gözə dəyirsən. Elə yox olmusan ki, varlığın ilə yoxluğun arasında bir fərq yoxdur» [485,433^b-434^a; 196,190-191; 104,85; 27,85-86; 91,134]. Bu, Çaldıran savaşı ərəfəsində Sultan Səlimlə I Şah İsmayıl arasında sonuncu məktublaşma oldu.

1514-cü ilin avqust ayının ortalarında I Şah İsmayıl dördüncü məktubunu yazan Sultan Səlimlə döyüş nəhayət ki, avqustun 23-də Çaldıran düzündə baş verdi. Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində Çaldıran döyüşü ətraflı tədqiq olunmuşdur. Onlar öz əsərlərində vuruşan tərəflərin ordu düzülüşündən tutmuş hərbi əməliyyatın sonuna kimi cərəyan edən hadisələri büsbütün, hərtərəfli işıqlandırmışlar [360,331; 204,329-331; 162,11; 340,66-67; 333,53-54; 352,70; 239,91-97].

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin hərbi-siyasi tarixində Çaldıran vuruşması mühüm hadisə olmuşdur. Sultan Səlim I Şah İsmayıl 4-cü məktubunu Tərcan yaxınlığında olarkən yollamış və casuslarından «I Şah İsmayılın iki ordunun gələcək qarşılaşmasının Çaldıranda olacağı» haqda xəbərlər əldə

etmişdi. Osmanlı ordusu 1514-cü ilin 22 avqust gecəsi Çaldırana çatmışdı. Döyüş avqustun 23-də çərşənbə günü səhər tezdən başladı. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Sultan Səlimin orduya dincəlmək imkanı vermədən Qızılbaşlarla qəti döyüşə girmək əmrini verməsinə səbəb, ordu içindəki akıncı dəstələrin üsyanının qarşısını almaq və qızılbaşların osmanlılarla bağlı məlumat əldə etməsinə imkan verməmək idi [360,266; 333,52-53; 340,65; 239, 91-92; 173,451; 250,26]. Avqustun 22-də axşam Çaldırana çatan Sultan Səlim hərbi divanı toplayaraq qoşuna 24 saat istirahət vermək və ya savaşa girmək məsələsini müzakirə etdi. Osmanlı vəzirləri ordu yorğun olduğu üçün dincəlməyin vacib olduğunu təklif etsə də, baş dəftərdar Piri Mehmed Çələbi «əsgərlər arasında Qızılbaş-türkmanlar olduğu üçün həmmən savaşa gərəkdir» deməsi Sultan Səlimin döyüşə girməyə qərar verməsinə səbəb oldu [250,26; 352,69; 202,132].

Türkiyə tarixçiləri döyüş ərəfəsində Osmanlı və Səfəvi ordusunun döyüş planları və düzülüş qaydası barədə ətraflı məlumat verirlər. Öz tədqiqatında Osmanlı və Səfəvi mənbələrindən ətraflı istifadə edən Ş. Təkındağ yazır ki, 23 avqustda çərşənbə günü Çaldıran düzündə döyüş mövqeyi tutan Osmanlı ordusunun sağ cinahında Anadolu bəylərbəyi Sinan paşa ilə Qaraman bəylərbəyi Zeynal paşanın qüvvələri, sol cinahında isə Rumeli bəylərbəyi Həsən paşanın komandanlığı altında Rumeli əsgərləri yerləşmişdi. Sultan Səlim həmişəki kimi sipahi, silahdar, ulufəçi və yeniçəri dəstələri ilə əhatə olunmuş, yanında sədrəzəm Hersek oğlu Əhməd paşa, vəzir Dukakın oğlu Əhməd paşa, vəzir Mustafa paşa, Fərhad paşa, Qaraca paşa kimi dövlət adamları, qazıəsgər və digər din xadimləri vardı. Sultanın önündə Ayasın rəhbərliyi altında 12 minlik yeniçəri tüfənkçiləri araba və dəvələrdən yaradılan sipər kimi dayandığı kimi, hər cinahın arxasında 10 min nəfərlik Anadolu və Rumeli əzabları (oxçuları) bir-birilə zəncirlərlə bağlanmış 500 topun önündə yerləşdirilmişdi. İş heyvanlarını – dəvələri və qatırları bir-birinə zəncirlərlə bərkidilmiş arabalarla birlikdə yeniçərilərin qarşısında və ətrafında yerləşdirmişdilər. Bu, müdhiş qızılbaş süvarisinin yolunda maneə olmalı idi. Elə həmin məqsədlə də toplar zəncirlərlə bağlanmışdı. Sultan Səlim şəxsi hərbi dəstəsi ilə yeniçərilərin arxasında yerləşmişdi. Osmanlı ordusunun arxa hissəsində vəzifəsi düşmənin zərbəsini dəf etməli olan Şadi bəyin aryerqad dəstələri yerləşmişdi [340,65-66; 353,71-72].

Göründüyü kimi, Sultan Səlimin rəhbərliyi altında Osmanlı ordusunun əsas zərbə qüvvəsini təşkil edən piyada yeniçərilər ordunun mərkəzinin ikinci xəttində və top arabalarının arxasında Osman Balyeməz oğlu Səkbənbəşinin komandanlığı altında mövqə tutmuşdu. Qoşqu heyvanları üç tərəfdən yeniçəri əsgərlərinin ətrafında yerləşdirilmiş, arabalar bir-birinə bağlanmış halda heyvanların qabağında qoyulmuşdu. Beləliklə, qızılbaş süvariləri-

nin həmləsindən qoruna bilməkdən ötrü möhkəm bir səngər yaradılmışdı. Osmanlı ordusunun cinahında zəncirlərlə bir-birinə bağlanmış top arabaları ikinci bir səngər kimi yeniçəri piyadalarını Qızılbaş süvarilərinin həmləsindən qoruyurdu. Topları qızılbaşların nəzərindən gizləmək üçün topxananın qabağında oxçular yerləşdirilmişdi [109,157].

Osmanlı ordusunun bu hərbi düzülüşünə qarşı Qızılbaş ordusunun döyüş ərəfəsindəki hərbi hazırlıq vəziyyəti belə idi: mərkəzdə Nəcm-i sani (vəkil) adlanan Nizaməddin Əbdülbaqinin, sədr Seyyid Şərifin, Seyyid Məhəmməd Kamunənin başçılığı altında Qızılbaş dəstələri yerləşirdi. Sağ cinahda I Şah İsmayılın seçmə dəstələri və Durmuş xan Şamlunun qüvvələri, sol cinahda isə Diyarbəkər hakimi Məhəməd xan Ustaclının komandanlıq etdiyi qüvvələr yerləşirdi. Bağdad hakimi Xülafə bəy əmir Şərafəddin Əli, Fars hakimi Xəlil Sultan Zülqədər, İraqi-Əcəm hakimi Pırbudaq xan, Ərzincan hakimi Nurəli Xəlifə Rumlu, Təbriz hakimi Məntəşə Sultan, Hüseyn bəy Lələ, qorçubaşı Sarı Piri Ustaclu, Piri Ömər bəy Şirəçibaşı, Baba İlyas Çavuşlu cinahlarda yerləşmişdi [360,266; 163,11; 340,66-67; 351,114; 239,93]. Bəzi Türkiyə tarixçiləri səhvə yol verərək I Şah İsmayılın sağ cinahda deyil, öz qüvvələri ilə mərkəzdə yerləşdiyini qeyd edirlər [360,266; 163,11; 205,331; 367,194].

Türkiyə tarixçiləri Çaldıran döyüşündə Osmanlı və Səfəvi qoşununun sayı ilə bağlı müxtəlif rəqəmlər göstərirlər. Z.Danişmənd, T.Gökbilgin və R.Kılıç Osmanlı ordusunun 100 min nəfər, Qızılbaşların isə 80 min nəfər olduğunu qeyd edir [163,11; 205,330; 235,94]. Hətta S.Tansel və Y.Öztuna Səfəvi süvarilərinin sayının 100 min olduğunu göstərirlər [333,54; 293,12]. F.M.Emecenin fikrincə, Osmanlı ordusu say etibarını Səfəvi ordusundan bir az üstün olmuşdu. Osmanlı ordusu 60 min, Səfəvi ordusu isə 40 min nəfər olmuşdur [175,120]. Lakin, fransız tarixçisi Mukbil «1514-cü il İran kompaniyası» adlı monoqrafiyasında Osmanlı ordusunun 100 mindən artıq, Səfəvi süvarilərinin də 40 min nəfər olduğunu qeyd edir [522,39; 122,131]. A.Allouş qeyd edir ki, Sultan Səlim 100 mindən artıq əsgəri döyüş mövqeyinə gətirdiyi kimi, I Şah İsmayıl da 40 minlik süvari ilə bu döyüşə qatılmışdı [122,131]. O.Ə.Əfəndiyev İdris Bidlisinin verdiyi ən dolğun məlumatı əsaslanaraq Osmanlı ordusunda 100 min, qızılbaşlarda isə 40 min nəfər döyüşçünün olduğunu göstərir [17,193]. XVI-XVII əsrin Osmanlı mənbələri Qızılbaş ordusunun sayını şişirdərək Osmanlı ordusunun sayına yaxınlaşdırdığı kimi, dövrün Səfəvi qaynaqlarında Osmanlı ordusunun say tərkibi 200 min, Qızılbaş ordusunun 20 min süvari olduğu qeyd olunur. Osmanlı mənbələrindən yalnız Münəccimbaşı Osmanlı ordusunun 100 min, Qızılbaş süvarilərinin 40 min olduğunu göstərir [274,451]. «Türk silahlı qüvvələri tarixi»nin 3-cü cildinə əlavə olaraq hazırlanmış olan «Çaldıran

meydan müharibəsi 1514» adlı kitabda vuruşan tərəflərin hərbi planları, Osmanlı və Səfəvi ordusunun döyüş ərafəsindəki hərbi düzülüşü və döyüşün gedişilə bağlı ətraflı məlumat verilmişdir. Bu kitabda Osmanlı ordusunun sayı ilə bağlı dəqiq məlumat öz əksini tapmışdır. Kitab müəlliflərinin qənaətinə görə, Osmanlı ordusunun sağ cinahında Sinan paşanın komandanlığı altında 35 minlik Anadolu süvariləri, 10 min nəfər Anadolu əzabları, 100 top, sol cinahında isə Həsən paşanın komandanlığı altında 40 minlik Rumeli süvariləri, 8 minlik Rumeli əzabları və 100 top yerləşmişdi. Sultan Səlimin ətrafında yerləşən qüvvələr barədə, eləcə də Şadi paşanın komandanlığı altında arxa mövqedə yerləşdirilən hissələr haqqında dəqiq məlumat verilməsə də, [351,111-112] buraya 12 minlik yeniçəri tüfəngçilərini, topçuları, mərkəzdə və arxada yerləşdirilmiş qüvvələri əlavə etsək, Osmanlı ordusunun sayının 120 mindən artıq olduğu bəlli olur [351,116]. Bu faktı C.Hammerin verdiyi məlumat da təsdiq edir. O, yazır ki, Yavuz Sultan Səlim Çaldıran düzünə 120 mindən artıq qüvvə gətirmişdi ki, bunların da 80 minə yaxını süvari dəstələr olmuşdu [191,380]. «Çaldıran meydan müharibəsi 1514» adlı kitabın müəllifləri, digər Türkiyə tarixçiləri kimi Çaldıran döyüşündə Səfəvi ordusunun yalnız sağ cinahında I Şah İsmayılın rəhbərliyi altında 40 minlik süvari qoşunun döyüşə qatıldığını qeyd edirlər [351,112]. Lakin, Türkiyə tarixçilərindən, yalnız T.Gökbilgin və Ə.Uğur İbn Kamalın «Səlimnamə» əsərində verilən məlumatlara əsaslanaraq Səfəvi ordusunun mərkəzində baş vəzir Seyyid Əbdülbaği və qazi-əsgər Seyyid Şərifin beş minlik, sol cinahında Məhəmməd xan Ustaclunun qardaşı Qara xanla birlikdə 15 minlik süvari dəstələrinə rəhbərlik etdiyini qeyd edir. I Şah İsmayıl Qızılbaş ordusunun sağ cinahında 20 minlik süvari qoşuna rəhbərlik etmişdi [204,330; 353, 72]. Türkiyə tarixçilərindən yalnız Ə.Uğurun və T.Gökbilginin Səfəvi ordusunun sayı ilə bağlı verdiyi məlumat tarixi reallığı daha düzgün əks etdirir.

F.Sümer yazır ki, Nurəli Xəlifə Rumlu və Məhəmməd xan Ustaclu Osmanlı ordusunun təpələrdən enib Çaldıran düzündə döyüş mövqeyi tutaraq dincəlmək firsəti verilmədən ona hücum edilməsini məşvərət məclisində təklif etdi. Bu təklif əksər Qızılbaş əmirləri tərəfindən qəbul edildi. Lakin, şahın yanında daha çox nüfuzə sahib olan Durmuş xan Şamlu «Sənin nüfuzun yalnız Diyarbəkirdə keçər» deyərək Məhəmməd xan Ustaclunun təklifini rədd etdirdi [329,40]. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, hərbi müşavirədə Məhəmməd xan Ustaclu Osmanlıların topxanasının yerləşməsinin qarşısını almaq üçün gündüz döyüşünü məsləhət bilmədi və «onlarla köç-haköç şəraitində vuruşmaq lazımdır» təklifini verdi. Durmuş xan mərdlik qüruru üzündən bu təklifi qəbul etmədi. I Şah İsmayıl buyurdu: «Mən karvanbasan quldur deyiləm. İlahi nə buyursa, qoy o da olsun» [58,84; 110,156-157]. Bu

hadisə ilə bağlı «Tarix-i Alamara-yi Şah İsmayıl»ın müəllifinin verdiyi məlumata görə Qızılbaş dəstələrinin əksər hissələrinin gəlib yetişmədiyini nəzərə alan Məhəmməd xan Ustaclu hərbi müşavirədə döyüşə girməyib dağlara çəkilməyi, bütün qoşunun gəlməsi üçün 2 ay gözləməyi təklif edərək belə olacağı təqdirdə «ən azından 70 minlik qoşunun toplanacağını» bildirdi [535,484; 49,86]. Bu fakt bir daha təsdiq edir ki, Qızılbaş ordusu say etibarını ilə Osmanlılardan dəfələrlə az olmuşdur.

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, I Şah İsmayılın döyüş planına görə, Əmir Əbdülbaqi, Seyyid Məhəmməd Kamunə və Seyyid Şərəfin mərkəzdə qalması, Qorqubaşı Sarı Piri Ustaclunun çarhacılıq vəzifəsini yerinə yetirməsinə qərar verildi. I Şah İsmayıl Osmanlı ordusunun sol cinahına, Məhəmməd xan Ustaclu isə sağ cinahına hücum edərək oxçuları yaracaq və onların sıraların dağıdaraq birləşəcək, sonra da arxadan Osmanlı ordusunun mərkəzinə hücum edəcəkdə [340,67; 174,126-127]. Ş.Təkındağın fikrincə, «Osmanlı savaşı taktikasını yaxşı bilən, hələ Çaldıran təpələrində olan Səlimə hücum edilməsini Nurəli Xəlifə ilə birlikdə təklif edən Məhəmməd xan Ustaclu Səfəvilərin savaşı planını hazırlamışdı» [340,67]. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Məhəmməd xan Ustaclının təklifi Durmuş xan Şamlının təzyiqi altında I Şah İsmayıl tərəfindən rədd edildiyi üçün Qızılbaşların döyüş planı onun tərəfindən hazırlana bilməzdi. Ş.Təkındağın qeyd etdiyi kimi, əgər Çaldıran savaşı Məhəmməd xan Ustaclu və Nurəli Xəlifə Rumlu tərəfindən təklif olunan planlar üzrə həyata keçirilmiş olsaydı onda bu döyüşün nəticəsi başqa cür olardı.

Çaldıran vuruşması 1514-cü il avqustun 23-də səhər tezdən Qızılbaş ön dəstələrinin, Sarı Piri Ustaclının qorçilərinin Mihaloğlunun qüvvələrinə qarşı şiddətli hücumu ilə başladı. Ağır itkilərə məruz qalsalar da, Osmanlıların ön dəstələri Səfəvi süvarisinin hücumunu dəf edə bildi [340,67]. Sarı Piri Ustaclının qorçu dəstələrinin hücumunun uğursuz olduğunu görəndə I Şah İsmayıl Osmanlı ordusunun sol cinahına hücum edərək çox böyük uğur əldə etdi [340,67]. Qızılbaş süvarilərinin güclü hücumu nəticəsində oxçular manevr etməyə heç bir imkan tapa bilmədilər. Səfəvi şahının gözlənilməz hücumu qarşısında Osmanlı oxçuları oxlarını çıxarmağa belə imkan tapmadılar və məğlub oldular. Bununla da, sol cinahda Osmanlı toplarının kəsəri aradan qaldırıldı. Həsən paşanın rəhbərliyi altında Rumeli süvariləri Qızılbaşların təzyiqi altında Osmanlı ordusunun mövqelərinin mərkəzinə kimi – Şadı paşanın mövqə tutduğu yerə qədər çəkildilər. Bu həmlələr zamanı Həsən paşa, Malqoçoğullarından Sofiya sancaqbəyi Əli bəy ilə Silistiriya sancaqbəyi Tur Əli bəy, Mora sancaqbəyi Həsən ağa, Prizren bəyi Süleyman bəy, Yörgücoğlu Mehmet bəy öldürüldü [340,68; 174,136]. Bu zaman I Şah İsmayıl Rumeli süvarilərini təqib etdiyi üçün Sultanın xüsusi qarovulları və

yeniçəriləri üzərinə həmlə etməkdən uzaq düşdü [109,162]. Türkiyə tarixçilərinin etiraf etdiyi kimi, bu döyüşdə I Şah İsmayıl və Qızılbaş döyüşçüləri xeyli hünər və qəhrəmanlıq nümunələri göstərdilər. Səfəvi şahı əlinə və qoluna güllə dəyməsinə baxmayaraq bir neçə dəfə atını dəyişdirərək döyüşü davam etdirdi [340,69; 163,12; 235,95]. Vuruşmanın ən böhranlı anında top mərmiləri I Şah İsmayılın döyüşçülərinin sıralarını seyrəltədiyi bir vaxtda Fars hakimi Xəlil Soltan Zülqədər döyüş mövqeyini özbaşına tərk edərək öz dəstəsi ilə bərabər qaçdı. Lakin şah düşmənin məhvedici atəşi qarşısında geri çəkilmədi və döyüşçülərini topların üzərinə hücumu apardı. O, qılınıc ilə bir-birinə zəncirlənmiş topların arasından özünə yol açdı, lakin dəvələrin və qatırların «divarları» qarşısında dayanmağa məcbur oldu [19, 51-52]. Bu zaman Sultan Səlim böyük itkilər verən Rumeli əsgərlərinə yardım etmək üçün yeni qüvvələr göndərdi, dəvə, qatır və digər yük heyvanlarının bir-birinə zəncirlərlə bağlanması nəticəsində yaradılmış olan sipərlər arxasında yerləşən yeniçəri tüfəngçilərinə qızılbaşlara atəş açmağı əmr etdi [109,163]. Lakin, Məntəşə sultan Ustaclunun bu sipərlərə hücumu şiddətli top və tüfəng atəşi ilə qarşılandığı üçün uğursuz oldu [340,69; 173,452]. Burada diqqətə cəlb edən ən mühüm məsələlərdən biri I Şah İsmayılın Osmanlı ordusunda özünün bahadır gücü və igidliyi ilə tanınan Əli bəy Malqoçoğlu ilə təkbətək döyüşdə vurduğu qılınıc zərbəsi ilə onun dəbilqəsi ilə birlikdə başını iki hissəyə ayırması faktına Türkiyə tarixçilərinin münasibətidir. Bu hadisə Türkiyə tarixçilərindən İ.H.Uzunçarşılı və Ş.Təkındağ tərəfindən xatırlanmışdır [360, 268-269; 340,68-69]. Ş.Təkındağ bu döyüşdə I Şah İsmayılın göstərdiyi qəhrəmanlıqları və Malqoçoğlunu öldürməsi barədə tarixçi Qaffarinin verdiyi məlumatı xatırlatsa da, bu fakta əhəmiyyət verməmiş və Osmanlı qaynaqlarına istinad edərək Malqoçoğlunun I Şah İsmayıl tərəfindən deyil, mühasirəyə düşərək qızılbaş qorçiləri tərəfindən öldürüldüyünü qeyd edir [340,68]. Həqiqət budur ki, Türkiyə tarixçiləri Sultan Səlim yaratdığı möhkəm sipərlər arxasından savaşı izlədiyi halda, I Şah İsmayılın qızılbaş süvarilərinin başında at belində döyüş meydanında göstərdiyi qəhrəmanlıq və şücaətlə bağlı gerçəklikləri görmək istəmədikləri üçün onu ətraflı işıqlandırmaqdan, haqqında fikir söyləməkdən çəkinirlər. Hətta, İ.H.Uzunçarşılı I Şah İsmayılın Qızılbaş ordusunun sağ cinahına komandanlıq etdiyini söyləyən tarixçilərdən fərqli olaraq, onun arxada mühafizə qüvvələrinin əhatəsində ehtiyatda qaldığını göstərir [360,266]. Sultan Səlim ordunun sağ cinahında Sinan paşanın əldə etdiyi qələbə nəticəsində yaranmış əlverişli vəziyyətdən istifadə edərək ətrafında yerləşmiş qüvvələrə yan tərəfdən I Şah İsmayılı və onun süvarilərinə həmlə etmək əmrini verdi. Sultanın əmri ilə yeniçəri piyadalarının dövrəsində arabalardan və yük heyvanlarından çəkilmiş hasarlar iki yerdən açıldı və I Şah İsmayılın süvariləri yeniçəri tüfəng-

çilərinin atəşinə məruz qaldı [340,69; 173,452].

Lakin, Məhəmməd xan Ustaclının Osmanlı ordusunun sağ cinahına hücumu qəti bir nəticə vermədi. Onun həmləsinin ləngliyi Sinan paşaya Osmanlı ordusunun sol cinahının məğlubiyyətinin əvəzini çıxmağa imkan yaratdı. Qızılbaş süvarilərinin hücumu qarşısında ani bir manevrlə geriyyə çəkilməsinə və topçuların arxasına keçməsinə təmin etdi. Topların qarşısının boşalması ilə Qızılbaş süvariləri topların atəşi altına düşdülər. Top atəşi nəticəsində Səfəvi ordusunun sol cinahı dağıldı. Bu döyüşdə Məhəmməd xan Ustaclu, Seyyid Məhəmməd Kəmunə, Xulafə bəy, Əmir Əbdülbaği, Xorasan hakimi Lələ bəy Şamlu, Təkəlü Çayan bəy öldürüldü. Qızılbaşlar Sinan paşanın əmri ilə təqib olunduğu üçün yeni həmlə etməyə hazırlaşma bilmədilər [340,69; 173,452; 239,95; 109, 163]. Ş.Təkəndəğ etiraf edir ki, bu zaman Anadolu əmirlərindən Ayas bəy, Niğdə bəyi Yörgücoğlu İsgəndər bəy, Bəyşehir hakimi Karlıoğlu Sinin bəy, Kayseri hakimi Üveys bəy və Karesi hakimi Mehmed bəy yanındakı sipahiləri ilə birlikdə qızılbaşlar tərəfindən öldürüldü [340,68-69]. Qızılbaşların hücumunun sol cinahda uğursuz olması və Məhəmməd xan Ustaclının öldürülməsi I Şah İsmayıl öz planını yerinə yetirməyə imkan vermədi. M.Əkinçi yazır ki, axşama yaxın I Şah İsmayıl qələbə qazanmaq üçün heç bir ümidin qalmadığını görərək yanındakı kiçik bir qrupla döyüş meydanını tərk edərək Təbrizə çəkildi [173,452]. I Şah İsmayılın döyüş mövqeyini tərk etməsi Çaldıran döyüşündə Osmanlı ordusunun qələbəsini təmin etdi. Türkiyə tarixçiləri Osmanlı qaynaqlarına əsaslanaraq bu döyüşdə on minlərlə qızılbaşın öldürüldüyünü qeyd edirlər [bax: 333,66; 352,75; 239,97]. Lakin, O.Ə.Əfəndiyevin qənaətinə görə, bu döyüşdə qızılbaşların itkisi 5 min nəfər süvari təşkil etmişdir [19,52].

Beləliklə, Çaldıran döyüşündə qüvvələr nisbətinin Osmanlıların xeyrinə olması, top və tufənglərdən geniş istifadə edilməsi Osmanlı ordusunun qələbəsini təmin etdi. Çaldıran döyüşündə Səfəvi ordusunun məğlub olmasının bir neçə səbəbi var idi. Türkiyə tarixçilərinin etiraf etdiyinə görə, I Şah İsmayıl canlı qüvvə sarıdan Sultan Səlimdən xeyli geridə qalırdı. Səfəvi ordusunda silahlanma və texniki təchizat məsələsi də aşağı səviyyədə idi. Səfəvilərin əsas qüvvəsi olan qızılbaş süvari qoşunu topların və yeniçərilərin atəşi qarşısında aciz idi [360,268; 131,11-12; 340,65-68; 163, 72; 239,96]. Qızılbaş rəhbərinin qürura qapılması və Osmanlı ordusunun gücünü düzgün hesablama bilməməsi, o cümlədən İsmayılın silsilə qələbələrə arxayın düşməsi və tərslik edərək sərkərdələrinin ağıllı məsləhətlərini nəzərə almaması, şahı gecə hücumu fikrindən döndərmiş olan Durmuş xan Şamlının özünə güvənərək keflənib loğvalanması Çaldıran savaşının taleyini həll etmişdi [19,49-50].

Türkiyə tarixçiləri arasında uzun müddət mübahisə mövzusu olan I

Şah İsmayılın arvadı Taclı xanımın Çaldıran döyüşündə əsir düşməsi məsələsinin aydınlaşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. T.Gündüz əsərinin «Taclı xanım məsələsi» bölümündə öncə Taclı xanımın kimliyi məsələsini, onun Çaldıran döyüşündə iştirak edib-etmədiyini araşdırır, sonra isə Taclı xanımın döyüşdə əsir düşməsi məsələsinə aydınlıq gətirilir. O, Osmanlı və Səfəvi mənbələrinin bu məsələ ilə bağlı məlumatlarını ətraflı təhlil edərək belə düzgün qənaətə gəlir ki, I Şah İsmayılın arvadı Taclı xanım əksər qızılbaş qadınları kimi bu döyüşdə iştirak etmiş və əsir düşmüşdü. Lakin onun əsirlik həyatı yalnız bir gün çəkmişdi. O, Xoyda azad olaraq I Şah İsmayılın yanına qayıtmış və qalan ömrünü Səfəvi sarayında keçirmişdir [bax: 215,132-141; 216,223-233]. Taclı xanımın zinət əşyalarını Məsih Paşazadəyə verərək azad omasını Osmanlı arxiv sənədləri təsdiq edir. İ.H.Uzunçarşılı və Y.Öztuna Taclı xanıma məxsus mücəvhərlərin Topqarı Saray Muzeyində saxlanıldığı nəzərə alaraq belə bir hadisənin həqiqətən baş verdiyini qeyd edirlər [357,613; 299,57]. F.M.Emecenin fikrincə, Çaldıran döyüşündə osmanlılara əsir düşən I Şah İsmayılın arvadı Bəhrüzə xanım olmuşdur [175,142-143]. T.Gündüzün qənaətinə görə, Taclı xanımın əsir düşməsi ilə bağlı Osmanlı mənbələrinin verdiyi məlumatlar tutarlı olmadığı kimi, bir-biri ilə tam uyğun gəlmir. O, Səfəvi mənbələrinə istinad edərək Taclı xanımın Təhmasib Mirzənin şah seçilməsində mühüm rol oynadığını, I Şah İsmayılın ölümündən 15 il sonra da həyatda olduğunu və I Şah Təhmasibin üzərində müəyyən təsirə malik olduğunu qeyd edir [bax: 215,136-141]. Venesiya elçisi M.Membrenin verdiyi məlumata görə, 1539-cu ildə I Şah Təhmasiblə anası arasında ixtilaf ortaya çıxmışdı. I Şah Təhmasib anasının onu zəhərləyərək öldürmək və qardaşı Bəhram Mirzəni şah elan etmək istəyindən xəbər tutaraq onu Şiraza göndərmişdi [109,52-53]. Bu bir daha göstərir ki, Taclı xanım I Şah İsmayılın ölümündən 15 il sonra da həyatda olmuşdur.

Sentyabrın 6-da Təbrizə daxil olan Sultan Səlim həmin ayın 14-də şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Çünki bu zaman xeyli qənimət əldə edən yeniçərilər sultandan təkidlə geri qayıtmağı tələb etdi. F.Sümer yazır ki, Yavuz Səlimin məqsədi Səfəvi dövlətinə qüvvətli bir zərbə vurmaq deyil, bu dövləti tamamilə ortadan qaldırmaq idi. Ancaq, o, dövlət adamları və bilavasitə yeniçəri ocağının gözlənilməyən müqaviməti ilə qarşılaşdı [329, 37]. M.Kuntun fikrincə, Sultan Səlim burada qalmağın mümkün olmaması üzündən tutduğu torpaqları Səfəvilərə verdi [245,110]. Lakin, Osmanlı sultanı nəinki məqsədinə nail ola bilmədi, hətta Azərbaycan ərazisini sürətlə tərk etməklə qələbəsinin əhəmiyyətini xeyli azaltmışdı [466,41].

Çaldıran məğlubiyyətinə baxmayaraq, I Şah İsmayılın nüfuzu Qızılbaşlar arasında yüksək olaraq qalmaqda idi, siyasi sabitlik onun şəxsi nüfuzu hesabına qorunmaqda idi. Bununla belə, ingilis alimi R.Seyvorinin qeyd etdiyi kimi, «Çaldıran məğlubiyyəti I Şah İsmayılın yenilməzliyi haqqındakı

inancı məhv etdi... Venesiyalı tacirlərin o zamankı raporları Qızılbaşların ölümsüz olduqlarına inandıqları, başçılarına (şaha) kor-koranə bağlandıqlarına şahidlik etməkdədir. Bu inanc Çaldıranda böyük zərbə aldı» [517,105-106].

Çaldıran məğlubiyyəti Səfəvi dövlətinin müqəddəratını dəyişdirdi. Orta əsrlərin sonunda Avropada cəngavərliyin sonu çatdığı kimi Səfəvi dövlətində də köçərilinin və onun dünyagörüşünün artıq zamanı çatdığı Çaldırandan sonra aydın görünməyə başladı [54,214]. Belə bir şəraitdə, I Şah İsmayıl Səfəvi dövlətini mövcud olan sərhədləri daxilində mühafizə etmək və onu gələcək hücumlardan qorumaq üçün Osmanlı sultanı ilə münasibətləri normal hala salmaq üçün yollar aramağa başladı.

Sultan Səlimin Azərbaycan sərhədlərini tərk etməsi ilə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərindəki ən gərgin dövr arxada qaldı. F.Sümer yazır ki, I Şah İsmayıl Çaldıran məğlubiyyətindən sonra mühlüm bir iş görməyib Səlimin yeni səfərinin qarşısını almaq üçün onunla sülh bağlamaq çarələrini aramağa başladı [329,38]. Türk tarixçilərinin qənaətinə görə, I Şah İsmayıl Osmanlı sultanının Amasyada qışladığını və 1515-ci ilin yazında təkrar Azərbaycana yürüş etmək planlarından xəbərdar oldu. Buna görə də, Sultan Səlimin ikinci dəfə üzərinə yürüş etməsinin qarşısını almaq, üzr diləyib keçmiş qüsurlarının bağışlanmasını diləmək və zövcəsini geri almaq məqsədi ilə Təbriz üləmasından Seyid Əbdülvəhhabın rəhbərliyi altında Qazi İsaqı, Mövlana Şükrullah Muğani və Həmzə Xəlifə bəydən ibarət elçi heyətini Amasyaya göndərdi [340,75; 333,72; 239,107; 165,34; 174,152-153; 225, 145]. Elçi heyəti hədiyyələrlə yanaşı I Şah İsmayılın məktubunu da Sultan Səlimə aparırdı. Lakin Osmanlı sultanı Səfəvi şahının xərac ödəmək şərti ilə sülh bağlanılması və əsir götürülmüş zövcəsinin geri qaytarılması haqda təklifini nəinki qəbul etmədi, üstəlik göndərdiyi elçiləri də həbsə atdırdı [340, 75; 333,72; 239,107; 165,34; 225,150-151].

Səfəvi şahının türkcə yazmış olduğu məktubda Çaldıran savaşındakı məğlubiyyətə baxmayaraq, onun qürurunu itirmədiyi və Sultan Səlim qarşısında özünü sındırmadığı aydın görünür [174,153; 109,173]. Türk dilində yazılmış bu məktub onu göstərir ki, bəhs olunan dövrdə Azərbaycan türkcəsi diplomatik yazışma dili kimi işlənirdi. Maraqlıdır ki, Çaldıran savaşındakı məğlubiyyətə baxmayaraq, sözügedən məktubdan İsmayılın qürurunu itirmədiyi və Səlim qarşısında özünü aşağılamadığı açıqca görünür. Lakin, I Şah İsmayılın türkcə məktubuna fars dilində cavab göndərən Sultan Səlim Səfəvi şahını dinə qarşı çıxmaqda suçlayaraq yazırdı: «Əgər I Şah İsmayıl şiə məzhəbinin təbliğindən və üç xəlifəni tənəleyib, lənətləməkdən çəkinmə, məscidlərdə onun adına xütbə oxutdursa və Araz çayını iki dövlətin sərhədi hesab etsə, sülh təklifini qəbul edəcək və şah hərəmini geri qaytaracaqdır»

cavabını verdi [bax: 109,173-174]. I Şah İsmayılın bu təklifə nə cavab verdiyi və ümumiyyətlə, iki hökmdar arasında sonrakı yazışmalar barədə dövrün mənbələrində demək olar ki, geniş məlumat yoxdur.

1515-ci ilin avqustunda Sultan Səlimin Şeybani xanına göndərdiyi məktubunda I Şah İsmayılın sülh təklif etməsi bir daha xatırladılır. Osmanlı sultanı I Şah İsmayılın «şərtlərini sizin müəyyən edəcəyiniz bir sülh bağlayacaq təklifinə» «qətiyyətlə iltifatlarına etibar etməyib savaşa öncəsi hal üzrə oldum» deyərək Səfəvilərə qarşı mövqeyini Şeybani hökmdarına bildirirdi [bax: 236,99]. I Şah İsmayılın Osmanlı sultanının bu təklifinə hansı cavabı verməsi haqda dəqiq fikir söyləmək çətindir.

Türkiyə tarixçilərinin yazdığına görə, Sultan Səlim I Şah İsmayılın tələblərini qəbul etmədi və Səfəvi elçilərindən Qazi İsaqla Seyid Əbdülvəhabı Amasyadan İstanbula göndərərək Rumeli-Hisarda, Həməzə Xəlifə ilə Mövlana Şükrullahı da Dimetokda zindana atdırdı [163,17; 340,75; 333,72; 352,84; 239,108; 166,34; 174,153].

Şübhəsiz ki, Səfəvi elçilərinin həbs edilməsi və şahın zövcəsi azad edilmədiyi üçün Şərqi Anadoluda hərbi qarşıdurma davam etdi və sərhəd toqquşmaları aradan qaldırılmadı [166,35]. I Şah İsmayıl Osmanlı sultanından müsbət cavab almadığı üçün bir müddət sonra Kəmaləddin Heydər bəy və Bayram ağa adlı elçilərini xüsusi məktubla İstanbula göndərdi. Səfəvi şahı Osmanlı sultanından daha öncə göndərdiyi elçilərin geri qaytarılmasını xahiş edirdi. Sultan Səlimə məktubunda I Şah İsmayıl qürurunu gözləməyə çalışır, məğlubluğunu yaxşı hazırlıq işləri aparmaması və «tale qisməti» ilə əlaqələndirirdi. Sultan Səlimi sülhə dəvət edən Səfəvi şahı onu yola gətirmək üçün «dindar sultanlar» arasında başlanan müxalifət din və iman zəifləməsinə, küfr və üsyan əhlinin isə cürət və cəsarətinə səbəb olur» [bax: 225,152-154; 27,102-103]. Sultan Səlim Diyarbəkri fəthi ilə bağlı İdris Bidlisiyə ünvanlanan məktubunda I Şah İsmayıl elçi göndərərək barışıq təklif etsə də, «... onun sözlərinə və niyyətinə qətiyyətlə etibar edilmədiyinə görə, adı çəkilən elçiləri Dimetoka qalasında və digər adamlarını da Kilid-ül-bəhr qalasında həbs etdirdiyini» yazırdı [196,271-272; 360,270-271; 14, 307]. Səfəvi şahının bu təşəbbüsü də istənilən nəticə vermədi.

Beləliklə, I Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündən sonra Sultan Səlimlə sülh bağlamaq yolundakı bütün səyləri bir nəticə vermədi.

M.Əkinçi yazır ki, Yavuz Anadoludakı qarışıqlıqların əsas səbəbkarı kimi Səfəvi dövlətini gördüyü üçün heç bir zaman onunla barışıq imzalamağa çalışmadı və bu dövləti ortadan qaldırmağa çalışdı. Buna görə də, Səfəvi şahının bütün sülh təklifləri rədd edildi [173,455]. Osmanlı sultanı görünür, hələ də Səfəvi şahına qarşı yeni yürüş etmək planlarından əl çəkməmişdi. İ.H.Uzunçarşılıının fikrincə, Yavuz Sultan Səlim Çaldıran səfərin-

dən sonra I Şah İsmayılın sülh üçün etdiyi təklifləri qəbul etməyərək ona qarşı yeni bir səfərə çıxmaq niyyətində idi [360,295].

Lakin I Şah İsmayılın Məmlük sultanı ilə yaxınlaşması Sultan Səlimin Sultan Qansu Quriyə qarşı yürüşə qərar verməsinə səbəb oldu. Osmanlı sultanı 1516-cı il avqustun 24-də Mərcə dabıq döyüşündə Məmlük sultanının qoşununu məğlub edərək Suriyanı ələ keçirdi. Hələb, Dəməşq, Trablis və Beyrut kimi ticarət mərkəzləri Osmanlı imperiyasının nəzarətinə keçdi. 1517-ci il yanvarın 22-də Qahirəni ələ keçirən Osmanlı ordusu aprel ayında Misirin işğalını başa çatdırdı. Məmlük sultanlığının ərazisi tamamilə Osmanlı imperiyasına birləşdirildi [bax: 163,34-42; 242,150-152; 41,205-206].

Ə.Ə. Dəyanət yazır ki, Yavuz Sultan Səlim Misir səfərindən döndüyü zaman Səfəvi şahına qarşı yeni bir səfərə hazırlıq görməyə başladı. O, 1517-ci ilin aprelində Qarahisar bəyinə və qazısına göndərdiyi hökmdə Misirin fəth olunması xəbərini çatdırdıqdan sonra yenidən şərqə doğru – Səfəvilərə qarşı hərəkət edəcəyini bildirdi [167,38].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Sultan Səlimin Misiri fəth etməsindən sonra növbəti hərbi səfərin Azərbaycana yönəlcəyini hiss etdiyi üçün I Şah İsmayıl növbəti dəfə bunun qarşısını almağa cəhd göstərdi. Türkiyə dünyası üçün Səfəvi dövlətini təhlükə hesab edən Sultan Səlim onu tamamilə ortadan qaldırmaq üçün yeni yürüşə hazırlıqlara başladı [329,37; 312,23; 239,119-120; 167,38-39]. 1519-cu ildə artıq yeni müharibə təhlükəsi gerçəkləşməkdə idi. Nikosyada Venesiya respublikasının canişini olan Alvikos d'Armer iyulun 7-də Hələbdən aldığı xəbər barədə öz respublikasına məlumat verib, «Böyük Türkün ordusunun Sufinin üzərinə hücumu hazırladığını yazırdı» [312,22; 41,217; 27,136]. Vəziyyətin çox ciddi olduğunu görən I Şah İsmayıl vaxt qazanmaq məqsədilə Misir səfərindən qayıdan Sultan Səlimlə danışıqlar aparmaq üçün onun yanına Dəməşqə Sarı Şeyxin başçılığı altında növbəti elçi heyətini göndərdi [41,216]. I Şah İsmayılın bu sülh təşəbbüsündən bəhs edən Türkiyə tarixçiləri yazır ki, Misir səfərindən sonra Sultan Səlim Hələbə gəldiyi zaman 1518-ci il fevralın 15-də I Şah İsmayılın Sarı Şeyx adlı elçisi sülh bağlamaq məqsədi ilə Sultana qiymətli hədiyyələr gətirdi. Səfəvi elçisi Misirin fəthi ilə bağlı Osmanlı sultanına şahın təbrik məktubunu da təqdim etdi [360,295-296; 163,47; 235,25; 239,117]. Lakin, Sultan Səlim Azərbaycanı zəbt etmək və Səfəvi hakimiyyətinə son qoymaq niyyətində olduğu üçün I Şah İsmayılın barışıq təklifini qəbul etmədi və onun elçisini Yeddi Qüllədə həbs etdirdi [163,47; 235,25; 239,117]. Ə.Ə. Dəyanətin fikrincə, Sultan Səlim I Şah İsmayılın göndərmiş olduğu məktubundakı yazdıqlarına güvənmədi, elçisinin söylədiyi sözlərə də şübhə ilə yanaşdı. O, Azərbaycan torpaqlarını tamamilə istila etmək fikrində olduğu üçün onunla sülh bağlamaq istəmədi [167,39-40].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Səfəvi şahına qarşı yürüş etməkdən çəkinməyən Sultan Səlim 1518-ci il mayın 19-da baş vəzir Piri Mehmed paşanı Şimali İraq üzərinə göndərdi və özü də Səfəvi şahı ilə məsələni qəti həll etmək məqsədi ilə Fərat çayının sahilinə gəldi. Lakin, bu zaman Osmanlı ordusu şərqi doğru bir addım belə atmayacağını bildirdiyi üçün yeniçərlərin gözlənilməyən hərəkəti qarşısında Sultan Səlim İstanbula dönmək məcburiyyətində qaldı [163,484; 329,41; 235, 25; 239,117-118]. İ.H.Uzunçarşılı Sultan Səlimin I Şah İsmayıl üzərinə növbəti hərbi yürüşdən imtina etməsinin səbəbini Osmanlı ordusunun yorğun olması ilə bağlı olduğunu qeyd edir [360,296]. F.Kırzioğlu da həmin fikri müdafiə edərək yazır ki, Sultan Səlimin zəfərlər qazanan ordusu istidən və quraq ölkədəki çətinliklərdən yorğun olduğu üçün bu məsələ təxirə salındı və onu növbəti ildə gerçəkləşdirmək qərara alındı [241,343-344]. Türkiyə tarixçilərindən Y.Küçükdağın fikrincə, Səfəvi şahının elçisi vasitəsilə göndərdiyi məktub Sultan Səlimin Səfəvilərə qarşı növbəti yürüşdən imtina etməsinə səbəb oldu [250, 40]. Görünür, Sultan Səlimin belə bir addım atmasına, 1519-cu ildə Şərqi Anadoluda Şeyx Cəlalın başçılığı altında qüvvətli qızılbaş hərəkətinin başlaması da öz təsirini gösdərmişdi. Çünki Osmanlı dövləti özünün bütün hərbi qüvvələrini bu hərəkəti yatırmağa yönəltdi.

Beləliklə, Osmanlı sultanını Azərbaycana növbəti təcavüzdən çəkindirmək üçün I Şah İsmayılın göstərdiyi bütün səylərə baxmayaraq, Sultan Səlim öz niy-yətindən əl çəkmədi. Bunu, onun Çaldıran döyüşündən sonra I Şah İsmayılın göndərdiyi məktublara cavab verməməsi və Səfəvi elçilərinə qarşı xoş davranmayaraq onları zindana atması bir daha təsdiq edir [68,42; 91,163].

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, 1520-ci ildə Sultan Səlimin vəfat etməsi onun Səfəvi dövlətinə qarşı planlaşdırdığı növbəti hərbi yürüşü reallaşdırmağa imkan vermədi və iqtisadi sahədə nəzərdə tutulan sərt tədbirləri tamamilə həyata keçirmək mümkün olmadı. Çünki, hakimiyyətə keçən Sultan Süleyman atasının 1514-cü ildə Təbrizdən apardığı əsirlərdən altı yüzdən artıq şəxsi azad edərək vətənlərinə dönmələrinə icazə verdi. O, həm də Səfəvi dövlətinə qarşı tətbiq olunan «İbrişim yasağı»nı ləğv etdi [bax: 163,61; 208,18; 206,101; 222,282; 239,129]. Sultan Səlim zamanında qoyulan qadağalara baxmayaraq ticarət etdiyi üçün zindana atılan tacirlər azad olundu, onların müsadirə olunan malları özlərinə qaytarıldı, istifadə olunan malların qarışığı anbarlardan verildi və xəzinədən on milyon akça qızıl çıxarılaraq haq sahiblərinə ödəndi [376,5; 127,94, 163,61; 239,129]. Sultan Səlimin həyata keçirdiyi ipək embarqosunun Səfəvilər qədər öz ölkəsinə də ziyan vurduğunu görənlər Sultan Süleyman Səfəvi dövləti ilə ipək ticarətini bərpa etməklə yanaşı, tacirlərə dəyən ziyanı ödəmək üçün mühüm tədbirlər gördü [222,282; 259,70-71; 259a,324]. Ö.Küpəlinin qeyd etdiyi kimi, Sultan Sü-

leyman bu tədbirlərlə şərq qonşusu ilə ticarət əlaqələrini nizama salaraq ipəyin Osmanlı ölkəsinə sərbəst daxil olmasını təmin etməyə çalışmışdı [259a, 324].

R.Kılıç yazır ki, Qanuni Sultan Süleyman Avropa səfərinə çıxmadan öncə Səfəvilərlə müvəqqəti dostluq əlaqələri yaratmaq istədi, özünün taxda çıxması münasibətilə Səfəvi şahına məktub göndərərək, qərbdə «kafir» qüvvələrinə qarşı iş birliyi təklif etdi [239,132]. Sultan Süleyman 1521-ci ildə göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Hər dövrdə bir xəlifə vardır ki, onun vəzifəsi islami qorumaq, kafirlərə qarşı cihad etməkdir». Osmanlı taxtına keçməklə bu vəzifə onun çiyinlərinə düşmüşdür. Bu səbəbdən şahın onunla müttəfiq olması, kafirlərə qarşı birlikdə hərəkət etməsi, iki ölkə sərhəddində barışın saxlanması, ticarətin sərbəst aparılması və sərhədlərin açılması təklif edilirdi. Məktub Səfəvi xanədanının davam etməsi üçün dualarla başa çatırdı [bax: 127,94; 239,132]. R.Kılıçın fikrincə, əgər Səfəvi şahı bu xoş niyyəti dəyərləndirə bilsəydi, həm osmanlılar, həm də səfəvilər üçün çox böyük canlı qüvvə və mal itkisinə səbəb olan şiddətli savaşların qarşısını ala bilərdilər [127,94; 239,132]. Çaldıran məğlubiyətinin intiqamını almaq fikrindən daşınmayan I Şah İsmayıl Sultan Süleymanın təklifinə əhəmiyyət vermədi. Lakin Sultan Süleyman tərəfindən bir düşmənçilik hiss olunmadığı və onun Avropa dövlətləri ilə müharibə aparmaqla məşğul olduğundan, böyük Qızılbaş üləmaları Osmanlılar üzərinə yürüş etməyi münasib bilmədilər [109,194].

Türkiyə tarixçiləri yazır ki, Sultan Səlimin vəfat etməsi nəticəsində geniş nəfəs alan I Şah İsmayıl Sultan Süleymana baş sağlığı və hakimiyyətə gəlməsilə bağlı təbrik məktubu göndərməyə belə ehtiyac görmədi. Lakin, çox keçmədən Osmanlı ordusunun Belqrad və Rodosu fəth etməsi ilə bağlı olaraq I Şah İsmayıl onu təbrik etmək və təziyələrini bildirmək məqsədi ilə İstanbula bir elçi heyəti göndərdi. 1523-cü ilin payızında Tacəddin Həsən Xəlifənin rəhbərliyi altında elçi heyəti 500 nəfərlik süvarinin müşaiyəti ilə İstanbula gəldi. Səfəvi elçisi Qanuniyə I Şah İsmayılın təbrik və təziyələrini bildirən məktubunu verdi. Məktubda I Şah İsmayıl Sultan Süleymanın taxta keçməsinə təbrik edərək kafirlər üzərində qazandığı qələbələri təqdir edir, bunları İslama xidmət kimi qiymətləndirir, həmçinin Sultan Səlimin vəfatı ilə bağlı baş sağlığını çatdırırdı. 1523-cü il noyabrın 23-də I Şah İsmayılın məktubuna cavab olaraq Sultan Süleyman dostcasına məktubunu Səfəvi sarayına göndərdi [360,448; 241,123; 127,95; 239,132].

I Şah İsmayıl dövründə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin təhlili bunu söyləməyə imkan verir ki, türk tarixçiləri bu münasibətləri aydınlaşdırmaq məqsədilə dövrün farsdilli mənbələrinə deyil, daha çox Osmanlı qaynaqlarına istinad etdikləri üçün bir çox hallarda onların təsiri altında qalaraq, hadisələri birtərəfli mövqedən

işıqlandırır və Osmanlı imperiyasının maraqlarını müdafiə etməli olurlar. Əksər Türkiyə tarixçiləri əsaslı dəlillər gətirmədən I Şah İsmayılı Osmanlı dövləti ilə məqsədyönlü şəkildə müharibəyə başlamaqda ittiham edirlər. Sanki, I Şah İsmayıl Osmanlı dövlətini hər vaxtlə müharibəyə təhrik edən addımlar atmış, osmanlılar isə sülh, səmimiyyət istəklərinə baxmayaraq, hər bə yoluna əl atmağa məhz Səfəvilər tərəfindən məcbur edilmişlər. Əfsuslar ki, bu yanlış və təhrif olunmuş təsəvvürlər hələ də Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində qalmaqda davam edir. Hərçənd ki, tarixi sənədlərdə, diplomatik yazışmalarda əksini tapmış faktlar tamam başqa həqiqətlərdən xəbər verir [104,16].

Türkiyə tarixçilərinin Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini birtərəfli şəkildə tədqiq etdiklərini Türkiyə tarixçilərindən Ə.Yaman da təsdiq edir. O, yazır: «Türkiyədə tarix elmi bəzi sevindirici istisnaları çıxmaq şərtilə tamamilə birtərəfli mövqə tutmuş kişi və qurumların əlində qalmışdır. Səfəvi-Osmanlı mübarizəsi və Qızılbaşlıq məsələsi dövrüyyəyə girdiyindən bizim kimi sözdə «tarixçilərimiz» Səfəvi dövlətini görmək istəməmişlər. Halbuki, sarayında türkcə danışılan, I Şah İsmayılın türk dilində coşğun şerlər yazdığı Səfəvi dövləti ən azından Osmanlı dövləti qədər türkdür. Bu dövlət Anadoludakı Qızılbaş tayfalarının dəstəyi ilə qurulmuşdur. Təəssüf ki, elm sahəsinə girməsinə ehtiyac olmayan bu birtərəfli yanaşma ölkəmizdə geniş yayılmışdır. Bu şəkildə yetişən nəsillər tariximizi anlamaqda böyük çətinliklər çəkməkdədirlər» [bax: 370,80]. Ö.Küpəlinin fikrincə, Türkiyə tarixşünaslığında digər türk dövlətlərinin tarixinin tədqiqinə göstərilən marağı təəssüf ki, bu günə qədər Səfəvi dövlətinə şamil etmək olmaz. Bu dövlətin tarixi ilə bağlı Türkiyədə aparılan azsaylı tədqiqatları əsasən İran vətəndaşları həyata keçirmişlər [256,21].

Buna baxmayaraq, Türkiyə tarixçilərinin Səfəvi-Osmanlı münasibətləri ilə bağlı üzə çıxardığı faktik materiallar xüsusi maraq doğurur və iki dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin daha dərinəndən araşdırılması işində faydalı ola bilər.

1.3. Amasya sülhünə qədər Səfəvi-Osmanlı münasibətləri

1524-cü ildə I Şah İsmayılın ölümü və hakimiyyətə az yaşlı Təhməsinin keçməsi ilə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində gərginlik artmağa başladı. R.Kılıçın fikrincə, buna səbəb I Şah İsmayılın İstanbula böyük elçi heyəti göndərməsinə Sultan Süleymanın qəzəblənməsi və Səfəvi şahının 1523-cü ildə V Karla məktub göndərərək osmanlılara qarşı mübarizədə yardım istəməsi idi. Bu xəbəri duyan Sultan Süleyman Sultan Səlim dövründən Geliboluda həbsdə saxlanılan qızılbaşları edam etdirdi. I Şah Təh-

masib hakimiyyətə keçməsi ilə bağlı rəsmi məlumat vermədiyi üçün Sultan Süleyman onu təbrik etməyə lüzum görmədi. Bununla kifayətlənməyən Sultan Qoca Nişançı Cəlalzadə vasitəsilə həqarət dolu uzun bir təhdid məktubu yazdıraraq I Şah Təhmasibə göndərdi [239,139; 74,42]. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Qanuni Sultan Süleyman I Şah Təhmasibə məktubunda yazırdı: «...Dünyanın iki möhtəşəm qalası olan Belqrad və Rodosa müzəffər hərbi yürüşlərim şərqə planlaşdırdığım səfərləri gecikdirdi. İndi hazır ol nəzər-diqqətimi sənə üzərinə çevirdim. Qəhrəmanların düşmənlərinə öncədən savaşa elan etməsi adət olduğundan sənə xəbərdar edirəm... Atalarının dərviş paltarlarını geyin, başından tacını çıxart, dünya işlərindən əl çək, əks təqdirdə qarışqa kimi torpağın altına girsən və ya quş kimi uçub getsən də sənə hər yerdə tapacağam» [205,105; 127,96; 235,32].

R.Kılıçın qeyd etdiyi kimi, Sultan Səlimin Çaldıran döyüşü ərəfəsində göndərdiyi məktublara üslubuna çox oxşayan bu təhdid məktubunda Sultan Süleyman I Şah Təhmasibi taxta keçməsi ilə bağlı xəbər verməməkdə qınayaraq yaxın zamanlarda Şərq səfərinə çıxacağını bildirdi [239,141; 74,43]. M.İpçioğlunun fikrincə, Firudin bəyin «Münşəatı»ndakı məktublar araşdırılarkən aydın olur ki, Qanuni Sultan Süleyman I Şah Təhmasibə yazdığı məktublarda açıq şəkildə ona düşmən mövqedə olduğunu göstərmişdir. Məktubda I Şah Təhmasibin taxt-tacdan əl çəkməsi tövsiyə edilmiş, Osmanlı dövləti əleyhinə atacağı ən kiçik hərəkətlə bağlı üzərinə yürüş edəcəyi bildirilmişdi [185,542; 224,36; 74,43]. M.T.Gökbilgin yazır ki, Sultan Süleyman Qanununun I Şah Təhmasibə qarşı duyduğu bu kin və nifrəti Səfəvi və Osmanlı dövlət adamları qızıışdırmaqda idi. Bu, iki dövlət arasındakı münasibətlərin getdikcə kəşginləşməsinə səbəb olurdu [203,449].

Sultan Süleymanın Səfəvi şahına göndərdiyi təhdid məktubunu dəyərli məktub hesab edən R.Kılıç, atası Sultan Səlim kimi Qızılbaş – Səfəvi təhlükəsini kökündən qaldıraraq sünni Türkünə kimi türk aləmini Osmanlı bayrağı altında birləşdirmək niyyətində olan Sultan Süleymanın işğalçılıq planlarını təqdir etməkdədir [239, 142; 71,42; 91,184]. O, Osmanlı dövlətinin işğalçılıq siyasətinə haqq qazandıraraq etiraf edir ki, Osmanlı sultanının məqsədi Səfəviləri Şərqi Anadoludan tamamilə çıxarmaqla yanaşı, dənizlərə çıxaraq Bəsrə körfəzi ilə Xəzər dənizi arasındakı torpaqları ələ keçirmək istəyirdi. Səfəvilərə qarşı hərbi yürüşə qərar verən Sultan Süleyman, həmçinin Səmərqənd xanı Əbu Səidə, Buxara xanı Ubeydullaha, Türkünə xanı Abdullaha xəbər göndərərək Qızılbaş Səfəviləri məhv etmək üçün birgə hərəkət etməyi bildirmişdi [239,160,161; 91,184].

1525-ci ildə Sultan Süleyman I Şah Təhmasibə qarşı Şərq yürüşünə başlayacağı barədə Diyarbəkr bəylərbəyinə xəbər göndərdi. 1526-cı ilin yazında yürüşü həyata keçirmək nəzərdə tutulurdu. Lakin imperator V Karlın Macarıstana yürüşə hazırlaşması, Fransa elçisinin 1525-ci il dekabrın

6-da İstanbula gələrək Almaniya imperatoruna qarşı yardım tələb etməsi bu yürüşü arxa plana keçirdi [241,127; 74,43].

Bununla, XVI əsrin 30-cu illərinin başlanğıcında Osmanlı imperiyasının işğalçılıq planlarını həyata keçirilməsi üçün Avropa cəbhəsində çox əlverişli şərait yarandı: Almaniya imperiyası, Fransa və İtaliya dövlətlərinin başı əvvəlki kimi İtaliya müharibələrinə qarışmışdı. Macarıstan feodal dövləti aradan qaldırılmış, Osmanlı imperiyası üçün arxadan az-çox təhlükə törədə biləcək Avstriya və Polşa isə «əbədi sülh» müqavilələri ilə bitərəfləşdirilmişdi [41,225; 91,185].

Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində Sultan Süleymanın 1533-1535-ci illər İraqeyn səfəri təfərrüatı ilə işıqlandırılmışdır. Onlar Osmanlı sultanının bu səfərə çıxmasının səbəbini Bağdad valisi Zülfüqar xanın Bağdadın açarlarını sultana göndərdiyi üçün öldürülməsi, Bidlis hakimi Şərəf xanın Səfəvilərə, Azərbaycan bəylərbəyi Üləma bəyin isə Osmanlılara sığınması ilə bağlayırlar [382,47; 239,154].

O.Ə.Əfəndiyev bu məsələyə aydınlıq gətirərək yazır ki, 1532-ci ildə Üləma bəy Diyarbəkr hakimi Fil Yaqub paşanın 50 min nəfərlik ordusunun köməyi ilə yerli hakim Şərəf xanı Bidlisdən sıxışdırıb çıxardı və o da yardım üçün qızılbaş sarayına müraciət etdi. I Şah Təhmasib öz müvəkkili Həbil bəyi İstanbula göndərərək Üləma bəyin təslim olunması tələbini irəli sürdü. Şah sultanı barışdırmağa daha bir dəfə cəhd göstərərək vəkil Hüseyn xan Şamlının başçılığı ilə yeni elçi heyətini danışıqda göndərdi. Lakin Üləma bəyi Şərəf xanla dəyişmək təklifi qəbul olunmadı. Sultan barışmaz mövqə tutdu. Belə olduqda şah Üləmaya qarşı qoşun göndərərək Bidlisi geri aldı [105,27; 19,71; 74,43]. «Şah Təhmasibin təzkirəsi»ndə deyilirdi: «Üləma və Şərəf bəyə görə iki İslam padşahı arasında çəkişmə» Osmanlı sultanının barışmaz mövqeyi üzündən həll edilmədi [105,27]. Göründüyü kimi, Osmanlı hakim dairələri şərq istiqamətində ərazilərini genişləndirmək cəhdlərindən əl çəkmədilər. Çünki Macarıstanda və Avstriyada Osmanlı istilalarına müqavimət artdıqca Sultan Süleyman Şərqlə doğru ekspansiyasını daha da gücləndirdi. Dunayboyu vilayətlərdə ciddi müqavimətlə qarşılaşan Osmanlı sultanı 1533-cü ildə Macarıstanın bölüşdürülməsi haqqında Avstriya kralı ilə sülh bağlamağa məcbur oldu. Beləliklə, Sultan Süleyman Şərqlə ekspansiyasını həyata keçirmək üçün imkan qazandı [4,201; 91,186]. Buna görə də, Üləma bəylə bağlı yaranmış gərginlikdən istifadə etdi.

R.Kılıçın qeyd etdiyi kimi, Sultan Süleymanın Səfəvi şahına qarşı yürüşünə səbəb heç də iki dövlət arasında Üləma bəy və Şərəf xanla bağlı yaranmış çəkişmələr deyildi. Bu, yürüş üçün əsas bəhanə idi. Hər iki dövlət arasında düşmənçiliyin və rəqabətin dərin səbəbləri var idi. Osmanlı sultanı Ərəb İraqını ələ keçirməyə səy göstərirdi. Ərəb İraqı Asiya ilə Avropa arasında beynəlxalq ticarət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi [239,154;

74,44]. Osmanlı sultanı qızğın ticarət yolunda Şərqi ən böyük mərkəzlərindən biri olan Bağdad şəhərini ələ keçirmək niyyətində idi. Osmanlı sultanı iki dövlət arasındakı sərhəd münaqişəsindən istifadə edərək əvvəlcə Bağdad daxil olmaqla Ərəb İraqını ələ keçirmək və Kəngər körfəzinə yol açmaq, bundan sonra isə hərbi əməliyyatı davam etdirib Səfəvi dövlətini qəti məğlubiyyətə uğratmaq istəyirdi [41,228; 76,42; 91,187].

Saleh Özbaran təsdiq edir ki, Sultan Süleyman dövründə Səfəvi dövləti ilə mübarizənin davam etdiyi bölgə Ərəb İraqı və Bəsrə körfəzi idi. Bu bölgələrin ələ keçirilməsi ilə Osmanlı hakim dairələri Hindistan dəniz yolu üzərində üstünlük əldə etməyə çalışırdı [bax: 289,71-81].

Portuqallar Qırmızı dənizi nəzarət altına aldığı üçün Aralıq dənizinin şərq sahillərinin tamamilə Osmanlı dövlətinin nəzarəti altına alınması ilə Qırmızı dənizdəki Portuqaliya təhlükəsi aradan qaldırıldı [bax: 271,37-48; 220,378-384; 259,32]. Saleh Özbaran yazır ki, Osmanlı dövlətinin bundan sonrakı hədəfi Təbriz-Ərzurum-Toqat-Bursa ipək yolu ilə Bəsrə-Bağdad-Hələb ədviyyat yolunu tamamilə nəzarət altına almaqdı [289,53].

Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı sultanının Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə başlamasında məqsədi şərqin başlıca ticarət mərkəzlərindən biri olan Bağdadla yanaşı, Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməklə ipək emalının mühüm mərkəzlərinə yiyələnməkdə. Ö.Küpəlinin qeyd etdiyi kimi, Səfəvilərlə yaşanan siyasi və dini gərginliklər Sultan Süleymanın təşkil etdiyi yürüşlərin səbəbləri kimi görünə bilər, əslində başlıca məqsəd Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməklə ipək emalının mühüm mərkəzlərinə yiyələnmək idi [259a,324].

Qanuni Sultan Süleymanın Səfəvi dövlətinə qarşı ilk yürüşü olan «İraqeyn səfəri»ni* XVI əsr türk siyasi və hərbi tarixinin mühüm hadisəsi sayan R.Kılıç onun bütün təfərrüatını işıqlandırmaya çalışmışdır. Burada baş vəzir İbrahim paşanın Ülamə bəylə birlikdə Azərbaycana yürüşü və Təbrizi ələ keçirməsi, Qanuni Sultan Süleymanın Təbrizə dəvət edilməsi, Şah Təhmasibin əsaslı döyüşdən çəkinməsi və Qızılbaşların tətbiq etdiyi döyüş taktikasının 150 minlik Osmanlı ordusu üçün böyük çətinliklər yaratması ətraflı şərh olunmuşdur [bax: 239,165-201; 76,44; 91,188]. Səfəvi şahı Osmanlı sultanı ilə əsaslı döyüşə girməkdən çəkinərək geri çəkilməkdə davam etdiyi üçün onu təqib edən Osmanlı ordusu ciddi çətinliklərlə üzləşdi. Sultan Süleyman I Şah Təhmasibə göndərdiyi məktubda onu qorxaqlıqda

* Y.Yücelin fikrincə, bu səfərə Bağdad səfəri deyildiyi kimi, Təbriz və ətrafı da o zaman İraq torpağı sayıldığı üçün İraqeyn səfəri adlanır [bax: 346,48]. Müəllif heç bir əsas olmadan Təbriz və ətrafını İraq torpağı adlandırır. Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı sultanının 1533-1535-ci illər yürüşü Azərbaycanla yanaşı Ərəb və Əcəm İraqını əhatə etdiyi üçün tarixə «İraqeyn» (yəni, hər iki İraq) yürüşü kimi daxil olmuşdur.

təqsirləndirdi və döyüşə başlamağı təkid etdi [19,72].

Türkiyə tarixçiləri haqlı olaraq qeyd edir ki, I Şah Təhmasibin məqsədi qüvvə və texniki baxımdan çox üstün olan Osmanlı ordusu ilə vuruşmaq və məğlub olmamaqdı. Osmanlı ordusunu Şərqi Anadolu və Azərbaycanda boş-boşuna dolaşdıraraq yaxşıca yorma və ərzaq çatışmazlığına məruz qoyaraq geri dönməyə məcbur etməkdə. Daha sonra da qoruyub saxladığı qüvvələrlə itirdiyi əraziləri geri almaqdı [163,175; 127,107; 239,225]. Şübhəsiz ki, I Şah Təhmasibin tətbiq etdiyi bu taktika özünü doğrultdu. Sultan Süleymanın Təbrizi tərk etməsi ilə qızılbaşlar itirilən əraziləri geri almağa nail oldular [74,42; 91,189].

Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində Səfəvi-Osmanlı münasibətləri ilə bağlı xeyli maraqlı faktlar vardır. Bunlar içərisində I Şah Təhmasibin bu yürüş ərzində Sultan Süleymana üç dəfə sülh bağlamaq üçün müraciət etməsidir. Onlar yazır ki, iyunun 22-də Osmanlı ordusu Sarıqamışda olan zaman I Şah Təhmasibin elçisi Eşikağası Ustaclı xan qərargaha gələrək şahın istənilən şərtlərlə sülh bağlamağa hazır olduğunu bildirdi. Lakin Sultan bu təklifin «casusluq məqsədi» daşdığını və hələ də toxunulmaz qalan Şah ordusuna zərbə vurmaq niyyətində olduğu üçün rədd edildi [163,176; 235,155; 207,76; 239,225] Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, I Şah Təhmasib belə bir təşəbbüsü 1535-ci ilin iyulunda Osmanlı sultanı Təbrizi ikinci dəfə ələ keçirdikdən sonra etmişdi. İyulun 21-də şahın qardaşı, Xorasan valisi olan Sam Mirzə Təbrizə gələrək Sultan Süleymana sığınmışdı. Sultanın «öz oğlu» adlandırdığı və «Əcəm» hakimi kimi tanıdığı Sam Mirzənin xəyanəti I Şah Təhmasibi Osmanlı sultanının yanına elçi heyəti göndərməyə vadar etdi. Dərəcəzinə – Osmanlı qərargahına gələn Ustaclı xan Türkmənin rəhbərliyi altında Səfəvi elçiləri Sultan Süleymana Ərəb İraqının osmanlılara verilməsi şərtilə sülh təklif etdi. Osmanlı sultanı bu təklifə cavab vermədən elçini geri göndərdi [163,176-177; 195,37; 235,40-41; 239,227-228]. Türkiyə tarixçilərindən İ.H.Danişməndin qeyd etdiyi kimi, I Şah Təhmasibin sülh təklifini rədd edən Osmanlı sultanı iyunun 24-də Marağanı, 30-da isə Təbrizi ələ keçirdi. Sultan Süleyman yenidən Səfəvi qoşunlarını təqib etmək qərarına gəldi və iyulun 20-də Sultaniyyə istiqamətində hücum keçdi. Sultaniyyə Osmanlı qoşunlarının əlinə keçdi [163,176,179].

Y.Öztuna yazır ki, avqustun 3-də I Şah Təhmasibin elçiləri Sultaniyyəni ələ keçirən Sultan Süleymana yenidən barışıq təklif etdi. I Şah Təhmasib Bağdad daxil olmaqla Ərəb İraqını osmanlılara vəd edir, «Səfəvilərin güc qaynağı olan Azərbaycanı» Təbrizlə birlikdə geri qaytarmağı xahiş edirdi [292,149,152-153; 41,230].

Dövrün etibarlı mənbələrindən biri olan «Şah Təhmasibin təzkirəsi»nə görə, Sultan Süleymanın Bağdaddan Təbriz üzərinə ikinci yürüşü zamanı I

Şah Təhmasib Seyid Abdullahla Mir Şahsuvarı xüsusi məktubla barışıq əldə etmək üçün İbrahim paşanın yanına göndərdi. Lakin İbrahim paşa sülhə razı olmadı. O, Səfəvi şahına tamamilə təhdidedici məktub yazaraq elçini geri göndərdi [105,41; 74,45]. Beləliklə, Səfəvi şahının Osmanlı sultanı ilə sülh bağlamaq üçün danışıqlara başlamaq təşəbbüsü bir nəticə vermədi.

R.Kılıç yazır ki, Qanuni Sultan Süleyman ona sığınan Sam Mirzə ilə digər türkmən bəylərinə iltifat göstərdi, onları I Şah Təhmasibə qarşı mübarizəyə təhrik etmək və Səfəvi dövlətini daxilən parçalamaq niyyətində idi [239,228]. Lakin Osmanlı sultanı bu yürüş zamanı qarşısına qoyduğu ən mühüm vəzifəyə – Azərbaycanı ələ keçirmək və Səfəvi dövlətinə son qoymağa nail ola bilmədi. Osmanlı sultanının Azərbaycana iki il yarım çəkən bu yürüşü Osmanlı dövləti üçün yalnız maddi və mənəvi baxımdan faydalı oldu. Belə ki, Bağdad daxil olmaqla Ərəb İraqı Osmanlı dövlətinə birləşdirildi [235,42; 239,228].

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, bu hərbi yürüş Osmanlı dövlətinə 30 min əsgər, 22 min heyvan və böyük çaplı 100 topu itirməsi bahasına başa gəldi. Eyni zamanda, Səfəvi dövlətinin varlığına son qoymağın mümkünsüzlüyü bəlli oldu. Osmanlı dövləti üçün yürüşün əsil məqsədi – Səfəvi təhlükəsini ortadan qaldırmaq və Yaxın Şərqdə qeyri-şərtsiz hakimiyyəti təmin etmək niyyəti gerçəkləşmədi [195,38; 127,109; 239,236,237]. F.Sümerin fikrincə, bu səfərin ən mühüm nəticələrindən biri də Səfəvi dövlətini aradan qaldırmağın mümkünsüz olmasıdır [329,65]. R.Kılıç Osmanlı sultanının əsas məqsədini gerçəkləşdirə bilməməsinin səbəbini belə izah edir. Onun qənaətinə görə, Səfəvilər şərqdə Şərqi Türküstanı əllərində saxlayan Şeybanilərə qarşı mübarizə aparırdı. I Şah Təhmasib çox çətin bir vəziyyətdə olduğu halda, Osmanlı dövləti Şeybanilərlə möhkəm ittifaq yarada bilmədiyi üçün Səfəvi dövlətini ortadan qaldıra bilmədi [239,209].

Qeyd etmək lazımdır ki, I Şah Təhmasibin 150 minlik Osmanlı ordusunun hücumuna qarşı tətbiq etdiyi «viran edilmiş ərazi» taktikası Sultan Süleymana öz planını həyata keçirməyə imkan vermədi. Osmanlı sultanı təcavüzkar, hücum edən tərəf olduğuna görə, qızılbaşlar öz strategiyalarını müdafiə üzərində qururdular. Osmanlı ordusunun Səfəvi dövlətinin ərazisində irəliləməsini daha çox çətinləşdirmək üçün ərzaq ehtiyatları məhv edilir, içməli su mənbələri torpaqla doldurulur, buğda və digər dənli bitki əkinlərinə od vurulurdu [19,93; 329,65-66; 241,151 74,46]. F.Sümer yazır ki, İraqeyn səfəri Səfəvi dövlətinin varlığına son qoymağın mümkün olmadığını ortaya qoydu. Bunun ən mühüm səbəbləri arasında coğrafi amillər önəmli yer tutur. Ağır silahları, sursatı və ərzağı dəvələrlə daşınan, piyada əsgərləri olan bir ordu Azərbaycana gələn zaman yay mövsümü başa çatmaq üzrə idi. I Şah Təhmasib Osmanlı ordusunun hücumunun məhsulu tələf

etmək, otlaqları yandırmaq, su quyularını doldurmaq yolu ilə almağa çalışırdı. O, bu tədbirlərlə Osmanlı ordusunun qısa vaxtda ölkəni tərk edəcəyini düşünürdü [329,65-66 74,46].

Şübhəsiz ki, I Şah Təhmasibin tətbiq etdiyi bu döyüş taktikası osmanlıları ölkəni tərk etməyə vadar etdi. Türkiyə tarixçilərinin qeyd etdiyi kimi, Qanuni Sultan Süleymanın bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Şah Təhmasibi əsaslı döyüşə cəlb edə bilmədi və 1535-ci il avqustun 27-də Təbrizi tərk edərək İstanbula dönmək məcburiyyətində qaldı [163,179; 206,118; 241,161; 235,41].

Beləliklə, Sultan Süleymanın Azərbaycana 1534-1535-ci illər yürüşü nəticəsində Osmanlı imperiyası Bağdad daxil olmaqla Ərəb İraqını ələ keçirdiyi üçün Kəngər körfəzi rayonunda Osmanlı-Portuqaliya ziddiyyətləri daha da kəskinləşdi. Lakin bu yürüşlər Osmanlı imperiyası üçün uğursuz oldu. Belə ki, I Şah Təhmasibin seçdiyi düzgün hərbi taktika nəticəsində qüdrətli Osmanlı imperiyası Səfəvi ordusunu məğlub edərək Səfəvilərin dövlət müstəqilliyini aradan qaldıra bilmədi. Osmanlı imperiyası canlı qüvvə və hərbi texnika sarıdan ağır tələfat verdi [41,230; 76,46; 91,193].

Burada bir məsələyə aydınlıq gətirməyə ehtiyac vardır. Bu, Türkiyə tarixçilərinin Sultan Süleymanın Azərbaycana hərbi yürüşünün sayı ilə bağlı mövqeyidir. Türkiyə tarixçiləri Osmanlı sultanının Azərbaycana üç yürüşündən bəhs edirlər. Hətta hər üç yürüşdə başlıca hərbi əməliyyatların Azərbaycanda baş verməsinə baxmayaraq, onlar bu yürüşləri «İran səfəri» kimi təqdim edirlər [360,348,359-361; 241,140; 307,40-43]. Türkiyə tarixçiləri arasında yalnız M.Sadiq Bilgə Sultan Süleymanın 1535-ci il aprelin 1-də Bağdaddan ikinci Azərbaycan səfərinə çıxdığını qeyd edir [307,41].

Türkiyə tarixçiləri 1548-ci ildə Sultan Süleymanın II İran* (əslində 3-cü Azərbaycan – T.N.) – Təbriz səfərinin səbəblərinə xüsusi diqqət yetirərək yazır ki, I Şah Təhmasib Osmanlı sultanının Avropada müharibə aparmasından istifadə edərək Qafqazda sünni türk ölkələrini istila edərək, Şərqi Anadoluda qızılbaş təbliğatını gücləndirmiş, Van, Ərciş qalalarını işğal altına alaraq, Ərzurum-Qars ətrafına hücumlar edib ətrafa böyük zərər vermişdi. O, 1534-cü ildə Təbrizdə Osmanlı sultanına itaət göstərən Şirvanşahlar üzərinə yürüş edərək Bürhan Əli Mirzəni Osmanlılara sığınmağa vadar etmişdi. Sərhəd valilərinin və Özbək xanlarının yardım tələbləri I Şah Təhmasib üzərinə yürüşü zəruri etmişdir. Burada Əlqas Mirzənin Sultan Süleyman Qanuniyə sığınması və onu Azərbaycana yürüşə təhrik etməsi də mühüm rol oynamışdır [360,359; 163,254,256; 307,29; 127,114; 382,78-79; 239, 257-

* Yaşar Yücelin fikrincə, bu səfərdə Təbriz şəhərinə xüsusi önəm verildiyi üçün bəzi tarixçilər onu Təbriz səfəri adlandırırlar [bax: 382,79].

258].

Türkiyə tarixçiləri unudurlar ki, I Şah Təhmasib Osmanlı ordusu Azərbaycanı tərk etdikdən sonra, Osmanlı işğalına məruz qalan şəhər və qalaları azad etməyə başlamışdı. Məhz, Van və Ərciş qalaları da bu prosesin gedişində geri alınmışdı. Onlar bu hadisəni Səfəvilərin işğalı kimi təqdim etməklə tarixi gerçəkliyi təhrif edirlər [74,44; 91,194].

1547-ci ildə Osmanlı sultanı Almaniya və Avstriya ilə yeddi illik sülh bağlayaraq Avropadakı hərbi əməliyyatları dayandırdı və Səfəvi dövlətinə qarşı öz hərbi planlarını həyata keçirmək üçün əlverişli imkan qazandı. R.Kılıçın qeyd etdiyi kimi, Sultan Süleymanın Təbriz yürüşündə məqsədi Yaxın Şərqdə, Şərqi Anadoluda siyasi və dini məzhəb birliyini saxlamaq, Anadolu ərazisində şiəliyi yox etmək və yaxın qonşu ölkələrdə sünniliyi canlandırmaq üçün başlıca rəqibi olan şiə Səfəvilərə ağır zərbə vurmaq idi [239,259; 76,47].

Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində Sultan Süleymanın 1548-ci ildə Azərbaycana yürüşü ətraflı şərh olunmuşdur. Osmanlı sultanı iyulun 10-da Ərzrumdən Ərciş yolu ilə Adilcavaza gəlmiş və Üləma paşa ilə Qaraman bəylərbəyi Piri paşanı Səfəvilərin nəzarətində olan Van qalası üzərinə göndərdi [163,257; 202,48]. Türkiyə tarixçiləri yazır ki, Sultan Süleyman Ərciş və Adilcevaz üzərindən keçərək Van qalasına getmək fikrində idi. Lakin Əlqas Mirzə onu Təbriz üzərinə yürüş etməyə inandıra bildi. O, əgər sultan Təbrizə girərsə bəzi qızılbaş əmirlərinin I Şah Təhmasibdən üz döndərərək ona tabe olacağını bildirdi. Bu zaman Səfəvi şahının Təbrizdə olduğunu xəbər alan Sultan Süleyman Adilcevazdan Təbriz üzərinə hərəkət etdi [163, 257; 262,643; 127,115; 235,48]. I Şah Təhmasib əvvəlki döyüş taktikasını həyata keçirərək Osmanlı ordusunun Təbrizə qədər hərəkət edəcəyi yollar üzərindəki ərzaq ehtiyatını və su qaynaqlarını məhv edərək Qəzvinə çəkildi. Buna görə də, Osmanlı sultanı 1548-ci il iyulun 27-də ciddi müqavimətə rast gəlmədən Təbrizə daxil oldu. Lakin bu zaman Əlqas Mirzənin verdiyi vədlər özünü doğrultmadı. Qızılbaş əmirləri Səfəvi şahını tərk edərək ona qoşulmadı [163,257; 262,643; 127,115; 329,66; 235,48].

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Qanuni Sultan Süleyman Əlqas Mirzəni Təbrizdə Səfəvi şahı kimi oturdub ona əsgər, xəzinə, cəbbəxana, top və döyüş ləvazimatı vermək fikrində idi. Lakin Əlqas Mirzənin buna layiq olmadığı ortaya çıxdı. O, Həşt-behişt sarayını qarət etdirdi və Təbrizdə əhəlidən intiqam almağa cəhd göstərdi. Onlar üzərinə ağır vergilər qoydu, bəzilərini qılıncdan keçirməyə çalışdı. Bunu görən Sultan Süleyman Əlqas Mirzəni Təbrizdə şah seçməkdən imtina etdi [262,643; 206,133; 241,186-187; 235,49]. Osmanlı sultanı ərzağın çatışmaması nəticəsində minlərcə atın və qatırın ölməsi üzündən Təbrizdə qalmağın və irəliləməyin fəlakət olacağını

gördüyü üçün 1548-ci il avqustun 1-də Təbrizi tərk etmək məcburiyyətində qaldı [163,258; 241,187; 235,49]. Beləliklə, ərzaq qıtlığı, Səfəvi hərbi qüvvələrinin gözlənilməz hücumları Sultan Süleymanı Təbrizi tərk etməyə məcbur etdi.

F.Sümerin qənaətinə görə, I Şah Təhmasibin həyata keçirdiyi tədbirlər, o cümlədən daha çox basqınlarda böyük uğurlar qazanan süvari orduya malik olması hər kəsə aydın olduğu halda, Qanuni Sultan Süleymanın I Şah Təhmasibin sülh təklifini rədd edərək 1548-ci ildə İrana (Azərbaycana – T.N.) yenidən yürüş etməsi heyərtlə qarşılanmalıdır. I Şah Təhmasib ağıllı hərəkət edərək, əvvəllər etdiyi kimi əsaslı döyüşə girmədi. O, Osmanlı sultanının çox keçmədən ölkəsini tərk etmək məcburiyyətində qalacağını çox yaxşı bilirdi. Qanununin ümidləri boşa çıxdı, yanında olan Təhmasibin qardaşı Əlqas Mirzənin yanına Qızılbaş əmirlərindən heç kim qoşulmadı. Osmanlı sultanı Təbrizdə dörd gün qaldıqdan sonra Van qalası üzərinə hərəkət etdi [329,66]. I Şah Təhmasib işğal olunmuş Səfəvi torpaqlarını yenidən azad etdi. Osmanlı sultanının 1549-cu ilin baharında Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəni davam etdirmək niyyəti də baş tutmadı. 1549-cu il oktyabrın 5-də Sultan Süleyman Diyarbəkrdən İstanbula döndü [360,348; 41,236]. Bundan istifadə edən Səfəvi hərbi qüvvələri Osmanlı sərhəddini keçərək Şərqi Anadoluda bir sıra uğurlu hərbi əməliyyatlar apardılar.

R.Kılıçın fikrincə, 20 ay davam edən bu yürüşdə Osmanlı sultanı I Şah Təhmasibi əsaslı döyüşə cəlb edərək başlıca məqsədini həll etməyə çalışsa da, bu mümkün olmadı. Müəllif bir həqiqəti etiraf etməli olur ki, Şahın Osmanlı ordusuna qarşı açıq döyüşə girməmək qərarı, osmanlıların güc və qüdrətinin Səfəvi dövlətini ortadan qaldırmaq üçün yetərli olmadığını göstərdi [239,288].

Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində Sultan Süleymanın III İran (əslində IV Azərbaycan – T.N.) yürüşündən geniş bəhs olunur. Onlar əsasən Osmanlı müəlliflərinin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq yürüş ərəfəsində Səfəvi-Osmanlı sərhədlərində baş verən hadisələrə aydınlıq gətirir, Osmanlı sultanının yürüşə qərar verməsinin səbəblərini aydınlaşdırır, yürüşün gedişi və nəticələrini təfərrüatı ilə işıqlandıрмаğa çalışırlar. Onlar Sultan Süleymanın Avropaya yürüşə çıxmasından istifadə edən I Şah Təhmasibin Şərqi Anadolunun şəhər və qalalarına hücum edərək onları talan etməsini yürüşün mühüm səbəbi kimi göstəririlər [bax: 163,265; 262,644; 206,140; 127,121-122; 241,211-212; 239,297-298].

Qeyd etmək lazımdır ki, I Şah Təhmasibi Osmanlı ərazilərinə daxil olaraq müdafiədən hücum əməliyyatlarına başamağa Ərzurum hakimi İsgəndər paşanın atdığı addımlar vadar etmişdi. 1552-ci ilin əvvəlində İsgəndər paşa Xoy ərazisində Səfəvilərin hüdudlarına soxuldu, sonra isə Çu-

xursədə keçib şəhər bazarını yandırdı və geriyyə qayıtdı. Ərzurum paşası Qızılbəş əmirlərinə lovğalıqla yazdığı hədələrlə dolu məktublarda özünü «Şirvan və Gürcüstan hakimi» adlandırmışdı [19,87-88; 74,47]. İsgəndər paşa Hüseynxan Sultana məktub göndərmişdi ki, mən Gürcüstanın Ərvənuh qalasını mühasirəyə almışam. Əgər padşah mənim üstümə gəlsə, vuruşacağam. Bu vuruşmada mən qələbə qazansam, Şərqi padşahını məğlub etmiş olaram, əgər məğlub olsam, deyərlər ki, bir qulamı məğlub etmişdir [105, 65]. Ərzurum paşasının Sultan Süleymanın vəzirlərinin yanına göndərilən Səfəvi elçilərinə, tacirlərə və gedib-gələnlərə mane olması, onları qarət etməsi vəziyyəti daha da gərginləşdirmiş, Səfəvi ordusunun Ərciş və Əxlata səfərinə səbəb olmuşdu [105,66,67].

R.Kılıç etiraf edir ki, Sultan Süleymanın Avropaya yürüşə çıxmayıb İstanbulda qaldığını casusları vasitəsilə öyrənən I Şah Təhmasib elçisini İstanbulla göndərərək Osmanlı dövlətinin vəziyyətini öyrəndi. O, sultana göndərdiyi məktubunda «qiyamçı və fitnəkar bir şəxs olan İsgəndər paşanın» hələ Van hakimi olarkən Xoya hücum edərək yerli hakim Hacı bəyi öldürdüyünü, Hüseynxan Sultan Rumlunun üzərinə – İrəvana yürüş edərək xalqı tamamilən qırdığını, lovğalanaraq Səfəvi sərhəd bəylərinə təhdid məktubları yazdığını, Gürcüstan səfərinə çıxdığı zaman yenə İsgəndər paşanın güclü bir ordu ilə Qacar bəylərinə hücum edərək onları öldürdüyünü, «artıq işin tarazlıq həddini aşdığını» bildirmişdi [239,296; 76,47-48; 91,198].

F.Sümerin fikrincə, I Şah Təhmasibin həyata keçirdiyi bu qarətlərdə məqsədi Şərqi Anadolunu keçilməsi imkansız olan bölgə halına gətirərək Osmanlıların İrana (Azərbaycana – T.N.) yürüşlərinə mane olmaq idi. Bu ərazilərdə Osmanlı idarəsinin qərarlaşması ilə Səfəvilər daimi təhdid və təhlükə qarşısında qalacaqdı. Şübhəsiz bu nöqteyi-nəzərdən I Şah Təhmasib tamamilə haqlı idi. 1548-ci ildə Qanununun ikinci səfərindən sonra Van gölü ətrafındakı Van, Ərciş, Adilceviz və Əxlət və digər qalalar qəti olaraq Osmanlı idarəsinə keçmiş və mərkəzdən buraya bəylərbəyi və sancaqbəyi təyin olunmuşdu. Səfəvi hökmdarı 1551-1554-cü illərdə Ərciş, Adilceviz, Bargiri, Əxlət qalalarını alaraq Muşa qədər yerləri qarət etdirdiyi kimi, oğlu İsmayıl Mirzə də Ərzurum bəylərbəyi İsgəndər paşanı məğlub edərək Pasin bölgəsini qarət etmişdi. Səfəvi şahının bu viranedici yürüşlərdə digər məqsədi Osmanlı hökmdarını sülh bağlamağa məcbur etmək idi. Çünki Səfəvi hökmdarı illərdən bəri «Həzrəti Xondkar» ilə sülh bağlamağa çalışırdı. Sülh bağlandığı təqdirdə Səfəvi dövləti onu təhdid edən böyük təhlükədən xilas olacaq və dünyanın ən qüdrətli dövləti tərəfindən də tanınmış olacaqdır [329,67; 91,199].

Şübhəsiz ki, I Şah Təhmasibin həyata keçirdiyi tədbirlər Osmanlı sultanını 1554-cü ildə Azərbaycana növbəti yürüşə başlamağa vadar etdi.

Türkiyə tarixçiləri qeyd edir ki, Sultan Süleyman Naxçıvan yürüşü ərəfəsində I Şah Təhmasibə sərt təhdid məktubu göndərdi. Məktubda Səfəvi şahının İslamın doğru yolundan çıxdığı, səhv yol tutduğu, keçmişdə Osmanlılardan yaxşı dərş almasına baxmayaraq, hələ də şialik əqidəsindən əl çəkmədiyini, son dövrlərdə Osmanlı torpaqlarına hücum edərək narazılığa səbəb olduğu qeyd edilirdi. Sultan Süleyman məktubunda yaxında yürüşə çıxacağını bildirirdi [241,261; 127,123; 235,55].

Osmanlı sultanı Naxçıvan səfəri ərəfəsində Diyarbəkrləylərbəyi Ayas paşaya göndərdiyi fərmanda Naxçıvan səfəri üçün baş vəzir Rüstəm paşa, Ərzurumləylərbəyi İsgəndər paşa, Anadolu, Sivas, Maraş, Qaraman və Hələbləylərbəyilərinin orduları ilə sultana qoşulmaq üçün Xarputda hazır olmalarını tələb edirdi. Kürdüstanləylərinə də hökmlər göndərildi. Sultan Süleyman Naxçıvan səfərinə hərəkət etmədən öncə hər cür tədbir gördü. O, Səfəvi ordusuna son dəfə ağır zərbə vurmaq istəyirdi [235,56].

I Şah Təhmasib Osmanlı sultanının yürüşə hazırlıqlarından xəbər tutaraq onun qarşısını almağa çalışdı. O, Ərzurum ətrafında əsir alınan Biqa sancaqbəyi Mahmud bəyi azad edərək hədiyyələr verdi və sülh təklifini çatdırmaq, elçi göndərmək fikrində olduğunu bildirmək üçün xüsusi məktubla İstanbula göndərdi. Səfəvi şahına elçi göndərməyə icazə verildiyi üçün Seyyid Şəmsəddin Dilicani şahın məktubu ilə İstanbula göndərildi. 1553-cü il avqustun 28-də Sultan Süleymanın Naxçıvan yürüşünə çıxması ərəfəsində Səfəvi elçisi İstanbula gəldiyi üçün sultan tərəfindən qəbul edilmədi, yalnız Hələbdə qəbuluna razılıq verildi [241,217-218; 235,57]. 1553-cü ilin dekabrında Səfəvi elçisi I Şah Təhmasibin Naxçıvan yaxınlığındakı qərargahına gələrək Osmanlı sultanının məktubunu ona təqdim etdi. Həsən bəy Rumlunun yazdığına görə, geri qayıdan elçinin gətirdiyi məktubda sultan «Şərqi və Qərbi» padşahına (I Şah Təhmasibə – T.N.) kifayət qədər ehtiram bildirmədi. Buna cavab olaraq şah oğlu İsmayılı yenidən qoşunla Kürdüstana göndərdi. Onlar Van, Vostan, Ərciş və Adilcevazı xarabazara döndərərək qənimətlə Naxçıvana şah qərargahına qayıtdılar [19,89].

R.Kılıçın yazdığına görə, Osmanlı ordusu Qarsdan irəliləyərək 1554-cü il iyulun 26-da Əcəm ölkəsinin zəngin yerlərindən olan Qarabağa daxil oldu. Yerli əhali qaçdığı üçün qarət edildi. İyulun 28-də Osmanlı ordusu Naxçıvana daxil oldu. Əhali şəhəri tərk etdiyi üçün bol qənimət ələ keçirildi, şəhər qarət olunaraq yerlə yeksan edildi [239,333; 76,48]. Müəllif burada ciddi səhvə yol verərək Naxçıvan yaxınlığındakı Qarabağ qəsəbəsini Qarabağ əyaləti kimi təqdim edir. Hətta, bunun fərqi nə varmayan R. Kılıç əsərinin V bölməsinin yarımbaşlıqlarından birini «Qanuni Sultan Süleymanın Osmanlı ordusu ilə Qarsdan Naxçıvan, İrəvan və Qarabağa girməsi» adlandırmışdır [239,329]. Halbuki, digər Türkiyə tarixçiləri Sultan Süleymanın bu yürüşü

şünün yalnız Naxçıvanla məhdudlaşdığını təsdiq edərək, tarixi ədəbiyyatda bu yürüşü sultanın «Naxçıvan yürüşü»* kimi qeyd edirlər [241,226-227; 293,167-169]. Bu məsələyə diqqət yetirməyən R.Kılıç əsərinin digər yerində öz fikrini təkzib edərək, Sultan Süleymanın 1554-cü il iyulun 30-da Naxçıvandan Ərzuruma geri döndüyünü yazır [239,336; 76,48].

Sultan Süleymanın Naxçıvan səfəri kimi tanınan bu yürüşü də gözlənilən nəticəni vermədi. Osmanlı sultanının bütün təhdidlərinə baxmayaraq, Səfəvi şahı onunla açıq döyüşə girməkdən çəkindi, həyata keçirdiyi «viran edilmiş ərazi» taktikası ilə Osmanlı ordusunun ölkənin içərilərinə irəliləməsinə imkan vermədi. Kəskin ərzaq çatışmazlığı ilə üzləşən sultan qabaqcadan od vurub yandırdığı Naxçıvanı tərk etdi və geriye – Ərzuruma qayıtdı. Qızılbaş qoşunları geri çəkilən osmanlıların ardınca Osmanlı ərazisinə qədəm qoydular. Qızılbaşlar geri çəkilən osmanlıların böyük dəstəsini darmadağın edərək, sultanın yaxın adamlarından biri olan Sinan bəyi əsir aldılar [19, 90; 76,48; 91,203].

Bu zaman yürüşün yorub əldən saldığı Osmanlı qoşunları arasında narazılıq artırdı. Əlbəttə, Sultanın özü və yaxın adamları da ordunun əhval ruhiyyəsi, həmçinin Azərbaycana yürüşün uğursuzluğu ilə hesablaşmağa məcbur idilər. Buna görə də, Osmanlı sultanı Səfəvilərin dəfələrlə təkid etdiyi sülh danışıqlarına başlamağa razı olduğunu bildirdi [19,90].

Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində tərəflər arasında bağlanmış Amasya sülhü haqqında ətraflı məlumat verilir. Onlar sülh təşəbbüsünün yenə də I Şah Təhmasib tərəfindən edildiyini bildirirlər [360,361; 163,293; 206,137; 206,143; 262,645; 135,4; 127,129; 239,343]. R.Kılıçın fikrincə, Osmanlı ordusunun sərhəd bölgələrində qışlayaraq yazda Ərdəbil və Təbrizə yürüş etmək qorxusu I Şah Təhmasibi sülh bağlamağa məcbur etdi [206,334]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sülh təşəbbüsü məhz Osmanlı sultanından gəlirdi üçün belə bir təhlükəyə heç bir lüzum yox idi. O.Ə.Əfəndiyev farsdilli qaynaqlara əsaslanaraq yazır ki, Azərbaycana işğal etmək cəhdlərinin nəticə vermədiyinə əmin olduğdan sonra Sultan Süleyman Səfəvilərlə sülh danışıqlarına başlamağa razı oldu. O, hələ Naxçıvandan geri qayıdarkən bu barədə baş vəzir Mehmed paşaya müvafiq göstərişlər verdi. Mehmed paşa isə sərhədyanı qızılbaş əmirlərinə məktub göndərərək şahdan Sinan bəyi azad etməyi və danışıqlar aparmaq üçün onunla öz nümayəndəsini göndərməyi xahiş etdi. Sinan bəy həbsdən azad edildi və onunla birlikdə Qorçibaşı Şahqulu ağa Qacar da yola düşdü [19,91; 469,117; 91, 204].

* Yaşar Yücel yazır ki, bu səfərdə Naxçıvan kimi böyük İran şəhəri ələ keçdiyindən bəzi tarixçilər 1554-cü ildə həyata keçirilən bu yürüşü Naxçıvan səfəri adlandırırlar [bax: 379,87]. Müəllif burada heç bir əsas olmadan Azərbaycanın Naxçıvan şəhərini İran şəhəri kimi təqdim edir.

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1554-cü il sentyabrın 26-da Ərzuruma gələn Səfəvi elçisi Sultan Süleyman tərəfindən qəbul edildi. I Şah Təhmasibin məktubu Sultana təqdim olundu. Şahın məktubunu alan Sultan Süleyman sülhün baş tutması üçün aradakı düşmənçiliyi aradan qaldırmağı vəzirləri ilə müzakirə edərək «İlk Osmanlı-Səfəvi sülhünü» münasib bilərək elçiyə hədiyyələr verdi və məktubunu şaha çatdırmaq üçün onu geri göndərdi. Beləliklə, Səfəvi elçiləri ilə Osmanlılar arasında barışıq imzalandı. İki dövlət arasında sülh müqaviləsinin şərtləri hazırlanmağa başlandı [360,361; 163,293; 206,137; 206,143; 262, 645; 168,4; 127,129; 239,343]. Cəlalzadə Mustafa Çələbi Səfəvi şahı ilə Osmanlı sultanı arasındakı yazışmalar, göndərilən məktublar barədə ətraflı məlumat verir [152,317-319,322-326,336-343]. M.İpçioğlu Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında barışıqın əldə olunmasının səbəbləri ilə bağlı yazır ki, barışıq imzalamaq hər iki tərəfin arzusu idi. İllərlə davam edən yürürlərdən sonra sərhədlərdə davam edən toqquşmalar bir adət halını almış, nə Sultan Süleyman I Şah Təhmasibə öz tələblərini qəbul etdirə bilməmiş, nə də I Şah Təhmasib çoxlu ələvinin yaşadığı Osmanlı torpaqlarını hakimiyyəti altına ala bilməmişdi [224,110].

R.Kılıç Amasyada keçirilən Səfəvi-Osmanlı danışıqlarını və sülhün bağlanmasını təfərrüatına kimi işıqlandırmışdır. Onun fikrincə, mayın 10-da Səfəvi elçisi Eşikağası Kəmaləddin Fərrüxzad bəy mühüm hədiyyələr və şahın məktubu ilə Amasyaya gəldi. Osmanlı baş vəziri tərəfindən elçiyə ziyafət verildi və I Şah Təhmasibin tələbləri dinlənildi [206,349]. Bu zaman Amasyada Sultan Süleymanın qərargahında olan Avstriya elçisi Busbecq Səfəvi elçisinin gətirdiyi hədiyyələr arasında məşhur xalılardan, qılınc, qalxan, xəncərlərin və əlyazma Quran nüsxəsinin olduğunu qeyd edir [165,42]. Mayın 21-də sultanın yanında toplanan Divanda Səfəvi elçiləri gətirdikləri hədiyyələri təqdim etdilər. Osmanlı vəzirləri ilə Səfəvi elçisi arasında sülhün şərtləri müzakirə olundu. İki dövlət arasında sərhəd son Osmanlı hücumu əsas götürülməklə müəyyən olundu. Buna görə, Qars, Ərdahan, Zarşat və Arpaçay bölgəsi Osmanlılara keçdi. Amasyada iyunun 1-də Səfəvi-Osmanlı sülhü imzalandı. Fərrüxzad bəyin vətənə dönməsinə icazə verildi [239,349]. M.Ç.Cəlalzadə Amasyada bağlanmış Osmanlı-Səfəvi sülhü ilə bağlı yazır: «Sülh bağlandı və savaşa son qoyuldu. Qılınc qınlarına qoyuldu, mizraqlar yerlərinə sancıldı. Artıq buralarda savaş havası çalınmayacaqdı. İki hökumət qardaşlığa əsaslanaraq təbəələrinin rifahı üçün çalışacaqdır» [152, 344; 74,49].

Beləliklə, 1555-ci il iyunun 1-də Amasyada imzalanan sülh müqaviləsinə görə, 1554-cü il sentyabrın 27-də Ərzurum razılaşması ilə müəyyən edilən sərhədlər təsdiqləndi. Mərkəzi Girem və Zəgəm olan Kaxeti, Axıska-Borçalı ərazisini əhatə edən və mərkəzi Akşehir (Axalkələki) olan Mosuk,

mərkəzi Tiflis olan Kartli Səfəvilərdə, Başaçuq, Dadyan, Gürıyan, Trabzon hüdudunda olan Atabəy Qıpçaq yurdunun Ərdahan, Ərdanuç, Oltu və Tortum əraziləri Osmanlıların nüfuz dairəsinə keçdi. Şimalda Arpaçay iki dövlət arasında hüdud olaraq müəyyən edildi. Van gölü ətrafı, Şəhrizor əyaləti Osmanlıların mülkü olaraq qəbul edildi. Səfəvilər dövlətinin qərb, Osmanlı dövlətinin şərq sərhəddi Qori-Qars-Kağızman-Bəyazid-Xoy boyunca uzanaraq Ərəb İraqı Osmanlılarda qalmaq şərti ilə Bəsrə körfəzinə qədər çatırdı. Səfəvilər dövlətinin Qarsa olan iddiaları qəbul edilməsə də, Kağızman, Bəyazid və Xoyun Səfəvilər dövlətinə aid olması təsdiq olundu [241,244-245]. Maraqlıdır ki, Amasya sülhünün imzalanması ilə başa çatan Osmanlı-Səfəvi danışıqlarının gedişində iki dövlət arasındakı sərhədlərdə yerləşən on bir Osmanlı hakiminə göndərilən məktubdan bəhs edilir. Məktub göndərilən həmin vilayətlər Əlcəzayir, Bəhreyn, Bəsrə, Semavat, Luristan və Vanla yanaşı, Qars və Ərzurumu əhatə edən Azərbaycan, Bağdad və Şəhrizordan ibarət İraqeyn, Bitlisdən ibarət Ərmən, İmadiyədən ibarət Kürdüstan, Başaçuq və Dav-Elindən ibarət Gürcüstan idi. Həmin ərazilərin hakimlərinə tapşırırdı ki, ikitərəfli münasibətlərin düzəldilməsinə çalışsınlar [241,244].

R.Kılıçın qeyd etdiyi kimi, Amasya sülhü ilə Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında yarım əsrdən çox davam edən düşmənçiliyə son qoyuldu. Səfəvi dövləti 55 il ərzində Osmanlı sultanları tərəfindən rəsmən qəbul edilmişdi. Amasya sülhü bu baxımdan I Şah Təhmasibin böyük qələbəsi idi. Çünki o, Səfəvi dövlətinin varlığını Osmanlı sultanına qəbul etdirdi. Qarşılığında isə Osmanlı dövlətinə 1514-cü ildən bəri ələ keçirilən torpaqları – İraq, Şərqi Anadolu və Gürcüstandakı torpaqları, şəhər və qalaları qazandırdı [239,354; 76,49-50; 91,205]. F.Sümer yazır ki, I Şah Təhmasib bu uğuru əldə etməklə Səfəvi hakimiyyətini qüvvətləndirmiş, məhəlli xanədanları aradan qaldıraraq Şirvan, Gilan və Qəndəharı birbaşa olaraq ölkəsinə birləşdirmişdi [329,68].

Beləliklə, Amasya sülhü iki dövlət arasında müharibə vəziyyətinə son qoydu. Osmanlı sultanları Çaldıran döyüşündən bu yana 41 il ildir düşmən kimi gördükləri Səfəviləri rəsmən dövlət kimi qəbul etdilər. Amasya sülhü uzun sürən Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəticəsində yaranmış real vəziyyəti təsbit etdi: Qərbi Gürcüstan və Qərbi Azərbaycanın bir hissəsi Osmanlı imperiyasının təsiri altında qaldı [91,206].

Türkiyə tarixçilərindən İ.H.Uzunçarşılı, M.Cezəri, M.Sərtoğlu və R.Kılıç Amasya sülhünə görə Təbriz daxil olmaqla Azərbaycanın guya Osmanlı imperiyasına verildiyini göstərir [360,356; 156,908; 239,355].

R.Kılıçın fikrincə, Osmanlı dövlətinin şərq sərhədləri Bəsrə körfəzindən Xəzər dənizinin qərb sahillərinə kimi uzanırdı. Azərbaycan, Şərqi Anadolu və Təbriz Osmanlılarda qalırdı [239,355].

R.Kılıç heç bir əsas olmadan belə bir qənaətdədir ki, guya Sultan Süleyman xeyli geniş ərazini əhatə edən Səfəvi dövlətini sülh yolu ilə Şərqi

Anadoludan, Ərəb İraqından və Azərbaycandan uzaq tutmaq əzmində idi [206,365; 71,45].

Türkiyə tarixçiləri Osmanlı-Səfəvi münasibətlərini araşdırarkən iki dövlət arasındakı münasibətləri gərginləşdirərək müharibə vəziyyətinə çatdıran hadisələrə xüsusi diqqət yetirərək onları doğuran səbəbləri aydınlaşdırmağa çalışsalar da, çox zaman bu məsələləri izah edərkən dövrün Osmanlı qaynaqlarına istinad etdikləri üçün onların təsirindən xilas ola bilmirlər. Təəssüf ki, Türkiyə tarixçiləri Azərbaycan tarixini İran tarixində əridərək, Azərbaycan Səfəvi dövlətini İran dövləti, Təbriz şəhərini də İranın paytaxtı kimi təqdim edirlər [76,50; 91,207]. Türkiyə tarixçilərinin Səfəvi – Osmanlı münasibətlərini birtərəfli şəkildə tədqiq etdiklərini Türkiyə tarixçilərindən Ə.Yaman da təsdiq edir. O, yazır: «Türkiyədə tarix elmi bəzi sevin-dirici istisnaları çıxmaq şərti ilə tamamilə birtərəfli mövqe tutmuş kişi və qurumların əlində qalmışdır. Səfəvi-Osmanlı mübarizəsi və Qızılbaşlıq məsələsi dövrüyyəyə girdiyindən bizim «tarixçilərimiz» Səfəvi dövlətini görmək istəməmişlər. Halbuki, sarayında türkcə danışılan, hökmdarı Şah İsmayılın türk dilində şeirlər yazdığı Səfəvi dövləti ən azından Osmanlı dövləti qədər türkdür. Bu dövlət Anadoludakı Qızılbaş tayfalarının dəstəyi ilə qurulmuşdu. Təəssüf ki, elm sahəsinə girməsinə ehtiyac olmayan bu birtərəfli yanaşma ölkəmizdə geniş yayılmışdır. Bu şəkildə yetişən nəsillər tariximizi anlamaqda böyük çətinlik çəkməkdədirlər» [370,80].

Qeyd etmək lazımdır ki, əksər Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində Osmanlı işğallarına hər cür yolla haqq qazandırmaq, müharibə apardığı ölkələri Osmanlılara qarşı təcavüzkarlıq siyasətində təqsirləndirmək, xarici siyasətdə iqtisadi amilin rolunu lazımcına qiymətləndirməmək, Sultan Süleyman Qanununun şəxsiyyətini mədh etmək mövqeyi özünü göstərir. Türkiyə tarixçiləri dövrün qaynaqlarından birtərəfli qaydada istifadə etdikləri üçün Osmanlı sultanının Azərbaycana qarşı təşkil etdiyi işğalçı yürüşlərə haqq qazandırır. Buna baxmayaraq, bu əsərlər Səfəvi-Osmanlı münasibətləri ilə bağlı fakt materialları ilə zəngin olduğu üçün iki dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin daha dərinəndən araşdırılması işində faydalı ola bilər. Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində verilmiş zəngin fakt materiallarının tənqidi təhlili Sultan Süleymanın Azərbaycana yürüşləri və Səfəvi dövlətinin Osmanlı imperiyası ilə münasibətlərinin bir çox məsələlərini daha aydın əks etdirməyə kömək edəcəyini düşünürük [76,50-51; 91,207-208].

II FƏSİL

XVI ƏSRİN II YARISINDA SƏFƏVİ-OSMANLI MÜNASİBƏTLƏRİNİN TÜRKiYƏ TARİXŞÜNASLIĞINDA ƏKSI

2.1. Amasya sülhündən sonra Səfəvi-Osmanlı münasibətləri

XVI əsrin ortalarında Sultan Süleyman Azərbaycanı işğal etmək cəhdlərinin nəticə vermədiyinə əmin olduqdan sonra Səfəvi dövləti ilə sülh bağlamağa razı oldu. Öz qüdrətinin ən yüksək dövrünü yaşayan Osmanlı dövləti ilə Səfəvi dövləti arasında Amasya sülhü bağlandı. Bununla da iki dövlət arasında dinc münasibətlərin inkişafı üçün imkanlar yarandı [71,45; 91,208].

Qeyd etmək lazımdır ki, 1555-ci ildə imzalanmış Amasya sülhündən sonra Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Osmanlı Türkiyəsi ilə münasibətlərində I Şah Təhmasibin hakimiyyətinin sonuna qədər sülh dövrü davam etdi. «Amasya sülhü Osmanlı və Səfəvi torpaqlarında iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişafına yardım göstərən mühüm amil oldu. I Şah Təhmasibin sülhsevər, ağıllı və ədalətli siyasəti nəticəsində sülh müqaviləsindən sonra Səfəvi ölkəsində təsərrüfat və iqtisadi həyat canlandı. Hər iki hökmdar da sülhün qorunub saxlanması üçün böyük əmək sərf etdilər» [134,48; 91,112].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, iki dövlət arasındakı xoş münasibətlər ən mühüm hadisələrlə bağlı məktublar göndərilməsi yolu ilə daha da möhkəmləndi. 1556-cı il avqustun 15-də I Şah Təhmasib Süleymaniyə camesinin açılış tədbirində iştirak etmək və Rüstəm paşanı ikinci dəfə baş vəzir seçilməsini təbrik etmək üçün böyük elçi heyətini İstanbula göndərdi. Səfəvi elçisi qiymətli hədiyyələrlə birlikdə Sultan Süleymana, Xürrəm Sultana və Rüstəm paşaya məktublar gətirdi [360,459; 262,645; 168,12-13; 114,846,847; 235,82-83; 239,360-361]. I Şah Təhmasibin elçisi Kəmaləddin Tebet ağa çox nadir Qurani Kərim nüsxələri ilə yanaşı, qiymətli hədiyyələri və şahın məktubunu Sultan Süleymana təqdim etdi. Şahın xanımı Xürrəm Sultana, oğlu Məhəmməd Xudabəndə isə Rüstəm paşaya məktub göndərdi [206,157; 341,180-181; 181,79; 89,14]. I Şah Təhmasib Süleymaniyə camesinin açılış məqsədilə göndərdiyi məktubunda camenin açılması münasibətilə Qanunini təbrik edir və elçisi Kəmaləddin Tebet ağa ilə üç nadir Quran nüsxəsini hədiyyə göndərdiyini, cameyə döşəmək üçün yaxşı toxunmuş xalılar göndərə biləcəyini də bildirdi [235,83]. Sultan Süleyman Səfəvi elçisi ilə I Şah Təhmasibə təşəkkür məktubu göndərdi. O, Səfəvi şahının təbriklərindən məmnun qaldığını, iki dövlət arasında sülhün davamlı olmasını bildirdi, göndərilən hədiyyələr üçün təşəkkür etdi. O, Süleymaniyə camesinin

bütün ehtiyaclarının təmin edildiyini bildirdi, Səfəvi elçilərinə bol hədiyyələr və I Şah Təhmasibə məktub göndərdi [235,83-84; 89,15].

Göründüyü kimi, iki dövlət arasında bağlanmış sülhün şərtlərinə əməl edilir, tərəflər bir-birinə elçilər vasitəsilə məktublar və qiymətli hədiyyələr göndərməklə qarşılıqlı əlaqələri daha da möhkəmləndirdi. R.Kılıçın fikrincə, Qanuni Sultan Süleyman Şərqi Anadoluda sakitliyə nail olmaq, əsas qüvvələrini Qərbə yönəltmək, ölkə daxilindəki asayışı təmin etmək məqsədilə Səfəvi dövlətini ortadan qaldırmaq fikrindən imtina etdi. O, geniş əraziyə sahib olan Səfəvi dövlətini sülh yolu ilə Şərqi Anadoludan, Ərəb İraqından və Azərbaycandan uzaq tutmağa çalışdı. Bu məqsədlə I Şah Təhmasibə dostluq məktubları göndərdi [239,365; 89,15]. Qeyd etmək lazımdır ki, R.Kılıç Amasya sülhünün şərtləri ilə bağlı ciddi səhvə yol vermişdir. Onun fikrincə, guya Azərbaycan da Osmanlı dövlətinə birləşdirilmişdir [91,212].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Osmanlı dövləti Amasya sülhünün şərtlərinə əməl etsə də, Səfəvi dövləti bu şərtləri yerinə yetirməkdən çəkinirdi, hətta Şərqi Anadoluda qızılbaş təbliğatını davam etdirirdi [312,29-30; 235,80]. R.Kılıçın fikrincə, Amasya sülhünə görə Osmanlı dövlətində qalan, ancaq Səfəvilərin nəzərlərini çəkmədikləri Axıska bölgəsi, Altunqala, Qars və Ərdahan ərazilərini ələ keçirmək üçün Səfəvi ordusunun hücumları davam etmişdi. Osmanlı baş vəziri Qara Əhməd paşa Amasyadan qayıdan Səfəvi elçisinə «I Şah Təhmasibin vəzirlərinə cavab məktubu» göndərdi. Ərdəbil mütəvəllisi və baş vəzir Məsum Səfəvi, Şahqulu Xəlifə Rumlu, Bədir xan Ustaclı və Qorçubaşı Sevindik Əfşarlı kimi dörd Səfəvi vəzirlərinə ünvanlanmış məktubda sülhün şərtləri xatırladılaraq Altunqalanın təhvil verilməsi tələb edilirdi [bax: 241,246-247; 235,80-81].

Qeyd etmək lazımdır ki, I Şah Təhmasib Altunqalanı vermədiyi kimi, II Keyxosrovun naibi Çalikoğlu Varazı Qars, Ərdahan, Axalkələk və Çıldır gölünün sahillərinə göndərərək qarət etdirdi [235,81]. Sultan Süleyman bu məsələ ilə bağlı I Şah Təhmasibə xüsusi məktub göndərdi [241,248]. Məktubda Amasya sülhünə görə sərhədlər müəyyən edildiyi halda, Qars, Ərdahan və Açıqbaşa təcavüz edildiyinin yolverilməz olduğu bildirilirdi. Sultan Süleymanın məktubu lazımi nəticələr verdi. Belə ki, I Şah Təhmasib elçisi Həməzə sultanla göndərdiyi məktubunda ölkədə şərəbxanaların bağladıldığı, yolunu azmışların ortadan qaldırıldığını bildirdi. Səfəvi elçisi Sultan Süleyman tərəfindən iltifatla qəbul edildi. Osmanlı sultanı Səfəvi şahının həyata keçirdiyi tədbirlərdən məmnun qaldığını bildirdi, dini qaydalara əməl edilməsinin vacibliyini özündə əks etdirən məktubunu I Şah Təhmasibə yolladı [168,11-12; 235,82]. Səfəvi elçisi Sultan Süleymanın məktubu və qiymətli hədiyyələrlə geri qayıtdı. Bununla da Amasya sülhündən sonra iki dövlət arasındakı münasibətlər düzəldi və sülhün qorunub saxlanması üçün dostluq

məktublarının göndərilməsi davam etdirildi [168,12; 235,82].

1559-cu ilin avqustunda şahzadə Bəyazidin öz ailəsi və on iki min nəfərlik dəstəsi ilə I Şah Təhmasibə sığınması Səfəv-Osmanlı münasibətlərində xeyli gərginlik yaratdı. Bəyazid taxt-tac uğrunda qardaşı Səlimlə mübarizədə Konya yaxınlığında baş verən döyüşdə məğlub olaraq Amasyaya döndü. Sultan Süleyman oğlu Bəyazidin Konyada məğlub olduğunu və əfv olunması üçün məktub göndərməsinə baxmayaraq, onun qətl edilməsi üçün verilmiş fətvanın həyata keçirilməsini tələb etdi. Şahzadə Səlim iyunun 13-də böyük qüvvə ilə Amasya üzərinə hərəkət etdi. Çarəsiz vəziyyətə düşən şahzadə Bəyazid iyulun əvvəllərində Amasyanı tərk edərək Sivasa, sonra isə Ərzuruma gəldi, bəylərbəyi Ayas paşa tərəfindən təmtəraqla qarşılandı [239, 379-380; 89,15]. Ayas paşa şahzadə Bəyazidin bağışlanması üçün Sultan Süleymana məktub göndərsə də, sultanın fərmanına əsasən Qaraman bəylərbəyi Fərhad paşa, Diyarbəkər bəylərbəyi İsgəndər paşa, Sivas bəylərbəyi Əli paşa Ərzuruma çataraq Çoban körpüsünə kimi şahzadəni təqib etdilər. Onlar Araz çayının kənarında Qaradərə adlı yerdə şahzadə Bəyazidə yetişsələr də, o, döyüşə girməyərək Çuxursədə doğru hərəkət etdi [241,253; 89,15]. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, şahzadə Bəyazidə xoş münasibət göstərdiyinə görə Ayas paşa edam edildi. Şahzadə Bəyazid əfv olunaraq bağışlanması üçün atasına və baş vəzir Rüstəm paşaya göndərdiyi məktublara münasib cavab almadığı üçün Çuxursəd sərhədində Malatya bəyi Mustafa paşa və Antəp bəyi Xosrov paşa ilə döyüşdə qalib gəldi. Bu qanlı döyüşdən sonra heç bir ümidi qalmayan Bəyazid Çuxursəd hakimi Nizaməddin Şahquluya müraciət edərək Səfəvi dövlətinə sığınmaq istədiyini bildirdi və 1559-cu il avqustun ortalarında Səfəvi torpaqlarına girdi [360,407; 163,314; 207,171; 348,127-128; 239,383-384].

Bu zaman Şahqulu sultan Astrabadda olan I Şah Təhmasibdən razılıq alınana kimi Bəyazidə İrəvanda qalmağa razılıq verdi. I Şah Təhmasib hadisədən xəbər tutaraq təcili Qəzvinə döndü və şahzadənin paytaxta gətirilməsini əmr etdi. Ş. Turanın fikrincə, Səfəvi şahı Bəyazidin ölkəsinə sığınmasını «bu bizə Əlqasın qarşılığında Allahın bir böyük ərmağanıdır» deyərək vaxtı ilə qardaşı Əlqas Mirzənin Osmanlı dövlətinə sığınmasına bənzətdi [350,173]. Lakin «Şah Təhmasibin təzkirəsi»ndə qeyd edildiyinə görə, şahzadə Bəyazid Qəzvinə gəldikdən sonra təkid etdi ki, Əlqas Mirzə Sultan Süleymana sığınaraq onu Təbriz üzərinə yürüşə vadar etdiyi kimi, Səfəvi şahı da bunu nəzərə alaraq ona kömək etsin. I Şah Təhmasib cavab verdi ki, Osmanlı sultanı Əlqas Mirzənin sözünə inanıb bizim üzərimizə gəlməkdə heç də yaxşı iş görmədi. Mən də başqasının sözü ilə bu işi tutsam, sülhü və bağlanmış əhdi ləğv etmiş olaram. Məsləhət gördüm ki, elçi göndərüb onun günahının bağışlanmasını xahiş edim [105, 77; 91,213-214].

Şahzadə Bəyazid və tərəfdarları 1559-cu il noyabrın 24-də Qızılbaş paytaxtında təntənə ilə qarşılandı. Şah ziyafətlər və hədiyyələr verməkdə xəsislik etmədi [107,111]. Şahzadə Bəyazidin I Şah Təhmasib tərəfindən xoş qarşılandığından xəbər tutan Sultan Süleyman dərhal Səfəvi şahına Ərdahan sancaqbəyi Sinan bəylə məktub göndərərək ona sığınanların qaytarılmasını tələb etdi. Osmanlı sultanı məktubunda oğlu Bəyazidin üsyanı, Konya döyüşü barədə məlumat verərək aradakı dostluğa uyğun olaraq oğlunun təslim edilməsini bildirdi. Əks təqdirdə qiyamçı şahzadəni ələ keçirmək üçün Osmanlı ordusunun Səfəvi torpaqlarına girəcəyini bildirdi [239,388-389]. Səfəvi şahı öz elçisi Tebet ağanı Sinan bəylə İstanbula göndərərək şahzadənin bağışlanmasını Sultan Süleymandan xahiş etdi. I Şah Təhmasib şahzadə Səlimə Seyfəddin Eriş ağa və Bəxtiyar Zülqədərli ilə göndərdiyi məktubunda inadçı şahzadə Bəyazidin cahillik etdiyini, ata hüququndan və böyük qardaş buyruğundan ağılsızlıq edərək çıxdığını bildirərək *«yüksək xanədanınızla aramızdakı dostluq və əlaqənin möhkəm təməllərə dayandığına inanaraq günahlarını əfv etdirmək üçün şafəət diləmək ümidi ilə səmimi dostumuzun yanına gəlmişdir... Etdiyi pis əməllərin və hərəkətlərin cəzasını dadmış, ümidləri puça çıxdığı üçün üzr diləmək və tövbə etməyə gəlmişdir... Sultan Süleyman onu tutub sizə təslim etməmi xahiş etmişdir. Doğrusu belə bir hərəkət mənə və atama heç bir zaman adət və ənənə olmamışdır»* deyərək şahzadə Bəyazidin əfv olunaraq bağışlanmasını xahiş etdi [239,392-393]. Həsən bəy Rumlu I Şah Təhmasibin Osmanlı sultanının şahzadə Bəyazidlə bağlı tələbinə cavabı barədə yazır: *«Dinin pənahı olan şah onun (Şahzadə Bəyazidin – T.N.) günahını əfv etdirməyə təşəbbüs göstərərək Ağcasaqqal Əli ağa Qacarı xondgarın yanından gəlmiş Sinan bəylə birlikdə Sultan Süleymanın hüzuruna göndərdi. Ərəştə ağa Zülqədəri isə Duraq bəyin müşayiəti ilə Sultan Səlimin hüzuruna yolladı. [Şahın] ismarışının məğzi bu idi ki, «bundan sonra sizinlə Sultan Bəyazid arasında uzlaşmanın baş verməsini, sədaqətin təməlinin möhkəmlənməsini və hər iki tərəfin könül aynasının düşmənçilik rəngindən arınmasını istəyirəm»* [98,589]. Ş.Turanın fikrincə, I Şah Təhmasibin Sultan Süleymana və şahzadə Səlimə göndərdiyi ilk məktublarda şahzadə Bəyazidin əfv olunması və keçmiş sancağına göndərilməsi xahiş edilirdi. Lakin onun təslim edilməsi barədə ardıcıl olaraq göndərilən məktublar I Şah Təhmasibin niyyətinin dəyişməsinə səbəb oldu [350,138-139; 329,81].

Şübhəsiz ki, öz mənafeyini düşünən I Təhmasib, Süleymanın oğlunun onun yanına qaçmasından daha çox faydalanmaq barədə düşünürdü. Şah, Bəyazidin təslim olunması müqabilində türk elçilərindən Bağdadın oğlu Heydər Mirzəyə verilməsini və yaxud oğullarından birinin Osmanlı əqazisində sancaqbəyi təyin edilməsini və Kərbaladakı şiə türbələrinə nəzarət etmək üçün qızılbaş xadiminin ora buraxılmasını tələb edirdi. Lakin şahın

bütün bu tələbləri, qiyamçı oğlunun danışıqsız qaytarılmasını təkid edən sultan tərəfindən rədd edildi [19,105; 91,215]. Ş.Turanın fikrincə, I Şah Təhmasib şahzadə Bəyazid və oğlanlarının təslim edilməsini israrla tələb edən Sultan Süleymanın onun şərtlərini rədd etdiyini görərək Osmanlı elçisinə Bəyazidi sərbəst buraxacağını söylədi. Şahzadə Bəyazid sərbəst buraxılırsa və Səfəvi şahının yardımını alarsa şahzadələr arasında savaşa yenidən başlamasına yol açar və Osmanlı dövlətini çətin vəziyyətə sala bilərdi. Buna görə də, Sultan Süleyman I Şah Təhmasiblə yumşaq davranmağın vacib olduğunu dərk etdi və şahzadənin təslim edilməsi üçün onun tələblərinin yerinə yetirilməsini münasib bildi [350,147-148; 239, 401-402].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Sultan Süleyman Səfəvi şahının Bəyazidi təslim etməsini gecikdirməsi və yeni tələblərlə çıxış etməsini nəzərə alaraq Səfəvilər üzərinə yürüş etməyi düşündü. Hətta o, Özbək xanı Pir Məhəmmədə və Gürcüstan hakimi Sultan İbrahimə yazdığı məktublarda bu niyyəti barədə məlumat verdi. Lakin Səfəvilərə qarşı başlanacaq müharibənin fayda verməyəcəyini, şahın Bəyazidi buraxdığı təqdirdə yaranacaq vəziyyəti nəzərə alaraq fikrindən çəkdi [350,150-151; 235,27; 239,402]. Həsən bəy Rumlu yazır: «*Bu il içində Sultan Süleymanın yaxın və etimadlı adamları cümləsindən olan Mərəş hakimi Əli paşa və Həsən ağa Qapıçıbaşı başda olmaqla yeddi yüz nəfərlik elçilik heyəti seşənbə günü, 22 rəcəbdə (08. 04. 1561) Qəzvinə gəldi. Onlar daş-qaşla bəzədilmiş əşyalardan ibarət hədiyyələr, məsələn, qılinc kəməri, xəncər kəməri, nəfis Firəng qumaşları və bir çox digər nəfis şeylər gətirmişdilər... Dinin pənahı olan şah elçilərlə iqtidar sahibi padşahlar və ali mənşəli hökmdarlar üsulu ilə görüşüb məhəbbətli kəlmələrin və dostyana ifadələrin sığılı ilə onların könül aynasından kədər pasını təmizlədi... Neçə aydan sonra ali məqamlı hökmdar [elçilərə] külək rəftarlı və zərnigar yəhərli atlar, dəyərlı xələtlər və bol ənamlar hədiyyə etdi, əmirilər silkinə daxil olan Cəfər bəy Ustachunu onlarla birlikdə elçi sifəti ilə Ruma göndərdi» [98,591-592]. İsgəndər bəy Münşi I Şah Təhmasibin şahzadə Bəyazidi Sultan Süleymanın elçilərinə təhvil verməməsinə aydınlıq gətirərək yazır: «... Bəyazidlə öz arasında yaranmış nifaqa və narazılığa baxmayaraq, Əli paşa və Həsən ağa amansız və zalım adamlar olduqlarından cənnətməkan şah onlara etimad göstərmədi. Bəyazidi onlara təhvil vermədi və bu məqsədlə ixtiyar sahibi olan, Allahı tanıyan ağsaqqalların göndərilməsini istədi» [57,231-232; 89,16].*

Şahzadə Bəyazidin və oğlanlarının təslim edilməsi və ya qətl edilməsi ilə bağlı I Şah Təhmasiblə Osmanlı sultanı Süleyman və oğlu şahzadə Səlim arasında üç il qədər məktublaşma davam etdi. M.T.Gökbilgin yazır ki, I Şah Təhmasib şahzadə Bəyazid və oğlanlarının təslimi üçün Osmanlı sultanından 900 min qızıl və oğlu Səlimdən də 300 min qızıl alacağına, onları Ərzurumda təhvil verəcəyi təqdirdə Qars qalasına da sahib olacağına təmi-

nat aldı. Lakin Sultan Süleyman şahzadələrin Ərzurumda təhvil verilmədiyini bəhanə edərək Qars qalasını vermədi [204,143; 207,172].

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, 1562-ci il iyulun 16-da Van hakimi Xosrov paşa başda olmaqla Qəzvinə sultanın böyük elçi heyəti gəldi. Osmanlı elçisi sultanın vəd etdiyi hədiyyələri və pulun şahzadə Bəyazid və oğlanlarının təslim edilməsindən sonra Ərzurumda veriləcəyini bildirərək Sultan Süleymanın məktubunu şaha təqdim etdi. Məktubda «*Bəyazid və oğlanlarının təslim ediləcəyi təqdirdə Səfəvi xanədanına qarşı bizim tərəfimizdən və övladların tərəfindən düşmənçilik güdülməyəcək və Səfəvi ölkəsinə hər hansı bir zərər verilməyəcək, aramızda sürəklilə olaraq sülh və barış davam edəcəkdir*» bildirilirdi [206,173; 239,403-404]. İsgəndər bəy Münşi bu məsələyə aydınlıq gətirərək yazır: «... *Sultan Süleyman tərəfdən aydın fikirli, başbilən bir kişi sayılan, Osmanlı xanədanının əməkdarlarından olan Xosrov paşa bir sıra etimadlı ağsaqqallarla bərabər gəldi. Sultan Süleyman öz xətti ilə o həzrətə iki məktub yazıb göndərmişdi. Həmin məktubda nəsil-bənəsil aralıqdakı əhdü-peymanın təzələnməsinin və bunun and içilməklə möhkəmləndirilməsinin vacibliyi izhar olunur, sülh şərtləri xatırlanaraq və dostcasına sözlər ifadə olunaraq, Sultan Bəyazidin və oğullarının göndərilməsi istənilirdi. Bu təklifə etiraz etmək əhdü-peymanın pozulmasına, həngamə qopmasına və müsəlmanların vəziyyətinin korlanmasına gətirib çıxaracaqdi. Bu xahişə əməl etmək isə camaatın və Allah bəndələrinin rifahına səbəb olacaqdi. Məhz buna görə də Şah Təhmasib bütün camaatın asayişini nəzərə alıb, sülh şərtlərindən vaz keçmədi və o xain fitnəkarı dörd oğlu ilə birlikdə sağ-sağlam Xosrov paşaya və onun adamlarına təhvil verdi. Beləliklə, cənnətməkan şah həzrətləri ilə Rum sultanı arasında sülhün əsasları bu ildə daha da möhkəmləndi*» [57,232; 39,17; 91,217-218]. Həsən bəy Rumlu şahzadə Bəyazidin dörd oğlu ilə birlikdə Osmanlı elçilərinə təhvil verilməsi ilə bağlı yazır: «*Bundan öncə [şah] Fərruxzadə bəyi göndərərək xondgarla əhd-peyman bağlamışdı ki, bu iki tərəfin birindən hər kim digər tərəfə qaçıb sığınarsa, onu təslim edəcəklər. Ona görə də pəncşənbə günü, zilqədə [ayının] 21-də (23.07.1562) Sultan Bəyazidi övladları ilə birlikdə xondgarın istəyinə uyğun surətdə onlara təslim etdilər. Hamısını (Bəyazidi və dörd oğlunu) boğdular (öldürdülər)*» [98,593].

Beləliklə, Osmanlı dövləti ilə yeni hərbi münaqişə təhlükəsi qarşısında ehtiyat edən I Təhmasib şahzadə Bəyazidi və onun dörd oğlunu sultan nümayəndələrinin sərəncamına verdi. Onlar oradaca edam edildilər, cənazələri isə Osmanlı Türkiyəsinə aparıldı [19,105]. İsgəndər bəy Münşi yazır: «... *heç kimin xəyalından keçmirdi ki, Xosrov paşanın heyəti bu vilayətdə Bəyazidə xətər yetirərlər. Amma onlar xondkarın fərmanı ilə tərəddüd etmədən və təxirə salmadan Bəyazid və dörd oğlunu qətlə yetirdilər və onların cəsədlərini Ruma apardılar*» [57,232]. Ş.Turanın fikrincə, arada məzhəb və fikir

ayrılığının olmasına baxmayaraq, Qəzvin əhalisi Osmanlı şahzadələrinin bu cür qətl edilməsini nifrətlə qarşıladı. Osmanlı elçiləri getdikləri yerlərdə daşlanmış oldular. Buna görə də onlar vaxt itirmədən avqustun 1-də Çuxursədə doğru hərəkət etdilər [350,205-206]. Şərəf xan Bidlisinin məlumatına görə, türk elçiləri bu «xidmət» müqabilində sultanın ümumi məbləği 30 min İraq tüməninə bərabər olan 400 min florini, şahzadə Səlimin isə 100 min florinini şaha təqdim etdilər [401,212-213; 19,105]. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Sultan Süleyman və oğlu şahzadə Səlim Bəyazid və dörd oğlunun təhvil verilməsi müqabilində I Şah Təhmasibə 500 min florin qızıl pul göndərmişdir [350,207; 358,108]. İsgəndər bəy Münşi bununla bağlı yazır: «*Osmanlı xanədanının böyüklərindən sayılan, ... Xosrov paşa xondkarrın qapıçıbaşısı Əli ağa ilə birlikdə... dostluq üslubunda təvazökarcasına yazılmış bir sədaqət məktubu gətirdilər. Onların ardınca xondgarın etibarlı adamlarından olan İlyas bəy... Rumdan gətirdiyi qeysər hədiyyələrini və ərməğanlarını... Şah Təhmasibə təqdim etdi. Hədiyyələr arasında... yəhərləri daş-qaşla və qızılla bəzədilmiş, çulları isə Rum zərbaftasından toxunmuş qurx baş Şam və ərəb cinsli bədöv atlar və əlli min tümən İraq şahisinə bərabər olan beş yüz min ədəd əşrəfi və flori məbləğində nəfis qumaşlar və mallar vardı*» [57,259]. Həsən bəy Rumulun verdiyi məlumata görə, «*hədiyyəlik atların arasında bir at vardı ki, ayaqları külək kimi [sürətli] idi, yüyürən zaman atəş kimi aşağıdan yuxarıya qalxar və su kimi yuxarıdan aşağıya enərdi... Elçilər səfər [ayının] 19-da (18.10.1562) Qəzvinə çatdılar. Əmirələr onların gəlişi [haqqında] xəbəri [şaha] ərz etdilər. Dinin pənahı olan şah bargahda qərar tutdu. Elçilər töhfələri təqdim etdilər. Dinin pənahı olan şah cəmi şahzadələrə, həzərata, bütün adamlara, təbəqələrə, ayan-əşrəfə və qorçulara dərəcələrinə uyğun surətdə nəfis töhfələrdən, əşrəfilərdən və qeyrilərdən hədiyyə etdi və Mavəraünnəhrdə olan özbək sultanlarından Bəlx hakimi Pir Məhəmməd xan, Buxara valisi Abdulla xan və Səmərqənd hakimi Sultan Səid üçün çeşidli ərməğanlar göndərdi*» [98,593-594]. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Türkiyə tarixçilərinin qeyd etdiyi kimi, Sultan Süleyman və oğlu şahzadə Səlim Bəyazid və oğlanlarının azad edilməsi müqabilində I Şah Təhmasibə yarım milyon dəyərində nağd qızıl pul deyil, qiymətli hədiyyələr göndərmişdir.

Beləliklə, 1562-ci il iyulun 23-də şahzadə Bəyazid və oğlanlarının Osmanlı nümayəndələrinə təhvil verilərək öldürülməsi və avqustun 1-də Qəzvindən aparılması ilə Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında gözlənilən münaqişə aradan qaldırıldı [134,50].

Şübhəsiz ki, şahzadə Bəyazid və oğlanları ilə bağlı hadisələr Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında üç ilə qədər müəyyən gərginlik yaratdı. Nəticədə şahzadə Səlim Osmanlı taxtının yeganə varisi oldu, I Şah Təhmasib irəlində Osmanlı taxtına keçəcək şahzadə Səlimlə dostluq münasibətinin da-

vam edəcəyinə təminat aldı [239, 406-407]. Ş.Turanın fikrincə, Səfəvi elçisi Bəşarət ağa şahzadə Səlimdən Bəyazidin təslimi qarşılığında Səfəvilərə dost qalacağını təsdiq edən yazılı bir sənəd, əhdnamə almağa müvəffəq oldu. Həmin əhdnaməyə görə, Səlim Allahın yardımı ilə Osmanlı taxtına çıxmağa nail olarsa, aradakı barışığa sadıq qalacaq, o tərəfə düşmən gözü ilə baxmayacaqdı. Səlim özündən sonra taxta çıxacaq oğlanlarının və nəvələrinin bu əhdə sadıq qalması üçün onlara öyüd verəcək və vəsiyyəət edəcəkdə [350, 202].

I Şah Təhmasib bu hadisələrin ardınca Sultan Süleymana elçi heyəti göndərərək qiymətli hədiyyələr təqdim etdi, Osmanlı sultanından türkmənlər və özbəklərə qarşı mübarizədə yardım istədi. Lakin özbəklərə qarşı mübarizədə Səfəvilərə yardım etmək münasib bilinmədiyi əsas gətirilərək rədd edildi. Səfəvi ölkəsində Həcc ziyarətinə gedənlərin Osmanlı ərazisindən keçməsinə icazə verilməsi xahişi ziyarətçilərin ərəb qəbilələrinin təcavüzünə məruz qalacağı nəzərə alınaraq qəbul edilmədi. Yalnız Bidlis hakiminin şaha xəyanət edərək Bağdada qaçan oğlanlarının təslim edilməsinə müsbət cavab verildi [204,144; 239,407].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Osmanlı-Səfəvi münasibətləri I Şah Təhmasibin ölümünə kimi dostluq məcrasında davam etdi. Səfəvi şahı Xorasanı özbəklərdən geri aldı. 1564-cü ildə Əli sultan Xorasanı qarətədicisi səfərə təşəbbüs göstərsə də məğlub oldu. Osmanlı dövləti sülhə sadıq qalaraq hadisələrə müdaxilə etmədi [262,639; 239,407]. Hətta, 1565-ci ildə Səfəvilərə qarşı yardım istəyən gürcü knyazlarına da on ildən bəri davam edən sülh əsas gətirilərək yardım göstərilmədi, sülhü pozacaq hadisələr ortada olmadığı üçün onun pozulmasının İslama uyğun olmadığı cavabı verildi [239, 407]. Bütün bu hadisələr Osmanlı dövləti ilə Səfəvi dövləti arasında imzalanmış Amasya sülhünün şərtlərinə tərəflərin sadıq qaldığını göstərir.

1566-cı il sentyabrın 7-də Sultan Süleyman Sıgətvar səfərində vəfat etdi, sentyabrın 24-də oğlu II Səlim hakimiyyətə keçdi. II Sultan Səlim müharibələri sevməyərək şahzadəliyi dövründə olduğu kimi sülh tərəfdarı olmuş, I Şah Təhmasibə verdiyi vədə sadıq qalaraq Səfəvi dövləti ilə dostluq münasibətlərini davam etdirmişdi [349,440; 240,95]. İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: «*Sultan Süleymanın ölümündən sonra oğlu Sultan Səlim qey-sər mülkünün malikinə və İsgəndər taxt-tacının sahibinə çevrildi. 975-ci ildə (08.07. 1567-25.06.1568) onun Məhəmməd xan adlı elçisi tamam şövkət və həşəmətlə darüssəltənə Qəzvinə gələrək, Sultan Səlimin ata-oğul münasibəti üslubunda yazılmış və dostcasına diləklərin yer aldığı ənbər qoxulu məktubunu gətirib, sülh müqaviləsinin qaydalarına riayət olunmasını və ata-oğul münasibətlərinin təməllərinin möhkəmləndirilməsini tam təkid etdi*» [57,259; 91,221]. Mənbənin təsdiq etdiyi kimi, II Sultan Səlimin Osmanlı

taxt-tacına keçməsi ilə iki dövlət arasında mövcud olan sülh şəraitini qorunub saxlandı. Şübhəsiz ki, bu münasibətlərin davam etdirilməsinə Səfəvi hökmdarı I Şah Təhmasib də ciddi maraq göstərirdi.

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, II Sultan Səlimin taxta keçməsinə təbrik etmək üçün I Şah Təhmasib Çuxursəd hakimi Şahqulu sultan Ustaclını qiymətli hədiyyələr və min nəfərlik böyük heyətlə İstanbula göndərdi. Elçi heyətinə geyindiği paltarların düyməsi almazdan olan 120 nəfər türk əsilzadəsi, arxalarında qızıl və gümüş saplardan toxunmuş çəpkən geyinən 200 Səfəvi atlısı gəlirdi. Onların ardında Türkiyə ilə ticarət əlaqələrini həyata keçirən tacirlər qrupu hərəkət edirdi. 1700 heyvan elçi heyətinin yükünü daşıyırdı. II Sultan Səlimə və Osmanlı əyanlarına aparılan hədiyyələr 44 dəvə yükündə idi. Böyük Səfəvi musiqi qrupu heyətin önündə gəlirdi. Elçi heyəti Piyalə paşa tərəfindən İstanbulda qarşılanaraq At Meydanındakı Xəncərli Sultan sarayında yerləşdirildi. 1568-ci ilin fevralında elçi Ədirnədə qışlağa çəkilmiş II Sultan Səlimin sarayına gətirildi. Rumeli bəylərbəyi Şəmsi Əhməd paşa və vəzirlərlə görüşdükdən sonra Səfəvi elçisi sultan tərəfindən qəbul edildi. Elçinin şərfinə ziyafətlər verildikdən sonra əvvəllər tərəflər arasında bağlanmış sülhü təsdiq edən məktub ona təqdim olundu və geri dönməsinə icazə verildi [263,6-7; 295,115; 89,17]. Ə.Rəhimov Budaq Münşi Qəzvininin «Cəvahirəl-əxbar» əsərində verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, Şahqulu sultan Ustaclı cah-cəlalla Türkiyəyə gedən zaman onun aparacağı hədiyyələr içərisində I Şah Təhmasibin səltənətinin ilk illərində, oxumağa və yazmağa meyl etdiyi dövrdə, xəttatlar və rəssamlar padşahın xidmətində olduğu zaman, 20 il müddətinə hazırlanmış «Şahnamə» də vardı [96,92]. Həsən bəy Rumlu Şahqulu sultan Ustaclının səfəri barədə yazır: *«Həmçinin bu il dinin pənahı olan şah Şahqulu sultan Ustaclunu töhfələrlə, hədiyyələrlə və dördə üç hissəsi sədaqət və dostluq haqqında, cülusun və vilayətin fəth edilməsinin təbriki barəsində olan yetmiş gəz uzunluğunda bələğət üslublu məktubla birlikdə Ruma göndərdi. Şahqulu sultan bir dəstə mülazimlə, tamam yaraqla, dəstə və məiyyətlə, təbil və ələmlə yola düşdü. O, Ədirnə şəhərində Sultan Səlimlə görüşdü, töhfələri təqdim etdi və neçə aydan sonra aləmin pənahı olan dərgaha gəldi»* [98,607-608].

II Sultan Səlim Ədirnədən Qəzvinə dönən Səfəvi elçisi ilə göndərdiyi məktubunda Amasya sülhünün şərtlərini təsdiq etdiyini, atam Sultan Süleyman sizin qardaşım şahzadə Bəyazidə göstərdiyiniz hərəkətlərdən məmnun qalaraq sizə dost idi, mən də dost qalacağam. Buna görə də II Sultan Səlim dövründə Səfəvilərlə dostluq əlaqələri davam etdi və kiçik bir sərhəd münaqişəsi belə baş vermədi [241,255]. I Şah Təhmasibin Osmanlı sarayına göndərdiyi bu möhtəşəm elçi heyəti qarşısında qoyulan vəzifəni uğurla başa çatdırdı. II Sultan Səlim hakimiyyəti dövründə Osmanlı-Səfəvi sülhünə

sadiq qalaraq onu pozmadı [295,115].

İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, 1569-cu ildə Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasındakı münasibətlərdə müəyyən gərginlik yarandı. O, yazır: «*Həcc ziyarətinə gedən vəkilüssəltənə Məsum bəy Səfəvi Həcc yolunda bir sıra yoldaşları və oğlu Xanmirzə ilə birlikdə öldürüldü. Rumilər bu yaramaz hərəkətin qəti surətdə bədəvi ərəblər tərəfindən törədildiyini bildirdilər. Sultan Səlim özünün Əli ağa adlı mötəbər elçisini həmin hadisəyə görə üzr istəmək və özünə məzəmmətdən bəraət qazandırmaq üçün əşrəfin xidmətinə göndərdi və o həzrət müsəlmanların halının rifahını, insanların əhvalının əmin-amanlığını və sabitliyini nəzərə alaraq, üzrxahlığı qəbul etdi*» [57,259-260; 91,222-223]. Beləliklə, Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində ortaya çıxan gərginlik aradan qaldırıldı. İki dövlət arasında dostluq əlaqələrinin davam etdirilməsinə II Sultan Səlim tərəfindən təminat verildi.

Göründüyü kimi, I Şah Təhmasibin yeritdiyi ardıcıl xarici siyasət nəticəsində Qərb dövlətlərinin Səfəviləri Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizəyə yenidən qaldırmaq üçün göstərdikləri bütün təşəbbüslər baş tutmadı. Qərb diplomatiyasının mahiyyətinə yaxşı bələd olan I Şah Təhmasib ömrünün axırlarınadək Amasya müqaviləsinə sadıq qaldı.

Beləliklə, Amasya müqaviləsindən sonra Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi göstərir ki, bu məsələ Türkiyə tarixçilərinin araşdırmalarında müstəqil tədqiqat obyektinə olmasa da, Sultan Süleymanın və varislərinin dövründə Osmanlı dövlətinin siyasi tarixindən bəhs olunan əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Türkiyə tarixçilərinin etiraf etdikləri kimi, I Şah Təhmasib dövründə iki dövlət arasındakı münasibətlər dostluq şəraitində davam etmiş, hətta hər hansı bir sərhəd münaqişəsi belə baş verməmişdi.

2.2. XVI əsrin son rübündə Osmanlı-Səfəvi müharibəsi. İstanbul sülhü

Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində I Şah Təhmasibin ölümündən sonra Səfəvi dövləti daxilində baş verən kəskin ziddiyyətlər, 1578-ci ildə Osmanlı ordusunun Cənubi Qafqaza yeni hücumunun səbəbləri, Gürcüstan və Şirvanın zəbti, bu torpaqların geri alınması üçün Səfəvilərin hərbi-sülh təşəbbüsləri, həmçinin Osmanlıların Azərbaycanda və Ərəb İraqında həyata keçirdikləri yeni fəthlər barədə müfəssəl məlumat verilir. Türkiyə tarixçilərinin etiraf etdiyinə görə, I Şah Təhmasib 1555-ci il Amasya sülhünün şərtlərinə sadıq qalaraq Osmanlı imperiyası ilə əmin-amanlığı qoruyub saxlamaq üçün 1568-ci ildə Şahqulu Sultan Ustaqlının, 1576-cı ildə isə Məhəmmədi

xan Toxmaq Ustaclının rəhbərliyi altında İstanbula böyük səfərətlik heyəti göndərdi. Qərbi Avropa dövlətlərinin I Şah Təhmasibi Osmanlı imperiyası ilə müharibəyə təhrik etməsinə baxmayaraq, o, Osmanlı imperiyası ilə münasibətləri gərginləşdirə biləcək hərəkətlərə yol verməkdən çəkindi [263,5-6; 241,255-256; 516,8]. İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: «... *Rum padşahu Səlim xan vəfat etdiyindən və onun yerinə oğlu Sultan Murad taxtda əyləşdiyindən cənnətməkan şah istədi ki, Sultan Səlimin ölümünə başsağlığı vermək və Sultan Muradın cülusunu təbrik etmək üçün aqil və uzaqqörən böyük əmirlərdən birini Rum elçiliyinə göndərsin... Şərəfli hökmdar... ustacılı tayfasının mötəbər əmirlərindən biri olan Çuxursəd hakimi Məhəmmədi xan Toxmağı bu xidməti yerinə yetirməyə göndərdi*» [57,273; 91,225].

1576-cı il mayın 5-də Məhəmmədi xan Toxmaq 250 nəfərlik heyətlə İstanbula çatdı və mayın 13-də III Sultan Murad tərəfindən böyük təmtəraqla qəbul edildi. Səfəvi şahının sultana göndərdiyi hədiyyələr arasında dirəyi qızıldan olan və qiymətli daşlarla bəzədilmiş hümayun çadırı, 60 Səfəvi şairinin divanı, cildləri qiymətli daşlarla bəzədilmiş Quran və «Şahnamə» nüsxəsi, 40 xalça, ən dəyərli qumaşlar, seçmə qılınclar, içərisi brilyant, mirvari, zümrüd və yaqut daşlarla doldurulmuş 6 kiçik mücrü və digər hədiyyələr vardı. Bu elçilik heyəti türk tarixinin ən dəbdəbəli elçi heyətindən biri olmuş və gətirdiyi hədiyyələr baxımından Osmanlı tarixində birinciliyini saxlamışdır [295,241-242]. I Şah Təhmasibin göndərdiyi hədiyyələr arasında həmçinin, öz dövrünün nadir ustaları və xəttatları tərəfindən hazırlanmış 50 cildlik miniatürlü kitab da vardı. Sultan İbrahim Mirzə bu kitabların başqa nüsxələrinin əldə edilməsinin çətin olacağını əsas gətirərək onların göndərilməməsini təkid etsə də, I Şah Təhmasib çox sevdiyi qardaşı oğlu və kürəkəninin xahişini rədd etmiş, ona açıq surətdə «bizə asudəlik və asayiş lazımdır, nəinki heç vaxt görməyəcəyim və bir dəfə oxumayacağım kitab» demişdi [96,93,94; 91,225-226]. Bu bir daha göstərir ki, I Şah Təhmasib 1555-ci il müqaviləsi ilə əldə etdiyi əmin-əmanlığı qoruyub saxlamağa çalışmışdır.

Həsən bəy Rumulun verdiyi məlumatla görə, Səfəvi elçisi Məhəmmədi xan Toxmaq 1576-cı ilin avqustunda vətənə dönmüş və III Sultan Muradın göndərdiyi qiymətli hədiyyələri II Şah İsmayıl təqdim etmişdir. Həsən bəy Rumlu bu barədə yazır: «*Dinin pənahı olan şah zamanında elçi sifəti ilə Ruma getmiş və Sultan Murad tərəfindən pəri üzvlü qulamlardan, zərli işləməli alaçıklardan, ərəb atlarından, Şam və Hicazın yeyin atlarından, dördkünc çadırdan, Şüştər ipəyindən [toxunmuş] bargahdan, gümüş və qızıl sandıqlardan, nəfis kitablardan və dəyərli qumaşlardan [ibarət] bol hədiyyələrə və qeyri-məhdud töhfələrə layiq görülmüş Şahqulu sultan Ustaclunun oğlu Toxmaq sultan şənbə günü Sultan Muradın çavuşu ilə birlikdə aləmin pənahı olan dərgaha gəldi və əmirlərin vasitəçiliyi ilə əlahəz-*

rətin ayağını öpmək şərəfinə nail oldu. O, [Sultan Muradın göndərdiyi] məhəbbət və sevgi izharından, dostluq və ittihad qaydalarının möhkəmləndirilməsindən bəhs edən məktubu [II Şah İsmayıl] təqdim etdi» [98,638].

Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini tədqiq edən B.Kütükoğlu I Şah Təhmasibin ölümündən sonra hər iki dövlət arasında münasibətlərin pisləşməsinə və müharibə vəziyyətinin yaranmasını II Şah İsmayılın hərəkətləri ilə bağlayır. O, 1578-ci ildə Osmanlı imperiyasının Səfəvilərə qarşı müharibəyə başlamasının başlıca səbəbini sünni-şiə ixtilaflarının Anadolunun siyasi və ictimai birliyini, sabitliyini pozmasında görür. Onun fikrincə, Osmanlı dövlətinin özünümüdafiə tədbirlərinə əl atmaqdan başqa çıxış yolu qalmamışdı [261,VII; 62,161]. B.Kütükoğlu fransız tarixçisi F.Brodelin «Osmanlı dövlətinin Xəzər sahillərinə və Təbrizə yönələn yürüşündə başlıca məqsədinin Asiyanın içərilərindən gələn mühüm ticarət yollarına çıxaraq tranzit məntəqələri ələ keçirmək» fikrini fərziyyə hesab edir [261,VII]. Lakin, Türkiyə tarixçilərindən F.Sümer yazır ki, B.Kütükoğlunun sülhü Səfəvilərin pozmasına dair sözləri onun türk mənbələrinə tənqidi yanaşmaması, Səfəvi qaynaqlarını lazımi şəkildə öyrənməməsi ilə bağlıdır. Çünki o dövrdə II Şah İsmayıl sülhü pozmaq və bunun məsuliyyətinə qatlanacaq bir durumda deyildi [329,121 qeyd 28].

F.Kırzioğlu müharibənin başlamasının əsas səbəblərini düzgün göstərmədiyinə görə B.Kütükoğlunu qınasa da, o, da məsələlərin izahında mövcud baxışdan uzaqlaşa bilmir. O, II Şah İsmayılın Amasya sülhünü pozmasını, Dağıstan, Şirvan və Gilanın sünni əhalisinin sultandan yardım istəməsini, özbək xanlarının Xəzər dənizi-Qara dəniz yolunun açılması ilə bağlı çoxsaylı müraciətlərini Osmanlı imperiyasının Səfəvilərə qarşı müharibəyə başlamasının səbəbləri kimi qeyd edir [208,268]. Göründüyü kimi, F.Kırzioğlu da Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin pozulma səbəblərini, heç şübhəsiz, obyektiv vermir və «İranla (Səfəvilərlə – T.N.) döyüşmək qərarına gələn» osmanlıların əsl məqsədini – «Şərq diyarını» zəbt etmək istəyini pərdələməyə çalışır. Lakin müəllif əsərinin növbəti səhifəsində bu xüsusda belə yazır: «Osmanlıların III Muradın hakimiyyəti vaxtı İranla (Səfəvilərlə -T.N.) müharibə etməsinin ana qayəsi Xəzər dənizində donanma saxlamaq istəyi... idi» [241,271]. Şübhəsiz ki, bu, Osmanlı ordusu tərəfindən Azərbaycan ərazisinin işğalı nəticəsində gerçəkləşə bilərdi. C.Göyçə Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin başlanmasının əsas səbəbini qızılbaşlığın Osmanlı dövlətinin şərqində yayılmasında və hər iki dövlətin Gürcüstan və Azərbaycan üzərində «nüfuz əldə etmək istəyi»ndə görür [201,26].

Türkiyə tarixçiləri etiraf edir ki, Amasya sülhündən sonra iki dövlət arasındakı əlaqələri bir neçə hadisə gərginləşdirsə də, 1578-ci ildə Osmanlı ordusunun Səfəvi torpaqlarına hücumunun başlanmasına kimi tərəflər sül-

hün şərtlərinə sadıq qaldılar. Lakin 1576-cı ildə I Şah Təhmasibin ölümü və hakimiyyət uğrunda mübarizənin başlaması Osmanlı hakim dairələrini müharibəyə başlamağa cəsarətləndirdi. Baş vəzir Sokollu Mehmed paşa başda olmaqla bəzi Osmanlı məmurları sülhün pozulmasına qarşı çıxsada, Lələ Mustafa paşanın şəxsi ehtirasları III Sultan Muradın Səfəvilərə qarşı müharibəyə qərar verməsinə səbəb oldu [bax: 263,23-31; 241,257-267; 259,9]. Ö.Küpəli düzgün olaraq yazır ki, Osmanlı sultanının müharibəyə başlaması üçün müxtəlif siyasi və dini səbəblər irəli sürülsə də, Osmanlı rəhbərliyinin müharibəyə başlamaqda başlıca məqsədi Xəzər dənizi sahillərinə kimi Azərbaycan ərazilərini ələ keçirərək ipək istehsalının mühüm mərkəzlərini nəzarət altına almaq, Səfəvi dövlətinin şimal ticarət yolunu ələ keçirməklə ipək ticarətinin nəzarətini tamamilə öz əlinə almaqdı [259,9; 259a,324]. «Gürcüstan və Şirvanı işğal etməyi» qarşıya məqsəd qoyan Osmanlı sultanının iqtisadi hədəfləri Xəzər dənizinə hakim olmaq, Rusiyanın öz sərhədlərini genişləndirməsinin qarşısını almaq, Asiyanın içərilərindən gələn mühüm ticarət yollarını və bu ticarətin önəmli mərkəzi olan Təbrizə sahib olmaqdı [308,89-90].

1578-1581-ci illərdə Almaniya imperatoru II Rudolfun İstanbula göndərdiyi daimi elçi heyətinin tərkibinə qatılan Salomon Şvayger «Sultanlar şəhərinə yolçuluq» adlı əsərində 1578-1590-cı illər Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin səbəbləri barədə yazır: «İrana (Səfəvilərə – T.N.) qarşı təşkil olunan yürüşə səbəb türklərin və iranlıların (səfəvilərin – T.N.) qədimdən bəri bir-birinə qarşı bəslədikləri kindir. Hər iki dövlətin hökmdarları bir-birinin gücünü və etibarını qısqanırdı. Biri digərindən daha üstün olmaq iddiasında idi, eyni zamanda digərinin özündən daha çox güclənməsindən və onu zorla təsir altına almasından qorxurdu. Əslində ikisi də tək başına hökmran olmaq istəyirdi. Bilindi ki kimi, güclülər özlərinə başqasının rəqib olmasını istəmirlər. Bir-birinə qarşı daxilində daşdıqları pis niyyətlərini ustalıqla dini pərdə arxasında gizlətməyi bacararaq uzun müddətdir davam edən ziddiyyətlərin dini münaqişədən qaynaqlandığını önə çəkirlər» [318,80; 91,236].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, II Şah İsmayılın göstərişi ilə Anadoluda ələvilər arasında gizli təbliğat aparılması və sərhəddə yerləşən kürd əmirlərinin Səfəvi himayəsinə cəlb edilməsi Osmanlı dövlətini Səfəvilərə qarşı müharibəyə vadar etdi [bax: 361,55-57; 164,14; 263,7-22; 241, 259-260; 235,88]. Bununla yanaşı, Türkiyə tarixçiləri II Şah İsmayılın sünniliyi təbliğ etdirərək ona meyilli olduğunu qeyd etməkdən çəkinməzlər [263,17 qeyd 57; 329,116]. Şərəf xan Bidlisi yazır ki, II İsmayıl hakimiyyətdə möhkəmləndikcə öz əcdadlarının adətləri əksinə olaraq elə qaydalar yaratmaq üçün tədbirlər görürdü ki, bu qaydalar sünnilərin və şiələrin öz etiqadını saxlamasına, bir-birinin işinə qarışmamasına imkan yaratsın [401,

233; 19,137; 62, 161].

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində II Şah İsmayılın dini islahat keçirərək şiəliyi möhtədil hala gətirməsi, sünniliyə meyl etməsi öz əksini tapmışdır [bax: 263,17 qeyd 57; 329,116]. Səfəvi hökmdarı II İsmayıl şiəliyi möhtədil hala gətirdi və sünniliyə xoş münasibət nümayiş etdirdi. O, hər iki məzhəbdən olanların bir arada yaşamasını istəyirdi [329, 116; 114,847]. İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: «*İsmayıl Mirzə... sünnilik məzhəbini möhkəmləndirməyə və ilk üç xəlifənin tənə olunmasını aradan qaldırmağa çalışaraq, üləmalarla mübahisələr və müzakirələr aparırdı. Üləmalar isə əksər vaxtlarda buna göz yumub, onunla mübahisə etməkdən yayınırdılar*» [57,432; 91,228].

Qeyd etmək lazımdır ki, II Şah İsmayıl il yarımlıq hakimiyyəti dövründə Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasətində radikal dəyişiklikləri həyata keçirməyə başladı. O, öncə siyasi rəqiblərini ortadan qaldırdı, dövlət üzərində böyük nüfuz sahibi olan şiə üləmalarını və Qızılbaş tayfa əmirlərini saraydan uzaqlaşdırdı, onların yerinə sünni bürokratları və alimləri təyin etdi. Bununla yanaşı, şiəliyin bəzi radikal tələblərini bəhanə edərək Səfəvi sərhədlərini sürəkli təhdid edən Osmanlı və Özbək hücumlarının qarşısını almaq üçün On iki İmamın ixtilafı doktrinalarını qadağan etdi. Beləliklə, ölkədə sünniliklə şiəliyi barışdırmaq üçün islahatlar həyata keçirdi [177, 888].

Türkiyə tarixçilərinin görmək istəmədiyi tarixi gerçəklik budur ki, II İsmayıl Osmanlı və Şeybani dövlətləri ilə münasibətləri nizama salmaq üçün hətta şiələrlə sünniləri barışdırmaq üçün dini islahat keçirmiş, sünni üləmaları dini vəzifələrə təyin etmişdir.

Ö.Küpəli etiraf edir ki, Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında yüz əlli ildən artıq davam edən mübarizə sünni-şiə ixtilafı olmamışdır. İki dövlət arasındakı düşmənçilik əsasən siyasi rəqabətdən qaynaqlanmışdır. Bu zaman Osmanlılar sünnilikdən, Səfəvilər də şiəlikdən daxili və xarici siyasətdə siyasi bir vasitə kimi istifadə etmişlər. Osmanlı dövləti xarici siyasətində Səfəviləri müsəlman dünyasının parçalanmasına səbəb olan din düşməni götürməyə çalışırdılar [255,30]. Bu bir daha təsdiq edir ki, II Şah İsmayıl Türkiyə tarixçilərinin qeyd etdiyi kimi, nəinki Şərqi Anadoluda şiəlik təbliğatını gücləndirərək dini təfriqəni qızıqdırmış, əksinə ölkədə sünnilərlə şiələr arasındakı ixtilafı aradan qaldırmaq, sünni üləmaları dini vəzifələrə təyin etməklə barışdırıcı mövqe nümayiş etdirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr Osmanlı mənbələrində Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinə dini hərəkətlər prizmasından baxıldığı üçün ondan yararlanan Türkiyə tarixçiləri iki dövlət arasındakı münasibətlərə siyasi-dini kontekstdən yanaşırlar. Halbuki dini münaqişələr və müharibələr tarixi gös-

tərir ki, onların arxasında siyasi maraqlar və məqsədlər gizlənilir. Osmanlı-Səfəvi müharibələri mahiyyət etibarilə siyasi-iqtisadi məqsədlərlə bağlı olduğu üçün tarixi proseslərin şərhinə dini mövqedən yanaşan Türkiyə tarixçilərinə bu proseslərin həqiqi mahiyyətini açmağa imkan vermir [91,231].

Görünür ki, III Sultan Muradla eyni vaxtda taxta çıxan II İsmayıl onunla sülh münasibətləri yaratmağa və bu məqsədlə də şiə-sünni qarşıdurmasını yumşaltmağa səy göstərmişdir. Məhz buna görə də, II İsmayılın qısamüddətli hakimiyyəti dövründə Səfəvi-Osmanlı sərhədində sakitlik hökm sürmüş, tərəflərin heç biri barışıq müqaviləsini pozmamışdır [19,137].

Bunun əksinə, Osmanlı dövləti Cənubi Qafqazı, xüsusilə də Azərbaycanı işğal etmək siyasətini XVI əsrin 70-ci illərində Səfəvi dövlətinin ağır daxili şəraitində reallaşdırmağa çalışdı. F.Sümerin yazdığı kimi, Səfəvilərin böyük qərb qonşuları olan Osmanlılar Qızılbaşların düşmüş olduğu vəziyyəti hər zaman ələ düşməyən bir fürsət bildilər. III Murad vaxt itirmədən müəyyən bəhanələrlə sülhü pozdu və sərhəd bəylərinin Xoy, Salmas və Urmiya ətrafına hücumlarına göstəriş verdi [329,121]. İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: *«Belə bir günün arzusunda olan zamanə padşahları və düşmənlər bu fürsəti qənimət bilib, şərqdən və qərbdən Əcəm məmləkətlərinə tamah saldılar. Sultan Muradın Azərbaycan və Şirvan məmləkətlərinə tamahı düşdü. Başlarını illərlə itaət çənbərində saxlamış ətrafdakı başqaldıranlar istiqaldan və istibdaddan dəm vurub, öz zorakılıq və təcavüzkarlıq əllərini Səfəvi məmləkətlərinə uzatdılar»* [57,457; 91,232].

Osmanlı imperiyası Azərbaycan Səfəvi dövlətinin ağır daxili vəziyyətindən dərhal istifadə etdi. Vanın Osmanlı hakimi Xosrov paşa sərhəd boyunda yaşayan kürd tayfalarının Səfəvilərə qarşı qiyamını qaldırmaq barədə göstəriş aldı [295,242; 114, 847; 19,141]. İsgəndər bəy Münşi bununla bağlı yazır: *«İsmayıl Mirzənin ölümündən sonra dövlətin intizamsızlığı və qızılbaş qoşunu arasında birliyin olmamasını müşahidə edib..., fitnəfəsad törətmək qərarına gəldilər... Van hakimi... Xosrov paşa... Rum padşahının əmri ilə... behişt məqamı şahla Sultan Süleymanın... zamanında aralıqda möhkəmləndirilmiş və and içməklə təsdiqlənmiş əhdü-peymanı və Sultan Süleymanın öz xətti ilə qeyd olunan və nəsilbənəsil aralıqda mövcud olan sülh müqaviləsini unutqanlıq tağının üzərinə qoyaraq, o hüddudun əsgərlərini sərhəddəki kürd əmirləri ilə birlikdə Xoya, Salmasa və ətrafdakı digər həmsərhəd ərazilərə basqın etməyə göndərdi. Bununla o, illərlə yuxuya getmiş fitnə-fəsadı oyadaraq, Allahın lənətini qazanmış oldu»* [57,466; 91,237-238]. 1577-ci il noyabrın 2-si və 19-da Osmanlı sultanı Van, Şəhrizor və Bağdad bəylərbəyilərinə göndərilən hökmlərdə onların Səfəvi sərhədlərində ixtişaşlar törədərək yerli əmirləri ələ almasına göstəriş verir. 1577-ci il noyabrın 25-də İstanbuldan Anadolu, Rum, Qaraman və Zülqədər

bəylərbəyilərinə göndərilən hökmlərdə onların savaşa ciddi hazır olmaları bildirildi [241,259-260]. 1577-ci il dekabrın 31-də III Muradın Bağdad, Şəhrizor, Van və Ərzurum bəylərbəyilərinə göndərilən hökmlərində «əlləri yetdiyi yerə qədər» Səfəvi torpaqlarının zəpt edilməsi, ələ keçirilməyən ərazilərin qarət edilərək dağıdılması tələb edilirdi [241, 272; 308,90]. Bu göstərişə uyğun olaraq Van hakimi Xosrov paşanın qoşunları qəflətən Xoya hücum etdi. Xoy hakimi Mahmud Sultan Rumlu şiddətli müqavimət göstərdi və həlak oldu. Sonra kürdlər Urmiya hakimi Hüseyncan Sultan Xunusluya qarşı hücumla keçidilər. O, da bir aylıq müqavimətdən sonra hiylə ilə ələ keçirildi və öldürüldü. Bunun ardınca kürdlər Göyərçinlik qalasını və Urmiyanı tutdular [19,142-143; 308,91].

Z.V.Toğan düzgün olaraq qeyd edir ki, III Murad dövründə Cənubi Qafqazın və Azərbaycanın qəti olaraq Osmanlılara ilhaqı, şərqdə tətbiq olunan Osmanlı siyasətinin əsas məqsədi olmuşdur [343,114]. Bu faktlar Osmanlı dövlətinin Azərbaycan Səfəvi dövlətinə qarşı yeritdiyi siyasətin mahiyyətini anlamağa imkan yaradır. Bu, bir daha göstərir ki, başlanan müharibə Osmanlı dövlətinin yenidən Azərbaycanı ələ keçirmək istəyindən doğmuşdur [91,234].

Göründüyü kimi, əksər Türkiyə tarixçiləri Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin tədqiqi zamanı bir qayda olaraq Osmanlı dövlətinin başlıca məqsədini ört-basdır edərək, Səfəvi dövlətini başlanan müharibənin əsas səbəbkarı kimi göstərirlər.

Beləliklə, Osmanlı sultanı III Muradın hökmü ilə Van hakimi Xosrov paşanın Xoya hücum etməsi ilə 1555-ci il müqaviləsi pozuldu [4,207]. B.Kütükoğlunun fikrincə, baş vəzir Sokollu Mehmed paşanın Səfəvilərə qarşı müharibəyə qərar verilməsinin əleyhinə çıxmasına baxmayaraq, 1578-ci il yanvarın 2-də Lələ Mustafa paşanın təhriki ilə Sultan III Murad Səfəvilərə qarşı hərbi yürüşə qərar verdi [bax: 263,29-32].

1578-ci ildə Sultan III Murad Mustafa Lələ paşanın rəhbərliyi altında yüz minlik Osmanlı ordusunu Gürcüstana göndərdi. İsgəndər bəy Münşi yazır: «... *Rum valisi Sultan Murad öz ata-babasının əhdü-peymanını pozmağa rəva gördü... O, Azərbaycan və Şirvan vilayətinin işğalını qarşısına ən birinci məqsəd kimi qoyub, «Lələ paşa» adı ilə tanınan öz lələsi Mustafa paşanı sayı təxminən yüz min nəfərdən artıq olan güclü bir ordu ilə bu vilayətə göndərdi... O, həmçinin Cuci xan... nəslindən olan, Baxçasarayda oturan... və Rum sultanına məhəbbət və dostluq bəsləyən Dövlət Gireyin oğlu Məhəmməd Girey xana təklif etdi ki, tatar qoşununun çoxsaylı bir dəstəsi ilə Dəşti-Xəzər yolundan Şirvan vilayətinə yürüş etsin» [57,468; 91,239].*

Çuxursəd hakimi Məhəmmədi xan Toxmaq Ustaclı osmanlıların

Gürcüstana yolunu kəsməyə cəhd edərək, Qarabağ hakimi İmamqulu xan Qacarı və Təbriz hakimi Əmir xan Türkməni yardıma çağırırdı [4,206; 19,145]. Osmanlı ordusunun yolunu sərhədə yaxın dar bir boğazda kəsən Toxmaq xanın rəhbərliyi altında Səfəvi ordusu yaxşı bir taktika tətbiq etdi [235,93]. Türkiyə tarixçiləri etiraf edir ki, Osmanlı ordusunun öndə gələn hissələri ilə toqquşan Qızılbaşlar qələbə qazandılar. Onlar 2-3 min nəfərə yaxın adamı məhv etdilər. Bu qələbədən ruhlanan Səfəvi döyüşçüləri qaçan düşməni təqib etməyə başladılar. Ön dəstənin məğlub olmasından xəbər tutan Mustafa paşa qızılbaşlara qarşı təcili olaraq öncə Özdəmiroğlu Osman paşanı, sonra isə Bəhram paşa və Mutabzadə Əhməd paşanı 20-30 min nəfərlik əlavə qoşunla yardıma göndərdi. Osmanlıları təqib edən Qızılbaş dəstəsi öz əsas qüvvələrindən aralı düşdüyü üçün darmadağın edildi [126, 16-17; 263,55-56; 241, 289-290; 164,21]. Oruc bəy Bayat yazır ki, qızılbaş qoşunlarına başçılıq edən Məhəmmədi xan Toxmaq yanlış məlumatın qurbanı oldu. O, öz kəşfiyyatçılarının məlumatına əsaslanaraq Dərviş paşa və Bəhram paşanın qırx minlik qoşununu osmanlıların başlıca zərbə qüvvəsi hesab edərək onlara hücum etdi. Lakin Mustafa paşanın yetmiş min nəfərlik qoşunu gizli sığınacaqdan çıxıb qızılbaşların sağ cinahına zərbə endirəndə Məhəmmədi xan öz səhvini başa düşdü. Ancaq artıq gec idi. Toxmaq xanın göstərdiyi sərkərdəlik məharəti və qaranlığın düşməsi nəticəsində Qızılbaş ordusu tamamilə məhv olmaqdan xilas oldu [433,85; 263,55-56; 19,146].

İsgəndər bəy Münşinin fikrincə, Çıldır vuruşmasında Səfəvilərin məğlubliyyətinin başlıca səbəbi bunda idi ki, qızılbaş əmirləri «... *bir-birlərinə qarşı inadkarlıq və nifaq bəsləyirdilər, bir-birinə itaət etmirdilər və öz aralarında birləşməyin, ittifaq etməyin qeydinə qalmadan, on-on beş min nəfərlə yüz min rumiyə qarşı müharibə etmək fikrinə düşmüşdülər. Bu isə Lələ paşanın ad-sanının ucalmasına və qızılbaşların itkilər verməsinə səbəb oldu*» [57,472; 19,146].

İsgəndər bəy Münşi haqlı olaraq yazır ki, «*Əgər qızılbaş əmirləri arasında yekdillik olsaydı, Azərbaycanın və Şirvanın əlli min nəfərdən çox qoşunları birləşsəydilər və Gürcüstan sultanları da onlara qoşulsaydılar, onda Lələ paşanın o vilayətə gəlişi çox çətin olardı*» [57,472; 4,207].

Beləliklə, Çıldır döyüşü Osmanlı ordusunun qələbəsi ilə başa çatdı. Bu qələbə Osmanlı ordusunun Gürcüstana daxil olmasına şərait yaratdı. Qızılbaş ordusunun məğlubliyyəti bəzi gürcü hakimlərini öz mülklərini saxlamaq üçün Osmanlı tabeliyinə keçməyə məcbur etdi [263,58-59]. Buna görə də, ciddi müqavimətə rast gəlməyən Osmanlı ordusu bir müddət sonra Ağcaqalanı, avqustun 24-də Tiflis qalasını ələ keçirdi və sentyabrın 8-də Qanıq çayı sahilinə çatdı. Aclıq və üzücü yürüş Osmanlı ordunun mənəvi ruhunu əsaslı surətdə sarsıtdığı üçün sipahilər və yeniçərilər yürüşdən imti-

na edərək geri qayıtmağı tələb etdilər. B.Kütükoğlu Osmanlı salnamələrinə əsaslanaraq yazır ki, bir qrup döyüşçü Mustafa paşaya yaxınlaşaraq dönməyə qərarlı olduqlarını bildirdilər. «Biz nə Qanıqdan keçmək, nə də Şirvan ölkəsini ələ keçirmək arzusunda deyilik» söyləyən əsgərləri Mustafa Lələ paşa böyük çətinliklə sakitləşdirə bildi [263,59].

1578-ci il sentyabrın 9-da Qoyunölümü keçidi döyüşündə Təbriz bəylərbəyi Əmir xan üzərində qələbə qazanan Osmanlı ordusunu ərzaq çatışmazlığı və Kür çayının azğın sularını keçmək çətin vəziyyətə saldı. Əsgərlərinin müəyyən hissəsini itirməsinə baxmayaraq, Mustafa Lələ paşa böyük çətinliklərdən sonra sentyabrın 16-da Ərəş şəhərinə gəldi. Şirvan bəylərbəyi Aras xan Rumlu düşmənin qat-qat üstün qüvvələri qarşısında Şirvanı tərk edərək, Kürün cənubuna çəkildi. Osmanlı ordusu çox çətinlik çəkmədən Şəki, Ərəş, Şamaxı, Qəbələ, Bakı, Şabran, Mahmudabad və Salyanı asanlıqla ələ keçirdi [263,60-64]. Osmanlı ordusunun Şirvanı işğal etməsini Azərbaycanın cənub hissəsində bir çox köçəri kürd tayfalarının, Şimali Azərbaycan əyanlarının bir hissəsinin onun tərəfinə keçməsi, habelə qızılbaş əmirlərinin arasındakı didişmələr və onların ümumi rəhbərliyə tabe olmaq istəməməsi asanlaşdırdı [462,272; 19,149].

Mustafa Lələ paşa Şirvanın mühafizəsini Özdəmiroğlu Osman paşaya həvalə edərək geri döndü [334,22; 181,267]. S.Bilge yazır ki, «beş çarpışma və xəstəliklər üzündən məhv olan» Osmanlı ordusu Mustafa Lələ paşanın rəhbərliyi altında qış yaxınlaşdığı üçün 1578-ci il oktyabrın 8-də Ərzurum qışlağına çəkilmək üçün Ərəşi tərk etdi [308,95]. Lakin Səfəvilərin ipək emalı, duz mədənləri, çəltik becərilməsi və neft yaraqlarından ildə 24 milyon 750 min axça gəlir əldə etdikləri Şirvandan asanlıqla əl çəkəcəklərini düşünmək olmazdı. Mustafa Lələ paşanın bölgəni tərk etməsindən sonra Şirvan valisi Aras xan Rumulun rəhbərliyi altında 30 minlik Səfəvi ordusu oktyabrda Salyanı ələ keçirərək Şirvana irəlilədi [308,95].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Osman paşa Şamaxıda möhkəmlənməyi və Krım tatarlarının gəlişini gözləməyi qərara aldı. Belə bir vaxtda Gəncə hakimi İmamqulu xan Qacar və Partal oğlu Əhmədin 15 minlik qoşunu Ərəşə hücum etdi. Qızılbaşlar osmanlıları məğlub edərək Ərəşi ələ keçirdilər. Ərəş hakimi Qaytas paşa öldürüldü. Osmanlı sərkərdələrindən Əbdürrəhman bəy əsir alındı [263,84-85; 181,267]. Noyabrın 9-11-də Aras xan Rumulun rəhbərliyi altında 20 minlik Qızılbaş ordusu Şamaxı döyüşündə öncə üstünlük qazansa da, Adil Gireyin 5-6 minlik ön qüvvələrinin yetişməsi ilə üstünlüyü ələ keçirən Osmanlı ordusu qalib gəldi [263,85-88; 295,250-251; 241,331; 181,268; 308,95-96; 140,156].

Şamaxı döyüşündə qələbə qazanan Osman paşa Krım ordusuna minnətdarlıq ifadəsi kimi Salyan bölgəsində – Kürün cənubunda yerləşən Aras xanın mal və mülkünün tatarlar tərəfindən qarət olunmasına razılıq verdi.

Ərəş bəylərbəyi Piyalə paşanın qüvvələri də onlara qatıldı. Adil Girey tərəfindən Aras xanın qərargahı ələ keçirilərək qarət olundu [334,34; 263,88; 241,331-332].

Bu vaxt Həmzə Mirzənin və Mirzə Salmanın rəhbərliyi altında Qızılbaş ordusu Şirvana yürüş edərək noyabrın 24-də Şamaxı şəhərini mühasirəyə aldılar. Buna görə Osman paşa Adil Gireyə təcili Şamaxıya dönməsi üçün xəbər göndərdi. Qızılbaş qoşunu şəhərin Qalabazarı məhəlləsini, ertəsi gün isə yarıdan çoxunu ələ keçirdi. Osman paşa qalada məhbus saxlanılan Aras xanı və digər Səfəvi əmirilərini edam etdirdi [263,89-90].

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Adil Gireyin rəhbərliyi altında Krım ordusu Salyandan Mollahəsənə gəldi və burada eys-ışrətlə məşğul olduğu üçün qızılbaşların hücumu qarşısında öz qüvvələrini toplamağa çətinlik çəkdi. Şiddətli yağış yağdığı üçün oxdan istifadə etmək münasib olmadı. Tatarlar Salyanda qarət etdikləri qəniməti qorumaq üçün təşvişə düşdülər. 1578-ci il noyabrın 28-də baş verən Mollahəsən döyüşü Qızılbaş ordusunun qələbəsi ilə başa çatdı. Krım xanının qardaşı Adil Girey və Ərəş hakimi Piyalə paşa əsir alındı [334,34; 263,88; 241,331-332; 140,156].

Osman paşa tatarların darmadağın edilməsi və Adil Gireyin əsir düşməsi xəbərini eşidərək narahat oldu. O, lazımı köməkdən məhrum olduğu üçün Şamaxıda qalmağın daha təhlükəli olacağını düşünərək şəhəri tərk etdi. Mollahəsəndə qızılbaşlara məğlub olaraq qaçmağa məcbur qalan tatarlar özlərini Dərbəndə çatdırdılar [182,268].

1579-cu il oktyabrın 10-da Məhəmməd Girey Mollahəsənli döyüşündə məğlub edilərək əsir alınan qardaşını xilas etmək üçün 100 minlik ordu ilə Dərbəndə gəldi [361,60]. Birləşmiş osmanlı-tatar qüvvələri Şamaxıya və Bakıya yürüş etdilər. Onlar Kür çayını keçərək Gəncə, Qarabağ və Muğana hücum etdilər. Osman paşanın Bakını ələ keçirməsi Osmanlı ordusunun Şirvanın içərilərinə doğru yenidən irəliləməsinə şərait yaratdı [263,105-106]. Lakin qızılbaş qoşununun Şirvana daxil olması xəbərini alan Krım xanı tələsik şimala yollandı və xeyli əsir apardı.

Çox keçmədən Şirvana vali təyin edilən Peykər xanın rəhbərliyi altında 15 minlik Səfəvi ordusu Şirvana göndərildi. Osman paşa da Qazi Gireyin başçılığı altında Osmanlı ordusunu ona qarşı yolladı. Tatarların və osmanlıların birləşmiş qoşunu yenidən ağır məğlubiyyətə uğradı. Qazi Girey əsir alındı [19,175]. Qızılbaşların əldə etdiyi bu qələbə Ağsuya kimi ərazilərin Səfəvilərin nəzarətinə keçməsinə təmin etdi.

Bu dövrdə Osman paşa Qızılbaşların əldə etdiyi qələbə nəticəsində böyük çətinliklərlə üzləşdi. Hökumətin lazımı vəsait göndərməməsi çətinliklərləri daha da ağırlaşdırdı. Onun Qızılbaşlara qarşı çıxara biləcək nə qüvvəsi, nə də lazımı vəsaiti qalmamışdı. 1582-ci ilin payızında Səfəvi or-

dusunun hücum təhlükəsini və qışın yaxınlaşmasını nəzərə alan Osman paşa Asafi və Qayğı bəyi dərhal Qəbələ qalasını möhkəmləndirməyə göndərdi [263,124-125]. Lakin Partal oğlu Mustafa bəyin 4-5 minlik Səfəvi qoşunu Ərəşdən yürüş edərək Qəbələni mühasirəyə aldı. Mühasirənin 18-ci günü aclıq qala müdafiəçilərini çıxılmaz vəziyyətə saldığı üçün qala təslim edildi [182,269-270]. Qızılbaşların hücumunun qarşısını almağın çətin olacağını nəzərə alan Osman paşa Dərbəndə çəkilərək vəziyyəti İstanbula çatdırdı. Osmanlı sultanı Kırım xanlığından və Şimali Qafqazdan hərbi dəstələr, habelə hərbi sursat və pul göndərməklə Osman paşaya yardım göstərdi [19,176].

Osmanlı ordusunun Dərbəndə çəkilməsindən xəbər tutan İmamqulu xan Qacar öz qoşunu ilə 1583-cü ilin yazında Kür çayını keçərək Şirvana daxil oldu. Niyazabad döyüşündə Rüstəm xanın 6 minlik Qızılbaş dəstəsi Yaqub bəyin rəhbərliyi altında Osmanlı qoşununu məğlubiyyətə uğrattı. Osmanlılar silah və sursatı ataraq Müskür meşələrinə, sonra da Dərbəndə qaçmaq məcburiyyətində qaldılar [263,129-130].

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Niyazabad döyüşündə məğlub olub qaçan Osmanlı əsgərləri Dərbəndə çatan zaman silahdarbaşı Əli ağanın təklifi ilə Osman paşa əsaslı ordu ilə İmamqulu xana qarşı hərəkətə başladı. Osman paşa Samur çayını keçdi və Palasa adıyla tanınan düzün ortasındakı Baştəpə adlı yerdə öz qərargahını qurdu. Cəfər paşa Rumeli və Kəfə əsgərləri ilə ordunun sol cinahında, Çərkəz Heydər paşa Sivas və Kastamonu sancaqbəyləri ilə sağ cinahda, Osman paşa isə mərkəzdə yer aldı. Osmanlı ordusunun önündə yeniçəri tüfəngçiləri və topçular yerləşdirildi. Səfəvi ordusunda isə İmamqulu xan Qacar mərkəzdə, sağ cinahda Rüstəm xanın, Mehdiqulu xan Şamlının və Əbubəkr Mirzənin, sol cinahda isə Heydər xan, Xəlifə Ənsarın iki oğlu – Mürşidqulu Sultanla Şahverdi Sultanın və aznaur Yoramın rəhbərliyi altında Kaxeti gürcüləri yer aldı [263,130-131; 235,112; 91,249-250].

Tərəflərin qatı duman altında dörd gün ərzində, nəinki gecə hətta, gündüz belə məşəl yandıraraq vuruşduğu bu döyüş tarixə «Məşəl savaşı» adı ilə daxil olmuşdur. Mayın 8-də bazar günü səhərdən başlayan döyüşün ilk günü ön qüvvələrin qarşılaşması ilə başa çatdı. Tərəflər öz mövqelərinə çəkilərək sabaha kimi gözlədilər. Növbəti gün top atəşilə başlayan döyüş gecə yarıya kimi davam etdi. Hətta tərəflər məşəllər yandıraraq gecə yarıya kimi vuruşdular. Döyüş Qızılbaşların üstünlüyü şəraitində keçdi. Döyüşün üçüncü günü tərəflər bir-birinə qarşı hücum etməyərək dincəldilər. Bu zaman Osman paşa özünü geriye çəkilməyə hazırlaşmış kimi göstərərək əsas ehtiyatları arxaya daşıtdırdı. Qızılbaşlar osmanlıların əsas qüvvələrinin geri çəkildiyini zənn edərək, onların yolunu kəsmək üçün Osmanlı ordusunun arxasına keçərək Samur çayının üç fərsəxliyində mövqe tutdular [263,130-

131; 126,161-162; 91,250-251]. Buna görə də, mayın 11-də çərşənbə günü döyüşün dördüncü günü Qızılbaş ordusu geri çəkilməyə məcbur olmaqla Osmanlı ordusuna mane olmaq üçün onu mühasirəyə almağa çalışsa da, güclü top atəşi ilə qarşılaşdı. Osmanlı ordusunun sol cinahına Qızılbaşlar ciddi zərbə vursa da, Köstəndil sancaqbəyi və Rumeli əsgərlərinin yardımı sayəsində Qızılbaşlar məğlubiyyətə uğradıldı. İmamqulu xan Qacar ciddi tələfat verərək geri çəkilməyə başladı. Osman paşa Qızılbaşları təqib etməyə icazə vermədi. Osmanlılar xeyli qənimət ələ keçirdilər [182,271]. «Məşəl savaşı» Osmanlı ordusunu Şirvandan çıxarmaq üçün Qızılbaşların həyata keçirdikləri sonuncu ən böyük hərbi əməliyyatlardan biri oldu. Lakin qızılbaşların bu döyüşdəki uğursuzluğu Osman paşanın öz mövqeyini möhkəmləndirməsinə, Şamaxını yenidən ələ keçirərək orada yeni qala tikməsinə şərait yaratdı [261,126-127; 263,132].

Osmanlı sultanı III Muradın Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə qərar verməsi və Mustafa Lələ paşanı yürüşə göndərməsi xəbərinin alınması Səfəvi şahını vaxtılıqla tərəflər arasında bağlanmış sülhün qorunub saxlanması və müharibənin qarşısını almaq üçün diplomatik vasitələrdən istifadə etməyə vadar etdi. İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Mustafa Lələ paşasının yürüşü ilə bağlı xəbər Qəzvinə çatan zaman *«əmirlər və dövlətin dayaqları bunu məsləhət bildilər ki, əvvəlcə münaqişənin aradan qaldırılması məqsədilə Xondgara dostluq üslubunda bir məktub göndərilib, əhdü-peymanın pozulmasının və sərhəd hakimlərinin törətdikləri cürət və cəsərlərin səbəblərini soruşub öyrənsinlər. Əmirlərin məsləhəti ilə Rum xondkarı həzrətlərinə bu tərəfdən riayət olunan və əməl edilən sülhün təməllərinin möhkəmləndirilməsi əsasında bir dostcasına məktub yazıldı. Məktubu Məhəmməd xan Toxmağın mülazimi Vəli bəy Ustaclu ilə göndərdilər. Lakin Osmanlıların sərhəd hakimləri və paşaları onu saxlayıb İstanbula getməyə qoymadılar»* [57,469; 91,252-253]. Şah Məhəmməd Xudabəndə tərəfindən sülh təşəbbüsləri müharibənin gedişində bir neçə dəfə təkrar edildi.

1580-ci il aprelin 25-də Mustafa Lələ paşanın yerinə Sinan paşa sərdar təyin edilərək Ərzuruma gəldiyi zaman Hacı Maqsud bəy Zülqədər başçılığı altında Ərzuruma gələn Səfəvi elçi heyəti İstanbula yola salındı. Səfəvi elçisi avqustun 4-sə İstanbula çataraq At meydanındakı Miraləm sarayında yerləşdirildi. Avqustun 15-də Maqsud bəy Hümayun divanına qəbul olunaraq gətirdiyi hədiyyələri və şahın məktubunu təqdim etdi. Məktubda Qızılbaş elçisi Vəli bəy Ustaclının Osmanlı sərhəd hakimiyyət orqanları tərəfindən tutulub saxlanması və həbs olunmasından narahatlıq bildirilir, Osmanlı qoşunlarının törətdikləri qarət və zorakılıqların, müsəlman qadın və uşaqların əsir alınmasının yolverilməz olduğu göstərilir, habelə sülhün bərpa

olunması və ziyarətə gedənlərin dincliyini, təhlükəsizliyini təmin etmək arzusu bildirilirdi [263,109-110; 19,171]. İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, hələ Sinan paşa sərdar təyin edilib Osman paşaya Şirvanın qalan hissəsini işğal etməyə kömək etmək üçün Ərzuruma gəldiyi zaman Səfəvi baş vəziri Mirzə Salmana məktub göndərmişdi. Məktubda deyilirdi: «*Hansı vilayətə ki, Osmanlı qoşunu daxil olub və orada öz padşahının adına xütbə oxutdurubdur, həmin vilayətdən əl çəkmək Osmanlı qanununa ziddir. Bir halda ki, indi Şirvan və Şəki vilayətləri, Azərbaycanın və Gürcüstanın bəzi mahalları Osmanlı... işğalı altına keçib, əgər bundan sonra qızılbaşlar o mahallara basqın etməsələr, onlar o vilayəti... Osmanlı sultanının tabeçilərinin ixtiyarına buraxıb münaqişəni tərək etsələr və üzrxahlıq məqamında durub Xondgar həzrətlərinə dostyana məktub yazaraq iş bacaran mötəbər elçi göndərsələr, onda bu xeyirxah (Sinan paşa) vasitəçi olacaq və Xondgarın sülh etməyə rəğbətləndirəcəkdir. Əks təqdirdə Rum əsgərləri İran məmləkətlərinin işğalını davam etdirməkdən əl çəkməyəcəkdir» [57,518-519; 19,172; 91, 253-254]. Osmanlı sərdarının təklifinə Qızılbaşlar razı olmadılar və məktubun cavabında yazdılar: «*Əgər siz cənnətməkan şahın zamanundakı şərtlərlə sülhə razı olsanız, qəbul edərik. Yoxsa öz razılığımızla heç bir qarış torpağımızı da sizə vermərik və yüz min qızılbaşdan hətta biri də sağ qalana qədər bu yolda çarpışıraq... O ki qaldı Şirvan ölkəsinin Osmanlı.. işğalı altına keçməsi barədə yazdığınıza bu yalnisdir. Şirvan əvvəlki tək Qızılbaş əmirlərinin ixtiyarındadır və Dərbənd qalasının dörd divarından savayı Şirvanın heç bir yeri rumilərin əlinə keçməyibdir» [57,519; 19,172; 91,254]. İsgəndər bəy Münşi doğru olaraq yazır ki, həqiqətən əgər o vaxt Qızılbaşlar arasında birlik olsaydı, düşmənlərin «məmaliki-məhrusə»yə əl uzatmağa qüdrəti çatmazdı [57,519; 91,254].**

Sinan paşa sözügedən məktubun cavabından ehtiyatlanaraq yürüşə başlamağı təxirə saldı və yenidən sülh məsələsini ortaya ataraq, bu dəfə mülayim bir tərzdə məktub yazıb bildirdi: «*Osman paşa Xondgar həzrətlərinin taxtının ətəyinə arz edib ki, biz Şirvan məmləkətini zəbt etmişik. Əgər bu belədirsə, dövlətiniz üçün faydalı olan budur ki, bir daha Şirvan müllükünə Qızılbaşlar tərəfindən hücum edilməsin. Hərgah siz bu barədə bir qalmaqal törətməsəniz mən sülhə dair öhdəlik götürərəm» [57, 519; 91,254-255]. İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumatdan məlum olur ki, Sinan paşanın məktubuna müvafiq cavab yazıldı. Sinan paşa qərar verdi ki, bu il hər iki tərəfin qoşunu öz yerində və öz məqamlarında qışlasın. Hər iki tərəfdən – həm Qızılbaşlardan, həm də rumilərdən bir nəfər etimadlı şəxs Şirvana göndərilsin, oranın hər mahalını gəzib, rumilərin, yoxsa qızılbaşların ixtiyarında olduğunu müəyyənləşdirsinlər. O, bu işi yerinə yetirmək üçün Ömər ağanı Qəzvinə göndərdi [57,519; 91, 255]. Şirvan vilayətinə gedib hansı bölgənin*

kimin ixtiyarında olduğunu yoxlamaq üçün Sinan paşa tərəfindən göndərilmiş Ömər ağa əmin oldu ki, Dərbənd və Bakıdan başqa bu ölkədə heç bir yer Osman paşanın ixtiyarında deyildir. Bundan sonra Osmanlı nümayəndəsi onu müşayiət edən Səfəvi müvəkkili Şahqulu Sultan Təbətəoğlu* Zülqədərlə birlikdə, «həqiqi vəziyyət barədə» məlumat vermək və sülh danışıqları aparmaq üçün 1581-ci il yanvarın 7-də Ərzuruma – Sinan paşanın yanına gəldi. Lakin Sinan paşa Osman paşa ilə münasibətləri gərgin olduğu üçün birbaşa sülh danışıqlarına başlamadı. O, Şahqulu sultanı dostluq məktubu ilə geri göndərdi və məktubunda Səfəvilərə təklif etdi ki, sülh müqaviləsi bağlamaq üçün böyük əmirlərin ləyaqətlilərindən birini sultanın sarayına göndərsinlər. Ağıllı və ehtiyatlı şəxs kimi tanınan Qum hakimi İbrahim xan Türkman bu məqsədlə Osmanlı paytaxtına göndərildi [100,17; 263,113; 19,174; 91,255]. 1582-ci il martın 29-da İbrahim xan 200 nəfərlik elçi heyətilə birlikdə İstanbula çatdı Vəfa meydanındakı Pertev paşa sarayına yerləşdirildi. Aprelin 7-də Ali divana çağrılan Səfəvi elçisi gətirdiyi hədiyyələri və şahın məktubunu təqdim etdi [263,117]. İstanbula layiqli töhfələr və hədiyyələrlə gələn İbrahim xan dərhal başa düşdü ki, buradakı şərait heç də sülh danışıqlarının xeyrinə deyildir. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, İbrahim xan İstanbula gedib Rum hökmdarı Sultan Murad Xondgarın hüzuruna çatdıqda qərəzçilik sahibləri, xüsusən də Şirvan Dərbəndində olan Osman paşa Sinan paşanı təqsirkarlıqda ittiham edərək, sülhün qəbul edilməsinin yolverilməzliyi barədə xəbərdaredici sözləri ərz etdilər. Buna görə də İbrahim xan İstanbulda uğur qazana bilmədi [57,524; 91,256]. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, şahın məktubundan, eləcə də elçi ilə aparılan danışıqlardan aydın oldu ki, Qızılbaşlar Osmanlı ordusunun zəbt etdiyi ölkələrdən əl çəkir, yalnız Şirvanı öz əllərində saxlamağın müqabilində illik xərac ödəməyə hazır olduqlarını bildirirlər. Bununla da fəth olunmuş ölkələrdən Qızılbaşların əl çəkmədiyi, Sinan paşanın sülh ümidinin çürük təməllərə əsaslandığı ortaya çıxdı. Buna görə də, elçiyə Osmanlı dövlətinin şərtləri qəbul edilmədiyi təqdirdə Qızılbaş ölkəsinin tamamilə fəth olunacağı bildirildi. Sinan paşanın aldadıldığı, eyni zamanda Səfəvi elçisinin onun istəyi ilə göndərildiyi öyrənilməsi üçün 1582-ci il dekabrın 6-da baş vəzirlərdən azad edildi, elçi İbrahim xan isə Sokollu Mehmed paşa sarayında göz altına alındı [263,118-119; 241,336; 235,110-111].

1582-ci il dekabrın 29-da III Sultan Murad Qızılbaşlarla sülh danışıqlarına başlayan Sinan paşanı vəzifəsindən azad etdi və Fərhad paşanı şərq yürüşünün rəhbəri təyin etdi. İbrahim Rəhimizadə yazır ki, 1583-cü ilin avqustunda Fərhad paşa Qarsdan *«İran və Turan məmləkətlərinin əbrusu,*

* B.Kütükoğlu əsərində bu qızılbaş elçisinin adını səhvən Tabut-oğlu kimi təqdim edir. Bax: 263,113.

Naxçıvan və Şirvanın qapısı, Azərbaycan mülkünün gözü olan İrəvan qalasının» üzərinə hərəkət etdi [97,169]. Çuxursəd hakimi Məhəmməd xan Toxmaq heç bir kömək almayaraq öhdəsindəki cüzi qüvvə ilə Naxçıvana geri çəkilməyə məcbur oldu. Osmanlı ordusu Çuxursədi ələ keçirdi. Fərhad paşa İrəvanda yeni qala inşa etdirdi və burada qoşun yerləşdirdi. Onlar lazımı silah və sursatla təmin edildi. Xızır paşa İrəvan bəylərbəyi təyin olundu [bax: 263,133-137; 4,210].

Qızılbaş tayfaları arasında çəkişmə və mübarizə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici düşmənlərə qarşı müqavimət qüvvəsini sarsıtdı, Osmanlı ordusunun işğallarını asanlaşdırdı. Qızılbaş ordusu tərəfindən azad edilmiş ərazilər 1583-cü ildə yenidən itirildi. Qızılbaş əmirləri bütün qüvvələri səfərbərliyə alaraq düşmənin hücumunu dəf etmək əvəzinə daxili mübarizə və fitnə-fəsadla məşğul idi. Qızılbaş dövlətinin ağır daxili vəziyyəti haqqında xəbər edilməmiş Osmanlı sultanı döyüşkən ruhlu Özdəmiroğlu Osman paşanı Dərbənddən İstanbula çağıraraq onu Şərq yürüşünə rəhbər təyin etdi. 1585-ci il avqustun 12-də Osman paşa Ərzurumu tərk etdi və Pasinabad-Çaldıran-Xoy-Mərənd-Sufiyan-Təbriz istiqamətində hərəkətə başladı [19, 182; 4,210].

1585-ci ilin yayında Səfəvi şahı və oğlu Həməzə Mirzə Qarabağ yaylaqlarında idilər və günlərini eyş-işrətdə keçirirdilər. Onlar yaylaqda ikən Osman paşanın Təbriz üzərinə yürüş xəbərini aldılar. Həməzə Mirzə 20 minlik qüvvə ilə ona qarşı göndərildi. Sentyabrın 18-də Sufiyan ərazisində Məhəmməd xan Toxmağın başçılığı ilə Qızılbaşların öndə gedən dəstəsi düşmən hissələri ilə üz-üzə gəldi. Axşama kimi davam edən döyüşdə əvvəlcə Qızılbaşlar osmanlıları böyük itkiyə məruz qoysa da, sonra onların böyük üstünlüyü qarşısında geri çəkilməyə məcbur oldular [263,156; 19,183-184]. Növbəti gün Osman paşa yürüşü davam etdirərək Təbrizin şimalından keçən Acısu çayının keçidinə yaxınlaşdı. Sentyabrın 20-də Osman paşa Təbriz şəhərinə hücumla başladı. Əsasən müdafiəsiz qalmış Təbriz çoxsaylı nizami Osmanlı ordusunun hücumunu dəf edə bilmədi. Osman paşa şəhərə daxil olsa da, şəhər əhalisinin ciddi müqaviməti ilə qarşılaşdı. Pirqeyb xan və Hüseynqulu Sultanın gecə basqınları təşkil etməsi osmanlıların xeyli itki verməsinə səbəb oldu. Düşmənin Sahibabad meydanına kimi irəlilədiyini nəzərə alan Təbriz hakimi Hüseynqulu Sultan və Pirqeyb xan müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu görüb şəhəri tərk etdilər [263,156; 19,183-184]. Səfəvi hakimləri tərəfindən tələyin ümidinə buraxılmış təbrizlilər daha bir müddət inadlı müqavimət göstərdilər. Şəhər ayanları özlərini və əmlaklarını talandan qorumaq üçün Qazi Kamran bəy Əvhədinin, şeyxülislam Mövlana Məhəmməd Əlinin və digər adlı-sanlı şəxslərin daxil olduğu nümayəndə heyətini Osman paşanın yanına göndərdilər. Lakin

bu, əhalini amansız kütləvi qarət və talandan xilas edə bilmədi [263,156; 182,184]. B.Kütükoğlu Mustafa Alinin verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, Təbriz hamamlarından birində Osmanlı zabitinin öldürüldüyü xəbəri Osman paşaya çatdırıldıqda o, əhalini qılıncdan keçirməyi əmr etdi [263,159 qeyd 39]. Osmanlı əsgərləri Təbrizin küçələrini ələk-vələk edir, qarşılarna çıxanları qətlə yetirirdilər. B.Kütükoğlu dövrün farsdilli və Osmanlı mənbələrinin verdiyi məlumata əsaslanaraq qırğına məruz qalanların 20 minə çatdığını göstərir [263,159]. Təbriz şəhəri Osmanlı istilasına zamanı «İslam şəhərləri arasında» tayı-bərəbəri olmayan, əhalisi sıx və abad bir şəhərdən əhalinin tərki etdiyi, yarımdağıdılmış ölü şəhərə çevrildi [19, 185].

Təbrizin fəth olunması barədə xəbər İstanbula çatan zaman şəhərdə üç gün şadyanalıq keçirildi, sərhəd qalalarından toplar atıldı [235,116]. M.Ə. Selaniki yazır ki, bütün Osmanlı ölkəsində Azərbaycan mülkünün fəthi ilə bağlı şənliklər və şadyanalıqlar keçirildi [320,21].

Türkiyə tarixçiləri Təbriz yaxınlığında Osmanlı ordusu ilə Qızılbaş qoşunu arasında baş verən iki mühüm döyüş haqqında məlumat verirlər. Osmanlı ordusunun Təbrizdə ərzaq qıtlığı ilə üzləşməsindən xəbər tutan Həməzə Mirzə düşmənin şəhər ətrafında yerləşən canlı qüvvəsinə zərbə vurmaq üçün qorçibaşı Qulu bəy Əfşarı göndərdi. O, Fəxusfənc çayını keçərək Təbrizə yaxınlaşdı. Osman paşa Cıǧal oğlu Sinan paşanı ona qarşı göndərdi. Qulu bəyin göndərdiyi ön dəstə Saidabadda Sinan paşanın ön qüvvələrinə çataraq geri çəkilmə manevri ilə onları öz arxasınca Qızılbaşların pusquda duran əsas qüvvələrinə tərəf gətirdi. Öz ordusunu artilleriyanın köməyindən məhrum edən Sinan paşa Qızılbaş süvarisinin sarsıdıcı hücumuna məruz qaldı. Baş verən döyüşdə Osmanlı ordusu böyük itki verdi. Mahmudi Həsən bəy, Sipahi-oğlanları katibi Mehmed Çələbi, ali divan katiblərindən Əbdürəhman Əfəndi, Yəhya Sübaşı öldürüldü, Urmiya hakimi Boxti Xalid bəy və Harran bəyi Yusif əsir alındı [126, 253-254; 263,157-158].

Qızılbaşların bu qələbəsi Həməzə Mirzənin Sinan paşa üzərinə yeni hücumuna şərait yaratdı. Oktyabrın 25-də Fəxusfənc çayı kənarında növbəti döyüş baş verdi. Bu döyüşdə Həməzə Mirzə şəxsən iştirak etdi. Şahın ox-yay qorçisi Allahqulu bəy Qazi Gireyə məktub göndərərək Qızılbaşların Şənbə-Qazan tərəfə 200-300 adam göndərüb əsas qüvvələri də oraya yönəldərək ordu qərargahını qarət edəcəyini bildirdi. Sinan paşa Qaraman hakimi Murad paşa və Diyarbəkər hakimi Mehmed paşanın başçılığı ilə ona qarşı qoşun göndərdi. Qızılbaşların sağ cinahına Toxmaq xan rəhbərlik edirdi və Sinan paşanın qüvvələrinə qarşı dayanmışdı. Sol cinaha İmamqulu xan başçılıq edirdi, ona qarşı Diyarbəkər hakimi Mehmed paşanın qüvvələri dururdu. Günortaya kimi tərəflər bir-birinə ox atmaqla kifayətləndilər. Bu zaman İmamqulu xanın dəstəsi çayı keçərək hücumu keçdi. Döyüş gecə qaranlığına kimi

davam etdi. Həmzə Mirzənin əmri ilə Şahrux xan düşmən mərkəzinin arxasına keçdikdən sonra, döyüş Qızılbaşların qələbəsi ilə başa çatdı. Osmanlı qüvvələri sayca üstün olmasına baxmayaraq pərən-pərən salındı və geri çəkilməyə başladı. Osmanlı sərkərdələrindən Mehmed paşa öldürüldü, Murad paşa isə əsir alındı. Qızılbaşlar düşmənin əsas qüvvələrinin yerləşdiyi qərar-qaha kimi təqib etdilər [126,254-256; 320,19-20; 263,159-160; 91,259].

Həmzə Mirzənin rəhbərliyi altında qızılbaşların aramsız hücumları, təbrizlilərin müqaviməti, ərzağın çatışmaması və Osman paşanın ağır xəstələnməsi osmanlıların vəziyyətini xeyli çətinləşdirdi. Sinan paşa oktyabrın 28-də Təbrizdə Cəfər paşanın 7 minlik hərbi hissəsini qoyaraq şəhəri tərk etdi. Osmanlı ordusu Şənbi-Qazanda dincəlməyə dayandığı zaman Həmzə Mirzə onlara hücum etdi. Qızılbaşların gözlənilməz hücumu nəticəsində düşmənin qəfil yaxalanması Osmanlı ordusunda çaşqınlığa səbəb oldu. Axşama kimi davam edən döyüş zamanı Çaldıran sancaqbəyi Xosrov bəy öldürüldü. Yalnız silahdarbaşı Xürrəm ağanın rəhbərliyi altında osmanlıların əks hücumu qızılbaşları geriyyə çəkilməyə vadar etdi. Bu zaman onlar düşmənin 85 qatar yüklü dəvəsini qənimət kimi özləri ilə apardılar. Şənbi Qazan döyüşü başa çatdığı gecə Osman paşa vəfat etdi. Orduda çaxnaşma yaranmaması üçün bu xəbər əsgərlərdən gizlədildi [126,258-260; 263,161; 19,186; 414,83-84].

Həmzə Mirzə Osmanlı ordusunu təqib edərək ona növbəti zərbə vurmağa səy göstərdi. O, İsmailqulu xan Şamlı və Toxmaq xan Ustaclı ilə birlikdə geri çəkilməkdə olan Osmanlı ordusunu Tasuca qədər təqib edərək ona gözlənilməz zərbələr vurdu. Buna baxmayaraq, Təbriz şəhəri Osmanlı ordusunun nəzarətində qaldı [91,261].

Həmzə Mirzə Təbriz şəhərini uzun müddət mühasirədə saxlasa da, Fərhad paşanın böyük bir ordu ilə yaxınlaşdığını xəbər alaraq mühasirədən əl çəkdi. 1586-cı ilin sentyabrında Fərhad paşa Səfəvilərin barışıq təkliflərini nəzərə alaraq Təbriz ətrafındakı qərargahından keçmiş Təbriz valisi Əliqulu xan Ustaclıya məktub göndərərək inaddan əl çəkib ələ keçirilən ərazilərin Osmanlılarda qalması şərtilə barışıq razı olmalarını, əks təqdirdə Ərdəbil və İraq ölkəsinin də fəth ediləcəyini bildirdi [241,359]. İsgəndər bəy Münşi Fərhad paşanın məktubu barədə yazır: *«Araqarışdıranların pozuculuq fəaliyyəti nəticəsində padşahlar arasında çaxnaşma və fəsad baş qaldırıldıqdan sonra neçə min insan məhv olmuşdur. Hərçənd bizim tərəfdən ortaya sülh söhbəti salındı və biz sizə bildirdik ki, hansı yerlər Osmanlı nəzarəti altına keçibsə, o yerlərdən əl çəkmək Osmanlı sülaləsinin qanunu deyildir, indi sülh bağlayaraq çalışın ki, bundan sonra digər yerlər ixtiyarınızdan çıxmasın. Lakin qızılbaş əmirləri tərslik və inadkarlıq etməyə başlayıb, buna razı olmadılar və hər il bir vilayəti əldən verdilər... Təbriz şəhəri də əlinizdən çıxdı. İndi də əvvəlki qaydada hərəkət edib inadkarlıq və ziddiyyət orta-*

ya qoysanız, onda növbəti il bizim fəthlərimiz Ərdəbil və İraqa da sirayət edəcəkdir» [57,656; 91,262]. Vəliəhd Həmzə Mirzə «bu şərtlərin qəbulunu inadkarlıq və düşmənçilikdən daha vacib bildi, əmirlərin məsləhətlərinin əksinə olaraq, elçiyə dostyana sözlər dedi və müddəaya uyğun gələn cavab yazıb, sülh bağlanmasını qəbul etdi. Lakin belə bir şərt qoydu ki, Təbriz vilayətinin qızılbaşların köhnə gorxanası olduğunu... nəzərə alaraq rumilər oradan əl çəksinlər» [57,657; 91,262]. «Fərhad paşa yenidən adam göndərrib izhar etdi ki, əgər dostluq təməllərinin möhkəmləndirilməsi üçün Səfəvilər kama yetmiş Şahzadələrdən birini osmanlı padşahının oğulları silkinə daxil olmaqdan ötrü Xondgarın hüzuruna göndərsələr, onda mümkündür ki, Xondgar Təbriz vilayətini o şahzadəyə tapşırıq, əks təqdirdə bu iş baş tutan deyildir» [57,657; 241,359]. Həmzə Mirzə kiçik oğlu Heydər Mirzəni lələsi Əliqulu xanla birlikdə İstanbula göndərəcəyini elçisi vasitəsi ilə Fərhad paşaya xəbər verdi. Təbrizdən Ərzuruma qayıdan Fərhad paşa Vəli ağa Çəşnigirbaşını şahzadəni gətirmək üçün Gəncədə qışlayan şah və vəliəhdin yanına elçi göndərdi [57,658; 241,359; 263,186-187; 235,122]. Lakin sülh bağlamaq üçün mühüm razılıq əldə olunduğu bir vaxtda Gəncədən İraqa hərəkət edən vəliəhd Həmzə Mirzə 1586-cı il dekabrın 5-də dəlləyi Xudaverdi tərəfindən öldürüldü [241,359-360].

Həmzə Mirzənin sui-qəsd nəticəsində qətl edilməsindən sonra Səfəvi ərazisində mərkəzi hakimiyyət son dərəcə zəiflədi və ölkədə özbaşnalıq hökm sürdü. Qızılbaş əyanlarının əsas hissəsi Şah Məhəmməd Xudabəndədən üz döndərdi və Xorasanda Abbas Mirzəni taxta oturdan qiyamçıların tərəfinə keçdi [4,211]. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, Həmzə Mirzənin öldürülməsindən sonra hər bir başçının başına özbaşnalıq sevdası düşdü, padşahın hökmünə və fərmanına riayət etmədilər, hər biri hansı bir vilayəti bacardısı öz əlinə keçirib, bir-birilərinə itaət etmədilər. Təbriz qalasında olan Cəfər paşa bu fürsəti qənimət bilib, o mülkün ətrafını və yan-yörəsini zəbt etdi və Azərbaycanın əksər mahalları Qızılbaşların ixtiyarından çıxdı [57,674].

Həmzə Mirzənin öldürülməsindən sonra ölkədə baş verən qarışıqlıqdan istifadə edən Cəfər paşa Təbriz ətrafındakı əraziləri ələ keçirməyə başladı. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, ölkədə baş verən qarışıqlıq Qızılbaşların sülh arzusunu gücləndirsə də, 1587-ci il mayın sonunda Abbas Mirzənin Qəzvinə taxt-taca gətirilməsi ilə sülhə tərəfdar olan əmirlər cəzalandırıldı və sülh danışıqları kəsildi [263,287-288; 241,360; 235,123].

1587-1588-ci ilin qışını Qarabağda keçirən I Şah Abbas Təbriz və İrəvanı osmanlılardan geri almaq üçün hazırlıq gördü. Lakin bu zaman Şeybani hökmdarı II Abdulla xan Heratı ələ keçirərək Məşhəd üzərinə yürüş etdiyi üçün Səfəvi hökmdarı Xorasana hərəkət etdi. Bundan xəbər tutan Fərhad paşa 1588-ci il avqustun 10-da Qarsdan Ağbaba yolu ilə Borçalıya,

avqustun 13-də isə Gəncə-Qarabağa yürüş etdi. Qarabağ bəylərbəyi Məhəməd xan Ziyadoğlu Qacar Gəncəni tərk etdiyi üçün sentyabrın 1-də şəhər Osmanlı ordusu tərəfindən ələ keçirildi [263,191-193; 164,109-110; 241,367-368; 235,124-125]. Şərəf xan Bidlisinin verdiyi məlumata görə, 1589-cu ildə Osmanlı sərdarı Fərhad paşanın göndərdiyi Osmanlı qoşunu İrəvan bəylərbəyi Xızır paşanın rəhbərliyi altında Naxçıvanı ələ keçirdi [367,260].

Beləliklə, 1586-1589-cu illərdə təqribən bütün Azərbaycan ərazisi Osmanlı ordusu tərəfindən tədricən ələ keçirildi. Osmanlıların uğurlarını Özbək hakimlərinin Xorasana basqınları təmin etdi. Bu dövrdə ölkədə qızılbaş əmirləri arasındakı çəkişmələrin davam etməsi, şərqdən özbəklərin, qərbdən Osmanlı təhlükəsinin davam etməsi I Şah Abbası sultanla sülh danışıqlarına başlamağa vadar etdi. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Osmanlı dövlətinin də sülh bağlaması üçün önəmli səbəblər mövcud idi. Uzun müddət davam edən hərbi əməliyyatlar maddi cəhətdən dövlətə böyük ziyan vurmuş, fəth olunan ərazilərdən əldə olunan gəlir xərcləri ödəmirdi. Alınan sərt tədbirlərə baxmayaraq, sərhəd qalalarında fərarilik artmış, əsgərin intizamı azalmış, qiyamlar yüksəlmişdi. Buna görə də, sülh bağlanması iqtisadi, hərbi və siyasi baxımdan zəruri olmuşdu [263,195; 235,127].

Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində Səfəvi dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasında İstanbul müqaviləsinin bağlanması haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. I Şah Abbasın vəzirlərinin iki ilə qədər Qəzvində saxlanılan Çəşnigir Vəli ağa ilə aparılan danışıqlardan sonra Ərdəbil hakimi Mehdiqulu xan Ustaclının rəhbərliyi altında Heydər Mirzə və lələsi Şahqulu Xəlifə, Əliqulu Əlican Sultan, Mehdiqulu Sultan, şahzadənin həkimi Təbib Əbutalib altı yüz qorçı ilə birlikdə elçi kimi İstanbula göndərildi. Səfəvi elçi heyəti qışın sərt keçməsinə baxmayaraq, 1590-cı il yanvarın 18-də İstanbula çatdı. Yanvarın 24-də elçi heyəti vəzirlər tərəfindən qəbul edildi. III Sultan Murad yanvarın 28-də Heydər Mirzəni və elçi heyətini qəbul etdi. Mehdiqulu xan I Şah Abbasın məktubunu sultana təqdim etdi [263,196-197; 241,377-378; 235,128-129]. Mehdiqulu xanın sülh müzakirələrini davam etdirməsinə icazə verildi. İşğal olunmuş ərazilərin Osmanlı dövlətinin nəzarətində qaldığı qəbul etdi. Martın 21-də Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında sülh müqaviləsi bağlandı. Xoca Sadədin Əfəndi tərəfindən tərtib olunan sülh müqaviləsinə görə: Hz. Peyğəmbərin əshabına və xəlifələrinə tənə edilməsinə son qoyulur, Şah Təhmasib dövründə olduğu kimi təbarra ləğv edilir, heç kimsəyə nifrət təlqin edilmir; 1590-cı il martın 21-ə qədər Osmanlı ordusunun nəzarətinə keçən Təbriz, Gəncə-Qarabağ, Şirvan, Gürcüstan, Nihavənd, Luristan və Şəhrizor ərazilərinə hücum və ya basqın edilərək sülh pozulmayacaq; Sülhə əməl edilərək zəbt olunmuş ölkələrdən Qızılbaşların nəzarətində olan ərazilərə təcavüz edilməyəcək; Sülh bağlandıqdan sonra

üsyən qaldıraraq qaçanlara sığınacaq verilməyəcək. Osmanlı dövləti Osmanlı-Səfəvi sərhədini müəyyən etmək üçün İrəvan bəylərbəyi Xızır paşanı və Hüseyn Çavuşu təyin etdi [263,196-197; 241,377-380; 235,128-129]. Müqavilənin şərtləri Firidun bəyin «Münşəat-üs səlätin» əsərində öz əksini tapıb. Müqavilənin şərtlərinə görə, 1590-cı il 21 mart tarixinə qədər qızılbaşlardan alınan ərazilər Osmanlıların nəzarəti altına keçirdi. Bu ərazilərə «Təbriz, Qaracadağ və nəvəhisi (ətrafları – T.N.), Gəncə, Qarabağ və həvalisi (ətrafı – T.N.), Şirvan və ləvəhikı (əlavəsi – T.N.), Gürcüstan və murafikı (qonşuları – T.N.), Nihavənd və mulahakaatı (ona tabe olan ərazilər, yəni əyalətləri – T.N.), Luristan və müzafatı (əlavəsi – T.N.) daxil idi [bax: 187,249-252].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, sülh danışıqlarının gedişində əsirlərin mübadiləsi və mühüm əhəmiyyət daşıyan sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi də müzakirə mövzusu oldu. Sülhün bağlanmasından dərhal sonra əsirlər azad edildi. Səfəvi elçiləri İstanbulu tərk etmədən «kürək cəzası» ilə saxlanılan Səfəvi əsirləri azad olundu. Təbriz döyüşləri zamanı əsir alınaraq Qəhqəhə qalasında saxlanılan Murad paşa ilə Həsən paşa və digər Osmanlı əsirlərinin azad edilərək İstanbula dönməsi ilə Osmanlıların əlində olan Şahrux xan, Mehdiqulu xan Şamlı, Qorxmaz xan Şamlı, Əbül Məsum Sultan və digər əsirlərin azad olunmasına razılıq verildi [263,197-198; 235,131].

Bununla da, illərlə davam edən və çoxsaylı insanın məhv olmasına səbəb olan Osmanlı-Səfəvi müharibəsi Osmanlı dövlətinə geniş ərazilərin birləşdirilməsinə şərait yaratdı. Lakin böyük dövlət adamı Sokollu Mehmed paşanın «*Səfəvilərə qarşı təşkil olunacaq yürüşlər çox xərc aparacaq və ağır olacaq, əldə olunacaq qazanc sülhü pozmağa dəyməyəcək*» fikirləri özünü doğrultdu. Səfəvi sərhədində və Cənubi Qafqazda yerləşdirilən əsgərlərin ehtiyacının təmin olunması Osmanlı dövlətinin hər yerində böyük iqtisadi və maliyyə çətinlikləri yaratdı [308,103-104].

2.3. 1590-cı il İstanbul sülhündən sonra Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələri

XVI əsrin son rübü Səfəvi-Osmanlı siyasi münasibətlərinin ən dramatik dövrlərindən biridir. On iki il davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibəsi 1590-cı il İstanbul sülhü ilə başa çatdı. İstanbul sülhünün bağlanması ilə Səfəvi dövləti şərqdə Şeybanilər dövlətinin təhdidlərindən xilas olmaq, daxildə baş qaldıran üsyanları yatırmaq, dağılmış təsərrüfatı bərpa etmək və mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək imkanı qazandı [263,201; 235,133]. İstanbul sülhü iki dövlət arasında müharibəyə son qoymaqla yanaşı, diplomatik əlaqələri genişləndirmək üçün geniş imkanlar yaratdı. Türkiyə tarixşünas-

lığında İstanbul sülhünün bağlanmasından sonra Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. İ.H.Uzunçarşılının, B.Kütükoğlunun, Y.Öztunanın, R.Kılıçın, A.Gündoğdunun, C.Aydoğmuşoğlunu tədqiqatlarında bu məsələ araşdırılmışdır [bax: 359,73-83; 263,201-222; 297, 14-17; 235,132-143; 214,25-30; 129,1-12;].

Səfəvi-Osmanlı sülhünün bağlanmasından sonra iki dövlət arasında müəyyən edilən sərhədlərin təyin olunması məsələsi gündəmə gəldi. Osmanlı dövləti sərhədlərin təyin edilməsinə İrəvan bəylərbəyi Xızır paşa ilə sülh müqaviləsini Səfəvi elçisi Mehdiqulu xanla birlikdə Səfəvi sarayına aparan Mütəfərriqə Hüseyn Çavuşu təyin etmişdi [263,202-203; 235,133-134]. Osmanlı-Səfəvi sərhədlərinin təsbit olunması məsələsi İstanbul müqaviləsindən sonra Səfəvi şahının Təbrizdə Osmanlıların nəzarətində olan bəzi sancaqlara valilər təyin etməsi və Səfəvi elçisi Mehdiqulu xanın vətənə döndükdən sonra öldürülməsi nəticəsində bir müddət açıq qaldı. Lakin İstanbula göndərilən Səfəvi elçisi Qara Əhməd Sultan ortadakı tərəddüdləri aradan qaldıra bildi [263,203].

Türkiyə tarixşilərinin qənaətinə görə, Azərbaycandakı Osmanlı-Səfəvi sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsində heç bir problem yaranmadı. Sərhədlərin müəyyən edilməsi üçün təyin olunan Xızır paşa Təbrizdə Cəfər paşa ilə müzakirələrdən sonra Eşqənbər yaylağında Səfəvi nümayəndələri ilə görüşdü. Marağa vilayətinin sərhədlərindən Araz çayının cənubunda yerləşən Dəliklidaş Dərbəndinə qədər ərazi Təbriz vilayətinin sərhədi müəyyən olundu [263,203; 235,134]. Dəftərxana darğası Bistam ağa ilə Həsən xan Çavuşlunun və Xızır xanın təsbit etdikləri sərhədlərin protokolunun surəti Əbulqasım Heydər Evoğlunun Münşəat məcmuəsində öz əksini tapmışdır. Bu protokola görə, Təbriz vilayətinin sərhədi Marağadan şimaldakı Surılıq, Qıltaban yaylaqları, Əski Ucan, Ucan çayı, Acısu, İliqlı və Çabukdurma dağları, Eşqənbər yaylağı, İlkanə gədiyi, Ağdaş və Sütən çayından keçərək Dəliklidaş Dərbəndi üzərindən Araz çayına çatırdı [263,204 qeyd 9]. Dəliklidaş Dərbəndindən Xəzər dənizinə qədər Araz və Kür çayları İrəvan, Gəncə və Şirvan vilayətlərinin cənub sərhədi müəyyən edildi [235,134].

Qazi Əhməd Quminin verdiyi məlumatlara görə, Qəzvin hakimi Qara Həsən Çavuşlu Təbrizdən 10 fərsəx aralıda yerləşən Əriştənbənd kəndində Osmanlı nümayəndələri ilə görüşdü. O, Əriştənbənd kəndindən Təbrizə qədər olan yerlərin Osmanlılara verildiyini, Türkmənkəndi və Miyanəyə qədər ərazilərin Səfəvilərin nəzarətində qaldığını qərarlaşdıraraq Qəzvinə döndü [527,95; 263,203; 47,101].

Xızır paşa Səfəvi şahının nümayəndələri ilə Şəhrizor-Bağdad sərhədində görüşərək sərhədləri dəqiqləşdirən zaman Nihavənd vilayətinin həddləri ilə bağlı müəyyən narazılıq ortaya çıxdı. İstanbul sülhünə görə, Ni-

havənd Osmanlılara verilmişdi. Lakin sərhədlər təsbit olunan zaman Nihavəndi Bağdadla bağlayan dəhlizlə qalanın bölgədəki əmirilər arasında narazılıq yaratdığı irəli sürülərək Osmanlı dövlətinə verilmədiyinə görə yaranmış anlaşılmazlığı həll etmək üçün iki dövlət arasında məktublaşmalar bu bölgədə sərhədin təyin olunmasını xeyli uzatdı [263,204-205; 235,135].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Səfəvi hökmdarı Qorçi Qara Həsəni Nihavəndin sərhədini müəyyən etmək üçün göndərdiyinə görə, Osmanlı sultanı da Xızır paşanı Bağdad bəylərbəyi təyin edərək sərhədin dəqiqləşdirilməsini ona həvalə etdi. Bu zaman baş vermiş hadisə ilə bağlı tərəflər arasında diplomatik təmaslar xeyli sürətləndi. Belə ki, 1591-ci il avqustun 30-da İstanbulla gələn Səfəvi elçisi Qara Əhməd sentyabrın 8-də III Sultan Muradla görüşərək I Şah Abbasın məktubunu ona təqdim etdi. Səfəvi elçisi məktubla bərabər Nihavənd qalasının Səfəvilərə verilməsi tələbini III Sultan Murad qarşısında qaldırmaq istəsə də, Osmanlı vəzirləri elçiyə bu tələbi səsləndirməməyi tövsiyə etdilər [320,43-44; 296,14; 235,135].

Bununla belə, Səfəvi elçisi Osmanlı sultanı ilə danışıqlarda iki mühüm məsələni həll etməyə çalışdı. Bunlardan biri İstanbulda girov kimi saxlanılan şahzadə Heydər Mirzənin lələsi Şahqulu Xəlifənin dəyişdirilməsi idi. Bu təklif şahzadənin yaxşı lələsi vardır söylənilərək qəbul edilmədi. Elçinin digər tələbi özbəklərə qarşı mübarizədə Qızılbaşlara yardım edilməsi idi. Lakin bu tələb də Osmanlıların Səfəvilərə qarşı mübarizədə özbəklərlə bir yerdə olduğu nəzərə alınaraq qəbul edilmədi [164,121; 296,15; 235,135].

Bu dövrdə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinə, xüsusən də diplomatik əlaqələrə Gilan məsələsi öz təsirini göstərdi. Gilan hakimləri hakimiyyətə irsi yolla gəldikləri üçün Səfəvi şahlarının mərkəzləşdirmə siyasətindən narazı idilər. Bu özünü I Şah İsmayılın ölümündən sonra açıq şəkildə büruzə verdi. Bunu bilən Osmanlı sultanları Mazandaran, Gilan hakimləri ilə məktublaşmaqla onları özlərinə tərəf çəkir, Səfəvilərə qarşı mübarizədə onlardan istifadə edirdilər [27,58; 91,270-271]. Sultan Süleymanın Azərbaycana yürüşləri zamanı Gilan hakimi Əmirə Dubac ona yardım etməyə çalışdığı üçün I Şah Təhmasib vilayətin idarəsini Biyəpiş hakimi Karkiya Sultan Həsənə tapşırırdı. 1536-cı ildə onun ölümündən sonra oğlu Xan Əhməd I Şah Təhmasib tərəfindən Gilana hakimi təyin edildi. I Şah Təhmasib Xan Əhmədin Gilanda «zəbt və istila bayrağını» qaldırdığını görüb, əvvəlcə Yolqulu Sultan Şamlını, sonra isə Məsum bəy Səfəvini Gilana yolladı. Yolqulu Sultan öldürülsə də, Məsum bəy Səfəvi Xan Əhmədin qüvvələrini məğlub etdi və onu həbs edərək Qəzvinə gətirdi [27,59; 91,271]. 1567-cü ildə etdiyi hərəkətlərə görə Səfəvi şahının qəzəbinə tuş gələn Xan Əhməd, öncə Qəzvin, sonra isə Qəhqəhə və İstəxr qalalarında zindana atıldı. Məhəmməd Xudabəndə dövründə zindandan azad edilən Xan Əhməd şahın bacısı Məryəm

Sultan Bəyimlə evləndi və yenidən Gilana hakim təyin edildi [91,271].

1588-ci ildə Qəzvin hakimi Məhəmməd Şərif xan Çavuşlu başda olmaqla I Şah Abbasdan narazı əmirlərin Gilana qaçması və Xan Əhməd tərəfindən himayə edilməsi, şahın onları qaytarmaq tələbinə rədd cavabı verilməsi I Şah Abbasla Gilan hakimi arasındakı münasibətləri pisləşdirdi. Xan Əhmədin Osmanlı sultanları ilə məktublaşması və Səfəvi xanədanına qarşı bəzi «ağılsız və müxalif» hərəkətləri I Şah Abbasın nəzərindən qaça bilməzdi [91,271].

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, 1591-ci il sentyabrın 3-də Xan Əhmədin vəziri Xacə Hüsəməddin Ləngarudi İstanbula gələrək xanın yardım tələb edən məktubunu sultana çatdırdı, yaxınlarda onun da İstanbula gələcəyini bildirdi. Xan Əhməd məktubunda Gilan ölkəsinin yarısını Osmanlı sultanına verdiyini, digər yarısı üçün fərman göndərilməsini xahiş edirdi. Xan Əhməd bununla Osmanlı dövlətinin himayəsinə girməyə çalışırdı. Lakin Səfəvilərlə bağlanmış sülhün belə bir tələblə pozulması münasib bilinmədiyi üçün onun tələbinə müsbət cavab verilmədi [320,45; 164,120-121; 263,206-207; 235, 136].

1590-cı ildə Səfəvi-Osmanlı sülhünün bağlanmasından sonra Gilan hakimi Xan Əhməd Səfəvi şahından narazı olan əmirlərə sığınacaq verərək onları qaytarmaqdan imtina etməklə açıq şəkildə I Şah Abbasa qarşı çıxdı. Xan Əhməd şahın Gilana yürüş edəcəyini bildiyinə görə İstanbula elçi göndərərək Osmanlı dövlətindən yardım istədi. O, Osmanlı sultanına göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Əgər siz Xəzər dənizindən gəmilərlə Gilana gəlsəniz, heç bir çətinlik çəkmədən bütün Gilanı ala bilərsiniz. Mən də sizə yardım edərəm. Buradan bütün İrani da fəth edə bilərsiniz» [129,3; 91,273].

İsgəndər bəy Münşi bu məsələ ilə bağlı yazır: «*Üsyankar əmirlərin himayəsi ilə Xan Əhmədin yersiz hərəkətləri və bəyənilməz rəftarından şah incimişdi... Son vaxtlar... asi əmirlər Gilana gedib xanın himayə kölgəsinə sığınmışdılar. Xan Əhməd hümayun şahın razılığını almadan buna göz yummuş, asi əmirlərə hörmət göstərmiş, sədaqət yolundan dönmüş və vəkili Xacə Hüsəməddini Şirvan yoluyla İstanbula – Rum xondgarının yanına yollamış və ona arz etmişdi: «Gilan vilayəti mənim irsi mülküdür. Mən onu açıq ürəklə ale-Osman dudmanına peşkəş verirəm. Sultan əgər rumiyyə əsgərlərini dəniz yolu ilə Lahicana yollarsa, Lahican qalasını onlara təslim edərəm. Ordansa Qəzvinə qısa bir məsafə vardır və İranın fəthi asanlıqla baş verəcəkdir»* [58,840; 91,273-274]. Lakin Osmanlı hakim dairələri Xan Əhmədin göndərdiyi məktublara etibar etmədiyi üçün Səfəvi şahı ilə ixtilaf çıxmasına yol verməyərək sülhü pozmadılar və Xan Əhmədin elçisini Ali divana qəbul etməyərək geri göndərdilər [129,4].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1591-ci ildə I Şah Abbasla Xan

Əhməd arasındakı münasibətləri daha da gərginləşdirən yeni bir hadisə baş verdi. I Şah Abbas dörd yaşlı oğlu Səfi Mirzəyə (Məhəmməd Bağıra) Xan Əhmədin beş yaşlı qızı Xan Bəyimi nişanlamaq istədi. Xan Əhməd oğlu Sultan Həsənin ölümü ilə bağlı yeganə qızına bağlandığını əsas gətirərək razılıq vermədi. I Şah Abbas Molla Cəlal Münəccimi 1591-ci il martın 22-də təkrar Gilana göndərərək qərarlı olduğunu göstərdi. Gilan hakimi razılıq vermək məcburiyyətində qaldı. Hatəm bəy Ordubadinin başçılığı altında Gilana göndərilən nümayəndə heyəti Səfi Mirzə ilə Xan Bəyimin nigahını kəsdi [bax: 263,206 qeyd 17; 129,4].

Xan Əhməd sığınacaq verdiyi qızılbaş əmirlərini bağışlanmaq şərti ilə Qəzvinə göndərməyə razı oldu. Lakin onlar Qəzvinə gətirilən zaman yolda edam edildilər. Bundan qorxuya düşən Xan Əhməd bir tərəfdən Osmanlı sultanına dostluq və itaət məktubu göndərdiyi kimi, digər tərəfdən də Moskvaya elçi göndərərək çar Fyodr İvanoviçdən himayə və şah Gilana təcavüz edərsə əsgər göndərməsini xahiş etdi [263,206 qeyd 17; 129,5].

I Şah Abbas Xan Əhmədin Gilanın yarısını Osmanlı sultanına peşkəş verməyi nəzərdə tutan məktubundan xəbər tutduğu üçün çox qəzəbləndi. İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: «...Rumiyyə ilə sülh müqaviləsinin bağlandığı bu günlərdə etibarlı bir şəxs İstanbuldan gələrək Xacə Hüsəməddinin səfərinin səbəbi və onun Xan Əhməddən apardığı məktub barədə məlumat verdi. Şah belə bir haramzadəlikdək olduqca incidi və onun qəzəb alovu elə şölələndi ki, həmin alov Xan Əhməd sülaləsinin qırılmasından başqa heç nə ilə söndürülə bilməzdi» [58,841; 91,274-275]. Səfəvi şahı Bəyazid Ağanı dərhal İstanbula göndərərək Xacə Hüsəməddinin Həccə getmək bəhanəsi ilə İstanbula getməsi və Xan Əhmədin təkliflərindən xəbər tutduğunu, Gilanın Səfəvi mülkü olduğu üçün Xan Əhmədin onu Osmanlı sultanına bağışlamaq hüququnun olmadığını bildirdi [361,76; 263,207-208; 235,136; 129,5]. I Şah Abbas Osmanlı sultanına göndərdiyi məktubunda yazırdı: «... Xan Əhməd bizim nökrimizdir. Pozğun əməllərinə görə cənnət-məkan Şah Təhmasib onu.... Qəhqəhə qalasında həbs edib, Gilan mülkünü isə istədiyi xanlara və əmirlərə peşkəş edib. Sultan Məhəmməd Xudabəndə culusa yiyələndən sonra ona yazdığı gəlib, dustaqlıqdan azad edib, qızını ona verib, hakimiyyəti də ona bağışlayıb. Gilanda onun mədhəli yoxdur ki, özgəyə bağışlaya. O, məlun bizə itaət etmədiyinə görə ora getdik və sülhü bərqərar etdik» [320,267; 91,275]. Bununla sakitləşməyən Səfəvi şahı 1592-ci ilin yazında Qaramanlı Fərhad xanla qardaşı Zülfüqar xanın rəhbərliyi altında Səfəvi qüvvələrini Xan Əhmədə həddini bildirmək və bölgəni nəzarəti altına almaq üçün Gilana göndərdi. Xan Əhməd baş komandanı Əmir Abbasın 20 minlik ordusunun məğlub olduğundan xəbər tutaraq gəmi ilə Şirvana qaçdı [263,208-209; 235,137; 129,5]. Səfəvi hökmdarı Gilanın

nəzarətinə əl ələ alaraq onun idarəsini Mehdi xan Şamlıya tapşırırdı.

Gilan hakiminin Şirvan bəylərbəyi Həsən paşaya sığınması iki dövlət arasındakı münasibətləri gərginləşdirdi və diplomatik əlaqələrin güclənməsinə təsir göstərdi. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, I Şah Abbas elçisi Eşik-ağası Seydi bəyi xüsusi məktubla İstanbula göndərdi. Səfəvi hökmdarı məktubunda Gilan ölkəsi uzun müddətdir Səfəvilərin nəzarətində olduğu üçün Xan Əhmədin Osmanlı sultanına sığınaraq himayə tələb etməsinin bağlanmış sülhə zidd olduğunu, iki tərəf arasında fitnə-fəsada səbəb olduğu üçün tutulmasını tələb etdi [263,209; 235,137; 129,6-7].

III Sultan Murad 1592-ci ilin iyununda Səfəvi şahına məktub göndərərək İstanbul sülhünün müəyyən etdiyi sərhədlərdən kənara çıxmayacaqlarını, Xan Əhmədin qədimdən Osmanlılara əlaqə saxladığı üçün ona sığınacaq verilməsinin sülhə zidd olmadığını, onun bağışlamasını və vəzifəsinə qaytarılmasını xahiş etdi [129,7; 91,276]. Şah Abbas Moğol hökmdarı Əkbər Şaha göndərdiyi məktubunda Gilan hakimi Xanəhməd Osmanlılara sığınması məsələsinə toxunaraq sanki Osmanlı sultanının tələblərinə aydınlıq gətirərək yazırdı: «*Bizim çörəyimizi yeyən Xan Əhməd bunun haqqını yerinə yetirmədi. Bizi kürəyimizdən vurdu. Gilan xalqına zülm etdi. Bizim hökumətimizi yox etməyə qalxdı. Biz ona çox mərhəmət göstərdik. Ancaq o, bu mərhəmətin cavabını bizi yox etmək planları ilə verdi. Bizim səbrimizi və yumşaq davranmağımızı başqa cür anladı. Ən pisi də başqa bir ölkəyə sığındı. İrani ələ keçirmək üçün planlar hazırlamaqdadır. Gilan xalqı yaxşı bir hakimə layiqdir. Onun yenidən Gilan hakimi olmasını istəmirlər. Əgər yenidən gəlmək istəsə onu bütün etdiklərinə rəğmən bağışlayarıq. Ancaq Gilan hakimi olub olmayacağına qərarını biz veririk*» [bax: 534,281; 129,7].

C.Aydoğmuşoğlunun fikrincə, I Şah Abbas Osmanlı sultanı III Muradın müəllimi Sadəddin Əfəndiyə və sultanın vəzirlərinə də Gilan məsələsi ilə bağlı məktublar göndərdi. Bu məktublarda Xan Əhmədin atdığı addımları özünə qarşı üsyan kimi qiymətləndirərək iki dövlət üçün təhlükəli olduğunu bildirdi və onun təhvil verilməsini təkidlə tələb etdi [129,8]. Səfəvi şahı Sadəddin Əfəndiyə məktubunda yazırdı: «*Hər kəs bilir ki, Gilan hakimliyi əski zamanlardan bəri bizim nəzarətimizdədir. Onların Gilana hakim olması mənim sülaləmin qərarı ilə gerçəkləşmişdir. Xan Əhməd öz xalqına və bizə xəyanət etmişdir. O, öz günahını sizin dövlətlə bölüşmək üçün sizə sığınmışdır. Bu hadisə bizim xalqımızı və dövlətimizi çox üzmüşdür. Mən öncə də məktub göndərərək onun qaytarılmasını tələb etmişdim. Bizim sülh müqaviləmizdə – əgər hər hansı bir tərəfdən bir üsyankar digər ölkəyə sığınarsa öz ölkəsinə təslim edilməlidir maddəsi vardır.... Əgər iki ölkənin dostluğunu saxlamaq istəyirsinizsə Xan Əhmədin ölkənizdə yaşamasına razı olmayın*» [534,282-284; 129,8; 91,277].

I Şah Abbasın məktubundan aydın olur ki, o, Osmanlı dövləti ilə münasibətlərin daha da gərginləşməsinə yol verməməyə çalışır, bağlanmış sülhün şərtlərinə əməl olunmasını vacib sayırdı. Çünki, yaranmış vəziyyətdə mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək və nizami ordu yaratmaq üçün hərtərəfli iş aparan Səfəvi şahına Osmanlı dövləti ilə münasibətləri daha da kəskinləşdirmək heç nə vəd etmirdi. Buna görə də, o, Xan Əhmədlə bağlı iki dövlət arasında yaranmış gərginliyi danışıqlar yolu ilə həll etmək niyyətində idi [91,277].

1593-cü il iyulun 15-də Sadəddin Əfəndinin I Şah Abbasa ünvanlanmış məktubundan görünür ki, Osmanlı hakim dairələri Gilan hakimini müdafiə etdikləri üçün onun seyyid nəslindən olduğunu xüsusi olaraq qabartmaqla I Şah Abbasdan onun bağışlanmasına nail olmaq istəyirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə tarixçiləri Osmanlı dövlətinin Gilan hakiminin açıq müdafiəsinə qalxmasını Gilanın yerli əhalisinin sünni olması ilə bağlayırlar. Onların qənaətinə görə, Gilan sünnilər yaşayan bir bölgə olduğuna görə, Osmanlı dövləti Səfəvilərin sünni əhali yaşayan bölgələri ilə sıx əlaqə saxlayırdı. Təbii olaraq Gilanın sünni əhalisi Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı Osmanlı dövlətini müdafiə edirdilər [214,27; 129,2].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Xan Əhməd Gilanın mərkəzi şəhərlərindən olan Lahicanda uzun müddət hakimiyyətdə olmuş Karkiyə nəslindən idi. Bu bölgənin idarəsi uzun müddət bu nəslin nəzarətində olmuşdu. Bu nəslin şiə məzhəbində olması vaxtı ilə Qızılbaş müridlərinin azyaşlı İsmayılın Lahican sarayında qorunmasını təmin etmişdir. Məhz bunun nəticəsi idi ki, 1536-cı ildə Sultan Həsən Karkiyə ölən zaman bir yaşında olan oğlu Xan Əhməd I Şah Təhmasib tərəfindən mərkəzi Lahican olan Gilanın şərqi hakimi təyin edilmişdi [129,2; 91,279]. Osmanlı dövlətinin Gilan hakimini müdafiə etməsinin həqiqi səbəblərinə C.Aydoğmuşoğlu müəyyən aydınlıq gətirir. O, yazır ki, İrənin ən zəngin ipəkçilik vilayəti olan Gilan Osmanlı ticarət karvanlarının gedib gəldiyi bir bölgə idi. Səfəvilərin paytaxtı olan Qəzvinə yaxın olduğu üçün Gilan strateji baxımdan da mühüm əhəmiyyət daşıyırdı [129,2]. Bu bir daha təsdiq edir ki, Osmanlı dövlətinin Gilan hakimini müdafiə etməsinin arxasında əhəmiyyəti böyük olan iqtisadi və siyasi səbəblər dayanırdı.

1593-cü il iyulun 15-də Səfəvi şahının məktubuna cavabında Sadəddin Əfəndi yazırdı: *«Bizim sarayımıza bir qonaq sığınırsa və o şəxs seyyiddirsə, ... şəriətimizə uyğun olaraq biz onu qəbul edərik. Məktubunuzda bizi müqaviləni pozmaqda günahlandırırırsınız. Biz müqavilələrimizi heç zaman pozmadıq. Bizə görə qonaq Allahın sevimlisidir. Qonağı evdən çıxarmaq bizim də, sizin də dininizə ziddir. Xanəhməd seyyid, şair və Tanrının quludur. Onun niyyəti sizi narahat etmək və ya sizin mülkünüzə hücum etmək deyil.*

Əgər bir yanlışlıq olmuşsa keçmişdə qalmışdır. Hazırkı anda o, özünü ölkəsinə bağlı hiss edir və sizdən günahını bağışlamağı istəyir. Dinimizdə də böyüklər əfv edirlər. Onun məqsədi sizin hakimiyyətiniz altında yaşamaqdır. Sizinlə mübarizə aparmaq kimi bir niyyəti yoxdur. Mən sizi İran şahı, şair və dərviş ruhlu bir adam kimi tanıyıram. Xanəhmədin dönməsi öz istəyindən asılıdır» [bax: 534,284-287; 129,8-9]. I Şah Abbasa ünvanlanmış məktubdan görünür ki, Osmanlı hakim dairələri Gilan hakimini müdafiə etdikləri üçün onun seyyid nəslindən olduğunu xüsusi olaraq qabartmaqla I Şah Abbasdan onun bağışlanmasına nail olmaq istəmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə tarixçiləri Osmanlı dövlətinin Gilan hakiminin açıq müdafiəsinə qalxmasını Gilanın yerli əhalisinin sünni olması ilə bağlayırlar. Onların qənaətinə görə, Gilan sünnilər yaşayan bir bölgə olduğuna görə, Osmanlı dövləti Səfəvilərin sünni əhali yaşayan bölgələri ilə sıx əlaqə saxlamışdı. Təbii olaraq Gilanın sünni əhalisi Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı Osmanlı dövlətini müdafiə etmişdilər. 1590-cı il İstanbul sülhünə görə Osmanlı dövlətinin İranın daxilində qalan tərəfdarları Səfəvilərin təzyiqləri ilə üzvləşmişdilər [214,27; 129,2].

1593-cü ilin yanvarında Xan Əhməd İstanbula gəldi və aprelin 4-də Nəcəf şəhərini ziyarət etmək üçün Bağdada yollandı. Gilan hakiminin Bağdada getməsindən iki ay sonra I Şah Abbas qapıçı Bəyazid Ağa vasitəsilə İstanbula növbəti məktubunu göndərdi. Məktubda Səfəvilərin şərqdə Xorasan bölgəsində Özbəklərlə müharibə vəziyyətində olduqları, Gilan hakimlərinin Səfəvi şahları tərəfindən təyin edildiyi və itaətə məcbur olduqları bildirilirdi. Xan Əhmədin uyğun bildiyi bir bölgəyə hakim təyin ediləcəyinə təminat verilirdi [361,76; 235,138]. Lakin Osmanlılar Xan Əhmədin vətəninədən başqa yerə hakim təyin edilməsini «haram» hesab edərək Həcc ziyarəti üçün İstanbuldan ayrıldığı cavabını verdilər. 1593-cü il iyulun ortalarında I Şah Abbas göndərilən məktubda Xan Əhmədə Gilana bərabər digər bir yerin verilməyi və həyatına toxunulmayacağı xatırladıldı. Xan Əhmədin Həcc və Kərbəla ziyarətinə getmək üçün İstanbuldan ayrıldığı və onun iki ölkə arasındakı sülhə xələl gətirmək ehtimalının olmadığı bildirildi [361,78; 241,212].

Xan Əhməd Həccə getməyərək Nəcəf və Kərbəla şəhərlərini ziyarət etdikdən sonra Şirvanda qoyduğu ailəsini görmək üçün 1594-cü ilin iyulunda Bağdad valisi Xızır paşanın ehtiyatsızlığı üzündən tacir qiyafəsində Gəncəyə gəldi. Xan Əhmədin xəbər vermədən Bağdadı tərk etməsi Osmanlı məmurlarını ciddi narahat etdi. Onlar qorxdular ki, o, Şirvandan Mavəraün-nəhrə gedərək I Şah Abbasla müharibə aparan Şeybani hökmdarı II Abdulla xanla ittifaq yaradar və Səfəvilərlə bağlanmış sülhü poza bilər. Çünki III Muradın I Şah Abbasa məktubunda Xan Əhmədin sülhə zidd hərəkət etməyəcəyinə təminat verilmişdi [361,79]. Həqiqətdə, Gəncəyə gələn Xan Əh-

mədin Özbək xanı II Abdulla ilə əlaqə yaratmağa çalışdığı üzə çıxdığına görə, Gəncə bəylərbəyi Mahmud paşa tərəfindən o, həbs edildi. Osmanlı dövləti Xan Əhmədin rahat durmayaraq Səfəvilərlə bağlanmış sülhə zərər yetirəcəyindən qorxdı [129,10].

İstanbul sülhündən sonra sərhəd məsələlərindəki anlaşılmazlıq, Xan Əhmədin İstanbula sığınması hadisəsi ilə yanaşı, İstanbulda girov saxlanılan Heydər Mirzə ilə bağlı hadisələr də Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrinə öz təsirini göstərdi. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1593-cü il mayın 17-də Kadirqa limanındakı Sokollu Mehmed paşa sarayında Heydər Mirzənin sünnət məclisi həyata keçirildi. Toy məclisində baş vəzir Sinan paşa başda olmaqla bütün vəzirlər və tanınmış dövlət adamları iştirak etdilər [164,127; 296,16; 263,215; 235,138].

1595-ci ildə I Şah Abbas şahzadə Heydər Mirzənin əhvalını öyrənmək və dayəsini gətirmək üçün Qəzvin hakimi Şah Kərəm bəyi İstanbula göndərdi. O, Səfəvi şahının məktubunu və III Murad üçün nəzərdə tutulan hədiyyələri gətirdi. Lakin o, İstanbula yalnız III Muradın ölümündən sonra gəlib çıxmağı bildirdi [320,54]. 1595-ci ilin fevralında Şah Kərəm bəy III Mehmedin taxt-taca çıxmasını təbrik etmək üçün təşkil olunan mərasimdə iştirak etməyən Heydər Mirzə və lələsi ilə birlikdə Ali divana qəbul edildi. O, III Murada gətirdiyi məktub və hədiyyələri III Sultan Mehmedə təqdim etdi [235,139].

III Sultan Mehmed Səfəvi elçisi ilə I Şah Abbasa göndərdiyi cavab məktubunda atası III Murad öldüyü üçün 1595-ci il yanvarın 27-də hakimiyyətə keçdiyini bildirdi. O, yazda Avropaya hərbi yürüşə çıxacağını bildirməklə yanaşı, Qanuni dövründə olduğu kimi Bağdadda şiələr üçün müqəddəs olan yerlər və imamların qəbirləri ətrafında olan yoxsulların qayğısına qalınması üçün I Şah Abbasın iki adam təyin etmək tələbinin yerinə yetirildiyini xəbər verdi. Ancaq Səfəvi şahının hələ I Şah İsmayıl dövründə yarımçıq qalmış – Fərat çayını Nəcəflə birləşdirmək – təşəbbüsünə icazə verilməsi tələbinə Fərat çayı ətrafında yaşayan əhəlinin susuz qalacağı ehtimalı nəzərə alınaraq qəbul edilmədiyi xəbəri verilir [263,216; 235,139-140].

Bu dövrdə Heydər Mirzənin İstanbulda saxlanması Səfəvi sarayında bir problem kimi hələ də gündəmdə qalmaqla idi. Hətta şahzadəni hər hansı bir yolla aradan götürməyi düşünənlər də tapılmışdı. Lakin 1595-ci il dekabrın 21-də Heydər Mirzənin İstanbulda vəba xəstəliyindən ölməsi Səfəvi sarayında bir rahatlıq yaranmasına səbəb oldu [164,160-161; 296,16; 263,216; 235,140]. Beləliklə, Heydər Mirzənin vəfat etməsi ilə I Şah Abbas Osmanlı asılılığından xilas oldu [235,140].

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi elçisi Şah Kərəm bəyin İstanbula gəlişindən bir müddət öncə, 1595-ci il fevralın əvvəlində Sultan III Mehmed taxta çıxmasını bildirmək üçün öz elçisini I Şah Abbasın sarayına göndərdi.

dərmişdi. Bu hadisədən il yarım keçməsinə baxmayaraq Səfəvi şahı nə elçi, nə də məktub yollayıb sultanı təbrik etməmiş və ona başsağlığı verməmişdi [263,217]. İsgəndər bəy Münşi bu məsələyə aydınlıq gətirərək yazır: «*Şah Lahican hakimi Dərviş Məhəmməd xan Rumlunu Ruma elçi təyin edib, mərhum Sultan Murad xanın təziyəsi və oğlu Sultan Məhəmməd xanın cülusu münasibətilə sədaqət məzmunlu məktub, habelə layiqli töhfə və hədiyyələr də hazırlatmışdı. Dərviş Məhəmməd xan hələ həmin səfərə yollanmamışdı ki, əlahəzrət şah məcbur olub Xorasan səfərinə yollandı və buna görə də Dərvişin səfəri təxirə salındı*» [58,948-949]. Buna görə də, Osmanlı baş vəziri Qoca Sinan paşa I Şah Abbasa məktub yollayaraq indiyə qədər daxili və xarici məsələlərin sıxlığı ilə bağlı bu məsələ ilə məşğul olmağa imkan tapmasanız da, hazırda Qəzvində səfər çətinliklərindən vaxt taparaq münasib bir elçi göndərməsini vacib saymışdı. Qoca Sinan paşa məktubunda I Şah Abbasa vaxtı ilə Heydər Mirzə İstanbula göndərilən zaman Sultan razılaşmasa öz oğlanlarından birini göndərməkdə tərəddüd etməyəcəyini bildirdiyini xatırladaraq, sülhün təsdiqinin vacibliyini bildirmişdi [263,217].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, görünür bu xəbərdarlıqdan sonra I Şah Abbas Ərdəbil hakimi Zülfüqar xan Qaramanlını böyük bir heyət və qiymətli hədiyyələrlə hakimiyyətə keçməsi münasibəti ilə III Mehmedə təbrik etmək üçün İstanbula göndərdi [320,59; 263,217-218; 235,140-141]. «*Zülfüqar xan ləşkərin ən seçilmiş adamlarından olan üç yüz mülazimini təmtəraqqla bəzəyib özü ilə apardı və həmin səfərdə çox məsələni lazımı kimi başa çatdırdı. Belə ki, rumiyyənin bəzi alçaq xislətli adamları xanı səfehlik və israfda günahlandırsalar da, Rum padşahı, vəzirlər və paşalar xana cənnətməkan şahın vaxtında olduğundan da böyük ehtiramla yanaşmışdılar*» [58,949]. Səfəvi elçiləri 1596-cı il iyulun 5-də Ərzuruma çatdı. Lakin bu zaman Osmanlı sultanı Eğri səfərinə çıxdığı üçün elçinin Ərzurumda gözləməsi münasib bilindi. Bir müddət sonra elçinin İstanbula hərəkət etməsinə razılıq verildi və Zülfüqar xan noyabrın 14-də top sədələri altında Eminönündə təmtəraqqla qarşılandı [263, 217-218; 235,140-141].

1597-ci ilin yanvarında Zülfüqar xan Ali divana qəbul edildi, I Şah Abbasın məktubu və gətirilən hədiyyələr Osmanlı sultanına təqdim olundu. I Şah Abbas III Mehmedə məktubunda yazırdı: «*Padşah seçilmənizi təbrik edirəm. Əslində bizim zat-i alinizin taxta çıxması ilə bağlı nümayəndə göndərməyimiz tələb olunurdu. Ancaq özbəklər Xorasanda qarışıqlıq yaratdığından bizim oraya təcili müdaxilə etməyimiz lazım gəldi. Beləliklə, gözlənilmədən o bölgəyə hərəkət etdik. Buna görə üzr istəyirik. Səfəvi dövləti olaraq sizə elçimizlə hörmətimizi çatdırırıq. Sizin sonsuz mərhəmətiniz bizim günahlarımızı bağışlayacaqdır... Sizin xilafətə başlamağınızla bizə də Xorasandan xoş xəbərlər gəlməkdədir. Əbdülmömin xan Xorasana yürüş etsə də,*

bizim ordumuz ona ağır zərbə vuraraq çoxunu qılıncdan keçirdi. Az sonra Özbək xanının elçiləri Qəzvinə gələrək əfv olunaraq bağışlanmalarını tələb etdilər. Mən etibar etdiyim yaxın adamlarımdan biri olan Zülfüqar xan Qaramanlı sənə göndərirəm. Ən qısa vaxt ərzində iki böyük dövlət arasında narahatlıqların aradan qalxmasını arzulayıram. Çünki, sülh və dinclik hər şeydən önəmlidir, müsəlmanların xeyrinədir» [534, 268-274; 132,151-152]. 1597-ci il martın ortalarında Səfəvi elçisi yenidən divana çağırıldı. I Şah Abbasa qızıl yəhərli və bəzədilmiş mükəmməl bir at, elçiyə fəxri xələtlər təqdim olundu. Elçini müşaiyət edən əlli nəfər adamlarına da fəxri xələtlər verildi. Elçi heyəti baş vəzir İbrahim paşanın sarayına dəvət edilərək şərəfinə ziyafət təşkil olundu. Zülfüqar xan III Mehmedin məktubu və hədiyyələrlə geri döndü [320, 61; 263,218-219; 235,141]. İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: «Zülfüqar xana izzət və ehtiram göstərildi və o, layiqli töhfə və hədiyyələrlə geri döndü, gələn il Qəzvinə çatdı, Xondgar tərəfindən əlahəzrətə məhəbbət üslublu və ədəbli müraciətlərlə dolu sözlərlə yazılmış məktubu, həmçinin töhfə və hədiyyələri təqdim etdi» [58,950; 91, 285]. Beləliklə, III Mehmedin hakimiyyətə keçməsi ilə Səfəvi-Osmanlı münasibətləri pozulmadı, tərəflər arasında qarşılıqlı dostluq münasibətləri saxlandı, elçilər və məktublar göndərilməsi davam etdirildi.

1598-ci ilin fevralında Şeybani hökmdarı II Abdulla xanın vəfat etməsi və ardınca da varisi Əbdülmömin xanın öldürülməsi I Şah Abbasa Xorasan vilayətini azad etmək üçün əlverişli imkanı yaratdı. Qısa vaxt ərzində Səfəvi hökmdarı Şeybanilərin nəzarətində olan Xorasanı geri qaytara bildi. R.Kılıç yazır ki, I Şah Abbas əldə etdiyi qələbəni III Mehmedə xəbər vermək üçün Məhəmmədqulu bəy Ərəbgirlini (Eşikağası Qaraxan ağa) İstanbula göndərdi. 1599-cu ildə iyulun 11-də o, İstanbula çatdı və Yusif paşa sarayında yerləşdirildi. O, avqust ayında on beş nəfərlik heyəti ilə Ali divana qəbul edildi, şərəfinə ziyafət verildi və hədiyyələr təqdim olundu [100, 67-68; 235,142]. Səfəvi şahının göndərdiyi məktubunda deyilirdi: «*Bəlx və Buxara hakimi Abdulla xan özbək tatar qoşunu ilə Xorasan taxtgahı olan Herat və Məşhəd şəhərləri ilə birlikdə məmləkətin böyük hissəsini min döyüş və hərblər nəticəsində Qızılbaşların əlindən almışdı. Abdulla xan vəfat etdikdən sonra oğlu Əbdülmömin xan adı çəkilən məmləkətlərdə səltənət canişini olub, hökumətinin zamanı uzun olmadı və özbək tayfası tərəfindən vücudu ortadan götürüldü. Bunun ardınca səltənətə sahib olan Pir Məhəmməd xan da dinc oturmadı və Qızılbaş məmləkətinin başına fəsadlar açmağa başladı. Biz də «mülk bizim mirasımızdır» – deyib, Qızılbaş qoşunu ilə Xorasan məmləkətinə hücum edib, oranı yenidən fəth etdik. Buna görə də öz məmnunluğumuzu və sevincimizi Ali Səltənətə bildirir və aldığımız iyirmi dörd qalanın açarını bir qızıl və bir gümüş sandıqçalarda Sultan həzrətlə-*

rinə göndəririk. Çünki «qalalarımız və özümüz padşah cahan-pənah həzrətlərininik...» [100,67-68; 263,220; 235,142]. Səfəvi elçisinin gətirdiyi məktubda I Şah Abbasın özbəklərə qarşı qazandığı qələbə barədə xəbər verilməklə yanaşı, Abdulla xanın ölümündən sonra Özbək xanları arasında ortaya çıxan qarışıqlıqdan istifadə edən Səfəvilərin Xorasanı geri qaytardıqları bildirilirdi. Səfəvi hökmdarı göndərdiyi elçisi ilə özbəklərdən geri aldığı 24 şəhər və qalanın açarlarını da Osmanlı sultanına yollamışdı [362,246; 134,66-67; 91,286]. Beləliklə, Səfəvi şahı atdığı bu addımla Osmanlı sultanının Səfəvilərə qarşı hər hansı bir tədbir görməsinin qarşısını aldı. B.Kütükoğlunun fikrincə, Firudin bəyin «*Münşəatüs-səlatin*» əsərində III Mehmedin Oxuzadə Mehmed Şafi tərəfindən yazılmış kim tərəfindən aparıldığı və tarixi dəqiqləşdirilməyən I Şah Abbasa göndərdiyi məktubunda diplomatik əlaqələrin davam etdiyi, öz hərəkətləri ilə Səfəvi şahını ciddi narahat edən gürcü şahzadəsi Simon ilə Kəmalabad hakimi Seyid Mübarəkin cəzalandırılmasına icazə verilməsi tələbinə cavab öz əksini tapmışdı [263, 220-221].

I Şah Abbasın Şeybanilər dövlətinə son qoyaraq Xorasanı azad etməsi Osmanlı sultanını ciddi narahat etdi. Osmanlı sultanı Mehmed ağa adlı elçisini Səfəvi sarayına göndərərək iki dövlət arasında bağlanmış sülhün yenilənməsini, Xorasanın özbəklərə qaytarılmasını, Osmanlı dövlətindən Səfəvilərə sığınan 20 minlik kürd tayfasını geri göndərməsini və sülhün dayanıqlı olması üçün I Şah Abbasın böyük oğlu Məhəmməd Bağır Mirzəni İstanbula girov göndərməsini tələb etdi [132,152-153]. Sərkərdələri önündə Osmanlı elçisini dinləyən I Şah Abbasın bu tələbləri qəbul etməsi mümkün deyildi. Buna görə də, o, Qızılbaş əmirləri və Səfəvi ərkanı önündə Osmanlı elçisinə belə cavab verdi: «*Mənim oğlum mənim vəliəhdimdir. Bir gün Səfəvi şahı olacaqdır. Mən bir padşahu digər bir padşaha girov olaraq göndərmə haqqına sahib deyiləm*». O, bir müddət sonra Osmanlı elçisini qiyməti hədiyyələrlə geri göndərdi [132,153].

1599-cu il dekabrın 23-də I Şah Abbas Eşikəğası Hüseyin bəy və Həmzə Mirzənin lələsi Qoç Qapanı, eləcə də mərhumun dayəsi Gülyetər Xatunu Heydər Mirzənin qəbrini ziyarət etmək məqsədilə İstanbula göndərdi. Elçilər sultanla yanaşı, Validə Sultan həzrətlərinə də hədiyyə və töhfə gətirdilər. Səfəvi elçisi hərəm üçün Zülfüqar xana sifariş olunan Yəzd və Şiraz kumaşlarını Osmanlı sultanına çatdırdı. Onlar rəsmi qəbul və ziyafətdən sonra öz iqamətgahlarına göndərildilər Səfəvi elçiləri növbəti gün Heydər Mirzənin məzarını ziyarət etdilər və mərhumun sümüklərini gizlicə çıxarıb, sultanın və Səfiyyə Xatunun verdiyi xələtlərə bükdülər və vətənə gətirib, Şeyx Səfi məqbərəsində atasının yanında dəfn etdilər. Şübhəsiz ki, İstanbul sarayı bundan gec xəbər tutdu [320,69-70; 263,221; 91,288].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Səfəvi-Osmanlı münasibətləri

1590-cı il sülhünə görə ortaya çıxan bəzi məsələlərə baxmayaraq yaxşı tərzdə davam etmişdir. Tərəflər sülhün qorunub saxlanması maraqlı olmuşlar. Osmanlı dövləti qərbdə Avstriya ilə uzun illər davam edən yorucu müharibəni davam etdirdiyi üçün şərq sərhədlərinin toxunulmaz qalması üçün sülhün şərtlərini pozmağa çalışmışdır. Buna görə də, İstanbula gələn Səfəvi elçiləri çox yaxşı qarşılanmış, hədiyyələr və dostluq məktubları göndərilmişdir. Səfəvi hökuməti də İstanbula bol hədiyyələr və mübaliğəli dostluq məktubları və elçilər göndərmişdir [263,221-222; 235,142-143].

Beləliklə, İstanbul sülhünün bağlanmasıdan sonra Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin təhlili göstərir ki, iki dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına daxili və xarici amillər öz təsirini göstərmişdi. Sülhə görə müəyyən edilən sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi, Gilan məsələsi, Heydər Mirzə ilə bağlı məsələlər qarşılıqlı diplomatik əlaqələri gücləndirdiyi kimi, Səfəvi dövlətinin Şeybanilərlə, Osmanlı dövlətinin də Avstriya ilə müharibə vəziyyətində olması Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrinin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir.

III FƏSİL

XVII-XVIII ƏSRİN I YARISINDA SƏFƏVİ-OSMANLI
MÜNASİBƏTLƏRİ TÜRKİYƏ TARİXŞÜNASLIĞINDA*3.1. XVII əsrin I rübündə Səfəvi-Osmanlı müharibələri.
Mərənd sülhü*

XVI əsrin sonunda I Şah Abbasın həyata keçirdiyi hərbi islahatlar nəticəsində odlu silahlarla təchiz edilmiş güclü nizami ordu yaradıldı. Ölkə daxilində siyasi sabitlik bərpa olundu. Səfəvi dövləti iqtisadi və hərbi cəhətdən möhkəmləndi. I Şah Abbas Səfəvi dövlətinin tarixi sərhədlərini bərpa etmək, xüsusilə dövlət üçün böyük iqtisadi əhəmiyyəti olan Azərbaycan ərazisini Osmanlı işğalından azad etmək üçün müharibəyə ciddi hazırlıq gördü. Onun keçirdiyi bütün islahatlar Osmanlı dövlətinin məğlub edilməsi siyasəti ilə sıx bağlı idi [61,96; 91,290].

1590-cı il İstanbul sülhünün bağlanmasından keçən on il ərzində I Şah Abbas mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirdi, özbəkləri məğlub etdi, Çaldıran məğlubiyyətindən başlayaraq sələflərinin Osmanlı dövləti qarşısında daha çox həyata keçirdiyi müdafiə siyasətindən əl çəkərək cəsarətli hücum siyasətinə başladı. Onun bu siyasəti yalnız siyasi və hərbi təşəbbüslərdən ibarət olmayıb, eyni zamanda Osmanlıları beynəlxalq ticarətdən əldə etdiyi gəlirdən məhrum etməyi nəzərdə tuturdu. XVII əsrin əvvəllərində I Şah Abbas cənub ticarət yollarının keçdiyi Bəsrə körfəzinin ən cənub sahillərini nəzarət altına almaq üçün təşəbbüs göstərdi. 1601-ci ildə Şiraz valisi Allahverdi xan İranın cənub-qərbində yerləşən Lar vilayətini ələ keçirdi. Növbəti il Səfəvi qüvvələri körfəzin cənubundakı adalardan biri olan Bəhreyni portuqallardan geri aldılar. 1603-cü ildə I Şah Abbas əsas diqqətini şimala yönəldərək on üç il əvvəl Osmanlıların ələ keçirdiyi əraziləri azad etməyə başladı [222,74-75; 259a,326-327].

Türkiyə tarixçilərinin təsdiq etdiyi kimi, XVII əsrin astanasında I Şah Abbas qazandığı hərbi uğurları daha da möhkəmləndirmək və güclü rəqibi Osmanlı dövlətinə qarşı Avropa dövlətləri ilə ittifaq yaratmaq üçün öz elçisi Hüseyinli bəy Bayatı Avropaya göndərdi [330,184; 263,250]. XVII əsrin əvvəllərində Səfəvilərin Avropa dövlətləri ilə ittifaq yaratmaq təşəbbüsünə Osmanlı hakim dairələrinin necə münasibət bəsləməsinə dair mənbələrdə hər hansı məlumat yoxdur. Lakin Osmanlı sarayı Səfəvilərin bütün fəaliyyətlərindən xəbərdardı və Avropa dövlətlərinə öz diplomatlarını göndərmək-

də davam edirdi. Bu dövrdə Avstriya ilə müharibənin davam etməsi və Cəlaləli üsyanları Osmanlı dövlətinə Səfəvilərlə ciddi məşğul olmağa imkan vermədi [255,79].

I Şah Abbasın elçiləri vasitəsilə Avropa dövlətləri ilə apardığı danışıqlar göstərdi ki, o, Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlamağa qərarlıdır. I Şah Abbas Azərbaycana yürüş üçün fürsət gözlədiyi bir dövrdə Salmas hakimi Qazi bəy yardım üçün ona müraciət etdi. Belə ki, Osmanlıların əlində olan Nihavənd qalası Alişgər hakimi Həsən xan tərəfindən ələ keçirilərək talan edildi və Səfəvi tacirlərindən biri Vanda Əhməd paşa tərəfindən tutularaq qətl edildi [235,154; 91,291-292]. Bu hadisələr Səfəvi şahına Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlamaq üçün imkan yaratdı. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Təbriz hakimi Əli paşanın Qazi bəyin sığındığı Qarnıyarıq qalasını mühasirəyə alması, 1603-cü ilin avqustunda onun oğlu Abdal xanı yardım üçün I Şah Abbasın yanına göndərməsi Səfəvi şahının müdafiəsiz qalan Təbriz üzərinə yürüşə başlamasına şərait yaratdı [164,222-223; 116,463; 263,260-261; 235,154].

Bu zaman Osmanlı dövləti artıq I Şah Abbasla hesablaşmaq gücündə deyildi. Çünki, I Şah Abbas olduqca təcrübəli siyasət və dövlət adamı idi, ordusunu yenidən təşkil edərək onu odlu silahlarla təchiz etmişdi. O, bəlkə də illərdən bəri Osmanlı qüvvələri ilə hesablaşmağı gözləyirdi. Avstriya ilə müharibə və Cəlaləli üsyanları I Şah Abbasa gözlənilən əlverişli fürsəti yaratdı [237,125].

Azərbaycanda Osmanlı ağalığına qarşı başlanan üsyanlardan istifadə edən I Şah Abbas 1603-cü il sentyabrın 14-də Azərbaycana yürüşə başladı. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, I Şah Abbas yürüşün gizli qalmasını münasib bildiyi üçün Mazandaranda ova çıxacağı xəbərini ətrafa yayaraq 2-3 minlik qüvvə ilə hərəkətə başladı. Digər qüvvələr yolda şaha qatıldı. Sentyabrın 27-də Səfəvi ordusu Təbrizi mühasirəyə aldı [164,223; 263,261; 91,295]. Şahın başçılığı altında Səfəvi ordusunun yürüşün on dördüncü günü Təbrizə yaxınlaşması şəhər əhalisinin Osmanlı hakimiyyətinə qarşı üsyana ruhlandırırdı. Üsyan etmiş Təbriz sakinləri şəhəri ələ keçirdi. Səfəvi ordusu şəhərə daxil oldu və Osmanlı ordusunun sığındığı qalanı aldı. Təbrizin azad edilməsi Səfəvi ordusunun qərbə doğru irəliləməsinə şərait yaratdı [91,295-296].

I Şah Abbas Culfanı və Naxçıvanı azad etdikdən sonra İrəvan qalasını ələ keçirməyi qərara aldı. 1603-cü il oktyabrın 18-də İrəvan qalası mühasirəyə alındı. Qalada Şərif paşanın 10 minlik Osmanlı qarnizonu möhkəmləndirilmiş üç istehkam xətti ilə müdafiə olunurdu. Buna görə də, mühasirə uzun müddət davam etdi. 1604-cü il iyunun 8-də İrəvan qalası ələ keçirildi [bax: 263,264-165; 235,155-157]. Osmanlı sultanı I Əhməd hərbi əməliyyatlarda dönüş yaratmaq üçün Cığaloğlu Sinan paşanı İrəvan üzərinə gön-

dərdi. Lakin qızılbaşlar tərəfindən ərzaq ehtiyatlarının məhv edilməsi onların vəziyyətini ağırlaşdırdı və qoşunda qarışıqlıq başlandı. 1605-ci il noyabrın 7-də Sufiyan döyüşündə I Şah Abbas Cığaloğlu Sinan paşanın ordusunu ağır məğlubiyyətə uğrattı [468,71; 4,257]. R.Kılıçın etiraf etdiyi kimi, Sinan paşanın bu səfəri iki ciddi və təhlükəli nəticələr doğurdu. Bir tərəfdən Anadoluda siyasi sabitlik pozuldu, digər tərəfdən də I Şah Abbas vaxtı ilə fəth olunmuş əraziləri geri qaytara bildi [237,126].

I Şah Abbas Sinan paşa üzərindəki qələbədən sonra qışın sərt keçməsinə baxmayaraq, Qarabağa daxil olaraq Gəncəni mühasirəyə aldı. 1606-cı il iyulun 4-də dörd aylıq mühasirədən sonra Səfəvi ordusu osmanlıların müqavimətini qıraraq Gəncəni azad etdi. Məhəmməd Ziyadoğlu Qacar Qarabağ bəylərbəyi təyin olundu. Gəncənin ələ keçirilməsi Lori, Tiflis və Dmanisin müqavimət göstərmədən təslim olmasına səbəb oldu [263,277; 361,66]. Səfəvi şahı Şirvanın və Dağıstanın azad edilməsilə Qafqaz əməliyyatını mümkün qədər tez başa çatdırmaq istəyirdi. 1607-ci ilin yazında Bakı və Dərbənd şəhərləri azad olundu. 1607-ci il yanvarın 9-da Şahın təslim təklifini Şirvan bəylərbəyi Əhməd paşa qəbul etmədiyi üçün Şamaxı üzərinə hücumla başlandı. Ciddi müqavimətə baxmayaraq, iyunun 27-də şəhər azad olundu. Zülfüqar xan Qaramanlı Şirvan bəylərbəyi təyin olundu [468,75-76; 4,258]. Beləliklə, 1603-1607-ci illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin gedişində Səfəvilərin Osmanlı ordusu üzərində qazandığı qələbələr nəticəsində Azərbaycan ərazisi tamamilə işğaldan azad olundu. Dövrün qaynağı olan «Karmelit xronikası»nda I Şah Abbasın əldə etdiyi uğurlar barədə deyilir: «*Şah Abbas 34 yaşında, orta çəkili, elə də kök deyil. O, həmişə kətan geyinir, fövqəladə gücə malikdir... İran (Səfəvi – T.N.) hökmdarı çox varlıdır, o, sələflərinin malik ola bilmədiyi bir çox əraziləri, o cümlədən Gilan və Lar knyazlıqlarını ələ keçirib. Tabeliyində olan ərazilərdən ona xeyli gəlir gəlir. İldə bir dəfə yeni il günü, martın 21-də hər kəs şaha hədiyyə gətirir. Şahın vəziri keçən il ona 50 min tümən, digərləri isə bir qədər az – 40 min tümən vermişdi. O, çox cəsarətlidir və müharibədə böyük nailiyyətləri var. Biz bütün bunların canlı şahidiyik. Onun hakimiyyəti xeyli ərazilərə – şərqdə Xorasanı tatarlardan geri alıb, şimalda Gilan onun tabeliyindədir. O, özünü artıq Kəngər körfəzinin tam sahibi kimi aparır. Qərbdə bir çox əraziləri türklərdən geri alıb – Ərdəbil, İrəvan, Naxçıvan, Ərzurum, Təbriz, Şirvan, Kürdüstan, Gürcüstan və digər ərazilər – Dəmirqapı Dərbənd onun nəzarəti altındadır. Qələbə nəticəsində o, türklərdən xeyli qənimət ələ keçirib, bunlar içərisində 400 ədəd top var ki, bunları da mən İsfahanda şəxsən öz gözlərimlə görmüşəm. Təbriz yaxınlığında türk sultanı İran (Səfəvi – T.N.) hökmdarı tərəfindən məğlub edildikdən sonra, Türk sultanı bir daha ona qarşı heç bir ordu göndərməyib» [499,158-161].*

Osmanlı ordusu üzərində əldə olunan qələbədən sonra Səfəvi sarayı Osmanlı dövlətilə sülh bağlamağa çalışsa da bu mümkün olmadı. Türkiyə tarixçilərinin qeyd etdiyinə görə, 1609-cu ilin fevralında baş vəzir Murad paşa Cəlalilər üzərinə son yürüşə çıxmaq üçün Üsküdarə keçmədən öncə, Şəmsəddin ağa Rumlunun gətirdiyi I Şah Abbasın məktubuna «güvənilən elçilər gəlsə sülhün bağlanmasına yardımçı olacağını, əks təqdirdə baharda səfərə çıxacağını» bildirdi [263,277; 237,127].

Osmanlı dövləti Azərbaycan torpaqlarının itirilməsi ilə razılaşmayaraq hər vaxtlə 1590-cı il sülhünün şərtlərini saxlamağa çalışırdı. Buna görə də 1610-cu ildə hərbi əməliyyatlar yenidən başladı. Aprel ayında Murad paşanın Azərbaycana yürüşü uğursuz oldu. Osmanlı ordusu Təbrizə kimi irəliləsə də, tərəflər hər hansı bir döyüşdən çəkildi [468,78; 4,259]. Görünür, I Şah Abbas Anadoluda cəlalilərin müqavimətinin qırıldığını və Avstriya ilə Jitvatoroq sülhünün bağlandığını nəzərə alaraq Osmanlı ordusu ilə vuruşmaq istəmədi [164,254]. Tərəflər arasında davam edən məktublaşmalar da gözlənilən nəticəni vermədi. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Səfəvilərlə döyüşmədən öz tələblərini onlara qəbul etdirməyi düşünən Murad paşa I Şah Abbasa Xeyrəddin Çavuş vasitəsilə göndərdiyi məktubunda «III Murad dövrü sərhədlərinin bərpası şərti ilə sülh təklif etsə də», Osmanlı ordusu Ərzuruma gəldiyi vaxt Osmanlı elçisi ilə bərabər göndərilən Səfəvi elçisi Şəmsəddin ağanın gətirdiyi cavabda «Sultan Süleyman Qanuni dövründə bağlanmış Amasya sülhünün şərtlərinin əsas götürülməsi» istənilirdi [164,254; 361,66; 237,127].

Osmanlı ordusu Qarsa gəldiyi zaman Quyucu Murad paşa I Şah Abbasa daha bir məktub yollayaraq barışıq haqqında səmimiyyət göstərməsi üçün sultana hədiyyələr göndərməsini bildirdi. Həmçinin Murad paşa Sultanın adına xütbə oxunan yerlərdən əl çəkilməsi şərti ilə sülh bağlamaq üçün vasitəçi olacağını bildirdi [164,254; 237,127; 91,298]. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, 1610-cu il noyabrın 16-da Təbrizin şimalında Acı çayın sahilində Osmanlı və Səfəvi ordusu 5 gün qarşı-qarşıya dayanaraq gözləmə mövqeyi tutdu. Murad paşa yenidən məktub göndərərək sülh bağlamaq üçün təklifini təkrar etsə də, verilən cavabda şərtlərin dəyişmədiyini, Amasya sülhünün əsas götürülməsi bildirildi. Bu zaman Osmanlı ordusu geri çəkilməyə başladı. Bunun səbəbi kimi orduda ərzağın çatışmaması və I Şah Abbasın gizli barışıq təklif etməsi göstərilir. Murad paşa I Şah Abbasın bu gizli təklifini qəbul edərək ordunun çəkilməsinə qərar verdi [164,255; 361,66; 155,1739; 237,127].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, həm Murad paşa, həm də I Şah Abbas sülhün bağlanması üçün ilk addım kimi qarşılıqlı olaraq əsirləri azad etdilər [164, 256-257; 116,23; 296,184; 237,127].

Lakin 1611-ci ilin avqustunda Murad paşanın ölümü ilə tərəflər arasında başlanan danışıqlar yarımçıq qaldı. Lakin baş vəzir təyin olunan Nasuh paşa I Şah Abbasın sülh təşəbbüsünü müsbət qarşıladı. Tərəflər sülh bağlamağa maraqlı olduqlarını bildirdilər. Danışıqların bu mərhələsində də əvvəllər olduğu kimi gürcü qızı Gülcarə fəal rol oynadı [469,27]. Səfəvi-Osmanlı sülh danışıqlarında qadın diplomatın iştirakını «Karmelit xronikası» da təsdiq edir. Orada deyilir: «*Türk sultanı Səfəvi hökmdarı ilə danışıq aparmaq üçün iki səfirini Təbrizə göndərdi. Bu heyətə Sultan sarayından bir xanım da eyni müzakirələrə qoşulmaq üçün daxil edilmişdi. O, Şah Abbasın xalası ilə danışıqlar aparırdı, belə deyilir ki, qadın böyük intellekt sahibidir və hər zaman şahın heyətində onu müşayiət edir. Bu məqsədlə Konstantinopola (İstanbula – T.N) da səfir göndərilməsinə baxmayaraq, heç bir nəticə əldə olunmadı...*» [499,161].

İsgəndər bəy Münşi qeyd edir ki, çar Simon şaha sadıq qaldığı üçün Tiflis qalasının idarəsi Məhəmməd Sultan Şəmsəddinlidən alınaraq onun nəvəsinə tapşırıldı [59,1464]. M.H.Svanidzenin fikrincə, dövrün qaynağı burada şübhə yoxdur ki, Simonun Osmanlı-Səfəvi danışıqlarında vasitəçi olduğunu nəzərə çatdırmışdır [469,27]. Osmanlı dövləti ilə müharibə Səfəvi şahını müttəfiqlərlə hesablaşmağa və bəzən onların tələblərini yerinə yetirməyə vadar etdi. İstanbudadakı fransız səfiri de Salinyak 1609-cu il sentyabrın 15-də Fransa kralına yazırdı: «*Səfəvi ölkəsindən olan qadın bu işə yaxından cəlb olunmuş və sərbəst şəkildə şahın və sultanın yanına gələ bilir. O, artıq üç gündür buraya gəlmişdir ki, onlar arasında sülh bağlasın*» [521,302].

Osmanlı baş vəziri Nasuh paşa I Şah Abbasın elçilərini şahın məktubu və hədiyyələri ilə Diyarbəkrdə qəbul etdi. Səfəvi elçi heyətinə qazıəsgər Qazı xanın rəhbərliyi altında İsfahan qazısı Muizzi İsfahani və Qəzvin qazısı Hüseyin Yəzdi daxil idi [263,277; 164,257; 237,127-128]. Qazı xanın rəhbərliyi və gürcü diplomatın müşayiəti ilə Səfəvi elçiləri 1612-ci il sentyabrın 27-də İstanbula çatdı. J.Hammer qeyd edir ki, bu həmin qadın diplomat idi ki, əvvəllər Osmanlı baş vəzirinin tapşırığı ilə Səfəvilərlə sülh danışıqlarını aparmışdı [436,27-28]. Türkiyə tarixçilərinin təsdiq etdiyi kimi, Səfəvi elçiləri oktyabrın 17-də I Sultan Əhməd tərəfindən qəbul edildi. I Şah Abbasın məktubu və hədiyyələr sultana təqdim olundu. Səfəvi elçiləri 200 tay ipək xəracı da özləri ilə İstanbula gətirdi. 1612-ci il noyabrın 20-də İstanbulda Səfəvi-Osmanlı sülhü imzalandı [263,257; 237,128].

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, bağlanmış sülhün şərtlərinə görə: Səfəvilər Osmanlı sultanına hər il 200 tay ipək xərac verəcək; Sultan Süleyman Qanuni zamanında Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında Amasya sülhünün müəyyən etdiyi sərhədlər qəbul edilir; Osmanlı hakimiyyətində qalan ərazilər onlarda saxlanılır; İraq sərhəddindəki qiyamçı bəylərə, Şəhrizor

əyalətini işğal edən Xilav xana və Seyyid Mübarəkə Səfəvilər tərəfindən yardım edilməyəcək; Dağıstan Şamxalı başda olmaqla Osmanlılara tabe olan xanlara hər hansı müdaxilə edilməyəcək və buradakı Osmanlı hakimiyyəti tanınacaqdır; Rusların Terek çayı üzərində inşa etdikləri qalanı dağıtmaq və onları uzaqlaşdırmaq məqsədilə təşkil olunacaq yürüş Səfəvi tərəfi mane olmayacaq və yardım edəcəkdir; Səfəvi ölkəsindən olan hacılar Bağdad və Bəsrə üzərindən deyil, Hələb-Şam üzərindən Həccə gedib gələcək; İranda şiələr sünni böyüklərinə küfür etməyəcək; Sultan Süleyman Qanuni dövründə təsbit edilən Osmanlı-Səfəvi sərhədlərini müəyyən etmək üçün Osmanlı tərəfini Bağdad bəylərbəyi Mahmud paşa və Van bəylərbəyi Mehmed paşa təmsil edəcəkdir [164,257-258; 361,66-67; 263,90-91; 235,167-168]. Səfəvi tərəfinə isə Çuxursəd bəylərbəyi Əmirgünə xan Ustaclı və Məhəmmədqulu xan rəhbərlik edəcəkdilər [468,79; 4,261].

Burada diqqəti cəlb edən cəhət əvvəlki Səfəvi-Osmanlı sülh müqavilələrindən fərqli olaraq bu sülh müqaviləsini tanınmış din xadimlərinin bağlanması idi. Səfəvi elçilərinə tanınmış şiə ruhanisi rəhbərlik etdiyi üçün Osmanlı tərəfini də Xoca Sadəddin Əfəndinin oğlu şeyxülislam Mehmed Əfəndi təmsil etmişdi [243,58-59]. Səfəvi şahının elçiləri I Sultan Əhməd tərəfindən təkrar qəbul edildi və geri dönmələrinə icazə verildi. Ərzurum bəylərbəyi Həsən paşanın və İncili Mustafa Çavuşun müşayiəti ilə Səfəvi elçiləri 1612-ci ilin noyabrında geri qayıtdı [164,257-258; 361, 66-67; 263,278; 235,167-168]. Səfəvi-Osmanlı sülhünün bağlanması nəticəsində tərəflər arasında doqquz ilə yaxın davam edən müharibəyə son qoyuldu.

İstanbul müqaviləsi rəsmi olaraq Amasya sülhünün (1555) bərpa edildiyini nəzərdə tutsa da, müəyyən fərqlər var idi. Belə ki, 1612-ci il müqaviləsinə görə, Şəhrizor əyaləti, Kürdüstanın bir hissəsi və Bağdad əyalətinin müəyyən hissəsi Osmanlı dövlətinə verilirdi. Müqavilə bağlanan zaman bu ərazilər Səfəvilərin nəzarətində olsa da, sülhə görə Osmanlılara verildirdi. Həmçinin sülh bağlanan zaman Osmanlı dövlətinin nəzarətində olan Şərqi Mesxeti və Axalsık 1555-ci il sülhünə görə Səfəvi dövlətində olmuşdu [70,12-13; 91,301]. Bu məsələ ilə bağlı İsgəndər bəy Münşi maraqlı məlumat verir: «*Cənnət aşiyanlı mərhum padşahların imzaladıqları əvvəlki sazişdən uzun müddət keçdiyi üçün, hazırlanan yeni sənəd ilə əlaqədar çoxlu ixtilaf ortaya çıxdı. Məsələn: sabiq sülh sazişinə görə bütün Gürcüstandan Mesq (yəni Mesxeti – T.N.) və Axisqə qalaları bu tərəfin sərhədi kimi tanınmasına baxmayaraq, indiyədək rumiyyənin əlində qalmaqda idi. Ərəbistan və Bağdad tərəfində də bəzi qala və mahallar rumiyyə sərhədinə daxil olduğu halda, hal-hazırda bu tərəf adamlarının əlindədir və onların boşaldılıb bir tərəfdən başqa tərəfə verilməsi olduqca çətindir. Əvvəla, ona görə ki, sülh sazişində göstərilmişdi: İmzalanma zamanı hər iki tərəf adamlarının*

əlinə mövcud olan yerlər heç bir dəyişikliyə uğramadan saxlanılsın, tərəflər onlara şərik çıxmasınlar» [59,1546-1547; 468,79; 91,301]. Beləliklə, Səfəvi dövləti Osmanlılara nəinki 1555-ci il sülhünə görə onlara məxsus əraziləri deyil, həm də Şərqi Mesxetini güzəştə getmişdir. Buna görə də, 1612-ci il sülhü sərhəd məsələlərində 1555-ci il müqaviləsinin şərtlərini təkrar etmədi. Bundan başqa, Amasya sülhündən fərqli olaraq Səfəvi dövləti hər il Osmanlılara 200 tay ipək ödəyəcəkdi. Maraqlıdır ki, dövrün Səfəvi qaynaqlarında sülhün bu şərti ilə bağlı heç bir məlumat yoxdur [bax: 468,79]. Müqavilənin şərtlərində bununla bağlı rəsmi olaraq heç nə deyilməsə də, Osmanlı tarixçilərinin əsərlərində bununla bağlı məlumatlar verilmişdir [255,92; 469,29]. Firudin bəyin əsərində 1612-ci il İstanbul sülhünün şərtləri öz əksini tapmışdır. Lakin, sülhün şərtləri arasında Osmanlı dövlətinə ildə 200 tay ipək bac verilməsi məsələsi yoxdur [bax: 186,257-261]. R.Kılıçın əsərində də sülhün şərtləri ilə bağlı Firudin bəydən gətirilən məlumatlar arasında həmin məsələyə toxunulmamışdır [235,168-169].

İstanbul sülhünün şərtləri arasında diqqəti cəlb edən mühüm cəhət Səfəvi-Osmanlı müqaviləsində ilk dəfə idi ki, «Şimali Qafqaz məsələsi»nin öz əksini tapmasıdır. Müqaviləyə görə, Şamxal xan və digər Dağıstan hakimləri Sultanın sadıq xidmətçiləri elan edilirdi. Beləliklə, Osmanlı dövləti Şimali Qafqazın müəyyən hissəsində möhkəmlənir və zərurət olarsa Səfəvilərə qarşı müharibədə bu ərazidən plasdarm kimi istifadə edə bilərdi. Bununla da, Osmanlılar Cənubi Qafqazın şərqində, xüsusən də Kartli və Kaxetdə bar verən hadisələrə nəzarət etmək imkanı qazanırdılar [70,13; 78,204-205]. Buna baxmayaraq, 1612-ci il sülhü Osmanlı dövlətinin hərbi qüdrətini zəiflətməmiş oldu. Çünki o, 1590-cı il sülhü ilə qazandığı əraziləri itirmiş oldu.

Sülhün şərtləri arasında Osmanlı sultanının vacib şərtlərindən biri də o idi ki, «rusların bu yerlərə yürüşlərinin qarşısını almaq məqsədilə onlar tərəfindən tikilmiş olan Tarku qalasının dağıdılması barədə sultanın fərmanı olarsa, onda şah bu işə maneçilik törətməsin». Belə bir şərti irəli sürən Osmanlı dövləti Səfəvilərlə Moskva knyazlığı arasında mümkün ittifaqın yaranmasına mane olmağa çalışırdı [468,79; 4,259].

1612-ci il İstanbul sülhü 1590-cı il sülhü ilə müqayisədə I Şah Abbas üçün irəliyə doğru atılmış mühüm addım idi. Lakin, Səfəvi şahı da 1555-ci il sülhünü tamamilə bərpa etmədiyi üçün razı qalmadı. Bununla belə, vaxtı ilə itirilmiş Azərbaycan torpaqlarının Osmanlı işğalından azad edilməsi Səfəvi imperiyasının keçmiş qüdrətinin bərpası yolunda qazanan mühüm qələbə idi [70,13; 91,303].

Türkiyə tarixçilərinin araşdırmalarında İstanbul sülhünün (1612) bağlanması üçün il sonra sülhün şərtlərinin pozulmasına xüsusi diqqət yetiri-

lir. Səfəvi-Osmanlı sülhünün pozulmasına səbəb sərhədlərin təyin olunmasındakı mübahisələr və I Şah Abbasın Osmanlılara verməli olduğu 200 tay ipəyi göndərməməsi idi [235,169; 237,130]. Osmanlı-Səfəvi sərhədlərini Sultan Süleyman Qanuni dövründə olduğu kimi müəyyən etməyi qəbul etmələrinə baxmayaraq, Səfəvi nümayəndəsi Əmirgünə xanın 1614-cü ildə Van bəylərbəyi ilə danışıqlarda Axıskanın Qanuni dövründə Səfəvilərdə olduğunu irəli sürməsi anlaşılmaqlıq yaratdı. Buna görə də, Osmanlı hökuməti Səfəvi elçisi Qazı xanla danışıqlarda əldə olunan qərarlara zidd olan bu cür hərəkətlərin sülhü pozacağını bildirdi [263, 278; 235,169-170]. Şübhəsiz ki, Axıska qalasının Osmanlı nəzarətində qalması və Səfəvi sarayının 200 tay ipəyi göndərməməsi 1612-ci il sülhünün möhkəm olmadığını göstərdi [4,259].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1612-ci ildə İstanbulda imzalanan Osmanlı-Səfəvi sülhünün mətnində ipəklə bağlı hər hansı bir şərtədən bəhs olunmasa da [bax: 186,257-261], dövrün Osmanlı səlnamələrinə görə, bağlanmış sülhün şərtlərindən biri ipəklə bağlı olmuşdu. I Şah Abbas geri aldığı torpaqların əvəzinə Osmanlı dövlətinə hər il 100 tay ipək və 100 tay da qiymətli qumaş göndərəcəyinə söz vermişdir. Lakin bu şərtlər yerinə yetirilmədiyinə görə müharibə yenidən başlamışdı [255,92 qeyd 222].

1612-ci ildə Osmanlı dövləti ilə sülh bağladıqdan sonra I Şah Abbas yenidən diqqətini cənuba yönəltdi. Son dövrlərdə ispanlarla yaranmış münasibət dəyişdirildi. 1614-cü ildə İmamqulu xanın rəhbərliyi altında Səfəvi ordusu portuqalların İran sahillərində son dayağı olan Gombroon (Bəndər-Abbas) qalasını ələ keçirdi [510,83].

R.Kılıçın fikrincə, I Şah Abbasın ipəyi göndərməməsinə səbəb Osmanlı dövlətinin Avropada apardığı müharibələrlə bağlı Alman imperatoru ilə müəyyən razılığa gəlməsi ilə bağlı olmuşdu [235,170; 237,131]. Türkiyə tarixçisi bu razılaşmanın mahiyyəti ilə bağlı hər hansı bir məlumat verməkdən çəkinmişdir. Bu dövrdə Osmanlı dövlətini narahat edən məsələlərdən biri də, Səfəvi paytaxtına danışıqlara göndərilən Osmanlı elçisi İncilli Mustafa Çavuşun I Şah Abbas tərəfindən saxlanılması və iki il keçməsinə baxmayaraq, geri göndərilməməsi idi. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, bu səbəbdən 1615-ci il mayın 22-də baş vəzir Qara Mehmed paşa Səfəvilər üzərinə yürüşə çıxmaq üçün Üsküdarə keçdi [361,67; 263,279; 164,262; 235,170]. Bu məsələyə öz münasibətini bildirən Y.Öztuna Osmanlı dövlətinin sülhün şərtlərini pozmasına haqq qazandıraraq yazır ki, Osmanlı dövləti Səfəvilərə qarşı müharibəyə başlamağa qərar verməkdə haqlı idi. Çünki böyük əraziləri tərk etmək bahasına imzaladığı İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə I Şah Abbas riayət etməmişdi [296,135].

Qeyd etmək lazımdır ki, heç də Türkiyə tarixçilərinin qeyd etdikləri kimi, I Sultan Əhmədın İstanbul sülhünün şərtlərini pozaraq Səfəvi dövlə-

tinə qarşı yeni müharibəyə qərar verməsi yalnız I Şah Abbasın illik xəracı göndərməməsi və Axıska ilə bağlı narazılıq deyildi. Burada diqqəti cəlb edən cəhət Osmanlılarla sülhün bağlanmasından sonra I Şah Abbasın Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasətində daha fəal addımlar atması idi. 1613-cü ilin oktyabrında I Şah Abbasın yerli əhalini itaətə gətirmək üçün Gürcüstana təşkil etdiyi yürüş uğurla başa çatdı. Səfəvilərin Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi Osmanlı rəsmi dairələrini ciddi şəkildə narahat etməyə başladı. I Şah Abbas sülhün pozulmasına yol verməmək üçün Zakir ağa Quşçunu sultan I Əhmədə və Nasuh paşaya ünvanladığı məktublar və Gürcüstandan əldə olunan qənimətlərdən olan qızıl tacla birlikdə İstanbula göndərdi [59, 1572; 255,92-93]. Lakin buna baxmayaraq, I Sultan Əhməd Səfəvilərə qarşı müharibəyə qərar verdi və Mehmed paşanı sərdar təyin etdi. Gürcüstanda olan I Şah Abbas Mehmed paşanın sərdar təyin edilməsindən narahat olaraq elçisi Abbasqulu bəyi İstanbula göndərdi [255,96]. Lakin Osmanlı sultanı yürüş qərarından imtina etmədi. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, 1615-ci ilin iyununda Mehmed paşanın yüz minlik ordu ilə yürüşə başlayaraq Hələbdə qışladığını xəbər alan I Şah Abbas yeni müharibənin qarşısını almaq üçün elçisi Qasım xanı iki yüz tay ipək və Osmanlı elçisi İncili Mustafa Çavuşla birlikdə İstanbula göndərdi [361,67; 164,262; 296,185; 116,28; 235,170; 255,96]. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, min nəfərə yaxın Osmanlı əsiri azad edilərək Osmanlı elçisi ilə birlikdə yola salındı. Sülh sazişini poza bilən heç bir məsələyə yol verilmədi [59,1573]. Lakin Səfəvi şahının müharibənin qarşısını almaq üçün göstərdiyi bu təşəbbüs cavabsız qaldı. Səfəvi elçisi I Sultan Əhməd tərəfindən qəbul edilməyərək Yeddiqüllədə həbsə atıldı [361,67; 164,261; 296,185-186; 235,170]. Osmanlı sultanının Səfəvi şahının müharibənin qarşısını almaq üçün atdığı bu addımı rədd etməsinin səbəbləri aydın olmasa da, Türkiyə tarixçiləri bunu I Şah Abbasın yalnız bir illik ipək xəracı göndərməsilə izah etməyə çalışırlar [361,67; 164,262; 296,186; 235, 170]. Beləliklə, sərhəd məsələlərindəki anlaşılmazlıq, Osmanlı elçisi İncilli Çavuşun saxlanması və sərhəd məsələsindəki anlaşılmazlıq 1615-ci ildə Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin yenidən başlanmasına səbəb oldu.

1616-cı ilin aprelində Mehmed paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusu yürüşə başlayaraq Qarsa gəldi. Yürüşdə məqsəd İrəvan şəhərini səfəvilərdən almaqdı [235,170]. Mehmed paşaya yolda Rumeli bəylərbəyi Davud paşa, Diyarbəkr bəylərbəyi Dilavər paşa ilə Van bəylərbəyi Təkəli Mehmed paşa öz qüvvələri ilə qoşuldu. 1616-cı il sentyabrın 11-də Osmanlı ordusu İrəvanı mühasirəyə aldı. I Şah Abbas qorçiləri, Xorasan dəstəsini və İsfahan tüfəngçilərini irəvanlıların köməyinə göndərdi. Türkiyə tarixçiləri etiraf edir ki, İrəvanın mühasirəsi osmanlılar üçün çox çətin oldu. Mühasirənin uzanması Osmanlı ordusunun vəziyyətini daha da çətinləşdirdi. Os-

manlı ordusunun ərzaq və sursat çatışmamazlığı ilə üzləşməsi Mehmed paşanı Xəlil adlı elçini I Şah Abbasın yanına barışıq üçün göndərməyə məcbur qoydu. I Şah Abbas da öncə Beydilli Saru Sultani, sonra isə Çıraq Sultan Ustaclını elçi göndərərək barışıqın şərtlərini müzakirə etmək üçün dörd gün vaxt istədi [361, 68; 164,264; 296,186; 235, 171; 255,104]. Səfəvi şahı İrəvanın mühasirəsinin dayandırılması, İstanbul sülhünə görə veriləcək bacın 100 tay ipəyə endirilməsini təklif etdi və bu şərtlər Mehmed paşa tərəfindən müsbət qarşılandı. Lakin İrəvan qalasını bərpa etmək üçün vaxt qazanan və qışın yaxınlaşması üzündən Osmanlıların geri dönəcəyini bilən I Şah Abbas verdiyi sözü tutmamıdığı üçün mühasirə davam etdirildi. Lakin qalanın müdafiəsi möhkəm olduğu üçün noyabrın 5-də mühasirə dayandırıldı [296,186].

İsgəndər bəy Münşi İrəvanın mühasirəsinin dayandırılması və sülh danışıqlarının başlanması üçün göstərilən təşəbbüslə bağlı yazır: «*Sərdar qalanı əldə saxlaya bilmədiyi üçün məyus olaraq sülh danışıqı məsələsini ortaya gətirdi. O, sabiq sülh şərtlərini təzələmək məqsədi ilə Çıraq Sultana demişdi ki, Nəsu paşa və Qazi xan arasında razılaşıdırılmış bəzi sülh şərtlərinə qızılbaşlar tərəfindən əməl olunmamışdır. Əlahəzrət cavabında buyurdu: «Bizim tərəfimizdən əhd-peymanə müxalif olan heç bir iş baş verməmiş və sülh şərtlərinə əməl olunmuşdur. Rumilər isə sazişi pozaraq, tamamilə sönmüş olan fitnə atəşini yenidən alovlandırdılar. Bu yürüş zamanı insanların qanının axıdılmasından başqa, dünya və axirət padşahlarından bu dövlətə hansı mənfəət yetişdi? Bir halda ki, siz hal-hazırda səhvinizin islah olunması məqamına gəlmisiniz, bizim fəqət bircə sözüümüz vardır. Əgər sülh barədə sizin başqa sözünüz vardırsa buyurun deyin. Nəsu paşa həyatda yoxdursa da, Qazi xan hələ sağdır. Sizinlə birgə olan paşalarınızdan Dilavər paşa, Baqi paşa və Hafiz Əhməd paşanın bu işlərdən xəbərləri vardır. Tərəflərin etimad sahibləri olan adamları tərəfindən müəyyənləşdirilmiş və möhürlənmiş Azərbaycan sərhədlərinə aid sənəd mövcuddur. Əgər məsləhət bilsələr, biz Qazi xanı həmin paşlarla danışıq aparmaq üçün göndərərək» [59,1619; 91,306-307].*

I Şah Abbas yenə də Osmanlılarla həlledici döyüşə girmək fikrindən daşındı, Osmanlı ordunu mühasirəyə almağı, geriyə yolunu bağlamağı və hər vasitə ilə qoşuna ərzaq gətirilməsinə mane olmağa qərar verdi. Qışın sərt keçməsi, epidemiyə və aclıq qələbəyə inamını itirmiş osmanlıları geri çəkməyə vadar etdi [4,260].

Türkiyə tarixçilərinin etiraf etdiyi kimi, Osmanlı ordusunun İrəvan səfəri gözlənilən nəticəni vermədi. Osmanlı ordusu ağır itki verdi. Ərzuruma geri dönmə zaman 4 min əsgər və minlərlə heyvan məhv oldu [296,186]. İsgəndər bəy Münşinin fikrincə, osmanlılar bu yürüşdə 40 min qüvvə itirdi

[59,1620]. İstanbuldakı alman elçi heyətinin üzvü olan C.A.Verner yazır ki, İrəvan yürüşünün uğursuz olduğunu öyrənən I Sulttan Əhməd baş vəzir Mehmed paşanın öldürülməsini əmr etsə də, onun arvadı olan sultanın bacısının iş qarışması nəticəsində o, edamdan xilas oldu və şəhərdən sürgün edildi [368,72-73].

Səfəvi hökmdarı Osmanlı sərdarı ilə danışıqlar aparmaq üçün Qazi xanı Ərzuruma göndərdi. «*Sərdar və paşalar ona izzət və ehtiram göstərdilər və Qızılbaş hücumunun qorxusundan Ərzurumadək onlarla birlikdə getməsini xahiş etdilər. Ərzurumda sülh və onun şərtlərinin sabiqdə olduğu kimi saxlanması barədə danışıq keçirildi, Qazi xanı mürəxxəs etdilər, sərdarın özü isə öz adamları və əyanlarla birlikdə İstanbula rəvan oldu*» [59,1620; 91,308].

Lakin Osmanlı sərdarı İstanbula qayıdan zaman I Sulttan Əhməd onu Qızılbaşlarla müharibədə və İrəvanı tuta bilməməkdə təqsirləndirərək vəzirlərdən və sərdarlıqdan kənarlaşdırdı. Xəlil paşa baş vəzir və sərdar təyin olundu. Sulttan onu Azərbaycana yürüşə hazırlaşmaq və qüvvə toplamaq üçün 1617-ci ildə Diyarbəkər göndərdi [59,1624; 91,308-309].

1617-ci il iyunun 15-də baş vəzir Xəlil paşa Səfəvilərə qarşı «Ərdəbil səfəri» adı ilə tanınan yeni yürüşə başladı. Krım xanı Canbəy Gəray I Sulttan Əhmədin əmri ilə 40 minlik ordu ilə Gəncə, Naxçıvan və Culfa bölgələrini talan edərək Sulttanın qüvvələri ilə birləşdi [361,68; 164,266; 296,187]. Bu zaman I Şah Abbas sülhə təşəbbüs göstərsə də, I Sulttan Əhməd onun səmiyyətinə inanmadığı üçün bu təklifi rədd etdi [296,187].

1617-ci il noyabrın 22-də I Sulttan Əhmədin yerinə I Sulttan Mustafanın taxta keçməsi ilə bir ilə yaxın zindanda saxlanılan Səfəvi elçisi Qasım xan azad edildi və I Şah Abbasa məktub göndərildi [255,109]. 1618-ci il fevralın 26-da hakimiyyətə II Sulttan Osman keçdikdən sonra onun taxta keçməsini xəbər vermək üçün Ömər ağa Səfəvi sarayına göndərildi. Osmanlı ordusunun yürüş xəbərini alan I Şah Abbas Ömər ağa ilə birlikdə elçisi Məhəmməd Hüseyin Əbhərini Xəlil paşanın yanına göndərdi. O, İrəvanın mühasirəsi zamanı Mehmed paşa ilə müzakirə olunan şərtlər çərçivəsində sülhə hazır olduğunu bildirdi [59,1659-1660; 255,111; 91,310]. Məhəmməd Hüseyini nəzarət altına alan Xəlil paşa İstanbuldan döndən Qasım xanla birlikdə Ömər ağanı şahın yanına göndərdi. O, III Murad dövründə olduğu kimi Səfəvi şahzadələrindən birinin girov göndərilməsini və 200 tay ipəyin verilməsini tələb etdi [255,111]. Lakin davam edən danışıqlar bir nəticə vermədi.

1618-ci ilin mayında Osmanlı sultanı II Osmanın əmri ilə Xəlil paşa Diyarbəkərdən Azərbaycana doğru yürüşə başladı. Onlarla birlikdə II Canbəy Gəray xanın rəhbərliyi altında Krım xanının qüvvələri də hərəkət etdi. I

Şah Abbas Osmanlı ordusunun yaxınlaşdığını nəzərə alaraq Təbriz şəhərini, sonra isə Ərdəbili boşaltdırdı [4,260]. Bu zaman I Şah Abbas osmanlılarla sülh bağlamağa təşəbbüs göstərərək vaxtı ilə əsir götürülmüş Krım xanının vəliəhdi Şahin Gərayı azad etdi. Lakin, iki tərəf arasında bir neçə dəfə elçi göndərilməsinə baxmayaraq, sülhün şərtlərində razılıq əldə olunmadı [296, 187].

İsgəndər bəy Münşi bununla bağlı yazır: «*Elçi təyin edilən Həsən ağa adlı bir çavuş o vaxtlarda Ruma gələn, Sultan Mustafanın cülusu zamanı geri qayıtmaqdan ötrü ondan izn alan Mazandaran sipəhsaları Qasım bəy ilə birlikdə Xəlil paşanın yanında oldu, şahın adına yazılan məktubu Qəzvin darüssəltənəsində şaha təqdim etdi... Həmin məktubda... Sərdar və baş vəzir olan Xəlil paşa əziz atamın fərmanı ilə Qızılbaş sərhədində nizam-intizam işləri ilə məşğul idi. Biz sülh və cəng işində ona ixtiyar vermişik ki, dövlətin tələbinə uyğun hərəkət etsin*» [59,1659; 91,309-310]. Osmanlı elçisinin gəlişindən, ona göstərilən məktubun məzmunundan, həmçinin sülh sazişinin hazırlanacağından agah olan Xəlil paşanın məktubundan hali olduqdan sonra I Şah Abbas baş verəcək böyük fitnə-fəsaddan çəkinərək vəzirlərdən və qələm əhlindən biri olan Məhəmməd Hüseyn Əbhərini elçi kimi Xəlil paşanın yanına yolladı. Onun yazdığı məktubun məzmunu belə idi: «*Sultan Əhmədin dövründə Nəsuh paşa və başqa xeyirxah adamların vasitəçiliyi ilə tərəflər arasında sülh yaranmışdı. Bizim tərəfimizdən böyük seyid və üləmalardan olan Qazi xan Sədr elçi sifətiylə getdi və müfti, qazi və Rum əyanlarının iştirakı ilə dostluq sazişi imzalandı. Tərəflər arasında o zaman elçi gediş-gəlişi davam etməkdəydi. Bu tərəfdən sülh əleyhinə heç bir hərəkətin olmamasına baxmayaraq, Sultan Əhməd xan əhd-peymanı pozdu. Öküz Məhəmməd paşanı ağır qoşunla İrəvan üzərinə yolladı... Bir halda ki, Sultan Osman sülh və cəngin ixtiyar cilovunu Xəlil paşanın əlinə tapşırmışdır, biz də əhəlinin faydası və müsəlmanların vəziyyətinin yaxşılığından ötrü sülhə razılıq vermişik. Sözümlər elə əvvəlki sözdür... Yox əgər, buna razılıq əldə olunmazsa və cəng iddiasına düşərlərsə, biz buna hazırıq*» [59,1659-1660; 91,310].

Səfəvi elçisinin Xəlil paşa ilə apardığı danışıqlar barədə məlumat Mazandaran sipəhsaları Qasım bəy və Osmanlı elçisi Osman ağa vasitəsilə I Şah Abbasa çatdırıldı. Maraqlıdır ki, Xəlil paşanın öz elçisini Səfəvi şahının yanına göndərməsinə baxmayaraq, Osmanlı ordusuna Təbriz istiqamətində yürüş əmri verilmişdi. Bunu nəzərə alan I Şah Abbas Təbriz şəhərini boşaltdırmışdı. Səfəvi hökmdarı Osman ağa ilə danışıqlarda açıq şəkildə bildirmişdi ki, sizin əməlləriniz sözlərinizlə uyğun gəlmir. Buraya bu cür qorxusuz yürüşün bizimlə döyüş üçün gəldiyinizə dəlalət edir. Elçi sərdarın adından üzrxahlıq edərək bildirmişdi ki, «*Bizim belə irəliləməyimizə ərzəqin*

və başqa zəruri malların yoxluğu səbəb olmuşdur. Məhz buna görə də, bir-iki köç irəli gəldik ki, tərəflər arasında sülh danışıqları başlayanadək Rum əsgərləri azuqə darısqallığı çəkməsinlər. Əslində isə biz burada sizin bir neçə günlük mehmanlarınızıq» [59,1662]. Osmanlı elçisi yola salındı, Qasım bəyə münasib məsləhətlər verildi və yenidən elçi göndərildi. Səfəvi şahı ehtiyat tədbirlərinə əməl edərək Ərdəbil şəhərini də boşaltdırdı [59,1662]. İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, Krım xanı Canı bəy Gəray və həmçini Osmanlı paşaları Xəlil paşaya bildirdilər ki, bir neçə ildir ki, Qızılbaş ordusu ilə müharibə uzanmaqdadır. Tatar ordusu daha bundan artıq bu diyarda qala bilməz və müharibə istəyir. Xəlil paşanı onların tələbi ilə razılaşmağa vadar etdilər [59,1663-1664; 91,310].

1618-ci il sentyabrın 10-da Sərab vilayətinin Ərəştəban və Səkəmsaray qəsəbələri arasındakı düzənlikdə, Sınıq körpü adlı yerdə Səfəvilərlə Osmanlı qoşunu arasında həlledici döyüş baş verdi. Y.Öztuna etiraf edir ki, bu döyüşdə Osmanlı ordusu 15 min qüvvə itirərək ağır məğlubiyyətə uğradı. Döyüşdə üç Osmanlı bəylərbəyi öldürüldü və ikisi də əsir düşdü [296,188]. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Sınıq körpü döyüşündən sonra Xəlil paşanın Ərdəbil üzərinə yürüşə qərar verməsi tərəflər arasında sülh danışıqlarının bərpa olunmasına səbəb oldu [164,274-275; 296,188; 235, 172]. I Şah Abbas Osmanlı ordusunun Azərbaycanı talan etməsinin qarşısını almaq məqsədilə Xəlil paşaya 800 qatar dəvə yükü ərzaq göndərdi [296, 188]. Bu faktı İsgəndər bəy Münşi də təsdiq edir. O, yazır ki, düşmənçiliyi dostluğa çevirən sərdar bildirmişdi ki, biz bundan sonra o həzrətin mehmanlarıyıq. «*Elə bu sözə görə dost və düşməne qarşı fitri lütfkarlığı olan və mehmannəvazlıq qanun-qaydasına əməl edən şah, dünya hökmdarlarının adətlərinin əksinə olaraq, şahana bir inayətlə sərdar və rumiyyə əyanları üçün beş yüz dəvə ilə un, düyü, yağ, qənd, nabat, mürəbbə, qoyun, müxtəlif çeşidli meyvələr və sair ərzaq və heyvan yemi müəyyənləşdirdi, onları münasib vaxtda sərdarın ordusuna çatdırmaqdan ötrü sipəhsaların yanına yoladı*» [59,1669; 91,312].

Bu tərəflər arasında sülh danışıqlarının sürətləndirilməsini təmin etdi. Y.Öztuna Səfəvi-Osmanlı sülhünün 1618-ci il sentyabrın 26-da Ərdəbildə imzalandığını göstərir [296,188]. Lakin digər Türkiyə tarixçiləri sülhün Sərabda bağlandığını qeyd edirlər [164,275-276; 243,61; 235,172; 255,120; 134,70]. Ə.Ə.Rəhmani yazır ki, tarixşünaslıqda səhvən Sərab sülhü kimi qeyd olunan 1618-ci il Səfəvi-Osmanlı müqaviləsi Mərənddə imzalanmışdır [468,82].

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Səfəvi-Osmanlı sülhünə görə, Sultan Süleyman Qanuni dövründə imzalanan Amasya sülhünə görə təyin edilən sərhədlər əsas götürülür; Qars və Axıska qalaları Osmanlılarda qalır; Səfəvilər Osmanlı hakimiyyətində qalan Dağıstan hakimlərinə hücum edilməyə-

cək; Əsirlər qarşılıqlı olaraq sərbəst buraxılacaq; Səfəvi şahı hər il xərac olaraq 100 yük ipək göndərəcək; Səfəvi ölkəsində peyğəmbərin bəzi əshabına küfr və lənət oxunması qadağan olunacaqdır [235,172; 255,120]. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, bu şərtlər baş vəzir Qara Mehmed paşa tərəfindən qəbul edildiyi halda, Sultan tərəfindən rədd edilmişdi [363, 68; 165,274-275; 296,188; 235,172]. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, Xəlil paşa şahdan xahiş etdi ki, Qızılbaş tayfalarından mötəbər bir adamı elçi təyin eləyib, sülh barədə əhdnaməni öz möhürü ilə möhürləsin və bu elçini Sultan Osmanın padşahlığını təbrik etməkdən ötrü Osmanlı sarayına göndərsin. Səfəvi hökmdarı Xəlil paşanın üzrxahlığını qəbul etdi, xeyrxah və sülh istəyən adam olan Van bəylərbəyi Mehmed paşanı bir neçə başqa əsirlə birlikdə azad edərək, sərdarın yanına yolladı. Şah təcrübəli şəxs olan, Hindistan elçiliyindən qayıdan Yadigar Əli Sultanı mübarək əhdnamə, layiqli töhfələr və dostluq məktubu ilə İstanbulla yola saldı [59, 1669; 91, 313].

Naima Mustafa Əfəndi yazır ki, sülhün təsdiq edilməsi üçün Səfəvi elçisi Yadigar Əli Sultan 1619-cu ilin aprelində İstanbulla gəldi. O, özü ilə yüz tay ipək, dörd fil, bir kərgədan və digər hədiyyələr gətirmişdi [276a,448]. 1619-cu il sentyabrın 29-da sülhün təsdiqi üçün İstanbulla gələn Səfəvi elçisinə sultan II Osmanın Səfəvi-Osmanlı sülh müqaviləsini təsdiq etməsi barədə məktubu təqdim olundu. O, 1620-ci ildə Osmanlı elçisi İbrahim ağa ilə birlikdə Vətənə yola düşdü. [165,275; 235,172; 255,120; 134,71].

Beləliklə, üç il davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibəsi başa çatdı və I Şah Abbas Azərbaycan torpaqlarının Osmanlı dövləti tərəfindən işğal edilməsinin qarşısını aldı. Mərənd sülhünün imzalanması ilə iki dövlət arasında beş il davam edən sülh dövrü başlandı [91,313].

Dövrün mənbəyi təsdiq edir ki, I Şah Abbas məqsədinə çatmış və Osmanlı dövlətinin nəzarətində olan bütün vilayətlərini azad etməyə nail olmuşdu. 1620-ci ildə artıq Şirvan və Qarabağ əyalətləri, Şəki, Dəmirqapı, Ərəş, Gəncə, Tiflis, Qori, Təbriz, Naxçıvan, Nihavənd, Bakı, Rəvan, Ordubad və Şəhrizor qalaları Qızılbaşların nəzarətində idi [378,12].

I Şah Abbas bağlanmış müqaviləni möhkəmləndirmək məqsədilə Xəlil paşaya 800 qatar dəvə yükü ərzaq göndərdi. Şahın elçisi Mirzə Məhəmməd Hüseyin gətirdiyi ərzaqı sahiblərinə təhvil verdi. O, geri dönmə zaman sədrəzəmin və digər vəzirlərin möhürü ilə möhürlənmiş və sülh bağlandığını təsdiq edən məktub verildi [301,345; 296,188].

1618-ci ilin fevralında Osmanlı sultanı seçilən II Osmanla (1618-1623) I Şah Abbas arasında münasibətlər ilk dövrdə normal məcrada davam etmişdi. I Şah Abbasın elçisi Qasım xan İstanbulla gələrək sülh şəraitində yaşamaq istədiyini bəyan etdi. I Şah Abbas II Osmanla bağlanmış sülhün şərtlərinə uyğun olan 100 tay ipəklə yanaşı, 4 fil, 1 kərgədan, 45 ədəd

qiymətli kürk, 32 qızıl sapla işlənmiş ipək parça, 26 məxmər parça, 9 ipək paltar və s. hədiyyələr göndərdi [296,245].

XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin təhlili göstərir ki, Türkiyə tarixçiləri problemin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş, tərəflər arasında baş verən hərbi əməliyyatları geniş işıqlandıрмаğa çalışmışlar. Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində dövrün qaynaqlarından birtərəfli qaydada istifadə olunduğu və Osmanlı mənbələrinə üstünlük verildiyi üçün Osmanlı sultanının Səfəvi dövlətinə qarşı işğalçılıq planlarına haqq qazandırılmışdır. Bütün bu çatışmazlıqlarına baxmayaraq, Türkiyə tarixçilərinin Səfəvi-Osmanlı münasibətləri ilə bağlı üzə çıxardığı zəngin faktiki materiallar xüsusi maraq doğurur və onların hərtərəfli tədqiqi iki dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələri daha dərinləndirilməyə üçün faydalı ola bilər.

3.2. Mərənd sülhündən sonra Səfəvi-Osmanlı münasibətləri. Qəsri-Şirin sülhü

Mərənd sülhünün imzalanmasından sonra tərəflər aralarındakı etibarlı möhkəmləndirmək məqsədi ilə bir-birinə məktublar göndərməkdə davam etdilər. Ö.Küpəlinin fikrincə, I Şah Abbasın sülhün və dostluğun davam etdirilməsini nəzərdə tutan məktubuna cavabda sərhəd valilərinə Səfəvi sərhədlərinə qəti olaraq müdaxilə və hücum etməməsinin əmr edildiyi, sülhün davamlı olması üçün tərəflərin müqavilə şərtlərinə əməl etməsi xüsusi olaraq vurğulanırdı [255,121]. Bununla yanaşı, Osmanlı sultanı Bağdad və Şəhrizor ətrafında Səfəvilərin nəzarəti altında olan ərazilərin boşaldılması tələbi ilə I Şah Abbasa məktub göndərdi. Məktubu Səfəvi sarayına götürən elçi Çavuşbaşı İbrahim ağa təxliyə işlərinə nəzarət etməli idi [255,121]. İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: «*Ale-Osman sülaləsinin mötəbər adamlarından olan düşüncəli, xossöhbət İbrahim ağa bizim elçi Yadigar Əli Xülafə ilə gələrək, Qeysər məmləkətlərinin hökmdarı Sultan Osman ibn Sultan Əhməddən məhəbbət məzmunlu bir məktub gətirdi, sədaqətin, dostluğun, sülhün möhkəmlənməsi və birlik danışıqlarının bir daha bərqərar olmasını izhar etdi, sədaqət ölkəsi dərgahınının yaxın adamları ilə görüşdü, şah inayəti və padşah iltifatı ilə iftixarlandı, Rum sultanı adından gətirdiyi töhfə və hədiyyələri əlahəzrətin nəzərinə yetirdi. Bu tərəfdən də rəğbətə dolu bir cavab məktubu yazıldı və keçən il İsfahan daruğasi olmuş Taxta bəy Yüzbaşı Ustacılı Rum elçiliyinə təyin edilib, adı çəkilən Rum ağası ilə birlikdə layiqli töhfə və hədiyyələrlə yola rəvan oldu*» [59,1686-1687; 91, 315]. 1619-cu ilin sonlarında Səfəvi elçisi Nəcəfqulu I Şah Abbasın sülhü

davam etdirmək niyyətini İstanbula çatdırdı [255,121]. 1620-cilin ortalarında sərhəd məsələlərini dəqiqləşdirmək üçün Səfəvi sarayına göndərilən İbrahim ağa Səfəvi elçisi Taxta bəy Yüzbaşı Ustaclı ilə birlikdə İstanbula gəldi. O, sultana və şeyxülislama yazılmış məktubları və aralarında bir neçə filin də olduğu qiymətli hədiyyələr gətirdi. Gətirilən məktublara müvafiq cavablar yazıldı və Osmanlı elçisi Mehmed ağa Taxta bəy Yüzbaşı Ustaclı ilə birlikdə Səfəvi sarayına göndərildi [255,122]. II Sultan Osman Səfəvilərlə bağlanmış sülhün şərq sərhədlərini nizama saldığını nəzərə alaraq 1621-ci il aprelin sonunda Polşa səfərinə hazırlaşdı. Bu zaman Qəndəhar üzərinə hərəkət edən I Şah Abbas Ağa Rza adlı elçisini İstanbula yolladı. Elçi təqdim etdiyi məktubda şahın Polşa səfərinin uğurlu olması üçün bütün məscidlərdə dualar oxunması üçün əmr verdiyi bildirilirdi [255,123]. 1622-ci ilin yazında I Şah Abbas potuqallardan Hörmüzü, sonra isə Moğollardan Qəndəharı azad edərək elçisi Ağa Rzanın geri dönməsini gözləmədən Çələbi bəy Qorçiyə-Qacarı İstanbula göndərdi. Səfəvi şahı məktubunda II Osmanı kafirlərə qarşı mübarizəyə çağırmadığı üçün qınayaraq, Portuqaliya kralına qarşı mübarizə aparmaqla onun sultanın düşmənlərinə yardım etməsinə mane olduğunu bildirdi [59,1748; 255,123-124].

1622-ci il mayın 19-da II Sultan Osmanın öldürülməsi və I Mustafanın yenidən hakimiyyətə keçməsinə bildirmək üçün Mehmed Çavuş İsfahana göndərildi. Buna cavab olaraq I Şah Abbas I Sultan Mustafanı təbrik etmək və aradakı dostluğun davam etməsinə bildirmək üçün Çələbiqulu Əfşarı İstanbula göndərdi. Dostluq münasibətlərinin davam etməsinə bildirməsinə və Səfəvi elçisinin İstanbulda olmasına baxmayaraq, I Şah Abbas Osmanlı ölkəsində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə edərək Ərəb İraqında möhkəmlənməyə çalışdı [255,126-127].

Bu zaman Bağdadda baş verən hadisə I Şah Abbasa öz niyyətini həyata keçirməyə geniş imkan yaratdı. Bağdad bəylərbəyi Yusif paşa ilə şəhərdəki Osmanlı qoşunlarının başçısı Bəkir Subaşı arasındakı ədavət zamanı bəylərbəyi öldürüldü. Bağdad bəylərbəyliyiinin Bəkir Subaşıya verilməməsi və Diyarbəkr hakimi Hafiz Əhməd paşanın Bağdad üzərinə göndərilməsi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Bu zaman Bəkir Subaşı müqavimət göstərərək şəhəri osmanlılara təslim etmədi. O, Abbas ağanı Bağdada yaxınlaşan I Şah Abbasın yanına göndərdi və bəylərbəyi təyin olunarsa şəhəri Səfəvilərə təslim edəcəyini bildirdi. Hadisələri yaxından izləyən Səfəvi şahı Həmədan hakimi Səfiqulu xanı 300 nəfərlik heyətlə Bağdada göndərdi [297,46; 255, 136; 91,316-317]. Səfiqulu xan Bağdada daxil olaraq şəhərin açarlarını qəbul etdi və Bəkir Subaşının Şah tərəfindən vali təyin olunduğunu bildirdi. Mehmet Sarayın fikrincə, bu zaman Hafiz Əhməd paşa Səfəvi ordusunun Bağdada girməsinin qarşısını almaq məqsədilə Sultan tərəfindən

Bəkir Subaşıya Bağdad bəylərbəyliyinə verildiyini bildirdi. O, bunu qəbul etsə də, şəhəri təslim etməkdən boyun qaçırdı [312,47]. Qarçıqay xanın komandanlığı altında Səfəvi ordusu Bağdadı mühasirəyə aldığı üçün Hafiz Əhməd paşa Diyarbəkərə dönməyə məcbur qaldı. Bəkir Subaşı Bağdadı müdafiə etməyə çalışdığı üçün mühasirə üç aydan çox uzandı. Mühasirənin uzandığını gören qızılbaşlar Bəkir Subaşının oğlu Dərviş Mehmed ağaya qızlı xəbər göndərərək Bağdadı təslim edəcəyi təqdirdə şəhərin idarəsinin ona veriləcəyini vəd etdilər [297,47]. Beləliklə, Dərviş Mehmed ağanın qala qapılarını qızılbaşların üzünə açması nəticəsində 1624-cü il yanvarın 14-də Bağdad şəhəri Səfəvi ordusu tərəfindən ələ keçirildi. I Şah Abbas «atasına xəyanət edən mərhəmətsiz kafirin mənə nə xeyri olacaq» deyərək Dərviş Mehmed ağanı vali təyin etməkdən imtina etdi. O, Xorasana sürgün edildi. Lakin, yolda qaçmağa cəhd etdiyi üçün öldürüldü. I Şah Abbas Səfiqulu xanı Bağdada vali təyin edərək Kərbəla istiqamətində hərəkət etdi. Səfəvi ordusu tərəfindən öncə Kərbəla, ardınca isə Mosul və Kərkük ələ keçirildi [91,317]. Bununla da, beş il öncə başa çatan Səfəvi-Osmanlı müharibəsi yenidən başladı. Bu, Osmanlılara Səfəvilər arasında baş verən savaşların ən uzununu, ən qanlısı və ən mühümü idi [297,47].

Osmanlı sultanı IV Murad itirilmiş əraziləri geri almaq məqsədilə Hafiz Əhməd paşanı Diyarbəkərə hakim təyin etdi və ona zəbt olunmuş torpaqları Səfəvilərdən geri almağı tapşırırdı. IV Murad I Şah Abbasa məktub göndərərək sülhün şərtlərinə əməl etməsini və Bağdad şəhərinin Osmanlılara qaytarılmasını tələb etdi. Ardınca da baş vəzir Çərkəz Mehmed paşa Bağdad üzərinə göndərildi. Lakin bu zaman Ərzurum valisi Abaza Mehmed paşa üsyan qaldırdığı üçün baş vəzir öncə bu üsyanı yatırmaq və sonra da Bağdad üzərinə yürüş etməyi qərara aldı. Bu zaman Çərkəz Mehmed paşanın ölümü nəticəsində hər iki məsələ həll edilməmiş qaldı [312,42-43].

1625-ci ilin noyabrın 13-də Osmanlı ordusu Hafiz Əhməd paşanın rəhbərliyi altında Bağdad şəhərini mühasirəyə aldı. Tərəflər arasında baş verən döyüşlər bir nəticə vermədiyi üçün sülh danışıqlarına başlanıldı. Lakin başlanan danışıqlar gözlənilən nəticəni vermədiyinə görə Hafiz Əhməd paşa ordusunu Bağdaddan geri çəkmək məcburiyyətində qaldı. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, uzun müzakirələrdən sonra tərəflər arasında barışıq bağlanmasına və Hafiz Əhməd paşanın Bağdaddan çəkilib getməsinə razılıq alındı. Barışığın şərtlərinə görə, Nəcəf, Kərbəla və Hillə bölgələri Səfəvilərə veriləcək, Səfəvi şahı da Bağdadı Osmanlılara qaytaracaqdı. Lakin baş vəzir yeniçərilər üsyan qaldırdığı üçün mühasirəni dayandıraraq geri döndüyünə görə I Şah Abbas Bağdadı Osmanlılara verməkdən imtina etdi. Şah Osmanlı elçisi Mustafa ağaya «sərdar Bağdad üzərindən çəkilib getdi, gedən əsgərə qala vermək bizim şanıma sığmaz» demişdi [297,49; 235, 182; 255, 162]. Beləliklə, Bağdadın 8 aya yaxın mühasirəsindən sonra 1626-

cı ilin iyulunda Osmanlı ordusu geri çəkilməyə məcbur oldu. İsgəndər bəy Münşi yazır: «Rum sərdarları Əcəm diyarına dəfələrlə gəlmiş və bir iş görə bilmədən pərişanlıqla geri qayıtmışdılar. Amma, onlar heç vaxt belə pis vəziyyətdə və rüsvayçılıqla geri dönməmişdilər. İki-üç min rumi, bəlkə də daha çox, qala dövrəsində bimar və natəvan halda çətinliklə can verirdi» [59,1860].

Bağdad uğrunda 1624-1626-cı illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsi I Şah Abbasın qələbəsi ilə başa çatdı. Səfəvi şahı IV Muradın taxta çıxmasını təbrik etmək məqsədilə İstanbula elçi göndərdi və Bağdadın Səfəvilərin hakimiyyəti altında qalmasına çalışdı. Sultan sülhün Səfəvi şahı tərəfindən pozulduğunu və baş vəzir Xəlil paşanın güclü bir ordu ilə Bağdadı geri almaq üçün yürüş edəcəyini bildirdi. IV Murad Moğol hökmdarı Cahangirə və Özbək hökmdarı İmamqulu xana məktub göndərərək onların Səfəvi şahına qarşı savaşa qatılmalarını istədi [310,9].

Xəlil paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusu gözlənilən nəticəni əldə edə bilmədiyi üçün orduya rəhbərlik Xosrov paşaya tapşırıldı. Bu zaman I Şah Abbas yaranmış vəziyyətdən faydalanaraq Bağdadın tutulmasını yenidən rəsmiləşdirmək istədi. İsgəndər bəy Münşi yazır: «*Bağdadda sərdar Əhməd Hafiz paşa məsləhət görmüşdü ki, əlahəzrət şah Sultan Osmanın vəfatının təziyəsi və Sultan Muradın cülusunun təbriklərindən ötrü dostanə bir məktub, həmçinin bu xanədanın qədim ocağı və irsi mülkü olan Bağdad mülkü haqqında məlumat yazıb göndərsin. Şah buna görə də, hələ sultan Osmanın sağ-salamat olduğu vaxt gələn Məhəmməd ağa adlı elçini, habelə sərdar tərəfindən Bağdada gəlmiş Mustafa ağa adlı başqa bir elçini bir-birinə qoşub, daim çalışdığı tərəflərarası narahatlığın dəf olunması, həmçinin əhalinin və Allah bəndələrinin əmin-amanlığının təmin edilməsindən ötrü yola saldı, habelə Təhmasibqulu Şirədənlini Rum elçiliyinə təyin edərək, məhəbbət üslubunda yazdığı məktubu həmin elçilə birlikdə göndərdi*» [59,1873]. Səfəvi elçisi Təhmasibqulu xan İstanbula gələrək Bağdadın Səfəvi dövlətində qalması şərti ilə sülh bağlanmasını Osmanlı sultanına təklif etdi. Lakin Sultan IV Murad şahın bu təklifini qəbul etmədi [297,83; 255,164-165]. Səfəvi elçisi Təhmasibqulu xan vətənə qayıdan zaman «*bir-biri ilə yola getməyən və onun qayıtmasını öz mənafeələrinə uyğun görməyən Rum böyükləri elə yoldaca onu öldürərək var-yoxunu mənimsədilər, ölümünün səbəbini isə Əcəmin boynuna ataraq, bu qəbahətli əməlin üstünü örtmək məqsədilə onun bəzi əşyalarını mülazimlərinə verdilər*» [59,1883; 91, 320].

Buna baxmayaraq, I Şah Abbas hərbi əməliyyatlar nəticəsində ələ keçirilmiş əraziləri Səfəvi dövlətinin tərkibində saxlamağa nail oldu. 1629-cu il yanvarın 19-da I Şah Abbas vəfat edən zaman bütün Azərbaycan torpaq-

ları, Axalsık daxil olmaqla Şərqi Gürcüstan və Ərəb İraqı Səfəvilərin hakimiyyəti altında qaldı. Lakin Osmanlı sultanı Bağdadı geri almağa qərarlı idi və bunun üçün ciddi hazırlıq görürdü. I Şah Abbasın ölümü həqiqətən Osmanlı paytaxtında bir rahatlıq yaratdı. I Şah Abbasın nəvəsi I Şah Səfinin hakimiyyətə keçməsi Osmanlı sultanının hərbi əməliyyatlara yenidən başlanmasına imkan yaratdı. Zəkəriyyə Kanakertsi bununla bağlı yazır: «I Şah Abbasın ölümü və hakimiyyətə zəif uşaq olan nəvəsi Səfinin keçdiyini bilən IV Murad ordu toplayaraq Bağdad üzərinə göndərdi [431,84].

Beləliklə, dövrün mənbələrinin təsdiq etdiyi kimi təcrübəsiz gənc hökmdar I Şah Səfinin (1629-1642) hakimiyyətə gəlməsi ilə Osmanlı sultanı hərbi əməliyyatlara yenidən başlayaraq Bağdadı geri almağa çalışdı [65,98-99]. Qeyd etmək lazımdır ki, I Şah Abbasın əldə etdiyi hərbi uğurlar nəin ki, Səfəvi dövlətinin güclənməsini təmin etdi, hətta onun ölümündən sonra da bu dövlətin uzun müddət öz varlığını yaşatmasına şərait yaratdı [312,43-44; 65,99].

1629-cu ilin iyulunda Xosrov paşanın komandanlığı altında Osmanlı ordusunun Səfəvi torpaqlarına hücumu ilə hərbi əməliyyatlar yenidən başladı. Bağdadın ciddi müdafiə olunması Xosrov paşaya şəhəri ələ keçirməyə imkan vermədi. Oktyabr ayında Bağdada ümumi hücum uğursuz oldu. 6-7 min qüvvə itirən Osmanlı ordusu geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı [255, 186].

Xosrov paşa Bağdad üzərinə yürüş edən zaman IV Muradın əmri ilə Zur paşanın komandanlığı altında Osmanlı qoşunu İrəvan üzərinə göndərildi. Osmanlı sərkərdəsi Zur paşanın İrəvan şəhərini ələ keçirməsi ilə bağlı Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində mühüm qeydlər verilmir. Tarixşünaslığımızda da bu hadisə ilə bağlı məlumata rast gəlmirik. Hətta Ə.Ə.Rəhmani 1629-1631-ci illər Səfəvi-Osmanlı hərbi əməliyyatları zamanı Azərbaycanın bu əməliyyatlardan kənarında qaldığını qeyd edir [467,83-84]. Osmanlı ordusunun İrəvan şəhərini ələ keçirməsi ilə bağlı məlumata dövrün mənbəyi olan Məhəmməd Məsumun «Xülasət əs-siyər» əsərində rast gəlirik. M.Məsumun fikrincə, I Şah Səfinin Zur paşanın yürüşünə əhəmiyyət verməməsi Osmanlı ordusunun maneəsiz irəliləməsinə şərait yaratdı. Şah tərəfindən sipəhsaların möhkəmləndirilməməsi və onun döyüşə girməsini məqsədəuyğun hesab etməməsi osmanlıların İrəvana yaxınlaşmasını təmin etdi. 1630-cu ilin aprelin 30-da Zur paşa İrəvanı döyüşsüz ələ keçirərək Həmadan istiqamətində irəlilədi [459,64]. Hadisələrin müasiri olan Avropa səyyahlarına görə, əgər bu zaman Osmanlılar İsfahan şəhərini mühasirəyə alardısı, onu asanlıqla ələ keçirə bilərdilər [bax: 499,310]. Avropa səyyahları Səfəvi ordusunun uğursuzluğunu xəyanətlə bağlamağa çalışsa da, M.Məsum Səfəvilərin məğlubiyyətinin əsas səbəbini I Şah Səfi hökumətinin başısoyuluqluğunda və sipəhsa-

ların hərəkətini dayandırmaqda görür [459,64].

Beləliklə, Səfəvilərin Osmanlı ordusunun hücumunu dəf etmək üçün ciddi tədbir görməməsi və ləng hərəkət etməsi osmanlıların hərbi uğurlarını təmin etdi. Yalnız osmanlılar tərəfindən İrəvan şəhərinin işğalından sonra I Şah Səfi Rüstəm xanı dörd minlik qoşunla düşmən üzərinə göndərdi. Ordunu möhkəmləndirmək üçün on iki min tümən pul ayırmasına baxmayaraq, Səfəvi şahı yenə də, Rüstəm xana düşməne qarşı hücumu keçməyi məsləhət bilmədi, yalnız müxtəlif manevirlərlə Osmanlı ordusunun hərəkətini ləngitməyi əmr etdi [65,99-100; 91,322]. 1630-cu ilin iyununda vəziyyətdən istifadə edən Xosrov paşa Həmədanı ələ keçirdi. Dövrün qaynağında bununla bağlı deyilirdi: «*Bu, bir həqiqətdir ki, Həmədanın işğal edilməsi İran (Səfəvi – T.N.) ordusunun komandanı Zeynalabdin xanın satqınlığı və xəyanəti nəticəsində mümkün olmuşdur. Bundan xəbər tutan I Şah Səfi əlindəki balta ilə öz ordu başçısını öldürmüşdü. Bu ərafədə türklər bir balaca cəhd etsəydilər, demək olar ki, İsfahanı ələ keçirəcəkdilər. Lakin xoşbəxtlikdən onlar Bağdadı mühasirəyə almaqla kifayətləndilər*» [499,310]. 1630-cu ilin payızında Xosrov paşa Bağdad üzərinə hərəkət etdi. İrəvan qalasının və Həmədanın asanlıqla ələ keçirilməsi Osmanlı sultanını Bağdadı geri almağa tələsdirdi. Ancaq bu zaman Səfəvi ordusu Zur paşanın komandanlığı altında Osmanlı qoşununu Həmədan bölgəsindən geri çəkilməyə məcbur etdi. I Şah Səfi Osmanlı ordusunu təqib etmək üçün Rüstəm xanın köməyinə süfrəçibaşı Xəlil bəyin 3 minlik dəstəsini göndərdi [459,64].

1630-cu il oktyabrın 6-da Osmanlı ordusu Bağdadın mühasirəsinə başladı. Qala Səfiqulu xan tərəfindən inadla müdafiə olundu. Bağdad mühasirəsinin iştirakçısı olan Katib Çələbinin «Fəzləkə» əsərindəki məlumatlara əsaslanan Y.Öztuna Osmanlı ordusunun noyabrın 9-da qalaya ümumi hücumunun uğursuz olduğunu, 39 günlük mühasirədən sonra Xosrov paşanın qalanı almaq ümidini itirdiyini və noyabrın 14-də ordusunu geri çəkmək məcburiyyətində qaldığını yazır [297,54; 65,100]. Osmanlı ordusunun Bağdadın mühasirəsinə dayandırmasını «Karmelit xronikası» da təsdiq edir: Osmanlılar «... Bağdadı mühasirəyə almaqla kifayətləndilər və 40 günlük mühasirədən sonra lazımi qədər təchizat olmadığından türk qoşunları şəhərin mühasirəsindən əl çəkdilər» [499,310].

Səfəvi ordusunun hücumu nəticəsində 1630-cu ilin sonuna kimi Kərkük, Hillə və Hələb qalaları yenidən ələ keçirildi. Xosrov paşanın Bağdadı ələ keçirmək cəhdi yenə də boşa çıxdı [65,100]. M.Məsumun verdiyi məlumata görə, Xosrov paşa bu zaman sülh təklifi ilə çıxış etdi. O, əvvəllər osmanlılar tərəfindən əsir götürülmüş və Osmanlı hərbi qərargahında saxlanılan Babaxan Salehi və Xəlil bəy Zuvalı azad edərək xüsusi məktubla I Şah Səfinin yanına göndərdi [459,66]. Xosrov paşanın Osmanlıların Səfəvi əra-

zilərinə hücum etməyəcəyi barədə təklifi hərbi əməliyyatların davam etdirilməsində maraqlı olmayan I Şah Səfi tərəfindən şübhə ilə qarşılandığı üçün ciddi qarşılanmadı [91,323].

Buna baxmayaraq, Səfəvi hökmdarı yasavul ağası Canibəy Şamlını elçi kimi İstanbula yola saldı. Lakin Xosrov paşa öldürüldüyünə görə, Canibəy İstanbula çatmamış sultanın fərmanı ilə baş vəzir Məhəmməd paşa ilə görüşüb danışıqlar apardı. Bu vaxt Gürcüstanda yeni üsyan başlandığı üçün danışıqlar təxirə salındı. Danışıqların təxirə salınmasının başqa bir səbəbi I Şah Səfinin Canibəylə Osmanlı sultanına rəsmi məktub göndərməməsi oldu. Elçi I Şah Səfi adından məktub aparmadığına görə onu sultan qəbul etmədi. Hətta sultan Canibəylə şaha məktub da göndərmədi. Məhəmməd paşa məktubunda bildirirdi ki, I Şah Səfi tərəfindən sultana yazılı məktub göndərilə sülh haqqında danışıq aparmaq olar [8,31-32; 91,323-324]. Diplomatik danışıqların baş tutmamasından istifadə edən sərhəd əmirləri öz hərəkətləri ilə Osmanlı-Səfəvi münasibətlərini gərginləşdirmək üçün yeni manevrlərə başladılar.

1629-1630-cu illərdə Xosrov paşanın Bağdad yürüşünün uğursuz olmasından sonra IV Muradın Bağdad üzərinə növbəti qoşun göndərməsi və 1631-ci ildə hərbi əməliyyatların yenidən başlanması haqqında Türkiyə tarixçiləri heç bir məlumat vermirlər. Azərbaycan tarixşünaslığında da bu hadisə ilə bağlı məlumat yoxdur [91, 324]. Zur paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusunun Bağdad üzərinə növbəti yürüşü haqqında M.Məsum mühüm məlumat verir. O, yazır ki, I Şah Səfi Xosrov paşanın təklifinə şübhə ilə yanaşmaqda haqlı idi. Çünki bir neçə aydan sonra IV Murad Bağdad üzərinə növbəti ordu göndərdi. Osmanlı ordusu 20 günlük mühasirədən sonra ümumi hücumla başladı. Bu zaman Rüstəm xanın rəhbərliyi altında Səfəvi ordusu Bağdada yaxınlaşdı. 1631-ci ilin oktyabrın 2-də baş verən döyüşdə Zur paşa öldürüldü. Osmanlılar 6-7 minlik qüvvə itirərək geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı [459, 67-68; 65,100]. Dövrün fars dilli qaynağından gətirdiyimiz faktlar bir daha təsdiq edir ki, Türkiyə tarixçiləri başlıca olaraq Osmanlı mənbələrindən faydalandıqları üçün Osmanlı-Səfəvi münasibətlərindəki mühüm məqamlara tam aydınlıq gətirə bilməmişlər. Görünür, Osmanlı ordusunun bu yürüşünün uğursuz olması və xeyli qüvvə itirməsi Osmanlı tarixçilərinin onunla bağlı ətraflı məlumat verməməsinə öz təsirini göstərmişdir [91,324].

Osmanlı ordusunun növbəti uğursuzluğundan sonra Osmanlı-Səfəvi cəbhəsində nisbi sakitlik dövrü başladı. Belə ki, 1631-ci ilin noyabrından başlayaraq 2 il ərzində Osmanlı-Səfəvi cəbhəsində ciddi hərbi əməliyyatlar keçirilmədi, sakitlik dövrü hökm sürüdü [297,55]. M.Məsum yazır ki, yaranmış sakitlikdən istifadə edən I Şah Səfi öz elçisi Kiçik bəyi İstanbula

göndərdi [459,67].

Hərbi əməliyyatların kəsilməsinə baxmayaraq, sərhəd bölgələrində vəziyyət mürəkkəb və gərgin olaraq qalırdı. Bunu M.Məsumun verdiyi məlumat da təsdiq edir. Onun yazdığına görə, 1632-ci ilin sonunda Ərzurum hakimi Xəlil paşanın Hilləni ələ keçirməsi ilə bağlı olaraq I Şah Səfi tərəfindən Rüstəm xanın başçılığı altında Səfəvi ordusu oraya göndərildi və şəhər osmanlılardan geri alındı. Bu zaman Zülfüqar xan əsir götürüldü. Səfəvi şahının əmri ilə Xəlil paşa tərəfindən müdafiə məqsədilə Hillədə tikilmiş qala dağıdıldı [459,67-68]. Bu hadisə ilə bağlı Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində heç bir məlumat verilmir. Bu zaman IV Murad ölkə daxilindəki qiyamı yatırmaqla məşğul olduğu üçün geniş miqyaslı hərbi əməliyyatlara başlamağa təşəbbüs göstərmədi [65,101].

1634-cü ildə sultan IV Muradın Polşa ilə münasibətləri sülh yoluna qoyaraq Səfəvilərə qarşı yürüşə ciddi hazırlaşdığını dövrün mənbələri təsdiq edir. Osmanlı sultanının əsas hərbi qüvvələrini Səfəvilərə qarşı toplamaqda məqsədi qızılbaşlar üzərində asan qələbə qazanaraq ölkəsini düşmüş olduğu dərin böhrandan xilas etmək idi. Bu niyyətini gerçəkləşdirmək məqsədilə IV Murad 1635-ci il martın 28-də İrəvan üzərinə hərbi yürüşə başladı. M.Saray IV Muradın Şərqi Anadolunun sərhəd bölgələri olan Van, Ərzurum və Qars vilayətlərinin təhlükəsizliyi üçün strateji önəmi böyük olan İrəvanın alınmasına qərar verdiyini yazır [312,44]. Övliya Çələbi «Səyahətnaməsi»ndə İrəvan hakimi Təhmasibqulu xanın Kağızman, Çıldır, Axıska və Ərdəhan bölgəsinə hücum etdiyi üçün gürcü bəylərinin, Axıska və Ərzurum valisinin İstanbula şikayət məktubları göndərib kömək tələb etməsini IV Muradın İrəvana yürüşünün əsas səbəbi kimi göstərir [420,154; 80,467]. Ancaq unutmaz ki, Osmanlı sultanının bu yürüşdə başlıca məqsədi Cənubi Qafqazı işğal etmək və Qızılbaşların əldə etdiyi əraziləri geri qaytarmaq idi.

IV Muradın səfər katibi tərəfindən qələmə alınan «Sultan IV Muradın İrəvan və Təbriz səfəri ruznaməsi» [326] və Osmanlı ordusunun nişançısı olan Sıdkı paşanın «IV Muradın İrəvan səfəri» [322] bu yürüşü bütün təfəssilatı ilə açıb göstərir. Osmanlı ordusunun yürüşünü günbə-gün qeydə alan bu əsərlərin İrəvan və Təbriz şəhərlərinin osmanlılar tərəfindən işğal edilməsi barədə verdiyi məlumat mühüm əhəmiyyətə malikdir [65,101].

«Ruznamədə» Osmanlı sultanının yürüşə hazırlıq işləri, keçilən yollar, səfər zamanı çəkilən sıxıntılar, yürüş boyunca aparılan əməliyyatlar, sultanın səhhəti və başqa əhvalatlar, xalqa sitəm edənlərin cəzalandırılmaları, yollarda Sultanın qarşılanması, ordudakı nizam-intizam və s. məsələlər yığcam şəkildə qələmə alınmışdır [28, 311]. «Ruznamə» müəllifinə görə, sultan IV Murad 1635-ci il martın 28-də Üsküdardan yürüşə başlayaraq Yenişehir-Eskişehir-Konya-Kayseri-Sivas-Ərzurum-Qars yolu ilə hərəkət etmişdi

[326,48]. Y.Öztuna Katib Çələbinin verdiyi məlumatlara istinad edərək yazır ki, IV Murad Ərzurumda 50 minlik qüvvə saxlayaraq 200 minlik ordu və 130 topla yürüşü davam etdirdi. Katib Çələbi indiyə qədər bu qədər böyük ordunun bir araya toplanmadığını yazır [297,56]. IV Muradın İrəvan səfərinə xüsusi əhəmiyyət verdiyini və bu məqsədlə böyük ordu topladığını «Ruznamə» müəllifi də təsdiq edir. O, yazır ki, «yüz yaşlı ixtiyar qocalar yüz ildən bəri əsgərin bu qədər çoxluğunu görmədik demişdilər» [326,48; 80,467]. Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində IV Muradın İrəvan və Təbriz yürüşü ilə bağlı geniş məlumat verilmişdir. Osmanlı mənbələrində də bu hadisə ilə bağlı ətraflı məlumatlar öz əksini tapmışdır. Azərbaycan tarixşünaslığında isə bu hadisələrə, xüsusən də IV Muradın İrəvan və Təbriz hərbi səfərlərinə geniş toxunulmamışdır. Ə.Ə.Rəhmani IV Muradın İrəvan şəhərini 10 avqust 1634-cü ildə mühasirəyə aldığını və 10 gün sonra Təhmasibqulu xanın xəyanəti nəticəsində təslim edildiyini göstərir [468,48].

Türkiyə tarixçiləri IV Sultan Muradın 1635-ci il iyulun 27-də İrəvan şəhərini mühasirəyə aldığını yazırlar [297,57; 361,197; 255,212]. Dövrün Osmanlı mənbəyi ilə yanaşı, M.Məsəsumun verdiyi məlumat da bu faktı təsdiq edir [326,60; 459,69]. «Ruznamə» müəllifinə görə, IV Murad 1635-ci il iyulun 27-də İrəvan qalası önünə gəldi. Osmanlı ordusu tərəfindən qala mühasirəyə alındı. Osmanlı sultanı qalanı ağır balyeməz toplar ilə dağıtmağa göstəriş verdi. Qapudan Hüseyin paşa topçulara rəhbər təyin olundu. Rumeli bəylərbəyi Canpoladzanın və Hələb bəylərbəyi Sarıqçı Əhməd paşanın balyeməz və daha iri şahı zarbuzan topları gecə-gündüz qalanı atəşə tutsa da bir nəticə əldə olunmadı [322,64; 326,60-61].

Bu zaman Səfəvi ordusunun baş komandanı Rüstəm xan Osmanlı ordusu ilə əsaslı döyüşə girməyərək Təbrizə çəkildiyi üçün qalanı İrəvan hakimi Təhmasibqulu xan Qacar müdafiə edirdi. İrəvan qalası avqustun 8-ə kimi ciddi müqavimət göstərdi. Avqustun 6-da gün ərzində fasiləsiz olaraq böyük toplardan qalanın bürcləri, divarları və qüllələri osmanlılar tərəfindən atəşə tutuldu. Üç istiqamətdən vurulan zərbələr nəticəsində qaladan ilk aman səsləri eşidilməyə başladı. Təhmasibqulu xan Xızır bəy Türkməni aman verilməsi üçün Osmanlı qərargahına göndərdi. O, 6 günlük möhlət istəsə də, sultan razı olmadı: «Əmirgünə oğlu özü gəlib aman diləməyincə aman yoxdur» cavabını verərək Xızır bəyi geri qaytardı [326,66; 80,468]. Növbəti gün Təhmasibqulu xanın aman üçün göndərdiyi Məhəmməd Əmin də qəbul olunmayaraq geri qaytarıldı. Az sonra İrəvan hakimi qaladan kədxudası Murad ağanı Osmanlı sultanın yanına göndərdi. O, silahları ilə bərabər Səfəvi qarnizonunun çəkilib getməsinə icazə verilərsə, qalanın təslim ediləcəyini IV Murada bildirdi. Bu təklif Osmanlı sultanı tərəfindən qəbul olundu. Sultanın aman verilməsi haqda məktubu Rəcəb paşanın kəd-

xudası Ridvan ilə gecə İrəvan hakimi Təhmasibqulu xana göndərildi [293,69]. Avqustun 8-də günorta Təhmasibqulu xan yanında Novruz sultan, Borçalı sultan, kəndxudası Murad ağa, Xızır bəy və Məhəmməd Əminlə bərabər qaladan çıxıb IV Murada məxsus çadıra gəldilər. Beləliklə, İrəvan qalası təslim edildi [326,76-77; 322,67; 297, 57-58; 255, 215]. Qalının təslim edilməsində mühüm xidmətlər göstərmiş Təhmasibqulu xan və Murad ağa Osmanlı xidmətinə qəbul edildi. Yusif paşa adını alan Təhmasibqulu xana Hələb, Murad ağaya isə Trablus Şam əyalətinin bəylərbəyliyi verildi. IV Murad Murtuza paşanın rəhbərliyi altında 12 minlik Osmanlı əsgərini İrəvanda qoyaraq Təbriz üzərinə hərəkət etdi [322,67,73; 297,57-58; 255, 215-217; 65,468].

Qeyd etmək lazımdır ki, Sultan IV Muradın göstərişi ilə Osmanlı ordusunun İrəvanı fəth etməsi münasibəti ilə İstanbulda üç gün ərzində xüsusi atəşfəşanlıq keçirildi, toplardan yaylım atəşi atıldı [322,73].

«Ruznamə» müəllifinə görə, Sultan IV Murad Təbriz və Ərdəbili – Əcəm diyarını qarət etmək məqsədi ilə İrəvan qalasını tərk etdi [326,77]. Bu zaman I Şah Səfi İrəvan qalısından azad edilən Xızır bəyi sülh təklifi ilə IV Muradın yanına göndərdi. «Ruznamə» müəllifinə görə, Osmanlı sultanı Çorıs adlı yerdə olan zaman I Şah Səfi və Rüstəm xan sülh sövdasına düşüb: «Muradınız nədir? Bildirəsiniz, hər nə dilərsiniz, razıyıq. Ancaq vilayətimizə girib talan etməyəsiz» tələbi ilə Xızır bəyi sülh niyyəti ilə göndərdi. Sultan Xızır bəyi kiçik elçi hesab edərək onun sözlərinə etibar etməyərək şaha məktub yazdırmadı. Ancaq baş vəzir tərəfindən Rüstəm xana yazılan və Osman ağa vasitəsilə göndərilən məktubda «Qanuni Süleyman və III Murad zamanında fəth olunmuş və adlarına xütbə oxunmuş məmləkətlərin verilməsi tələbi yerinə yetirilməsə, sülh yoxdur» cavabı Xızır bəylə Rüstəm xana göndərildi [326,84; 255, 218-219; 65,103].

Osmanlı sultanı hərbi yürüşü davam etdirərək sentyabrın 11-də Təbrizə daxil oldu. M.S.Baysunun fikrincə, IV Murad Təbrizin dağıdılması haqqında göstəriş verdi. Yalnız Yəhya Əfəndinin müdaxiləsi nəticəsində Cahanşah və Uzun Həsən camelərinə toxunulmadı [141,633]. «Ruznamə» müəllifinə görə, «IV Muradın əmri ilə şəhərin dağıdılmasına başlandı. Təbrizdəki Uzun Həsən camesini seyr edən sultan yaşıl çinilərlə bəzədilmiş bu abidəyə heyran qaldı. Sultanın əmri ilə I Şah Səfi tərəfindən Təbrizdə tikilmiş möhtəşəm saray kompleksi yerlə yeksan edildi və yandırıldı. Tüstüdən asiman görünməz oldu» [326,91-92]. Hadisələrin iştirakçısı olan Sıdkı paşa üç gün ərzində Osmanlı əsgərlərinin Təbrizin altını üstünə çevirdiyini, şəhərin qarət olunaraq talan edildiyini qeyd edir [322,80]. Osmanlı ordusunun Təbrizdəki fəaliyyəti ilə bağlı İbrahim Peçəvi yazır ki, Təbriz şəhərinin bütün dörd tərəfi, bu çiçəklənən diyar və qonşu vilayətlər Osmanlı ordusu tərəfindən

yerlə yeksan olundu. Burada daş üstə daş qalmadı. Külli miqdarda qənimət ələ keçirildi. Sultan tərəfindən dünyada tanınan saraylar və xüsusilə də Şah sarayı adı ilə məşhur olan çox gözəl binalar dağıdıldı [301,411; 463,93].

M.C.Baysunun və Ö.Küpəlinin Təbriz şəhərinin talan edilməsi və dağıdılması ilə bağlı qeydlərini nəzərə almasaq [141,633; 255,219-220], Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində IV Muradın İrəvan və Təbriz yürüşlərindən ətraflı bəhs olunsada, Osmanlı sultanının Təbrizi talan etdirməsi və şəhərdəki möhtəşəm sarayları və gözəl binaları dağıtdırması haqda heç bir məlumat verilmir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz faktlar bir daha təsdiq edir ki, həmin hadisə ilə bağlı dövrün Osmanlı mənbələrində kifayət qədər məlumat öz əksini tapmışdır [65,103].

«Ruznamə» müəllifi sentyabrın 14-də Təbriz və ətrafının osmanlılar tərəfindən talan edilməsinin davam etdiyini və bu zaman baş vəzir tərəfindən Rüstəm xanın yanına göndərilmiş elçi Osman ağanın Səfəvi elçisi Kamran bəylə qayıtdığını yazır [326,93; 255,220]. Mənbədə Osmanlı elçisinin hansı məqsədlə göndərilməsi və müzakirə olunmuş məsələlər haqqında heç bir məlumat verilməsə də, IV Muradın sentyabrın 15-də Osmanlı elçisinin dönməsindən sonra Təbrizi tərk etdiyini görürük. IV Muradın xəstəliyinin başlaması onun Təbrizi tərk etməsinə səbəb olur [297,59]. IV Murad Təbrizdən daha irəliyə Ərdəbilə, Qəzvinə və bəlkə də İsfahana qədər yürüş etmək niyyətində olsa da, xəstəliyi ilə bağlı olaraq Vana dönməyə qərar verdi [141, 633]. Bəzi Türkiyə tarixçiləri isə ərzağın azalması və qışın yaxınlaşması ilə bağlı olaraq Osmanlı sultanının Təbrizi tərk etdiyini yazırlar [468,44; 366,64; 141,633; 255, 220]. Beləliklə, ərzağın çatışmaması, qışın yaxınlaşması və Səfəvi ordusunun hücum təhlükəsi osmanlıları Təbrizdən çıxmağa məcbur etdi. Türkiyə tarixçiləri Osmanlı sultanı ilə əsaslı döyüşə girməyən Səfəvi şahının ciddi təhlükə yaratması barədə fikir söyləməsələr də, «Ruznamə» müəllifinin qeydlərində bu amilin real olduğu göstərilir. Təbrizi tərk edən Osmanlı sultanını qızılbaşlar üzərinə getməkdən Kiçik Əhməd paşanın çəkindiriyi bəlli olur [65,104]. «Ruznamə» müəllifi yazır: «qarşı dağlarda duran qızılbaş qüvvələridir, getməyin. Düşmənin bir çox yerlərdə pusqusu da ola bilər» deyər Kiçik Əhməd paşa IV Muradı qızılbaşlar qarşısına çıxmaqdan çəkirdi [326, 95].

IV Murad Vanda dörd gün qaldıqdan sonra Diyarbəkərə hərəkət etdi, Mehmed paşa isə Səfəvi elçisi Kamran bəylə I Şah Səfiyə məktub göndərərək hərbi əməliyyatları dayandırmağı, barışıq şərtlərinin daha öncə Rüstəm xana bildirildiyini yazırdı [255,221-222].

Osmanlı ordusunun Təbrizi tərk etməsindən sonra şah hərbi şurası İrəvan şəhərinin təcili geri alınmasına qərar verdi. 1635-ci il dekabrın 25-də Rüstəm xanın komandanlığı altında Səfəvi ordusu qalanı mühasirəyə aldı.

Hadisələrin iştirakçısı olan M.Məsum yazır ki, bu zaman Azərbaycan, Qarabağ və Şirvan əmirləri öz dəstələri ilə qızılbaşların köməyinə gəldilər. I Şah Səfi mühafizə dəstəsilə qala ətrafına gəldi və martın 5-də ümumi hücum haqda əmr verdi [459,69]. Bu zaman sərt bir qış hökm sürdüüyü üçün sədrəzəm Dabaniyassı Mehmed paşa yanında 4 vəzir və bir neçə bəylərbəyi olmaqla Ərzuruma qayıtdı. Ancaq bütün yolları qar bağladığı üçün İrəvanın müdafiəçilərinə yardım etmək mümkün olmadı. İrəvan qalası ciddi müqavimət göstərdi, vəzir Murtuza paşanın öldürülməsindən sonra yerinə Zülfüqar ağa keçsə də, şəhəri müdafiə etmək mümkün olmadı [297,60; 255,227]. J.B.Tavernye yazır ki, daha əvvəllər heç bir qəhrəmanlıq qazanmayan I Şah Səfi kiçik bir əraziyə yerləşdirdiyi 8 ədəd topla fasiləsiz olaraq İrəvanı atəşə tutdurdu. Bir müddət sonra içərisində çoxlu Osmanlı əsgəri olan İrəvan şəhərinin divarlarında dəliklər açılaraq ələ keçirildi [338, 77].

Beləliklə, 1636-cı il aprelin 2-də İrəvan qalası Səfəvi ordusu tərəfindən osmanlılardan azad olundu [338,77]. I Şah Səfinin göstərişi ilə Osmanlı ordusunun yalnız yüksək rütbəli məmurları əsir alındı. Onların arasında Murtuza paşanın köməkçisi Zülfüqar Kiya, Qars hakimi Şeyx Can paşa və Toqat bəylərbəyi Sefendək paşa var idi. Səfəvi şahı Osmanlı-Səfəvi müharibələri gedişində ilk dəfə Osmanlı əsgərlərinə silahları ilə birlikdə vətənə qayıtmalarına icazə verdi [459,71]. İrəvan qalası azad edildikdən sonra I Şah Səfi Çuxursəd əmir-ülümərası Kəlbəli xana İrəvan qalasının bürclərini təmir etdirib, oranı silah və azuqə ilə təchiz etməyi tapşırırdı. Toplar isə geriyyə, İsfahana qaytarıldı. 1636-cı ildə I Şah Səfi Novruz bayramını İrəvan qalasında keçirib, aprel ayının 10-da Ordubad, Əlidərəsi, Sulduz, Bərguşad yolu ilə Xudafərin körpüsündən keçib, Əhər qəsəbəsində Şeyx Şəhabəddin Əhərinin məqbərəsini ziyarət etdikdən sonra Ərdəbilə gəldi [8,39-40].

Beləliklə, 1635-1636-cı illərin Osmanlı-Səfəvi hərbi əməliyyatları Qızılbaş ordusunun qələbəsilə başa çatdı. I Şah Səfiyə miras qalmış güclü mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət və hələ də ölkənin saxlanılan iqtisadi qüdrəti qələbənin əldə olunmasını təmin etdi.

I Şah Səfi Ərdəbildə olarkən IV Sultan Muradın baş vəziri sülh danışıqları üçün onun yanına gəldi. Şah isə öz növbəsində Maqsud Sultanı Səfəvi dövləti tərəfindən Osmanlı dövlətinin baş vəziri ilə birlikdə elçi kimi sülh danışıqlarını davam etdirmək üçün Osmanlı sarayına göndərdi. Ancaq bu danışıqlar uğurlu olmadı [8,40]. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Osmanlı sultanının yeni hərbi yürüşə hazırlaşması haqda məlumat alan I Şah Səfi Maqsud Sultanı İstanbula elçi göndərdi. O, 1637-ci il avqustun 9-da şahın məktubunu və gətirdiyi hədiyyələri sultana təqdim etdi. I Şah Səfi məktubunda IV Muradı I Şah Abbasın ölümüylə bağlı baş sağlığı, taxta keçməsi münasibəti ilə təbrik etmək üçün elçi göndərmədiyinə görə qınayaraq,

düşmənçilikdən və müharibədən ən çox iki ölkə əhalisinin əziyyət çəkdiyi üçün sülhə razı olduğunu bildirirdi. Lakin Maqsud Sultanın gəlişi ərəfəsində baş vəzir Bayram paşa Bağdad səfəri üçün Hələbə doğru yola çıxdığından IV Murad elçini isti qarşılamadı və cavabın Bağdadda veriləcəyini bildirərək onu nəzarət altında saxladı [361,199; 380, 80; 141,634; 255,233-234].

XVII əsrin 30-cu illərində Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmasında Bağdad məsələsi mübahisə obyektinə kimi qalırdı. Osmanlı sultanı şəhəri ələ keçirmək üçün ciddi hazırlıq görürdü. M.Məsumun verdiyi məlumatlara görə, Səfəvi sarayı 1637-ci ilin martında Osmanlı ordusunun Bağdadı ələ keçirmək üçün hərbi hazırlıqları barədə məlumat almışdı. Osmanlı sultanının Bağdad yürüşünə hazırlıqla bağlı ərəb şeyxlərinə və Bəsrə hakiminə göndərdiyi məktublar Şah casusları tərəfindən ələ keçirilmişdi [459,72; 65,105; 91,333]. Bu məlumat Səfəvi sarayında ciddi narahatlıq yaratmış və vəziyyəti aydınlaşdırmaq məqsədilə Kuh-Quliyə hakimi Nəkdî xan Bağdada göndərilmişdi.

Rüstəm xanın və Gəncəli Şahverdi xanın rəhbərliyi altında Səfəvi qoşunu Osmanlı ordusunun Bağdad üzərinə yürüşünü dayandıra bilmədi. Bu zaman Səfəvi sarayındakı çəkişmələr, ölkəni bürüyən üsyanlar, Moğol dövlətilə başlanan hərbi əməliyyatlar Qızılbaş qüvvələrini birləşdirməyə imkan vermədi və osmanlıların bu hücumunun qarşısını almaqda çətinlik yaratdı. Vəziyyətdən istifadə edən IV Murad 1638-ci il noyabrın 15-də Bağdadı mühasirəyə aldı. Bəktaş xanın komandanlığı altında Səfəvi qoşunu şəhəri dekabrın 25-nə kimi müdafiə etdi. Baş verən döyüşdə Osmanlı baş vəziri Təyyar Mehmed paşa və İsmayıl Əfəndi öldürüldü. Lakin Bəktaş xanın xəyanəti nəticəsində Osmanlı ordusu Bağdadı ələ keçirə bildi. Sultan IV Murad Bağdadın işğalından sonra hərbi əməliyyatları davam etdirməyərək İstanbula qayıtmağa əmr verdi. Türkiyə tarixçiləri IV Muradın belə bir addım atmasının səbəbini izah etməkdən çəkinirlər [91,334]. M.Məsum IV Muradı hərbi əməliyyatları dayandıraraq geri dönməyə vadar edən ciddi amillərin olduğunu qeyd edir. O, yazır ki, bir tərəfdən avropalıların osmanlılara qarşı yeni hərbi əməliyyatlara başlamaq niyyətində olması, digər tərəfdən İstanbulda IV Muradın qardaşı İbrahimin üsyan qaldıraraq öz adına pul zərb etdirməsi, xütbə oxutması haqda xəbərin alınması Osmanlı sultanını bu addımı atmağa vadar etdi [459,74]. Türkiyə tarixçiləri yazırlar ki, IV Murad Mosulda olarkən Səfəvi elçisi Maqsud Sultanla birlikdə öz elçisi Həmzə Paşazadəni xüsusi məktubla Səfəvi sarayına göndərdi. Sultan sülhün şərtləri kimi illik xərac göndərilməsini və əvvəllər Osmanlılarda olmuş ərazilərin qaytarılmasını tələb etdi [361,204; 380,81; 297,66; 235,192; 255,269]. IV Murad Diyarbəkərdə qışlayıb, 1639-cu ilin yazında İsfahan üzərinə yürüş etmək istəyirdi. Ancaq gözlənilmədən sultanın halının pisləşməsi buna imkan vermədi [297,66]. M.Məsumun verdiyi məlumatlara görə, 1639-cu

ilin martında İstanbulda IV Muradın digər qardaşı Uvar xan sultanın anasını öldürərək hakimiyyəti ələ keçirdi [459,74-75]. Məhz hakimiyyət uğrunda mübarizənin güclənməsi Osmanlı sultanının hərbi əməliyyatları tezliklə başa çatdırmağa və sülh danışıqlarını sürətləndirməyə vadar etdi.

Bağdadın itirilməsi ilə barışmağa məcbur olan I Şah Səfi də hərbi əməliyyatların dayandırılması və sülh danışıqlarına başlanmasında maraqlı idi. Osmanlı elçisi Mehmed ağanın şahı sülhə razı salmaq üçün Səfəvi sarayına göndərilməsi haqda M.Məsumun verdiyi məlumat bir daha təsdiq edir ki, Osmanlı-Səfəvi münasibətləri tarixində ilk dəfə olaraq Osmanlı sultanı sülh təşəbbüsü ilə çıxış etdi [459,74]. Y.Öztuna bununla bağlı yazır ki, Sultan IV Murad Səfəviləri sülhə məcbur etmək məqsədi ilə baş vəzir Kəmankeş Mustafa paşanı martın 23-də Səfəvilər üzərinə hərbi yürüşə göndərdi. O, aprelin 29-da Qızıl Zibatda olan zaman I Şah Səfinin elçisi Məhəmmədqulu xanı qəbul etdi [297,66]. Səfəvi elçisinin sülhün şərti kimi Qars qalasının verilməsi tələbi rədd edildi. Baş vəzir elçiyə dərhal sülh bağlanmayacağı təqdirdə İsfahan üzərinə yürüş edəcəyini bildirdi [297,66; 255,273].

Səfəvi şahı ordunun müəyyən hissəsinin Qəndəharda Moğollara qarşı hərbi əməliyyata cəlb olunduğunu nəzərə alaraq osmanlıların yeni hücum təhlükəsindən çəkindi və Bağdadın itirilməsi ilə barışaraq Osmanlı sultanının sülh təklifini qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. 1639-cu il mayın 17-də Qəstri-Şirində Səfəvi elçisi Sarı xanla Osmanlı Qara Mustafa paşa arasında üç günlük müzakirədən sonra sülh müqaviləsi imzalandı [235,274]. Müqavilənin orijinal nüsxəsi M.Məsumun əsərində verilmişdir. Onun verdiyi məlumata görə, sülhün şərtləri tərəflər arasında öncədən razılaşdırıldı. I Şah Səfinin Osmanlı elçisinə ünvanlanmış müraciətində konkret tələb qoyulmasa da, tərəflər arasında sərhədləri dəqiqləşdirən və barışığı təmin edən elə bir sülhün əsasının qoyulması arzu edilirdi ki, hər iki dövləti təmin etmiş olsun. Müqaviləyə görə, Ərəb İraqı Osmanlıların nəzarəti altında qalırdı. Bağdad tərəfindən Cəssan, Bəsrə, Mendelcin, Dərnə və Dərtəngə qədər olan ərazilər Osmanlı dövlətində qalacaq, buradakı Osmanlı-Səfəvi hüdudu Dərnənin şərqindəki Sərbil ərazisi olacaqdı. Sərbilin solundakı dağ Səfəvilərin nəzarətində qalacaq, bu ətrafdakı Caf tayfasına mənsub olan Ziyaəddin və Harunilər Osmanlı dövlətinə, Birə (?) və Rəduni (?) Səfəvi dövlətinin tabeliyində qalacaqdı. Sərhəddin keçdiyi dağın üstündə Səfəvilərə aid Zəncir qalası dağıdılacaq, Zəncir qalasından qərbdəki kəndlər Osmanlıların, şərqindəkilər isə Səfəvi hakimiyyəti altında qalacaqdır. Şəhrizordakı Zalım Əli qalasının arxasındakı dağın qalaya tərəf olan hissəsi Osmanlı dövlətinin, Orman qala ətrafındakı kəndlər isə Səfəvi dövlətinin tabeliyində qalırdı. Şəhrizora sərhəd olan Çağan gədiyi, Qızılca qala və ətrafi Osmanlı dövlətinə, Urmiya və Mehriban qalaları ətraf əraziləri ilə birlikdə Səfəvilərin

nəzarətində qalırdı. Bu ərazilərə Osmanlı sultanı tərəfindən müdaxilə olunmayacaq, Səfəvi şahı da Qars, Axıska, Van, Şəhrzor, Bağdad və Bəsrə hüdudlarına hücum etməyəcəkdi. Tərəflər Van sərhədindəki Kotur, Maku və Qarsın şərq sərhədinə yaxın olan Mağazberd qalasının boşaldılmasına və onları bitərəf əraziyə çevirəcəklərinə razı oldular [bax: 540,268-271; 459, 75-76; 91,335-336]. Sülh müqaviləsinin şərtindən görünür ki, iki dövlət arasında sərhədlərin dəqiq müəyyən olunması səlahiyyətli nümayəndələr tərəfindən həyata keçiriləcəkdi. Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində sülhün şərtləri ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır [312,45; 380,82; 259,275-276]. Övliya Çələbi öz «Səyahətnaməsi»ndə iki dövlət arasında bağlanmış əhdnamənin surətini vermişdir. Onun verdiyi məlumata görə, I Şah Səfi müqavilənin 40 illiyə bağlanmasını təklif etsə də, IV Sultan Murad 20 maddədən ibarət müqaviləni 20 illiyə bağlanmasına razılıq vermişdir [8,65].

Qəsri-Şirin sülhünün bağlanması ilə uzun illər davam edən növbəti Osmanlı-Səfəvi müharibəsi başa çatdı. Sülh müqaviləsi 1639-cu il mayın 20-də I Şah Səfi tərəfindən təsdiq edilərək Məhəmmədqulu xanla İstanbula göndərildi. Sultan IV Murad da sülh müqaviləsini təsdiq etdi. Uzun illər davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibəsi nəticəsində Azərbaycan torpaqları Səfəvilərin, Bağdad isə Osmanlıların əlində qaldı [65,107; 91,336-337].

Beləliklə, 1578-ci ildə Osmanlı ordusunun Azərbaycana yürüşü ilə başlayan və fasilələrlə 60 il davam edən savaş tərəflərin heç birinə heç nə qazandırmadı. Fəqət bu savaşlar iki dövləti də yorub güclərini tükəndirdi. Qəsri-Şirin sülhündən sonra bir-birindən asanlıqla qorunub alacağı bir şey olmadığını anlayınca Osmanlı-Səfəvi sərhədində uzun illər sakitlik yarandı. Bu iki imperatorluq artıq bir-birinin qüvvəsinə bələd olduğu üçün uzun müddət mehriban qonşuluq münasibətlərinə əməl etdilər [380, 16; 8,41].

3.3. Qəsri-Şirin sülhündən sonra Səfəvi-Osmanlı münasibətləri

Müasir Azərbaycan tarixşünaslığında I Şah Abbasdan sonrakı dövrdə Səfəvi dövlətinin tarixinə dair monoqrafik tədqiqat, o cümlədən XVII əsrin II yarısının siyasi tarixinə dair araşdırma mövcud olmadığı kimi [403,8; 15,87], Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin tarixinin tədqiqinə aid də hər hansı tədqiqat yoxdur. Buna görə də Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin araşdırılması xüsusi aktualıq kəsb edir. Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində mövcud olan xeyli faktiki material Qəsri-Şirin sülhündən sonra Səfəvi-Osmanlı münasibətləri ilə bağlı tarixşünaslığımızda olan boşluğu aradan qaldırmağa imkan yaradır [86,16; 91,337].

1639-cu il Səfəvi-Osmanlı sülhü XVIII əsrin I rübünə kimi hər iki

dövlət arasındakı qarşılıqlı münasibətləri nizama saldı. Sülh müqaviləsinin bağlanmasıdan sonra Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasındakı qarşılıqlı siyasi əlaqələrin normal davam etdiyini görürük [65,107]. Tərəflər sülhün şərtlərinə ciddi əməl edir, iki dövlət arasındakı bütün anlaşılmazlıqları diplomatik qaydada həll etməyə çalışır və müntəzəm olaraq bir-birinə elçilər göndərirdi. Müqavilə imzalandıqdan və İstanbulda təsdiq edildikdən sonra Səfəvi dövləti mövcud vəziyyəti öyrənmək üçün Məhəmmədqulu bəy Cığatayı Osmanlı sarayına elçi göndərdi. 1640-cı ildə o, geri qayıtdı və İrəvan bəylərbəyi təyin olundu. Elə həmin il Osmanlı sultanı seçilən İbrahim xan (1640-1648) 1639-cu il müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq iki dövlət arasında qarşılıqlı münasibətləri möhkəmləndirmək üçün İsfahana elçi göndərdi. I Şah Səfi isə Maqsud Sultanı Osmanlı elçisi ilə birlikdə Sultan İbrahimə atasının vəfatına görə başsağlığı vermək və onu hakimiyyətə keçməsi münasibəti ilə təbrik etmək üçün İstanbula göndərdi. Səfəvi elçisi İstanbulda iki dövlət arasında münasibətlərin möhkəmləndirilməsi üçün danışıqlar apardı [8,42; 29,36; 86,16].

Sultan İbrahimin taxta çıxmasını təbrik etmək üçün I Şah Səfinin 1641-ci ilin iyununda göndərdiyi elçi sultana hədiyyələr gətirdi və Yeddiqüllədə məhbus saxlanılan səfəviləri azad edərək vətənə apardı. Səfəvi elçisi IV Murad dövründə Osmanlılara sığınmış İrəvan hakimi Təhmasibqulu xanın (Yusif xan) qətlə yetirilməsinə də nail oldu [362,249]. Bu faktı dövrün mənbəyi olan «Solak-zadə tarixi» də təsdiq edir. O, yazır: «1640-cı il fevralın 10-da Sultan Murad xan vəfat etdi. Cülustan sonra, Əcəm şahı olan Şah Səfidən elçi gəldi. Taxta çıxmağını təbrik üçün ölçüyə gəlməz hədiyyələr gətirdi... İrəvanın fəthində tabe olub, indi İstanbulda sakin olan Əmirgünə oğlu Yusif xanın elçi ilə Əcəmə qayıtmaq fikrində olduğunu vəzir Sultana çatdırdıqda, Sultan «Əmirgünə oğlu getməyi özümü istədi? Yoxsa elçinin təhrikidir bu? – deyərək vəzirdən soruşmuş, vəzir isə fitnəkarlıq edərək bunun Yusif xanın öz ricası ilə olduğunu bildirmişdi. Sultan qəzəblənib Yusif xanı öldürdü [324,553-554; 29,37; 86,16]. Yusif xanın öldürülməsi iki dövlət arasında münasibətlərə mənfi təsir göstərmədi. Bu hadisədən sonra iki dövlət arasında diplomatik əlaqələrin davam etdirilməsi bunu bir daha təsdiq edir .

Azərbaycan Səfəvi hökmdarı I Şah Səfi 1641-ci ilin sonlarında Muğan hakimi İbrahim xanı İstanbula elçi göndərdi. Səfəvi elçisi hələ İstanbulda olan zaman I Şah Səfinin vəfat etdiyi və oğlu Sultan Məhəmmədin II Şah Abbas (1642-1666) adı ilə hakimiyyətə keçdiyinə görə, Osmanlı nümayəndəsi Yusif ağa Qəzvinə göndərildi [298,29; 86,16-17]. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Səfəvi şahı II Abbasın hakimiyyətə keçməsi ilə bağlı olaraq Maqsud xanı qiymətli hədiyyələrlə Osmanlı sarayına göndərildi və bağlanmış sülhün şərtlərinə uyğun olaraq Van bölgəsindəki Millət qalasının sökül-

məsini sultandan xahiş etdi [324,553-554; 362,249; 312,45-46]. Osmanlı sultanı İbrahim II Şah Abbasa atasının vəfatına görə başsağlığı vermək, həm də onu hakimiyyətə keçməsi münasibəti ilə təbrik etmək üçün Yusif ağanı Maqsud Sultanla birlikdə Səfəvi sarayına elçi göndərdi [331,29]. Elçi sultanın sülh və dostluq əlaqələrini ifadə edən məktubunu şahə təqdim etdi. Osmanlı elçisinin II Şah Abbas tərəfindən Qəzvində Səadətəbad adlı bağdakı sarayda yüksək səviyyədə qəbul edilməsi və onun şərəfinə ziyafətlər təşkil olunması Səfəvi dövləti ilə Osmanlı dövləti arasında çox yaxşı münasibətlərin olmasından, tərəflərin 1639-cu il sülh müqaviləsinə ciddi əməl etmələrindən xəbər verir [29,37; 86,17].

1642-ci ildə Qəzvində Osmanlı elçisi Yusif ağa ilə sülh və dostluğun möhkəmləndirilməsi barədə aparılmış danışıqlarda Osmanlı elçisi iki dövlət arasında iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi haqqında məlumat verərkən II Şah Abbas ona bildirdi ki, arxayın olun, bizim tərəfdən müharibə cəhdi olmayacaqdır. Səfəvi şahı bu diplomatik danışıqlarda imperiyanın şimal-qərb sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin edib I Şah Səfi dövründə Böyük Moğol dövləti tərəfindən tutulmuş Qəndəharı geri almaq məqsədini düşüncürdü [29,37-38; 86,16; 91,340].

Bu zaman Türkünstanda baş vermiş bir hadisə Səfəvilərlə Osmanlılar arasında dostluq münasibətlərinin mövcudluğunu bir daha sübut edir. Belə ki, 1642-ci ildə Özbək taxtına keçmiş Nəzir Məhəmməd xan 1647-ci ildə hakimiyyəti oğlu Əbdüləziz xana verməyə məcbur oldu. Ancaq o, 1649-cu ildə hakimiyyəti yenidən ələ keçirmək üçün elçi göndərərək Osmanlı sultanından yardım istədi. Osmanlı sultanı IV Mehmed ata ilə oğul arasındakı münasibətləri yoluna qoymaq üçün II Şah Abbasa məktub göndərərək Nəzir Məhəmməd xanın hakimiyyətə iddiasını müdafiə etməyi xahiş etdi. Sultanın xahişinə cavab verən II Şah Abbas bir müddət əvvəl Nəzir Məhəmmədin vəfat etdiyini, Əbdüləziz xanın hakimiyyətinin bütün Türkünstanda qəbul edildiyini və məsələnin həll edildiyini bildirdi [468,46].

1639-cu il Qəsri-Şirin sülhünə görə, Səfəv-Osmanlı sərhədlərini yenidən nizamlayıb, hüduda yaxın bəzi qalaları da boşaldaraq bitərəf əraziyə çevirmək nəzərdə tutulmuşdu. Buna baxmayaraq, bəzən hər iki tərəfin hərbi qüvvələri günahkarları cəzalandırmaq bəhanəsilə sərhədin digər tərəfinə keçə bilirdi. Lakin bu cür məsələlər sərhəd valilərinin qarşılıqlı görüşləri zamanı həll olunurdu. 1646-cı ildə Evliya Çələbinin elçi təyin edilərək Azərbaycana göndərilməsi də belə bir hadisə ilə bağlı idi. Belə ki, Ərzurum bəylərbəyliyi daxilində yerləşən və Səfəvi sərhədindəki Şoşik qalasının (indiki – Bəyazid) Osmanlı dövləti təbəəsi kürd bəyi Mustafa hüdudu aşib İrəvan tərəfində bəzi qəsəbə və kəndləri yağmalamışdı. Buna görə Səfəvi dövlətinin İrəvan hakimi Əli xan Ərzurum bəylərbəyi Dəftərdar zadə Mə-

həmməd paşaya bir elçi göndərərək Şoşik hakimi Mustafa bəydən şikayət etmiş, həmçinin Qəsri-Şirin sülhü bağlandığı zaman Osmanlıların əlində olan və oşaldılması nəzərdə tutulan Maku qalasına əsgər yerləşdirmişdi [16a,20-21].

Evliya Çələbinin verdiyi məlumatlara görə, gərginləşmiş əlaqələri yoluna qoymaq üçün hərəkətə keçən Məhəmməd paşa Şoşik hakiminin cəzalandırılmasına qərar verir və qoşun toplamağa başlayır. Qısa müddətdə Ərzurum çölündə qoşun toplanılır. Bunu görən Səfəvi elçisi İrəvan üzərinə bir səfər təşkil ediləcəyindən narahat olur. Ancaq toplanılan qoşun Seydi Əhməd paşanın komandanlığı altında Şoşik qalası üzərinə göndərilir. Üzərinə qüvvə göndərildiyini öyrənən Mustafa bəy Maku qalasına sığınır. Əhməd paşa da Mustafa bəyin ardınca Maku qalasının önünə gəlir. Bu zaman izdihamlı bir Osmanlı ordusunu görən qalanın Səfəvi komandanı toqquşma olacağıdan çəkinərək Mustafa bəyi təslim etmək məcburiyyətində qalır. Beləliklə, Mustafa bəyi ələ keçirən Seyid Əhməd paşa Xınısda gözləyən Məhəmməd paşanın yanına qayıdır [16a,21].

Səfəvi-Osmanlı sərhədində yaranmış gərginliyi aradan qaldırmaq məqsədilə Evliya Çələbi Təbriz hakimi Kəlbəli xana və digər Azərbaycan hakimlərinə aparılması nəzərdə tutulan məktubları alaraq onu müşayiət edən Səfəvi elçisi ilə birlikdə 1646-cı ildə Təbrizə doğru hərəkət edir. Apardığı məktubların məzmununda Ərzurum bəylərbəyi Məhəmməd paşa Kəlbəli xandan karvanların Ərzuruma təkrar gəlməsini xahiş edirdi. Belə aydın olur ki, sərhəd boyundakı gərginlik karvanların gediş-gəlişinə mane olaraq, ticarətə ağır zərbə vururdu. Evliya Çələbinin vəzifəsi məktubu aparıb çatdırmaqla yanaşı, qarşı tərəfə Osmanlı dövlətinin sülhə riayət məsələsində xoş niyyətini çatdırıb barışıqı pozacaq fəaliyyətlərdən qaçınılması barədə Səfəvi sərhəd valilərinə diplomatik bir üslubda xəbərdarlıq etmək idi [16a,21].

1648-ci ildə II Şah Abbas Qəndəhar yürüşü zamanı Bəstamda olan zaman Osmanlı sultanı İbrahimin elçisini qəbul etdi. Osmanlı sultanı Səfəvi şahının Qəndəhara hərbi yürüşündən ehtiyat edərək gələcəkdə onun Bağdadı da geri almaq fikrinə düşəcəyindən şübhələnirdi. O, II Şah Abbasa yazdığı məktubda tərəflər arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinin vacib olduğunu israrla təkid edir və ona bir fil də göndərilməsini xahiş edirdi. II Şah Abbas cavab olaraq Osmanlı elçisi ilə Sultanın sarayına Qasım bəyin oğlu Məhəmmədqulu bəyi yola salıb, ona buyurdu ki, Qəzvindəki fili Osmanlı sultanına aparsın. II Şah Abbas Sultan İbrahimə ünvanladığı məktubda iki dövlət arasındakı dostluq əlaqələrindən bəhs etmiş və bu məsələdə sözünün üstündə möhkəm dayandığını ifadə etməklə, onun rahatsızlığını aradan qaldırmağa çalışmışdır [29,38]. Dövrün qaynağı bir daha təsdiq edir ki, Sultan İbrahim həqiqətən də II Şah Abbasa məktub göndərərək iki nə-

həng fil və beş yüz ədəd qızılla işlənmiş kitab cildi göndərməsini xahiş etmişdir [324,578; 86,17].

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, 1649-cu ildə IV Mehmedin taxta çıxmasını təbrik etmək üçün II Şah Abbasın Mahmud xan adlı elçisi İstanbula gəldi və 2 fil hədiyyə gətirdi [362,249; 312,46; 134,85]. Bu faktlar bir daha təsdiq edir ki, XVII əsrin 40-cı illərində Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında qarşılıqlı siyasi əlaqələr davam etdirilmiş, tərəflər bir-birini ən mühüm siyasi hadisələrlə bağlı məlumatlandırmış və lazımı hədiyyələr göndərərək normal münasibətlər saxlamışlar [86,17].

Beləliklə, XVII əsrin I yarısında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiq səviyyəsinin araşdırılması belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Türkiyə tarixçiləri problemi işıqlandırarkən başlıca olaraq dövrün Osmanlı tarixçilərinin əsərlərindən faydalanmışlar. Osmanlı mənbələrinin verdiyi məlumatlar dövrün fars dilli qaynaqları ilə müqayisəli şəkildə istifadə edilmədiyi üçün Türkiyə tarixçiləri Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin səbəblərini, IV Muradın hərbi yürüşlərini, döyüş əməliyyatlarının gedişini çox zaman Osmanlı dövlətinin mənafeyinə uyğun olaraq işıqlandırməğa çalışırlar. Ayrı-ayrı konkret hadisələrlə bağlı fikir ayrılığının olmasına baxmayaraq, Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində verilmiş zəngin fakt materialları tarixşünaslığımızda öz əksini lazımı səviyyədə tapmamış məsələlərə aydınlıq gətirilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir [65,107-108; 91,344].

XVII əsrin ortalarında Osmanlı əyanlarından əslən kürd olan İbşir Mustafa paşanın təkidi ilə Pinyaniş kürdləri dəfələrlə Səfəvi sərhədlərini pozaraq yerli əhalinin əmlakını qarət edərək ələ keçən adamları öldürdü. İbşir Mustafa paşa Qəsri-Şirin sülhünə zidd hərəkət edərək iki dövlət arasındakı münasibətləri Səfəvilərin sərhəd əmirlərini savaşa çəkərək pozmağa çalışdı. O, qismən buna nail olmuşdu. Belə ki, kürdlərin qətl və qarətlərinə dözməyən Urmiya hakimi top və tufənglə təchiz olunmuş 20 min əsgərlə Osmanlı sərhədini keçib Pinyaniş kürdlərini cəzalandıraraq, onların 40 min baş qoyunlarını qənimət gətirdi [16a,153-154; 8,42-43,69-73; 29,39]. Top və tufəngdən istifadə edib sərhədi pozmaq bağlanmış sülhün şərtlərinə zidd olduğu üçün Osmanlı dövləti dərhal Səfəvi dövlətinə etirazını bildirib, Vanda hərbi hazırlıq işlərinə başladı. Sultan IV Mehmed məsələni aydınlaşdırmaq üçün 1655-ci il sentyabrın 11-də Evliya Çələbini Səfəvi sarayına göndərdi. Evliya Çələbi çox çətinliklə iki dövlət arasında yaranmış qarşıdurmanı aradan qaldıraraq dostluq münasibətlərini bərpa edə bildi [16a,155]. Bu hadisə bir daha göstərdi ki, Qəsri-Şirin sülhündən sonra Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında diplomatik əlaqələr gücləndiyi üçün sərhəddə sabit bir sakitlik bərqərar olmuşdur [86,17; 91,344].

Məhəmməd Tahir Vəhidin verdiyi məlumata görə, II Şah Abbasla

Osmanlı sultanı arasında çox möhkəm əlaqə mövcud olmuşdu. XVII əsrin ortalarında Bəsrədə ixtişaşlar baş verən zaman yerli hakim Hüseyn paşa II Şah Abbasa məktub göndərib tabe olduğunu bildirsə də, Səfəvi hökmdarı I Şah Səfi ilə IV Sultan Murad arasındakı əhdi pozmaq fikrində olmadığına görə, Hüseyn paşanın xahişinə cavab vermədi. Əksinə, iki dövlət arasındakı münasibətləri möhkəmləndirmək məqsədi ilə 1656-cı ildə Kəlbəli Sultan Silsüpürü Osmanlı sarayına göndərdi. Osmanlı sultanı da lütfkarlıq göstərərək elçisi Müttəfəriqabaşı İsmayıl ağanı Kəlbəli sultanla birlikdə II Şah Abbasın sarayına yola saldı. İsmayıl ağa İsfahanda şahın hüzuruna qəbul olundu və çox mehribanlıqla qarşılınıb layiqli mənzildə yerləşdirildi. Osmanlı elçisi İsfahanda olduğu müddətdə şahın göstərişi ilə onun şərəfinə ziyafət məclisləri təşkil olundu. İsmayıl ağa İsfahanda xəstələndi və təbib Məhəmməd Şərif tərəfindən müalicə olundu. Osmanlı elçisi qiymətli hədiyyələrlə vətənə yola salındı, lakin yolda – Bağdadda vəfat etdi [537,66-67; 331,29,30; 267a, 174-175; 29,39-40; 86,17]. Bu bir daha təsdiq edir ki, Səfəvi hökmdarı iki dövlət arasında bağlanmış sülhü qoruyub saxlamaqda maraqlı olduğu üçün sərhəddə baş verən hər hansı bir ixtişaşın dərinləşməsinə yol verməməyə çalışmışdı [91,345].

Dövrün farsdilli qaynağının verdiyi məlumatı Osmanlı tarixçisi Mehmed Solakzadə də təsdiq edir. O, yazır ki, 1656-cı ilin noyabr ayında II Şah Abbasın Kəlbəli xan adlı elçisi iki dövlət arasındakı dostluq əlaqələrini möhkəmləndirmək üçün çox qiymətli hədiyyələr və dağ kimi cüssəli iki fillə İstanbula gəldi. O, gətirdiyi məktubu sultana təqdim etdikdən sonra, Səfəvi padşahının uğurlu məktubunu aparmağa məmur edilən Mütəfərriqabaşı ilə birlikdə şahın sarayına geri döndülər [324, 630]. İ.H.Uzunçarşılı Naimanın verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, 1657-ci ildə Səfəvi elçisi Kəlbəli xan bağlanmış sülhü yenilədikdən sonra vətənə dönən zaman onunla birlikdə Osmanlı elçisi İsmayıl ağa qiymətli hədiyyələrlə yola salındı [362, 250]. Bu hadisəni dövrün qaynağı olan Əylisli Zəkəriyyənin «*Gündəlik*» adlı təsvirləri təsdiq edir. Əylisli Zəkəriyyə öz əsərində yazır ki, 1657-ci il fevralın 14-də Osmanlı sultanının Səfəvi şahının yanına göndərdiyi elçisi İsmayıl ağa Toqata gəldi. Onun yanında II Şah Abbasın Osmanlı sultanının yanına göndərdiyi elçisi Kəlbəli sultan da var idi. Altı gün Toqatda qaldıqdan sonra hər iki elçi Diyarbəkr yolu ilə Səfəvi paytaxtına yola düşdülər [385,48; 86,17].

XVII əsrin ikinci yarısında Səfəvi-Osmanlı münasibətli dostluq məراسında davam etdi, tərəflər Qəsri-Şirin sülhünün şərtlərinə sadıq qalaraq iki dövlət arasında dostluq əlaqələrini daha da möhkəmləndirməyə çalışdılar. Səfəvi və Osmanlı hökmdarları tərəflər arasında mövcud olan sülhü qoruyub saxlamaq üçün baş verə biləcək istənilən münaqişədən çəkinməyə, sərhəd

bölgəsində yarana biləcək istənilən qarşıdurmanın qarşısını almağa çalışırdılar [91,346]. Məhəmməd Tahir Vəhidin verdiyi məlumata görə, 1661-ci ildə İrəvan bəylərbəyi Nəcəfqulu xan II Şah Abbasa məktub göndərərək Kartli-Kaxeti valisi Şahnavaz xanın Qərbi Gürcüstana hücum təşkil edib Başıaçığı (İmeretiya) tutduğunu və oğlu Arçili hakim təyin etdiyini xəbər verdi [537, 117, 29,39]. Şahnavaz xan Kartli-Kaxeti valisi Rüstəm xanın oğulluğu olub, 1658-ci ildə atalığı vəfat etdikdən sonra onun yerinə vali təyin edilmişdi. O, atalığı Rüstəm xanın siyasətini davam etdirərək mərkəzi hakimiyyətə sədaqətli olmuşdu. Lakin onun Başıaçığa hücum etməsi Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında imzalanmış 1639-cu il sülhünün şərtlərinə zidd olub, hər iki dövlət tərəfindən qəbul edilməz idi. Şübhəsiz ki, Qəsri-Şirin müqaviləsinə görə, Qərbi Gürcüstan Osmanlı dövlətinə aid olduğu üçün Şahnavaz xanın bu hərəkəti IV Sultan Mehmed tərəfindən Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qarışmaq kimi dəyərləndirildi [29,40; 91,346-347]. Şahnavaz xanın mövcud əhdnaməni pozmasından Osmanlı dövlətinin xəbər tutması, bu hadisənin iki dövlət arasındakı müqaviləyə zidd olduğu, Səfəvi qoşununun Osmanlı dövlətinə tabe əraziyə daxil olması çox gərgin bir vəziyyət yaratmışdı. Məhəmməd Tahir Vəhid yazır ki, bu dövrdə II Şah Abbasla Osmanlı sultanı arasında çox yaxşı əlaqə və münasibətlər vardı. Buna görə də, dərhal göstəriş verdi ki, Şahnavaz xan Başıaçıqdan qoşunu geri çəksin. Şahnavaz xan şahın göstərişinə əməl edib qoşununu Başıaçıqdan geri çəkdi və İsfahana gəldi. II Şah Abbas Şahnavaz xanın mərkəzi hakimiyyətə sədaqətini nəzərə alıb onu cəzalandırmadı, oğlu Arçili Kaxeti hakimi təyin etdi [537,117,118; 29,41; 86,18]. Bununla da iki dövlət arasında yaranmış gərginlik aradan qaldırıldı.

XVII əsrin 60-cı illərində ticarətin inkişafında önəmli rol oynayan Bəsrədə gərginlik hələ də davam edirdi. Bağdad bəylərbəyi Murtaza paşanın şəhərdə toplanmış zəngin malları ələ keçirmək üçün vali Əhməd paşa ilə qardaşı Fəthi bəyi öldürməsi üsyana səbəb oldu. Səfəvi şahının yardımı ilə Hüseyin paşa şəhəri ələ keçirdi. Onun hakimiyyəti Osmanlı sultanı tərəfindən tanındı. Lakin onun hərəkətləri vəziyyəti ağırlaşdırdığı üçün 1666-cı ildə Səfəvi dövlətinə sığınmasına səbəb oldu. Onun yerinə Yəhya paşa Bəsrə bəylərbəyi təyin edildi. Bir müddət sonra o, da Səfəvi dövlətinə sığınmalı oldu. Osmanlı dövləti Hüseyin paşa ilə Yəhya paşaya sığınacaq verdiyinə görə Səfəvi şahına öz etirazını bildirdi. Buna görə də, Hüseyin paşa 1667-ci ildə Hindistana getməli oldu [331,30].

Göründüyü kimi, II Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin təhlili göstərir ki, iki dövlət arasında hakim dairələrin iqtisadi və siyasi maraqlarını özündə əks etdirən məzhəbi çəkişmələr mövcud olmamış, əksinə qarşılıqlı sülh və dostluq əlaqələri inkişaf etmişdir

[82,18]. Bu dövrdə Səfəvilər öz hakimiyyətlərini Dağıstan bəylərinə qəbul etdirmiş, beləliklə türk dili Qafqazda ümumi danışiq dili kimi daha da möhkəmlənmişdi [134,30].

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, II Şah Abbas dövründə ipək ticarəti daha da inkişaf etmişdi. Ölkədə sabitliyin bərqərar olması, qonşu dövlətlərlə dostluq əlaqələrinin saxlanılması iqtisadi əlaqələrin inkişafına əlverişli şərait yaratdı. Bu da, öz növbəsində qarşılıqlı mədəni əlaqələrin inkişafını təmin etdi. «Əsli və Kərəm», «Arzu və Qənbər» və «Aşiq Qərib» dastanlarının Anadoluda yayılması həyata keçirilən sülh və iqtisadi əlaqələrlə bilavasitə bağlı idi. 1659-cu ildə Osmanlı dövlətindən İrana səyyah Dərviş Mustafanın səyahəti baş vermişdi. II Şah Abbas onu və heyət üzvlərini yüksək səviyyədə qəbul etmişdi. Səfəvi şahı Dərviş Mustafanın danışığılarından xoş hal olmuş, heyət üzvlərinə böyük hörmət göstərmişdi. O, hətta Dərviş Mustafanın vətənə dönməsinə lazımı yardım göstərməsi üçün Şirvan bəylərbəyinə türkcə məktub yazıb göndərmişdi [331,31; 134,87].

II Şah Abbas dədəsi I Şah Abbas kimi güclü və qüdrətli hökmdar idi. O, çağdaşı Osmanlı hökmdarı IV Mehmed kimi ov etməyə həvəs göstərirdi və şair idi. Eyni zamanda rəsmə böyük maraq göstərirdi. O, rəsm təhsili almaq üçün Məhəmməd Zamanı Avropaya göndərmişdi. II Şah Abbas sağlığında anasına türkcə «Ana Xanım» deyə müraciət edirdi. Səfəvilərin son güclü hökmdarı kimi göstərilən II Şah Abbasdan sonra Səfəvi dövlətinin zəifləmə dövrü başlamışdır [331,31; 134,88-89; 232, 54-55; 513,XXV].

Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasındakı dostluq əlaqələri II Şah Abbasın xələfi Şah Süleyman (1666-1694) dövründə də qorunub saxlandı. İki dövlət arasında əlaqələr yaxşı olmuş və hər iki dövlət arasında səfirlik mübadiləsi davam etdirilmişdi. M.Saray yazır ki, Şah Süleymanın hakimiyyətə keçməsinə təbrik etmək üçün Osmanlı hökmdarı öz elçisini göndərmiş, Səfəvi şahı da II Sultan Süleymanın (1687-1691) və II Sultan Əhmədin (1691-1695) taxt-taca keçməsinə təbrik etmək üçün öz elçisini İstanbula göndərmişdi [312,46].

Azərbaycan Səfəvi imperiyasının xarici siyasətində Osmanlı imperiyası ilə münasibətlər uzun müddət başlıca yer tutmuşdu. XVII əsrin I yarısında Osmanlı-Səfəvi qarşıdurması Səfəvi şahlarını Avropa dövlətləri ilə sıx əlaqə yaratmağa vadar etmişdi. Osmanlı sultanlarının imperiya siyasəti Səfəvi dövlətini Avropa ölkələri ilə təbii alyansda birləşməyə sövq edirdi. XVII əsrin 80-ci illərində Osmanlı imperiyası Avropa dövlətləri ilə müharibə aparırdı. 1583-cü ildə Vyana Osmanlı ordusu tərəfindən mühasirəyə alınmışdı. Qərb dövlətləri Avropanın başı üzərini almış «türk təhlükəsindən» xilas olmaq üçün həmiş olduğu kimi Səfəvi dövlətindən bir vasitə kimi istifadə etməyə – Osmanlı imperiyasının hərbi qüvvələrini iki cəbhəyə par-

çalamağa cəhd edirdilər [15,243-244]. Bu da təsadüfi deyildi, belə ki, «Səfəvi dövləti Osmanlı imperiyasının zərbə qüvvəsini bu dövlətin ən qüdrətli çağında öz üzərinə götürürdü. Osmanlı sultanları Avropa dövlətlərinə qarşı hərbi əməliyyatların ən qızgın çağında belə, öz hərbi qüvvələrinin mühüm bir hissəsini Səfəvi sərhədində saxlamağa məcbur olur, ya da qərb dövlətləri ilə bir vaxtda Səfəvi şahlarına qarşı da hərbi əməliyyat aparmağa məcbur olurdular. Çox vaxt Osmanlı imperiyası Avropadakı hərbi əməliyyatları yarımçıq qoyub, özünün bütün hərbi qüvvələrini Səfəvi dövlətinə qarşı yönəldirdi. Bununla, antitürkiyə kompaniyasına daxil olan dövlətlər sistemində Osmanlı imperiyasına daxil olan dövlətlər sistemində Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizənin əsas ağırlığı Səfəvi dövlətinin üzərinə düşürdü» [41,244; 86,18].

Buna görə də Avropa dövlətləri nəyin bahasına olursa-olsun Səfəvi hökmdarı Şah Süleymanı Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə cəlb etməyə çalışırdı. Bu baxımdan Roma papasının Şah Süleymana göndərdiyi 29 iyun 1683-cü il tarixli məktubu maraqlıdır. Məktubda deyilirdi: «*Çox hörmətli, zati-müqəddəsləri! Bütün xalqlara olduqca zərərli olan türklərin hər zaman imperiyayı genişləndirmək istəkləri bu gün də davam edir. Buna görə də hökmdar və krallıqların qabaqlayıcı tədbirlər görməsi, bir yerdə yumruq halında birləşməsi qaçılmazdır. Sizi əmin edirik ki, türk qoşunları artıq bütün qüvvələri ilə Macarıstan krallığına hücumla keçiblər. Ümid edirik ki, siz ən güclü ordu birləşmələrinizi əvvəllər də olduğu kimi, indi də düşməna qarşı göndərəcəksiniz...*» [499,422].

XVII əsrin 80-ci illərin ortalarında Avropa ölkələrinin elçiləri İsfahana gələrək, Şah Süleymana Osmanlı imperiyasına qarşı Avropa ölkələri ilə ittifaqa girməyi, əlverişli şəraitdən istifadə edərək, Bağdadı və digər itirilmiş əraziləri geri almağı təklif edirdilər. Bu baxımdan Roma papası tərəfindən Şah Süleymana ünvanlanmış 20 iyul 1686-cı il tarixli məktub diqqəti cəlb edir. Məktubda deyilir: «*Möhtərəm zati-müqəddəsləri, Tanrının lütfü və salamı ilə sizləri salamlayıram! Türklərin işğal etdikləri ərazilərin bərbad vəziyyətdə olmasına çox asanlıqla inanmağımıza baxmayaraq, onlar bir çox şəhərlərdə məğlub olublar. Sizin ata-babalarınız bu uğurlu qələbələrdə pay sahibidirlər. Heç şübhə etmirik ki, Siz də öz qüdrətli ordunuzla öz əcdadlarınızın yolu ilə gedəcəksiniz, Bağdadı türklərdən geri almaqla həm də günahsız insanların qanını almış olacaqsınız. Ümid edirəm ki, zati-müqəddəsləri böyük enerji və şövqlə bu barbarlar üzərində əzmkar qələbə çalacaqdır*» [499,423-424; 86,17].

Lakin Şah Süleyman bütün bu arqumentlərə məhəl qoymayaraq, Osmanlı sultanı ilə bağlanmış sülhü və dinc münasibətləri qoruyub saxlamağa üstünlük verirdi. «*Onun (Şah Süleymanın – T.N.) diqqətinə çatdıranda*

ki, türklər tərəfdən böyük təhlükə ehtimal olunur, əgər Siz özünüzlə onlara qarşı səfərbər olmasanız onlar (osmanlılar – T.N.) xristianlarla sülh bağlayan kimi ən gözəl vilayətlərinizə hücumla keçə bilərlər, cavabında deyirdi ki, o, bu barədə heç də narahat deyil və İsfahanı belə onlar üçün keçə bilər» [509,40; 15,244]. Göründüyü kimi, Osmanlı imperiyası ilə müharibə apararıq Avropa dövlətlərinin bütün təzyiqlərinə baxmayaraq, Səfəvi şahı iki dövlət arasında imzalanmış sülhə sadıq qalaraq Osmanlı imperiyası ilə münasibətləri gərginləşdirməkdən çəkinirdi. Dövrün qaynağının təsdiq etdiyi kimi, «Səfəvi imperiyası sülh vəziyyətindədir. Hökmdarın türklərə qarşı müharibə etməsi ilə bağlı hər hansı bir məlumat belə yoxdur... O, dinlərə sərbəst şəkkildə ibadət etməyə icazə verib, lakin nə onlara, nə də Avropadan gələn səfirlərə qayğı göstərmir» [499,409].

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, 1688-ci il sentyabrın 27-də II Sultan Süleyman hakimiyyətə gəlməsini xəbər vermək üçün öz elçisini Səfəvi şahının sarayına göndərdi [362,250; 134,90-91]. 1692-ci ilin fevral-mart aylarında Şah Süleymanın elçisi Kəlbəli xan yeni hökmdarın taxta keçməsinə təbrik etmək üçün İstanbulla gəldi. Səfəvi şahı elçisi ilə sultana tabak, kasa, şal, atlas, qumaş, xalı, yeddi rəngli dəsmal, bir ədəd fil, qılınc, qalxan və digər hədiyyələr göndərdi. Kəlbəli xan iki dəfə rəsmi qəbula dəvət olundu və dövlət məmurları ilə görüşlərdən sonra lazımi hədiyyələr verilərək yola salındı [125,33-34; 134,91].

Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsrin sonlarında da Azərbaycan Səfəvi dövlətini Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə cəlb etmək üçün Avropa dövlətlərinin bütün təşəbbüsləri bir nəticə vermədi. Şah Sultan Hüseyn dövründə də Avropa dövlətlərinin Osmanlı imperiyasına qarşı sanitariya kordonu yaratmaq məqsədilə Səfəvi dövlətindən faydalanmaq təşəbbüsləri nəticəsiz qaldı [512,165]. Səfəvi şahı geosiyasi vəziyyəti nəzərə alaraq həm Osmanlı imperiyası ilə, həm də Avropa ölkələri ilə münasibətləri qoruyub saxlamaqda maraqlı olduğunu bir daha təsdiq etdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasında diplomatik əlaqələr davam etdirildi. İki dövlət arasında siyasi və iqtisadi əlaqələrin daha da möhkəmləndirilməsi üçün mühüm addımlar atıldı. 1696-cı ildə Səfəvi elçisi Əbül Məsum II Mustafanın taxta keçməsinə təbrik etmək üçün Ədirnəyə gələrək şahın adından onu təbrik etdi, hədiyyə gətirdiyi fili və Əcəm dəvələrini sultana təqdim etdi [302,533; 134,95].

1694-cü ildə Osmanlı ordusunun Vyana səfərində olması, Bəsrədə baş verən vəba xəstəliyindən xalqın və Osmanlı ordusunun tələf olmasından yararlanan Müntefik tayfasının başçısı Şeyx Mani Bəsrəni ələ keçirdi. Bir müddət sonra Osmanlı əsgərləri şəhəri azad etsə də, bir il sonra Şeyx Mani

yenidən şəhəri ələ keçirməyə müvəffəq oldu. Bununla kifayətlənməyən Şeyx Mani qonşu Hüveyzə bölgəsindəki muşşa tayfalarını da nəzarət altına almaq istəsə də, onların başçısı Seyid Fərəculla ilə münasibətləri kəskinləşdi. Özünü Bəsrə hakimi elan edən Seyid Fərəculla Şah Hüseyinin himayəsinə girməyi xahiş etdi. 1696-cı ildə Osmanlı dövlətinin Avstriya ilə müharibə apardığını nəzərə alan Səfəvi hökmdarı Şah Sultan Hüseyin bu tayfanın əlindən Bəsrəni aldı və açarlarını Rüstəm xan Zengene adlı elçisi ilə II Sultan Mustafaya göndərdi. Osmanlı sultanı Səfəvi şahının bu addımını yüksək qiymətləndirdi və elçiyə qiymətli hədiyyələr təqdim etdi. II Sultan Mustafa bəylərbəyi rütbəsi verdiyi katiblərin rəisi Mehmed bəyi elçi təyin edərək Rüstəm xan Zengene ilə birlikdə 1697-ci ildə Səfəvi sarayına yola saldı, şaha təşəkkür məktubu və qiymətli hədiyyələr göndərdi [362,250; 134,95-96; 276a,186; 312,46-47].

L.Lokhartın verdiyi məlumatlara görə, Ərəbistanın nüfuzlu muşşa tayfasından olan Seyid Fərəculla Bağdad hakimi Həsən paşadan və Şah Hüseyindən Şeyx Manini Bəsrədən sığışdırıb çıxarmaq barədə icazə alaraq onu Bəsrədən qovub çıxardı. Seyid Fərəculla şəhərin açarlarını Səfəvi şahına, o da öz növbəsində qiymətli hədiyyələrlə birlikdə Osmanlı sultanına göndərdi. Beləliklə, şəhər üzərində Osmanlı hakimiyyəti tanınır, lakin o, hələ uzun müddət Səfəvi qüvvələrinin nəzarəti altında qalır [510,53-54; 15,244-245]. R.Dadaşova L.Lokhartın verdiyi məlumatlara əsaslanaraq yazır ki, 1697-1701-ci illər arasında Səfəvilər Bəsrənin hakimi vəzifəsində heç bir səbəb və lüzum olmadan dörd nəfəri dəyişirlər. Lazimi qüvvə toplayan türklər 1701-ci ilin yazında hücumu keçib, Səfəvi hökumətinin təyin etdiyi hakim Davud xanı öldürüb, ciddi müqavimətlə rastlaşmadan şəhərə daxil olurlar. Beləliklə, Bəsrənin Səfəvilər tərəfindən işğalı Osmanlı dövləti ilə hərbi münaqişə səviyyəsinə qalxmadan sona çatdı [510,54; 15,245]. Bu, bir daha təsdiq edir ki, Bəsrə şəhəri 1701-ci ildə Osmanlı dövlətinin nəzarəti altına keçmiş və iki dövlət arasında mövcud olan münaqişə aradan qaldırılmışdır.

3.4. XVIII əsrin I yarısında Səfəvi-Osmanlı münasibətləri

XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində Yaxın Şərqi böyük imperiyalarından biri olan Azərbaycan Səfəvi dövləti iqtisadi böhran və siyasi zəifləmə dövrünə qədəm qoydu. Bunun başlıca səbəbi Avropa dövlətlərinin Hindistana dəniz ticarət yolunu kəşf etməsi nəticəsində ənənəvi ticarət yollarının dəyişməsi, Səfəvi imperiyasının ərazisindən keçən tranzit ticarət yollarının öz əhəmiyyətini itirməsi idi. Tranzit karvan ticarəti kəskin şəkildə azaldığı üçün dövlət xəzinəsi başlıca gəlir mənbələrini itirdi, şəhər təsər-

rüfatı tənəzzül etdiyi üçün ölkənin iqtisadi vəziyyəti pisləşməyə başladı. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı zəiflədiyi bir dövrdə feodal istismarının daha da güclənməsi dövlətin iqtisadi əsaslarının dağılmasını daha da sürətləndirdi. Kənd təsərrüfatının müflisləşməsi, şəhər sənətkarlığının durğunluq dövrünü yaşaması, şah hökumətinin nüfuzdan düşməsi və rüşvətxorluq, son Səfəvi şahlarının fərasətsizliyi, ruhanilərin nüfuzunun güclənməsi, saray çəkişmələri, müxtəlif feodal qruplaşmaları arasındakı mübarizə iqtisadi tənəzzülü daha da dərinləşdirdi [91,354].

XVII əsrin sonlarında gümüş böhranı, pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi, mis pulların zərb olunması, qəlp pulların çoxalması sənətkarlığın və ticarətin tənəzzülünə səbəb oldu [93,153].

Belə bir vəziyyətdə Şah Sultan Hüseynin vergiləri artırmaqla gəlirlərin azalmasının qarşısını almaq istəyi kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətin inkişafını daha da ağırlaşdırdı. Uzun müddət Səfəvi dövlətində yaşamış polyak səyyahı T.Kruşinskinin verdiyi məlumatlara görə, «Səfəvi dövlətinin zavala uğramasının ən böyük səbəbi bu idi ki, hökumət işlərini idarə edən məmurlar, dövlətin keşiyyində duranlar və şahın vəzirləri iki dəstəyə bölünərək bir-biri ilə tam ziddiyyətə girmişdilər. Bir dəstənin elədiyi iş başqa dəstənin xoşuna gəlmir, yaxud, başqasının əməli o biri dəstə tərəfindən bəyənilmirdi, belə işlər isə din ilə dövlətin və mülk ilə millətin tənəzzülünə səbəb olurdu... Nəticədə, dövlətlər Səfəvilər dövləti kimi aradan gedir» [35,21-22; 332a,47-48].

XVII əsrin sonu-XVIII əsrin başlanğıcında yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün Şah Sultan Hüseyn əhali üzərinə yeni vergilər qoymaq məqsədilə imperiyanın on beş yaşından yuxarı bütün əhalisinin siyahıyaalınmasını həyata keçirdi. 1698-1701-ci illərdə həyata keçirilən siyahıyaalınma zamanı vergi daşıyıcısı olan bütün sahələr, dini idarələr, tacirlər və hətta səyyahlar da qeydiyyatdan keçirildi. Vergilər təkə kəndlilər və şəhər əhalisindən deyil, yarımköçərilərdən də yığılmağa başlandı. Yeni vergilər tətbiq edildi. Şah Hüseynin hakimiyyəti dövründə yüksək vəzifəli şəxslər, Səfəvi məmurları və feodallar arasında rüşvətxorluq, inzibati vəzifələrin açıq şəkildə satılması praktikası geniş yayıldı. Bu dövrdə Səfəvi dövlətinin vəziyyətini salnaməçi Yesai Həsən Cəlalıyan belə səciyyələndirir: «ölkədə süqut ərəfəsində hər hansı rifah məhv oldu... Onların (hakimlər və məmurların) rəhmsiz və imansız davranışı, ...fəqirləri qarət etmələri, xəyanətkarlıqları və qanunsuzluqları, axmaqlıqları, aralarındakı ziddiyyətlər, müxtəlif fikirlilik və ümumiyyətlə bütün hərəkətləri, ...bütün bunlar onların məhv olmasına səbəb oldu» [417,21; 15,402].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, I Şah İsmayılın yaratdığı dövlətin teokratik özülünün məhv edilməsi, ordu quruluşu pozulduğu üçün

ordunun məsrəflərinin ödənilməməsi, qulamlarla qızılbaş zümrələr arasında rəqabətin kəskinləşməsi nəticəsində onlar arasındakı tarazlığın pozulması, I Şah Abbasdan sonra hakimiyyətə keçən şahların ətraf aləmdən təcrid olunmuş halda tərbiyə alması, şahzadələrin dövlət işlərindən uzaq tutulması və dövlətin idarə olunmasına saray xanımları ilə xocaların müdaxilə etməsi Səfəvi dövlətinin zəifləməsinə və süqutuna səbəb oldu [128,52-53; 232,49-59; 132,414].

R.Seyvorinin fikrincə, «üçüncü qüvvə» elementlərindən təşkil olunmuş nizami ordu təcili problemlərin çözülməsini təmin edib, Qızılbaşların zəifləmiş hakimiyyətini dirçəltse də, ölkənin hərbi qüvvəsini tamamilə zəiflətdi. Həmçinin, mülk ...torpaqlarının xassə torpaqlarına konversə edilməsi, yeni nizami ordunun muzd ödənişi kimi vacib problemlərini həll etdisə də, uzun müddətə vergi siyasətində, əyalətlərin idarə edilməsində çətinliklər yaratdı. Daha sonra, şahzadələrin hərəmxana divarları arasında təcrid olunması siyasəti, qısa zaman ərzində hökmdarı ona qarşı xəyanət ehtimallarından sığortalasa da, çox tez bir zamanda sülalənin keyfiyyət dəyişikliyinə uğraması ilə nəticələndi: hərəmxanadakı qadınlar, saray xacələrinin və hərəmxana ilə əlaqədar olan rəsmilərin təsirinin siyasi həyat və dövlət problemlərinin həllinə sirayət etməsinə səbəb oldu [517,227-228; 15,394].

Təbii ki, I Şah Abbas kimi möhkəm, qətiyyətli rəhbər taxtda oturarkən, şah anası və xacələrin idarəetmə işlərinə nüfuz etməsi qorxusu yox dərəcəsinə idi. Bu təhlükə yalnız içkiyə qurşanmış Şah Süleyman və iradəsi hərəmxana tərəfindən idarə olunan Sultan Hüseyn dövründə reallaşa bildi. Bu isə sülalənin gələcək acı aqibətinin təməlini qoydu [15,393; 91,357].

Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətinin zəifləməsinə mülk torpaqlarının xassə torpaqlarına çevrilməsi prosesi də öz təsirini göstərdi. Şah Səfi və II Şah Abbas dövründə Fars, Qəzvin, Gilan, Mazandaran, Yəzd, Kirman, Xorasan vilayətlərinin və Azərbaycanın böyük bir hissəsinin mülk formasından xassə formasına transfer olunması ölkənin maliyyə və hərbi cəhətdən zəiflətdi. R.M.Seyvorinin fikrincə, «İki sistemin (yəni mülk və xassənin – T.N.) inzibati infrastrukturası müxtəlif olduğundan, bir formadan digərinə keçilməsi o qədər də asan proses deyildi. Bundan əlavə, Xorasan, Azərbaycan və Kirman kimi strateji cəhətdən əhəmiyyətli vilayətlərin xassəyə çevrilməsinə qarşı ciddi etiraz baş vermişdi» [517,228; 15,395; 91,357-358]. Elə məhz bu səbəbdən müdafiəsi zəifləmiş Kirman və Xorasan vilayətləri əfqan əmirlərinin ilk növbədə soxulduğu ərazilər olmuşdur.

M.Heydərov da XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin iqtisadi tənəzzülünü Səfəvi sülaləsinin son nümayəndələrinin və onları əhatə edən rəsmilərin bacarıqsız hökmranlıqları ilə əlaqələndirir. Onun qənaətinə görə, XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi

dövlətinin iqtisadi tənəzzülünü iki amil: «daxili amil – feodal istismarının hədsiz güclənməsi – feodalların, sənətkarların izafi əmək və ticarətdən gələn gəlirinə təcavüz; xarici amil – Avropada kapitalizmin inkişafı nəticəsində Avropa-Asiya magistral yollarının yerdəyişməsi» müəyyən edir [413, 142; 15,400; 91,358].

Türkiyə tarixçisi Y.Qaradəniz haqlı olaraq yazır ki, I Şah Abbasın islahatları nəticəsində yaradılan nizami ordu daxilində qədim və yeni ünsürlər arasında rəqabət və mübarizə, I Şah Abbas və sələflərinin torpaq sistemində tətbiq etdiyi yeni qaydalar nəticəsində mülk və xəssə torpaqları arasındakı müvazinat pozulduğu üçün iqtisadi çətinliklər yaratması, hökmdarların şəxsi bacarıqsızlığı, şahzadələrin dövlət işlərindən uzaq tutulması və dövlətin idarə olunmasına saray xanımları ilə xocaların müdaxilə etməsi Səfəvi dövlətinin zəifləməsinə və süqutuna səbəb olmuşdur [bax: 232,49-59; 91,358].

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi və dövlətin tənəzzül dövrünü yaşaması onun beynəlxalq əlaqələrinə də öz təsirini göstərdi. Bu vəziyyət qonşu dövlətlərin işğalçılıq planlarını reallaşdırmasına əlverişli şərait yaratdı. Bu dövrdə təbii ki, Osmanlı hakim dairələrində Səfəvi torpaqlarını ələ keçirmək planları meydana çıxdı. Bekoviç-Çerkasskinin hələ 1714-cü ildə Rusiya hökumətinə göndərdiyi məlumatdan aydın olur ki, Osmanlı imperiyası Qafqazın Xəzərsahili ərazilərini birləşdirməyə cəhd edirdi [410,236; 22,88].

Dövrün mənbəyinin təsdiq etdiyinə görə, XVIII əsrin başlanğıcında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində ciddi gərginlik yox idi. 1705-ci ildə Şah Sultan Hüseyn Naxçıvan hakimi Murtuzaqulu xanı III Sultan Əhmədin taxta keçməsinə təbrik etmək üçün İstanbula göndərdi. Şahın elçisi mehriban qarşılanaraq Şah Huban sarayında yerləşdirildi [302a,755; 132,97; 91,359-360].

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin siyasi böhranını dərinləşdirən və onun ərazilərinin parçalanmasını sürətləndirən amillərdən biri də Səfəvi və Osmanlı münasibətləri idi. Bölgədə formalaşmış olan beynəlxalq münasibətlər Osmanlı dövlətindən müəyyən qarşılıyıcı tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edirdi ki, bu da zəifləməkdə olan Səfəvi dövlətinin vəziyyətini daha da mürəkkəbləşdirirdi [101,106].

Səfəvilərlə uzun müddət normal qonşuluq münasibətlərini qoruyub saxlayan Osmanlı sultanı Səfəvi dövlətinin zəifləməsindən istifadə edərək Qərbdəki uğursuzluqlarının əvəzini Şərqdə çıxmaq niyyətində idi. Buna görə də Avropada fəal xarici siyasət yeritmək imkanını itirən Osmanlı dövləti nəzərlərini Azərbaycana – Səfəvi dövlətinə qarşı yönəltdi. 1718-ci il iyulun 21-də Osmanlı dövləti artıq Avstriya və Venesiya ilə Passarovits sülh

müqaviləsini bağladı. İyulun 27-də Osmanlı dövləti ilə Avstriya arasında ticarət müqaviləsi də imzalandı. Müqavilənin 19-cu maddəsi bilavasitə Səfəvi dövləti ilə bağlı idi. Osmanlı dövlətinin sərhədləri daxilində müxtəlif səbəblər üzündən Səfəvi tacirlərinə hərəkət etməyə yol verilmədiyi üçün şərq malları rahat şəkildə Avstriyaya çatdırılmır, gətirilən mallar baha satıldığından avstriyalılar zərər görürdülər. Səfəvi tacirləri Osmanlı ərazisindən keçmədiyi üçün onlardan gömrük vergisi alınmırdı. Buna görə də, Osmanlı dövləti mühüm gəlir mənbəyindən məhrum olurdu. Səfəvi tacirlərinin Anadolu və ya Qara dəniz yolu ilə Rumelidən, yaxud Dunay çayı üzərindən Avstriyaya mal aparması hər iki tərəf üçün sərfəli idi [119,58-59]. Belə ki, tacirlər Osmanlı torpaqlarına daxil olarsa yalnız bir yerdə 5%-lik gömrük haqqı ödəməli idi. Onlar öz malları ilə Osmanlı sərhədlərindən Avstriyaya keçmək istəsələr təkrar gömrük haqqı ödəməyəcəkdi [120,4].

Göründüyü kimi, Osmanlı dövləti başlıca rəqibi Avstriya ilə münasibətləri nizama salaraq onunla qarşılıqlı ticarəti inkişaf etdirməyi nəzərdə tutan müqavilə bağladı və bu müqavilənin şərtlərindən birini Səfəvi dövləti ilə əlaqələndirdi. Bu, Osmanlı sultanına Səfəvi dövlətinin daxili siyasi vəziyyəti ilə yaxından tanış olmaq üçün öz elçisini Səfəvi sarayına göndərməyə imkan yaratdı [91,363].

Türkiyə tarixçilərindən Münir Aktepə Kəmani Mustafa Əfəndinin «Rəvan fəthnaməsi» əsərinə yazdığı geniş həcmli müqəddimədə 1720-1724-cü illərdə Osmanlı hökumətinin dağılmaqda olan Səfəvi dövlətinə münasibətini, Azərbaycanı ilhaq etməyə yönəlmiş siyasətini ilk mənbələr əsasında təhlil etmişdir. O, Osmanlı-Avstriya ticarət müqaviləsinə toxunaraq yazır ki, Osmanlı dövləti ilə Avstriya arasında ticarətin inkişafı ilə bağlı əldə edilən razılışmanı Səfəvi dövləti ilə də müzakirə etməyə ehtiyac var idi [120,4].

Qeyd etmək lazımdır ki, Pajoravatsk sülhü Osmanlı sultanının qərbdə əl-qolunu açıqdan sonra onun daxilində hələ III Sultan Murad dövründə zəbt olunmuş Səfəvi ərazilərini yenidən ələ keçirmək məqsədilə Səfəvilərə qarşı hərbi əməliyyatlar lehinə təbliğatın güclənməsinə şərait yaratdı [248, 181]. Avstriyaya güzəştə gedilən ərazilərin əvəzinə şərqdə yeni torpaqlar əldə etmək üçün baş vəzir İbrahim paşaya təzyiqlər artmağa başladı. Belə bir vəziyyətdə, Osmanlı sultanı III Əhməd Səfəvi dövlətində baş verən siyasi hadisələrlə yaxından tanış olmaq və müfəssəl məlumat əldə etmək məqsədilə Dürri Əhməd əfəndini Səfəvi sarayına göndərdi [120,3; 15, 245]. Osmanlı elçisi qarşısında qoyulan tələblər gizli saxlandı, onun iqtisadi məsələləri müzakirə etmək üçün göndəriləyi barədə məlumatlar yayıldı. Dürri əfəndi Səfəvi dövlətinin daxili vəziyyətini öyrənməklə bərabər, ölkədə istehsal olunan ipəyin daşınmasında yenidən Osmanlı marşrutuna üstünlük verməsinə nail olmağa çalışmalı idi [101,107].

Osmanlı elçisinin gəlişi xəbəri Səfəvi sarayında təşvişə səbəb oldu. Osmanlı elçisinin gəlişinin əsl səbəbindən xəbərsiz olan vəzirlər Osmanlı dövlətinin sərhədyanı bölgələrə iddia irəli sürəcəyini zənn etdilər [254,108; 134,106]. Onlar sülhü qoruyub saxlamaq məqsədilə sultana hətta Çuxursədin bir hissəsini və ya cənubda müəyyən ərazini güzəştə getməyə hazır idilər [510,123; 128,81 qeyd 2; 15,245].

Osmanlı elçisi 1720-ci ilin avqustunda Şah Sultan Hüseynə və baş vəzirə yazılmış məktublarla Bağdada yola düşdü. Bağdad valisi Həsən paşa ilə müəyyən müzakirələrdən sonra yola düşən Dürri Əhməd əfəndi noyabrın 11-də Səfəvi sərhədinə yetişdi və Kirman valisi tərəfindən qarşılanaraq Dərgəzin-Həmədan-Qəzvin yolu ilə 1721-ci ilin yanvarında Tehrana gətirildi [120,5-6]. O, ilk danışıqları şahın baş vəziri ilə apardı. Bu danışıqlar zamanı Səfəvi dövlət adamları çox narahat görünürdülər. Onlar Dəmad Şəhid Əli paşa dövründə tələb edilən istəklərin İbrahim paşa tərəfindən təkrarlanacağından qorxurdular. Heç kim Osmanlı elçi heyətinin ticarətlə bağlı məsələni müzakirə etmək üçün gəldiyinə inanmırdı. Buna görə də, Dürri əfəndinin gətirdiyi məktublarla tanış olmaq və məsələnin məğzini öyrənmək istəyirdilər. Dürri əfəndinin verdiyi təminat və gəlişinin ticarət məsələsi ilə bağlı izahatı qarşı tərəfi sakitləşdirdi [120,6].

Osmanlı hökuməti öz səfirinə şahdan Rusiya ilə ticarəti dayandırmağı, Avropa ölkələri ilə ticarəti Osmanlı ərazisi vasitəsilə aparmağı, İrəvan vilayətinə iddiaları bir daha Şaha təqdim etməyi, onu Rusiya ilə lüzumsuz dostluğa, xüsusilə də ona öz ərazisində Niyazabad qalasını tikməyə razılıq verdiyinə görə töhmətləndirməyi tapşırırmışdı [465,365; 273,23; 23,90]. Bu zaman Tehranda olan və vaxtı ilə İstanbulda Dürri Əhməd əfəndi ilə tanış olan Rusiya elçisi Florio Benevenin Rusiya Xarici İşlər Kollegiyasına göndərdiyi 1721-ci il 25 may tarixli məktubu təsdiq edir ki, Osmanlı elçisi Səfəvi baş vəziri ilə danışıqlar zamanı Osmanlı sultanının yuxarıda qeyd olunan tələblərini Səfəvi nümayəndə heyətinə çatdırmışdı [466,56].

1721-ci ilin aprelində Dürri Əhməd əfəndi danışıqları başa çatdıraraq vətənə yola düşdü. Osmanlı elçisi hökumətə Səfəvi dövlətinin iqtisadi və siyasi baxımdan zəifləyərək bərhad hala düşdüyü haqda məlumat verərək, bir zamanlar çiçəklənməkdə olan dövlətin süqut ərəfəsində olduğunu bildirdi [393,54; 23,90]. Bu dövrdə Səfəvi dövlətinin vəziyyəti o qədər ağır idi ki, Dürri Əhməd əfəndi bir neçə il əvvəl Səfəvi sarayına gəlmiş rus elçisi A.Volinski kimi «bacarıqsız şahın yerinə ağıllı bir hökmdar gətirilməsə dövlətin süqut edəcəyini» bildirdi [308,175-176; 374,162]. Dürri Əhməd əfəndi sultana təqdim etdiyi raportunda «*Səfəvi dövlətində hərbi hazırlığın zəifliyini, ölkədə top və tüfəngin hazırlanmadığını, Qəndəhar, Rəvan və Dərbənddən savayı qala sayıla biləcək yerlərin olmadığını, hərbi komandanların aşağı səviyyədə olduğunu*» bildirdi [153,66; 308,176].

1721-ci ilin sonunda Şah Sultan Hüseyn yüksək təhsil və mədəniyyətə malik Naxçıvan hakimi Murtuzaqulu xanı Dürri əfəndi missiyasına cavab olaraq İstanbulla səfir göndərdi [254,82-83]. Səfəvilər Dürri Əhməd əfəndinin vətənə dönməsindən sonra iki dövlət arasındakı dostluq əlaqələrini möhkəmləndirmək, eyni zamanda Osmanlı sultanının həyata keçirəcəyi siyasəti yaxından öyrənmək məqsədilə Murtuzaqulu xanı dərhal İstanbulla göndərdi. Bu baxımdan, Səfəvi-Osmanlı siyasi əlaqələri fəal şəkildə davam etdirildi [120,12]. Səfəvi elçisi Murtuzaqulu xan İstanbulda xeyli səmimiyyət və qonaqpərvərliklə qarşılandı. Onun İstanbulla səfəri əfqan qiyamının gücləndiyi bir dövrə təsadüf edirdi. Əfqan qiyamçıları İsfahana yaxınlaşmaqda idilər. Belə bir şəraitdə Osmanlı sarayı çətin seçim qarşısında qalmışdı. Səfəvi sarayı Osmanlı dövlətinin himayəsini əldə etmək üçün Osmanlı təbəələrinin Səfəvi dövləti ərazisində ticarətlə məşğul olmasına imkan verirdi. Səfəvi dövləti Osmanlı sarayının qiyam qaldırmış sünni əfqanlara yardım göstərməyi öz üzərinə götürə biləcəyindən narahatlıq keçirirdi. Məzhəb eyniliyi əfqanların müraciət edəcəyi təqdirdə Osmanlı sarayını belə bir kömək göstərmək məcburiyyəti qarşısında qoya bilərdi. Amma Osmanlı sarayı da yaxşı anlayırdı ki, həmin köməyin göstəriləcəyi təqdirdə Səfəvi dövləti və Rusiya ilə münasibətlər kəskinləşə bilər [101,107-108]. İstanbuldakı ingilis səfiri A.Stenyanın məlumatına görə, Murtuzaqulu xan ölkəsində hökumət əleyhinə yönələn və geniş əraziləri əhatə edən çıxışların qarşısını almaq üçün Osmanlı sarayından kömək göstərməyi xahiş etdi, lakin müsbət cavab almadı [510,215-216; 273,24].

Belə bir vəziyyətdə bir neçə aydır İstanbulda olan Səfəvi elçisi Murtuzaqulu xan 1722-ci ilin aprelinə vətəninə yola salındı. Bununla da Səfəvi dövləti ilə siyasi görüşmələr rəsmən kəsilmiş oldu [120,13; 91,369].

Bu dövrdə əfqan üsyançılarının İsfahan yaxınlığında Şah Sultan Hüseynin qoşunlarını ağır məğlubiyyətə uğratması Osmanlı hökumətini qəti tədbirlər görməyə sövq etdi. Baş vəzir İbrahim paşanın 1722-ci il mayın 15-də dövlət adamlarını böyük divana toplayaraq Səfəvi dövləti ilə bağlı məsələni müzakirə edərək qərara aldı ki, şərq sərhədlərindəki Rəvan, Təbriz, Gəncə və Tiflis kimi bəzi şəhər və qalalar yenidən Osmanlı imperiyasının sərhədləri daxilinə alınmalı və dövlətin şərq sərhədlərinin mühafizəsi təmin edilməlidir [120,13-14; 119,74-75; 248,85].

Osmanlı sultanı bu qərara uyğun olaraq Bağdad, Bəsrə, Mosul, Van və Ərzurum valilərinə müharibə üçün hazır olmaları barədə əmrlər göndərdi. Lakin Ərzurum valisi Silahdar İbrahim paşanın dərhal hərəkətə keçmək istəyinə müsbət cavab verilmədi. III Sultan Əhmədin ona göndərdiyi fərmanda deyilirdi ki, madam ki, paytaxt İsfahan hələ təslim olmamışdır İrana təcavüzə icazə vermirəm. İsfahan ələ keçirilən kimi dərhal hərəkətə başlayarsan [120,14-15; 363,174-175].

Osmanlı imperiyası Səfəvi dövləti ilə bağlı müharibəyə qərar verməsinə baxmayaraq, III Sultan Əhməd hərbi əməliyyatlara başlamaqda ehtiyatlı hərəkət etdi. Osmanlı sultanını belə ehtiyatlı davranmağa vadar edən iki amil vardı. Bunlardan birincisi, Şirvan xanları məsələsi, digəri isə Təhmasib xanın vəziyyəti idi. Osmanlı dövlətinin Səfəvi torpaqları və bilavasitə ölkənin qərbində olan şəhər və qalalarla bağlı narahatlığı ilə paralel olaraq Rusiya da İrandakı qarışıqlıqlardan istifadə edərək müəyyən haqlara sahib olmağa çalışırdı. Prut sülhünə görə, Qara dəniz və Azov dənizindən uzaqlaşdırılan Rusiya Osmanlı dövlətindən öncə hərəkət edərək Qafqaz üzərindən və İrandan keçməklə Hind okeanına çıxmağa çalışırdı. Bunun üçün Tiflis, Dağıstan və Şirvanda möhkəmlənməyə çalışırdı. Buna görə də, Dağıstan və Şirvan əhalisi Ruslara qarşı Osmanlılardan yardım tələb etdilər. Bununla da, Osmanlı dövləti Qafqaz məsələsi ilə bağlı Rusiya ilə mübarizəyə başlamalı oldu [120,16-17]. M.Aktepənin Osmanlı dövlətinin Qafqaz uğrunda Rusiya ilə mübarizəyə başlamasını Dağıstan və Şirvan əhalisinin gözlənilən Rusiya təhlükəsindən qorumaq tələbləri ilə bağlamağa çalışmasının heç bir elmi əsası yoxdur. Çünki, Osmanlı dövləti də Rusiya kimi Qafqazda möhkəmlənməyə çalışırdı [91,371].

1722-ci ilin oktyabrında Osmanlı sultanı Ərzurum valisi İbrahim paşanı Tiflis üzərinə göndərdiyi kimi, dekabr ayında Dərviş Mehmed Ağa vasitəsilə Hacı Davuda sultanın məktubu çatdırıldı. O, Şirvan xanı kimi tənindi. Osmanlı sultanı Davudun Şirvan xanı təyin edildiyini və Osmanlı dövlətinin himayəsi altına alındığını elçisi qarçıbaşı Nişli Mehmed ağa vasitəsilə çar I Pyorta bildirdi [120,16-17; 363,176-177].

Osmanlı sultanının Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə başlamaqda daha tədbirli davranmağa vadar edən amillərdən biri də II Təhmasibin vəziyyəti idi. İsfahan Mahmud tərəfindən mühasirəyə alındığı zaman Qəzvinə qaçmağa nail olan Təhmasib Təbrizə gələrək özünü şah elan etdi. II Təhmasib bu vəziyyəti Osmanlı sultanına bildirmək üçün öz elçisini İstanbula göndərmək istədi. O, Van valisi vasitəsilə Ərzurum hakimi İbrahim paşaya məktub göndərdi [363,175]. Lakin Osmanlı hökuməti Şah Sultan Hüseynin ölümü ilə bağlı dəqiq məlumat alınmadığı üçün oğlunun şah seçildiyini qəbul etməyəcəyini İbrahim paşa vasitəsilə II Təhmasibə bildirdiyinə görə, onun göndərmək istədiyi elçi Ərzurumda saxlandı [363,175; 120,17-18]. Bununla yanaşı, Rusiyanın Qafqazda atacağı addımlar Osmanlı dövlətinə məlum olmadığına görə, sultan Səfəvilərlə hər hansı bir münasibətdə olmaq istəməirdi. Buna görə də, Səfəvilərə qarşı müharibəyə qərar verməsinə baxmayaraq tərəddüd keçirirdi [120,18].

Osmanlılar Rusiyaya qarşı yay kampaniyasına hazırlıq üçün yaz vaxtını əldən qaçırıb, yalnız Cənubi Qafqazda hərbi əməliyyatların fəallaş-

ması ilə kifayətlənməyə məcbur oldular. Osmanlı ordusunun vəzifəsi Mir Mahmudu qabaqlayaraq, Qərbi İrani və cənub-şərqi Qafqazı ələ keçirmək, başlıcası isə ruslardan əvvəl Bakıya yaxınlaşıb onu tutmaq idi [273,46]. Açıq silahlı müdaxiləyə hazırlaşan Osmanlı sarayı eyni zamanda öz hərəkətlərinə diplomatik yolla hüquqi don geyindirməyə yönəldilmiş tədbirlər də görürdü. 1722-ci il avqustun əvvəllərində Osmanlı vəziri Bəkir ağa vasitəsi ilə Səfəvi sarayına məktub göndərdi. Məktubda Mir Mahmud «İranda böyük əngəllər törədərsə», Osmanlı sarayının yardım edəcəyi vəd olunur, qoşunların sərhəd yaxınlığında bunun üçün toplandığı bildirilirdi. Lakin Səfəvi dövlətinin sərhədyanı ərazisinin sakinləri Bəkir ağanı Şah sarayına getməyə buraxmadılar və o, geri qayıtmağa məcbur oldu [273,46-47].

1722-ci ilin oktyabrında Səfəvi sarayına göndərilmiş diplomatik kuryerlərdən biri – Əhməd ağa İstanbula qayıtdı. Vəzir onun Səfəvi ərazilərində siyasi şərait haqqında məlumatını dinlədikdən sonra bu vaxt Belqradada olan İ.Neplyuyevi öz yanına çağırıb Rusiya çarını həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlarla Osmanlı imperiyasının mənafeyinə zərər vurmaqda ittiham etdi [273,35]. Noyabr ayında Osmanlı dəftər-əmini Hacı Mustafa Osmanlı sarayının Rusiya çarının Səfəvi torpaqlarını tərk etməsi haqqında tələbini Neplyuyevə bəyan etdi və onu öz hökumətinə bildirməyi tapşırtdı [55,36-37].

Bu dövrdə Səfəvi dövlətində siyasi vəziyyət daha da kəskinləşdi. 1722-ci il oktyabrın 23-də səkkiz aylıq mühasirədən sonra əfqanların başçısı Mir Mahmud İsfahanı ələ keçirdi. Şah Sultan Hüseyn Mir Mahmudun xeyrinə hakimiyyətdən əl çəkdi. Belə bir vəziyyətdə Səfəvi dövləti ilə uzun müddət sülh münasibətlərini qoruyub saxlayan Osmanlı imperiyası yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Qərbdəki uğursuzluqlarının əvəzini Şərqdə çıxmağa çalışdı. Lakin Osmanlı imperiyasının bu bölgədəki maraqları 1722-ci ilin yayında Xəzərsahili vilayətlərə yürüşə çıxmış rus çarı I Pyotrun maraqları ilə toqquşurdu [307,106; 23,108].

Səfəvi dövlətinin zəifləməsi və əfqanların zərbələri altında süqut etməsi Osmanlı və Rusiya dövlətlərinin Səfəvi torpaqlarına müdaxiləsinə səbəb oldu [332,78].

1722-ci ilin sonlarına doğru Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqaza qoşun çıxarmaq niyyəti xeyli gücləndi. Yalnız I Pyotrun Dərbənddən Həştarxana, oradan da Moskvaya qayıtması Osmanlı sarayını bir qədər sakitləşdirdi və bölgədəki gərginlik nisbətən səngidi. Bununla belə, 1722-ci ilin sonlarında Şirvan Osmanlı sultanının himayəsi altına alındı və Hacı Davud Krım xanı səviyyəsində səlahiyyətlərə malik oldu. Şirvanın Osmanlı himayəsinə alınmasından sonra sultan sarayı Rusiyaya öz səfirini göndərdi. Sultan tələb edirdi ki, Rusiya sülhün tərəfdarıdırsa onda gərək qoşunlarını Dağıstandan çıxarsın, orada ucaltdığı qalaları uçursun və niyyətindən əl

çəksin [bax: 284,63-66; 101,109]. Rusiyanın cavabında Osmanlı dövləti ilə sülhün davam etməsinin vacibliyinə toxunulur və eyni zamanda Səfəvi dövlətinin Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında bölüşdürülməsi təklif olunurdu. Lakin iki dövlət arasında məsləhətləşmələr və müzakirələr zamanı Osmanlı dövləti öz mövqeyində israrlı ola bilmədi. Çünki İsfahan əfqanlar tərəfindən işğal edilsə də, Səfəvi dövləti ərazisində təkhakimiyyətlilik təmin edilmədi. Mahmud İsfahanda taxta oturduğu halda, II Təhmasib də özünü ölkənin şimalında şah elan etdi. Səfəvi ərazilərinin bölüşdürülməsi üstündə Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında müzakirələr fasilələrlə 1723-cü il boyu davam etdi [101,109-110]. 1723-cü ildə Osmanlı-Rusiya danışıqlarının davam etdiyi dövrdə II Şah Təhmasib Rzaqulu Mirzə adlı elçisini İstanbula göndərdi və sultandan yardım istədi. Lakin Osmanlı sultanı bu xahişi cavabsız qoyaraq Rusiya ilə müzakirələri davam etdirməyə üstünlük verdi [101,110].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Rusiyanın Xəzərsahili vilayətlərdəki uğurlarına diqqətsiz qala bilməyən Osmanlı sultanı müzakirə masası arxasında əldə edə bilmədiyini silah gücünə əldə etmək istəyirdi. Buna görə də, 1723-cü ilin yazında öz ordusunu Cənubi Qafqaza göndərdi. Osmanlı şeyxülislamı Abdullah Əfəndinin verdiyi fətvaya uyğun olaraq Osmanlı ordusunun üç istiqamətdə hərbi yürüşü başlandı. Ərzurum valisi İbrahim paşa yanında Diyarbəkr valisi Arifi Əhməd paşa ilə Qars bəylərbəyi İshaq paşa və Şəbinqarahisar mutəsərrifi İbrahim paşa olmaqla Tiflis üzərinə yürüşə başladı. İyul ayında İbrahim paşa Tiflisə daxil olaraq orada Osmanlı qarnizonunu yerləşdirdi [363,177; 120,18]. Osmanlı ordusunun Cənubi Qafqazda hərbi əməliyyatlara başlaması Osmanlı-Rusiya münasibətlərini xeyli gərginləşdirdi [91,375].

1723-cü il iyulun sonlarında Bakının ruslar tərəfindən ələ keçirilməsi Osmanlı hakim dairələrinin qəzəbinə səbəb oldu. Osmanlı hökuməti Azərbaycanda torpaqlarını ələ keçirmək üçün maksimum qüvvə sərf edərək ilk zərbəni Gəncəyə yönəltdi. Osmanlı ordusu Gəncəni tutmaqla artıq Osmanlı himayəsini qəbul etmiş Hacı Davudun qüvvələri ilə birləşməyə çalışırdı. 1723-cü ilin oktyabrında Ərzurumlu İbrahim paşanın komandanlığı altında Osmanlı ordusunun Gəncə üzərinə yürüşü başlandı. Osmanlı ordusunun ön dəstələri şəhərə daxil olsa da, məğlubiyyətə uğradı [55,52; 91, 375-376]. Osmanlı ordusu bu uğursuzluqdan sonra geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. İbrahim paşa 1723-cü il oktyabrın 10-da Gəncəni ələ keçirdi. Lakin baş komandanlıqdan azad edildiyini öyrənərək Osmanlı ordusunu buraxaraq Tiflisə geri döndü [120,23].

Osmanlı sultanı döyüşsüz təslim olan Tiflisdə 132 gün ləngidiyinə və ruslara Bakını ələ keçirmək imkanı verdiyinə görə İbrahim paşaya qəzəblənmişdi [91,377]. Ərzurum valisi və sərəsgər Silahdar İbrahim paşanın ləng

hərəkət etməsi, tamahkarlığı və Şirvan hakimi Davud xana yardım etmə-yərək Bakının ruslar tərəfindən tutulmasına şərait yaradaraq dövlətin nü-fuzuna ağır zərbə vurduğuna görə sərəsgər vəzifəsindən azad edildi və ye-rinə Arifi Əhməd paşa təyin edildi [363,178]. Qeyd etmək lazımdır ki, gən-cəlilərin inadlı müdafiə olunması, osmanlılar tərəfindən əsir alınan və az sonra həbsdən qaçan Səfəvi bəylərbəyi Məhəmmədqulu xanın topladığı yeni qüvvələrlə Gəncəyə yaxınlaşması Osmanlı ordusunun Gəncə mühasirəsin-dən əl çəkərək geri çəkilməsinə səbəb olmuşdur [91,377].

Bu dövrdə II Şah Təhmasib kömək almaq üçün Osmanlı imperiyasına müraciət etməli oldu. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, II Şah Təh-masibin Osmanlı dövləti ilə münasibətləri nizama salmaq üçün 1723-cü ilin martında göndərdiyi ilk elçisi Bərxudar xan İstanbula göndərilməyərək öncə Şəhrizor və Ərzurumda saxlandı, 1723-cü ilin noyabrında isə İrəvana Arifi Əhməd paşanın yanına qaytarıldı. Həmin ilin oktyabrında İstanbula gəlmə-sinə icazə verilən Murtuzaqulu xanın gətirdiyi məktub ciddi qarşılanmadı. O, Səfəvi dövlətinin düşmüş olduğu ağır vəziyyət, siyasi uğursuzluqlarla bağlı təcili İstanbuldan geri göndərildi. Murtuzaqulu xana açıqca bildirildi ki, Səfəvi dövlətinin süqut etdiyi, Dərbənd, Bakı, Gilan, Mazandaran və Astrabad artıq rus çarının, İsfahan Mahmudun, Qəndəhar isə Mir Qasımın əlinə keçdiyindən Osmanlı imperiyası da Təbriz və İrəvan ətrafındakı tor-paqları nə qədər ki, onlar düşmən əlində deyil, tutmaq qərarına gəlib. Os-manlı hökuməti II Təhmasibə bu torpaqları Osmanlı imperiyasına könüllü güzəştə getməyi təklif edib, əvəzində isə İranın qalan torpaqları üzərində onun hakimiyyətini tanıyacağını vəd etdi [118,78; 120,21; 264,320; 363, 175 qeyd 3; 128,94; 254,155; 273,927; 273,54-55; 32,43].

1722-ci ildə Səfəvi mirasının bölüşdürülməsi uğrunda başlayan Os-manlı-Rusiya diplomatik danışıqları rusların Dağıstana hücumu ilə bağlı da-yandırılrsa da, 1723-cü ildə Fransanın İstanbuldakı səfiri de Bonakın vasitə-çiliyi ilə yenidən davam etdirildi [91,379]. Rusiya elçisi İ.İ.Nepliyuyevlə Ali divanda aparılan danışıqlar nəticəsində Səfəvi mirasının bölüşdürülməsi ilə bağlı 1724-cü il iyunun 24-də İstanbul müqaviləsi bağlandı. Osmanlı dövləti tərəfdən müqaviləni sədrəzəm Damad İbrahim paşa ilə rəisül-küttab Mehmed Əfəndi və dəftər əmini Hacı Mustafa Əfəndi, Rusiya tərəfindən isə İ.İ.Nepliyuyev imzaladı [308,184; 364,522-523]. Altı maddə və bir əlavədən ibarət olan müqaviləyə görə, Səfəvi imperiyası, o cümlədən Azərbaycan tor-paqları iki dövlət arasında bölüşdürüldü, Kür çayı sərhəd elan olundu. Osmanlı dövlətinin himayəsi altında qalan və Hacı Davudun nəzarətində olan Şirvan yarımüstəqil xanlıq elan edildi. Qəzvinə şah elan edilən II Təhmasibə tax-tacı geri almaqda yardım etmək şərti ilə Bakı və Dərbəndlə yanaşı digər Xəzərsahili ərazilər – Gilan, Mazandaran və Astrabad da Ru-

siyaya verildi. Şərqi Gürcüstan, Şirvan, Gəncə, İrəvan, Qarabağ, Naxçıvan, İraqi-Əcəm Osmanlı dövlətinə çatdı [bax: 283,29-37; 94, 45-54; 363,193; 364,523; 308,184-185].

Göründüyü kimi, bağlanmış müqaviləyə görə, Osmanlı imperiyası Azərbaycanın çox hissəsinə nəzarət hüququ əldə etdi, eyni zamanda Bakı, Dərbənd və digər Xəzərsahili məntəqələrin Rusiyaya keçməsinə razılıq verdi [91,379-380]. İstanbul müqaviləsi Rusiya üçün diplomatik qələbə idi. Çünki, Səfəvilərə məxsus Cənubi Qafqaz və Qərbi İranın böyük bir hissəsinin Osmanlılar tərəfindən işğal edilməsinə razılıq verilməsi qarşılığında Xəzər dənizi sahillərinə sahib olmağı Osmanlı dövlətinə qəbul etdirdi [343, 114; 308,185].

Osmanlı-Rusiya müqaviləsindən ən çox zərər çəkən şübhəsiz ki, danışıqlara dəvət edilmədən haqqında qərar verilən Səfəvilər dövləti və onu təmsil edən II Təhmasib idi. Ölkəsi əfqanlar, osmanlılar və ruslar tərəfindən bölüşdürülmüş, ona yalnız Xəzər dənizinin cənubunda Tehran, Qəzvin, Rəşt, Zəncan və Qum şəhərləri qalmışdı. Buna görə də Fransanın vasitəçiliyi ilə Osmanlı və Rusiya dövlətləri arasında imzalanmış müqaviləyə haqlı olaraq etiraz etdi və İstanbul müqaviləsini tanımadığını bildirdi [120,32-33].

İstanbul müqaviləsi ilə Səfəvi dövlətinin şimal-qərb hissəsini ilhaq etməyə Rusiyanın razılığını alan Osmanlı hökuməti müqavilənin şərtlərini həyata keçirməyə girişdi. Dağılmaqda olan Səfəvi dövləti hücum keçmiş Osmanlı qoşunlarına müqavimət göstərmək iqtidarında deyildi [273,65].

İstanbul danışıqlarının sonlarına yaxın Osmanlı ordusu Azərbaycana və dağıdılmış Səfəvi dövlətinin digər bölgələrində hücum əməliyyatlarını yenidən genişləndirdi. 1724-cü ilin aprelində Van sərəsgəri Abdulla paşa 60 min nəfərlik ordu ilə Vandan Azərbaycanın içərilərinə yürüşə başladı. May ayında Şərq cəbhəsi sərəsgəri Arifi Əhməd paşa 60 minlik ordu ilə Tiflisdən İrəvana doğru hərəkət etdi. İyunun ortalarında Osmanlı ordusu Arpaçay vadisinə yetişib burada mövqə tutdu. İyunun 17-də İstanbuldan gələn Silahşor Kemani Mustafa ağa İrəvanın bir an öncə fəth edilməsi və fəth edildiyi təqdirdə erməni ortodoks kilsəsinin mərkəzi «Üçmüədzin kilsəsinə girilməməsi və talan edilməməsi» ilə bağlı III Sultan Əhmədin fərmanını Arifi Əhməd paşaya təqdim etdi [308,185-186].

Ətraf mahalların bəyləri, başda katolikos olmaqla Üçmüədzin keşişləri və İrəvan qalasının bayraqdarı Məhəmməd Zaman bəy Osmanlı ordugahına gəlib təslim oldular. Lakin buna baxmayaraq, İrəvanın mühasirəsi üç ay davam etdi. İrəvan hakimi Əliqulu xanın rəhbərlik etdiyi qala müdafiəçiləri təslim olmaqdan imtina etdilər. İyunun 24-də mühasirəyə alınan İrəvan qalası sentyabrın 28-ə kimi müqavimət göstərdi. Yalnız oktyabrın 7-də Osmanlı əsgərləri iç qalaya daxil ola bildilər. Qala müdafiəçiləri on min nəfər

itki verdilər, 15 min nəfərə yaxın qadın və uşaq əsir alındı [bax: 120,47; 363,178; 308,185; 273,65-66]. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, İrəvanın fəth olunması Osmanlı dövlətini razı saldı, bu xəbərdən məmnun olan III Sultan Əhməd Arifi Əhməd paşaya göndərdiyi xətti-hümayunda ona mükafat olaraq 15 min kuruş hədiyyə göndərdi və onu Diyarbəkrlə yanaşı, İrəvan bəylərbəyi təyin etdi [363, 178; 380,248; 308,186].

Bu dövrdə Osmanlı hökuməti Təbrizin tutulmasına böyük əhəmiyyət verirdi. 1724-cü ilin yayında Köprülü Abdulla paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusu Salmas, Xoy, Çors, Tasuc və Mərəndi ələ keçirərək Təbriz üzərinə hərəkət etdi [363, 179]. Osmanlı ordusu Şorsu adlı yerdə Təbriz hakimi Alay-qoçunun başçılığı altında təbrizlilərlə ilk döyüşə girdi. Lakin təbrizlilər düşmənin 25 minlik ordusu qarşısında duruş gətirməyərək, döyüşdə 10 min əsgər itirdikdən sonra şəhərə doğru geri çəkildilər [421,30-31; 23,113]. Səfəvi qoşununu təqib edən Osmanlı ordusu tezliklə Təbrizə yaxınlaşaraq avqust ayında onu mühasirəyə aldı. Təbriz sakinlərinin sona qədər mübarizə aparmaq qətiyyəti, mühasirəyə ciddi hazırlıq görməsi öz müsbət nəticəsini verdi. 1724-cü ilin avqustun 31-də Təbrizin Osmanlı qoşunları tərəfindən ilk mühasirəsi uğursuz oldu. Qış daha erkən gəldiyi üçün Abdulla paşa mühasirəni dayandıraraq Tasuca çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Onun bu addımı Osmanlı sultanı tərəfindən xoş qarşılanmadı, Bağdad valisi və Həmədan sərəsgərinə göndərilən hökmlərdə Abdulla paşaya kömək etmələri əmr edildi [363,179-180].

Qışın başlanması ilə Osmanlı komandanlığı Səfəvilər dövlətinin ərazisində hücum əməliyyatlarını dayandırdı. Osmanlılar mövsümi fasilədən istifadə edərək sıraları seyrəlmiş olan ordunu yenidən komplektləşdirilməyə başladılar. Beləliklə, 1724-cü il kampaniyası ərzində ciddi tələfata baxmayaraq, Osmanlı imperiyası nisbətən kiçik ərazini tutmağa müvəffəq oldu. Əldə olunan məlumatlara görə, Osmanlı dövləti Xoy, Həmədan, İrəvan və Təbriz yaxınlığında 40 min nəfər döyüşçü itirdi [273,69; 91,382].

1725-ci ilin fevralında İrəvandakı qoşunlar Təbriz istiqamətində irəliləməyə başladı. Osmanlı ordusu ciddi müqavimətdən sonra Xoyu ələ keçirsə də, Şahbaz xanın rəhbərliyi altında daxili qalanın müdafiəçiləri mayın 1-nə kimi müqavimət göstərdi. Xoyu və ardınca da Mərəndi ələ keçirən Abdulla paşa iyulun ortalarında Təbriz şəhərinə yaxınlaşdı. Təbrizin müdafiəsinə rəhbərlik edən Abdulla xan Osmanlılarla döyüşdə məğlub olaraq geri çəkildi. İyulun 17-də Osmanlı qoşunları Təbrizi mühasirəyə aldılar [91,383]. 1725-ci il avqustun 3-də ciddi müqavimətdən sonra Köprülü Abdulla paşa Təbrizi ələ keçirdi [308,186].

Təbrizin alınması İstanbulda bayram edildi. Hərbi xidmətlərinə görə mükafat olaraq Rakkanın idarəsi Abdulla paşaya tapşırıldı. Təbrizin ələ

keçirilməsi ilə eyni vaxtda Arifi Əhməd paşanın ordusu Luristan əyalətini ələ keçirdi [308,186; 55,71].

Mazandarana sığınmaq məcburiyyətində qalan II Şah Təhmasib Təbrizin və ətrafının tutulmasını eşidəndən sonra Osmanlı sərkərdəsi Abdulla paşaya məktub yazdı. Səfəvi xanədanının varisi Səfəvi ərazisində vəziyyətin daha da pisləşməsində osmanlıları qınayır və bildirirdi ki, onlar əfqanların hücumundan istifadə edib öz niyyətlərini həyata keçiriblər. Səfəvi şahı bildirirdi ki, osmanlılar müharibəni dayandırsalar, əfqanlara qarşı mübarizə aparmaqda ona yardım etsələr müəyyən ərazi güzəştlərinə baxıla bilər. Lakin osmanlılar bu təklifə çox ehtiyatla yanaşdılar. Çünki Osmanlı sarayı həm II Təhmasiblə, həm də Mahmudun əvəzinə taxta çıxmış Əşrəflə münasibətlərin bir dəfəlik korlanmasını istəmədi. Osmanlı sarayı müsbət cavab verilmədiyi halda, II Təhmasibin Rusiyaya yaxınlaşacağından ehtiyat edirdi. Buna görə Osmanlı sultanı Rusiya tərəfini xəbərdar etməklə II Təhmasibin yanına öz səfirini göndərdi. Lakin aparılan müzakirələ bir nəticə vermədi [101,112-113; 91,383-384].

1725-ci il aprelin sonunda II Şah Təhmasib Əşrəf şahı qarşı mübarizədə Osmanlı sultanından yardım almaq məqsədi ilə öz elçisini Ərzuruma göndərdi. Osmanlı sarayı Səfəvi elçisinin gəlişi ilə bağlı İstanbula məlumat verən Gəncə və Şirvan sərəsgəri vəzir Mustafa paşaya bildirdi ki, əgər elçi vacib məlumatla gəlibsə İstanbula yola salınsın, əks halda geri qaytarılsın. Səfəvi elçisinin gətirdiyi təkliflər bəyənilmədiyi üçün geri qaytarıldı [308, 190].

1725-ci ildə Osmanlı ordusunun hücumlarının digər daha mühüm strateji obyektə Gəncə şəhəri idi. Sultan hökuməti Gəncənin ələ keçirilməsi üçün Ərzurum bəylərbəyi Sarı Mustafa paşanın komandanlığı altında ordu göndərdi. Sarı Mustafa paşanın ordusu Krım xanının oğlu və qardaşının Gəncəyə yaxınlaşan qoşunları ilə möhkəmləndirildi [273,71]. İki aylıq mühasirədən sonra sentyabrın 6-da Sarı Mustafa paşanın qoşunları Gəncəni ələ keçirdi. Həmin il dekabrın sonlarında 1724-cü il İstanbul müqaviləsinə görə Səfəvilərə qalması olan Ərdəbil tutuldu. Təbriz hakimi Abdulla paşa 1726-cı ilin əvvəllərində general Levaşova məktubunda yazırdı ki, Ərdəbili onlar II Təhmasibin özünü osmanlıların düşməni kimi aparmasına cavab olaraq ələ keçirmişlər [273,73].

Beləliklə, 1723-1725-ci illərdə Osmanlı imperiyası Luristan dağ silsilələrindən İrəvana, Gəncə və Muğan düzünə qədər ərazini işğal etdi. Bununla da, Osmanlılar Səfəvi imperiyasının 300 min km² ərazisini ələ keçirdilər [180,115; 273,928].

1723-cü ildən 1730-cu ilə qədər müharibədə üstünlüyə nail olan Osmanlı dövləti üçün hər şey yolunda gedirdi. Hətta, Səfəvi şahının sülh danışıqları üçün göndərdiyi elçiləri belə qəbul edilmədi [248,182].

Əşrəf şahdan İsfahanı azad etməyə çalışan II Şah Təhmasib Osmanlı dövləti ilə barışıq imzalamaq niyyətində olduğunu, osmanlıların işğal etdikləri ərazilərə təcavüz etməmək şərti ilə üç illik bir saziş bağlamaq təklifini Təbriz sərəsgəri Köprülü Abdulla paşa vasitəsilə Osmanlı hökumətinə bildirdi [363,186-187]. İstanbula gələn II Şah Təhmasibin elçisi Osmanlı dövlətinin nəzarətində olan Səfəvi torpaqlarının sultanın hakimiyyəti altında qalacağı şərti ilə üç illik atəşkəsin əldə olunmasına çalışdı. Səfəvi elçisi II Şah Təhmasibin atası Şah Sultan Hüseyn dövründə olduğu kimi Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsi bağlamağa hazır olduğunu bildirdi. Osmanlı sarayı bu təklif qarşısında ələ keçirilən Səfəvi ərazilərinin Osmanlı dövlətində qalması şərti ilə II Şah Təhmasibin sağlamlığının təsdiq edilməsi ilə bağlı müqavilə bağlamağa razılıq verdi. Bu məqsədlə ruznaməçi Mustafa Əfəndi may ayında Təbrizə göndərildi [254,191].

Osmanlı hökumətinin birdən-birə II Şah Təhmasibə ciddi maraq göstərməsi səbəbsiz deyildi. Belə ki, Əşrəf şahın Osmanlı dövlətinə meydan oxuması və müharibəyə hazırlaşması III Sultan Əhməd II Təhmasiblə ittifaqda ona qarşı mübarizə aparmağa sövq etdi. Hər halda II Təhmasib Əşrəf şaha məğlub olaraq Mazandarana çəkilsə də, yaxın günlərdə onun necə addım atacağı bəlli deyildi. Buna görə də II Təhmasiblə əlaqələrin tamamilə kəsilməsi diplomatik baxımdan uyğun görülmədi. Osmanlı sarayı üçün kimin Səfəvi şahı olacağı önəmli deyildi. Osmanlı dövləti əldə etdiyi torpaqları təsdiq etməyə hazır olan şəxsi şah kimi qəbul etməyə hazır idi [254, 191; 91,386]. 1726-cı ilin iyun ayında II Təhmasibin nümayəndəsi ilə danışıqlar aparmaq üçün Təbrizə gələn Mustafa Əfəndinin, iyul ayında isə Raqib Əfəndinin apardığı danışıqlar bir nəticə vermədi [254,192].

Buna görə də, Osmanlı hökuməti Əşrəf şahla sülh danışıqlarına başladı. 1727-ci ilin iyulunda Həmədan qazısı Abdullah Əfəndi ilə Əşrəf şahın elçisi Molla Nüsrət arasında başlanan danışıqlar oktyabrın 3-də 12 maddəlik Həmədan müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatdı [363,186; 273, 929; 273,79]. T.T.Mustafazadə yazır ki, müqaviləyə görə, Osmanlı imperiyası Sultaniyyə, Əbhər, Tarom, Zəncan şəhərlərini əfqanlara güzəştə getməyə və onların əlindən aldığı topları qaytarmağa borclu idi [273,929; 273,79]. Lakin İ.H.Uzunçarşılının fikrincə, sülhə görə əfqanlar ələ keçirdikləri toplarla yanaşı, zəbt etdikləri Sultaniyyə, Əbhər, Tarom, Zəncan şəhərlərini Osmanlı dövlətinə geri qaytarmağa razı oldular [363,186]. Eyni zamanda, Əşrəf şah Səfəvi dövlətinə daxil olan Cənubi Qafqaz əraziləri (Xəzəryanı ərazilər istisna olmaqla) üzərində, həmçinin Təbriz, Həmədan və Kirmanşah üzərində Osmanlı imperiyasının hakimiyyətini tanıyırdı [240, 929; 55,79].

Bu zaman II Şah Təhmasibin hakimiyyəti altında yalnız Mazandaran vilayəti qalmışdı. Burada da onun hakimiyyəti möhkəm deyildi. Astrabad

hakimi Fəthəli xan Qacar II Şah Təhmasibin mövqeyinin zəif olmasından yararlanaraq onu təsir altına almışdı. 1726-cı ildə o, öz hakimiyyətini qonşu ərazilərə yaymaq üçün II Şah Təhmasiblə Xorasana yürüş etdi. Bu zaman burada hakimiyyət uğrunda Məlik Mahmud Sistani ilə Əfşar tayfasından olan Nadir arasında mübarizə gedirdi. Rəqibinin üstün olduğunu bilən Nadir Fəthəli xan Qacarı təsirindən xilas olmaq istəyən II Şah Təhmasiblə birləşdi. Məşhədə yürüş zamanı Fəthəli xan Qacar Məlik Mahmudla gizli itti-faqa girdiyi nəzərə alınaraq qətl edildi [273,929; 23,138]. Şah ordusunun baş komandanı təyin edilən Nadir xan Təhmasibqulu xan adını qəbul etdi. Az sonra Məlik Mahmud məğlub edildi və Məşhəd azad edildi, ardınca da Herat tutuldu [363,197].

1726-1728-ci illərdə II Şah Təhmasib Nadir xanla birlikdə Xorasana uğrunda əfqanlara qarşı mübarizə apardığı üçün Osmanlı dövləti ilə hər hansı diplomatik əlaqə saxlamadı. Lakin Nadir xanın Xorasanda öz möv-qeyini möhkəmləndirərək Əsrəf şahı qarşı mübarizəyə başlayan zaman əsas diqqət yenidən Osmanlı işğalı altında olan torpaqlara yönəldildi. Bu andan etibarən II Şah Təhmasib Osmanlı dövlətinə elçilər göndərməyə başladı [254,208]. 1728-ci ilin iyulunda II Şah Təhmasibin elçisi Vəli Məhəmməd xan Beydili Təbrizə gəldi. Bu haqda məlumat İstanbulla bildirildiyindən, Osmanlı sultanı elçinin Vana göndərilməsini və hansı təkliflə gəldiyinin öyrənilməsinə tələb etdi. Səfəvi elçisi ilə görüşmək üçün maliyyə məmuru Süleyman Əfəndi Təbrizə göndərildi. Lakin sentyabrda sultan elçinin Vana deyil, Gəncəyə, vəzir Mustafə paşanın yanına göndərilməsi və oradan da İstanbulla yola salınması haqda göstəriş verdi. Mustafa paşa elçinin hansı təkliflərlə gəldiyini öyrənərək İstanbulla çatdırdığı üçün onun paytaxta gətməsinə lüzum qalmadı. 1729-cu ilin yanvarında elçinin Ərzuruma göndərilməsinə qərar verildi [254,208-209].

Osmanlı dövləti əldə etdiyi uğurları Əsrəf şahı qəbul etdirdiyi üçün II Şah Təhmasibin elçisinə xüsusi əhəmiyyət vermədi. Lakin Nadirin Əsrəf şahı qarşı mübarizəyə başlaması xəbəri alındıqdan sonra Osmanlı sultanı fikrini dəyişərək Səfəvi elçisinin İstanbulla göndərilməsinə göstəriş verdi. Noyabr ayında İstanbulla çatan Vəli Məhəmməd xan Beydili şahın məktubunu sultana təqdim etdi. II Şah Təhmasib məktubda Səfəvi taxt-tacında oturduğunu, tezliklə əfqanlarla məsələni həll edəcəyini və əvvəllər olduğu kimi Osmanlı dövləti ilə dost münasibətdə olmağı arzuladığını bildirirdi. Nadir xan isə göndərdiyi məktubunda Osmanlı sultanını günahlandıraraq bildirirdi ki, əgər Osmanlı dövləti əfqanları müdafiə edərək onlara üz verməsəydi, onlar bu qədər azğınlaşmazdı [254,209]. Dövrün qaynağı təsdiq edir ki, Səfəvi torpaqlarını azad etməyi qarşıya məqsəd qoyan II Təhmasib Osmanlı sultanına göndərdiyi məktubunda yazırdı: «*Əfqanların işğalı*

dövründə ələ keçirilən şəhərləri qaytar, çünki indi Allahın köməyi ilə əfqanlar ölkədən qovulmuş, İsfahan mənim tərəfimdən tutulmuş və mən öz əcdadlarımla hakimiyyətini bərpa etmişəm» [359,30]. II Şah Təhmasibə cavab göndərməyə tələsməyən sultan, Səfəvi dövlətinin səfirini qəbul etdi və onun saxlanmasına əmr verdi. Bunu öyrənən Nadir xan Əfşar osmanlıların zəbt etdikləri şəhərləri sülhlə azad etməyəcəyini və müharibəyə hazırlaşdıqlarını zənn etdi və əlavə qoşun toplamağa başladı [421,48-49; 32,50].

1729-cu il sentyabrın 29-da Nadir Mehmandustə Əşrəf şahı məğlub edərək Damğana gəldi və oktyabrın əvvəllərində öz elçisini Osmanlı sarayına göndərdi. Elçi Azərbaycan torpaqlarının qaytarılmasını sultandan tələb edəcəkdə. Lakin o, Təbrizdə öldüyü üçün tələblər İstanbula çatdırılmadı [254,163]. Osmanlı sultanı Əşrəf şahla Həmədan müqaviləsini bağlayaraq fəth etdiyi ərazilərin toxunulmazlığına təminat aldığı üçün II Şah Təhmasibin və Nadirin fəaliyyəti ilə heç maraqlanmadı. Buna görə də, 1727-ci ildə imzalanmış Həmədan müqaviləsindən 1729-cu ilə kimi davam edən hadisələrə ciddi maraq göstərmədi. II Şah Təhmasibin göndərdiyi elçilər və məktublar Osmanlı sarayını sanki yuxudan ayıldı [254,163].

Səfəviləri müdafiə etmək bəhanəsi ilə səhnəyə çıxan və Təhmasibqulu xan adını alan Nadir xan Əfşar – türk dünyasının yetişdirdiyi sonuncu cahangir tezliklə əfqanların hökmranlığına son qoydu [299,28]. Nadir xan Şiraz yaxınlığında Əşrəf şahın ordusunu məğlub edərək onu İsfahana qaçmağa vadar etdi. 1729-cu ilin noyabrında Səfəvi ordusunun İsfahana yaxınlığına gərən Əşrəf şah Qəndəhara qaçmağa məcbur qaldı. O, qaçmaq ərəfəsində dustaq olan Şah Sultan Hüseyini və oğlu Səfi Mirzəni edam etdirdi. Çox keçmədən Əşrəf şah yaxın adamları tərəfindən öldürüldü [273,929-930]. İsfahanın qapıları Nadirin üzünə açıldı. O, Səfəvi varislərinin görə bilmədiyini bir işi gördü və bu şəhəri düşmən tapdağından azad etdi. Sonuncu Səfəvi şahını alçaldıcı təhqirlərə məruz qoyan, Səfəvi xanədanının axırına çıxmaq istəyən gilzayi əfqanları indi özləri oxşar taleni yaşadılar. Onların bir neçə il sürən hakimiyyəti Nadirin qüdrəti qarşısında parça-parça oldu. Bununla da, Nadir Səfəvi hakimiyyətini bərpa etməklə fatehlik tarixinin ən yadda qalan səhifələrindən birini yazdı.

Nadir xanın İsfahanı almasından iki həftə sonra 1729-cu il noyabrın 29-da II Təhmasib böyük təntənə ilə şəhərə daxil oldu. Onun adına xütbə oxundu və sikkə zərb olundu. Nadir öz əlləri ilə onun başına tac qoydu. İsfahan azad edildikdən və II Şah Təhmasib taxta çıxdıqdan sonra onun tapşırığı ilə Rzaqulu xan Şamlı Osmanlı sarayına elçi göndərildi. Səfəvi hakimiyyətinin bərpa edilməsi, Osmanlı qoşunlarına üstün gəlmiş Əşrəfin məğlub edilməsi belə bir ümid yaratmışdı ki, Osmanlı sultanı ələ keçirdiyi Səfəvi torpaqlarını bəlkə dinc yolla geri qaytara bilər. Amma Səfəvi elçisi İstanbula

çatanda Osmanlı sarayının Əşrəfin vəziyyətindən xəbəri yox idi. Buna görə də onunla aydın və konkret danışıqlar aparılmadı [101,175].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1730-cu il iyunun əvvəllərində II Şah Təhmasibin elçisi Rzaqulu xan Şamlı İstanbula gəldi və təmtəraqla qarşılandı. O, iyunun 18-də III Sultan Əhməd tərəfindən qəbul olundu. Onun təklifləri Osmanlı sarayına bəlli olduğu üçün İbrahim paşa onunla danışıqlara başlayaraq II Şah Təhmasiblə müharibəyə başlamadan mövcud siyasi anlaşılmazlığı həll etməyə çalışdı. Maliyyə çatışmazlığı sədr-əzəmi Səfəvilərlə məsələni danışıqlar yolu ilə həll etməyə məcbur edən başlıca səbəblərdən biri idi. Əldə olunmuş razılığa görə, Kirmanşah, Həmədan, Ərdəlan, Luristan, Huveyzə və Təbriz Səfəvi dövlətinə qaytarılır, Tiflis, İrəvan və Kaxetiya Osmanlı dövlətində qalırdı. Tiflis və Şirvan xanlığı Krım xanlığı kimi yarım müstəqil şəkildə idarə olunacaqdı [111,25; 363,201-202; 248,183; 254, 216; 101,128,129].

İstanbul əhalisi əldə olunmuş bu razılıqdan çox narahat oldu. Buna baxmayaraq, Osmanlı sultanı əldə olunmuş barışıqın təsdiq edilməsini arzuladığı üçün Səfəvi torpaqlarına qarətçi yürüşlər təşkil edən Zəncan və Sultaniyyə sancaqlarının mütəsərrifi Teymur paşaya Səfəvi dövləti ilə barışıqın əldə olunduğunu bildirərək, bir daha iki dövlət arasındakı barışıqı poza biləcək hərəkətdən çəkinməsinə əmr etdi [254,216].

Lakin Osmanlı dövlətinin atdığı bu addım bir nəticə vermədi, Səfəvilər Osmanlıların yenidən müharibəyə girmək istəmədiklərini hiss etdikləri üçün əldə olunmuş razılığı təsdiq etməyi uzatdılar və ardınca da hücum keçdilər. Qısa müddət ərzində Osmanlı qoşunlarının bir sıra şəhərləri tərk etmək məcburiyyətində qalması Səfəvi dövlətinin cənub-qərb sərhədlərinin bərpa edilməsini təmin etdi. Bir-birinin ardınca şəhərlərin və məntəqələrin azad edilməsi Osmanlı sarayının bölgədə olan qüvvələrinin nigarançılığını artırdı. Osmanlı sarayı yaxşı anlayırdı ki, İrəvanın cənub-qərbi nəzarət altına alındıqdan sonra Nadir xan üzünü Azərbaycana çevirəcəkdir. Buna görə də, İbrahim paşanın təkidindən sonra Sultan III Əhməd İrəvan, Tiflis, Gəncə, Qars və Van hakimlərinə hökmlər göndərərək mühafizəni gücləndirməyi tələb etdi [91,392]. 1730-cu il iyulun 7-də Nadir xan Əfşar Həmədanı, iyulun 15-də isə Kirmanşahı azad etdi. O, Nihavənd döyüşündə əsir alınan Osman ağanı xüsusi məktubla iyulun 12-də Bağdad valisi Əhməd paşanın yanına göndərdi. O, Nadirin məktubunu oxuduqdan sonra Osman paşanın başını kəsdirdi. Əhməd paşanın qəzəblənməsinin səbəbləri barədə mənbələr heç bir məlumat vermir [254,219-220].

Nadir xan bir həftə ilə iki həftə ərzində Osmanlı ordusunu bütün Əcəm İraqından vurub çıxardı. Onun əldə etdiyi qələbələr həyata keçirdiyi hərbi döyüş taktikası ilə bağlı idi. Nadir xan Həmədanda olan zaman elçisi

Rzaqulu xan Şamlının göndərdiyi məlumatlara görə, Həmədan, Kirmanşah, Təbriz Səfəvi dövlətində, İrəvan, Gəncə və Tiflisin Osmanlı dövlətində qalması şərti ilə müəyyən razılıq əldə olundu. Nadir xanın əldə olunan belə bir razılığı qəbul etməsi üçün heç bir əsas yox idi. Çünki, Həmədan və Kirmanşah artıq onun əlində idi və asanlıqla ala biləcəyi İrəvan, Gəncə, Tiflisi hansısa razılışma əsasında Osmanlı dövlətinə verməyəcəkdi [254,220].

İbrahim paşa II Şah Təhmasibin elçisi Rzaqulu xanla görüşərək Kirmanşahla Həmədanı II Şah Təhmasibə qaytarıb digər ərazilərin Osmanlılarda qalması şərti ilə razılıq əldə etdiyi bir dövrdə on minlik qüvvə ilə hücuma keçən Nadir xan Fərahan və Yəzdicurd şəhərlərini geri aldıqdan sonra Köprülü Abdulla paşanı məğlub edərək Həmədanı və Kirmanşahı ələ keçirdiyi üçün əldə olunmuş razılıq pozuldu və Səfəvi elçisi Rzaqulu xan Şamlı 1730-cu ilin iyulunda Limnos adasına sürgün edildi [363, 198-199].

Təbrizi Osmanlı qüvvələrindən azad etmək üçün Həmədandan hərəkət edən Nadir xan Əfşar iyulun 17-də Sənəndicə gəldi, ardınca da Savucbulaq, Urmiya, Marağa, Dehqarqan Səfəvi qüvvələrinin nəzarətinə keçdi. Təbriz üzərinə yürüş edən Nadir xan Osmanlı qüvvələrini məğlub edərək avqustun 12-də şəhərə daxil oldu [254, 221; 101,189].

1730-cu il iyulun sonlarında Nadirin Həmədanı ələ keçirməsi xəbəri İstanbulda ciddi əks-səda yaratdı. Avqustun 3-də III Sultan Əhməd yürüşə çıxmaq üçün Üsküdarə keçdi. Ordunun böyük təmtəraqla Üsküdarə keçilməsində əsas məqsəd II Şah Təhmasibə sultanın yürüşə çıxacağı xəbərini çatdırmaq, onun gözünü qorxudaraq barışığa razı salmaq idi. Bu məqsədlə ordunun Üsküdarə keçid törəsinə Nadirin elçisi Rzaqulu xan Şamlının da dəvət edilməsi və həmin tarixdə onun II Şah Təhmasibə lazımı məlumatı çatdıracaq şəxsin göndərilməsi üçün göstərişlər verilməsi İbrahim paşanın planının yürüşə çıxmaq deyil, II Şah Təhmasibi diplomatik bir həllə razı salmaq idi [254,223].

1731-ci ilin yanvarında Osmanlı ordusunun tərک etdiyi Ərdəbil şəhəri Səfəvilərin nəzarətinə keçdi. Türkiyə tarixşünaslığında belə bir fikir mövcuddur ki, Osmanlılar tərəfindən işğal edilmiş Səfəvi torpaqları guya Nadirə böyük məbləğdə pula satılmışdır. Türkiyə tarixçisi Y.Öztuna baş vəzir İbrahim paşanı günahlandıraraq yazır: «*İbrahim paşa torpaqları Nadirə sataraq qızılbaşlardan aldığı rüşvətlə özünə yeni saraylar tikdirmək niyyətində idi. Təbriz bəylərbəyi Çavuşbaşı Qara Mustafa paşa heç bir güllə atmadan Təbrizdən qaçdı. Belə bir alçaqlıq, məhz baş vəzirin məxfi əmri ilə yerinə yetirildi*» [299,30]. İ.H.Danişmənd isə yazır ki, Təbriz sərəsgəri, hökumətin məxfi əmrini yerinə yetirərək, özünün 70-80 min döyüşçüsünü taleyin hökmünə buraxdı və gecə Təbrizi tərک etdi. Şəhərə daxil olan qızılbaş qoşunları minlərlə Osmanlı döyüşçülərini qırdılar [308,192].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1730-cu il sentyabrın 14-də Səfəvi ordusunun Təbrizi azad etməsi xəbəri İstanbulda daxili siyasi vəziyyətin kəskinləşməsinə səbəb oldu. Yayılan xəbərlərə görə, sədr-əzəm İbrahim paşa II Şah Təhmasiblə barışıq bağlamaq üçün Təbrizi güzəştə getmiş və Təbriz mühafizi vəzir Qara Mustafa paşaya Təbrizi Nadirə təslim etməsi üçün gizli məktub göndərmişdir [254, 225]. İstanbulda Patrona Xəlilin başçılığı altında yeniçərilərin üsyanı başladığı üçün III Sultan Əhməd Üsküddardan geri qayıtmalı oldu. Üsyan nəticəsində baş vəzir İbrahim paşa öldürüldü və III Sultan Əhmədin yerinə hakimiyyətə qardaşı oğlu I Mahmud (1730-1754) gətirildi [363,200-201; 248,182].

II Şah Təhmasib Sultan I Mahmudu hakimiyyətə keçməsindən beş ay sonra təbrik etmək üçün elçisi Vəliqulu Kəngərli* İstanbula göndərdi. O, 1731-ci il fevralın ayının sonunda İstanbula gəldi. O, II Şah Təhmasibin yeni təkliflərini İstanbulda olan Səfəvi elçilərinə çatdırdı. Bir müddətdir İstanbulda saxlanılan II Şah Təhmasibin elçiləri Rzaqulu xan Şamlı və Vəli Məhəmməd Beydili ilə Osmanlı rəsmiləri arasında görüşlər başlandı. Ancaq yeni elçinin gətirdiyi təkliflər Rzaqulu xanla əvvəllər əldə olunmuş sülh şərtlərindən fərqləndiyi üçün müəyyən razılıq əldə olunmadı. Bağdad valisi olan Əhməd paşa Səfəvilərlə bağlı məsələlərdə müəyyən təcrübəyə malik olduğu üçün Səfəvi elçiləri onun yanına göndərildi. Lakin elçilər Diyarbəkərə yetişmədən öncə II Şah Təhmasibin Təbrizdən İrəvan üzərinə hərəkət etməsi barədə xəbər alındığından Osmanlı hakim dairələri Səfəvi şahının sülh haqqında danışıqlarla yalnız diqqəti yayındırmaq və vaxt qazanmaq istədiyini düşündü. Buna görə də, Rzaqulu xan Şamlı İstanbula qaytarılaraq Bozacadaya sürgün edildi, Vəli Məhəmməd xan Şamlı və onu müşayiət edənlər həbs olunaraq Mardin qalasına salındı [363,218-219; 248, 183; 254,229-230].

Osmanlı imperiyasından bütün Cənubi Azərbaycanı və Səfəvilər dövlətinin digər qərb torpaqlarını geri alan Nadir xan, osmanlıların Cənubi Qafqazdakı dayaq nöqtələrindən biri olan İrəvan istiqamətində yürüşə hazırlaşdı. Lakin hadisələrin sonrakı gedişi Osmanlı ordusuna qarşı uğurlu

* İ.H.Uzunçarşılı və U.Kurtaran II Şah Təhmasibin elçisinin adını Vəli Məhəmməd olduğunu qeyd edir. (bax: 363,200-201; 248,182). Lakin İ.Külbilgə yazır ki, Vəli Məhəmməd xan Beydili Şamlı İstanbula 1729-cu ilin noyabrında gəlmiş və 1731-ci ilin martına qədər burada qalmışdır. Vəliqulu Kəngərli isə İstanbula 1731-ci ilin fevralında gəlmiş və burada olan Rzaqulu xan Şamlı və Vəli Məhəmməd Beydili ilə birlikdə 1731-ci ilin martın ayının ortalarında İstanbuldan yola düşmüşdür. Hər iki elçinin adının Vəli olması, bəzi müəlliflərin onları qarışdırmasına səbəb olmuşdur. Hətta bəzi müəlliflər 1731-ci il fevralında I Mahmudun taxta keçməsinə təbrik etmək üçün gələn Vəliqulu Kəngərli Vəli Məhəmməd Beydili hesab etdiyi üçün (bax: 356,244; 363, 218), Vəliqulu Kəngərli Vəli Məhəmməd xan kimi yazmışlar (bax: 254,229, qeyd 1270).

mübarizə aparmağa imkan vermədi. Əfqanların üsyan qaldırması xəbərini eşidən Nadir xan, onu yatırmaq üçün Xorasana getməyə məcbur oldu [91, 396]. Mirzə Mehdi xan Astrabadi yazır ki, Xorasana üsyanını yatırmaq üçün Məşhədə doğru hərəkət edən Nadir xan Qəzvində olarkən xəbər aldı ki, Osmanlı dövlətinin baş vəziri sülh danışıqlarının aparılması üçün Məhəmməd ağa adlı elçisini onun yanına göndərmiş. Nadir xan elçi göndərilməsinə və Osmanlı sarayının onunla sülh danışıqları aparmaq niyyətinə çox sevindi. Amma onun nə Qəzvində oturub elçini gözləməyə, nə də geri qayıdıb Təbrizdə onunla görüşməyə vaxtı yox idi. Buna görə də göstəriş verdi ki, Osmanlı elçisi Təbrizə daxil olan kimi onu Xorasana göndərsinlər [523,182; 101,192-193]. Göründüyü kimi, Səfəvi ordusunun uğurlu hərbi əməliyyatları Osmanlı sultanını sülh danışıqlarına başlamağa vadar etmişdi.

1731-ci ildə Osmanlı imperiyasında daxili siyasi vəziyyət müəyyən dərəcədə sabitləşdiyi üçün hökumət Bağdad və Azərbaycan cəbhəsində Səfəvilərə qarşı fəal addımlar atdı. 1731-ci ilin martında Nadir Xorasana qiyamının yatırılması ilə məşğul olduğu zaman II Təhmasib öz nüfuzunu qaldırmaqdan ötrü İrəvan üzərinə yürüş etdi. Şəhər mühasirəyə alındı. İrəvanın mühafizəsinə rəhbərlik edən Mustafa paşa İrəvan sərəsgəri Həkimoğlu Əli paşaya öz adamını göndərərək «bir neçə gün ərzində kömək yetişməsə iş-işdən keçəcək, İrəvan qalası əldən gedəcəkdir» xəbərini çatdırdı. 1731-ci ilin martın 23-də Həkimoğlu Əli paşa ilə Teymur Mehmed paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusu İrəvana çatdı və Üçkilsə yaxınlığında II Təhmasibin qoşununu məğlub etdi. Səfəvi ordusunun bütün silah-sursatı osmanlıların əlinə keçdi. II Təhmasib Xoy və Salmas üzərindən Təbrizə çəkildi [278,30-32; 248,184]. II Təhmasib az sonra Həkimoğlu Əli paşanın hücum xəbərini alaraq Qəzvinə çəkildi. Osmanlı ordusu iyulun 30-da Kirmanşahı, noyabrın 15-də 65 günlük müqavimətdən sonra Urmiya qalasını, dekabrın 4-də isə Təbrizi yenidən ələ keçirdi. Bu münasibətlə İstanbulda üç gün atəşfəşanlıq keçirildi. Təbrizin alınması ilə əlaqədar Sultan I Mahmud fəxri qazi adı verildi [363,221; 248,184; 273,930-931; 273,120-121].

1731-ci ilin sentyabrında Qəzvində olan II Təhmasibdən Həmədana olan Əhməd paşaya barışıq təklifi yazılmış məktublar gəldi. Sülh təklifi qəbul edilmədiyini üçün Səfəvi şahı 40 min nəfərlik qoşunla Həmədana doğru hərəkət etdi. Həmədandan 6 saatlıq məsafədə yerləşən Kurican kəndi yaxınlığında baş verən döyüşdə Səfəvi ordusu ağır məğlubiyyətə uğradı. II Şah Təhmasib beş yüz nəfərlik qüvvə ilə qaça bildi. Sentyabrın 18-də Həmədana irəliləyən Əhməd paşa Səfəvi ordusunun tərk etdiyi bu bölgəni nəzarət altına aldı [363,220; 248,185]. Əhməd paşa II Təhmasibi sülhə vadar etmək üçün Mardin hakimi Sadıq ağanı İsfahan istiqamətində göndərərək qarşısına çıxan hər şeyi talan etdirdi. Kirmanşah və Həmədanla yanaşı azad edilmiş

Azərbaycan torpaqlarının itirilməsi siyasi vəziyyəti gərginləşdirdi. Biabırçı məğlubiyyətə düşər olub, hakimiyyəti tamamilə itirmək qorxusu ilə üzləşən II Təhmasib Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarına başlamağa məcbur qaldı. 1731-ci ilin dekabrında II Təhmasibin elçiləri Məhəmməd Rzaqulu xan Qorçubaşı, Mustafa xan Bekdilli və Şahqulu Becan bəy Əhməd paşanın Həmədan yaxınlığındakı qərargahına gəldi. Onlar Bağdad və Kirmanşah arasındakı və daha sonra Araz çayı boyu xətti sərhəd kimi təsdiq edərək, sülh bağlamağı təklif edirdilər [363,221; 248,185; 254,235; 273,931; 273, 121].

Kirmanşahda Əhməd paşa ilə Məhəmməd Rzaqulu xan arasında davam edən danışıqlarda müəyyən razılıq əldə olundu. Razılığa görə, Araz çayı sərhəd qəbul edildi, Şirvan, İrəvan, Naxçıvan, Dağıstan, Kartli və Kaxetiya kimi müharibədən əvvəl Səfəvilərə aid olan ərazilər Osmanlılarda qaldı. Təbriz, Ərdəbil, Kirmanşah, Həmədan, Erdelan, Luristan və Huveyzə ərazisi Səfəvilərə qaytarıldı. Osmanlı dövləti Cənubi Qafqazı əlində saxlamaq üçün əldə olunan üstünlüyə baxmayaraq güzəştə getmək məcburiyyətində qaldı [270,23; 308,192]. Əhməd paşa Osmanlı hökumətinə göndərdiyi məlumatda bu şərtləri qəbul etməyi məsləhət görərək, bildirirdi ki, birincisi, Təbriz və Həmədan qarət və dağıntıya məruz qaldığına görə, heç bir gəlir verə bilməz, əksinə, bərpa edilmək üçün xeyli vəsait tələb edəcəkdir, ikincisi, əgər sülh bağlanmazsa, Xorasanda üsyançıları məğlub edən Nadir xan öz qoşunlarını Osmanlı sərhədinə göndərər və bu halda müharibə uzana bilər [273,931; 273,121-122; 23, 152].

Əhməd paşanın sülh bağlamağa tələsməsi səbəbsiz deyildi. Belə ki, Xorasanda olan Nadirin danışıqlara müdaxilə etməsi vəziyyəti dəyişə bilərdi. Buna görə də, Nadirin nəzər-diqqətini çəkməmək üçün onun osmanlılardan azad etdiyi ərazilər Səfəvi dövlətinə qaytarılır, yalnız Araz çayından şimaldakı ərazilər Osmanlı dövlətində qalırdı. Araz çayı sərhədə çevrilirdi. Şübhəsiz ki, Əhməd paşanın geniş əraziləri Səfəvi dövlətinə güzəştə getməsinin səbəblərindən biri Nadiri bağlanmış sülhə razı salmaq idi [254,235].

Əhməd paşa öz hökumətinin rəsmi razılığını gözləməyərək, təklif olunmuş şərtləri qəbul etdi və 1732-ci il yanvarın 16-da II Təhmasibin səfəri ilə müqavilə bağladı. Bu müqavilənin şərtlərinə görə, Osmanlı imperiyası Həmədan, Kirmanşah, Ərdəlan, Luristan, Huveyzə, Ərdəbil və Təbrizi şaha qaytarmağı öhdəsinə götürürdü. Şah isə Gəncə, Tiflis, Naxçıvan, Dağıstan və Şirvanın Osmanlı hakimiyyətində qalmasını qəbul edirdi [363,222; 248, 186; 273,931; 273,122]. Türkiyə tarixçiləri yazır ki, Azərbaycanda Araz çayı, İraqda isə Dərnə, Dertenk və qədim sərhədlər iki ölkə arasında yeni sərhədə çevriləcəkdə [121,160; 291,349; 363,222; 248,186].

Qeyd etmək lazımdır ki, Əhməd paşanın Səfəvilərlə bağladığı bu müqavilə nəticəsində osmanlıların nəzarətində olan Təbriz, Həmədan, Ərdəlan,

Luristan, Kirmanşah, Huzeyfə kimi ərazilər Səfəvilərə qaytarılırdı. Mühari-bənin gedişində əldə olunmuş əksər yerlərin Səfəvilərə tərk edilməsi, İstan-bulda böyük narazılıq yaratdı [248,186].

R.Şabaninin fikrincə, II Şah Təhmasib Osmanlı dövləti ilə sülh bağla-yaraq Nadir xanın azad etdiyi bütün əraziləri itirərək İsfahana qayıtmışdı [332,181]. Lakin bağlanmış sülhün şərtlərindən bir daha görünür ki, vaxtı ilə Nadir xan tərəfindən azad edilmiş ərazilər Səfəvi dövlətinə qaytarılmışdı [91,400].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Osmanlı dövləti ilə Səfəvilər arasında imzalanan sülh Osmanlı dövlətini təmin etmədiyi üçün baş vəzirin dəyişdirilməsinə səbəb oldu [363,222; 248,186-187]. Sülh müqaviləsi 1723-cü ildən bəri Osmanlıların işğal etdiyi bütün əraziləri geri almağı düşünən Səfəviləri də razı salmadı və bağlanmış sülh ümumi xəyal qırılığına səbəb oldu [248,187]. E.A.Belyayev yazır ki, II Təhmasibin «bu diqqətsizliyi onsuz da onun ağılsız başında çox zəif duran tacı bahasına başa gəldi» [399,21].

Osmanlı-Səfəvi sülhünün bağlanmasına baxmayaraq, Səfəvilərin göz-lənilən hücum ehtimalını nəzərdən qaçırmayan Osmanlı sultanı 1732-ci ilin martın 12-də Həkimoğlu Əli paşanı sədrəzəm təyin edərək İstanbula çağır-dığı üçün İzzət Əli paşanı İrəvan mühafizi və Azərbaycan cəbhəsinin sərəsgəri təyin etdi. Trabzon bəylərbəyi Şahin Mehmed paşa Gəncə mühafizi təyin edildi [308,192].

Həqiqətən də, Osmanlı imperiyası ilə Səfəvi dövləti arasında bağlan-mış sülh uzun sürmədi. Nadir xan özünün Herat kampaniyası zamanı Os-manlı dövləti ilə bağlanan ağır sülh şərtləri haqqında xəbər tutdu və elə He-ratda olarkən Osmanlı sarayının Məşhəddə olan Məhəmməd ağa adlı elçisini yanına çağırtdı. O, imzalanmış sülh şərtləri ilə razı olmadığını, vaxtı ilə Sə-fəvi dövləti sərhədləri daxilində olan və hazırda Osmanlı nəzarəti altına düş-müş bütün ərazilərin qeyri-şərtsiz geri qaytarılmasını tələb etdi. Nadir bəyan etdi ki, Osmanlı sarayı ya bu əraziləri geri qaytarmalı, ya da müharibəyə hazır olmalıdır. Bu tələblər həm Osmanlı sarayına, həm də Bağdad hakimi Əhməd paşaya çatdırıldı [523,232; 101,209-210]. Türkiyə tarixçilərinin fik-rincə, Xorasandan qayıdan Nadir xan, şah hökuməti ilə Əhməd paşa ara-sında bağlanmış müqaviləni tanımaqdan imtina etdi. O, Əhməd paşaya II Təhmasiblə imzaladığı sülhü tanımadığını, müharibəni davam etdirəcəyini bildirdi [121,160; 248,187; 254, 237-238].

Nadir xan Əfşarın Osmanlı dövləti ilə imzalanan müqaviləni tanıma-ması, onun II Şah Təhmasibin iradəsini qəbul etməməsi demək idi. Onun bu müqaviləyə qarşı barışmaz mövqeyi istər II Şah Təhmasibi, istərsə də onun ətrafını dərin təşvişə saldı. Bununla da, Nadir xanla II Şah Təhmasib ara-sındakı ixtilaf və narazılıq daha da artmış oldu [91,401].

T.T.Mustafazadə yazır ki, 1732-ci ilin yayında II Təhmasib Osmanlı hakimiyyət orqanlarına Nadirin ona tabe olmaqdan imtina etdiyini bildirərək, Osmanlı sarayını bu «iğtişaş salanı» ümumi səylərlə cilovlamağa çağırırdı. Lakin Osmanlı hökuməti II Təhmasibə inanmayıb hesab etdi ki, şah Nadirin uğursuzluğu təqdirində Osmanlı imperiyası ilə sülhü qorumaq üçün ikili oyun aparır [273,933; 273,127].

Nadir xanın bütün səylərinə baxmayaraq, II Şah Təhmasib Osmanlı dövləti ilə bağlanmış sülhü təsdiq etdi. O, sülhün şərtlərini müdafiə etmək istədiyini Bağdad valisi Əhməd paşaya bildirdi. Osmanlı sarayı sülhü qorumaq məqsədilə Nadirə etiraz etməsi müqabilində II Şah Təhmasibi müdafiə etmək üçün mümkün olan hər şeydən istifadə etmək arzusunda idi. II Şah Təhmasiblə Osmanlı sarayı sülhün şərtlərini həyata keçirmək üçün qüvvələri birləşdirməyə çalışırdı [254,238].

Bu dövrdə Səfəvi dövlətində hərbi-siyasi vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi və Nadir xanla II Şah Təhmasib arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə daha da kəskinləşdi. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Nadir xan 1732-ci il sentyabrın 2-də İsfahanda II Təhmasibi həbs etdi və onun səkkiz aylıq oğlunu III Abbas adı altında şah, özünü isə vəkil elan etdi [430,139-141; 363,223; 273,933; 273,127].

II Şah Təhmasibi hakimiyyətdən devirdikdən sonra Nadir xan öz mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi əməliyyatları genişləndirdi. O, Uğurlu xanı Gəncəyə göndərdi, özü isə yüz min nəfərlik ordu ilə İraqa tərəf hərəkət etdi. 1732-ci ilin dekabrında Nadir Kirmanşahi, ardınca isə Ərbil və Kərkük şəhərlərini azad edərək Bağdad üçün böyük təhlükə yaratdı. Osmanlı ordusu Şəhrizor və Dərnə ətrafında məğlub oldu. 1733-cü il yanvarın 12-də Nadir xan tərəfindən Bağdad mühasirəyə alındı [363,223-224; 121,160; 291,349; 248,187; 308, 193]. Bağdad valisi Əhməd paşa Nadirin yüz minlik ordusuna qarşı mübarizə apara bilməyəcəyini bildiyi üçün yardım gəlincəyə qədər vaxt qazanmaq məqsədi ilə Mehmed Ragıp Əfəndini və Mehmed ağanı danışıqlar aparmaq üçün onun düşərgəsinə göndərdi [270,23; 248,188].

Yaranmış vəziyyəti öz hökuməti ilə müzakirə etmək istəyən Osmanlı komandanlığı barışıq təklifi ilə çıxış etdi və 1733-cü ilin fevralında Nadirlə Əhməd paşa arasında hərbi əməliyyatların müvəqqəti dayandırılması haqqında barışıq imzalandı [387,106; 23,157].

Lakin, Osmanlı imperiyasının döyüşkən əhval-ruhiyyədə olan dairələri məğlubiyətlə barışmaq istəməyərək, revanş tələb edirdilər. Divanda çıxış edən vəzir hətta orduya başçılıq etməyə hazır olduğunu bildirdi. Lakin, baş sərəsgər vəzifəsinə vəzir yox, keçmiş vəzir Ərzurum valisi Topal Osman paşa təyin edildi. Onun böyük ordu ilə bağdadlıların yardımına gəlməsi və

Samirəyə kimi irəliləməsi, Nadiri 12 minlik qüvvəni Bağdadın mühasirəsində qoyaraq Osmanlı ordusunun hücumunu dəf etmək üçün hərəkət etməsinə səbəb oldu. 1733-cü il iyulun 20-də Bağdaddan iki saatlıq məsafəsində olan Duçum adlı yerdə Səfəvi və Osmanlı ordusu arasında doqquz saatdan artıq davam edən döyüşdə Nadir xan məğlub oldu, ordunun bütün döyüş sursatı Osmanlıların əlinə keçdi. Qırx minə yaxın qüvvə itirən Nadir xan yaralı vəziyyətdə döyüş mövqeyini tərk etdi. Bağdadı 6-7 ay ərzində mühasirədə saxlayan Səfəvi qoşunları da Nadirin məğlubiyyətini eşitdikdən sonra geri çəkilməyə məcbur oldular. Bu xəbər İstanbulda böyük sevincə qarşılandı [363,224; 248,188; 308,193; 23,158].

Öz məğlubiyyəti ilə barışmayan Nadir xan, Osmanlı ordusuna zərbə vurmaq üçün əlverişli məqam gözləyirdi. Oktyabr ayında Mosul yaxınlığında onun ordusu Mehmed paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusuna növbəti dəfə məğlub olmasına baxmayaraq, Osmanlı ordusunun tərxis olunmasından istifadə edərək 1733-cü il noyabrın 9-da Kərkükdən bir qədər aralı, Leylan adlı yerdə Osmanlı ordusunu məğlub etdi və Topal Osman paşa öldürüldü*. Döyüşdən sonra Nadir xan Kərkük, Dərnə və Şəhrizoru ələ keçirdi. O, bu qələbədən sonra Osmanlı dövlətinin sülh istəyəcəyini və Şimali İranda Osmanlı işğalı altında qalan ərazilərin döyüşsüz azad ediləcəyini düşünürdü. Lakin Sultan I Mahmud Şimali İranda böyük hərbi uğurlar qazanan Həkimoğlu Əli paşanı İran cəbhəsinə baş komandan təyin edərək müharibəni davam etdirməyə qərar verdi [248,189; 254,257].

1733-cü il dekabrın 4-də Nadir xanın ordusu Bağdadı yenidən mühasirəyə aldığı üçün çıxılmaz vəziyyətə düşən Əhməd paşa öz elçilərini dekabrın 7-də onun yanına göndərdi və Qəsri-Şirin müqaviləsində nəzərdə tutulan sərhədlərə uyğun olaraq sülh bağlamaq təklifini İstanbula göndərdiyini bildirdi. Bu təklif Nadir tərəfindən razılıqla qarşılandı. Çünki Məhəmməd xan Bəlucun qiyamının əhatə dairəsi genişləndiyi bir vaxtda Nadir xan uzun müddət Bağdad ətrafında ləngimək istəmirdi. Buna görə, o, dərhal danışıqlara başladı və dekabrın 9-da sülh bağlanması üçün ilkin razılıq əldə edildi və protokol imzalandı. Bağlanmış protokola görə, Osmanlı sarayı son on il ərzində ələ keçirdiyi torpaqları geri qaytarmalı və 1639-cu ildə Osmanlı dövləti ilə Səfəvi dövləti arasında imzalanmış müqavilədə göstərilən sərhəd xətti bərpa edilməli idi. İkincisi, döyüşlərin gedişində əsir götürülmüş döyüşçülər və ələ keçirilmiş artilleriya geri qaytarılmalı idi. Nəhayət üçüncüsü, Osmanlı nəzarəti altında olan ərazilərdəki müqəddəs yerləri ziyarətə gedən insanlara müəyyən güzəştlər edilməli idi [438,92; 254,260; 101,251].

* U.Kurtaran Leylan döyüşünün noyabrın 20-də (Bax: 248,189), R.Şabani isə noyabrın 30-da baş verdiyini qeyd edirlər ki, (332,82) doğru deyildir.

Əhməd paşa söz verdi ki, razılaşma İstanbula göndəriləcək və iki ay ərzində Osmanlı sultanı tərəfindən imzalanacaqdır. O, eyni zamanda Qafqazdakı Osmanlı paşalarına məktub göndərdi, onlara Nadirlə əldə edilmiş razılaşma haqqında məlumat verdi və onlardan tələb etdi ki, Gəncə, Şirvan, İrəvan və Tiflis Osmanlı qoşunları tərəfindən tərk edilsin. Həmin vilayətlər Nadirin ixtiyarına verilsin [438,92; 101,251].

Türkiyə tarixçiləri təsdiq edir ki, 1733-cü il dekabrın 4-də Nadir yenidən Bağdadı mühasirəyə aldığı zaman Əhməd paşaya elçi göndərərək İrəvan, Gəncə, Şirvan, Tiflis və Kaxeti əyalətlərinin verilməsini istədi. O, təkliflərini Leylan döyüşündə əsir alınan Kərkük qazısı Əbdülkərim Əfəndi vasitəsilə İstanbula göndərərək Osmanlı hökumətinə də bildirdi. Bağdadı qoruya biləcəyinə əmin olmayan Əhməd paşa rədd cavabı vermədən, təklifi hökumətə çatdıracağını bildirdi və Nadirdən yetmiş-səksən gün vaxt istədi [363,227; 248,189; 287, hökm 21; 308,195].

1734-cü il fevralın əvvəllərində Osmanlı sarayı Əhməd paşaya Nadir xanla danışıqlarda Şirvan, Gəncə, Tiflis və Kaxetiyanın Osmanlı dövlətində qalması üçün səy göstərməsini bildirdi. Əhməd paşa Osmanlı sultanının direktivlərini gözləmədən Osmanlı ordusunun nəzarəti altında olan Səfəvi torpaqlarının tamamilə boşaldılması ilə bağlı protokol imzaladı. O, hətta, İrəvan, Gəncə və Tiflis mühafizlərinə əllərində tutduqları ərəziləri boşaltmaq barədə əmrlər göndərdi [254,261].

Nadir xan Bağdad ətrafını tərk etməzdən əvvəl Osmanlı sədr-əzəminə Kərkük döyüşündə əsir alınan ordu qazısı Əbdülkərim əfəndi vasitəsilə məktub göndərdi. O, çox güman ki, əldə edilmiş razılaşmanın sədr-əzəm tərəfindən tezliklə imzalanmasına nail olmaq istəyirdi. Məktubda Nadir xan türk olduğunu və Osmanlı türkləri ilə eyni kökə malik olmasını da xatırladır və məhz buna görə də, sülhə razı olduğunu bildirirdi. Amma istər Osmanlı sarayı, istərsə də Əhməd paşa əldə olunmuş razılaşmanın təsdiqinə tərəfdar deyildi. Yaranmış vəziyyətdə Bağdadın mühasirədən xilas edilməsi naminə Əhməd paşa razılaşma söhbətini ortaya atdı və niyyətinə də nail oldu. Osmanlı sarayı Əhməd paşanı vəzifəsindən azad etdi. Onun Gəncə, Şirvan, İrəvan və Tiflis paşalarına göndərmiş olduğu əmri də ləğv edildi. Bununla belə, Bağdad ətrafında əldə edilmiş razılaşmanın imza edilməyəcəyi barədə Nadir xana konkret xəbər verilmədi. Onun diqqətini Osmanlı qüvvələri ilə döyüşlərdən çəkəndirmək üçün bildirildi ki, Osmanlı sarayı razılaşma üzərində işləyir [438,93; 101,251-252].

Türkiyə tarixçiləri etiraf edir ki, Nadir xanın təklifinin Osmanlı hökuməti tərəfindən qəbul edilmədiyini sərhəd valilərinə və İran sərəsgəri Abdulla paşaya bildirildi. Nadirin sultana, baş vəzir Həkimoğlu Əli paşaya və şeyxülislama göndərilədiyi məktublar da bir nəticə vermədi. Məktubda özünün

türk olduğuna və iki tərəf arasındakı qohumluq münasibətlərinə toxunan Nadir, Kərkük döyüşündə əsir aldığı ordu qazısı Ərzincanlı Əbdülkərim əfəndi vasitəsilə sülh təklif etdi. Onun təklifi sədr-əzəm tərəfindən uyğun görüldü. Sədr-əzəm və şeyxülislam tərəfindən ona cavab məktubu yazıldı [248,190].

Mirzə Mehdi xan Astrabadi yazır ki, 1734-cü ilin yazında Nadir xan İsfahanda olan zaman Qazi Əbdülkərim əfəndi Osmanlı sarayının sədr-əzəmindən ona məktub gətirdi. Məktubda sülh danışıqlarının davam etdirilməsi təklif olunurdu. Sədr-əzəm xəbər verirdi ki, müharibə və sülh ilə bağlı danışıqların aparılması Diyarbəkrdə mənzil-qərgahı olan Köprülü Abdullah paşaya həvalə edilmişdir. Nadirə təklif olunurdu ki, o da öz nümayəndələrini Diyarbəkrgə göndərsin və orada danışıqlar başlansın [523,296; 254,261-262; 101,256].

1734-cü il aprelin 29-da Nadir xan İsfahana gələn zaman Osmanlı sultanın elçisi Qazi Əbdülkərim əfəndinin onun gəlişini gözlədiyini gördü. Elçi sultanın məktubunu ona təqdim etdi və bildirdi ki, danışıqların davam etdirilməsi Diyarbəkrdə olan sərəsgər Köprülü Abdulla paşaya həvalə olunmuşdur. Nadir xan may ayının əvvəllərində öz elçisini Qazi Əbdülkərim əfəndi ilə Abdulla paşanın yanına göndərdi və Osmanlı ordusunun Səfəvi torpaqlarından tamamilə çıxmasını tələb etdi [254,261-262; 438,99].

Əslində, Osmanlı sarayının məqsədi danışıqları uzatmaq və vaxt qazanmaq idi. Bunu Nadir də yaxşı başa düşürdü ki, Osmanlı sarayı Cənubi Qafqazdakı əraziləri boşaltmaq niyyətində deyil. Danışıqların uzadılması isə Nadirlə döyüşlərdə ağır zərbə almış qoşunların bərpa edilməsi, onların təkmilləşdirilməsi üçün lazım idi. Osmanlı üləmaları sədr-əzəmlə məsləhətləşdikdən sonra Qafqazda Rusiyanın nəzarəti altında olan ərazilərin qaytarılmayacağı vaxta qədər Osmanlı nəzarəti altında olan ərazilərin də qaytarılmayacağı qərarına gəldi [438,99; 101,256].

Mirzə Mehdi xan Astrabadinin verdiyi məlumatla görə, Nadir sülh danışıqlarının aparılması üçün Qazi Əbdülkərim Əfəndi ilə birlikdə öz nümayəndəsini Abdulla paşanın yanına göndərdi. O, nümayəndəsi vasitəsilə Abdulla paşaya xəbər göndərdi ki, Araz çayının şimalında olan əraziləri geri qaytarmaq istəyir. Əks təqdirdə, qonaq qəbul etməyə hazır olsun. Yəni, Nadir qoşunu ilə osmanlıların arzu edilməz qonağı olacaqdır. Nadir vurğulayırdı ki, ərazilər geri qaytarılmasa onda biz bu məsələni silah gücünə həll edəcəyik [523,297; 101,256-257].

Osmanlı elçisinin ardınca İsfahana Rusiya sarayının elçisi knyaz S.D.Qolitsinin nümayəndə heyəti gəldi. Rusiyanın Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin hansı xarakter alacağı çox maraqlandırır. Osmanlı dövləti ilə Nadir xan arasında yaxın münasibətlərin formalaşması Rusiyanın maraq-

larına cavab vermirdi. Knyaz S.D.Qolitsin İsfahana gəlməklə Osmanlı sultanı ilə Nadir xanın münasibətlərini, Nadirin fəallaşmasından sonra ölkə daxilindəki vəziyyəti və Nadir xanla Rusiya arasındakı münasibətlərin perspektivini aydınlaşdırmaq istəyirdi. Rusiya Rəşt müqaviləsinin şərtlərini əsas tutaraq İrəvan, Gəncə, Tiflis və Şirvan vilayətlərinin Osmanlı qoşunlarından azad edildikdən sonra Bakı və Dərbəndin də Nadirin nəzarəti altına veriləcəyini bildirirdi. Bununla da, Rusiya Nadir xanı Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlamağa sövq edirdi. Əslində bu, Rusiyanın Qafqazda yeritdiyi siyasətin məzmununu təşkil edirdi. Rusiya hər vasitə ilə çalışırdı ki, Osmanlı dövlətini Cənubi Qafqazdan sıxışdırsın [438,100-101; 101,257; 91,408].

Nadir xan Diyarbəkrdə Osmanlı nümayəndəsi ilə aparılan danışıqlarda mühüm nəticə əldə ediləcəyinə ümid bəsləmədiyi üçün dövlət işlərini İsfahanda nizama saldıqdan sonra Azərbaycana və Qafqaza doğru yürüşə başlamaq haqqında əmr verdi. M.Süleymanov Mirzə Mehdi xan Asrtabadi-nin verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, knyaz S.Qolitsinin öz dövləti adından Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlayacağı təqdirdə kömək göstərmək vədləri verməsi və ya Bakı ilə Dərbəndin təhvil verilməsinin Osmanlı qüvvələrinin Cənubi Qafqazdan qovulması ilə bağlanması Nadiri sülh danışıqlarının nəticəsini gözləmədən yürüşə başlamağa sövq etdi [101,257].

Nadir xan Osmanlı və Rusiya elçiləri ilə görüşdən sonra 1734-cü il iyunun 14-də Azərbaycan məsələsini həll etmək üçün İsfahandan Həmədan istiqamətində hərəkət etdi. O, Həmədanda olarkən Abdulla paşaya xəbər göndərdi və Osmanlı elçiləri ilə Sinnədə görüşməyə hazır olduğunu bildirdi. Abdulla paşa bu təklifi bəyəndi, Osmanlı sultanı da bu görüşmə tələbinə müsbət cavab verdi [254,262]. İ.Külbilgənin fikrincə, Nadirin məqsədi danışıqlar aparmaq məqsədilə görüşmək deyil, Osmanlı ordusunun Azərbaycan istiqamətində gec hərəkət etməsinə nail olmaq idi [254,263].

Osmanlı sarayının Səfəvi elçiləri ilə apardığı sülh danışıqlarının daha çox vaxt udulmasına hesablandıqı Nadir xana bəlli idi. Mirzə Mehdi xan Astrabadi yazır ki, İsfahandan hərəkətə başlayıb Həmədan-Sənəndac-Sayınqala-Marağa marşrutu ilə Ərdəbilə çatandan sonra Nadir xana Abdulla paşanın məktubu çatdırıldı. Məktubda bildirilirdi ki, Arazdan şimalda olan vilayətlərin boşaldılması iki ildən sonra mümkündür. İki ildən sonra Osmanlı sarayına gələcək elçi ilə bu barədə danışıqlar aparıla bilərdi [523,302; 101, 257-258]. Bu bir daha göstərdi ki, Osmanlı dövləti vaxtı ilə Əhməd paşa ilə əldə olunmuş razılıq əsasında Səfəvi dövləti ilə sülh bağlamaq fikrində deyil. Belə bir cavab sözsüz ki, Nadir xanı qane etmirdi. Buna görə də, Osmanlı qüvvələrinə qarşı silahlı yürüşün davam etdirilməsi qərarına gəldi. O, ilkin olaraq Osmanlı himayəsində olan Şirvan xanına zərbə vurmağı məqsəduyğun bildi [91, 409-410]. 1734-cü ilin iyununda Sultan I Mahmud

Nadirə məktub göndərərək Şərq sərəsgəri Köprülü Abdulla paşanın sülh müqaviləsi imzalamağa səlahiyyətli olduğunu bildirdi. Nadir xan Sultan I Mahmuda göndərdiyi məktubunda Osmanlı dövlətinin işğalı altında saxlanılan ərazilərin geri qaytarılmasını, Şirvan və Dağıstan bəylərbəyi təyin olunmuş Surxay xanın Şirvanı tərk etməsini tələb etdi. Osmanlı dövlətinin bu tələbləri rədd etməsi Nadirin Şirvana yürüş etməsinə səbəb oldu [308,196].

Sülh müqaviləsinin bağlanmasından imtina edilməsi, heç şübhəsiz ki, yeniçərilərin yeni qiyam təhlükəsi ilə əlaqədar idi. İşğal edilmiş ərazilərdə geniş torpaq sahələri və varidat ələ keçirən yeniçərilər öz mülklərini itirmək istəmirdilər.

Göründüyü kimi, Nadir Osmanlı imperiyasının işğal etdiyi Cənubi Qafqaz ərazilərinin Səfəvilər dövlətinə qaytarılması üçün bütün imkanlardan istifadə etdi. Lakin, bununla bağlı heç bir nəticə əldə etməyən Nadir, bu əraziləri silah gücünə azad etmək qərarına gəldi. Nadir düşündü ki, Şamaxının azad edilməsi Rusiyanı da məcbur edə bilərdi ki, Nadirin qoşunlarının yaxınlıqda olmasını hiss edib Bakını və Dərbəndi tərk etsin [91,410].

1734-cü il avqustun 19-da Ərdəbilə gələn Nadir Astara hakimi Musa xana tapşırırdı ki, Əhməd paşa ilə əldə edilmiş razılaşmanı Surxay xana göndərsin. Şirvan hakimi Surxay xan Musa xanın elçisini çox qəzəbli şəkildə qarşıladı və onu qətlə yetirdi. Sonra isə Musa xana xəbər göndərdi ki, mən Şirvanı qılınc gücünə əldə etmişəm, Əhməd paşanın və digərlərinin haqqı yoxdur ki, Şirvanı məndən tələb etsin [523,303; 101,258].

Surxay xanın bu hərəkəti Nadirin Şirvana yürüş əmri verməsinə səbəb oldu. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1734-cü il avqustun 24-də Nadir ordusu Kürü keçdi, Surxay xanın Dağıstana çəkilməsindən istifadə edərək Şamaxı əhalisinin yardımı ilə avqustun 29-da şəhəri ələ keçirdi [363,228; 248,190; 308,196; 254,263]. M.Süleymanovun fikrincə, qıcıqlandırıcı və ötkəm cavabı ilə Nadirə az qala meydan oxuyan Surxay xanın Nadirin adını eşidən kimi Şamaxını tərk edib dağlara qaçması elə də inandırıcı görünmür [101,259]. Şamaxı əhalisi Surxay xanın yeritdiyi siyasətdən narazı olduğu kimi, Nadirin qoşunlarının şəhərə buraxılmasına razı olmadığı üçün Nadirin şəhəri dağıtmasına, onun əhalisinin Ağısuya köçürülməsinə göstəriş verməsinə səbəb oldu. Nadir tərəfindən Ərdəbil hakimi Məhəmmədqulu xan Sədli Şirvana hakim təyin edildi [101,259].

Nadir xanın Şamaxını alması, Tiflis və Qars tərəflərinə də hücum edəcəyi barədə xəbərlər ətrafa yayıldığı üçün xalq arasında böyük təşvişə səbəb oldu, hətta Ərzurum kəndlərinin əhalisi qərbə doğru köç etməyə başladı. Bununla bağlı Ərzurum, Van, Gəncə və İrəvan hakimlərinə Osmanlı sultanının xəbərdarlığı çatdırıldı [254,263].

Nadir xan Şamaxını aldıqdan bir neçə gün sonra Qazıqumıqa yürüş etdi. Oktyabr ayının ortalarında Surxay xan dağlara qaçdığı üçün bölgə ələ

keçirilərək qarət olundu. Nadir oktyabrın 13-də Qəbələyə gəldi və oktyabrın 22-də Gəncə üzərinə hərəkət etdi. O, Gəncə hakimi Gəncəli paşaya məktub göndərdi və bildirdi ki, əfqan işğalı zamanı Səfəvi dövlətinin çətin vəziyyətə düşməsindən istifadə edən Osmanlı dövləti 200 ildən artıqdır Səfəvi dövlətinə məxsus olan Azərbaycan torpaqlarını bağlanmış sülhə zidd olaraq işğal etmişdir. Buna görə də, Osmanlı ordusu bu əraziləri tərk etmədiyi təqdirdə, o, silah gücünə buna nail olacaqdır. Gəncəli paşanın cavabı müsbət olmadığı üçün Nadir öz ordusunu Gəncə üzərinə yeritdi [254,264-265]. Noyabrın 3-də Nadir Gəncə yaxınlığındakı Kəlisə kəndində düşərgə saldı. Nadir Şamaxını azad etdikdən sonra Rusiya sarayına öz nümayəndəsini göndərərək Bakı və Dərbəndin azad olunmasını tələb etmişdi. Rusiya tərəfi adları çəkilən şəhərləri azad etməyə hazır olduğunu bildirərək, Nadiri Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə təhrik etmək istəyirdi [91,412].

Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Gəncəni azad etməklə, Nadir xan Osmanlı qüvvələrinin Qafqazdakı mövqelərinə ağır zərbə vurmuş olardı. Amma Gəncənin mühasirəsi Nadir üçün növbəti bir sınağa çevrildi. Çünki, bu şəhərin müdafiə qurğuları Gəncə qalası daxilindəki Osmanlı qarnizonuna etibarlı şəkildə qorunmağa imkan verirdi [101,262].

Nadirin Gəncə qaləsindəki Osmanlı qarnizonunun dinc yolla qalanı boşaltmaq üçün Gəncəli paşaya göndərdiyi məktuba müsbət cavab verilmədi. O, cavab məktubunda bildirdi ki, Gəncəyə Osmanlı sultanının əmri ilə gəlmişlər. Gəncə qalasının birdən-birə Nadirə təhvil verilməsi Osmanlı sarayı tərəfindən sədaqətsizlik kimi qiymətləndirilə və buna görə ciddi cəzalandırıla bilər. Belə bir cavab Nadiri razı salmadığı üçün Gəncə qalası mühasirəyə alındı. Dörd tərəfdən qala üzərinə hücum bir nəticə vermədi. Bakıdakı rus generalı Levaşov tərəfindən Nadirin düşərgəsinə bir istehkamçı rus zabiti, yerli paltar geymiş 4 topşu və bir neçə ağır top göndərilsə də, qalanı ələ keçirmək mümkün olmadı [254,265; 272,568; 101,268].

Rusiya Gəncə qalasının mühasirəsinin tezliklə başa çatdırılmasını istəyirdi. Gəncənin alınması və Osmanlı qüvvələrinin buradan qərbə doğru sıxışdırılması Rusiyanın maraqlarına cavab verirdi. Rusiya əmin idi ki, Gəncənin ardınca İrəvan, Naxçıvan və Tiflis də Osmanlı qüvvələrindən təmizlənəcəkdir. Buna görə də, Rusiya Gəncə ətrafında Nadirə mümkün yardım da göstərməyə çalışırdı [91,413].

Gəncə mühasirəsi davam etdiyi bir vaxtda Abdulla paşanın ordusu Qarsa yaxınlaşdı. Gəncəli paşa Nadirə göndərdiyi məktubunda Abdulla paşanın Gəncəyə yardıma gəldiyi xəbər verilir, əgər o, qalib gələrsə bütün Səfəvi mülkünün ələ keçiriləcəyinə heç bir maneənin qalmayacağı, məğlub olacağı təqdirdə isə onun Gəncədə qalmasına hər hansı bir səbəbin olmadığı göstərilirdi [221,265-266].

Məhz bu dövrdə Abdulla paşanın Gəncə qarnizonunun yardımına gəlməsi ilə bağlı xəbərlərin alınması Rusiyanı əvvəlki iddialardan əl çəkərək Osmanlı qüvvələri Cənubi Qafqazdan çıxarılmazdan əvvəl Bakı və Dərbəndi təhvil verməyə vadar etdi. 1735-ci il martın 21-də Nadirin Gəncə yaxınlığındakı düşərgəsində Rusiya səfiri Qolitsınlə Gəncə müqaviləsi imzalandı. Rusiya 1722-ci ildən sonra Xəzərboyu vilayətlərdə ələ keçirdiyi əraziləri geri qaytardı. Müqavilənin bağlanmasından iki həftə sonra Bakı, 2 ay sonra isə Dərbənd təhvil verilməli idi. Nadir öz üzərinə öhdəlik götürürdü ki, Bakı və Dərbəndi üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcək, Rusiyadan xəbərsiz Osmanlı dövləti ilə danışıqlara getməyəcəkdir [254,267-268; 101,269].

1735-ci il mayın 24-də Nadir Baba xanın rəhbərliyi altında dəstəni Gəncədə mühasirəni davam etdirmək üçün qoyaraq Qarsa doğru hərəkət etdi. Abdulla paşanı Qars qalasından çıxardaraq əsaslı döyüşə cəlb etmək üçün Nadirin göndərdiyi məktub bir nəticə vermədi. Buna görə də Nadir Qars ətrafındakı düşərgəsini yığışdırdı və İrəvana doğru hərəkət etdi [254,269; 101,271]. Abdulla paşanın sərkərdələrindən Teymur paşa Nadirin qüvvələrini təqib etsə də, məğlub olaraq Qarsa qaçmağa məruz qaldı. Abdulla paşa Teymur paşanın dəstəsinin uğursuzluğundan sonra Qars qalasını tərk edib Nadirin arxasınca getmək əmrini verdi [91,414].

1735-ci il iyunun 19-da İrəvan yaxınlığında baş verən döyüş Nadirin yeni bir tarixi qələbəsi ilə başa çatdı. Abdulla paşa öldürüldü. Osmanlı qüvvələrinə ağır zərbə endirildi və bu qələbə ilə əslində Nadir Cənubi Qafqazın nəzarət altına alınmasını təmin etdi [452,197]. Abdulla paşanın məğlub olması Gəncə, İrəvan və Tiflisdəki Osmanlı qüvvələrinin gələcəyini müəyyən etmişdir. Nadir Köprülü Abdulla paşanın nəşini Qarsa, Qara Mustafa paşanın nəşini isə İrəvan qalasına göndərdi. Ələ keçirilən Osmanlı əsirləri azad edildi, bir hissəsi İrəvan, Tiflis və Gəncəyə göndərildi. Onun məqsədi, Abdulla paşanın yardımını gözləyən bu şəhərlərin mühafizəçilərinə göz dağı verməkdə [254,271].

Nadir İrəvan, Gəncə və Tiflis hakimlərindən şəhərləri təhvil verməyi tələb etdi. Onlar bildirdilər ki, onların icazəsiz şəhərləri təhvil verməyə haqları çatmır. Yaranmış tarixi şərait isə Osmanlı sarayının diqqətinə çatdırılmışdır. Nadir Gəncəli paşanı Gəncə şəhərini boşaltmağa vadar etmək üçün öz ordusunu Qars üzərinə yeritdi. Qars qalasının bir aylıq mühasirəsi Osmanlı sarayını Gəncə, İrəvan və Tiflis qalalarını təhvil verməyə razı saldığı üçün Nadir mühasirəni dayandırdı. 1735-ci il iyulun 9-da Gəncə, sentyabrın 17-də Tiflis və oktyabrın 3-də İrəvan Osmanlı qüvvələri tərəfindən tərk edildi [270,24; 254,273; 308,198; 101,277].

Bununla da, Nadirin Osmanlı qüvvələri ilə apardığı müharibənin yeni bir mərhələsinə son qoyuldu. Bu mərhələni uğurla başa vuran Nadir Cənubi

Qafqazı yenidən nəzarət altına aldı. Osmanlı qüvvələri ilə aparılan dö-yüşlərin nəticələri Nadirin Tiflisdə Osmanlı nümayəndələri ilə imzaladığı anlaşmada təsbit olundu. Nadir öz sərkərdəlik istedadı ilə Şərqi böyük imperiyalarından olan Osmanlı dövlətinin qoşunlarını geri çəkməyə məcbur etdi, iradəsi və əzmkarlığı ilə fəthlik tarixinin daha bir zirvəsini fəth etdi və Cənubi Qafqazın mütləq hakiminə çevrildi. O, Səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa etdi, dövlətin I Şah İsmayıl Səfəvi dövründə malik olduğu nüfuzu və qüdrətini özünə qaytardı və onu bölgənin söz sahibinə çevirdi [101, 277-278; 91,415].

Nadir Gəncəli paşa vasitəsilə Osmanlı sarayına sülh bağlamaq üçün müraciət etdi. Bu zaman Rusiya ilə münasibətləri gərginləşən Osmanlı dövlətinin bu təklifi müsbət qarşılama, sultanın Hacı Hüseyn ağanı sülhün şərtlərini öyrənmək üçün göndərməsi ilə nəticələndi. Nadir öz xəzinədarı Mirzə Məhəmmədi Bağdad valisi Əhməd paşanın yanına göndərərək sülh danışıqları aparmaq üçün elçi heyətinin göndərilməsini bildirdi [270,24].

Səfəvi dövləti ilə sülh bağlanması üçün Nadirin hüzuruna gedəcək Osmanlı heyətinə oktyabr ayında Gəncəli paşa rəhbər təyin edildi. Nadir Qəsr-i Şirin sülhünün şərtlərinə uyğun olaraq Səfəvi-Osmanlı sülhünün bağlanmasını tələb edən məktubunu Osmanlı baş vəzirinə bildirdi. Osmanlı sarayı Nadirlə imzalanacaq sülhü çətinləşdirməmək üçün Krım xanının irəli sürdü-yü təkliflər – Səfəvi-Rusiya sülh müqaviləsinin ləğv edilməsi, Rusiyanın tamamilə Dağıstandan uzaqlaşdırılması – sərəsgər Əhməd paşanın etiraz etməsi üzündən imtina edildi. Nadirin qarşısına onu qəzəbləndirəcək təkliflərlə çıxmaq olmazdı. Əhməd paşa nadirə göndərdiyi məktubunda iki ölkə arasında sülh bağlamaq arzusunda olduğunu bildirdi [254,273; 248,191].

Osmanlı elçi heyəti noyabrın 20-də Gəncəyə, dekabrın 15-də isə Bərdəyə gəldi. Gəncəli paşanın başçılığı altında Osmanlı elçi heyətinə 1736-cı il yanvarın 20-də Nadirin düşərgəsinə gəlməyə icazə verildi və fevralın 1-də onlar Muğana gəldi. Fevralın 10-da Gəncəli paşa ilə Mirzə Məhəmməd arasında danışıqlar başladı. İki dövlət arasındakı ixtilafların həlli məqsədilə beş şərtədən ibarət müqavilə müzakirəyə çıxarıldı: 1. İranlılar [Səfəvilər – T.N.]. özlərinin əvvəlki şiə məzhəbindən əl çəkirlər və sünniliyin yeni qolu olan İmam Cəfər qolunu seçirlər; 2. Kəbədə islamın dörd məzhəbinin mehrabı olduğu üçün təklif olunurdu ki, İmam Cəfər məzhəbi üçün də beşinci mehrab yaradılsın və onlar da Məscidi Haramda namaz qıla bilsinlər; 3. Hər il Məkkəyə yollanan zəvvarlar üçün Həcc karvanlarının əmiri təyin edilsin və onun səlahiyyətləri Misir və Şam karvanları əmirlərinin səlahiyyətlərinə bərabər tutulsun; 4. Hər iki tərəfdə saxlanılan əsirlər azad edilsinlər, onların satılmasına və alınmasına imkan verilməsin; 5. Hər iki dövlətin paytaxtında nümayəndəlik təsis edilsin [363,231; 270,25; 248,192; 254,275, 438,123; 273,142; 101,308-309].

Lakin Gəncəli paşa təklif olunan şərtlərin qəbul edilməsinə səlahiyyəti olmadığını, yalnız sərhəd məsələləri ilə bağlı məsələləri müzakirə etməyə səlahiyyətli olduğunu bildirdi [270,25; 248,192].

Təklif olunan sülh müqaviləsi layihəsini Osmanlı sarayına çatdırmaq üçün Əbdülbaqi xanın rəhbərliyi altında elçi heyəti Gəncəli paşa ilə birlikdə martın 7-də Muğandan İstanbula hərəkət etdi. Nadirin göndərdiyi elçi heyətinə Mirzə Əbdülqasim Kaşani və Mollabaşı Əli Əkbər də daxil idi. Onlar Nadirin taxta çıxması xəbərini də sultana çatdırmalı idilər [270,25; 248,192; 254,275; 438,123; 23,172; 101,308-309]. Mart ayının 8-də Muğan qurultayında Nadirin şah seçilməsi ilə Səfəvi dövlətinə son qoyuldu və Əfşar dövlətinin əsası qoyuldu [91,417].

1736-cı il iyulun əvvəllərində Nadirin elçisi İstanbula çatdı və təmtəraqlı şəkildə qəbul olundu. Nadir şahın anlaşmanın imzalanması üçün irəli sürdüyü təkliflər Osmanlı sarayında birmənalı qarşılanmadı. Xüsusən, onun Cəfəri məzhəbi ilə bağlı qaldırdığı təkliflər Osmanlı üləmalarının ciddi müzakirəsinə səbəb oldu. Uzun müzakirələrdən sonra qərara alındı ki, Nadir şahın irəli sürdüyü beş təklifdən ikisi, yəni, Cəfəri məzhəbi və Cəfəri məzhəbi üçün Kəbədə mehrabın açılması ilə bağlı maddələr hələlik anlaşmadan çıxarılsın və onların müzakirəsi gələcəkdə davam etdirilsin. Qalan üç maddə isə Osmanlı sarayının etirazını doğurmadı və həmin üç təklif əsasında anlaşma imzalanması təklif olundu. Əbdülbaqi xan bu təkliflərlə razılaşdı və onun Nadir şahla da razılaşdırılmasına ehtiyac olduğunu bildirdi. İmzalanmağa qəbul olunan üç təklif əsasında Nadir şahın təklifləri idi və onun istəklərini əks etdirirdi. Bu təkliflər əsasında qəbul edilən anlaşmaya görə, Osmanlı dövləti ilə Əfşarlar dövləti arasındakı sərhəd xətti 1639-cu ildə Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında imzalanmış müqavilədə təsbit edilmiş sərhəd xətti əsasında müəyyənləşdirildi [363,233; 248,193; 101,315].

Bununla da, Sultan I Mahmud Nadiri şah kimi tanıdı, böyük elçisi Mustafa paşa vasitəsilə Nadir şahı göndərdiyi məktubunda zəvvarlar, səfirliklər və əsirlərlə bağlı məsələlərin həll edildiyini, lakin Cəfəri məzhəbi ilə bağlı Kəbədə mehrab qoyulması ilə bağlı məsələnin şəriətə uyğun gəlmədiyini üçün baş vəzirə və şeyxülislama göndərilən məktublarda izah edildiyini bildirdi [363,234]. 1736-cı il oktyabrın 17-də sülh müqaviləsi Sultan I Mahmud tərəfindən təsdiq edildi.

Beləliklə, Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında on üç il davam edən müharibəyə son qoyuldu və iki dövlət arasında Qəsri-Şirin sülhü ilə müəyyən edilmiş sərhədlər bərpa edildi. Osmanlı dövləti Nadir şahın Cəfəri məzhəbi ilə bağlı təklifini rədd etsə də, Əfşarlar xanədanının hakimiyyətini qəbul etdi.

IV FƏSİL

**AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN DİGƏR QONŞU
DÖVLƏTLƏRLƏ MÜNƏSİBƏTLƏRİNİN TÜRKiYƏ
TARİXSÜNƏSLİĞİNDƏ ƏKSİ**

4.1. Şeybanilər dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələr

XVI əsrin əvvəllərində I Şah İsmayıl tərəfindən mərkəzləşdirilmiş Azərbaycanda Səfəvi dövləti yaradıldı və qısa zaman kəsiyində İranın əksər əraziləri bu dövlətin tərkibinə daxil edildi. Məhz bu dövrdə Məhəmməd Şeybani xan Mavəraünnəhrdə möhkəmlənməyə çalışdı. Şeybanilər bütün Xorasani ələ keçirməyə can atdılar, lakin onun yalnız şimal-şərq hissəsində (Bəlx vilayətində) kifayət qədər möhkəmlənə bildilər. Bu zaman Xorasani əsas üç vilayəti – Herat, Məşhəd və Mərv yenə də Səfəvilərin hakimiyyəti altında qaldı [449,11; 19,96]. 1506-cı ildə Teymuri hökmdarı Hüseyn Bayqaranın ölümündən istifadə edən Məhəmməd xan Heratda möhkəmləndi. 1508-ci ildə Teymuri şahzadəsi Bədüəzzaman Mirzə Məhəmməd xan Şeybaninin hücumları qarşısında dayana bilməyərək I Şah İsmayıla sığındı. Səfəvi hökmdarının İran feodallarına qarşı mübarizəyə girişməsindən istifadə edən Məhəmməd xan Şeybani 1507-1508-ci illərdə Teymurilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydu, Xorasani tutdu, 1509-cu ildə isə Kirmana viranedicu yürüşlər etdi. Bu zaman I Şah İsmayılın Şirvan səfərində olması Şeybanilərin maneəsiz irəliləməsinə imkan yaratdı.

Orta Asiya ruhaniləri qızılbaşlarla münasibətdə bütün vasitələrlə dini fanatizmi qızıdırır və Səfəvi dövləti ilə mübarizədə Şeybaniləri hər cəhətdən müdafiə edirdilər. Şeybanilər Xorasanda hökmranlıq uğrunda qızılbaşlarla mübarizəni «dönüklərə (rafizilərə) – şiələrə» qarşı «müqəddəs müharibə» şüarı altında aparırdılar [449,14; 19,96]. Türkistanda şiəliyə qarşı mübarizə aparən Nəqşi təriqətinə mənsub olan Məhəmməd xan Şeybani sünniliyin müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. Əslində təməlində siyasi məqsədlər dayanan bu mübarizə məfkurə mübarizəsi formasına çevrilmişdi [213,531]. Şübhəsiz ki, bu mübarizə Xorasani uğrunda başlamışdı. Xorasani əyalətinin nəzarətini ələ keçirmək cəhdləri Səfəvilərlə Şeybaniləri qarşı-qarşıya gətirmiş və düşmənçiliyə səbəb olmuşdu [131,160].

Gülay Qaradağ Çinar I Şah İsmayıl və Məhəmməd xan Şeybani arasında baş verən müharibənin səbəbləri barədə yazır: «1508-1509-cu illərdə Özbəklərin Xorasana və Səfəvilərin nəzarəti altında olan Kirman və Yəzdə

hərbi yürüşləri və Bəduəzzaman Mirzənin Əcəm İraqına gələrək I Şah İsmayıldan yardım tələb etməsi onun Xorasana səfərinə çıxmasına səbəb oldu. Hər iki padşahın məqsədi Xorasana ələ keçirmək və qarşı tərəfin irəliləməsinə mane olmaq idi. Bununla yanaşı, Xorasana iqtisadi baxımdan əlverişli mövqedə yerləşməsi, Səfəvi dövlətinin qəbul etdiyi şiə məzhəbinin müqəddəs şəhəri Məşhədin burada yerləşməsi, bütün müsəlmanlar üçün müqəddəs olan Məkkə və Mədinə şəhərlərinə yolun Xorasandan keçməsi bölgənin hər iki tərəf üçün böyük önəm daşdığını göstərirdi» [211,76]. Bir-birinin ardınca qazandığı qələbələrə qururlanan Məhəmməd xan Şeybaninin I Şah İsmayla göndərdiyi təkəbbürlü, sərt və kəskin məzmunlu məktubu I Şah İsmayıl Xorasana yürüşünə başlamağa vadar etdi [109,59].

Şeybani hökmdarının Xorasandakı məğruranə hərəkətləri, Kirman hakimi Xacə Şeyx Məhəmmədin qətlə və şəhərin viran edilməsi Səfəvi şahını Xorasana qoşun çəkməyə və Məhəmməd xan Şeybani ilə vuruşmağa məcbur etdi. Bununla belə, I Şah İsmayıl müharibəyə başlamazdan əvvəl, özünün hüsn-rəğbətini sübut etmək məqsədilə Məhəmməd bəy Rumlu və Qazi Nurullah Sədr kimi elçilərini Şeybani hökmdarının sarayına yolladı. Lakin onların bu səfərindən bir nəticə hasil olmadı. 1508-ci il iyulun 30-da I Şah İsmayıl öz elçisi Şeyx Məhyəddin Əhmədi məktubla Özbək xanının sarayına göndərdi. Səfəvi şahı məktubunda Şeybani xanın məktubunu aldığını xəbər verməklə yanaşı, ona keçmişdəki dostluğu xatırladaraq eyni Allaha və peyğəmbərə itaət etdiklərini söylədi [211,79; 104,47-49; 109,51-52].

I Şah İsmayıl məktubunda özbəklərin tacirlərə düşmən münasibət göstərdikləri barədə söylənənlərə inanmadığını vurğulayaraq yazırdı: «*Tacirlərin sizin diyara və şəhərlərə gediş-gəlişinin qadağan olunması insaf və rəziyyətə uyğun deyil, qardaşlıq və ədalət meyarlarına zidd olduğu üçün yaqin ki, belə bir işin sizə aid edilməsinə yol verməyəcəksiniz, çünki bu doğrudan da həqiqətə uyğun deyil*» [211,79-80; 109,48-50]. Səfəvi şahının savaşa başlamazdan əvvəl öz nümayəndə heyətini ədəblə və dostluq duyğuları ilə yazılmış məktubla Şeybani hökmdarının sarayına göndərməkdə məqsədi şiə məzhəbini yaymaq, özbəkləri şiələrə əziyyət verməkdən əl çəkməyə vadar etmək və döyüşsüz təslim olmalarına nail olmaq idi [109,46-47; 211,79]. I Şah İsmayıl Məhəmməd xan Şeybaninin «Kəbəni ziyarət etmək islamın başlıca rüknlərindən biri olduğu» fikrinə cavab olaraq bildirirdi ki, «*Məktubunuzda islamın ən böyük mərasimlərindən olan Həcc ziyarətinə yollanmaq niyyətində olduğunuza işarə edirsiniz... hərgah bu tərəfə yollansanız, hər cür kömək göstərməkdən xoşbəxtlik duyacağıq və sizi qarşılayarkən, elə edəcəyik ki, bu bəhanə ilə yüksək Əli nəslindən olan səkkizinci imamın – ona salam və salavat olsun! – mübarək məzarını ziyarət etmək şərfinə yetişək*». Səfəvi şahı Məhəmməd xan Şeybaninin mahir ustalar gön-

dərməsi istəyinə də müsbət yanaşaraq «məscidlərin və ziyarətgahların təmiri üçün bənnalar istəmişdiniz və biz bu kimi xeyirli işləri günəş tək uca hümmətimizə vacib və zəruri əməl saydığımız üçün inşallah, Əcəm İraqının böyük şəhərlərinə yetişdikdə, dünyada tayı bərabəri olmayan ustaları seçib göndərəcəyik» cavabını vermişdi [211,80; 109,52].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Şeybani hökmdarının Xorasana yürüşləri davam etməkdə idi. Heratdakı uğursuzluqdan sonra Astrabada çəkilən Bədüəzzaman Mirzə 1508-ci ildə özbəklərin buraya hücumu nəticəsində Azərbaycana çəkildi. Özbəklərin hücumu qarşısında çarəsiz qalan Cığatay şahzadələri I Şah İsmayıldan yardım tələb etdilər. 1509-cu ildə Məhəmməd xan Şeybaninin Kirmana yürüş edərək onu qarət etməsi I Şah İsmayılın Xorasana səfərinə çıxmasını sürətləndirdi. Xorasana uğrunda rəqabət getdikcə kəskinləşdi. Bu zaman bir-birinin ardınca qazandığı qələbələrdən qürurlanan Məhəmməd xan I Şah İsmayıla sərt və kəskin bir məktub yazdı və Kəmaləddin Hüseyn Əbivərdi vasitəsilə ona çatdırdı. Məhəmməd xan Səfəvi şahına göndərdiyi məktubunda Xorasana yürüşündə məqsədinin İran və İraq ölkəsini ələ keçirmək olmadığını, Məkkə və Mədinəyə gedən yolların təhlükəsizliyi üçün oranın hakimiyyətini istəmişdir: *«Bizim İraqın xarab mülkündə tamahımız yox, Məkkə və Mədinəni ələ keçirmədikdən sonra bir önəmi yox» [211,80].* Məhəmməd xan Şeybani məktubunda yazırdı: *«Sultanlığımızın sonsuz qayğısı ilə xüsusi şərafət layiq görülmüş İsmayıl daruğaya bəlli olsun ki, məmləkət işlərini həll etmək, ölkələri fəth edib düşmənləri məhv etmək və insanlara xeyirli olan işləri çoxaldıb hər yana yaymaq kimi çətin bir vəzifə Allahın mərhəməti ilə əzəldən mənim böyük və xoşbəxt əcdadımın... qüdrətli əllərinə tapşırılmışdır... Beləcə, bizim Şərqdən zühurumuzu və özünün Qərbdən baş qaldırmağını Süheyvlə və Günəşin çıxması ilə müqayisə et!» [98,404-405; 109,59; 1,102-103].* Şeybani hökmdarı məktubunda Allahın ona bəxş etdiyi hökmranlıq və imamlığın I Şah İsmayıla müqayisə edilməyəcəyini bildirərək, Səfəvi şahına İsmayıl darğa kimi müraciət etmişdi. O, İsmayılın sadəcə İran mülkünün valisi olduğunu, hökmdarlığın ona yaraşmadığını göstərmişdi [211,82]. Məhəmməd xan Şeybani məktubunda digər istəkləri barədə yazırdı: *«Daha sonra, mübarək Məkkənin ziyarət edilməsi islamın başlıca ayinlərindən biri olduğu üçün bütün müsəlmanlar böyük Kəbəyə apararı yolları qaydaya salmağa borcludurlar. Bizim qalibiyətli əsgərlərimiz ziyarət şərafinə nail olmaq istəyirlər. Ona görə də töhfələr və hədiyyələr hazırlamalı, sikkələri bizim xoşbəxt adımıza zərb etdirməli, cümə məscidlərində bizim cahangir adımıza xütbə oxutdurmalı və özün bizim uca taxtımızın ayağına gəlməlisən. Yox, əgər bizim hökmümüzə... boyun əyməyib itaətsizlik göstərsən, ... Əbül-Mübariz İmadəddin Übeydulla xanı... Buxara, Səmərqənd, Həzarə, Nikudəri, Qur və Qərcistan tərəflərinin*

əmirləri və qoşunu ilə sənin üstünə göndərəcəyəm və o, səni cəzalandırıb məhv edəcək» [98,405].

I Şah İsmayıl vaxt itirmədən Məhəmməd xan Şeybaniyə Qazı Ziyaəddin Nurullah vasitəsi ilə göndərdiyi məktubunda «*Hər kim ki, Allahın qulu deyilsə, yüz dəfə Məkkə və Mədinəni ələ keçirsə əhəmiyyəti yoxdur*» beytini xatırlatmışdı. Səfəvi şahı Məhəmməd xan Şeybaninin yanlış yolda olduğunu bildirmiş, Özbək xanının Heratı ələ keçirməsinə cavab olaraq Əlaüddövlə Zülqədər üzərində mühüm qələbə qazandığını ona çatdırmışdı. O, Şeybani hökmdarına xəbərdarlıq etmişdi ki, Heratdakı qələbəsi ilə sevinməsin, Cığatay şahzadələrinə etdiyi zülm onun da başına gələcəkdir. I Şah İsmayılın məktubunda Məşhəddə İmam Rza türbəsini ziyarət etməyə gələcəyini və Xorasana yürüşünə hazırlaşdığını bildirməsi onun özünə və ordusuna güvəndiyini açıq şəkildə göstərir [211,81-82; 109,66].

1510-cu ildə I Şah İsmayıl Xorasana qoşun çəkdi. Məhəmməd xan Şeybani Mavəraünnəhr və Xorasanda əldə etdiyi qələbə nəticəsində özünə güvəni artığı üçün şahın Xorasana gəlməsindən öncə ən qısa zamanda Əcəm İraqını və Azərbaycanı ələ keçirəcəyini düşündü. Lakin qızılbaşların yaxınlaşmasından xəbər tutan Şeybani hökmdarı Heratdan Mərvə qoşun toplamağa getdi. Oktyabr ayında onun əmri ilə Can Vəfa Mirzə Mərv qalasının mühafizəsini möhkəmləndirdi. Eyni zamanda elçi göndərərək Buxara hakimi Ubeydulla xanla Səmərqənd hakimi şahzadə Teymur Sultandan yardım istədi. Bu zaman I Şah İsmayıl Səbzvara çatdı. O, Cam yaxınlığında əsir edilən özbək əsgərlərindən Məhəmməd xan Şeybaninin Mərvə çəkildiyini xəbər aldı. Səfəvi şahı ordunu Mərv üzərinə göndərdi, özü isə bir müddət Məşhəddə qalaraq müqəddəs yerləri ziyarət etdi. Qızılbaş ordusunun Mərv üzərinə yürüşündən xəbər tutan Məhəmməd xan Can Vəfa Mirzə ilə Qənbər bəyin rəhbərliyi altında ordunu qızılbaşlara qarşı göndərdi. Tahirabad kəndində baş verən döyüş Qızılbaş ordusunun qələbəsi ilə başa çatdı. Özbəklər Mərv qalasına qaçdığı üçün onları təqib edən Qızılbaşlar Mərv qalasını mühasirəyə aldılar. I Şah İsmayıl noyabrın 28-də Mərv qalasına yaxınlaşdı. Möhkəm istehkamlarının olması qalaya hücumu çətinləşdirdiyi üçün Məhəmməd xanı qaladan çıxarmaq üçün I Şah İsmayıl hərbi hiylə işlətdi. Noyabrın 30-da Qızılbaşlar qaladan çəkilib şəhərin 3 fərsəxliyində yerləşdilər. Eyni zamanda I Şah İsmayıl Əmir xan Türkmanı 300 nəfərlik dəstə ilə qalının yaxınlığındakı Mahmudi çayı üzərindəki körpü ətrafında pusquda qoyaraq Məhəmməd xan Şeybani qaladan çıxanda «qaçmağa üz qoymağı» tapşırırdı [211,84]. Həsən bəy Rumlu yazır: «*Şeybək xan zəfər nişanlı qoşunların çıxıb getdiyini öyrəndiyi zaman elə zənn etdi ki, o həzrət İraq və Azərbaycan hüdudunadək köhlən atının yüyənini dartmayacaqdır. Birinci gün ehtiyat edərək Mərvdən çıxmadı və özünün dövlət xadimləri ilə məşvərət*

etdi. Böyük əmirlərdən olan Qənbər bəy və Canvəfa mirzə ərz etdilər: Yaxşısı budur, daha iki-üç gün gözləyək ki, Übeyd xan və Teymur sultan bizə qoşulsunlar. Ondan sonra [qaladan] çıxarıq. Çünki qızılbaşların köç etməsi zəiflikdən deyil, hiyləgərlikdəndir. Bu sözü eşidən Şeybək xan lovğalıq və qürur hissənə qapıldığı üçün onlardan incidi və söyməyə başladı. Qənbər bəy və Canvəfa mirzə susdular. Şeybək xanın arvadı Moğol xanım dedi: - Siz dəfələrlə İsgəndər şanlı xaqana təhdidlə dolu məktublar göndərib onu döyüşə çağırıdınız. O, yorulub əldən düşmüş ordusu ilə uzaq yoldan Mərvə gəldi və siz namussuzluq torpağını başınıza töküüb şəhərdən çıxmadınız. İndi artıq dövlətin faydası ondadır ki, könlünüzdə qorxu-hürküyə yol verməyib qüvvətli bir ürəklə müharibə meydanına gedəsiniz. Çünki qorxaqlıq və ürəksizlik kişilər üçün eyibdir... Moğol xanımın sözündən Şeybək xanı qeyrət təri бүürüdü. Cümə gününün səhər vaxtı o, ağacların yarpaqları və yağışların damcıları qədər çoxlu ordu ilə qala darvazasından çıxdı» [98,409]. Şeybani hökmdarı Mərv qalasından çıxdığı zaman Xacə Kəmaləddin Mahmud adlı Səfəvi elçisi I Şah İsmayılın məktubunu yolda olan Özbək xanına çatdırdı. I Şah İsmayıl məktubunda özbəklərin Kəbəni, özünün də Məşhədi ziyarət etmək arzusunda olduğunu xatırladaraq, sözüünə əməl edərək İmam Rza türbəsini ziyarət etmək məqsədilə Məşhədə gəldiyini, ancaq Məhəmməd xanın onu dostcasına qarşılamadığını və qonaqpərvərlik göstərmədiyini, əksinə Mərvə çəkildiyi üçün Səfəvi ordusunun buraya gəldiyini və özbəklərlə vuruşmaq məcburiyyətində qaldığını bildirdi. Bütün bunlardan sonra o, geri çəkilmək məcburiyyətində qaldığını, qışı Xorasanda etibarlı bir yerdə keçirib yazda Özbəklər üzərinə yenidən yürüşə çıxacağını xəbər verdi [211,84-85]. Məhəmməd xan məktubu oxuyaraq Qızılbaşların qaçdığına tam əmin oldu və Mahmudi körpüsü ətrafında yerləşən Qızılbaş ordusu üzərinə hərəkət etdi. Əmir bəy Türkmən şahın təlimatına uyğun olaraq Şeybani ordusunun yaxınlaşdığını görərək Mahmudi körpüsünü dağıdaraq şahın yanına çəkildi.

Beləliklə, 1510-cu il dekabrın 1-də Məhəmməd xan Şeybani I Şah İsmayılın əsas qoşunu ilə döyüşə girməyə məcbur oldu. Şeybani qoşunu darmadağın edildi və Məhəmməd xan Şeybani öldürüldü. Bu zaman Mərvə yaxınlaşan Ubeydulla xanla Teymur Sultan özbəklərin məğlub olduğunu xəbər alaraq geri döndülər. I Şah İsmayıl Dədə bəyi Mərv vilayətinin hakimi təyin etdi [98,411]. Mərv qələbəsi Amudərya çayına qədər bütün Xorasanın I Şah İsmayılın hakimiyyəti altına keçməsinə təmin etdi [4,192; 1,104-105; 211,86].

1510-1511-ci ilin qışında qızılbaş ordusu Bəlx vilayətinə daxil olub, oranı ələ keçirdi. Qızılbaşların Amudərya çayını keçib Mavəraünnəhrə soxulmaq istəyindən xəbər tutan Buxara hakimi Übeydulla xan və Səmərqənd hakimi Məhəmməd Teymur sultan 1511-ci ilin yazında öz elçilərini şahın

hüzuruna göndərilib, ona itaət ərizəsi və qiymətli peşkəşlər – qırğız atları, samur dərisi, yaqutlar, bəzək və zinət əşyaları, Çindən gətirilmiş dərman otları, müşk, ipək parçalar təqdim etdilər [50,211]. Həsən bəy Rumlu bu barədə yazır: «*Bu il İsgəndər şanlı xaqan Heratdan Mavəraünnəhr vilayətinə yönəldi. Meymənə və Faryaba çatdığı zaman Übeyd xanın və Teymur sultanın elçiləri çoxlu peşkəş və saysız töhfələrlə fələk vüqarlı orduya gələrək hədiyyələri əşrəfin nəzərləri qarşısına qoydular. Həmçinin itaət və tabeçilikdən ibarət olan bir ərizə təqdim etdilər. Orada yazılmışdı ki, «Mavəraünnəhr məmaliki-məhrusə hökmündədir; nə ehtiyac var ki, kama çatmış hökmdar (Şah İsmayıl) oranı fəth etmək üçün təşrif gətirsin?!».* Ona görə də İsgəndər şanlı xaqan onların xahişini qəbul edib, Bəlx, Şibirğan və Əndixud hakimliyini Bayram bəy Qaramanluya həvalə etdi və qayıdış yüyənini İraqa tərəf döndərərək Qum şəhərində qışlaq etdi» [98,412].

Bununla da, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin sərhədləri Amudərya çayına kimi genişləndirildi. Lakin əldə olunmuş sülhün şərtlərinə Şeybani xanları əməl etmədilər. 1513-cü ilin payızında I Şah İsmayılın rəhbərliyi altında Qızılbaş ordusu Bəlx şəhərindən 13 fərsəx aralıda özbək xanlarının və onlara köməyə gəlmiş Dəşt-i Qıpçaq qazaxlarının hökmdarı Qasım xanın oğlu Əbülxeyr xanın birləşmiş qüvvələrini ağır məğlubiyətə uğratdı. Döyüş mövqeyində minlərlə qüvvə itirən Özbək xanları Amudərya çayının arxasına qaçdılar. Şərq sərhədlərində sabitliyin yaranmasını istəyən I Şah İsmayıl Özbək xanlarının məşhur Nəqşbəndiyyə sufi təriqətinin Buxaradakı şeyxi Xoca Əbdürrəhimin başçılığı ilə göndərdikləri 300 nəfərlik elçi heyətinin sülh təklifini qəbul etdi. Nümayəndə heyəti özü ilə şah üçün qiymətli ərməğanlar yüklənmiş dəvə karvanı və Özbək xanlarının məktubunu gətirmişdi. Məktubda I Şah İsmayıl təmtəraqlı titullarla müraciət edilir və ondan Amudərya çayı sərhəd olmaq şərti ilə sülh istənilirdi. Ağsaqqal sufi liderini və onun heyətini böyük ehtiramla qarşılayan I Şah İsmayıl sülh şərtlərini cəlbədicisi hesab edərək, barışıq bağlanmasına razı oldu. Müzakirələrin yekununda Amudərya çayı Səfəvi və Şeybani dövlətləri arasında sərhəd elan olundu və Xorasan Səfəvilərin ixtiyarında qaldı. Beləliklə, bu əməliyyatlardan sonra Amudərya çayı uzun müddət Səfəvi və Şeybani dövlətləri arasında sərhəd olaraq qaldı [490,111; 50,221, 255,223].

I Şah İsmayılın vəfatından və qızılbaş tayfaları arasında ara müharibələrinin baş verməsi nəticəsində ölkədə yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edən Şeybanilər Xorasan üzərinə dəfələrlə basqınlar etdilər. Özbəklərin hücumu demək olar ki, hər il təkrar olunurdu. «Qiyamçı qızılbaşlar kütləsinə» qarşı ittifaq yaratmış Osmanlı türkləri və özbəklərlə eyni vaxtda mübarizə aparmaq Səfəvilər üçün çətin idi [19,96].

Qeyd etmək lazımdır ki, özbəklər I Şah Təhmasibin hakimiyyətə gəlməsindən sonra on iki il ərzində altı dəfə Xorasana yiyələnmək uğrunda yü-

rüşlər etmişdilər [262,638]. Osmanlı sultanı Süleyman Qanununin Özbək xanları ilə Azərbaycan Səfəvi dövlətinə qarşı ittifaq yaratmaq təşəbbüsləri özbəklərin Xorasana yürüşlərinin intensivləşdirdi. Übeydulla xan Səfəvilərə qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün Sultan Süleymana məktub göndərdi. Osmanlı sultanı bu təklifi müsbət qarşıladı, Səfəvilərə qarşı başlanacaq müharibədə uğur qazanacaqlarına ümid etdiyini və mübarizəni davam etdirəcəyini bildirdi [236,88-89].

Übeydulla xan I Şah Təhmasibin Üləma bəy Təkəlinin üsyanını yatırmaqla məşğul olmasından istifadə edərək yenidən Xorasana yürüş etdi. Məşhədi ələ keçirən özbəklər Herat şəhərini il yarım mühasirədə saxlasa da, 1532-ci ilin sonunda özbəklər şahın yürüş xəbərini alıb Heratın mühasirəsindən əl çəkildilər [98,491]. 1533-cü ildə Səfəvi hökmdarı Bəlx üzərinə yürüşə hazırlaşarkən Sultan Süleymanın İraqeyn səfərinə hazırlaşdığından xəbər tutaraq bu səfərdən imtina etdi [262,639; 236,89]. Qərbdən Osmanlı ordusunun hücumu və Xorasandakı qarışıqlıqlarla əlaqədar olaraq Azərbaycan Səfəvi dövlətinin düşmüş olduğu ağır vəziyyət Übeydulla xanı Xorasana növbəti yürüşə sövq etdi. Onun bu yürüşü Osmanlı sultanının təkidi ilə baş verdi. 1534-cü ildə Osmanlı ordusunun Azərbaycana yürüşü zamanı Sultan Süleymanın çağırışı ilə Übeydulla xan Xorasana yürüş etdi. O, 1536-cı ildə Bistam, Damğan və Heratı ələ keçirdi. Herat ələ keçirilən zaman əhaliyə divan tutulması şəhərdə özbəklərə qarşı narazılığa yol açdı. Übeydulla xan Heratdan Məşhəd üzərinə yürüş etmək istəsə də, I Şah Təhmasibin başçılığı ilə Xorasana gəlmiş qızılbaş ordusu ilə döyüşdən çəkinərək Buxaraya qayıtdı və 1537-ci ilin yanvarında şəhər yenidən qızılbaş əmirlərinin hakimiyyəti altına keçdi [236,89].

Beləliklə, Übeydulla xanın Xorasana yürüşləri bir nəticə vermədi. Səfəvilər bu mühüm vilayəti öz əllərində saxlayaraq özbəklərin bütün hücumlarını dəf etdilər.

XVI əsrin 40-cı illərində Xarəzm hakiminin I Şah Təhmasiblə münasibətləri xeyli möhkəmləndi. Ubeydulla xanla mübarizədə Səfəvi hökmdarının timsalında güclü müttəfiqə ehtiyacı olan Xarəzm hakimi Səfəvi sarayına öz elçisini göndərərək I Şah Təhmasibin himayəsinə sığınmağa çalışdı. M.Membre yazır: «1540-cı il aprelin 1-də şahın Təbrizdəki sarayına başlarına «yaşıl papaq» qoyanlardan olan Xarəzm kralı tərəfindən elçilər gəldi. Xarəzm kralı digər yaşıl papaqlılardan, Ubeydulla xan Özbəyin qohumu olan kralla döyüşmüşdü. O, onun qardaşı və qardaşı oğlunu ələ keçirərək, başlarını kəsdirib, saman təpdirmişdi. Bu Xarəzm kralı həmin başları elçi ilə göndərüb, onun vassalı olmaq və onun çalmasından qoymaq istədiyini bildirmişdi... Bir neçə gündən sonra şah Xorasan yaxınlığındakı Xarəzm kralının yanına elçi göndərdi. Şahın səfiri təhlükəsiz şəraitdə, çoxlu hədiyyə,

tac və çadırlarla birlikdə yollandı və iki aydan sonra geri qayıtdı» [46,58-59]. Bu heç də, Özbək xanlarının Xorasana hücum etməsinin başa çatması demək deyildi. Belə ki, Xarəzm hakiminin I Şah Təhmasiblə yaxınlaşması Özbək xanlarının mənafeyinə cavab vermədiyi üçün onların Xorasana yürüşlərinin tamamilə kəsilməsinə gətirib çıxarmadı. XVI əsrin ortalarında Özbək xanlarının Xorasana yürüşləri yenidən başladı. Bu dövrdə Osmanlı diplomatiyası «qızılbaş bidətçilərə» qarşı mübarizədə Şeybanilər dövlətini Osmanlı Türkiyəsi ilə birləşməyə səy göstərirdi [19,93].

Yaranmış vəziyyətdə Osmanlı sultanı Səfəvi dövlətinə qarşı mübarizədə Özbək xanlarının yardımını əldə etmək üçün diplomatik vasitələrdən yararlanmağa çalışırdı [286,437]. Sultan Süleyman Naxçıvan səfərinə hazırlaşan zaman 1550-ci ilin fevralında Özbək hökmdarı Əbdüllətif xana elçi göndərərək Səfəvilərə qarşı yürüşə hazırlaşdığını bildirdi və onu Qızılbaşlar üzərinə hücum etməyə çağırdı. Özbək xanı bu tələbə müsbət cavab versə də, silah göndərilməsini xahiş etdi. Onun bu tələbi yerinə yetirildi. 1554-cü ildə Sultan Süleyman Seydi Əli Rəisin rəhbərliyi altında 300 nəfərlik yeniçəri və topçu alayını Şeybanilərə göndərdi. Lakin Şeybani hökmdarı öldüyü üçün bu silahlar və Osmanlı qüvvələri Özbək xanları arasındakı mübarizədə istifadə olundu [312,29]. Özbək xanlarının əlavə qüvvə göndərmək xahişi cavabsız qaldı. 1555-ci ildə Sultan Süleyman Amasyadan Novruz Əhməd Burraq xana göndərdiyi məktubunda I Şah Təhmasiblə sülh bağlamaq üzrə olduğu üçün qüvvə göndərə bilməyəcəyini və Səfəvi şahının da Özbəklər üzərinə hücum etməsinə razı olmayacağını bildirdi [236,95].

XVI əsrin II yarısında da Özbək xanlarının Xorasana yürüşləri davam etdi. Həsən bəy Rumlu bu barədə yazır: *«Bu il (1560-cı il nəzərdə tutulur – T.N.) Əli sultanın fərmanı əsasında Sarı Qurğan bir dəstə özbəklə Nişapura gəldi ki, o diyarı qarət etsin. Budaq sultan Qacar və Süleyman bəy Məlkənoğlu Zülqədər cövşən geyən qazilərdən [ibarət] bir dəstə ilə o bədbəxt qövmü dəf etmək üçün şəhərdən çıxdılar. Döyüşkən dilavərlər və tünd xasiyyətli əmirilər o dəstəyə çatdıqda döyüşə başladılar. Hər iki tərəfin səylərindən və hər bə atəşinin alovlanmasından sonra qızılbaş ordusu pis davranışlı özbəklərə qalib gəldi. Sarı Qurğan bir çox özbəklərlə birlikdə qətlə yetirildi. Onlardan bəziləri can qorxusundan özlərini kəhrizlərə saldılar. Qazilər onları çıxarıb gedər-gəlməzə göndərdilər»* [98,589-590]. 1564-cü ildə Əli sultan Xorasana qarət etmək üçün növbəti yürüşə təşəbbüs göstərdi. Həsən bəy Rumlu bu barədə yazır: *«Bu il ...Əli sultan Özbək qardaşı oğlu Əbülxanla ittifaqda Xorasana basqın etməyə gəldilər və Türüqdə dayandılar. Gələn kimi [özlərinə] yurd və məkan təyin etməklə məşğul oldular. Qızılbaş əmirilərindən Safi Vəli xəlifə Rumlunun, Qənbər sultan Ustaclunun və Sultan İbrahim mirzənin mülazimləri şəhərdən çıxıb düşmənlərə həmlə etdilər. Döyüş*

atəşi şölələnməyə başladı və savaşı qılgılımları onların varlıq xırmanını yandırdı. Çoxlarını qətlə yetirdilər... Əli sultanın ürəyini tam qorxu bürüdü. O, geri dönüş təbilini döyəcləyib öz diyarına yollandı. Elə ki İsfərayinə çatdı, döyüşə başladı və onun bir çox mülazimləri öldürüldü. Ona görə də xoflu və uğursuz bir şəkildə öz diyarına getdi» [98,595]. Özbəklərin Xorasana hücumları heç də bununla başa çatmadı. Həsən bəy Rumlunun verdiyi məlumata görə, 1566-cı ildə I Şah Təhmasibin Sultan Məhəmməd mirzəni Herat hakimi təyin etməsindən istifadə edən Buxara hakimi İsgəndər xan çoxsaylı ordusunu toplayaraq Sultan Məhəmməd mirzəyə həmlə etmək məqsədilə Xorasana yürüş edir. Özbəklərin yürüş xəbərini alan Sultan Məhəmməd mirzə qüvvələri dağınıq olduğu üçün Türbət qalasına sığınır. Özbəklər qalanı mühasirəyə alaraq onun giriş və çıxışını nəzarət altına alırlar. Bundan xəbər tutan şah Qızılbaş ordusunu yardıma göndərdi. «...Mustafa bəy Varsağın oğlu Şüca bəy və mülazimi Murad bəy döyüş günü dilavərlərindən iyirmi nəfərlə birlikdə vuruşa-vuruşa özlərini qalaya saldılar. Özbəklər qorxaq və hürkək olub, qalanı fəth etməkdən ümidlərini üzdülər. İlk öncə Xosrov sultan köç edib öz diyarına yola düşdü. Ertəsi gün Abdulla xan geri qayıdış təbilini döyəcləyib... qaçış bayrağını Buxaraya tərəf yüksəltdi. Mürğab çayının kənarına çatdıqda, [onun üzərindəki] körpünü xarab edib köç-haköçlə Buxaraya getdi» [98,601]. Bununla da, 1566-cı ildə özbəklərin Xorasana təhdidlərinə tamamilə son qoyuldu [262,639].

I Şah Təhmasibin ölümündən sonra Səfəvi taxt-tacı uğrunda başlanan mübarizədə mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi özbəkləri Xorasana ələ keçirmək uğrunda mübarizəyə başlamağa sövq etdi. 1583-cü ildə Şeybani dövlətində hakimiyyəti ələ alan II Abdulla xan Xorasana uğrunda mübarizəyə başladı. Səfəvi şahı bu mübarizədə özbəklər arasındakı rəqabətdən istifadə edərək Xarəzmlə Xivə xanlarını müdafiə edərək onları öz tərəfinə çəkməyə çalışdı [213,162].

I Şah Abbas dövründə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin şərq sərhədlərində yerləşən özbəklərlə Xorasana uğrunda davam edən mübarizədə hər iki tərəf bu bölgəni hakimiyyəti altında saxlamağa çalışırdı. I Şah Abbasın Xorasana bölgəsinə göstərdiyi marağın arxasında şiələr üçün müqəddəs olan İmam Rzanın türbəsinin bu bölgədə olması ilə bağlı dini səbəblər önə çəkilsə də, Xorasana bölgəsinin coğrafi və strateji cəhətdən əlverişli olması Səfəvilərlə Özbəklər arasındakı rəqabətin əsas səbəbi idi [132,175].

1587-ci ildə I Şah Abbas Səfəvi taxtına keçən zaman dövlət gərgin dövrünü yaşayırdı. Qərbdə osmanlılar, şərqdə özbəklər və daxildə Qızılbaş əmirləri arasında mübarizə Azərbaycan Səfəvi dövlətini çətin vəziyyətə salmışdı. I Şah Abbasın hakimiyyətə keçməsindən az sonra Şeybani hökmdarı II Abdulla xan uzun müddətdən bəri mühasirədə saxlanılan Herat şəhərini

ələ keçirdi və Xorasanın ən böyük şəhərləri olan Məşhədə doğru yürüşə başladı. II Abdulla xanın Heratı ələ keçirərək Məşhədə doğru yürüş etdiyini xəbər alan gənc Səfəvi hökmdarı ona mane olmaq üçün 1588-ci ilin aprelinə Xorasana doğru yürüşə başladı. Bununla da I Şah Abbas dövründə Səfəvilərlə Şeybanilər arasında mübarizə başladı [132,177].

I Şah Abbas özbəklərin Heratı mühasirəyə aldığı xəbər alaraq yerli hakim Əliqulu xan Şamlının özbəklərin hücumu qarşısında uzun müddət dayana bilməyəcəyini düşünərək narahat olmağa başladı. Buna görə, naibüs-səltənə Mürşidqulu xan Ustaclıya yürüşə başlamağı söyləsə də, o, şahın mövqeyinin getdikcə güclənməsindən və Əliqulu xanı naibüs-səltənə təyin edəcəyindən qorxduğu üçün bilərəkdən yürüşə başlamağı ləngitdi. I Şah Abbasın yardıma gedə bilməməsinin səbəbi bu dövrdə gerçək hakimiyyətin Mürşidqulu xanın nəzarətində olması və ona sadıq qüvvətli ordunun olmamasıdır. Beləliklə, Əliqulu xanın Heratdan göndərdiyi yardım tələbləri yerinə yetirilmədiyi üçün vəziyyət xeyli ağırlaşdı. 1588-ci il martın 17-də doqquz aylıq mühasirədən sonra yardımdan ümidini kəsən Herat əhalisi xəstəlik, aclıq və susuzluqdan özbəklərə təslim oldu [132,178-179].

İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, Əbdülmömin xanın rəhbərliyi altında özbəklər Heratı aldıqdan sonra Əliqulu xanı və Şamlı əsgərlərini öldürüb şəhəri talan etdi, qadınları və uşaqları əsir apardılar [58, 733]. Oruc bəy Bayat Heratın müdafiəsi zamanı 6 min Səfəvi əsgərinin canlarını fəda etdiyini yazır [433,133; 132, 178]. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, bu qətləmədən dörd gün sonra şəhərə daxil olan II Abdulla xan əsgərlərin qətləmə və talandan əl çəkməsini tələb edərək şəhər əhalisindən və qızılbaşlardan heç kimə zərər verilməməsinə əmr etdi və Heratın idarəsini Mir Qulbaba Kəkəltəşə tapşıraraq Məşhədə doğru hərəkət etdi [58,734].

Görünür II Abdulla xan Moğol hökmdarı Əkbər şahın xanlığın ərazisinə yürüşü ilə bağlı şayiənin yayılmasını və I Şah Abbasın Xorasana yürüş xəbərini alaraq Məşhədə hücumdan imtina etdi. O, Sərəxsə hücum etsə də, onu ala biləcəyinə əmin olmadığı üçün Buxaraya geri çəkildi [132,179].

1588-ci il aprelin 9-da Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas Mürşidqulu xanın Xorasan hadisələri ilə bağlı lazımi hazırlığından sonra Xorasan yürüşünə başladı. Mazandaran hakiminin üsyanı ilə bağlı bir müddət Tehranda qalan I Şah Abbas Firuzkuh yolu ilə Damğana gəldi [261,192]. Səfəvi hökmdarı Damğanda olan zaman Osmanlılarla sülh şərtlərinə razılıq verdi. Çünki o, iki cəbhədə müharibə aparmağın çətin olacağını bilirdi. Lakin Mürşidqulu xan sülhə tərəfdar olmasına baxmayaraq, Osmanlı elçisi Çəşnigirbaşı Vəli ağanı Qəzvində bir müddət saxladığı üçün sülh bağlamaq mümkün olmadı. Mürşidqulu xanın bu hərəkəti Səfəvi dövlətinin daha çox ərazi itirməsinə səbəb oldu. 1588-ci il avqustun 3-də I Şah Abbas Damğandan Məşhədə

doğru irəliləyərkən Bistam adlı yerdə vəkili Mürşidqulu xanı öldürdü [132, 180].

I Şah Abbas Məşhədə çatan zaman II Abdulla xan şəhəri tərk etmişdi. O, Ümmət xanı Məşhəd valisi təyin edərək Herata doğru hərəkət etdi. F. Kırzıoğlu yazır ki, I Şah Abbas Bənd-i Fərmana yetişən zaman Fərhad paşanın Gəncəni ələ keçirdiyini və Cıǵaloğlu Sinan paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusunun Həmədan və Nihavəndə doğru irəlilədiyini xəbər aldı. Özbək ordusunun sayca çox olması, ərzaq çatışmamazlığı 1589-cu ilin martında I Şah Abbasın Heratın mühasirəsini dayandıraraq Qəzvinə dönməsinə səbəb oldu [241,376].

Qeyd etmək lazımdır ki, 1589-cu ildə Səfəvi şahının Osmanlılarla müharibə aparması, Məşhəddəki Səfəvi əmirləri arasındakı çəkişmələr, qızılbaşların döyüşdəki uğursuzluğu özbəklərin hücumu üçün əlverişli şərait yaratdı. II Abdulla xanın oğlu Əbdülmömin xan, Din Məhəmməd Sultan və Herat hakimi Mir Qulbab Kəkəltəş bütün Xorasani ələ keçirmək üçün yürüşə başladılar. Onlar öncə Nişapuru, sonra isə Məşhədi mühasirəyə aldılar [132,181]. 1589-cu il aprelin 18-də Məşhədi mühasirəyə alan özbəklərə müqavimət göstərən Ümmət xan Ustaclı yaranmış vəziyyətlə bağlı I Şah Abbas məlumat verdi. I Şah Abbas sentyabrın 2-də Qəzvindən Məşhədə doğru hərəkət etsə də, Tehrandə xəstələndiyi üçün bir müddət Reydə dayanmalı oldu. Bu müddət ərzində Ümmət xan Məşhədi cəsarətlə müdafiə etdi. Lakin 1589-cu il sentyabrın 30-da beş aylıq mühasirə zamanı ərzağın çatışmaması, köməyin gəlməməsindən ümitsiz qalan şəhər müdafiəçiləri təslim oldular. Özbəklər şəhər qalasında türkləri qılıncdan keçirdilər. Vali Ümmət xan və yaxın ətrafı müqəddəs İmam Rza türbəsinə sığındı. Lakin Əbdülmömin xan və Din Məhəmməd sultan türbədəki hər kəsi – seyidləri, din xadimlərini və xalqı bayıra çıxardaraq qılıncdan keçirdi. Mənbələr 2-3 min nəfərin öldürüldüyünü qeyd edir. Hətta Əbdülmömin xanın əsgərləri uşaqları öldürməkdən belə çəkinmədilər. Türbədəki qiymətli əşyalar tamamilə qarət olundu. Özbəklər Məşhədi üç gün ərzində qarət etdilər. Qızılbaşların arvad-uşaqları Mavəraünnəhrə əsir aparıldı. Əbdülmömin xan Məşhədi qarət etdikdən sonra Sərəxs üzərinə yürüş etdi. Lakin şəhərin ciddi müqavimət göstərdiyini görərək Bəlxə doğru hərəkət etdi [132,181-182].

1590-cı ilin payızında II Abdulla xan Simnanı, Səbzvarı, Əsfərayini, Tunu, Cunabadı, Kayın və Tabəsi ələ keçirdi. I Şah Abbas Özbək xanının bu hərəkətləri barədə Osmanlı sultanına məlumat verərək narahat olduğunu bildirdi. Bestamı və Damğanı ələ keçirən II Abdulla xanın elçisi Hafiz Xətai 1591-ci ilin yazında İstanbula gələn zaman vəzir Fərhad paşa Səfəvi dövləti ilə artıq sülh bağlandığını xatırladaraq Səfəvi torpaqlarına hücum edilməməsini bildirdi və bununla bağlı II Abdulla xana məktub göndərdi [235,56].

1590-cı ildə I Şah Abbas Osmanlı dövləti ilə İstanbul müqaviləsini bağlayaraq ordusunu gücləndirmək, üsyan qaldıraraq müxalifətə keçmiş əmirləri sakitləşdirmək, Herat və Məşhədi ələ keçirən Şeybanilərə qarşı yürüşə hazırlaşmaq imkanı əldə etdi [235,55; 202,133].

A.Gündoğdunun fikrincə, bu dövrdə Özbək xanları arasında birlik yox idi. Xarəzm və Buxaradakı Özbək xanları Şeybani nəslindən olmalarına baxmayaraq, iki xanədan arasında rəqabət və mübarizə daim davam edirdi [180,584]. İsgəndər bəy Münşi bunula bağlı yazır: *“h. 1000-ci ildə (m.1591/1592) Xorasana padşahı Hacı Məhəmməd xan həmişə bu xanədanla dostluq və birlik etdiyi üçün cənnətməkan şahın hakimiyyəti zamanı oğlu Məhəmmədqulu Sultanı cahana pənah verən dərgaha girov göndərmişdi... Sədaqətli və qədim dostluğun təzələnməsinə səy edən Hacı Məhəmməd xan öz elçilərini dəfələrlə ali dərgaha göndərdi, elə bu tərəfdən də Məhəmmədqulu bəy Ərəbgirli onun yanına elçi sifətilə getmişdi. Bu ərafədə ondan bu məzmununda məktublar gəldi: “Siz əgər özünüzdən bir məşhur əmirini şüarları zəfər olan əsgərlərlə Xorasana göndərsəniz, mən dövlətxahınız da onlarla birlikdə gedib düşmənlərin şərini dəf olunmasına çalışaram. Yoxsa, əgər Xorasana onların əllərinə keçərsə, onlar öz tamahlarını Xorasana bitişik olan Ürgənc və Xarəzm vilayətlərinə də salacaqlar”* [58,832; 132,170].

Buxara özbəkləri Şeybani xan sülaləsinin qanuni varisi olduqlarını bəyan etdikləri üçün Xarəzm özbəkləri bunu qəbul etmədilər. Buna görə də, Özbək xanları arasında səltənət uğrunda mübarizə davam etməkdə idi. Osmanlı dövləti Özbək xanlıqları arasındakı mübarizəni dayandıрмаğa və onları birliyə çağırırsa da, mahir dövlət adamı olan I Şah Abbas xanlar arasındakı mübarizəni qızıdıraraq Buxaraya qarşı Xarəzm və Xivə xanlarını müdafiə edirdi. Bu siyasət Xarəzm xanlarını təmin edirdi. Çünki Buxara xanlarının hücumları artdığı bir dövrdə Səfəvilər təbii müttəfiq olurdular. II Abdulla xan Xorasanda tamamilə möhkəmlənərdisə Xarəzm və Ürgənci ala bilərdi. Buna görə də, Xarəzm xanı I Şah Abbas kimi bir müttəfiqə böyük ehtiyac duyurdu. Xarəzm xanının təklifini nəzərə alan I Şah Abbas əmirlərdən Fərhad xan Qaramanlını, Toxmaq Məhəmməd xanı, Damğan hakimi Fərrux xan Pornakı, Çıraq sultan Ustaclını və möhürdar Əsləməs xan Zülqədəri 5 minlik qüvvə ilə sərhədləri özbəklərdən qorumaq və mümkün olarsa bəzi yerləri geri almaq məqsədi ilə 1591-ci ilin martında Xorasana göndərdi [132,183]. I Şah Abbas Fərhad xana tapşırırmışdı ki, əgər II Abdulla xanın və ya oğlu Əbdülmömin xanın hücumuna məruz qalarsa, özünü təhlükəyə atmayıb geri çəkilsin [132,184].

İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumatlara görə, Fərhad xanın Nişapur mühasirəyə aldığından xəbər tutan Əbdülmömin xan ordusu ilə Bəlxdən Məşhədə doğru hərəkət etdi və II Abdulla xanın Mavəraünnəhrdən yürüşə

başladığı ilə bağlı şayiə yaydı. Buna görə, Fərhad xan Bistama geri çəkildi və baş verənlərlə bağlı şaha məlumat verdi. I Şah Abbas onun Qəzvinə dönməsini əmr etdi. Səfəvi şahının özbəklərin hücumunu vaxtında dəf edə bilməməsinə səbəb ölkə daxilindəki üsyanlar idi. I Şah Abbasın daxili üsyanlarla məşğul olması Əbdülmömin xanın Nişapur ətrafında olan Bayat tayfasının tanınmış adamlarını öldürərək Əsfərayin qalasını mühasirəyə almasına imkan yaratdı. Qalanın hakimi Əbu Müslim xan qalada olan Ustaclı tayfasına məxsus qaziləri toplayaraq müdafiəyə başladı. Əbdülmömin xan qalanın alınmasına xüsusi önəm verirdi. O, bürcləri və möhkəm divarları olan qalanı dağıtmaq məqsədlə toplar gətirmişdi. Dörd ay çəkən mühasirədən sonra qala ələ keçirildi və qızılbaş əhali qılıncdan keçirildi. II Abdulla xanın ordusu 1591-ci ilin yazında Bistamı və Damğanı ələ keçirərək ölkənin içərilərinə doğru yürüşə başladı [58,833-834; 132,184-185]. Hətta bu zaman Osmanlı dövləti özbəklərin hücumlarının daha təhlükəli olacağını düşünərək Səfəvilərə qarşı müharibəyə başlamağa çalışan Özbək hökmdarı II Abdulla xana vəzir Fərhad paşa vasitəsilə məktub göndərərək, Səfəvi dövləti ilə sülh bağlandığı üçün bundan sonra Səfəvi ərazisinə yürüş etməməyi tövsiyə etmişdi [236,55].

Mövsümün münasib olmadığını, ərzaqın qıt olmasını nəzərə alan I Şah Abbas 1592-ci ilin yazında Xorasana yürüş etməyi planlaşdırdı. O, bütün Qızılbaş tayfa əmirələrini Bistamda toplaşmalarına əmr verdi. I Şah Abbas Firuzkuh və Lar yolu ilə Bistama gəldi. Bu zaman Mərvşahcan hakimi Nurməhəmməd xanla Xarəzm hakimi Hacı Məhəmməd xan arasında ixtilaf ortaya çıxdı. Hacı Məhəmməd xan Nisa vilayətini, Derun ilə Bağbadı Nurməhəmməd xandan aldı [58,845; 132,185]. Buna görə Nurməhəmməd xan II Abdulla xana sığındı və yardım göstərərsə Mərvə verməyə hazır olduğunu bildirdi [58,846; 169,209; 132,185]. C. Aydoğmuşoğlu İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, II Abdulla xan I Şah Abbasın Xorasana yürüş xəbərini aldığı üçün Mərvlə kifayətlənərək Buxaraya döndü. Lakin Əbdülmömin xan atasından ayrılaraq Xorasana – Nişapura gəldi. O, I Şah Abbasa təhqiramiz məktub yazaraq döyüşə və barışığa hazır olduğunu bildirdi: «*Padşahların arasında ya sülh olur, ya da cəng. Biz bunun hər ikisinə hazırıq. Əgər o həzrət sülhə razıdırsa, qoy Xorasanı bizə verib İraqa getsin, qədim vaxtlarda İraq və Azərbaycan padşahı Həsən padşah Türkmənla Bəlx və Xorasan padşahı Sultan Hüseyin arasındakı sülh qaydaqanununa əməl etsin. Yox, əgər hər b etmək istərsə, tez gəlsin, çünki fəth və qələbə Allah-Təalanın istəyilədir və ordunun azlığı və çoxluğunun buna dəxli yoxdur*» [58,846-847; 132,185-186; 263,21]. İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, I Şah Abbas Bistamdan Cacremə hərəkət etdiyi zaman Əbdülmömin xanın məktubunu almış və ona diplomatik tərzdə cavab yaz-

mışdır. Səfəvi hökmdarı Xorasanın yüz ildən çoxdur ki, Səfəvi sülaləsinin mülkü olduğunu söyləmişdi. I Şah Abbas 1592-ci il 6 sentyabr tarixli məktubunda Tanrının yardımından əmin olduğunu söyləyərək yazırdı: *“Biz İlahinin lütfi ilə bu dudmanın yüz illik irsi mülkü olan Xorasanı taqətimiz olduqca qoruyacağıq, ondan əl çəkinməyəcəyik. Cığatay sultanlarından olan Sultan Hüseyin Mirzənin və türkmən padşahlarından Həsən padşahın sülhnamələrinin bizə və sizə dəxli yoxdur. O ki, qaldı Bəlx valisi Kəskən Qara Sultan Özbək və bizim hümayun babamız mərhum cənnətməkan şah arasındakı sülh müqaviləsinə, orada yazılmışdı ki, özbəklər Xorasandan əl çəksinlər və oranı bizə versinlər. Elə biz özümüz də sülhə razıyıq, əks təqdirdə cəngə də hazırıq. Biz elə bu arzu və şövq ilə İraqdan bu vilayətə gəlmişik. Harada istəsəniz orada da qarşılaşa bilərik. Qoy qeyb aləminin istəyi həyata keçsin”* [58,847; 132,186]. I Şah Abbas bu məktubunda Əbdülmömin xana meydan oxuyaraq yazırdı: *“Bu savaş ikimiz arasındadır. Başqalarını bu iş qarışdırmayaq. Günahsız insanları boş yerə öldürməyək. Savaş ikimizin arasında olsun. Ordudan ayrılıb bir meydanda qarşı-qarşıya gələk. Kim məğlub olarsa bütün ordusu ilə qalib gələnin tərəfinə qatılsın. Bütün mülk də məğlub edənə olsun”* [534,252; 132,186].

İsgəndər bəy Münşi yazır ki, I Şah Abbas Cəcrəyə çatan zaman Əbdülmömin xanın elçisi başqa bir məktub gətirdi ki, onun digər məktublarla heç bir oxşarlığı yoxdu, məzmunu ziddiyyətli idi [58,947]. 1592-ci il sentyabrın 21-də Əbdülmömin xanın Mirzə Xoca ağa vasitəsilə göndərdiyi bu məktubunda onun Cama tərəf getdiyi və Səfəviləri orada gözlədiyi xəbər verilir. Lakin o, Camda da dayanmayaraq Bəlxə doğru çəkildi və Səfəvi şahına göndərdiyi təhqiramiz məktubunda ona «Mirzə Abbas» deyə müraciət edərək yazırdı: *«Xorasandan gözünü çək və nəzarət altına aldığın ərazilərlə kifayətlənmən lazımdır»* [132,186-187; 528,62]. I Şah Abbas İmamqulu bəy Türkmən vasitəsilə ona göndərdiyi cavab məktubunda macərə axtarmamasının vacib olduğunu və döyüşdə qalib gələrək ona ağır cəza verəcəyini bildirdi. Yürüşə davam edən I Şah Abbas Səbzvarı, sonra isə Nişapur nəzarəti altına aldı [132,187]. O, Nişapurun idarəsini Dərviş Məhəmməd Rumluya, Əsfərayini Məhəmməd Sultan Bayata və Səbzvarı da Məhəmməd sultana verdi. O, Mir Fəttahın rəhbərliyi altında 300 nəfərlik İsfahan tüfəngçisini lazımi ərzaqla Nişapur qalasında qoydu. I Şah Abbas Məşhədə doğru hərəkət edərək ordudakı məsələlərlə məşğul olmaq üçün öncə Qəzvinə, sonra da Əcəm İraqına geri döndü. [58,848; 263,22]. I Şah Abbasın Qəzvinə dönməsinə səbəb yalnız ordudakı məsələlərlə bağlı deyildi. Səfəvi hökmdarı müqəddəs saydığı Məşhədin və İmam Rza türbəsinin özbəklərlə baş verəcək döyüşdə dağıdılmasını istəmirdi. Buna görə də, qışın yaxınlaşdığını, ərzaq və atlar üçün yem çatışmadığını görəndə I Şah Abbas Məşhədi almaqdan mü-

vəqqəti olsa da imtina edərək Qəzvinə dönmək məcburiyyətində qaldı [132, 187].

1593-cü ildə II Abdulla xanın himayəsinə sığınaraq Mərvi ona tabe edən Mərvşahcan valisi Nurməhəmməd xan Xarəzm xanı Hacı Məhəmmədlə mübarizədə məğlub oldu və II Abdulla xandan lazımi kömək ala bilmədiyi üçün I Şah Abbasa sığındı. Səfəvi şahı onu Məhəmməd Bağır Mirzə və etimadüd-dövlə tərəfindən qarşılaraq paytaxt Qəzvindəki Çehelsütün sarayında qəbul etdi [58,866-867]. Həmin ildə II Abdulla xan Xarəzmə ordu göndərdi. Onun oğlu Əbdülmömin xan isə I Şah Abbasın Gilan məsələsi ilə məşğul olmasından istifadə edərək yenidən Xorasana yürüş etdi. O, Mihnə, Əbivərd, Bağbad və Derunu ələ keçirərək Nişapuru mühasirəyə aldı. I Şah Abbas daxili məsələlərlə məşğul olduğu bir dövrdə II Abdulla xanın Xorasana ordu göndərməsinə çox qəzəbləndi və ona təhdid məktubu göndərdi. Məktubda deyilirdi: «*Bizim sizin torpaqlarınızda gözümüz yoxdur. Sizin də bizim torpaqlarımızda gözünüz olmasın, Xorasandan geri çəkilin.... Əsgərinin çoxluğuna güvənmə. Unutma ki, Xorasana bölgəsi Səfəvi şahının torpağının bir parçasıdır. Məlum bir dövrdə öz ordumla oraya gəlib bütün etdiyiniz haqsızlığın hesabını verəcəyəm. Tanrının və mənim cəzamdən qorxun*» [534,258-260; 132,188].

Özbəklər tərəfindən mühasirəyə alınan Nişapur şəhəri Dərviş Məhəmməd Rumlu tərəfindən müdafiə edilirdi. Özbəklər çoxlu tələfat vermələrinə baxmayaraq qala bürclərindən birini dağıdaraq şəhərə girə bilsə də, tufəngçilər tərəfindən onların qarşısı alındı və şəhərə daxil olanlar ələ keçirildi. İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumatlara görə, bu hadisədən xəbər tutan I Şah Abbas Dərviş Məhəmməd Rumluya məktub göndərməyi tapşırırdı. Səfəvi şahı məktubunda yazırdı: “*Bizim Xorasana gəlib-çıxmağımız məlum deyildir. Rumlu qazilərinin, isfahanlıların və qızılbaşların ailə üzvləri və namusları Nişapurda qalmışdır. Öz ağıl və düşüncənə ilə hərəkət edib Əbdülmömin xanla barışaraq, sülh yarat, hansı yolla olur-olsun özünü İraqa çatdır, əhl-əyalları oradan çıxar, Nişapurda hələlik işin olmasın, o yer, Allahın köməyi ilə, yenidən asanlıqla əlimizə geri qayıdır*” [58,869]. I Şah Abbas bu məktubu Dərviş Məhəmməd Rumlunun qardaşı Şahqulu Xəlifə Rumlu vasitəsilə göndərmək istəsə də, o, şaha belə cavab vermişdir: “*Biz sədaqət və sufilik yolu ilə gedərək, hətta canımızı da siz vəlinəmətin və Mürşidi-kamilin yolunda verərik. Nə qədər ki, bədənimdə can və canında damar var, mənim qardaşım çalışıb qalanı qoruyacaqdır. Əgər zəifləyərək qalanı hiyf etməkdən aciz qalarsa, din və dövlət yolunda şəhadət şərbəti içəcək və cahanda yaxşı ad qoyub*”. Nəvvab şah öz gövhərlər yağdıran dili ilə dedi: “*Əgər bu səylər məni razı salmaqdan ötrüdürsə və əgər mən elə bir iş etməm, bilin ki, vəlinəmətin razılığını almaq ən yüksək səadət yoludur. Xo-*

rasan paytaxtı Herat darüssəltənəsi, müqəddəs Məşhəd isə həzrət səkkizinci İmam Rzanın aramgahıdır, amma o yerlərin mahallarının əksəriyyəti özbəklərin işğalı altındadır. Buna görə də, Nişapurdan ötrü bu qədər təlaşa düşmək və əhl-əyalı bada verməkdən nə çıxı bilər? Əgər Allah-Təala istəsə, bütün Xorasan məmləkətləri asanlıqla, özü də heç kimin əqlinə gəlməyən bir şəkildə bizim əlimizə gələ bilər. Əksinə, faydasız səy fəlakətə dava-dalaş etmək deməkdir” [58,869-870; 132,189]. Şahqulu buna baxmayaraq, I Şah Abbasa yalvararaq onu bu vəzifədən azad etməsini istədi. Şah da məktubu başqa adam vasitəsilə Səbzvara göndərdi. Oradan da bir nəfər məktubu Dərviş Məhəmmədə çatdırdı. Dərviş Məhəmməd Rumlu lazımı ərzaq ehtiyatı olduğu üçün müqaviməti davam etdirdi. Lakin 1593-cü ilin iyununda ərzaq ehtiyatının tükəndiyini görən Dərviş Məhəmməd Rumlu xalqı çətin vəziyyətə salmamaq üçün əlindəki özbək əsirlərə güvənərək sülh bağlayıb, şəhəri özbəklərə təhvil vermək qərarına gəldi [132,189]. Əldə olunmuş razılığa görə tərəflər əsirləri sərbəst buraxacaq, Dərviş Məhəmməd xan şəhəri özbəklərə təslim edəcək və Qızılbaş əhali, uşaq və qadınlarla birlikdə Səbzvara hərəkət edəcəkdi. Bu razılıq and içilərək möhkəmlənsə də, Qızılbaşlar özbəklərin verdiyi sözə şübhə ilə yanaşır və hər an razılığı pozacağından ehtiyat edirdi. Dərviş Məhəmməd xan öz tufəngçilərini, qadın və uşaqları şəhərdən çıxarmışdı. Əbdülmömin xan qızılbaşların şəhəri tərk etməsinə tamaşa etmək üçün şəhərə gəlmişdi. Onu qarşılarında görən tufəngçilər və qızılbaş əsgərləri döyüş vəziyyətinə gətirilmişdi. Özbəklər baş verən döyüşdə böyük itki verdiklərini nəzərə alaraq razılığı pozub hücumu keçməyi düşünürdü. Lakin özbək ağsaqqallarının razılığa əməl olunmasına qərar verməsi və Əbdülmömin xanın da bu qərara razı olması vəziyyəti dəyişdi. Əbdülmömin xan Dərviş Məhəmməd xana adam göndərərək boyun əyib hörmət və ehtiram göstərməsini tələb etdi. Tufəngçilərinin etirazına baxmayaraq, Dərviş Məhəmməd xan yanına aldığı 3-4 nəfərlə Əbdülmömin xanın yanına gedərək öz hörmətini bildirdi. Özbək xanı onun göstərdiyi cəsarəti yüksək qiymətləndirdi və geri dönməsinə razılıq verdi [132,189]. I Şah Abbas Dərviş Məhəmməd xanın xidmətini yüksək qiymətləndirdi, ona Gilan əyalətini və Lahicanın əmirülüməralığını verdi [573,871-872].

I Şah Abbas Luristan səfərində olan zaman Xarəzm hakimi Hacı Məhəmməd xan və Mərv şəhərini II Abdulla xana verərək kömək alacağına ümid bəsləyən Nurməhəmməd xan Səfəvi hökmdarına sığınmaq məcburiyyətində qaldı. I Şah Abbas başlıca rəqibi II Abdulla xana qarşı mübarizədə istifadə etmək üçün onları çox yaxşı qarşıladı [213,94]. İki özbək xanının I Şah Abbasa sığınması ilə bağlı Əbdülmömin xan Səfəvi hökmdarına məktub yazaraq, onların verilməsini tələb etdi. Onun Nur Əli bəy Salur vasitəsilə göndərdiyi məktubunda deyilirdi: *“Bu gün Tanrıya şükürlər olsun ki, Dəşti-*

Qıpçaq, Fərqanə, Kaşqar, Bədaxşan, Mavəraünnəhr, Xarəzm və Xorasan bölgələrinə sahibik. Bütün düşmənlərimizi məğlub etmişik. Xorasan bölgəsi artıq düşmənlərimizin döyüş meydanı ola bilməz. Burada artıq sakitlik hökm sürür və hər kəs bizə itaət edir. Keçən il mənim əsgərlərimə və orduma hücum etdiniz. Bu savaşda bir çox insan öldürüldü və yaralandı. Bu zaman Nurməhəmməd və Hacı Məhəmməd xan sənə sığındılar. Onların vəziyyəti məlumdur. Onlar xaindirlər. Onları bizə təslim et. Biz onları mühakimə edib, günahlarına görə cəzalarını verək” [bax: 534,263-265].

I Şah Abbas Əbdülmömin xana cavab məktubunda onun tələbini rədd edərək yazırdı: *“Geçən ildəki hadisələri hələ də xatırlayıram. Hər şey gün kimi aydındır. Əgər istəsək ötən ilki hadisələri təkrar edə bilərik. Bizim Rəsulullahı razı salmaqdan başqa heç bir amacımızın olmadığını bütün aləm bilir. Müsəlmanlar arasında savaş istəmirik. Lakin siz savaşmaq istəsəniz biz yox deməyəcəyik. İki insanı təslim etməmizi istəyirsiniz. Onlar mənə sığındılar və ömürlərinin sonuna kimi mənim ölkəmdə yaşaya bilərlər. Mən sizinlə savaşmaq istəmirəm. Lakin siz Xorasandan imtina etməyərək hücumlarınıza davam etsəniz savaşmaqdan başqa bir yol qalmayacaq” [bax: 534, 265-267; 132,193].*

I Şah Abbas novruz bayramı ilə bağlı Qəzvinin Çehelsütun sarayında Şeybani xanlarının iştirak etdiyi mərasimdə rus, osmanlı və gürcü elçilərini qəbul edərək onlara xalat geyindirdi. Bir müddət sonra əlverişli vaxtın gəldiyini düşünərək özbəkləri Xorasandan çıxarmağa qərar verdi. İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, 1595-ci ilin apreliyində I Şah Abbas Fərhad xan Qaramanlını Xorasan hakimi təyin edərək 5 min nəfərlik qüvvə ilə bölgəyə göndərdi. Səfəvi hökmdarı Xar, Simnan, Damğan, Əsfərayin, Hezar-cərib və Firuzkuh şəhərlərini də onun nəzarətinə verdi. Fərhad xan Firuzkuh yaylağında olan zaman Əbdülmömin xanın Əsfərayin qalasını mühasirəyə aldığından xəbər tutdu. Əsfərayin qalasını Mirzə Məhəmməd Sultan və Bayat tayfasına mənsub olan qüvvələr müdafiə edirdi. Qəzvində olan I Şah Abbas Xorsana doğru yürüş bayraqlarının qaldırılmasına əmr verdi [58,938-939]. Çünki onlar geciksələr, Əsfərayin qalası özbəklər tərəfindən ələ keçirilirdi. Əsfərayinin itirilməsi Qəzvin yolunu onların üzünə açmağa bilirdi. Buna görə də, I Şah Abbas Səfəvi sərkərdələri ilə Xorasana hərəkət etdi. Əbdülmömin xanın əvvəllər olduğu kimi qaçaacağından narahat olan I Şah Abbas Çekeni tayfasından olan Qüdbəddin ağa vasitəsilə ona məktub göndərdi. Məktubda deyilirdi: *“O ali nəsil xanzadə artıq bir neçə dəfədir ki, Xorasana və o hüduddakı məmləkətləri tutmaq diləyi ilə gəlmişdir. O, rəiyyəti və əlsiz-ayaqsız adamları öz atlarının ayaqları altında əzmiş, qətl-qarətə başlamışdır. Hümayun ordu Xorasana gələn kimi, o, qarşıya çıxmır, fərardan ar etmir və hər bə etmədən çıxıb gedir. Bu il hümayun şaha xəbər gəldi ki, o*

cənab özbək döyüşçüləri ilə Əsfərayinə gəlib oranın qalasını tutmağa yollanmışdır. Biz onunla görüş arzusu ilə müzəffər əsgərlərin toplanışını gözləmədən, saraydakı azacıq adamları döyüş əzmi ilə gəlib Bistama çatmışıq və kamkar xanla döyüş intizarındaydıq. Mərdanəliyin qanun-qaydası belədir ki, ali nəsilli o xan bu dəfə fərari özünə ar bilib qaçmasın, səbat ayağını yerə dirəsin, döyüş meydanına igidliklə qədəm bassın ki, Tanrının istəyi nə olacaq-olsun, Allahın bəndələri hər iki tərəfin gediş-gəlişlərindən dəyən ziyandan qurtulsunlar” [58,940]. Bunun ardınca Səfəvi şahı Əsfərayin hakiminə «*Qoy çalışıb qalanı yeddi gün də əldə saxlasınlar ki, biz gəlib çatmaqdayıq*» xəbərini göndərdi [58,940; 132,193-194].

Səfəvi şahının Xorasana gəlməyəcəyini düşünən Əbdülmömin xan onun məktubunu gətirən elçini öldürdü və xəbəri yoxlamağı əmirlərinə tapşırırdı. Bu məqsədlə göndərilən özbək əsgərləri Qızılbaş döyüşçülərlə qarşılaşdı, baş verən döyüşdə çoxlu sayda özbək əsgəri öldürüldü, 3 nəfər özbək sərkərdəsi və 200 əsgər əsir alındı. Qaçıb canını qurtaran özbək əsgərləri Əbdülmömin xana vəziyyət barədə məlumat verdi. Buna görə o, Məşhədə çəkildi. I Şah Abbas Məşhəd şəhərinə zərər yetirmək istəmirdi. 1595-ci il avqustun 11-də o, Əsfərayinə çatdı. Şahın yaxın adamları Özbəklərin təqib edilməsini istəyirdi. Lakin Fərhad xan təqib məsələsinə müsbət yanaşmırdı. Çünki Məşhəd şəhərinin Əbdülmömin xanın adamları tərəfindən qarət olunmasından, şəhərin dağıdılmasından narahat idi. I Şah Abbas uğurlu mühasirə üçün orduda lazımi topçu qrupunun və mütəxəssislərin olmadığını nəzərə alaraq Fərhad xanın mövqeyini müdafiə edərək özbəkləri təqib etməkdən imtina etdi [132,194]. C.Aydoğmuşoğlu yazır ki, Əbdülmömin xanın Məşhəddən I Şah Abbasa göndərdiyi məktub da Səfəvi şahının geri çəkilməsinə təsir etmişdi. O, məktubunda atasının qışı Mərvdə keçirərək üç illik səfər üçün Xorasana gələcəyini xəbər verirdi. Təbiidir ki, I Şah Abbas II Abdulla xanla oğlu Əbdülmömin xanın qüvvələrindən təşkil olunan ordu ilə qarşılaşmaq istəmirdi [132,194-195].

İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, I Şah Abbas Məhəmməd sultan Bayatın yerinə Budaq xan Çekenini Əsfərayin hakimi təyin etdi, yanında yaxşı atı və silahı olmayan əsgərləri İraqa yola saldı. Bu zaman Əbdülmömin xanın Səbzvara hücum xəbəri alındı. 1595-cil sentyabrın 15-də özbəklər şəhəri ələ keçirərək əhaliyə divan tutdular. Səbzvar hakimi Məhəmməd Mömin sultan iç qalaya çəkilərək müqavimət göstərdi. Qalanın itirilməsi təhlükəsi yanında az qüvvə olmasına baxmayaraq I Şah Abbasın Səbzvara doğru hərəkət etməsinə səbəb oldu [bax: 58,945-946; 132,194-195]. Əbdülmömin xan I Şah Abbasın yürüş xəbərini eşidərək Bəlxə qaçdı. Səfəvi şahı şəhərə daxil olaraq əhaliyə təsəlli verdi, ölümləri dəfn etdirdi, Budaq xan Qacarı Səbzvar hakimi təyin etdi. Qış mövsümünün yaxınlaşması,

ərzağın azalması və Əbdülmömin xanın geri çəkilməsi I Şah Abbasın Qəzvinə qayıtmasına səbəb oldu [132,194].

1595-ci ildə Özbək xanlarından Herat hakimi Mir Qulbaba Kökəltaş II Abdulla xanın razılığı ilə dostluq əlaqələrini göstərmək məqsədi ilə Səfəvi sarayına nəfis hədiyyələrlə elçi göndərdi. Kökəltaş I Şah Abbasdan Kəbəni ziyarət etməyə gedən özbəklərin və Mavəraünnəhr əhalisinin İran ərazisindən keçməsinə icazə verməsini xahiş edirdi. Səfəvi hökmdarı elçini hörmətlə qarşıladı, Yüzbaşı İslam bəy Şamlını onunla birlikdə Herata yolladı və Mavəraünnəhr əhalisinin Həcc ziyarətinə getmək üçün İran ərazisindən keçməsinə razılıq verdi [58,953; 132,195]. II Abdulla xan Qulbaba Kökəltaş vasitəsilə Səfəvi şahı ilə dostluq əlaqələri yaratmaq və oğlu ilə münasibətlərini nizama salmaq üçün ondan yardım göstərməsini xahiş etmişdi [263, 219]. I Şah Abbasdan müsbət cavab almasına baxmayaraq, Kökəltaş Səfəvi sarayına elçi göndərməkdə davam etdi. I Şah Abbas Kökəltaşın II Abdulla xanın razılığı olmadan elçi göndərməyəcəyini yaxşı bildiyi üçün onunla məktublaşmanı münasib bildi və 1597-ci ildə eşikağası Ərəbgirli Məhəmmədqulu bəyi elçi kimi Özbək xanının yanına göndərdi [132,196]. I Şah Abbas məktubunda yazırdı: *«İnsanların dinclik tapması və bölgədə əmin-amanlığın yaradılması üçün sizinlə sülhə razıyıq. Sizin bölgədən ziyarətə gələnləri qarşılaya bilərik. Onlar bizim torpaqlarımızdan keçə bilərlər. Dinclik və sakitliyə indi daha çox ehtiyac vardır. Müharibə və qarətlərlə xalq dinclik tapa bilməz. Tanrı sizinlə bizə elm və güc vermişdir. Biz bu elm və gücü müsəlmanları xoşbəxt etmək üçün istifadə etməliyik. Bizim vəzifəmiz müsəlmanları məhv etmək deyil, onları yaşatmaqdır. Hazırda ölkəmizdə bəzi məsələlər vardır. Onlarla məşğulmuş. Pisliklərin yerinə yaxşılıqları etməyə çalışırıq. Sakitliyə nail olmaq üçün irəliləyirik. Bu sakitlikdən sizə də nəsib olmasını istəyirik. Sizin ölkənizdən Həcc ziyarətinə getmək istəyənlər normal vəziyyətdə bizim ərazilərdən keçə bilərlər. Biz bu zaman onların təhlükəsizliyini təmin edə bilərik. Bütün düşmənliklər arxada qalsın. Barişə çalışsaq. Bariş savaştan daha yaxşıdır. Əvvəllər savaşağımıza baxmayaraq, yenidən iki müsəlman ölkəsi kimi razılığa gələ bilərik. Bu müsəlmanların xeyrinədir»* [534,260-263; 132,196]. Səfəvi elçisi II Abdulla xanla görüşükdən sonra onun elçisi ilə birlikdə geri döndü. Bu ərəfədə Herat hakimi Kökəltaş oğlunu evləndirdiyi üçün yenidən I Şah Abbasa məktub yazaraq hədiyyələr göndərdi [132,196].

1597-ci il noyabrın 15-də Səfəvi elçisi Buxara xanlığından Qəzvinə dönərək II Abdulla xanın sülh təklifini qəbul etmədiyini I Şah Abbasa çatdırdı. Bu zaman qəzəblənən Səfəvi şahı özbək elçisinə *«II Abdulla xanın başından şərbət içdirəcəyəm»* demişdi [132,196]. Lakin bir müddət sonra oğlu Əbdülmömin xan və şərqdən qazaxların yürüşü ilə bağlı narahatlıq keçirən

II Abdulla xan I Şah Abbasın qərarlı mövqeyi qarşısında geri çəkilməyə məcbur oldu və Xorasandakı nümayəndəsi Kəkəltəşi mərkəzə çağıraraq Səfəvi sarayına bir elçi göndərdi [263,219]. 1598-ci ilin yanvarında İsfahana gələn Özbək elçisi II Abdulla xanın sülh təklifini I Şah Abbasa çatdırdı və Səfəvi şahından rədd cavabı aldı [263,186-187].

1598-ci il fevralın 8-də II Abdulla xanın Səmərqənddə vəfat etməsindən sonra özbəklər arasında hakimiyyət uğrunda mübarizənin başlanmasından istifadə edən I Şah Abbas itirilmiş əraziləri geri qaytarmaq məqsədilə həmin il aprelin 9-da özbəklərlə savaşamaq üçün İsfahandan yürüşə başladı. Səfəvi hökmdarı bir neçə gün Kaşanda dayanaraq əsgərlərini topladı, ərzaq ehtiyatı tədarük etdi. O, ordunun Firuzkuh yolu ilə Bistama hərəkət edərək orada gözləməsinə əmr verdi. Həmçinin o, Qızılbaş əmirilərindən Həmədan hakimi Qara Həsən xana, Qum hakimi Hüseyin xan Şamlıya, Fars hakimi Allahverdi xana və Kirman hakimi Gəncalı xana məktub göndərərək Yəzd yolu ilə Xorasana gəlmələrini tələb etdi. Bütün ordunun toplanmasına kimi o, Mazandaranda ova çıxdı. Bir neçə gün sonra Xarəzm hakimi Hacı Məhəmməd xan və oğlu Ərəb Məhəmməd sultan, Nisa və Mərvşahcan valisi Nurməhəmməd xan Fərhad xan ilə birlikdə Bistama gəldi. Əbülqazi Bahadur xan yazır ki, Hacı Məhəmməd xan I Şah Abbasla görüşü zamanı ona demişdi: «*Abdulla xan öldü, oğlu Əbdülmöminə özbəklər son qoyacaqdır. Buna görə biz yurdumuza yaxın olmalıyıq, ailəmizdən Mavəraünnəhrdə boş-boşuna dolaşan kişilər çoxdur. Əhali onlardan birini gətirib padşah seçərlər. Sonra bizə artıq padşahlıq gəlməz*» [169,230; 132,197]. Buna görə I Şah Abbas Astrabada gələn zaman Hacı Məhəmməd xana ölkəsinə getməyə icazə versə də, onun 20 yaşlı nəvəsi Burunduku yanında saxladı. Bu dövrdə Əbdülmömin xanın əldə etdiyi uğurlar barədə ətrafa məlumat yayılmışdı. Bu xəbərlərdən narahat olan I Şah Abbasın yaxın ətrafı Xorasana hərəkət etməyi münasib bilmədi. Lakin özbəklərin hücumlarına və talanlarına son qoymağa qərarlı olan I Şah Abbas tövsiyələri nəzərə almayaraq yürüşü davam etdirdi. O, öncə Astarabadı ələ keçirdi və buranın idarəsini Fərhad xana tapşırırdı. Bu zaman Əbdülmömin xanın təqiblərindən güclə xilas olaraq Səfəvilərin Kirman valisi Gəncalı xana sığınan Yetim sultanın* elçisi Quşbəyi Yusif gəldi [58,1025; 311,594]. Əvvəllər etdiyi hərəkətlərə görə üzr istəyən Yetim sultan Səfəvi şahına göndərdiyi məktubda yazırdı: «*Abdulla xan dövlətinin yetişdirdiyi biz dövlətəxah qardaşlar, atasından dönmüş Əbdülmömin xandan dönərək onunla əlaqəni kəsdik və o, elə buna görə də ürəyində bizə qarşı kin saxlayıb ədavət izhar etdi. Hal-hazırda səltənətdə müs-*

* «Yetim sultan» kimi tanınan Din Məhəmməd sultan Özbək hökmdarı II Abdulla xanın bacısı oğlu idi.

təqil olan adamlardan intiqam almaqdadır. Buna görə də, mənim məslək aşiyanlı qızılbaş sarayından başqa heç bir pənahım yoxdur. Əgər hümayun məiyyət günəşi Xorasana vüsal kölgəsi salarsa, mən şahın tərəfdarları silsiləsinə girib belimə itaət qayıışı bağlayacağam» [58,1036; 132, 198]. Məktubdan görüldüyü kimi, Yetim sultan II Abdulla xan dövründə idarə etdiyi Xorasan şəhərlərini Əbdülmömin xanın qorxusundan tərk etməli olmuşdu. Onun atası Canıbəy sultan da Əbdülmömin xan tərəfindən zindana atılmışdı. Buna görə də, Yetim sultanın Səfəvilərə sığınmaqdan başqa yolu qalmamışdı. Özbəkləri itaət altına almağa çalışsan I Şah Abbas yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Fərhad xanla Azərbaycan bəylərbəyi Zülfüqar xan Qaramanlıni on minlik qüvvə ilə ona qarşı göndərdi. Ardınca da özü Cacermə doğru hərəkət etdi [58,1036-1037; 132,198-199].

Hacı Məhəmməd xanı Səfəvi öncül qüvvələri ilə Astrabaddan Xarəzmə göndərən I Şah Abbas oğlu və nəvələri ilə Cacermə gəldi. Ruhulla bəy Zülqədər vasitəsilə Əbdülmömin xana məktub göndərərək bütün Xorasan şəhərlərini geri verməsini, ya da döyüşə hazır olmasını tələb etdi. Bu zaman Din Məhəmməd I Şah Abbasa yarınmaq üçün Əbdülmömin xanın əlində olan Herat şəhərini almaq istədi, lakin hücum uğursuz olduğu üçün Fərah və Esfezar tərəfə çəkildi [132,199].

Səfəvi hökmdarı Məşhədə getmədən öncə şahzadə Məhəmməd Bağır Mirzəni İsfahana yolladı, qurban bayramından sonra Kalpuşa gəldi. Bundan xəbər tutan Nişapur əhalisi Qızılbaş əsgərlərini qarşılamaq və onları müdafiə etmək üçün tədbirlər gördü. Nişapur valisi Əhməd sultan qalanın müdafiəsinin zəif olduğunu bilsə də, Əbdülmömin xanın qorxusundan qalanı tərk etmədi. O, fürsət düşən kimi I Şah Abbasdan Həcc ziyarətinə getmək üçün razılıq istədi. Şəhərin Səfəvilərin əlinə keçəcəyini anlayan özbək əhəlinin bir hissəsi Məşhədə, bir hissəsi də Herata getdi. Əhməd sultan şəhəri tərk edən kimi əhəli Səfəvi şahına xəbər göndərdi və nağaralar çalaraq şadanalıq keçirdilər. I Şah Abbas şəhərə daxil oldu və Məhəmməd sultan Bayatı hakim təyin etdi. O, Fərhad xanı ön qüvvələrlə Məşhədə yolladı, ardınca da özü hərəkət etdi. Az sonra Fərhad xanın Məşhədə alması xəbəri alındı. Məşhəd hakimi özbək Əbül Məhəmməd bəy şəhəri tərk edərək Sərəxsə çəkildiyi üçün Fərhad xan Məşhədi qan tökülmədən azad etdi. İyulun 28-də I Şah Abbas Tus çayının kənarına gəldi, Fərhad xanın ön qüvvələrlə Herata hərəkət etməsinə əmr verdi. O, 1598-ci il iyulun 29-da Məşhədə daxil oldu [531,157; 132,199-200].

I Şah Abbas üç gün ərzində Məşhəddə qaldı, İmam Rza türbəsini ziyarət etdikdən sonra azad olunan şəhərlərə hakimlər təyin etdi və əsgərlər göndərdi. Çegəni Budaq xanı Məşhədə hakim təyin etdi. O, Ruhulla bəy Zülqədərlə Əbdülmömin xana məktub göndərdi. Məktubda deyilirdi: «Əb-

dülmömin xan bir neçə ildir ki, mülklər tutmaqdan ötrü hər il Xorasana tərəf yürüşlər edir. Mənim başım İraqda və sərhəd yerlərində bəzi işlərə qarışdığı üçün o, fürsət tapıb müqəddəs Məşhədi və Xorasanın bəzi mahallarını işğal edib.... Bu xanədanın irsi mülkü kimi tanınan Xorasandan əl çəkib birlik, ülfət və üzrxahlıq məqamına gələsiniz ki, biz də didərginlərin geri qayıtmaları və Xorasan diyarındakı biçarələrin asudəliyindən ötrü «uzaq keçmişdə olduğu kimi» hər b və intiqam büsəti qurmayaq, sizinlə məhəbbət, dostluq və ülfət edək, dövlətimizin düz yola düşməsinə çalışsaq... Biz Xorasanın viranəyə çevrilməsinə dözməyib... Allah-təalanın köməyi ilə Bəlxə və Buxaraya kimi atımızın cilovunu çəkməyəcəyik» [58,1037-1038]. Məktubdan görüldüyü kimi, I Şah Abbas Əbdülmömin xandan nəinki Xorasandan çıxmasını, həmçinin Bəlx və Buxaranı da təslim etməyi tələb etmişdi. Lakin atasına qarşı qiyam qaldıraraq hakimiyyəti ələ alan Əbdülmömin xan 1598-ci il iyunun 28-də Özbək sərkərdələri tərəfindən qətl edildiyi üçün bu məktub cavabsız qaldı [139,34-35].

Əbdülmömin xanın ölümündən xəbər tutan I Şah Abbas yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Nurməhəmməd xanı Budaq xanla birlikdə Nisa, Əbivərd və Mərv tərəflərinə göndərdi, özü isə 1598-ci il avqustun 1-də Məşhəddən Herata doğru hərəkət etdi. Səfəvi hökmdarı bu zaman mühüm hadisə ilə qarşılaşdı. Bir müddət əvvəl Əbdülmömin xanın təqiblərindən I Şah Abbas sığınmaq üçün məktub yollayan, hətta Xorasana gələrsə yardım göstərəcəyini vəd edən Din Məhəmməd sultan verdiyi sözə əməl etməyərək Xorasanda möhkəmlənmək niyyətinə düşdü. O, Əbdülmömin xanın ölümündən sonra taxt-tacın boş qaldığını görərək, özbək əyanları tərəfindən xan seçildi. Mehin Fəhimi yazır ki, özbəklərin Heratda Din Məhəmmədi taxt-taca gətirməkdə məqsədi Səfəvilərin şəhəri ələ keçirməsinin qarşısını almaq idi [183, 510].

Həştərxanlı Canıbəy sultanın oğlu Din Məhəmməd xanın hakimiyyətə keçməsi ilə Özbək xanlığında Həştərxanlı sülaləsi taxt-taca keçdi. Məvərəünnəhrdə Həştərxanlı sülaləsinin hakimiyyətə keçməsinə təmin edən Din Məhəmməd xan Heratda taxtda oturaraq Özbək xanlarının ənənəvi siyasətini davam etdirdi. O, Xorasana alaraq öz torpaqlarını genişləndirmək fikrinə düşdü [345,441]. Bu məqsədi gerçəkləşdirmək üçün o, Xorasan əyanlarına məktub göndərərək onları öz tərəfinə çəkməyə çalışdı və Çingiz xanın soyundan olan dədəsi Yar Məhəmməd xanın adından Xorasanda sikkə zərb etdirdi. O, qardaşını Mərv hakimi təyin edərək Məşhəd hakimi Əbül Məhəmməd xanın şəhəri tərk etdiyini nəzərə alaraq Seyyid Məhəmməd xanı 500 nəfərlik qüvvə ilə Məşhədə göndərdi. Lakin o, Zülfüqar xan Qaramanlı tərəfindən məğlub edildiyi üçün Herata qayıtdı və vəziyyəti Din Məhəmməd xana bildirdi. Fərhad xanın və Gəncalı xanın rəhbərliyi altında Səfəvi ordu-

sunun Xorasana yürüşündən Din Məhəmməd xan xəbər tutsa da, I Şah Abbasın Xorasana gəlişindən xəbərsiz idi. Lakin I Şah Abbas Fərhad xanın qüvvələrinin Özbək xanının qoşunundan sayca az olduğu üçün narahatlıq keçirdi [531,158; 132,202].

Din Məhəmməd xanın Qızılbaşlarla mübarizəyə başlaması Özbək əyanları tərəfindən xoş qarşılanmadı. Onlar xana Xorasan sövdəsindən əl çəkərək daxili məsələlərlə məşğul olmağı tövsiyə etdilər. Özbəklərin vətəni Mavəraünnəhr olduğu üçün onlar Səfəvi sarayı ilə əlaqə yaradaraq onlarla yaxınlaşmağı, Xorasanda yerləşən özbəklərin Mavəraünnəhrə qayıtmasının daha yaxşı olacağını, Xorasanın fəthinin münasib bir dövrə kimi təxirə salınmasını tövsiyə etdilər. Lakin onlara müxalif olan özbək bəyləri Xorasanın tərk edilməməsinin vacib olduğunu bildirərək «12 minlik Qızılbaş əsgəri qarşısından gerimi çəkiləcəyik?» söylədilər. Din Məhəmməd xanın onları müdafiə etməsi ilə mübarizənin davam etdirilməsinə qərar verildi. I Şah Abbas bundan narahat oldu. Çünki Səfəvi ordusu sayca özbəklərdən az idi. Buna görə də, Xorasanın tamamilə özbəklərin əlinə keçməsi təhlükəsi var idi. Həmçinin, Fərhad xanın az qüvvə ilə yüksək qala divarları olan Herat şəhərini alması mümkün görünmürdü [132,202-203]. Mühasirənin çətin olacağını yaxşı bilən I Şah Abbas özbək əsgərlərini şəhərdən kənara çıxardaraq onlarla qarşılaşmaq niyyətində idi. Buna görə də, Fərhad xana xəbər yollayaraq ordusunu xeyli geri çəkməyi tələb etdi. O, eyni zamanda Osmanlı ordusu qərbdən hücum etdiyi üçün Səfəvi ordusunun geri çəkildiyi şayiəsini yaydı. I Şah Abbas Heratdan çıxaraq Fərhad xanın ordusunu təqib edəcək Özbək ordusunu mühasirəyə alaraq məhv etmək niyyətində idi [230,219-220]. O, eyni zamanda Təbəş üzərindən Xorasana girməkdə olan Gəncalı xana xəbər göndərərək hazır olmasını bildirdi. I Şah Abbas Heratın Salar körpüsü yaxınlığında Fərhad xanın, Fars hakimi Allahverdi xanın və Kirman hakimi Gəncalı xanın qüvvələrini topladı. Səfəvi şahının düşündüyü kimi, Din Məhəmməd xan Səfəvi ordusu ilə döyüşmək üçün Heratdan çıxdı. Məhz bu zaman o, I Şah Abbasın gəldiyindən xəbər tutdu. Özbək əyanları geri çəkilməyi tələb etsə də, o, vuruşmağa qərar verdi. 1598-ci il avqustun 9-da Herat yaxınlığında Puli-Salardə Qızılbaş ordusu döyüş mövqeyi aldı. Lakin yorğunluq, isti hava və sayca az olmaları orduda müəyyən təşviş səbəb oldu. I Şah Abbas ordunun önündə Fərhad xanla Zülfüqar xanın qüvvələrini yerləşdirdi, özü də mərkəzdə qulamlar arasında yer aldı. Döyüş çox çətin keçdi. Fərhad xanın qüvvələrinin nizamsız şəkildə özbəklər üzərinə hücum etdiyini gören Özbək sərkərdəsi Əbdülbaqi xan əsgərlərinə Qızılbaşlar üzərinə hücum etmək əmrini verdi. Buna görə də, qızılbaşlar geri çəkilməli oldu. Qızılbaş əsgərləri Fərhad xanın yanında bayraqları görmədiyi üçün xanın döyüş mövqeyini tərk etdiyini düşünərək dağılışmağa başladı.

Xan döyüş meydanını tərk etməyərək az qüvvə ilə savaşı davam etdirdi. Lakin bir müddət sonra həqiqətən də o, yaralanaraq döyüşü tərk etdi [58,1047; 132,202-203; 4,253]. İran tədqiqatçısı Rza Pazuki yazır ki, Fərhad xan və qardaşı Zülfüqar xan şaha zərər yetirilsin deyə döyüş mövqeyini bilərəkdən tərk etdiklərindən, I Şah Abbasın az qala özbəklərə əsir düşmək təhlükəsi yaranmışdı [533,318]. I Şah Abbas Fərhad xanın, çərçəli əmirlərinin və Azərbaycan qoşununun məğlub olaraq döyüş mövqeyini tərk etdiyini görərək, Qorçibaşı Allahverdi xanın rəhbərlik etdiyi qorçilərin, ordunun sağ və sol cinahında yerləşən qulamların hücumu keçməsinə əmr verdi. Din Məhəmməd xan min nəfərlik cəsur özbək döyüşçüsü ilə I Şah Abbasa hücum etdi. Bilavasitə döyüş meydanında vuruşan I Şah Abbasın səyi nəticəsində qələbə qazanıldı. Qızılbaş qüvvələri ilə döyüşdə Din Məhəmmədin ordusu məğlub oldu və özü də yaralanaraq həlak oldu. Qızılbaş əsgərləri gün ərzində döyüşü davam etdirdi və 4 mindən artıq Özbək əsgərini öldürdülər. Qaranlığın düşməsi ilə özbək əsgərləri ətrafa dağıldı, I Şah Abbas onlara qarşı təqibi dayandırdı [bax: 58,1047-1052]. İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, döyüşdə Özbək əmirlərinin əksəriyyəti, xüsusilə Herat hakimi Hacı bəy, Nasuli Bahadur, Mirzə Abdulla Mənfət, Məhəmməd Murad bəy, Məhəmmədyar Oğlan və digər əmirlərin bəzisi qətlə yetirildi, bəziləri isə əsir alındılar [58,1050; 210,254]. Molla Cəlalın verdiyi məlumata əsaslanan C.Aydoğmuşoğlu yazır ki, bu şiddətli döyüşdə 24 minlik Özbək ordusu iştirak etmiş və onlardan 7 mini öldürülmüşdü [99,204].

Beləliklə, 1598-ci il avqustun 10-da Puli-Salar döyüşündə I Şah Abbasın Şeybani ordusunu ağır məğlub etməsi ilə Xorasan uğrunda yüz ilə qədər davam edən hərbi qarşıdurma Səfəvilərin qələbəsi ilə başa çatdı.

İsgəndər bəy Münşi yazır ki, döyüşdən bir neçə gün sonra Əcəm İraqında olan I Şah Abbas Fərhad xan Qaramanlıyı Xorasan və Herat hakimi təyin etsə də, ordu başçısının məğlub olaraq döyüş mövqeyini tərk etdiyini nəzərə alaraq Allahverdi xana onu öldürməyi əmr etdi [58,1054-1055]. Ordu başçısını öldürdükdən sonra I Şah Abbas «şərəfli şəhər» və «İran şəhərlərinin ən böyüyü» kimi tanınan Herat şəhərinin idarəsini Hüseyin xan Şamlıya həvalə etdi. I Şah Abbas Heratın fəthini xəbər vermək üçün Mirzə Əli bəy adlı elçisini Əkbər şahın yanına göndərdi [345,160-161].

Beləliklə, I Şah Abbasın Xorasan səfəri uğurla başa çatdı. Şeybanilər dövlətinə son qoyuldu. Herat, Mərv, Nisa, Əbivərd, Sistan və Xarəzm vilayətləri özbəklərdən alındı, Səfəvi dövlətinin sərhədləri Amudərya çayına kimi genişləndi. F.Sümer yazır ki, I Şah Abbas bir tərəfdən daxili qarışıqlıqlar, digər tərəfdən xarici təhdidlər qarşısında Səfəvi dövlətini məhv olmaq təhlükəsindən xilas etdi, dövlətin qüdrətini ən yüksək səviyyəyə çatdırdı. Özbəklər bir təhlükə mənbəyi sayılmayacaq səviyyəyə salındı. Onlar qüdrətini

rətli bir xanın rəhbərliyi altında birləşsələr də, nizam-intizamı çox güclü olan, odlu silahlarla təmin olunmuş və mükəmməl döyüş taktikasına malik olan Səfəvi ordusu qarşısında ənənəvi döyüş qaydalarını davam etdirən özbəklərin mühüm uğurlar əldə edəcəyini gözləmək olmazdı [298,21]. Səfəvi hökmdarı paytaxt İsfahana dönmə zaman əldə olunan qələbə münasibətilə mərasimlər keçirdi, xalqı bir illiyə vergilərdən azad etdi. Xorasanda orduya yardım göstərdiyi üçün əhalini çobanbəyi vergisindən və «beşdə bir dinar» vergisindən azad etdi. Əldə olunan qələbələrə bağlı Osmanlı və Moğol hökmdarlarına elçiləri vasitəsilə xəbər verdi [58,1073-1074; 533, 319; 132, 205-206].

4.2. *Türküstan xanlıqları ilə münasibətlər*

1599-cu ildə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Şeybaniləri əvəz etmiş Həştərxani sülaləsindən olan Özbək xanları ilə münasibətləri gərgin olaraq qalırdı. I Şah Abbas Xorasandakı vəziyyətlə tanış olmaq, Məvəraünnəhrdəki vəziyyətə nəzarət etmək və Nurməhəmmədi himayə etmək məqsədi ilə Xorasana getdi. Məhz bu dövrdə Pir Məhəmməd xanla Buxara əmirləri tərəfindən göndərilən elçilər I Şah Abbas tərəfindən qəbul edildi. Pir Məhəmməd xan göndərdiyi elçi vasitəsilə şahdan Bağbadda Qızılbaşların əlində əsir olan Canı bəyin nəvəsi Məhəmməd İbrahimin azad edilərək göndərilməsini xahiş etdi. Buxara əmirləri də Məhəmməd İbrahimin azad edilməsini xahiş edirdilər. Onların məqsədi səltənətdə və dünya işlərində çox gözü olmayan dərviş Pir Məhəmməd xanın yerinə onu xan seçməkdir. Çünki Səmərqəndi ələ keçirən Baki xan müxalifətə keçərək Buxaranı təhdid etməyə başlamışdı. I Şah Abbas məsələni həll etmək üçün vasitəçilik edən Nurməhəmməd xana məktub yollayaraq bildirdi ki, Buxara əmirləri götürdükləri təəhhüdlərə sadıq qalıb Mərvdə Məhəmməd İbrahimi qarşılansalar məsələ həll edilmiş olar. Qızılbaşlar Simnana çatan zaman Nurməhəmməd xanın elçisi I Şah Abbas tərəfindən qəbul edildi. Elçi Səfəvi şahına Baki Məhəmməd xanın (1599-1605) Pir Məhəmməd xana hücum edib onu öldürdüyünü və Buxaranı ələ keçirərək özbəkləri öz bayrağı altında birləşdirdiyini xəbər verdi [Bax 58,1079-1080; 132,206; 85,77].

Bu zaman Səfəvi hökmdarı Məhəmməd İbrahimi Bəlxə göndərməyə qərar verdi. O, Bəlx əhalisinin bir hissəsinin müdafiə etdiyi Əbdüləmin xana məktub yazaraq Məhəmməd İbrahimi tanımasını və Baki xana qarşı birgə hərəkət etməsini bildirdi. Məhəmməd İbrahimin xahişi ilə I Şah Abbas Məvəraünnəhr və Türkiistanın idarəsini də ona verdi. Məhəmməd İbrahim Məshəd hakimi Budaq xanla birlikdə yola düşdü. Lakin bu zaman Səfəvi şahı «bir elçi göndərüb bölgənin vəziyyətini öyrənmək və Bəlx xalqının səda-

qətindən əmin olsaydıq» söyləyərək Məhəmməd İbrahimi Məşhəddə saxlamaq üçün göstəriş verdi, Bəlxin cənub-qərbində yerləşən Heratda qızılbaş əsgərlərinin toplanmasına əmr verdi [132,206-207].

İsgəndər bəy Münşi yazır ki, 1600-cü ilin yazında I Şah Abbas Herata gəldi. O, Mərvşahcan valisi Nurməhəmməd xanla Xarəzm valisi Hacı Məhəmməd xana elçi göndərərək Mavəraünnəhr məsələləri ilə bağlı məsləhətləşməkdən və qərar çıxarmaqdan ötrü onları yanına dəvət etdi. Hacı Məhəmməd xan yolda xəstələndiyi üçün gələ bilmədi. Nurməhəmməd xan əsassız səbəblər irəli sürdü və gəlməkdən imtina etdi. 1600-cü ilin aprelində Səfəvi elçisi Ruhulla bəy Zülqədər qayıdıb gəldi. Onun məlumatına görə, Bəlx əhalisinin bir hissəsi Məhəmməd İbrahim xanı istəyir, amma başqa hissəsi isə, hal-hazırda onların hakimi olan Əbdüləmin xan tərəfdarıdır. İkinci hissə Məhəmməd İbrahim xanın oraya göndərilməsinə qarşıdır və onlar qorxurlar ki, xanın gəlişi ilə Əbdüləmin xan dövlətinə zərər toxuna bilər. Buna görə də, Məhəmməd İbrahim xan Əbdüləmin xanı özünün böyük qardaşı bilsin, onunla görüşsün, əmr və tapşırıqlarına əməl etsin. Əbdüləmin xanın rəsmi hökmü ilə ona verdiyi məmləkətlərlə kifayətlənsin və Mavəraünnəhrin fəthinə qədər bununla qənaətlənsin, amma, Allahın köməyi ilə Mavəraünnəhr ələ alındıqdan sonra onların biri Buxarada, o birisi isə Bəlxdə yerləşər [58,1093,1097-1098; 132,207; 85,77]. O, Bəlxə çatdıqdan az sonra 1600-cü ilin iyul ayında hiylə ilə Əbdüləmin xanı öldürdü. O, şaha təşəkkür məktubu göndərərək bəzi şəhərləri hakimiyyəti altına aldı [bax: 58,1097-1098; 532,163-166; 132,207].

Səfəvi hökmdarı müəyyən bəhanələrlə hüzuruna gəlməyən Nurməhəmməd xanı itaət göstərməyə vadar etməyə qərar verdi. Lakin boyun əymək istəməyən Özbək xanı Səfəvilərin hakimiyyəti altında olan Əbivərd qalasına hücum edərək onu ələ keçirdi. Buna görə də, I Şah Abbas Xorasan bəylərbəyi Hüseyn bəy Şamlını qızılbaş qoşunu ilə Mərv üzərinə göndərdi. Özü isə Əbivərd qalasını mühasirəyə almaq üçün hərəkət etdi. Bundan xəbər tutan Nurməhəmməd xanın ordusu dağıldı, o, az qüvvə ilə Mərvə çəkildi. Əbivərd qalası 24 günlük müqavimətdən sonra tutuldu. Nurməhəmməd xan lazımi qüvvəsi qalmadığı üçün I Şah Abbasın baş vəziri Hatəm bəy Ordubadinin vasitəçiliyi ilə Şahdan əfv olunmasını xahiş etdi. Səfəvi şahı Nurməhəmməd xanı hüzuruna qəbul edərək onu bağışladı, sonra isə Mərvə getdi. I Şah Abbas Mərvin idarəsini Bəktaş xan Ustacıya tapşırırdı. 1601-ci ilin iyulunda o, Nurməhəmməd xan və ailəsinə maaş təyin edərək onları Şiraza göndərdi [132,208]. Səfəvi hökmdarı Nisa qalasını ələ keçirdikdən sonra Məşhədə döndü. O, bir müddət burada qalaraq İmam Rza türbəsini ziyarət etdikdən sonra Qəzvinə döndü və bir aydan sonra paytaxt İsfahana getdi [85,78].

1601-ci ilin novruz bayramından bir neçə gün sonra İsfahanda olan I Şah Abbas Məhəmməd İbrahimin çiçək xəstəliyindən ölməsi xəbərini aldı. Bir neçə gündən sonra o, Məhəmməd İbrahimin yaxın qohumları olan Yar Məhəmməd Mirzə, Şir Əfkən Mirzə və Ərəb Məhəmməd Atalığı hüzuruna qəbul edərək onlara təsəlli verdi. Şah onlara müəyyən bəxşişlər, həmçinin qoyun, buğda, yağ və mərci verdi. Özbək şahzadələri də bunun qarşılığında I Şah Abbasa qiymətli almaz təqdim etdilər. Lakin bu almaz özbəklər tərəfindən İmam Rza türbəsinin qarətəi zamanı götürüldüyü üçün qızılbaş üləmalarının fətvası ilə İstanbulda satdırıldı və həmin pul İmam Rza türbəsi üçün xərclənilirdi [bax: 532,167-168; 132,208-209].

C.Aydoğmuşoğlu İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, I Şah Abbas 1601-ci ildə Məşhəddə İmam Rza türbəsinə ziyarət etdi və Səfəvilərin nəzarətində olan Qunduz qalasına hücum edən Baki Məhəmməd xanı cəzalandırmaq qərarına gəldi. Bu zaman Baki xan Mərv hakimi Bəkdaş xanın vasitəçiliyi ilə I Şah Abbasa məktub göndərərək dostluq münasibətlərini davam etdirdiyini bildirərək ondan bir neçə seçmə at göndərməsini xahiş etdi. I Şah Abbas elçisi Bayram Əli bəy Ustaclı vasitəsilə ona hədiyyələr, cins atlar və məktub yolladı [99,209]. Səfəvi hökmdarı gərginliyin aradan qalxdığını nəzərə alaraq divanbəyi Can Məhəmməd bəyi Baki xanın yanına göndərərək onun Mavəraünnəhr hakimliyi ilə kifayətlənərək, Bəlx Abdulla xanın xatirinə onun nəslindən olan şahzadələrə verməsini istədi. Məhəmməd İbrahim xanın ölümündən sonra Baki xan Bəlx ələ keçirdiyi üçün şahzadələr I Şah Abbasa sığınmışdılar. Baki xan şahın elçisini mehriban qarşıladı və şahzadələri göndərməsini bildirdi. Lakin I Şah Abbas casusları vasitəsilə Baki xanın əsil niyyətini öyrəndiyi üçün Bəlxin alınmasına qərar verdi. O, Yar Məhəmməd Mirzəni iki uşaqla bərabər Xorasana getməsinə əmr verdi. 1602-ci ilin martında I Şah Abbas Əliqulu xan Şamlı və Qərçiqay bəyi çoxsaylı ordu ilə Meymənə və Çiçək dağı istiqamətinə göndərdi, özü də Herata hərəkət etdi. Səfəvi şanı Heratda olan zaman Özbək şahzadələri ona qoşuldu. I Şah Abbas Cahangir Sultana «xan» rütbəsi verərək Bəlx şəhərinin idarəsini ona verdi. I Şah Abbas Cahangir Mirzəni qorumağı Yar Məhəmməd Mirzəyə tapşıraraq 10 min tüfəngçi, 300 topla silahlanmış Qızılbaş ordusunun Mərvçək tərəfə hərəkət etməsinə əmr verdi. Səfəvi ordusuna bir müddət sonra Mərv hakimi Bəkdaş xan, Bahərz hakimi Mihrab xan Qacar, Farah hakimi İsmayılqulu xan ilə Kayın hakimi Nəcəfqulu xan Şamlı da qoşuldu. Beləliklə, Səfəvi ordusu 40 min əsgər, 300 top və 10 min tüfəngçidən ibarət oldu [132,209-210; 85,78]. Seyyid Həsən Astarabadi Səfəvi ordusunun ümumi sayının 40 min nəfər və 2 min tüfəngçinin olduğunu yazır [524,173]. C.Aydoğmuşoğlunun qənaətinə görə, dövrün qaynaqlarında Səfəvi ordusunun sayı ilə bağlı rəqəmlər xeyli şişir-

dilmişdir. Buna baxmayaraq, I Şah Abbasın böyük bir qüvvə ilə Baki xan üzərinə yürüş etdiyinə şübhə yoxdur. O, orduya rəhbərliyi Herat hakimi Hüseyin xan Şamlıya, topçulara rəhbərliyi isə Kurçaqay bəyə həvalə etmişdi [132,210].

C.Aydoğmuşoğlu İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumatla əsaslanaraq yazır ki, Səfəvi ordusu Əndxod qalasını top atəşinə tutaraq ələ keçirdi. I Şah Abbas qala əhalisinə aman verərək onların mallarına toxunmadı, hətta qala hakimi Mömin xanın gətirdiyi hədiyyələri xalqa payladı. O, Mömin xanı Baki xanın yanına elçi göndərərək əvvəlki şərtlərini təkrarlasa da, Baki xan nəinki bu təklifi qəbul etmədi, həmçinin 20 minlik qüvvə ilə Bəlxə doğru hərəkət etdi. Səfəvi şahı Yar Məhəmməd Mirzənin və ordu komandanlarının təklifi ilə Bəlxə tələsməməyə qərar verdi. Lakin bu təklifin faydasından çox zərəri oldu. Havanın hədsiz dərəcədə isti keçməsi, suyun çatışmaması, vəba xəstəliyinin yayılması əsgərlərin 1/3-nin ölməsinə səbəb oldu. Buna görə də, I Şah Abbas 1602-ci il iyunun 29-da geriyyə dönməyə qərar verdi [132,210-211; 184, 512-513]. 1602-ci ilin sentyabrında I Şah Abbas Məşhədə gəldi, sonra isə Eraq şəhərinə hərəkət etdi. O, özbək şahzadələrini Qəzvinə yola saldı, özü isə paytaxt İsfahana getdi. Beləliklə, I Şah Abbasın Bəlx səfəri uğursuz olsa da, Səfəvi imperiyasının şərq sərhədləri Amudərya çayına kimi genişləndirildi və onun təhlükəsizliyi təmin edildi [505,13; 132,211].

Səfəvi şahının uğursuz səfərindən sonra Baki xan öz mövqeyini xeyli möhkəmləndirdi. Hətta Bədəxşana ordu göndərərək Daşkəndi almağı düşündü. Lakin Qızılbaşların yeni hücumlarından qorxdığı üçün sərhəd bölgələrində yerləşən əsgərlərə əmr yollayaraq savaşa səbəb olacaq hərəkətdən çəkinməyi tapşırırdı. I Şah Abbas da sərhəddəki əmirlərə xəbər yollayaraq tacirlərin Xorasana asan hərəkət etməsinə şərait yaratmağa çağırırdı [184,513; 85,79]. Tərəflər arasında münasibət bir neçə il sakit tərzdə keçdi. Lakin I Şah Abbas özbəklərə qarşı yeni yürüşə başlamaq və uğursuzluğun əvəzini çıxmağı düşünürdü. Lakin 1605-ci ilin mayında Baki xanın dizenteriyadan ölməsi və qardaşı Vəli Məhəmməd xanın hakimiyyətə keçməsi Səfəvi şahını bu yürüşdən çəkəndirdi. Vəli Məhəmməd xan Buxaraya gedərək Bəlx, Əndxod və Şəbərqanın idarəsini qardaşının kiçik oğlu Nadir Məhəmmədə, Səmərqəndin idarəsini də onun böyük oğlu İmamqulu sultana verdi. Lakin buna baxmayaraq, Özbək şahzadələri arasında mübarizə davam etdiyi üçün sıxışdırılan şahzadə I Şah Abbasdan kömək istəməyə məcbur qaldı [132,211-212].

1605-ci ildə gənc yaşlarında vəfat edən Bəlx hakimi Məhəmməd İbrahimin yaxın adamlarından olan Yar Məhəmməd Mirzə I Şah Abbasa müraciət edərək Gərcistanın Qızılbaşların nəzarətində olan hissəsi özbək şahzadəsi Cahangirə verilsin ki, o, da Xorasan əmirlərinin yardımı ilə bölgənin

digər yerlərini ələ keçirərək Bəlxə hücum üçün hazırlıq görsün [132,212]. Məhz bu dövrdə I Şah Abbas Osmanlılarla müharibə apardığı üçün bu təkliflə razılaşdı və Xorasan hakimi Hüseyin xana məktub göndərərək lazım olan işləri görməyi tapşırırdı. Qızılbaş əsgərləri özbək şahzadələri ilə birlikdə Gərcistana hücum edərək yerli qalaları ələ keçirdi. Bir il sonra bu ordu Yar Məhəmməd Mirzənin iştirakı ilə Bəlxə ələ keçirmək üçün yürüşə başladı. Bəlx hakimi Nadir Məhəmməd sultan qalanı müdafiə etməyə qərar verdi. Buxara hakimi Vəli Məhəmməd sultan qardaşı oğlunun yardımına 20 minlik qüvvə göndərdi. Cahangir Mirzə ilə Yar Məhəmməd Mirzə Bəlx hakiminin ön qüvvələrini məğlub etsə də, Bəlx əhalisi şəhər ətrafına xəndək qazaraq ciddi müdafiə olundu. Yar Məhəmməd Mirzə döyüşdə öldürüldüyü üçün Cahangir Mirzənin ordusu dağıldı, Məhəmməd Səlim Mirzə əsir düşdü. Buna görə Cahangir Mirzə 3 minlik qüvvəsi ilə Gərcistana qayıtmağa məcbur oldu [531,170-171; 132,212-213].

Səfəvilərin Bəlxə ələ keçirmək təşəbbüslərinin uğursuz olması, Vəli Məhəmməd xanın rəhbərliyi altında özbək əmirlərinin mövqeyini xeyli gücləndirdi və onların Xorasana növbəti hücumlarına şərait yaratdı. 1607-ci ilin payızında özbəklər Mərvə və Bağdışə hücum etdilər. Hücum uğurlu olsa da, güclü qar yağması və soyuqların düşməsi özbəkləri ələ keçirdiyi qəniməti ataraq geri qayıtmasına səbəb oldu. Geri çəkilən özbəklərin bir hissəsi qızılbaşlar tərəfindən öldürüldü. Bir hissəsi də əsir alındı [59,1462; 132,213]. Vəli Məhəmməd xan Xorasan səfərinin uğursuz olmasından sonra qardaşı oğlanlarına qarşı mübarizə apardığı üçün Səfəvilərlə münasibətləri yaxşılaşdırmağa qərar verdi. O, yaxın adamlarından birini Xorasan hakiminin yanına göndərərək üzr istədi. Bundan xəbər tutan I Şah Abbas Buxara hakiminə Yüzbaşı Mirzə Əli bəy Türkmən vasitəsilə məktub göndərdi. Vəli Məhəmməd xan buna cavab olaraq yaxın adamlarından Məhəmməd Mirzə Xəzənəçini müxtəlif hədiyyələrlə Səfəvi şahının yanına göndərdi [59,1463; 85,79]. Lakin bu elçi mübadiləsi Vəli Məhəmməd xanın əleyhinə işlədi. Belə ki, Buxaranın adlı-sanlı adamları onun ənənəvi düşmən olan Səfəvi dövlətinə yaxınlaşmasını xoş qarşılamadı. Vəli Məhəmməd xan qardaşı oğlanları Nadir Məhəmməd və İmamqulu sultanla taxt-tac mübarizəsində məğlub olaraq I Şah Abbasa sığınmaq məcburiyyətində qaldı [132,213-214].

1611-ci ilin iyununda Səfəvi hökmdarı İsfahanda Vəli Məhəmməd xanı böyük təmtəraqla qarşıladı, ona təsəlli verərək istənilən yardımı göstərəcəyini bildirdi. I Şah Abbas Osmanlı dövləti ilə müharibə apardığı üçün bir il sonra Xorasana səfər edərək onu hakimiyyətə qaytaracağını bildirdi. I Şah Abbas Vəli Məhəmməd xanın İsfahanda qalmasını təklif etsə də, o, Məvərəünnəhrə qayıtmağa qərarlı idi. Buna görə Səfəvi hökmdarı ona qoşun toplamaq üçün 50 min tımən pul və Zeynal xan Şamlının rəhbərliyi altında

Qızılbaş əsgərlərini verdi. Özbək xanı Buxaranı ələ keçirərək I Şah Abbasa hadisələrin gedişi ilə bağlı məlumat verdi. Mərv hakimi Mehrab Qacarın onun yanında saxladığı 400 nəfərlik qızılbaş əsgərlərinin bir hissəsini geri qaytardı. Budaq bəy Qacarın rəhbərliyi altında qızılbaşlar Vəli Məhəmməd xanı qorumaq üçün Buxarada qaldı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, 1611-ci il sentyabrın 15-də Vəli Məhəmməd xan qardaşı oğlanları ilə döyüşdə öldürüldü. Budaq bəy Qacar böyük çətinliklə Buxaranı tərk edərək Təbrizə gəldi və I Şah Abbasa baş verən hadisələr barədə məlumat verdi. I Şah Abbas Heratda olan Vəli Məhəmməd xanın oğlu Rüstəm Məhəmməd sultana xələt yollayaraq ona təsəlli verdi və Xorasan bəylərbəyi Hüseyn xan Şamlıya onun bütün ehtiyaclarının ödənməsini tapşırırdı [132,214-216; 85,80].

Özbək hökmdarı İmamqulu xan (1611-1641) dövründə də özbəklərin Səfəvi torpaqlarına yürüşləri davam etdi. 1614-cü ilin sonlarında özbəklərin Xorasana yeni hücum dalğası başladı. Özbək qoşununun sayca çox olmasına baxmayaraq, Məşhəd hakimi Mehrab xan Mərv şəhərinin müdafiəsini təşkil edə bildi. Özbəklər Balıngtöş Bahadırın rəhbərliyi altında 20 minlik qüvvə ilə şəhəri mühasirəyə alsada, 1615-ci ilin martında I Şah Abbasın Gürcüstan səfərini uğurla başa çatdıraraq Mazandarana doğru hərəkət etdiyini, Xorasana gələrək, hətta Səmərqəndi almağı planlaşdırdığından xəbər tutan özbəklər Mavəraünnəhrə geri çəkildilər [59,1518-1519; 132,217]. Buna baxmayaraq, özbəklərin Xorasana yürüşləri 1616-1617-ci illərdə davam etdi. I Şah Abbas Osmanlılara qarşı müharibə apardığı üçün özbək xanlarının Xorasana hücumlarının qarşısını ala bilmədi. Xorasan hakimi Hüseyn xan Şamlının məhz bu dövrdə ölməsi özbəklərin növbəti hücumuna səbəb olsa da, atasının yerinə Xorasan hakimi təyin olunan Həsən xan özbəkləri məğlub edərək geri dönməyə vadar etdi. Özbək hökmdarı İmamqulu xan Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin başa çatdığını, tərəflər arasında sülh bağlandığını nəzərə alaraq 1619-cu ildə öz elçisini barışıq əldə etmək üçün Səfəvi sarayına göndərdi. I Şah Abbas aprel ayında İsfahanda İmamqulu xanın elçisini qəbul etdi və onu təşkil etdiyi ziyafətdə Osmanlı və Moğol elçiləri ilə bərabər oturdurdu [500,146; 132,218].

İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, 1620-ci ildə I Şah Abbas özbəkləri cəzalandırmaq üçün Xorasana yürüş etdi. Çünki həmin ildə Bəlx hakimi Murqab qalasına hücum edərək qala müdafiəçilərini öldürmüş, Şamlı tayfasından olan mötəbər adamları və qala komendantını Bəlxə aparmışdı. Həmçinin qarətkar özbək qoşunu Qara Toqmanın rəhbərliyi altında Qərcistana yürüş etmişdi. Lakin I Şah Abbasın Xorasana doğru hərəkət etdiyini eşidən özbəklər müqavimət göstərmək gücündə olmadıqları üçün qorxuya düşdülər. I Şah Abbas hərbi yürüşə başladığı gün xəstələndiyi üçün Yüzbaşı Mənuçöhr bəyin komandanlığı altında qulamlar və tüfəngçilərdən, İsa xanın rəhbərliyi altında qorçılərdən təşkil olunan ordunu Xorasana gön-

dərdi [59,1709; 132,218-219].

Səfəvi ordusunun gəlişindən xəbər tutan özbək xanları etdikləri hərəkətlərdən peşman olaraq I Şah Abbasdan üzr istəməyə başladılar. İlk olaraq Bəlx hakimi Nadir Məhəmməd xan elçisi Payəndə Məhəmməd Mirzəni qiymətli hədiyyələr və məktubla Səfəvi sarayına göndərdi, dostluq əlaqələri yaratmağı təklif edərək öz sədaqətini bildirdi. Eyni zamanda Nadir Məhəmməd xanla İmamqulu xanın anası I Şah Abbasa məktub və hədiyyələr göndərərək, oğlanlarını əfv etməsini xahiş etdi, onların verdikləri sədaqəti pozmayacaqlarını çatdırdı. Buxara hakimi İmamqulu xan da Xoca Əbdürəhim adlı elçisini I Şah Abbasın yanına göndərərək etdiyi hərəkətləri şahın bağışlamasını xahiş edərək söz verdi ki, bundan sonra *«Iran (Səfəvi – T.N.) və Mavəraünnəhr əhalisi sülh və əmin-amanlıq içində yaşasın, Şah Xorasana gəldiyi zaman Mavəraünnəhr əhalisi Qızılbaş ordusuna heç bir zərər yetirməyəcək»*. I Şah Abbas ona ünvanladığı cavab məktubunda yazırdı: *«Bir neçə il ərzində baş verən Azərbaycan və Gürcüstanda aparılan döyüşlər zamanı özbəklər dəfələrlə Xorasana hücum etmişlər. Buna görə Xorasana gəlib Nadir Məhəmmədin anası ilə görüşüb qərar verəcəyik. Çünki Nadir Məhəmmədin anası şərəfli bir nəsiləndir. Eyni zamanda Nadir Məhəmməd xan bizə dostluq və sədaqət məktubu göndərmişdir. Biz də bununla bağlı elçimizi göndərdik ki, dostlarımızla ittifaq yaratmaq niyyətindəyik. Əgər İmamqulu xan da bizimlə dostluğu davam etdirsə yaxşı olar. İnşallah Xorasana gələndə bu məsələ ilə bağlı düşündüyümüz işləri həyata keçirəcəyik»* [531,178-179]. I Şah Abbas Payəndə Mirzəyə müəyyən tövsiyələr verdi, keçmiş Şirvan bəylərbəyinin vəziri Məhəmməd Saleh bəyi elçi kimi Bəlx hakiminin yanına göndərdi və Nadir Məhəmməd xanla anasının məktubuna müsbət cavab verdi.

Şübhəsiz ki, dövrün siyasi hadisələri tərəfləri sülh bağlamağa vadar edirdi. Bu dövrdə I Şah Abbasın Azərbaycanda və Gürcüstanda həll edəcəyi önəmli məsələləri vardı. İmamqulu xanın da Türkünəstanə hakim olan qazaxlarla münasibətləri gərgin idi. O, 1620-1621-ci illərdə Türkünəstanə təşkil etdiyi ikinci səfərində də məğlub oldu və qazaxların bölgədəki hakimiyyətini qəbul edərək sülh danışıqlarına başladı. Onun Səfəvilərlə də sülh bağlamağa çalışması Özbək xanlığının zəiflədiyindən xəbər verirdi [210,271]. Səbəbi nə olursa olsun, əsası 1507-ci ildə qoyulan və 1510-cu ildə müharibəyə səbəb olan Səfəvi-Özbək çəkişmələri uzun illər davam edən qanlı müharibəyə yol açmış, çoxsaylı insanların öldürülməsinə gətirib çıxarmışdır. Barışıq və sülh bağlamağa dəfələrlə təşəbbüs edilsə də, yalnız bu 1621-ci ildə hər iki tərəfin razılığı əsasında mümkün oldu, anlaşılmazlığa səbəb olan bütün amillər aradan qaldırıldı. I Şah Abbası belə bir barışığa razı salan təbii ki, Xorasən bölgəsini hələ I Şah İsmayıl dövründə olduğu kimi yenidən Səfəvi

dövlətinin nəzarətində olması idi [210,272].

I Şah Abbas xəstələndiyi üçün Xorasan səfərinə çıxma bilməsə də, bir müddət sonra Moğolların hakimiyyəti altında olan Qəndəharı azad etməyə qərar verdi. 1622-ci il fevralın 15-də İsfahandan hərəkət edən Səfəvi şahı iyunun 21-də Qəndəharı azad edərək Herata getdi və avqust-oktyabr aylarını burada keçirdi. Məhz bu dövrdə Qəndəharın Qızılbaşlar tərəfindən fəth olunduğundan xəbər tutaraq qorxuya düşən Bəlx hakimi Nadir Məhəmməd xanın elçisi İbrahim Xacə ilə Buxara hakimi İmamqulu xanın elçisi Əbdülrəhim Mirzə Buxari Səfəvi elçisi Məhəmməd Saleh bəylə birlikdə I Şah Abbasın yanına gələrək dostluqlarını bəyan etdi. Hər iki elçi Səfəvi şahına müraciət edərək bildirdi: «*Səfəvi dövləti o həzrətə pənah aparmış Rüstəm Məhəmməd xan ibn Vəli Məhəmməd xana bu sərhədlərdə yer vermişdir. Rüstəm Məhəmməd xanın bu hüduqlarda olması fitnə-fəsada səbəb ola bilər ki, bunun dəf olunmasından ötrü kürdlərin onunla birlikdə İraqa göndərilməsi biz sadıq bəndələrin ümidvar olmalarına, sülh və dostluğun məhkəmlənməsinə səbəb olar, çünki, onunla imamlar nəslində düşmənçilik və inadkarlıq vardır*» [59,1747; 132,219-220; 85,80].

I Şah Abbas özbəklərlə uzunmüddətli sülhə nail olaraq şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışdığı üçün bu təklifi qəbul etdi. O, Rüstəm xanın ətrafında toplaşmış adamları dağıtdı, sonra Məşhədə hərəkət edərək İmam Rza türbəsini ziyarət etdi və Mazandaran yolu ilə İsfahana qayıtdı. Rüstəm xan şahla birlikdə öncə İsfahana gəldi, sonra isə Osmanlıların nəzarətində olan İraqa göndərildi [132,220-221].

1624-cü ildə Səfəvi elçisi Kəmaləddin bəy Bəlxə getdi, həmin ilin sonlarında isə Özbək xanının Nədr Mirzəbaşı Özbək adlı elçisi ilə birlikdə İsfahana qayıtdı. Bir müddət burada qalan elçi qışı keçirmək üçün Mazandaranada olan I Şah Abbasın yanına gedərək Bəlx hakimi Nadir Məhəmməd xanın dostluq və sədaqətini yetirdi və gətirdiyi hədiyyələri şahla təqdim etdi [59,1801; 132,221; 85,80]. I Şah Abbas da Nədr Mirzəbaşı vasitəsilə Nadir Məhəmməd xana səmimi tərzdə yazılmış məktub və hədiyyə kimi at göndərdi. Özbək xanları I Şah Abbasın qarşısında dayana bilməyərək ona itaət göstərməyə məcbur oldu. Səfəvi şahının Moğollardan Qəndəharı və Osmanlılardan Bağdadı alması özbəklərin ona boyun əyməsinə və Səfəvi sərhədlərini pozmasına öz təsirini göstərdi [132,221].

I Şah Səfinin (1629-1642) hakimiyyətə keçməsi ilə sərhəd bölgələrində yerləşən özbək xanlarının Səfəvi ərazisinə hücumları intensiv hal aldı. M.Məsəsumun verdiyi məlumatlara görə, 1629-cu ildə Ürgənc hakimi İsfəndiyar xanın (1623-1642) Mərvə hücumu baş verdi. Mərv hakimi Aşur xan düşmənin üstün qüvvələrini məğlub edərək onların geri dönməsini təmin etdi [459,80]. Xorasanın türkmən əyanları şah hakimiyyətinin zəifləməsindən

istifadə edərək özbək xanlarının himayəsi altına keçməyə cəhd etdilər. Onların təhriki ilə Əbülqazi xan Nisa, Abivərd və Durun qalalarını ələ keçirdi. Əbülqazi xanın Səfəvilərin digər ərazilərini ələ keçirmək təhlükəsi Məşhəd hakimi Mənuçöhr xanı təcili tədbirlər görməyə vadar etdi. O, qiyamçıları qeyd olunan şəhərlərdən çıxarmağa nail oldu. Düşmənin üç-dörd minlik qüvvəsi məhv edildi və əsir alındı [459,80-81; 85,80]. Qarşıdurmanın aradan qaldırılmasına Xarəzm hakimi İsfəndiyar xanın yardımını müsbət təsir göstərdi. O, Əbülqazi xanı həbs edərək I Şah Səfiyə göndərdi. M.Məsum yazır ki, İsfəndiyar xan Əbülqazinin ordusunun məğlub olmasından xəbər tutaraq qardaşının çıxışı ilə bağlı üzrxahlıq məktubunu qiymətli hədiyyələrlə Səfəvi şahının sarayına göndərdi. O, məktubunda ulu babalarının həmişə Səfəvi sarayının himayəsi altında olduğunu xüsusi olaraq vurğuladı. Qardaşım son dərəcə təkəbbürlüyü və lovgalığı üzündən belə bir nəlayiq hərəkətə yol verdiyi üçün onu nəzarət altında sizin sərəncamınıza göndərirəm ki, etdiyi əməllərə görə ədalətli cəzasını alsın [459,81].

Hadisələrin belə axarı I Şah Səfini tamamilə təmin etdiyi üçün o, Əbülqazi xanı bağışladı və İsfəndiyar xanla ümumi razılıq əsasında İsfahanda saxladı. Səfəvi hökmdarı Xorasan əyanlarının belə hərəkətləri bir daha təkrar etməsinə yol verməmək üçün hadisələrin təhrikçilərinə divan tutulmasına göstəriş verdi. Buna baxmayaraq, I Şah Səfinin on üç illik hakimiyyəti dövründə Buxara və Bəlx hakimləri Xorasana dəfələrlə yürüş etməkdən çəkinmədilər. M.Məsumun verdiyi məlumatlara görə, 1631-ci ildə Buxara özbəkləri ilə ilk toqquşma baş verdi. Baqisi ələ keçirməyə çalışan özbəklər Herata kimi irəliləyə bildilər. Lakin Heratdan səkkiz kilometr şərqdə Çaharbar adlı yerdə Herat hakimi Həsən xan İmamqulu xanın qoşununu məğlub edərək üç yüz nəfər əsir aldı. 1631-ci ilin sonlarında Əbdüləziz xan Buxara və Bəlx əmirlərinin yardımını ilə Herat üzərinə yürüş etsə də, Həsən xan tərəfindən məğlub edilərək qaçmağa vadar edildi [459,82,83].

Özbək xanlarından Əbdüləzizin 1632, 1633 və 1634-cü illərdə Xorasana yürüşləri uğursuz oldu. M.Məsum yazır ki, 1634-cü ildə Məşhəd yaxınlığında Əbdüləziz xanın ordusu Məşhəd və Herat hakimlərinin qüvvəsi tərəfindən ağır məğlubiyyətə uğradı. Min nəfər qüvvə itirən Əbdüləziz xan əsir alındı. Onun xəzinəsi də Səfəvilərin əlinə keçdi [459,83-84]. Buxara və Bəlx hakimlərinin Xorasana yürüşləri bundan sonra da davam etməkdə idi. 1632-ci ildə Mərv hakimi Aşur xanın ölümü Buxara əyanlarından Nadir Tukayın, Əbdürrəhim Bahadurun və Nəzər Barutinin rəhbərliyi altında özbəkləri Mərvə ələ keçirməyə vadar etdi. Səfəvi şahının Mərvə yeni hakim təyin etdiyi Xələf bəy bu hücumu dəf edə bildi [85,80].

M.Məsumun verdiyi məlumatlara görə, 1641-ci ildə Yalanqtuşun rəhbərliyi altında özbəklərin Mərvə ələ keçirmək cəhdinin də qarşısı alındı. Xələf

bəyin və Herat hakimi Həsən xanın birləşmiş qüvvələri Tacardu kəndində düşmən qüvvələrini qarşılayaraq ağır məğlubiyyətə uğratdı. Üç min qüvvə itirən özbəklər geri qaçmağa məcbur oldular. I Şah Səfi özbəklər üzərində əldə olunan bu qələbəni yüksək qiymətləndirərək döyüşdə fərqlənmiş hərbcilərə fəxri paltarlar və qiymətli hədiyyələr verdi [459,85; 85,81].

Dövrün mənbəyinin verdiyi məlumatlardan görüldüyü kimi, Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi və I Şah Səfinin Osmanlı dövləti ilə müharibə aparmasından istifadə edən Özbək xanlarının Xorasana ardıcıl yürüşləri davam etmişdi. Özbək xanları ilə başlıca toqquşmalar Herat və Mərvdə baş vermişdi. Bütün bunlara baxmayaraq, Səfəvi şahı I Şah Abbas dövründə bərpa edilmiş sərhədləri əsasən Xorasanın yerli qala və şəhər hakimlərinin səyi nəticəsində qoruyub saxlamağa nail oldu [85,81].

II Şah Abbasın (1642-1666) hakimiyyəti dövründə Özbək xanları ilə münasibətlər yenidən kəskinləşdi. Belə ki, 1642-ci ildə Türkünstan hakimi İmamqulu xan göz xəstəliyinə düşər olduğu üçün hakimiyyəti kiçik qardaşı Nadir Məhəmməd xana (1642-1645) verib min nəfərlik məyyəti ilə Həcc ziyarətinə yola düşdü. Ancaq onlar yolda Nadir Məhəmməd xanın göndərdiyi dəstə tərəfindən qarət olundu və bəzi heyət üzvləri öldürüldü. İmamqulu xan bir neçə nəfərlə Mərvə qaçıb xilas oldu. II Şah Abbas bu hadisədən xəbər tutduqda sərhəd hakimlərinə göstəriş verdi ki, İmamqulu xan və onunla gələnləri yaxşı qarşılasınlar. Mərv bəylərbəyi Murtuzaqulu xan şahın göstərişinə uyğun olaraq onlara qonaqpərvərlik göstərdi və İmamqulu xana qiymətli hədiyyələr verdi. Məşhəd bəylərbəyi Mənuçöhr xanın oğlu Qarçıqay xanla Tehran hakimi Murtuzaqulu xan Biçərli İmamqulu xanı təmtəraq-la qarşıladılar. II Şah Abbas da Qəzvinə İmamqulu xanı yüksək səviyyədə qəbul etdi [184,514; 30,44; 85,81].

Z.Həsənəliyev və Z.Bayramlı Məhəmməd Tahir Vəhidin verdiyi məlumatla əsaslanaraq yazır ki, İmamqulu xanın II Şah Abbas tərəfindən yüksək səviyyədə qarşılansından ehtiyat edən Nadir Məhəmməd xan 1644-cü ildə Səfəvi dövləti ilə dostluq əlaqələrini möhkəmləndirmək məqsədi ilə Tahir Məhəmməd adlı elçisini İsfahana göndərdi. Nadir Məhəmməd xanın elçisi Səfəvi sarayında yüksək səviyyədə qarşılandı. Qızılbaş əmirləri ona beş min tümən dəyərində hədiyyələr verdilər. Onunla birlikdə Sultaniyyə və Zəncan hakimi Sarı xan Bəydidinin oğlu Səfiqulu sultan Bəlxə elçi göndərildi [30,44].

XVII əsrin 40-cı illərində Türkünstan xanları arasında münasibətlər keyli gərginləşdi. Ürgənc valisi İsfəndiyar xan 1642-ci ildə vəfat etdiyi üçün onun varisinin kiçik yaşlı olmasından istifadə edən Nadir Məhəmməd xan nəvəsi Məhəmməd Qasım sultanı güclü qoşunla Ürgəncə göndərdi. Onlar Ürgənci ələ keçirərək külli miqdarda sərvət ələ keçirdilər. Lakin bu dövrdə

hakimiyyət uğrunda Nadir Məhəmməd xanla oğlu Əbdüləziz xan arasında rəqabətin güclənməsi və Əbdüləziz xan elan edildiyi üçün Bəlxə çəkilməyə məcbur oldu. Buxaraya daxil olan Əbdüləzizin hakimiyyətə keçməsi yerli əsilzadələr tərəfindən qəti olaraq təsdiq edildi. Nadir Məhəmməd xanın kömək üçün Böyük Moğol hökmdarı Şah Cahana müraciət etməsindən istifadə edən Moğol hökmdarı Bəlxə ələ keçirmək fikrinə düşdü. Nadir Məhəmməd xanın Moğol ordusuna qarşı dura biləcək qüvvəsi olmadığı üçün yardım almaq məqsədi ilə Ürgənc hakimi olan nəvəsi Məhəmməd Qasım sultanın oğlu Qutlaq Məhəmməd sultanı II Şah Abbasın sarayına yolladı və ardınca özü də Səfəvi sarayına gəldi [30,45-46; 85,81].

II Şah Abbas İsfahanda Nadir Məhəmməd xanı yüksək səviyyədə qarşıladı və ona yardım məqsədilə qısa müddətdə hərbi səfərbərlik keçirildi və qoşun yığıldı. Türkünstan hakiminə hər cür ləvazimat, at və sursatla təmin edildi, ona ayrılmış hərbi hissəyə Talış hakimi Sarı xan sipəhsalar təyin edildi. Sarı xanın ordusu Nadir Məhəmməd xanla onun taxt-tacın geri qaytarmaq üçün yola düşdü. Nadir Məhəmməd xana kömək üçün Səfəvi ordusunun Türkünstana gəlişindən xəbər tutan özbək tayfa başçıları, digər müxalif qüvvələr Nadir Məhəmməd xanın yanına elçilər göndərərək tabe olduqlarını və itaət etdiklərini bildirdilər. İki ilə yaxın Bəlxə nəzarət altında saxlayan Şah Cahan Nadir Məhəmməd xanın Səfəvi ölkəsindən qayıtdığından xəbər tutaraq ordusunu geri çəkdi. Nadir Məhəmməd xanın Bəlxədə möhkəmlənməsi oğlanlarını qorxutdu və onları atasına qarşı qüvvələri birləşdirməyə vadar etdi [298, 27; 184,514; 30,47]. Nadir Məhəmməd xan qısa müddətli hakimiyyəti dövründə Canıoğulları xanədanlığının hakimiyyətini qoruyub saxlaya bilmədi. O, Daşkənddə özbəklərin üsyanını yatırmaq üçün oğlu Əbdüləzizi göndərdi. Ancaq Əbdüləziz Bəlx hakimliyi üstündə atası ilə münafişə apardığı üçün narazı əmirlərlə birləşdi. Bu zaman Nadir Məhəmməd xanın digər oğlanları Sübhanqulu və Qasım Sultan da atalarına qarşı üsyan qaldıraraq Buxarada Əbdüləzizlə birləşdilər. Moğol ordusunun Bəlx və Bədaxşanı ələ keçirməsi Nadir Məhəmməd xanın yenidən II Şah Abbasa sığınmasına səbəb oldu. Səfəvi şahının Nadir Məhəmməd xanı himayə etməsi Şah Cahanın Bəlxə tərək etməsi ilə nəticələndi [184,514]. Nadir Məhəmməd xan bir müddət sonra Bəlxə dönsə də, daxili ixtişaşların güclənməsi və oğlu Əbdüləzizlə münafişə daha da dərinləşdi. 1651-ci ildə Bəlx əmirləri Sübhanqulu ilə gizli əlaqə yaradaraq onun şəhərə daxil olmasını təmin etdilər. Şəhəri tərək edən Nadir Məhəmməd xan Məkkəyə ziyarətə yollansa da, Simnanda vəfat etdi [184,514; 30,47].

Səfəvi şahı Nadir Məhəmməd xanın oğlu Türkünstan hakimi Əbdüləziz xana atasının vəfatı münasibəti ilə məktub göndərdi və başsağlığı verib bildirdi ki, Nadir Məhəmməd xanın vəsiyyətinə əsasən dostluq əlaqələri davam

edəcəkdir. Bu məqsədlə Nadir bəy Türküstanına göndərildi [30,47-48]. Bununla da, Səfəvi şahı qərbdə Osmanlı dövləti kimi təhlükəli rəqibi və Səfəvi sarayında da müəyyən narahatçılığın olduğunu nəzərə alaraq şimal və şimal-şərq qonşuları ilə yaxşı əlaqələr yaratmağa çalışdı [184,515].

XVII əsrin ortalarında Türküstanın özbək hakimləri arasında rəqabət yenidən qızıxdı. Bu zaman Əbdüləziz xan II Şah Abbasla münasibətləri qoruyub saxlamaqda daha maraqlı idi. Çünki Moğolların Bəlx və Bədaxşanda möhkəmlənmək cəhdləri tamamilə aradan qaldırılmamışdı. Buna görə də, 1653-cü ildə Səfəvi hökmdarı Qəndəhar uğrunda mübarizədə Moğol ordusunu məğlub edən zaman Əbdüləziz xanın elçisi iki dövlət arasında əlaqələri möhkəmləndirmək məqsədi ilə Səfəvi sarayına göndərildi [30,48; 85,82]. İki dövlət arasındakı münasibətlər daha da möhkəmləndirildi.

Bir müddət sonra Əbdüləziz xanla qardaşı Bəlx hakimi Sübhanqulu xan arasında münaqişə daha da kəskinləşdi. Sübhanqulu xanın hakimiyyətə iddialarının artması Əbdüləziz xanın Bəlxə qoşun göndərməsi və şəhərin ələ keçirilərək dağıdılması ilə nəticələndi. Sübhanqulu xanla bağlanmış müqaviləyə görə o, vəliəhd və Bəlx canişini kimi təsdiq edildi. Lakin Sübhanqulu xanın qaynatası Ürgənc valisi Əbulqazi xanla birlikdə Buxara və Qarşi vilayətlərini qarət edərək külli miqdarda qənimət aparması vəziyyəti yenidən kəskinləşdirdi. 1657-ci ildə Əbdüləziz xanın Qasım xanın rəhbərliyi altında Bəlxə göndərdiyi ordunun məğlub olması Türküstan hakiminin II Şah Abbasın yanına elçi göndərərək Əbulqazi xanın hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasına köməklik göstərməsini xahiş etdi [30,49; 85,82]. II Şah Abbasın səyləri nəticəsində Əbdüləziz xanla qardaşı Əbulqazi xan arasında münasibətlər yoluna qoyulduğu üçün Buxara və Ürgəncdən Səfəvi sarayına göndərilən elçilərin sayı getdikcə artdı. 1660-cı ildə Səfəvi sarayına göndərilən Buxara elçisi II Şah Abbasa qiymətli hədiyyələr gətirdi. Həmin ildə Səfəvi şahı da xassə qulamlarından Məhəmməd bəyi Buxaraya elçi göndərdi [537,103; 30,50]. Bu dövrdə II Şah Abbas kifayət qədər hərbi-siyasi gücə malik olduğu üçün Türküstan xanları onunla hesablaşdılar. Məhəmməd Tahir Vəhidin verdiyi məlumata görə, 1663-cü ildə Əbdüləziz xanla Əbulqazi xanın elçiləri İsfahana gəlmişdi. Buna cavab olaraq II Şah Abbas qorçı yüzbaşısı Məhəmməd Hüseyin bəyi Buxaraya, qorçı Əliqulu bəyi də Ürgəncə elçi göndərmişdi [537,115; 30,50].

Bu dövrdə Səfəvi dövlətinin hərbi-siyasi nüfuzunun artması və Türküstan xanları arasındakı münaqişələrə qarışmasından ehtiyat edən Sübhanqulu xan Xorasana yürüşləri dayandırdı və 1658-ci ildə II Şah Abbasın sarayına Bəlx seyidlərindən Şah Xacə Qurəngi, 1663-cü ildə isə Zahidəli bəyi elçi göndərdi. Sübhanqulu xanın II Şah Abbasla diplomatik danışıqları genişləndirməkdə məqsədi Səfəvilərin Türküstandakı nüfuzundan istifadə

edərək ali hakimiyyət iddiasını reallaşdırmaq idi [30,51].

Əbdüləziz xan Şah Süleyman (1666-1694) dövründə də Səfəvi dövləti ilə dostluq əlaqələrini davam etdirdi. 1680-ci ildə Əbdüləziz xan hakimiyyəti qardaşı Sübhanqulu xana təhvil verdi və Həcc ziyarətinə getmək üçün Səfəvi sarayına yollandı. Şah Süleyman onu hörmətlə qarşıladı və Həccə yola saldı. Əbdüləziz xan yaşı çox olduğu üçün yolda vəfat etdi. Onun ölümündən sonra Sübhanqulu xan mərkəzi hakimiyyəti qoruyub saxlaya bilmədi. Oğlanları arasında ixtilaf və yerli bəylərin qaldırdığı üsyanlar Mavəraünnəhrdə bəzi yerlərin mərkəzi hakimiyyətin nəzarətindən çıxması ilə nəticələndi [184,515; 85,83].

Göründüyü kimi, Türkünstan xanları arasında ali hakimiyyət uğrunda mübarizədə həm qalib, həm də məğlub tərəf öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamaq üçün Səfəvi dövləti ilə diplomatik əlaqələrdə ondan hərbi yardım almağa cəhd göstərmiş, yaxud da onun hərbi-siyasi nüfuzundan istifadə etmişdir. Bu zaman Səfəvi dövləti Orta Şərqdə olduğu kimi Mərkəzi Asiyada da hərbi-siyasi təsir gücünə malik olduğuna görə, Türkünstan xanları onunla hesablaşmalı olmuşdur [85,83].

4.3. Böyük Moğol dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələr

Azərbaycan Səfəvi dövləti cənub-şərqdə Moğol dövləti ilə həmsərhəd idi. I Şah İsmayıl digər qonşularından fərqli olaraq Baburla sıx münasibətlər yaratmışdı [48,98]. Onların ümumi düşməni yalnız Xorasana deyil, habelə Əfqanıstana və Şimali Hindistana basqınlar təşkil edən Şeybani hökmdarı idi. C.Aydoğmuşoğlunun fikrincə, I Şah İsmayıl dövründə Baburla əldə olunan əlaqələr elçilərin gedib-gəlməsinə şərait yaratdı. Elçi mübadiləsi gələcəkdə iki dövlət arasında dostluq münasibətlərinin yaranmasında mühüm rol oynadı. I Şah İsmayıl Baburun Türkünstan və Mavəraünnəhrdə möhkəmlənməsinə yardım göstərdi [132,222].

I Şah İsmayıl Babur arasında ilk əlaqələr 1510-cu ildə Mərv döyüşündən sonra yarandı. Döyüşdə mühüm qələbə qazanan I Şah İsmayıl Məhəmməd xan Şeybanini və tanınmış əmirələrini öldürdü və çoxlu əsir götürdü. Ələ keçən əsirlər içərisində Baburun bacısı Xanzadə bəyim də olduğunu bilən I Şah İsmayıl ona ehtiramla yanaşdı və xüsusi müşayiətçilərin əhatəsində Qunduz – Babur şahın qərargahına yola saldı [384,87; 487,51]. Mərv döyüşündə özbəklərin məğlubiyəti böyük əks-səda yaradır. Teymurlərin başlıca düşməni olan Şeybanilərin mövqeyinin zəifləməsi onları atababa yurdlarını, öz qanuni mülklərini geri qaytarmağa ruhlandırırdı. Qızılbaşların özbəklər üzərində qələbə qazanması xəbəri bir neçə gün sonra Ka-

bildə olan Babura çatdırıldı. Bu xəbəri ona Bədaxşanda olan əmisi oğlu Xan Mirzə xüsusi məktubla bildirdi. Xan Mirzənin məktubunu alan kimi Babur dərhal, Hinduquş dağ keçidlərinin qarla örtülü olmasına baxmayaraq yola düşdü və 1511-ci ilin yanvarında Qunduzaya yetişdi [134a,100-101; 384,90; 487;51]. Burada onu əmisi oğlu Xan Mirzə və Mərv döyüşündən sonra özbəklərdən ayrılan moğollar qarşıladı. Bu zaman düşərgəyə I Şah İsmayılın Xanzadə bəyimlə birlikdə göndərdiyi elçisi də gəlib çıxdı [134a,100; 487, 51].

Babur yaxşı anlayırdı ki, Şeybanilər nə qədər zəifləsələr də, o, təkbaşına onlar üzərində qələbə qazana bilməyəcəkdir. Buna görə də Səfəvilərlə ittifaq yaratmaq onun üçün olduqca əlverişli idi. I Şah İsmayılın bu dostcasına hərəkəti onu şeybanilərə qarşı ittifaq yaratmağa ümidləndirdi. O, bu məqsədlə Xan Mirzəni qiymətli hədiyyələrlə I Şah İsmayılın yanına göndərdi. Səfəvi şahı Xan Mirzəni hörmətlə qarşıladı və Baburun Mavəraünnəhrə birgə hücumu barədə təklifini qəbul etdi və özbəklərə qarşı mübarizədə ona hərbi kömək göndərəcəyini bildirdi [134a,100; 487,51-52]. Tərəflər arasında əldə olunmuş razılığa görə, şeybanilərə qarşı müharibənin gedişində Amudərya çayının arxasında ələ keçirilən vilayətlər Babura veriləcəkdə [487,52]. Y.H.Bayur Qiyasəddin Xondəmirin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq yazır ki, I Şah İsmayıl Xan Mirzə ilə danışıqlar zamanı «Hisari-Şadmanın, Xatlanın və Bədaxşanın idarəsini ona bağışladı» [334a,100].

I Şah İsmayıl Amudərya və Sırdərya çayları arasındakı əraziləri ələ keçirmək üçün Heratdan Meyməne və Fəryaba doğru hərəkət edən zaman Səmərqənd hakimi Məhəmməd Teymur sultan və Buxara hakimi Übeydulla xan Səfəvi şahına elçi göndərərək itaət göstərdiklərini bildirdilər və qiymətli peşkəşlər təqdim etdilər. Onlar öhdələrinə götürdülər ki, əgər Amudərya çayından şimaldakı əraziləri şah onların öhdəsinə buraxarsa, onlar ömür boyu xidmət etmək yolundan kənara çıxmayacaqlar. I Şah İsmayıl onların xahişini qəbul etdi [57,109; 134a,100].

Bu zaman I Şah İsmayilla müəyyən razılığa gələn Babur Qunduzdan Hisari-Şadmana yürüş edərək qalanı ələ keçirdi. «Hisar və Bədaxşan vilayəti şahın fərmanına uyğun olaraq, Xan Mirzəyə verildi» [57,110]. Bu qələbə Babura Mavəraünnəhrə tamamilə ələ keçirmək və Səmərqənd taxt-tacını geri qaytarmaq üçün böyük perspektivlər açdı. Lakin bu vəzifəni həyata keçirmək üçün Baburun kifayət qədər hərbi qüvvəsi olmadığı üçün öz elçisini yenidən I Şah İsmayılın yanına göndərərək həm öz qələbəsini xəbər verdi, həm də Mavəraünnəhrdə onun hakimiyyətini tanımaq təəhhüdü ilə ondan yardım istədi. Babur Səfəvi şahından alacağı yardımın müqabilində ona tabe olmağa, I Şah İsmayılın adına xütbə oxudub, sikkə zərb etdirəcəyini vəd etdi [134a,100-101; 487,52].

Görünür I Şah İsmayıl özbəklərlə sülh müqaviləsinin möhkəm olacağına, şeybanilərin Xorasanın itirilməsi ilə asanlıqla barışacağına inanmırdı. Buna görə də ölkənin şərq sərhədlərində özbəklərin deyil, yaxşı münasibətlərin mövcud olduğu Teymurilərin olması Səfəvilər üçün daha əlverişli idi. Məhz buna görə də, I Şah İsmayıl Babura özbəklərlə mübarizədə yardım göndərməyə qərar verdi. İsgəndər bəy Münşi yazır: «Süleyman şanlı xaqan, Əhməd sultan Sufioğlunu və Şahrux sultan Möhürdar Əfşarı bir dəstə döyüş igidləri ilə onlara kömək və yardım etməyə göndərdi. Özbək sultanları Məhəmməd Babur mirzənin gəlməsindən və qızılbaş qoşunlarının onunla birlikdə olmasından xəbər aldıqda dövlətin mərkəzini boş qoyub, Türküstana tərəf getdilər. Babur mirzə Səmərqənd şəhərində və müzəffər əcdadlarının paytaxtında hökmdarlıq taxtında oturub, o behiştə bənzər şəhərdə o həzrətin (Şah İsmayılın) adına on iki imam (isna-əşəri) xütbəsini oxutdurdu. O, qızılbaş əmirlərinin qayıtmasına izin verib, əsrəfin hüzuruna layiqli peşkəşlər göndərdi» [57,110].

Qeyd etmək lazımdır ki, Babur mirzə ilə I Şah İsmayıl arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsində onun şiəliyi qəbul etməsi önəmli rol oynadı. Babur mirzə hələ I Şah İsmayıl ilə yaxınlaşmasına qədər şiə məzhəbindən olan tanınmış alimlərdən astronom Qiyasəddin Mənsurla və tarixçi Qiyasəddin Xondəmir ilə dost olmuşdu. O, bir müddət sonra Qızılbaş baharlı tayfasından olan Bayram bəy Baharlıni dəvət edərək oğlu Hümayunun tərbiyəçisi təyin etmişdi. Babur mirzənin şiəliyi qəbul etməsi, xütbəni şiə qaydasında oxutdurması, hətta qızılbaşlara məxsus paltar geyməsi sünni özbək təhlükəsini özünə qarşı qaldırdı [487,54]. Digər tərəfdən, Babur mirzənin atdığı addımlar onu Səfəvilərə yaxınlaşdırdı və dostluq münasibətini daha da möhkəmləndirdi. Lakin onun bir müddət sonra atdığı addımlar onun şiəlikdən siyasi məqsədləri üçün istifadə etdiyini göstərdi. Belə ki, vəziyyət normal məcraya düşdükdən sonra onun yenidən sünni məzhəbinə qayıtması atdığı addımın siyasi maneərdən başqa bir şey olmadığını təsdiq etdi. Səmərqəndin tutulmasından sonra onun hərəkətləri bunu bir daha sübut etdi. Belə ki, şəhərdə hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra qızılbaş əmirləri ilə yerli feodallar və dini rəhbərlər arasında kəskin ziddiyyətlər ortaya çıxdı. Babur I Şah İsmayıl ilə münasibətlərə loyallıq şəkildə əməl etsə də, qızılbaşların fəaliyyətindən narazılığını bu və ya digər şəkildə bildirməyə başladı. Babura yardım etmiş qızılbaş əmirlərindən Məhəmmədcan I Şah İsmayıl ilə xəbər verdi ki, qızılbaş əmirlərinin yardımı ilə Səmərqəndi və Buxaranı ələ keçirən Babur çox məğrurlaşmışdır, onda düşmənçilik meyilləri baş qaldırıb və o, Səfəvilərlə ittifaqı pozmaq niyyətindədir [487,54]. Həsən bəy Rumlu yazır ki, Babur «... bir iş üçün Səmərqəndə getmiş Nəcm bəyin eşikağası olan Məhəmmədcan ağaya lazımınca ehtiram göstərmədi. Məhəmmədcan ağa Qum-

da hökmdar ordusuna yetişən zaman ərz etdi ki, Babur padşah itaətsizlik xəyalına malikdir. Bu xəbəri eşidən Fəridun şöhrətli padşah (Şah İsmayıl) Baburu dəf etmək fikrinə düşdü... hökm verdi ki, adlı-sanlı əmirlərdən Zeynalabidin bəy Səfəvi, Piri bəy Qacar və Badincan bəy Rumlu, Nəcmi-Sani ilə birlikdə Mavəraünnəhrə yollansınlar» [98,413-414].

Hadisələrin sonrakı axarı göstərdi ki, Səfəvi əmirləri Səmərqəndi tərk etdikdən bir müddət sonra şəhər yenidən özbəklərin hücumuna məruz qalmış və Babur şəhəri tərk etməyə məcbur qalmışdır. İsgəndər bəy Münşi yazır ki qızılbaş əmirlərinin getməsindən sonra «özbək sultanları yenə də çoxsaylı ordu və dağ kimi şövkətli qoşunla Mavəraünnəhrə gəldilər. Babur mirzə ixtiyarında olan az adamla düşmənin qarşısına çıxaraq, döyüş nizamı aldı. Onlar arasında böyük vuruşma baş verdi... Baburun mülazimlərindən çoxu o müharibədə öldürülüb, məğlub oldular. Babur mirzə Mavəraünnəhrdə qalmağa macal tapmayıb, Hisari-Şadmana gəldi. Özbək sultanları onu təqib edərək, Hisari-Şadmana gəldilər. Babur mirzə qalaya qapanaraq, Bəlxədə olan Bayram bəy Qaramanlının yanına adam göndərdi və kömək istədi» [57,110-111]. «Bayram bəy Qaramanlu, Əmir Məhəmməd Şirazini fədakarlıq yolunu tutmuş qazilərdən ibarət bir dəstə ilə Babur padşaha kömək etməyə göndərdi. Özbək sultanları qazilərin gəlişindən xəbər tutub bu təşəbbüslərinə görə peşman oldular və geri qayıtdılar» [98,415].

Bu xəbər Nəcmi-Saniyə çatdıqda, özbəkləri dəf etməyi qarşıya məqsəd qoyub on-on iki min atlı ilə Xorasan hüduduna gəldi. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, Nəcmi-Sani Bəlx hüduduna çatdıqda şahın əmri və işarəsi olmadan Mavəraünnəhri zəbt etmək fikrinə düşdü. O, Herat hakimi Hüseyn bəy Lələ, Xorasanın böyük əmirləri və Bəlx hakimi Bayram xanla birlikdə Amudərya çayından keçdi [57,110-111]. Əmir Nəcmi-Sani Əmir Məhəmməd Yusifi Babur padşahın yanına göndərdi və bildirdi ki, «O həzrət (Babur) tezliklə bu tərəfə gəlsin ki, ölkənin fəthi işlərinin icrasında onun doğru yol göstərən fikrinə əməl edək» [98,415]. Babur mirzə Hisardan gələrək, qızılbaş ordusuna qoşuldu. Onlar əvvəlcə Xüzar qalasını, ondan sonra isə Qərşi qalasını fəth etdilər. Əmir Nəcm Qərşidə qətləmə əmri verdi. Babur Mirzə ondan Qərşi əhalisinin cağatay qəbilələrindən olan bir qisminin qanının bağışlanmasını xahiş etdi. Lakin bu xahiş qəbul edilmədi. Bu səbəbdən iki tərəf arasında düşmənçilik tozu qopdu. Əmir Məhəmməd Yusif Sədr, came məscidində sığınacaq tapan seyidlərdən bir dəstəsinin qanından keçilməsini istədi. Amma bu da qəbul edilmədi. Seyidlərin böyük hissəsi qətl edildi [57,111]. Bu qırğınlar Əmir Nəcmi-Saniyə xoşbəxtlik gətirmədi. Belə ki, Əmir Nəcm qüvvələri Məhəmməd Teymur sultanın və Əbu-Səid sultanın sığındığı Qicduvan qalasını dörd ay mühasirədə saxladı. Qızılbaş ordusunda ərzaq azaldı. Ordu azuqənin, heyvanlar isə arpanın qıtlığından əziyyət çəkməyə

başladı. Babur mirzənin qış yaxınlaşdığı üçün geri çəkilmək təklifi qəbul edilmədiyi üçün ciddi narazılığa yol açdı. Qızılbaşların çətin vəziyyətindən xəbər tutan Übeydulla xan və Canibəy sultan öz ordusu ilə Əmir Nəcmi üzərinə gəldilər. Məhəmməd Teymur sultan da qaladan çıxıb, onlara qoşuldu. 1512-ci il noyabrın 12-də Qicduvan ətrafında baş verən döyüşdə Babur mirzə döyüşə girməkdən çəkinərək, öz qoşunu ilə Hisara tərəf çəkildi. Əmir Nəcmi qürur və lovğalığından təngə gəlmiş qızılbaş əmirləri onu qorumağa səy göstərmədilər. O, özbəklər tərəfindən ələ keçirilərək öldürüldü. Xorasan əyanlarından bəziləri qaçaraq Kərki keçidindən Xorasana gəldilər [57,111; 134a,106]. Bu hadisə Baburla I Şah İsmayıl arasında mövcud olan dostluq münasibətinə son qoydu [384,97; 487,56].

Buna baxmayaraq, I Şah İsmayıl Baburla əvvəlki münasibətləri bərpa etmək ümidlərini tamamilə itirməmişdi. O, Baburun Buxaraya göndərdiyi məktubları ələ keçirmək və onun yaxın adamlarının etibarını qazanmaq məqsədi ilə öz xəfiyyəsi Miramı Mavəraünnəhrə göndərirdi [384,97-98; 487,56]. Babur da I Şah İsmayılın Herata gəlməsindən istifadə edərək Xan Mirzənin vasitəçiliyi ilə onunla yenidən əlaqə yaratmağa çalışdı, Qicduvan döyüşündə baş verənlər üçün üzrxahlıq və təəssüfünü izhar etdi, məğlubiyyətə Nəcmi-Saninin lovğalığının və səriştəsizliyinin səbəb olduğunu bildirdi, ona qızılbaş əmirlərinin hüzurunda dəfələrlə nəsihət verməsinə baxmayaraq, Nəcmi-Saninin buna məhəl qoymamasından gileyləndi. Baburla münasibətlərin tam korlanmasını istəməyən I Şah İsmayıl onun bu açıqlamalarına təmkinlə yanaşdı və ona layiqli xələt hədiyyə etdi [50,221].

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi şahı ilə Babur arasında hərbi ittifaq pozulsa da, bu ittifaqın gələcək qarşılıqlı əlaqələrdə böyük rolu oldu. Hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, müəyyən müddət əlaqələrin kəsilməsinə baxmayaraq, sonralar iki qüdrətli dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələr yenidən bərpa olundu, tərəflər arasında sıx diplomatik əlaqələr yaradıldı.

«Baburnamə»nin verdiyi məlumatla görə, Babur I Şah İsmayılın ölümündən sonra taxta keçən I Şah Təhmasibi təbrik etmək və diplomatik əlaqələri canlandırmaq məqsədilə elçisi Hacəyi Əsədi Səfəvi sarayına göndərdi. 1526-cı ilin dekabrında Hacəyi Əsəd Səfəvi elçisi Süleyman ağa ilə birlikdə Hindistana qayıtdı [135,345; 487,57]. 1527-ci ilin mayında Babur şah Hacəyi Əsədlə Süleyman ağanı münasib hədiyyələrlə I Şah Təhmasibin yanına göndərdi [135,374; 487,57]. Bu dövrdə I Şah Təhmasib özbəklərə qarşı mübarizə apardığı üçün Babur şah Kabildə olan oğlu Kamran Mirzəyə vəziyyəti aydınlaşdırmağı tapşırırdı. O, Bədəxşanda olan Hümayun Mirzədən 1528-ci ildə I Şah Təhmasibin Özbək hakimlərini ağır məğlub etməsi barədə məlumat aldı [135,481-482; 487,57]. Bu bir daha göstərir ki, Moğol hökmdarı Səfəvi dövləti ilə diplomatik əlaqələri davam etdirməkdə maraqlı ol-

muşdu. Şübhəsiz ki, Şeybani hakimləri ilə müharibə aparan I Şah Təhmasib də Moğol hökmdarı ilə qarşılıqlı əlaqələri möhkəmləndirmək istəmişdi. Bu məqsədlə, 1529-cu ilin yanvarında I Şah Təhmasib tərəfindən Baburun sarayına Həsən Çələbi səfir göndərildi [135,404; 487,57].

I Şah Təhmasibin Moğol hökmdarı Hümayunla (1530-1555) dostluq əlaqələri daha da möhkəmləndi. Lakin iki dövlət arasında çox mühüm hərbi-strateji məntəqəyə – Qəndəhara yiyələnmək uğrunda münaqişə baş verdi. Qəndəharın həm də böyük ticarət-iqtisadi əhəmiyyəti var idi [19,103]. Hindistandan İrana mallarla yüklənmiş təxminən 14 min dəvə hər il buradan keçirdi [473,227-228; 19,103]. Təbiidir ki, buna görə də şəhər Səfəvilər və Moğollar arasında münaqişə obyektinə çevrildi və o, əldən-ələ keçməyə başladı. 1537-ci ilin sonunda I Şah Təhmasib Qəndəharı ələ keçirdi. O, Budaq xan Qacarı Qəndəhar vilayətinin hakimi təyin etdi və Herata qayıtdı. Lakin 1538-ci ildə Moğol hökmdarı Hümayunun qardaşı Mirzə Kamran qoşunla Qəndəhara gələrək qızılbaşları oradan sıxışdırıb çıxardı [19,103; 75,2].

Səfəvi-Moğol münasibətlərində Hümayunun hərbi yardım haqqında I Şah Təhmasibə müraciət etməsi əlamətdar hadisə oldu. Hümayun əfqan hakimi Şirxan tərəfindən darmadağın edildiyi üçün qardaşları da onu yalnız buraxdılar. Vəziyyət o dərəcədə ağırlaşdı ki, o, arvadı, qulluqçusu və 40 etibarlı adamının müşayiəti ilə Səfəvi ərazisində təqibdən yaxa qurtarmağa məcbur oldu [391,40; 19,103; 75,2]. I Şah Təhmasib tərəfindən mehribanlıqla qarşılan Moğol hökmdarının şərafinə böyük ziyafət verildi və ona qiymətli hədiyyələr təqdim olundu. 1544-cü ildə I Şah Təhmasib tərəfindən Budaq xan Qacar və Şahverdi bəy Ustaclı başda olmaqla qızılbaş ordusu Hümayunun sərəncamına verildi. Hümayun həmin hərbi yardımla Hindistana yola düşdü, öz düşməni Şirxanı darmadağın etdi və taxt-tacı özünə qaytardı. O, bu köməyin müqabilində hər il 40 min tümən gəlir verən Qəndəharı Səfəvilərə güzəştə getdi [401,196-197; 19,103; 487,88; 75,2]. İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: *«tarix kitablarında, xüsusən «Tarixi-Əkbəri»də yazıldığı kimi ona kömək xüsusunda cənnətməkan şah tərəfindən bircə dəqiqə də laqeydlik görünmədi, şah onu ehtiramla yola saldı, bəxtinin gücü vəziyyətinin yaxşılaşmasına səbəb oldu və bütün həyatı boyu o həzrətlə aralarında məhəbbət və dostluq bərqərar oldu, gediş-gəliş yarandı»* [58, 809].

1546-cı ildə I Şah Təhmasib Vələd bəy Təkəlinin rəhbərliyi altında nümayəndə heyətini Hümayunun sarayına göndərdi. Səfəvi elçisi Hümayun şahın Bədəxşan hərbi yürüşündə iştirak etdi və bir müddət sonra vətənə qayıtdı [487,69]. I Şah Təhmasib Hümayun şahla sıx diplomatik əlaqələr saxladı.

1556-cı ilin yanvarında Hümayun şahın ölümü ilə hakimiyyətə 14 yaşlı oğlu Əkbər keçdi. Əkbər şah (1556-1605) dövründə də Azərbaycan Səfəvi

dövləti ilə Moğol imperiyası arasında diplomatik əlaqələr davam etdirildi. Əkbər şahın «xanlar xanı» olan Bayram xan Şah Qazi sultanı xüsusi məktubla I Şah Təhmasibin sarayına göndərdi. O, Səfəvi və Moğol dövlətləri arasında dostluq münasibətlərinin yaradılmasını zəruri hesab edirdi. Çünki Hindistanda müəyyən çətinliklərlə qarşılaşan Əkbər şahın I Şah Təhmasibin mənəvi yardımına böyük ehtiyacı var idi [487,70; 75,2-3].

Mühüm strateji məntəqə olan Qəndəhara sahib olmaq Moğollar və Səfəvilər üçün olduqca vacib idi. Şərqdə alınmaz qala olan Qəndəhar elə bir bölgədə yerləşirdi ki, o, Kabilin və Xorasanın təhlükəsizliyi üçün önəmli rol oynayırdı. Buna görə, Moğollarla Səfəvilər arasında münaqişə mənbəyinə çevrildi və onlar arasında ənənəvi dostluq əlaqələrinin pozulmasına səbəb oldu [507,14; 487,71; 75,3]. Qeyd etmək lazımdır ki, Hindistan tarixçiləri Qəndəharı Hindistanın ilk müdafiə xətti hesab edirlər. Onlar bu müdafiə xətti olmadan Moğol imperiyasının tam təhlükəsiz olmayacağını düşünürlər. Qəndəhar qalası iri ticarət mərkəzi kimi karvan yollarının qovşağında yerləşirdi və Asiyanın müxtəlif bölgələrindən tacirlər buraya gəlirdi [487,70].

1558-ci ildə Hümayunun varisi Əkbər şahın başının daxili mübarizəyə qarışmasından istifadə edən I Şah Təhmasib Bəhram mirzənin oğlu Sultan Hüseyin mirzə və Şiraz valisi Əli sultan Tatioğlunun rəhbərliyi altında Səfəvi ordusunu Qəndəhar qalasının fəthinə göndərdi. Əkbər şah tərəfindən qalanın kutvalı olan Şah Məhəmməd Qəlati qızılbaşlara ciddi müqavimət göstərsə də, son nəticədə o, aciz qalıb qaladan aşağı endi və qalanın açarlarını təslim edib Əkbərin dərğahına, Aqraya yollandı. Sultan Hüseyin mirzə Qəndəhar hakimi təyin olundu [98,585]. 1559-cu ildə Səfəvi şahı Qəndəhar hadisələri ilə bağlı Moğol dövləti ilə münasibətlərdə yaranmış soyuqluğu aradan qaldırmaq və əlaqələri gücləndirmək məqsədi ilə Seyid bəy Səfəvini Əkbər şahın sarayına göndərdi. İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: «*O gözəl etiqadlı padşahın vəfatından sonra əziz oğlu Cəlaləddin Məhəmməd Əkbər padşah sərvərlik taxtına əyləşdi. Cənnətməkan şah (I Şah Təhmasib – T.N.) vəkilüs-səltənə Məsum bəy Səfəvinin oğlu Seyid bəyi layiqli töhfələrlə onun cülusunu təbrik etmək və hörmətli atasının başına gələn qəziyyəni öyrənmək məqsədi ilə Hindistana yolladı*» [58,809]. Səfəvi şahı Seyid bəy Səfəvi vasitəsilə Əkbər şahın atasının ölümü ilə bağlı baş sağlığı verdi və taxta keçməsi ilə bağlı onu təbrik etdi. I Şah Təhmasib Hümayun şahla dost olduğunu xatırladaraq onun ölümü ilə bağlı xüsusi elçi heyəti göndərməyi və onu taxta keçməsi ilə bağlı təbrik etməyi düşündüyünü, lakin bəzi məsələlərin buna mane olduğunu qeyd edirdi. Məktubda Bayram xanın Şah Qazi Sultanı elçi göndərməsinə, elçinin dönməsi və onunla Seyid bəy Səfəvinin şahın baş sağlığını və təbriklərini çatdırmaq üçün göndərildiyi qeyd olunurdu. I Şah Təhmasib elçinin mehriban qarşılanaraq tezliklə vətənə qa-

yıdacağına və diplomatik əlaqələrin bərpa ediləcəyinə ümid etdiyini vurğulayırdı [487,71-72; 1,116-117; 383,9]. Moğol hökmdarı I Şah Təhmasibin bu diplomatik addımına cavab vermədi. Görünür, Qəndəhar Səfəvilər tərəfindən ələ keçirildiyi üçün Əkbər şah I Şah Təhmasibin məktubuna cavab verməyə lüzum görmədi. Buna görə də, 1564-cü ildə I Şah Təhmasib yenidən öz elçisini məktub və hədiyyələrlə Əkbər şahın sarayına göndərdi. Səfəvi şahı öz məktubunda Hüməyun dövründə mövcud olan dostluğu xatırladaraq, Sultan Mahmud Bayqaranı xanlar xanı təyin etməyi məsləhət bildi. Əkbər şah cavab məktubunda bu vəzifəyə Munim xanı təyin etdiyini, Moğol imperiyasında yalnız bir şəxs bu vəzifəni daşıya biləcəyini söylədi. Səfəvi elçisi həmin ildə vətənə qayıtdı [487,71-72; 384,53; 383,9]. Bu dövrdən etibarən I Şah Təhmasiblə Əkbər şah arasında diplomatik əlaqələrin mövcudluğu barədə dövrün mənbələrində hər hansı bir məlumata rast gəlinmir. İsgəndər bəy Münşi yazır: «*Məhəmməd Əkbər padşahın səltənət və hökmranlığı Hindistanda bərqərar olandan sonra dostluq qapıları bağlandı, onların arasındakı yazışma və gediş-gəliş kəsildi. Həzrət cənnətməkan şahın (I Şah Təhmasibin – T.N.) başına gələn vəqiədən sonra Səfəvi məmləkətlərində cürbəcür hadisələr baş verdiyi üçün yaxşı dostlara xas olan ülfət, aşinalıq və dostanə hal-əhval tutma ənənəsi yerinə yetirilmədi, uzun müddət aralarında get-gəl yolu bağlandı*» [58,809-810].

Görünür Qəndəhar məsələsi iki dövlət arasında diplomatik əlaqələrə öz təsirini göstərmiş, siyasi əlaqələr faktiki olaraq kəsilmişdir. Bu vəziyyət Səfəvi hökmdarı Məhəmməd Xudabəndənin Osmanlılara qarşı mübarizədə Əkbər şahdan yardım almağa ehtiyac duyduğu dövrə kimi davam etdi. Səfəvi şahı Sultan Qulu Çandanoğlunu Hindistana göndərərək Əkbər şahdan yardım istədi. Əkbər şah oğlanlarından birini Səfəvi srayına göndərərək itaət göstərməyən qızılbaş əmirilərini cəzalandırmağı məsləhət gördü, hətta Xorasana gələrək Osmanlılara qarşı şaha yardım etməyi düşünsə də, onun bu planı gerçəkləşmədi [487,74-75; 75,3].

I Şah Abbasın Moğol imperiyası ilə dostluq əlaqələri yaratması şərqdə özbəklər və qərbdə osmanlılarla mübarizədə özünə müttəfiq tapmaq zərurətindən yarandı. Buna görə o, Əkbər şaha göndərdiyi məktublarda yardım göstərilməsini xahiş edərək, bu köməyin onun üçün vacib olduğunu, iki dövlət arasında dostluq müqaviləsinin bağlanmasına mühüm ehtiyac olduğunu göstərirdi [132,222]. Lakin Əkbər şah ölkəsindəki gərginliyi və Şeybani hökmdarı II Abdulla xanın gənc Səfəvi hökmdarından daha güclü olduğunu düşünərək zəifin yanında olmaq istəməyinə görə əməli yardım göstərməsə də, elçisini I Şah Abbasın yanına yolladı və göndərdiyi məktubunda ona bəzi tövsiyələr verdi [132,222-223]. I Şah Abbas daxildə və xaricdə əldə etdiyi qələbələrlə dövlətini gücləndirərək Moğol hakimləri tərə-

findən idarə olunan Qəndəhara qarşı iddia ilə çıxış etdi. I Şah Abbas Əkbər şah məktub göndərmədən öncə dövlətin rəsmi vəliəhd olan oğlu Cahangirə məktub yollayaraq qarşı tərəfin mövqeyini öyrənmək istədi. I Şah Abbasın şahzadəyə göndərdiyi məktubda iki dövlət arasında dostluq əlaqələri yaratmaq istəyi öz əksini tapdı. Şah Abbas vəliəhd Cahangirə (Şah Səlim) göndərdiyi məktubda qarşılıqlı əlaqədən və qədim dostluqdan bəhs edərək bu dostluğun köklərinin Teymura dayandığını bildirir. Şah Abbasın məktubunda deyilirdi: *«İndi bizim əhvalımızı niyə soruşmursunuz? Nə oldu? Biz sizinlə dostluğa hazırıq. Sizdən bir xəbər gözləyirik. Bu dostluq iki ölkənin də qədimdə olduğu kimi əmin-amanlığa qovuşmasına səbəb olacaqdır. Qədimdən bizim sülaləmiz sizinkilərlə dostluq və əmin-amanlıq içində yaşayırdı. Sizi görməsəm də, sizə sevgim içindədir. Bizim əlaqələrimiz qədimdən bəri davam etməkdədir. Bu əlaqələr Teymur dövründən bu yana gün keçdikcə inkişaf etməkdədir. Bəzən narahatlıq yaşanmışdır. Amma iki ölkə gördüyü tədbirlərlə bu məsələləri aradan qaldırmışlar. Hazırda biz Qərblə və Osmanlı sultanları ilə müqavilələr bağlayırıq. Qərb ilə İran arasında ticarət və siyasi əlaqələr davam etməkdədir. Bütün səylərimiz Hindistanla da belə bir müqavilə bağlamaqdır. Hazırda Qərb ölkələrinin tacirləri asanlıqla İrana gəlir və ticarət işlərini həyata keçirirlər. Biz bunu Hindistanla da gerçəkləşdirməyi arzu edirik. Mən öncə bir nümayəndə göndərmişdim. Ancaq istədiyimiz məqsədə nail ola bilmədik. Məqsədimiz iki ölkə arasında siyasi və ticarət əlaqələrini inkişaf etdirməkdir. Yenidən bir nümayəndə göndərirəm. Ümid edirəm ki, iki ölkə arasında siyasi və ticarət əlaqələri qədim dövrdəkindən daha yüksək olsun. Mən son illərdə Mavəraünnəhr hakimləri və Bəlx hakiminə qarşı mübarizə apardım. Onlara nəsihətlər verdim. Ancaq gün keçdikcə qarətləri artırdılar. Hazırda onlar tərəfindən bir problem çıxacağını təxmin etmirəm. Bütün məqsədim sizin ölkənizlə İran (Səfəvi dövləti – T.N.) arasında əlaqələrin inkişaf etməsidir. Bu ana kimi sizin ölkənizdən İrana (Səfəvi sarayına – T.N.) heç bir nümayəndə gəlməyib. Arzu edirəm ki, sizin də nümayəndəniz İrana gəlsin və əlaqələrimiz daha da inkişaf etsin. Mən öz nümayəndəmi göndərirəm və ümid edirəm ki, iki ölkənin inkişafı nümayəndələrimizin yerləşməsi ilə məqsədinə çatacaqdır. Sizin sağlıq, güc və səltənətinizin problemlərsiz davam etməsini arzu edirəm»* [534,274-278; 132, 223-224; 75,4]. I Şah Abbasın məktubundan aydın görünür ki, o, Moğol hökmdarı ilə qarşılıqlı əlaqələri inkişaf etdirmək niyyətində olmuşdur.

Vəliəhd şahzadə Cahangir I Şah Abbasa cavab məktubunda yazırdı: *«Məktubunuzda dostluq və sevgidən bəhs edirsiniz. Biz də qarşılıqlı olaraq eyni duyğuları bölüşürük. Sevgi və sayğılarımızı çatdırırıq. Son 4-5 il ərzində bizim də fikrimiz və amacımız Səfəvi şahı ilə əlaqələrin daha da inkişaf etməsidir. Bunu yaxşı bilirik ki, iki ölkənin əlaqələri daha əvvəl başla-*

mışdır və davam edəcəkdir. Biz sizinlə ticarət və siyasi sahədə müqavilə bağlamağa hazırıq» [534,278-279; 131,220; 75,4].

Qeyd etmək lazımdır ki, ağıllı və uzaqgörən hökmdar olan Əkbər şah Səfəvi dövlətində daxili ixtişaşlara son qoyulmasını istəyirdi. Bu məqsədlə I Şah Abbasa yardım göstərməyə hazır idi. Lakin o, Səfəvi dövlətində siyasi vəziyyət tam stabilləşmədiyi və Hindistan yarımadasında fəthləri davam etdirdiyi üçün köməklik göstərməkdə tərəddüd edirdi. Buna görə də, I Şah Abbasa özbəklərlə mübarizəni dayandıraraq müəyyən razılığa gəlməyi və sülh bağlamağı tövsiyə edirdi. Əkbər şahın bu mövqeyi hakimiyyəti altında olan Qəndəhar bölgəsinə özbəklərlə səfəvilər arasındakı çəkişmələrindən zərər dəyməməsindən qaynaqlanırdı [132,224-225; 75,4].

Bu zaman Əkbər şahdan yardım istəyən yalnız I Şah Abbas deyildi. Bütün Türküstanı hakimiyyəti altına almağa çalışan II Abdulla xan da Əkbər şahı elçi göndərərək iltifat göstərmiş və Xorasan bölgəsinə Qızılbaşların əlindən qurtarmaq üçün onunla ittifaq yaratmağa çalışmışdı [141,98]. Maraqlıdır ki, Əkbər şah I Şah Abbasa verdiyi tövsiyələri II Abdulla xana da bildirmiş, iki tərəf arasında sülh bağlanmasının vacib olduğunu bildirərək, nə özbəklərə, nə də səfəvilərə əməli yardım göstərmədi. II Abdulla xan istədiyi yardımı ala bilməsə də, Əkbər şahı Səfəvilərə qarşı mübarizə meydanından kənarlaşdırmağa bildi. I Şah Abbas da israrlı yardım tələbləri ilə Şeybanilərin Moğollarla yaxınlaşmasının qarşısını almağa çalışdı. Əkbər şah da həm Səfəvilərə, həm də Özbəklərə sülh çağırışları ilə müraciət edərək iki tərəf arasında tarazlıq yaratmağa səy göstərdi [132,225; 75,4].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Əkbər şah qərbdən Osmanlılar və şərqdən Özbəklər tərəfindən sıxışdırılan Səfəvilərə kömək etmək istəyirdi. Onun II Abdulla xanı Səfəvilərə qarşı yürükdən çəkəndirməyə çalışmasının arxasında Səfəvi dövlətinin iki tərəfdən hücumu məruz qalaraq məğlub olması və bölgədə güclü özbəklərlə baş-baş qalma qorxusu dayanırdı. Buna görə də, Əkbər şah Səfəvi dövlətini müdafiə edəcəyini II Abdulla xana bildirsə də, Osmanlı-Özbək ittifaqının yaranmasının qarşısını ala bilmədi [362,254; 142,144; 132,226]. Əkbər şahın elçiləri Hakim Humam və Sədr Cahan vasitəsilə II Abdulla xana göndərdiyi məktubunda Buxara ilə münasibətləri gərginləşdirməmək üçün II Abdulla xan və Səfəvilər haqqında işlətdiyi ifadələri ehtiyatla seçmiş, özbək xanını Səfəvilərə qarşı düşmən mövqə tutmamağa çağırırdı. Moğol hökmdarının məktubu elə tərzdə yazılmışdı ki, Səfəvi-Şeybani qarşıdurmasında kimin qalib gələcəyindən asılı olmayaraq Böyük Moğol dövlətinin beynəlxalq mövqeyinə zərər vurulmamalı idi [1,118]. Hadisələrin inkişafını yaxından izləməsinə baxmayaraq, Əkbər şahın tarazlıq siyasətini müdafiə etdiyi aydın görünməkdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, özbəklər Səfəvilərə qarşı hücumu keçərək

I Şah Abbası məğlub edərək Xorasanda üstünlük əldə etdikdən sonra onlarla baş-baş qalmaq istəməyən Əkbər şah tədbirli davranaraq Hindiquşun şimalından keçib özbəklərlə savaşağı münasib bilmədi. Beləliklə, I Şah Abbasın həqiqətən istədiyi əməli yardım tələbi də nəticəsiz qaldı. Həmçinin Moğol dövləti ilə yaxşı münasibətlər yaratmağa çalışan II Abdulla xan da Bədaxşanı aldığı üçün Əkbər şahdan üzr istəmişdi. Əkbər şah da bir müddət sonra II Abdulla xana yeni məktub göndərərək Hindiquşun şimalına yürüşdən imtina etdiyini və ciddi təhlükə yaradan portuqallara qarşı mübarizə aparacağını bildirmişdi [131,222; 75,5].

Göründüyü kimi, Özbəklər Xorasanda, Moğollar da Hindistan yarımadasında möhkəmlənməyə çalışdığı üçün II Abdulla xan Əkbər şahla qarşı-qarşıya gəlməkdən çəkinirdi. Buna görə də, I Şah Abbasın Əkbər şahla itti-faq yaratmaq təşəbbüsü heç bir fayda vermədi [75,5].

Belə bir vəziyyətdə, 1591-ci ildə Səfəvi hökmdarı sufi təbiətli və saf etiqadlı Yadigar Əli sultan Rumlunu Moğol hökmdarına yazılmış məktubla Əkbər şahın sarayına göndərdi [bax: 524,137; 132,227; 487,78; 210,207]. Onun vəzifəsi Səfəvilərlə Moğollar arasında yenidən barış qapısını açmaq, qədim dostluğu təzələmək, Əkbər şahı özbəklərə qarşı mübarizəyə qoşulmağa inandırmaq və Hindistanın siyasi vəziyyəti barədə məlumat əldə etmək idi [507,56]. I Şah Abbas Əkbər şahı göndərdiyi məktubunda *«biganəliyin dostluqla əvəz olunmasını, qədim əzəmət və əhd-peymanın dostluğun hərəkətverici qüvvəsi olduğunu»* bildirərək yazırdı: *«Qəza-qədərin tələbi ilə Abdulla xan və özbək qoşunları Xorasani tutmuşlar. Özbək ləşkərinin dəf olunması və irsi məmləkətimiz olan Xorasanın xilas olma zərurəti hamıya məlumdur. Siz əgər bizə zahiri imdad edə bilməsəniz belə, batini mərdlikdən və diqqətdən kənar olmayın»* [58,810; 275,102-103; 132,227; 486,119-123]. Səfəvi şahının məktubundan göründüyü kimi, iki dövlət arasında əvvəllər dostluq əlaqələrinin mövcud olmasına baxmayaraq, biganəlik hökm sürdüyü üçün bu əlaqələrin bərpa olunmasına böyük ehtiyac duyulurdu. Səfəvilər Xorasani özbəklərdən azad etmək üçün yardım göndərilməsini, əgər bu mümkün olmazsa, mənəvi yardım və duaları dostlardan əsirgəməməyi xahiş etmişdir. G.Q.Çinarın fikrincə, I Şah Abbas Əkbər şahı göndərdiyi məktubunda hələ Şah İsmayıl dövründə Babur şahla yaradılmış münasibətlərin I Şah Təhmasib və Hüməyin şah dövründə davam etdirildiyini, qarşılıqlı məktublar göndərildiyi xatırladılmışdı. Lakin hazırkı dövrdə dostluq əlaqələrinin Əkbər şah tərəfindən yerinə yetirilmədiyi, Səfəvi şahı seçilməsinə baxmayaraq hələdə onu təbrik etmədiyi vurğulanmışdır. Səfəvi şahı iki dövlət arasında dostluq əlaqələrinin davam etdirilməsinin vacib olduğunu qeyd etməklə yanaşı, Əkbər şahdan Özbəklərə qarşı mübarizədə yanında olmasını xahiş etdi. O, bunun iki dövlət arasındakı dostluğu daha da möhkəmləndirəcəyini bildirirdi. [210,207; 75,6]. Səfəvi şahının məktubundan

göründüyü kimi, onlar Xorasani özbəklərdən azad etmək üçün yardım göndərilməsini, əgər bu mümkün olmazsa, mənəvi yardım və duaları dostlardan əsirgəməməyi xahiş edirdi.

Səfəvi elçisi Moğol sarayında yaxşı qarşılansa da, Səfəvi şahının təklifi qəbul edilmədi. Moğol saray əyanları Əkbər şahdan özbəklərə qarşı mübarizədə Səfəvilərlə müttəfiq olmasını, onlara qarşı göndəriləcək orduya şahzadələrdən birinin təyin etməsini xahiş etdilər. Lakin Əkbər şah sərhəddəki şəhərlərlə bağlı II Abdulla xanla müəyyən razılığa gəldiyi üçün Səfəvi şahının təklifini rədd etdi [210,207-208]. Bu fikir A.Fərzəliyev və R.Məmmədovanın araşdırmalarında da xatırladılır. Onların qənaətinə görə, Əkbər şah II Abdulla xana göndərdiyi məktubunda bildirirdi ki, I Şah Abbas elçisi Yadigar Sultanı göndərərək özbəklərə qarşı mübarizədə yardım xahiş etsə də, mən bu təklifi qəbul etmədim. Görünür, Əkbər şah yaxşı münasibətlər yaratdığı, səfirlərin mübadilə edildiyi Abdulla xana qarşı çıxmağı münasib hesab etməmişdi. Güman etmək olar ki, Moğol imperatorunu sərhədlərlə bağlı II Abdulla xanla əldə olunmuş razılıq və bununla bağlı mövcud təsir dairəsi təmin etmişdi [487,81].

Səfəvi elçisi beş ilə yaxın Əkbər şahın sarayında saxlandı. Buna baxmayaraq, iki dövlət arasındakı dostluq əlaqələri qorunub saxlandı. I Şah Abbas Hindistandakı elçisi vasitəsilə Dekan, Kəlküt və Nizamabaddakı müsəlman sultanları ilə əlaqə yaratdı [532,351]. İki dövlət arasındakı dostluq əlaqələri Səfəvilərin Qəndəhar hakiminin şəhəri Əkbər şaha təslim etməsinə kimi davam etdi.

Məlum olduğu kimi, Xorasandan Sində və Kabilüzərindən Hindistana gedən yollar üzərində strateji cəhətdən əlverişli mövqedə yerləşən Qəndəhar şəhəri 1595-ci ilin martında Moğollar tərəfindən ələ keçirildi. I Şah Abbas daxili məsələlər və özbəklərin təhdidi ilə məşğul olduğu üçün Qəndəharın Əkbər şahın nəzarəti altına keçməsinə mane ola bilmədi [75,6].

Qeyd etmək lazımdır ki, Özbəklər Xorasani ələ keçirdiyi üçün Qəndəhardakı Səfəvi hakiminin mərkəz ilə əlaqəsi kəsildi. Buna görə də, özbəklərə tabe olmaq istəməyən Qəndəhar hakimi Müzəffər Hüseyn xan Əkbər şaha sığınaraq onun hakimiyyətini qəbul etdi. Beləliklə, Qəndəhar yəni-dən Moğolların nəzarəti altına keçdi [142,150; 75,6].

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi şahları Hindistanla İrani birləşdirən tranzit ticarət yollarının üzərində yerləşən, Hindistanın qərb bölgələrini Heratla birləşdirən başlıca mərkəz olan Qəndəhar şəhərini Xorasanın bir hissəsi hesab edirdilər. Səfəvilərə görə Xorasani dörd şəhərdən – Herat, Məşhəd, Mərv və Qəndəhar – ibarət olmuşdur. Buna görə də, onlar hər zaman Qəndəharı öz hakimiyyətləri altına almağa çalışmışdılar. Xorasani bölgəsinin təhlükəsizliyi üçün Qəndəharı hakimiyyətləri altında saxlamağa çalışsan Sə-

fəvi şahlarına qarşı Moğol hökmdarları Kabilin və Şimali Hindistanın müdafiəsi üçün Qəndəhara nəzarət etmək istəyirdilər. Buna görə də, Qəndəhar iki dövlət arasında dəfələrlə əldən-ələ keçmişdir. Qəndəhar mühüm ticarət mərkəzi idi. Lahordan Qəndəhar yolu ilə İsfahana uzanan yol müəyyən çətinliklərə baxmayaraq ən çox müraciət olunan ticarət yollarından biri idi. Ticarət karvanları bu yolla şəkər, indiço, daş-qaş, pambıq parçalar və paltarlar daşıyırdılar. Çalma ticarəti də önəmli yer tuturdu. Çünki İranda istifadə olunan çalmaların hamısı Hindistandan gətirilirdi [504,250; 132,112; 75,6].

Qəndəhar məsələsi iki dövlət arasındakı münasibəti gərginləşdirdiyi üçün Səfəvi elçisi Yadigar sultan Rumlu Dehlini tərk etmək məcburiyyətində qaldı. 1595-ci ildə Qəndəharın Əkbər şahın əlinə keçməsindən sonra I Şah Abbas eşikağasıbaşı Mənuçöhr bəy vasitəsilə Moğol hökmdarına göndərdiyi məktubda Qəndəharın geri qaytarılmasını tələb etdi. Əkbər şah Səfəvi şahının bu tələbini rədd edərək Mənuçöhr bəyi öz sarayında saxladı [132,228].

Moğol hökmdarı Əkbər şah beş il ərzində sarayında saxladığı Səfəvi elçisi Yadigar Sultan Rumluunu 1596-cı ildə Mirzə Ziyaəddin Kaşi və Əbu Nəsr Xafi adlı elçiləri ilə birlikdə hədiyyələr və nəsihət dolu məktubla Səfəvi sarayına yolladı [525, 278; 132,228]. Əkbər şahın göndərdiyi bu elçi heyəti Kələç-Mokran-Kirman-İsfahan yolu ilə Qəzvinə gəldi. I Şah Abbas Hindistandan gələn elçi heyətini mehriban qarşıladı, onların şərəfinə Qəzvinin Səadətabad meydanı çıraqban olundu, bazarları bəzədildi. Əlahəzrət şah elçilərə bir neçə gün həmin meydanda ziyafət verib, izzət və ehtiram göstərdi. Onlar Şeyx Mübarəkin oğlu Şeyx Əbülfəzl tərəfindən ürəkaçan böyük məhəbbət və dostluqla yazılmış bəlağət üslublu məktubu şahın nurlu nəzərinə yetirdilər, dağ peykərli dəvələrlə gətirdikləri töhfə və hədiyyələri Səadətabad meydanında hümayun şaha göstərdilər [bax: 58,974-975; 528, 83-84]. Əkbər şah I Şah Abbasa göndərdiyi nəsihətamiz məktubunda yazırdı: «... *Hakimiyyət dövründə hörmət, insanlara mərhəmət və sülh ixtilafdan daha yaxşıdır. Bu üsul sizin səltənətinizi və hökumətinizi daha gücləndirəcəkdir. Bu mövzuda biz özbək hakimlərinə də tövsiyələr vermişik. Onlar da sülhə razı olmalıdırlar. Bu iki ölkənin də xeyrinədir. Biz onlara da məktub yollayıb bu mövzulara toxunduq. Sülh məsələsində bizim edə biləcəyimiz bir şey olursa, yardım edə bilərik. İranın vəziyyəti qarışıqdır. Bəzi insanlar hökuməti devirməyi düşünərək qarət və talanlara başlamışdır. Əgər Özbəklərlə sülh müqaviləsi bağlasanız daxili məsələləri qısa müddət ərzində həll edə bilərsiniz. İnsanların namusunu qorumaq üçün yaranmış fürsəti qaçırmayın və sülh üçün səy göstərin. Əbədi olan din və inanc işlərində necə ola bilər ki, şəxsi mənfəət güdülün. İki tərəfdən biri haqlı, digəri isə haqsızdır. Əgər suçlu işlədiyi suçu bilərək edirsə, o xəstədir. Bu xəstəyə şafqət göstər-*

mək onu cəzalandırmaqdan daha yaxşıdır. Səbr etmək hər şeydən üstündür. Tələsik qərar qəbul etmək və iş görmək həm düşməni gücləndirir, həm də daxili müxlifətin güclənməsinə səbəb ola bilər. Bu məsələdə tədbirli davranıb, irəlisini düşünməyiniz lazımdır» [bax: 534,298-300; 132,228-229]. Göründüyü kimi, Əkbər şah I Şah Abbasa göndərdiyi məktubunda dostluğun davam etməsini istədiyini bildirirdi. Elçisinin Səfəvi dövlətinin durumu barədə məlumat verdikdən sonra ittifaq və dostluq müqaviləsinin bağlanması barədə qərar verəcəyini söyləyən Əkbər şah məktubunun sonunda Səfəvi şahı üçün Tanrıdan güc və sağlıq diləyirdi. Bu tarixdən etibarən I Şah Abbasla Əkbər şah arasında yaranmış xoş münasibət Moğol hökmdarının ölümünə kimi davam etdi [132,229; 75,6].

İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumatla görə, I Şah Abbas Əkbər şahın məktubunu aldıqdan sonra ona cavab hazırlamış və 1597-ci ilin noyabrında 500 nəfər Qızılbaş əsgərinin müşayiət etdiyi eşikağasıbaşı Mənuçöhr bəyin rəhbərliyi altında elçi heyətini müxtəlif hədiyyələrlə Moğol sarayına göndərdi [58,998-999] 1598-ci ilin oktyabrında elçi heyəti Kirman yolu ilə Mokrana, oradan da Hindistana çatdı. I Şah Abbas Moğol hökmdarına göndərdiyi məktubunda öncə Tanrının bəzi nemətlərini xatırlamış, ona şükürlər etdikdən sonra Hindistandan gələn məktubdan məmnunluq duyduğunu dilə gətirmişdi. O, Mirzə Ziyaəddinin Səfəvi sarayına gəlişindən məmnun olduğunu bildirərək, iki ölkə arasında əlaqələrin inkişafı üçün önəmli addım olduğunu vurğulayırdı. Səfəvi şahı əlaqələrin davam etməsi üçün əlindən gələni edəcəyini söyləyərək Əkbər şahdan iki ölkə arasında dostluq əlaqələrinin davam etdirilməsini istədi. Şah məktubunda atası Məhəmməd Xudabəndənin vəfatını, ölkəsindəki tanınmış əmirilər arasındakı ixtilafları, osmanlılar və özbəklər tərəfindən ölkəsinə qarşı hücumlar edildiyini, xüsusən Xorasan və Azərbaycan bölgəsinin itirilməsindən narahat olduğunu çatdırırdı. Səfəvi hökmdarı apardığı mübarizədə zəfər qazanacağını, daxili sıxıntıları həll edəcəyini yazırdı. Fars, İraq və Azərbaycan bölgəsində asayışı qaydaya salacağını söyləyən I Şah Abbas Qızılbaş əmirlərinin birləşməsini təmin edəcəyini, son nəticədə bütün sıxıntılara baxmayaraq, Özbək xanları II Abdullanı və Əbdülmömini məğlub edəcəyini bildirirdi. «*Rum hökmdarı məhəbbət və dostluq məqamına gəlmiş və tərəflər arasında razılıq yaranmışdır, gərək düşmənlərə qarşı belimizə himmət kəməri bağlayıb, özbək müxaliflərinin dəf olunması üçün yollanaq, rəbbani qəzavü-qədərdən qorxmadan müzəffər qızılbaş döyüşçüləri ilə və bir neçə ildə topladığımız yaraq-yasaqla o vilayətiə rəvan olaq, bəxtin gücü, iqbalın köməyi ilə öz irsi mülkümüzü ala bilməsək, səltənət paytaxtımıza qayıtmayaq»*. I Şah Abbas məktubunda özbəklərlə sülh bağlaması üçün tövsiyə verən Əkbər şah yazırdı: «*Tanrının yardımı, Həzrəti Məhəmmədin müqəddəs ruhu və günahsız imamların yar-*

dımı ilə bütün ölənlərin intiqamını alacağam. Bu qərarımdan məni heç bir şey döndərə və mane ola bilməz» [bax: 58,999; 534,301; 132,230; 75,7]. I Şah Abbas məktubun sonunda gördüyü işlərin bütün bölgənin əmin-amanlığı üçün çox önəmli olduğunu xatırladaraq yazırdı: «*Siz də, arzu edirəm ki, öz padşahanə himmətinizi, atalıq imdad və şəfqətinizi əsirgəməyəsiz...*» [58,999; 75,7].

XVI əsrin sonlarında Səfəvi-Moğol münasibətləri daha da möhkəmləndi. 1599-cu ildə Əkbər şah elçisi vasitəsilə I Şah Abbasa məktub yollayaraq öz nəvəsi ilə Səfi Mirzənin evlənməsini arzu etdiyini bildirdi. Əkbər şah bu evlilik gerçəkləşərsə, I Şah Abbas yeddi il ərzində hansı dövlətlə savaşırsa-savaşsın ona yardıma 30 minlik qüvvə göndərəcəyini öz üzərinə götürürdü [504,249; 132,230]. Lakin dövrün qaynaqlarında Moğol hökmdarının bu təklifinə I Şah Abbasın hansı cavab verməsi ilə bağlı mühüm məlumat yoxdur.

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, 1603-cü ilin payızında I Şah Abbas İrəvanı mühasirəyə aldığı zaman Əkbər şahın elçisi Mir Məhəmməd Məsum xan yanında dörd ildən artıqdır Moğol sarayında saxlanılan Səfəvi elçisi Mənuçöhr bəy olmaqla mühüm hədiyyələrlə Azərbaycana gəldi. Şah İrəvan da olduğu üçün elçi də o tərəfə hərəkət etdi. Moğol elçisi Mir Məhəmməd Məsum gətirdiyi hədiyyələri şahə təqdim etdi. Şah Abbas elçidən «Həzrət-i şah babam necədir?» deyə soruşduqdan sonra Hindistandan gətirilən ərməğanlara baxaraq, onları Türkistan sərdarlarına və Osmanlı nümayəndələrinə də seyr etdirir [142,151; 132,231; 487,84-85,86; 75,8]. Qəndəhar qaytarılmadığı üçün I Şah Abbas hədiyyələrdən yalnız bir qılınc götürdü, digər hədiyyələri əmirlərə payladı [132,231]. Əkbər şah I Şah Abbasa göndərdiyi məktubunda iki dövlət arasında qədim dövrlərdən dostluq əlaqələrinin mövcud olduğunu, lakin onun bu münasibətləri daha da möhkəmləndirmək üçün lazımi diqqət yetirmədiyini qeyd edirdi. O, artıq dərəcədə xahiş edirdi ki, iki dövlət arasındakı xoş münasibətlər daim diqqət mərkəzində saxlanılsın, dostluq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi üçün məktublar göndərilməsi davam etdirilsin. Əkbər şah məktubun sonunda yazırdı: «*Bizim arzumuz budur ki, siz biz tərəfi özünüzdənkü hesab edəsiniz, tez-tez öz səmimi məktublarınız və elçinizlə bizi sevindirəsiniz. Biz şad olarıq, əgər siz vacib məsələlərlə bağlı bizə müraciət etsəniz, biz qüvvəmiz daxilində hər şeyi etməyə hazırıq»* [487,85; 75,8]. I Şah Abbas 1604-cü ilin yayında İrəvanın fəthindən sonra Əkbər şahın elçisinə ölkəsinə dönməyə icazə verdi və onun vasitəsilə məktubunu Moğol hökmdarına göndərdi. Həmçinin I Şah Abbasın xalası Zeynab Bəyim elçi vasitəsilə Əkbər şahın anası Həmidə Banu Bəyimə bir məktub göndərir [529,86; 132,231].

I Şah Abbas hər zaman ona sülhü tövsiyə edən, düşmənlərinə qarşı hə-

rəkətində təmkinli olmağa çağıran Əkbər şah yazdığı məktubunda Moğollarla Səfəvilərin dost münasibətdə olmasının vacib olduğunu bildirərək, Sultan Süleyman Qanununun oğlu Şahzadə Bəyazidin Səfəvilərə sığınmasını, babası Şah Təhmasibin ölümündən sonra ölkədə qarışıqlığın baş qaldırdığını və bundan istifadə edən Osmanlı dövlətinin Azərbaycan ilə Şirvanı ələ keçirərək öz torpaqlarına qatdığını bildirir [132,231]. I Şah Abbas məktubunda yazırdı: «*Anadolu sultanları Şah babam Təhmasib ilə nəsilən nəsilə arada artıq müxalifət olmaması ilə bağlı sülh şərtlərini möhkəm bir əsas üzərində qurmuşlar. Lakin onun ölümündən sonra ali Qızılbaş qrupları arasındakı ixtilafı bəhanə edərək onlar yaranmış fürsətdən faydalanaraq Azərbaycanı və Şirvanı almağa çalışdılar*» [192,19; 75,8]. I Şah Abbas məktubunda Təbrizin azad edilməsindən bəhs edərək Osmanlı dövləti ilə müharibədən savayı başqa çarəsinin olmadığını anlatmağa çalışaraq baş verən hadisələrlə bağlı Əkbər şah məlumat verir. Səfəvi şahı məktubunda yazırdı: «*Biz Osmanlı dövləti ilə öncə müqavilə bağlamışdıq. Ancaq onlar bu müqaviləni unudaraq Nihavəndə qədər İran torpaqlarını ələ keçirərək talan etdilər. Onlar bu sahədə sədaqətsiz olduqlarını göstərdilər. Səltənət və hökumət namusunun param-parça olmasına dözməyib bölgəyə ordu yeritdik və 40 gün ərzində Təbriz və ətrafını fəth etdik. Beləliklə, Osmanlı əsgərləri bu bölgələrdən geri çəkilməmişdir. Bu döyüşdə 10 minə yaxın düşmən süvarisi bizim qılincimizlə ölmüşdür. Bizim ordumuz Təbriz qalasını mühasirəyə alaraq 20 gün ərzində ələ keçirdi. Bu qalanın fəthi zamanı 2 min top, 5 min tüfəng, 83.300 kq barıt, 10 illik azuqə əlimizə keçmişdir. Buradan İrəvan, Naxçıvan və Azərbaycanın digər qalalarına doğru hərəkət etdik. Düşməni buralarda da məğlub edib adı çəkilən bölgələri nəzarət altına aldıq. Biz əvvəllər müqavilə bağlayaraq sərhədlərimizi müəyyən etmişdik. Gəncə və Şirvanı aldıqdan sonra bu sərhədlər bərpa edilmişdi. Hazırda biz sülhə hazırıq. Daha artıq insanın ölməsini istəmirik. Bu müharibədə hər iki tərəfdən çoxlu insan həlak olmuşdur. Təqribən 30 min insan, 12 min at və 7 min dəvə qalada mühasirədə qalmışdır. Fəthdən sonra qalalarda kifayət qədər ərzaq qoyduq. Bu şəkildə bir fəth heç bir Səfəvi şahına nəsib olmamışdır. Bizə məxsus qalalar tamamilə Osmanlılardan geri alındı. Hazırda onlardan cavab gözləyirik. Biz sülhə hazırıq. Sizə tanrıdan güc və sağlıq diləriz*» [534,302-304; 132,231-232].

I Şah Abbas Əkbər şahın ölümündən sonra taxta keçən oğlu Cahangirlə (1605-1627) yaxşı əlaqələr yaratmağa səy göstərərək, ona səmimi məktublar göndərmiş və iki dövlət arasındakı dostluğun davam etdirilməsinə çalışmışdır [132,232]. I Şah Abbas Cahangirin taxta keçməsi ilə bağlı göndərdiyi təbrik məktubunda yazırdı: «*Tanrıdan böyük padşaha (Şah Səlimə) müvəffəqiyyətlər diləyirəm. Ölkənizi inkişaf etdirməyi və irəli apar-*

mağrı Tanrıdan arzu edərəm. Taxta keçməniizi ürəkdən təbrik edirəm. Tanrıdan ölkəsində ədaləti və mərhəməti yaymasını arzulayıram. Çox yaxşı bilişik ki, sizin soyunuz Gurqanilərə (Teymura) dayanmaqdadır. Ölkəni inkişaf etdirərək irəli aparacağınızda heç bir sıxıntı çəkməyəcəyinizi düşünürəm. Sizin səltənətə keçməniizi təbrik etmək üçün bir nəfərin göndərilməsinə ehtiyac vardı. Lakin Azərbaycan və Şirvan məsələsi bizim çox vaxtımızı aldı. Buna görə qüsurumuza baxmayın. Mən hazırda paytaxtdan uzaqda bu məsələlərlə məşğulam. Ədəb və ənənə tələb edir ki, mənim nümayəndəm sizi təbrik etmək üçün orada olsun. Amma millətimin namusunu qorumaq və onları pis insanlardan xilas etmək fikri önə keçdi. İsfahana qayıtdıqdan sonra sarayımızın önəmli şəxsiyyətlərindən və mənim də yaxın xidmətçilərimdən olan Yadigar Əli Sultanı sizə göndərdim. Həm sizi təbrik etmək, həm də iki ölkənin bundan sonrakı əlaqələri ilə bağlı bu şəxs mənim vəkilim olaraq sizin ölkənizdə qalacaqdır» [534,307; 132,231; 487,94-95].

İsgəndər bəy Münşi 1611-ci ildə I Şah Abbasın Yadigar Əli sultan adlı elçisi ilə Moğol sarayına baş sağlığı və təbrik məktubları göndərdiyini yazır [59,1406; 487,94; 132,233]. Təbiidir ki, Səfəvi şahı Cahangirə elçisi vasitəsilə gözəl hədiyyələr göndərməyə etinasız yanaşmadı. Göndərilən hədiyyələr arasında 50 at və 1500 ədəd qızıl, gümüş saplarla tikilmiş gözəl məxmər, ipək, atlas parçalar da var idi [59,1406; 504,193; 132,233]. Lakin Cahangir I Şah Abbasın təbrik məktubunu gec göndərməsinə qəzəblənərək elçini bir müddət sarayda saxladı [504,254; 132,233]. I Şah Abbas Əkbər şahın vəfatı ilə bağlı yazdığı baş sağlığı məktubunda insanın Tanrı tərəfindən yaradıldığını, güc və elm verilməsi ilə bağlı bəzi məsələləri anladaraq «*Biz şübhəsiz (hər şeyimizlə) Allaha aidik və şübhəsiz Ona dönəcəyik*» ayəsini xatırladır. I Şah Abbas Əkbər şahın yerinin cənnətlik olmasını dilədikdən sonra bu dünyanın insanlar üçün daimi olmadığını söyləyərək öz yerinin də harada olacağına Tanrının qərar verəcəyini yazmaqdadır. I Şah Abbas Nasir Tusi tərəfindən qələmə alınan məktubunda Cahangirə yazırdı: «*Mən Hind padşahının ölümünə çox üzüldüm. Amma o, cənnətə getdi və Tanrının dəvətinə razı oldu. Bu fani dünyaya baxıb, əbədi dünyaya getdi. Amma onun yerinə Tanrısevər və Tanrını bilən bir kimsə oturmuşdur. Biz bu üzüntünü sizin padşahlığınız sayəsində xoşbəxtliyə döndərdik. Əkbər şahın vəfatından sonra sizin daha güclü şəkildə yola davam etməniizi arsu edirəm. Üzüntünü bir kənara buraxıb gün keçdikcə ölkəniizi gücləndirməniizi və yaxşı idarə etməniizi diləyirəm. Bizi də bir qardaş ölkə bilin. Gün keçdikcə iki ölkənin bir-birinə yaxınlaşmasını Tanrıdan arzu edirik*» [534,305-306; 132,233]. I Şah Abbas Cahangirin taxta keçməsi ilə bağlı göndərdiyi təbrik məktubunda iki ölkə arasında mövcud olan münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə arzu etdiyini xüsusi olaraq vurğulayaraq yazırdı: «*Tanrıdan böyük padşaha (Şah*

Səlimə) müvəffəqiyyətlər diləyirəm. Ölkənizi inkişaf etdirməyi və irəli aparmağı Tanrıdan arzu edirəm. Taxta keçməni ürəkdən təbrik edirəm. Tanrıdan ölkəsində ədaləti və mərhəməti yaymasını arzulayıram. Çox yaxşı bilirik ki, sizin soyunuz Gurqanilərə (Teymura) dayanmaqdadır. Ölkəni inkişaf etdirərək irəli aparacağınızda heç bir sıxıntı çəkməyəcəyinizi düşünürəm. Sizin səltənətə keçməni təbrik etmək üçün bir nəfərin göndərilməsinə ehtiyac vardı. Lakin Azərbaycan və Şirvan məsələsi bizim çox vaxtımızı aldı. Buna görə qüsurumuza baxmayın. Mən hazırda paytaxtdan uzaqda bu məsələlərlə məşğulam. Ədəb və əmələ tələb edir ki, mənim nümayəndəm sizi təbrik etmək üçün orada olsun. Amma millətimin namusunu qorumaq və onları pis insanlardan xilas etmək fikri önə keçdi. İsfahana qayıtdıqdan sonra sarayımızın önəmli şəxsiyyətlərindən və mənim də yaxın xidmətçilərimdən olan Yadigar Əli Sultani sizə göndərdim. Həm sizi təbrik etmək, həm də iki ölkənin bundan sonrakı əlaqələri ilə bağlı bu şəxs mənim vəkilim olaraq sizin ölkəyinizdə qalacaqdır» [534,307; 132,233-234; 487,94-95].

Moğol hökmdarı Cahangir I Şah Abbasın göndərdiyi səfərət heyətindən böyük məmnunluq duymuş, elçiyə qiymətli xalat və 30 min rupi ödəmişdi. Lakin o, Səfəvi şahının elçi heyətini gec göndərməsindən incidiyi üçün elçini geri göndərməyə tələsmədi. 1613-cü ilin sentyabrında Ost-Hind şirkətinin agentinin göndərdiyi məktub da bunu təsdiq edir. Məktubda deyilirdi: «*Cahangir yanında İran (Səfəvi – T.N.) imperatorunun iki elçisini saxlayır və onları qaytarmaq istəmir, görünür onlar arasında müəyyən fikir ayrılığı yaranmışdır. İran (Səfəvi – T.N.) imperatoru Qəndəharın qaytarılmasını tələb etsə də, Hindistan şahı onu vermək istəmir*» [bax: 487,95]. Səfəvi elçisi yalnız iki il yarım sonra 1613-cü ilin avqustunda I Şah Abbasın yanına göndərilən Moğol elçisi Xan Aləmlə birlikdə vətənə qayıda bildi [75,9].

C. Aydoğmuşoğlu yazır ki, I Şah Abbas yuxarıda bəhs olunan məktubunun sonunda iki ölkə arasında yazışmaların davam etdirilməsi istəyini təkrar xatırlatmışdır. Buna görə, Cahangir də qarşılıqlı olaraq I Şah Abbasa sevgi dolu bir məktub göndərdi. Moğol hökmdarı özünü Osmanlı və Səfəvi hökmdarlarına bərabər tuturdu. 1613-cü ildə onun məktubu Yadigar Əli Sultanla birlikdə Səfəvi sarayına göndərilən Moğol elçisi Mirzə Bərxudar (Xan Aləm) tərəfindən I Şah Abbasa çatdırıldı. Cahangir sadə dillə yazılmış bu məktubunda yazırdı: «*Səfəvi ölkəsi ilə əlaqələrin tamamilə yaxşı olmasını arzulayıram. Tanrıdan dostluğumuzun daha da möhkəmlənməsini diləyirəm. Mən taxta yeni keçdim və hakimiyyəti ələ aldım. Qonşu ölkələrlə dostluq əlaqəsi yaratmaq ən mühüm işim olacaqdır. Mənim sizin xətrinizi nə qədər istədiyimi Tanrı bilir. Bundan sonra iki ölkənin əlaqələri əbədiyyətə qədər davam edəcəkdir*» [534,308-309; 132,234-235]. Moğol hökmdarının

göndərdiyi məktubdan görünür ki, o, Səfəvi şahı ilə dostluq əlaqələrini bərpa etməyə, iki dövlət arasındakı münasibətləri inkişaf etdirmək niyyətindədir.

I Şah Abbasın Avropa dövlətləri ilə əlaqələr yaratmaq üçün göndərdiyi Robert Şerli Səfəvi ölkəsinə dönən zaman 1614-cü ildə yolüstü Hindistana gəldi. Moğol hökmdarı Cahangir tərəfindən yaxşı qarşılanan R.Şerli I Şah Abbasın məktubunu ona çatdırdı. 1615-ci ilin may-iyun aylarında Robert Şerli Cahangirin I Şah Abbasa göndərdiyi iki fil, səkkiz antilop və digər çoxsaylı hədiyyələrlə Səfəvi sarayına qayıtdı [528,82; 199,77; 132,235; 504,96].

1615-ci ildə I Şah Abbas Mustafa bəy adlı elçisini atlar, dəvələr, Hələb qumaşları və doqquz böyük ov itlərindən ibarət böyük hədiyyələrlə Moğol hökmdarı Cahangirin sarayına göndərdi [501,282-283; 132,235]. Səfəvi elçisi eyni zamanda I Şah Abbasın Gürcüstandakı zəfərləri barədə Cahangirə məlumat verdi. Səfəvi elçisinə bir neçə aydan sonra vətənə dönməsinə icazə verildi. Cahangir tərəfindən elçiyə 20 min rupi pul, bir xalat, I Şah Abbasa təqdim olunmaq üçün hədiyyələr və məktub verildi [190,121; 132,235].

Qeyd etmək lazımdır ki, I Şah Abbas Osmanlı dövləti ilə müharibə apardığı üçün Qəndəharın Moğol dövlətinin nəzarətində qalmasına baxmayaraq, Cahangirə münasibətlərin pisləşməsinə yol verməmək üçün öz elçilərini ardıcıl olaraq Moğol sarayına göndərərək mövcud münasibətləri qoruyub saxlamağa, Moğol hökmdarının Səfəvilər əleyhinə Osmanlı sultanı ilə hər hansı ittifaq yaratmasına yol verməməyə çalışdı.

1615-ci ildə I Şah Abbas tacir Xoca Əbdülkərim vasitəsilə Cahangirə Yəməndən gətirilmə əqiq daşından hazırlanmış təsbəh, Venesiyada hazırlanan bir kasa və məktub göndərdi [501,310; 132,235]. 1616-cı il oktyabrın 28-də Moğol hökmdarı Cahangir I Şah Abbasın elçisi məşəldarbaşı Məhəmməd Rza bəyi hüzuruna qəbul etdi. Məhəmməd Rza bəy gətirdiyi hədiyyələri (atlar, bəzi qiymətli əşyalar) və şahın məktubunu ona təqdim etdi. I Şah Abbas məktubunda iki dövlət arasında dostluq əlaqələrini inkişaf etdirməklə bağlı arzularını Moğol hökmdarına çatdırdı [132,235-236]. 1617-cilin martında ölkəsinə dönməyə qərar verilən Məhəmməd Rza bəy Cahangirin I Şah Abbas üçün göndərdiyi çoxsaylı hədiyyələr və məktubu alaraq yola çıxdı. Lakin o, həmin ilin oktyabrında yolda vəfat etdi. Buna görə də, onun şəxsi malları və Cahangirin I Şah Abbasa göndərdiyi hədiyyələr, elçi heyətində olan Məhəmməd Kazım bəy adlı tacirə əmanət edildi [507,77; 132,236].

I Şah Abbas Qəzvində olan zaman təqribən 1000 nəfərlik böyük bir heyətlə Tehrana gələn Moğol elçisi Xan Aləm qısa vaxtda şahla görüşmək istədiyini bildirdi. Lakin I Şah Abbas isti aylarda Qəzvin yaxınlığındakı yalqlarda olduğu üçün Xan Aləmin Qumda gözləməsinə əmr etdi [59,1672-

1673; 505,257-258; 132,236]. I Şah Abbas Qəzvinə döndükdən sonra 1618-ci il oktyabrın 14-də elçini qəbul etməyə icazə verdi və Xan Aləmlə görüşdü. Elçini çox mehriban qarşılayan I Şah Abbas ona qəbzəsi balıq dişindən hazırlanmış xəncər hədiyyə etdi. Moğol elçisi gətirdiyi hədiyyələri şaha təqdim etdi. Hədiyyələr arasında 29 dəvə, böyük qızılı çadır, qiymətli daşlarla bəzədilmiş silahlar, böyük fil dişi, 6 ədəd üzəri qızıl və ipəklə bəzədilmiş iki təkərli Hind arabası, üç ayaqlı yabanı keçi, kərgədan, pələng, ceyran, bəbir, maral və fillər vardı [504,258-260]. I Şah Abbas bu keçid törənindən sonra dincəlmək üçün Fərahada getmiş və 1619-cu ilin iyun ayında paytaxt İsfahana dönən zaman yenidən şəhər meydanında Osmanlı, Rusiya, İspaniya və Moğol elçilərini xalq kütlələrinin qarşısında böyük təmtəraqla yenidən qəbul etmişdi. Xan Aləm ikinci qəbul mərasimindən sonra 1619-cu ilin avqustunda Səfəvi sarayından ayrılmışdı. I Şah Abbas Xan Aləmlə birlikdə öz elçisi Tüşmalbaşı Zeynal bəy Şamlını (Beydili) Cahangirin yanına göndərdi və münasib dillə Moğol qüvvələrinin Qəndəhardan çıxarılmasını tələb etdi [59,1690-1691; 487,99-100; 75,10]. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, I Şah Abbas öz elçisi ilə birlikdə Cahangirə üzərində Mirzə Uluq ibn Əmir Teymur Gurqanın adı yazılmış və 100 min rupi dəyərində ləl, müxtəlif hədiyyələr və qiymətli parçalar göndərdi [59,1691; 132,237].

Göründüyü kimi, I Şah Abbas Osmanlı dövləti ilə apardığı müharibəni uğurla başa çatdırdıqdan sonra Moğol hökmdarına göndərdiyi məktublarda Qəndəharın qaytarılmasını yenidən tələb etdi. Moğol hökmdarından müsbət cavab almadığı üçün məharətli və çevik siyasətçi olan I Şah Abbas Cahangirlə mübarizə apararaq Dekan əmirləri ilə əlaqə yaratdı. Onun məqsədi Moğol hökmdarının diqqətini Dekana yönəltməklə Qəndəharı asanlıqla ələ keçirməkdə. Lakin Cahangirin Səfəvi elçisinin niyyətindən xəbər tutması Zeynal bəy Şamlının saraydan qovulması ilə nəticələndi. Elçiyə vətənə dönməyə icazə verilmədi. Yaranmış vəziyyətdən xəbər tutan I Şah Abbas bu işin xoşluqla həll edilməyəcəyi qənaətinə gələrək sərkərdələrindən birini itirilmiş əraziləri geri almaq üçün bölgəyə göndərdi [132,134]. Bir müddət sonra Cahangir Xan Aləmə göstərilən hörmət və izzətə görə öz məktubunu, nadir təsadüf olunan zebra və qızıldan hazırlanmış bir neçə quşu hədiyyə kimi I Şah Abbasa göndərdi [132,234-235].

I Şah Abbas Osmanlı dövləti ilə sülh bağlayaraq Qəzvinə dönən zaman elçisi Seyyid Həsənlə Moğol hökmdarına növbəti məktubunu göndərdi. 1619-cu ilin iyulunda Hindistana çatan Seyyid Həsən Cahangir üçün yaqut qapaqlı billur qədəh də gətirmişdi [132,237]. I Şah Abbas məktubunda Moğol hökmdarını baş verən hadisələrlə bağlı tanış edərək Osmanlılarla müharibəni istəmədiyini, lakin bəzi fitnəkar valilər üzündən savaş başladığı üçün ölkəsini və sərhədləri qorumaq məcburiyyətində qaldığını, üsyançıların minlərlə məsum insanları öldürdüyünü, ancaq son nəticədə məğlub edildiklərini

yazırdı. Səfəvi şahı öz məktubunda yaxşı qarşılıqlı əlaqələr qurulması üçün səmimi arzularını təkrar etmişdir. Şah Abbas məktubunda yazırdı: «*Biz Osmanlı padşahı ilə savaşımaq istəmirik. Bu müddət ərzində iki hökmdar arasında məktublaşmalar, hər iki ölkənin baş komandanları arasında görüşmələr olmuş və iki ölkə arasında qan tökülməməsi qərarlaşdırılmışdır. Bu vəziyyət bir neçə il çəkdi. Lakin bəzi ikiüzlü insanlar tərəfindən iki ölkə arasında fitnə-fəsad ortaya çıxdı. Bunlardan biri Gürcüstan valisinin (Kaxeti hakimi Teymuraz nəzərdə tutulur) üsyanıdır ki, bizim vergi ödəyənimiz idi. Amma bu adam anlaşmanı pozaraq çoxlu əsgərini Azərbaycana göndərdi. Biz də Tanrıya təvəkkül edib bu dikbaş adamı cəzalandırmaq üçün sərdarlarımızdan sipəhsalar Qarçıqay bəyi müxaliflərin üzərinə göndərərdik... Bu savaşda təxminən 260 min müxalif ordusu bizim pusqumuza düşdü. Bu insanlar günahsız insanları məhv etmişdilər. Ancaq sonunda məğlub oldular. Nə qaçaq yolları, nə də gücləri qalmışdı. Yalvarmağa başlamışdılar. Biz də əcdadlarımızdan qalan ənənəyə sadıq qalaraq onları bağışladıq. Bu hadisədən sonra sülhü qəbul etdik və öz ölkəmizə geri döndük. Mən bu zəfəri Tanrının yardımı ilə əldə etdim. Səkkizinci imamın yardımı olmasaydı biz belə bir qələbəni əldə edə bilməzdik. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq biz sülh tələb edirik və sülhü daha münasib hesab edirik» [bax: 534,309-312; 132,236]. 1619-cu ilin avqustunda Səfəvi sarayından ayrılan Xan Aləm 1620-ci ilin yanvarında Hindistana çatdı və Moğol hökmdarının hüzuruna çıxdı. Xan Aləm Cahangirə Səfəvi sarayından olduqca nəfis hədiyyələr gətirdi. Bunlar arasında Teymurun Toxtamış xanla mübarizəsini əks etdirən Xəlil Mirzə Şahruxinin hazırladığı miniatürü də var idi [502,116; 132,236; 75,11].*

Xan Aləmin səfərindən sonra eyni hərəkəti təkrar etmək istəyən I Şah Abbas Tüşmalbaşı Zeynal bəy Şamlı vasitəsilə Hindistandan gətirilən hədiyyələrə uyğun olaraq Cahangirə şərab, gül suyu, rəngarəng ipək parçalar və atlar göndərdi [531,876; 487,101; 132,235]. Zeynal bəy Şamlı gətirdiyi hədiyyələri Moğol hökmdarına təqdim etdi, Cahangir də səfirə köynək və xərəklik üçün 30 min rupi hədiyyə verdi [507,78].

1620-ci il fevralın 19-da Səfəvi elçiləri Ağa bəy və Muhibbəli Moğol hökmdarı Cahangirin hüzuruna qəbul olundu və gətirdikləri dostluq məktubu hökmdara təqdim olundu. I Şah Abbas məktubla yanaşı, Cahangirə hədiyyə kimi 50 min rupi dəyərində qiymətli daşlarla bəzədilmiş ağ-qara quş tükü və 12 misqal ağırlığında bir yaqut göndərmişdi [502,195; 132,238].

Qeyd etmək lazımdır ki, Moğol hökmdarı Cahangirlə Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas arasındakı münasibətlər çox səmimi və dostcasına olmuşdu. Hər iki tərəf müharibədən əldə etdiyi qənimətlərdən bir-birinə hədiyyələr yollayır və qarşılıqlı elçilər gedib gəlirdi. Cahangirin I Şah Abbasa «qar-

daşım» deyə müraciət etməsi onlar arasındakı səmimiyyəti və yaxınlığı göstərirdi [142,188].

I Şah Abbas Cahangir dövründə Hindistandakı siyasi hadisələrə bəzən müdaxilə etməkdən də çəkinmirdi. Kalikut hakimi Kütüşah Cahangirin onun torpaqlarına hücum etdiyini Səfəvi şahına şikayət edən zaman, I Şah Abbas öz elçisini Cahangirin yanına göndərərək bu hücumun qarşısını aldı. Hətta I Şah Abbas Dekanın Biçapur sultanlığındakı səltənət uğrunda mübarizəyə müdaxilə edib Adilşahın (1627-1657) taxtda oturmasına kömək etdi [507, 96; 132,239].

İki dövlət arasındakı dostluq münasibətləri 1622-ci ildə I Şah Abbasın Qəndəharı Moğollardan alaraq Səfəvi imperiyasına birləşdirməsinə qədər pozulmadı. Səfəvi hökmdarı 1620-ci ildə Zeynal bəy Şamlının səfərəət heyətinin Moğol sarayına göndərilməsindən 1622-ci ildə Qəndəharın ələ keçirilməsinə kimi Cahangirin sarayına qiymətli hədiyyələrlə özünün beş elçisini göndərdi. I Şah Abbas diplomatik vasitələrlə Qəndəharı geri qaytarmağın mümkün olmadığına əmin olduğdan sonra 1622-ci ilin fevralında onu hərbi yolla azad etməyə qərar verdi [487,103]. İsgəndər bəy Münşi bu bərdə yazır: «*Qəndəhar vilayəti və Zəmindavər Xorasandan qoparılarq Hindistan hökmdarının zəbti altındaydı. Aradakı qədim dostluğa görə hind tərəfinə hərçənd ki, geri qaytarmaq təklif olundusa da, buna əməl olunmadı. Şahana qeyrət bu etinasızlığa dözmədi və o vilayətə qoşun çəkildi*» [275, 705]. I Şah Abbas Qəndəharı geri almağı planlaşdırdığı zaman Moğol hökmdarı Cahangir Dekan hakimlərinə qarşı mübarizə aparırdı. Buna görə də, Səfəvi dövləti ilə dostluq münasibətləri olduğu üçün önəmli mövqedə yerləşən Qəndəharda 5 min nəfərlik qüvvə saxlamışdı. 1622-ci ildə o, I Şah Abbasın Qəndəhar üzərinə yürüş xəbərini alan zaman buna inanmadı [142, 173; 487, 103].

Maraqlıdır ki, I Şah Abbas yürüş boyu ətrafa ova çıxması ilə bağlı məlumatlar yaymışdı. Cahangir ilk tədbir kimi oğlu Şah Cahana xəbər göndərərək ordusu ilə şimala hərəkət etməyi əmr etdi. Şah Cahan öz qüvvələri ilə Manduya yetişdi. Lakin Cahangir Şah Cahanın daha irəli getməsini münasib bilmədi. Onun fikrincə, «*Hökmdarlar, hökmdarlar tərəfindən qarşılanmalıdır*». I Şah Abbasla qarşılaşmaq üçün xeyli hazırlıq görən Cahangir sərhəddəki sərkərdələrinə xəbər göndərərək, gözləmələrini və hərəkət etmək üçün xəbər veriləcəyini bildirdi. Məhz bu dövrdə, Cahangirin oğlu və dövlətin ən bacarıqlı sərkərdəsi olan Şah Cahan idarə olunmaq üçün istədiyi ərazilər ona verilmədiyini bəhanə edərək atasına qarşı üsyan qaldırdı. Bu zaman Dekan hakimləri də Cahangiri təhdid etməyə başladı. Belə bir vəziyyətdə, Qəndəhar hakimi Əbdüləziz xan I Şah Abbasın hücumu qarşısında yalnız üç həftə dayanıb bildi. 1622-ci il iyunun 21-də şəhər Qızılbaşlar tərəfindən ələ

keçirildi [132,235-236; 75,12]. Səfəvi hökmdarı Şəhərdə öz adına sikkə zərb etdirdi və xütbəni öz adına oxutdurdu [525, 223; 487,103; 132,136]. Beləliklə, Qəndəhar və Zəmindavər bölgəsi Səfəvilər tərəfindən azad edildi.

I Şah Abbas Qəndəharın fəthindən dərhal sonra Cahangirə göndərdiyi məktubunda «*Qəndəhar ona həyatı qədər dəyərlı olan sevgili qardaşından bir hədiyyə hesab ediləcəyini*» vurğuladı [132,137]. I Şah Abbas bir müddət sonra Qəndəharın idarəsini Gəncalı xana verib Herata doğru hərəkət etdi.

I Şah Abbas Qəndəharın fəthi ilə bağlı yaranmış gərginliyi aradan qaldırmaq üçün Yüzbaşı Qaradağlı Heydər bəylə Mir Vəli bəyi xüsusi məktubla Cahangirin yanına göndərdi [59,1731; 275,974; 487,105]. 1622-ci ilin noyabrında Hindistana çatan Səfəvi elçiləri Cahangir tərəfindən qəbul olundu. I Şah Abbas Cahangirə göndərdiyi məktubunda Qəndəharın ələ keçirilməsi səbəbi ilə bağlı məsələni olduqca diplomatik dillə anlatmağa çalışaraq haqlı olduğunu göstərmək üçün yazırdı: «*Biz səltənətimizin əvvəllərində atadan miras qalan bu torpaqları itirmişdik. Lakin hakimiyyətim boyu oranı geri almağa qərarlı idik. Qəndəhar bu müddət ərzində Qurqani (Teymuri) hökmdarlarının, yəni sizin əlinizdə idi. Biz sizi özümüzdən hesab edirik. Buna görə də hücum etməmişdik. Aramızda dostluq əlaqələri yarandığı üçün sizin müəyyən addım atacağınızı gözləyirdik. Bir müddət belə keçdi. Biz ayrı-ayrı vaxtlarda o bölgələrin Səfəvi şahının hakimiyyəti altında olmasının lazım gəldiyini xatırlatmışdıq. Lakin sizdən qəti bir cavab gəlmədi. Sonra xəbər yollayıb oralara səyahət və ziyarət edəcəyimizi bildirdik. Ancaq buna da müsbət yanaşmadığınız üçün məqsədimiz gerçəkləşmədi. Qəndəhar qalasının müdafiəçiləri müxəlifətə keçdilər. Biz səbr etdik. Lakin onlar cürətlı hərəkətlərini davam etdirdilər. Biz də Qəndəharı yerlə yeksan etməyə qərar verdik. Lakin qalanın təslim edilməsindən sonra onların hamısını bağışladıq. Sizinlə aramızdakı əlaqələr bu qalanın fəthi ilə bağlı pozulmıyacaq qədər möhkəmdir. Bu bölgələr sizə aiddir. Biz sadəcə idarə edirik. Bu hadisə sizi narahat etməsin*» [534,311-312; 132,137-138; 487,105; 75,12-13].

Y.H.Bayur Moğol hökmdarının baş verən hadisələrdən çox mütəəssir olduğunu qeyd edir. Cahangirin qardaşı adlandırdığı I Şah Abbasa Qəndəhara hücumun indiyə kimi əldə olunmuş razılığa zidd olduğunu bildirən şikayət məktubu göndərdi. Cahangirin Səfəvi elçisi Zeynal bəy Şamlı vəsi-təsilə I Şah Abbasa çatdırdığı məktubunda deyilirdi: «*Elçinizin gəlişinə qədər Qəndəharla bağlı hər hansı bir tələbinizin olduğunu heç duymamışdım. Elçinizlə yolladığınız məktubda da bundan bəhs olunmur. Bunu onun söylədiyindən öyrəndik. Mən elçinizə «qardaşımla aramızda heç bir iş üçün sıxıntımlar olmaz» dedim. Daha sonra sizin ordunuzla Qəndəhara doğru yola çıxdığınızı öyrəndim. Təbii ki, buna da inanmadım. Lakin xəbərin gerçək*

olduğu məlum olan zaman Qəndəhar hakiminə əmr yollayaraq «qardaşımın itaətindən kənara çıxma» dedim. Aramızdakı qardaşlıq telləri möhkəmdir. Sizə (qardaşlığa) yaraşan səbr edib elçinin gəlməsini gözləməkdə. İndi aradakı razılığı və sədaqəti pozmaqda kimin davranışı qüsurludur?» [142,177-178; 487,106-107]. Cahangirin məktubundan görünür ki, Dekandakı xoşagəlməz hadisələr, xüsusən də Şah Cahanın qiyamı onun Qəndəharı geri qaytarmasına mane olmuşdur. Cahangirin gündəliyindəki qeydlərdən də aydın olur ki, o, Səfəvilərə qarşı genişmiqyası yürüşə hazırlıq görmüşdü [487, 107].

Moğol hökmdarı Cahangirin I Şah Abbasa qarşı münasibətinin dəyişməsinə onun Mavəraünnəhrdəki elçisi Mir Baraka göndərdiyi fərman da təsdiq edir. Burada I Şah Abbasla bağlı xüsusi qeydlər vardı. Cahangir yazır ki, şah ona qarşı həmişə səmimi olduğunu göstərərək qiymətli hədiyyələr göndərməsinə baxmayaraq, qərəzkar mövqe tutmuşdur. Hazırda I Şah Abbas onu aldatdığı üçün Allaha şükürlər olsun ki, o, həmçinin xan eyni dindən olduğu üçün onlar birləşərək şahı cəzalandırmalıdır. Göründüyü kimi, Cahangir Qəndəharı geri qaytarmaq üçün ciddi hazırlıq görmüş və bu məqsədlə özbəklərlə ittifaq yaratmışdır. Lakin ölkədəki xoşagəlməz hadisələr, saraydakı intriqalar və onun sağlamlığının zəif olması bu planın gerçəkləşməsinə imkan vermədi [487,107].

I Şah Abbas Moğol hökmdarını Qəndəharın itirilməsi ilə bağlı sakitləşdirmək üçün ardıcıl olaraq onun sarayına öz elçilərini göndərməkdə davam etdi. Səfəvi şahı Cahangirin göndərmiş olduğu məktuba cavab olaraq Heydərqulu bəy vasitəsilə ona daha bir məktub göndərdi və Qəndəharın fəthi ilə bağlı əlavə açıqlama verdi. I Şah Abbasın məktubunda deyilirdi: *«Qəndəharı fəth etdikdən sonra oranın xalqına mehriban davrandıq. Onlara iki ölkə arasında olan möhkəm əlaqələrə heç kimin zərər verməyəcəyini söylədik. Əlaqələrimiz davam etməkdədir. İki ölkədə bəzi fəsad törədənələr ortaya çıxsada, bunlara baxmayaraq Hind ölkəsi ilə düşmən olmaırıq. Sizi düşmən kimi görmürəm. İndi Qəndəharda sülh hökm sürür. Xalqa mesajım bizim Hind ölkəsi ilə fərqimizin olmamasıdır. İki ölkə də Qəndəharın əmin-amanlıq içində olmasını istəməkdədir. Bundan sonra Tanrının yardımı ilə əlaqələrimiz gün keçdikcə yaxşılaşacaq və inkişaf edəcəkdir. Qəndəhar hakimləri iki ölkənin zərərinə olan hərəkətlərdən çəkinəcəklər. Biz əvvəlki hakimləri əvəf edib onlara yeni vəzifələr verdik. Siz bununla bağlı üzülməyin. Bu hadisənin bizə də, sizə də zərəri oldu. Bu hadisə haqqında nə sizdə, nə də biz də günah yoxdur. Bu hadisəyə səbəb oradakı bəzi qüvvələrdir. Günahı və namusu nəzərə almayıb suç işləmişlər. Bizim tərəfimizdən mərhəmət göstərilməmişdi. Təbii ki, o insanlarda hərəkətlərindən peşman olaraq bizə itaət etməyə qərar verdilər. Biz də buna görə onları əvəf etdik. Çünki əvəf etmək padşahların işidir. Onların bizi təşvişə salmayacağını, etdiyimiz yaxşılıqla-*

rın əvəzinə artıq narahatlıq yaratmaqdan çəkinəcəklərinə ümid edirik» [534,312-314; 132,139].

1624-cü ildə I Şah Abbas Cahangirə daha bir məktub göndərdi. O, məktubunda Cahangirə Osmanlı dövlətinə qarşı həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlar, o cümlədən Bağdadın fəth olunması və baş verən döyüzlərdə Səfəvi ordusunun döyüş qabiliyyəti barədə məlumat verdi. Şah Abbasın Moğol hökmdarına ardıcıl olaraq məktub göndərməkdə məqsədi qarşılıqlı əlaqələrin kəsilməsinin qarşısını almaq və yeni fəth xəbərlərini çatdırmaqla Cahangirə göz dağı verməkdə. Lakin Şah Abbasın göndərdiyi məktublardakı yumşaq üsluba baxmayaraq, Hindistandan gələn məktublarda dili daha sərt olmuşdur. Buna görə də, Şah Abbas son məktubunda üslubunu dəyişərək sərt ifadələr işlətməmişdir [132,140].

1625-ci ildə I Şah Abbas Nasiri Tusi tərəfindən qələmə alınan və Səfəvi elçisi Ağa Məhəmməd Mustofi Gulaman tərəfindən Moğol hökmdarı Cahangirə təqdim olunmaq üçün məktub göndərdi. Məktubda deyilirdi: *«Tanrıya həmd və şükürlər olsun ki, iki ölkə arasında atalarımız və babalarımız dövründə heç bir sıxıntı olmamışdır. Bundan sonra da hər hansı bir sıxıntı olmaması üçün çalışırıq. İki qardaş ölkə bir-biri ilə əlaqələr yaratmışdır. İndiyə kimi heç bir hadisə bu qardaşlığı pozmamışdır. Bizimdə sizə istəyimiz budur ki, iki ölkə arasındakı bu dostluq və qardaşlığın pozulmasına icazə verməyəsiz. Bəzi narahatlıqlar iki ölkə arasındakı əlaqəni poza bilməz. Bəzi üsyankar şəxslərin törətdiyi fitnə-fəsadlar, pis əməllər iki ölkəyə zərər verə bilməz. Bu dostluq səmimi qəlbdəndir. Sonuna qədər də davam edəcəkdir. Mən əlaqələrin pozulmasını istəmirəm. İki ölkənin qapılarının açıq olmasını istəyirəm. Ancaq bəsi məsələləri də anlatmağa məcburam. Biz Bağdad və İranın qərb bölgələrinə hücum etməyə məcbur qaldıq. Çünki həmin ərazilər bizim ata torpaqlarımızdır. Heç kimin bizim torpağımızı almasına icazə vermərik. Bu bölgələrdə fitnə-fəsad həddini aşmış, günahsız insanlar öldürülürdü. Xalq bundan narazı idi. Onlar mənim fərmanım altında idilər. Bizim üçün müqəddəs torpaqların əmin-amanlıq içində olması çox önəmlidir. Müqəddəs torpaqlar bizim ölkəmizin bir parçasıdır və bundan sonra da belə qalacaqdır. Mən ordularımı oraya sövq etdim. Düşmənləri oradan çıxardım. Çünki o torpaqlarda əmin-amanlığın yaranmasına ehtiyac vardı. O bölgələri fəth etdikdən sonra Həzrət Əlinin türbəsini ziyarət etdim. Digər məsum imamların türbəsinə gedib yardım üçün dua etdim. Çünki məzlum və zəif insanların haqlarının pozulmasına dayana bilmirəm. Onların namusunu və mallarını qorumaq mənim vəzifəmdir. Hazırda orada insanlar sıxıntısız yaşayır. Herat bölgəsinin də belə olmasına ümid edirəm. Çünki Herat da bizim ata mirasımızdır. Ancaq böyük padşaha (Cahangiri nəzərdə tutur) bəzi tövsiyələr verməyə məcburam. İki ölkənin əla-*

qəsinin pozulmasına imkan verməyin. Məktublaşmalar davam etdirilsin. Düşmənlərə fitnə çıxarmaq üçün imkan verməyin. O ölkəyə və padşaha tanrıdan müvəffəqiyyətlər arzulayıram» [bax: 534,317-319]. 1625-ci ilin oktyabrında Lahorda Cahangir tərəfindən qəbul olunan Ağa Məhəmməd, altı aydan sonra Moğol hökmdarının I Şah Abbas üçün hazırladığı hədiyyələrlə vətənə döndü. I Şah Abbasın qüdrətinin zirvəsində olması, özbəklərin Moğol sərhədlərini pozması və ölkə daxilindəki problemlər Cahangirin sərt mövqeyinin yumşalmasına və Qəndəharın fəthi ilə bağlı barışmaq məcburiyyətində qaldı [132,141; 487,108; 75,14].

Qəndəharın azad edilməsi dövründə Cahangirlə oğlu vəliəhd şahzadə Şah Cahan arasında başlayan gərginlik daha sonra səltənət uğrunda mübarizəyə çevrildi. Buna görə də, vəliəhd şahzadə Şah Cahan Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasa məktub göndərərək atası ilə arasındakı ixtilafın həll olunması üçün yardım göstərməsini xahiş etdi. I Şah Abbas onun məktubuna yazdığı cavabda atası ilə münasibətləri nizama salmağı və ona itaət etməyi tövsiyə etdikdən sonra ixtilafın həlli ilə bağlı Cahangirə məktub yazacağını bildirdi [132,239].

Moğol hökmdarı Cahangirin böyük oğlu şahzadə Pərvizin ölüm xəbərini öyrənən I Şah Abbas 1626-cı ildə baş sağlığı üçün elçisi Yüzbaşı Taxta bəy Ustaclını müxtəlif hədiyyələr və məktubla Hindistana göndərdi [525,233; 132,240; 487,108].

1627-ci il oktyabrın 28-də Cahangirin vəfat etməsindən sonra Moğol taxtına Şah Cahan keçdi. Şah Cahan Cahangirin ölümü ilə bağlı baş sağlığı dilmək və taxta keçməsinə təbrik etmək məqsədilə I Şah Abbas tərəfindən Hindistana göndərilən elçisi Bəxri bəyin 1629-cu ildə I Şah Abbasın ölüm xəbərini alınmasından sonra Hindistana çatmasına baxmayaraq, o, böyük təmtəraqla qarşılandı və 1629-cu ilin oktyabrında yeni Səfəvi şahına məktub göndərildi [142,194; 75,14].

Beləliklə, qərbdə Osmanlı dövlətində meydana gələn daxili problemlər və Cahangirin Dekan əmirələrinə qarşı apardığı mübarizə I Şah Abbasa ata mülkü hesab etdiyi Qəndəharı çətinlik çəkmədən fəth etməyə əlverişli imkan yaratdı. I Şah Abbasın Bağdad üstündə Osmanlı imperiyası ilə apardığı müharibə Cahangirə Qəndəharı geri qaytarmaq üçün əlverişli şərait yaratsa da, ölkə daxilində baş verən daxili ixtişaşlar ona bu fürsəti gerçəkləşdirməyə imkan vermədi. Hətta I Şah Abbasın Osmanlı imperiyası ilə apardığı müharibənin uzanması və Hindistanda Şah Cahanın qiyamının yatırılması Cahangirə təkrar belə bir imkan yaratdı. Hətta Özbək hökmdarı İmamqulu xan Cahangirə xəbər göndərərək Özbək-Moğol ittifaqı yaradıb iki tərəfdən hərəkət edərək Qəndəharı almağı, sonra isə Xorasana hücum etməyi təklif etdi. Özbək hökmdarı bu məqsədlə Cahangirə oğlu Şah Cahanı

bağışlayaraq onu Səfəvilər üzərinə göndəriləcək orduya baş komandan təyin etməyi tövsiyə etdi. Lakin bütün səlahiyyətləri əlində saxlayan Cahangirin arvadı Nur Cahan xanım üsyankar şahzadə Şah Cahanın yenidən güclü ordunun başına keçməsinə istəməməsi İmamqulu xanın Özbək-Moğol ittifaqını yaratmasına imkan vermədi [132,141-142].

Beləliklə, XVII əsrin əvvəllərində beynəlxalq münasibətlər sistemində ciddi dəyişikliklərin baş verdiyi bir şəraitdə Şərqi iki böyük hərbi-siyasi güc mərkəzləri – Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Böyük Moğol dövləti arasında sülh və dostluq zəmininə əsaslanan münasibətləri Qəndəhar üstündə çəkişmələr tam poza bilmədi. Məlum olduğu kimi, Qəndəhar Hindistanla Səfəvi dövləti arasında çox mühüm hərbi-strateji məntəqə – keçid qapısı olub, iqtisadi-strateji əhəmiyyət kəsb edirdi [5,389; 29,52]. Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, Qəndəharın Böyük Moğol dövləti üçün çox böyük strateji əhəmiyyəti vardı. Belə ki, Qəndəhar Səfəvi dövlətinə tabe olduqda istər-istəməz Kabul, Qəznə və Bəluçustanın bir hissəsi onların nəzarəti altına düşürdü. Əksinə olduqda isə Əfqanıstanda Moğolların nüfuzu artır, Heratın təhlükəsizliyinin təşkili çətinləşirdi. Elə buna görə də, hər iki dövlət bu qalaya sahib olmaqda maraqlı idi və onlar arasında baş vermiş münaqişələrin də başlıca mövzusu bu məntəqə olmuşdu [29,52].

I Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətlərinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin araşdırılması göstərir ki, onlar iki dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Səfəvi-Moğol münasibətləri Qəndəhar problemi ilə bağlı müəyyən dövrlərdə gərginləşsə də, I Şah Abbasın söyləri nəticəsində aradan qaldırılmış və Azərbaycan Səfəvi imperiyasının ərazi bütövlüyü təmin edilmişdir. I Şah Abbas qüdrətli Səfəvi imperiyasını bərpa edərək Qərbi Avropanın əksər ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri möhkəmləndirdiyi kimi, diplomatik yolla zəmanəsinin qüdrətli siyasi mərkəzi – Böyük Moğol imperiyası ilə də kifayət qədər möhkəm dostluq əlaqələri yaratmışdı. Buna görə də, Osmanlı imperiyası ilə mehriban münasibətlərinə baxmayaraq, Böyük Moğollar sona qədər Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinə qarışmamağı üstün tutmuşdular [75,14].

1629-cu ildə I Şah Abbasın ölümündən sonra hakimiyyətə nəvəsi I Şah Səfi (1629-1642) keçdi. Bu zaman İsfahandakı Moğol elçisi Səfədar xan öz hökmdarına Səfəvi ölkəsinə osmanlıların hücumu, özbəklərin basqınları haqqında məlumat göndərdi. Moğol imperatoru bu məlumatların doğruluğunu öyrənmək üçün Səfəvi dövlətinə dostluq münasibətində olduqlarını əmin etmək məqsədi ilə yeni elçi göndərdi [473,246; 29,52]. Elçi Səfədar xanın məlumatının doğru olduğunu aydınlaşdırıb bu barədə Moğol sarayına xəbər çatdırdıqdan sonra imperator Şah Cahan Qəndəhar məsələsini yenidən qabartdı. Məhəmməd Məsumun verdiyi məlumata görə,

1631-ci il iyulun 3-də Səfəvi sarayına I Şah Səfinin Moğol sarayına qiymətli hədiyyələrlə göndərdiyi elçisi Məhəmməd Əli bəylə birlikdə Şah Cahanın Mir Barak və Mir Zərif adlı elçiləri gəldi [459,87]. Məhəmməd Əli bəyin Moğol sarayına göndərilməsində başlıca məqsəd hakimiyyətə yenicə gəlmiş I Şah Səfinin Moğol dövləti ilə dostluq münasibətləri saxlamaq niyyətində olduğunu Şah Cahana çatdırmaq idi [459,87]. Lakin Səfəvilərlə Osmanlılar arasında hərbi əməliyyatlar yenidən başladığı üçün Moğol elçiləri təcili geri döndülər. 1634-cü il aprelin 9-da Şah Cahanın elçisi Mir Humain atlar almaq məqsədi ilə Səfəvi sarayına gəldi. I Şah Səfi nümayəndə heyətini isti qarşılayaraq onların şərəfinə xüsusi qəbul təşkil etdi. Adam Olearinin verdiyi məlumata görə, saray əyanları atların satılmasına qəti etiraz etsə də, şah Moğol hökmdarının təklifinə müsbət cavab verdi. Lakin satın alınmış atlar aparılarkən Herat hakimi Həsən xan tərəfindən müsadirə olundu [457,639-640]. M.Məsumun verdiyi məlumata görə, 1636-1639-cu illərdə Moğol elçisi Səfəddər xan Səfəvi sarayında diplomatik missiyanı həyata keçirdi. I Şah Səfi ona ehtiram göstərərək bir neçə dəfə qəbul etdi, hətta şah üçün təşkil olunan ovda iştirak etməsinə şərait yaratdı [459,88].

Bu dövrdə Moğol sarayında da Səfəvi şahının daimi elçisi fəaliyyət göstərirdi. Hələ I Şah Abbasın göndərdiyi Əhməd xan Moğol sarayında fəaliyyətini davam etdirirdi. I Şah Səfinin səlahiyyətli elçisi Məhəmməd Əli bəyin Moğol sarayına qısa müddətli gedişi dövründə daimi Səfəvi nümayəndəsi orada fəaliyyətini davam etdirirdi. Şübhəsiz ki, bu iki dövlət arasındakı münasibətlərə müsbət təsir göstərməklə yanaşı, hərtərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait yaradırdı. 1637-ci ildə I Şah Səfi Moğol sarayındakı daimi Səfəvi elçisini – Əhməd xanı geri çağıraraq yerinə Yadiqar bəyi təyin etdi [459,89].

Qeyd etmək lazımdır ki, Şah Cahan Qəndəharı Qızılbaşlardan geri almağı xarici siyasətinin başlıca məqsədi hesab etsə də, Səfəvi dövləti ilə diplomatik əlaqələrin tamamilə kəsilməsinə, münasibətlərin gərginləşməsinə yol verməməyə çalışırdı. Buna görə də, onun göstərişi ilə Kabilhakimi Səid xan Zülqədər xan adlı elçisini gizli şəkildə Qəndəhar hakimi Əlimərdan xanın yanına göndərərək qalanı döyüşsüz təslim edilməsi barədə danışıqlar aparırdı. Bu danışıqlar uğursuz olsa da, Əlimərdan xanın Qəndəharın müdafiəsini möhkəmləndirməsi Səfəvi sarayında müəyyən şübhələr yaratdı. Əlimərdan xanın saraydakı düşmənləri şahı inandırdılar ki, guya o, Qəndəharda müstəqil hakim olmaq istəyir. Əlimərdan xanın Moğollar tərəfinə keçmək fikri olmasa da, I Şah Səfinin onu israrla mərkəzə çağırmasından ehtiyat etdiyi üçün Şah Cahanın sarayına qaçmağa məcbur oldu [507,103; 29,53]. Bu dövrdə Osmanlı ordusunun Bağdada güclü hücumu baş verdiyi üçün I Şah Səfi Qəndəharın müdafiəsini lazımi şəkildə təşkil edə bilmədi. 1638-ci

ildə Qəndəhar hakimi Əlimərdan xan qalanı Moğollara təslim edildi [507, 103-104; 331,27; 134,81; 29,53]. Şah Cahan Səid xanın başçılığı altında Qəndəhara hərbi dəstə göndərərək oranı öz hakimiyyətinə tabe etdi.

Qəndəharın və Bağdadın itirilməsi Səfəvi dövlətinin siyasi və iqtisadi mövqeyini xeyli zəiflətdi. Mühüm ticarət mərkəzləri olan bu şəhərlərin itirilməsi xəzinə gəlirlərin azalmasına, ölkənin ümumi təsərrüfat səviyyəsinin azalmasına səbəb oldu. Qəndəharın itirilməsi ilə barışmayan I Şah Səfi 1642-ci ildə Qəndəhar üzərinə yürüş təşkil etsə də, Kaşanda vəfat edir. 1642-ci il mayın 16-da onun on yaşlı oğlu Sultan Məhəmməd II Şah Abbas (1642-1666) adı ilə hakimiyyətə gəldi [29,53].

Bu dövrdə Moğol dövləti ilə Mərkəzi Asiya xanları arasında münasibətlərin yenidən dərinləşməsi istər-istəməz Səfəvi-Moğol münasibətlərinə öz təsirini göstərdi. Şah Cahanın ordusu Bəlxə fəth etdikdə Türkünstan hakimi Nəzər Məhəmməd xanın II Şah Abbasa müraciətindən ehtiyat edən Şah Cahan Səfəvi dövləti ilə dostluq əlaqəsini möhkəmləndirmək üçün yüksək rütbəli Cannesar xanı qiymətli hədiyyələrlə İsfahana göndərdi. Moğol elçisi II Şah Abbasın qəbulunda olan zaman Moğol hökmdarının dostluq əlaqəsi yaratmaq barədə arzularını ona çatdırdı. Şah Cahan məktubunda II Şah Abbasa hakimiyyətə keçməsi münasibəti ilə təbrik edir və ehtiyacı olarsa, kömək göstərməyi də vəd edirdi. II Şah Abbas çevik diplomat kimi Moğol elçisini yüksək səviyyədə qarşıladı və elçisi Otar xanı onunla birlikdə Moğol sarayına göndərdi [507,169; 29,55]. Şübhəsiz ki, bu dövrdə Şah Cahan II Şah Abbasla diplomatik əlaqələri genişləndirmək, sülh və dostluq münasibətlərini möhkəmləndirmək, Səfəvi dövləti tərəfindən sərhədlərin təhlükəsizliyinə təminat almaq, Türkünstanda yerli hakimlər arasındakı çəkişmələrdən istifadə edərək öz ərazilərini genişləndirmək niyyətində idi.

II Şah Abbasın hakimiyyətinin ilk illərində Səfəvi və Moğol dövlətləri arasında münasibətlərin normal olmasına baxmayaraq, Moğolların Qəndəharı tutması Səfəvi dövlətinin hərbi-siyasi nüfuzuna böyük zərbə vurdu. II Şah Abbasın hakimiyyətinin əvvəllərində baş vəziri Sarı Tağı Qəndəharı geri almaq üçün hərbi hazırlığa başlasa da, bu məsələdə uğur qazanmadı, əksinə hakimiyyətdə öz mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışan rəqibləri tərəfindən qətl edilməsi ilə başa çatdı. II Şah Abbasın hakimiyyətinin ilk illərində daxili çəkişmələr dövləti zəiflətdi və onun fəal xarici siyasət aparmaq imkanlarını məhdudlaşdırdı [29,56-57].

Lakin bu dövrdə Moğol dövlətində daxili gərginliyin artması, əfqanların və ölkənin şimal-qərb sərhədlərində özbəklərin fəallaşması, Moğolların Bəlxədən geri çəkilməsi Səfəvilərin Qəndəharı geri almasına şərait yaratdı. 1648-ci ildə Qəndəhar məsələsi ilə əlaqədar hərbi şura çağırıldı və şurada iştirak edən bütün əmirlərin yekdil rəyi əsasında Qəndəharın geri alınması

üçün hərbi əməliyyata başlamaq barədə qərar qəbul olundu [29,57]. 1648-ci ilin aprelində II Şah Abbas Məshədi ziyarət etmək və Qəndəharı Moğollardan geri almaq məqsədilə Xorasana yola düşdü [29,57-58].

1648-ci ildə II Şah Abbas Bəstamda Maqsud bəyin oğlu Qulu bəyi Şah Cahanın sarayına elçi göndədi, Bəlxi Nəzər Məhəmməd xana və Qəndəharı da Səfəvilərə qaytarmasını tələb etdi. Lakin onun bu tələbləri müsbət qarşılanmadı. Şah Cahan Səfəvilərin həyata keçirdiyi hərbi səfərbərlik və Qəndəhara hücum hazırlıqlarından xəbər tutduğu üçün Qəndəhara əlavə qüvvə göndərdi, özü də Kabilə yola düşdü. Moğol əmirləri qış yaxınlaşdığı üçün II Şah Abbasın Qəndəhara hücum etməyəcəyini düşündürdü. Buna görə də, onlar Lahorda qışlamağı qərara aldılar. Ancaq II Şah Abbas sürətlə hərəkət edib 1648-ci ilin dekabrında Qəndəhara çardı. Hərbi əməliyyatlar üçün qışın seçilməsi təsadüfi deyildi. Moğolların ilk dəstələri Qəndəhara dörd aydan sonra gəlib çatdı [507,173; 29,59].

1649-cu ilin fevralında II Şah Abbas Qəndəharı ələ keçirdi. Qalanın cümə məscidində II Şah Abbasın adına xütbə oxundu və sikkə zərb edildi. Qəndəhar və Zəmindavər hakimləri və əmirləri azad edilərək qoşunları ilə ölkələrinə getmələrinə icazə verildi. Qəznəyə qədər ərazilər Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil edildi və qızılbaşlara tapşırıldı ki, bu bölgələrin əhəlisinə zərər vurmasınlar. Qəndəhar Astrabad hakimi Mehrab xana, Zəmindavər isə Dostəli Sultan Zənginiyə tapşırıldı. II Şah Abbas Qəndəhar məsələsini uğurla həll edib sərhədlərin möhkəmləndirilməsi tədbirlərini həyata keçirdi [507,173-174; 134,84; 29,61].

Riyazul İslam yazır ki, II Şah Abbas iki dövlət arasında sülh və dostluq əlaqələrini ifadə edən məktubunu elçisi Şahqulu bəylə Qəndəhardan Hindistana göndərərək əldə etdiyi uğurları haqqında Şah Cahanı izahat verdi və ümidvar olduğunu bildirdi ki, bu hadisə dostluq əlaqələrinə kölgə salmayacaqdır. 1649-cu ilin iyulunda Şahqulu bəy Moğol sarayına çatanda, Şah Cahan da Kabulə yaxınlaşmışdı. Səfəvi səfiri yüksək səviyyədə qarşılanarsa da, ona Şah Cahanın hüzuruna çıxıb şahın məktubunu təqdim etməsinə imkan vermədilər. Səfir Moğol sarayına II Şah Abbasın sifarişini çatdırdıqdan sonra qarovulla geri göndərildi. Səfəvi şahının ondan xeyli qabaq Bəstamdan göndərdiyi Məhəmmədqulu bəy adlı elçisini də eynilə qarşılayıb yola saldılar [507,174-175; 29,61-62].

Moğol hökmdarı Şah Cahan Qəndəharın itirilməsi ilə razılaşmayaraq onu geri qaytarmaq üçün münasib fürsət gözləyirdi. II Şah Abbasın Qəndəhardan qayıtmasından sonra Qəndəhar bəylərbəyi Mehrab xanla Şah Hüseyin Sultan Abdal arasında münafişə baş verməsi və onun Şah Cahanı sığınması Moğol hökmdarının 1649-cu ilin mayında Qəndəhar üzərinə yürüşünə səbəb oldu. Şah Cahanın bu yürüşü ilə yanaşı, 1652 və 1653-cü illərdə Qəndəhar

üzərinə təşkil etdiyi ikinci və üçüncü yürüşləri də uğursuz oldu. Dövrün qaynağının 1650-ci ilin 20 aprel tarixli məlumatından aydın olur ki, həmin il Böyük Moğol imperiyası Qəndəharın yenidən geri alınması üçün xeyli sayda qoşun göndərdi. 1650-ci il yayın sonunda gənc Səfəvi şahı yenidən İsfahana qayıtdı. Mübarizə davam edirdi. 1652-ci ilin oktyabrında Moğol imperatoru Dehlidən iki dəfə Qəndəhar üzərinə yürüşə başladı, lakin Səfəvilər tərəfindən geri oturduldu və hazırda buradan 12 günlük məsafədədir. Hindistandan təzyiq o qədər güclü idi ki, II Şah Abbas əyləncəyə ayırdığı vaxtını buraxmışdı. 1653-cü ilin 9 avqustunda böyük ordu ilə hücum keçən Moğol hökmdarı Qəndəharı yenidən mühasirəyə aldı» [499,354].

Səfəvi şahının Türkünstanın yeni hakimi Əbdüləziz xanla ittifaq yaratması və Buxara özbəklərinin Moğol sərhədlərini pozması Səfəvilərin Moğollarla Qəndəhar üstündəki çəkişmələrdə üstünlüyünü təmin etdi. Şah Cahanın Səfəvilərə qarşı təşkil etdiyi üç yürüş Moğol dövlətinə yüz milyon rupiyə başa gəlmişdi. Bu yürüşlərdəki uğursuzluq Böyük Moğol dövlətinin nüfuzuna ağır zərbə endirdi və bölgədə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin hərbi üstünlüyünü təmin etdi [473,247; 29,65].

1658-ci ildə Moğol hökmdarı Şah Cahanın ölümündən sonra şahzadələr arasında hakimiyyət uğrunda mübarizədə Ourəngzeyb (1658-1707) qardaşlarına qalib gələrək taxt-tacda möhkəmləndi. 1660-cı ildə II Şah Abbas Budaq Sultan Çuleni Ourəngzeybi hakimiyyətə keçməsi münasibəti ilə təbrik etmək üçün Hindistana elçi göndərdi. Səfəvi şahı göndərdiyi məktubunda iki ölkə arasında əvvəllər mövcud olmuş dostluq əlaqələrinə, Qəndəharın Səfəvi dövlətinə aid olmasına işarə edir və əlaqələrin inkişaf etdirilməsinin tərəfdarı olmasından söz açırdı. Budaq Sultan Çuleni Moğol sarayında yüksək səviyyədə qarşılandı. Budaq bəyin elçiliyi ilə iki dövlət arasında diplomatik əlaqələr yenidən qaydaya düşdü. O, geri qayıtdıqdan sonra Moğol hökmdarı Ourəngzeyb Multan hakimi Tərbiyət xanı 1663-cü ildə qiymətli hədiyyələrlə Səfəvi sarayına göndərdi. O, şaha göndərdiyi məktubunda Qəndəhar məsələsinə toxunmamış, Səfəvi-Moğol müharibələrini tələyin işi adlandırmışdı [507,195; 29,69].

Göründüyü kimi, Moğol hökmdarı Ourəngzeyb xarici siyasətini zamanın tələblərinə uyğunlaşdırmış, hakimiyyətini qoruyub saxlamaq üçün Səfəvi dövləti ilə sülh və dostluq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinin tərəfdarı kimi çıxış etmişdi. 1682-ci ildə Ourəngzeybin dördüncü oğlu Məhəmməd Əkbərin ölkədə baş verən üsyanda iştirak etməsi və sonra Azərbaycan Səfəvi imperiyasında sığınacaq tapması və müəmmal şəkildə vəfat etməsi iki dövlət arasındakı münasibətlərdə gərginlik yaratsa da, düşmənçiliyə səbəb olmadı [510,65; 15,305-306]. Şah Sultan Hüseynin hakimiyyətinin erkən vaxtlarında Kabil əyalətinə hakim təyin olunan Moğol imperatorunun ikinci

oğlu Şah Aləm Qəndəharda güclü tayfa olan gilzay əfqanlarını şahə qarşı üsyana qaldırmağa, son nəticədə isə itirilmiş ərazini geri qaytarmağa uğursuz cəhd etdi. XVII sərın sonlarında Böyük Moğol imperatoru İsfahana səfirlik göndərüb, Qəndəharın geri qaytarılmasında təkıd etdi, lakin şah ona rədd cavabı verdi [15,306].

Beləliklə, dövrün qaynaqlarının təsdiq etdiyi kimi, Səfəvi və Böyük Moğol dövlətləri arasındakı əlaqələr, diplomatik münasibətlər dərin tarixi köklərə söykənirdi. Bu münasibətlərin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi bir daha göstərir ki, iki dövlət arasında uzun müddət davam edən qarşılıqlı əlaqələrdə Qəndəhar istisna olmaqla heç bir mübahisəli ərazi yox idi. Qəndəhar üstündə onlar arasında yüz ildən artıq davam edən çəkişmələr aralarındakı sülh və dostluq əlaqələrini tamamilə pozmamış, çox ciddi qarşıdurmaya səbəb olmamışdır.

4.4. Misir Məmlük dövləti ilə münasibətlər

XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması və qısa müddət ərzində Yaxın və Orta Şərqdə qüdrətli hərbi-siyasi amilə çevrilməsi qonşu dövlətlərlə siyasi və diplomatik əlaqələrin inkişafına hərtərəfli şərait yaratdı. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətində Məmlük dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələr xüsusi yer tutur. Bu əlaqələr Türkiyə tarixşünaslığında xüsusi tədqiqat mövzusu olmasa da, Osmanlı-Səfəvi, Osmanlı-Məmlük münasibətlərinin tədqiqi zamanı bu məsələyə də toxunulmuşdur.

Osmanlı imperiyasına qarşı Avropa və Asiya dövlətlərinin hərbi ittifaqını yaratmağa çalışan I Şah İsmayıl 1501-ci ildə Misirə elçi göndərərək Osmanlılara qarşı Məmlük sultanı ilə ittifaq yaratmağa çalışmışdı. Y.Öztuna yazır ki, I Şah İsmayıl ən böyük rəqibinin Osmanlı dövləti olduğunu bildiyi üçün 1501-ci ildə Qahirəyə elçi göndərərək Məmlüklərlə Osmanlılara qarşı birləşmək istəmişdi [292,167]. Lakin Suriya ərazisində qızılbaş təsirinin artmasından narazı qaldığı üçün Misir sultanı bu təklifi rədd etmişdi. Bu zaman qızılbaşlara qarşı Osmanlı dövləti ilə yaxınlaşan Məmlük sultanı I Şah İsmayılın müttəfiqi, Osmanlılara qarşı üsyan qaldıran və Misirə sığınan Qaraman şahzadəsi Mustafa bəyi də öldürdü [292,164; 41,185-186]. Bu hadisə Səfəvi dövləti ilə Məmlüklər arasında mövcud olan gərginliyi daha da gücləndirdi. A.Allouş Venesiya mənbələrinə istinad edərək yazır ki, Məmlük sultanı I Şah İsmayılın Hələb valisindən Qaraman şahzadəsini sərbəst buraxması təklifinə müsbət cavab vermədi. Buna görə də, 908/1502-1503-cü ildə I Şah İsmayıl tərəfindən Hələbə yürüş təşkil edildiyi barədə Qahirəyə məlumat çatdığı üçün Məmlük sultanı Hələbə əlavə qüvvə gön-

dərərək bu hadisəyə öz etirazını bildirdi. Lakin Səfəvilərin Hələbə hər hansı bir yürüşü olmadığına görə, görünür I Şah İsmayılın təhdidləri Məmlüklərin etirazına səbəb olmuşdu [122,92; 84,4].

Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı təhlükəsi Səfəvi və Məmlük dövlətlərini yaxınlaşmağa vadar etsə də, I Şah İsmayılın qısa vaxt ərzində öz ərazilərini genişləndirməsi Məmlük sultanı Əşrəf Qansu Qurini (1501-1516) də narahat etmişdi. O, 910/1504-1505-ci ildə II Bəyazidə göndərdiyi məktubda «şərq diyarında yolunu azmış qızılbaş güruhunun qələbəsi» hadisəsini xatırladaraq, bunu «o tərəfləri bürümüş ictimai fəlakət» kimi qiymətləndirmişdi [50,267; 113,126]. Bu dövrdə bir tərəfdən Qızılbaşların Məmlük torpaqlarında həyata keçirdiyi dini, ideoloji və siyasi təbliğat və digər tərəfdən Səfəvi dövlətinin Qərbdən göndərilən odlu silahları əldə etmək üçün Məmlüklərin nəzarətində olan Suriya vasitəsilə Aralıq dənizinə çıxış əldə etmək cəhdləri Səfəvi-Məmlük münasibətlərində ciddi gərginlik yaratdı [113,126; 84,4]. İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, I Şah İsmayıl Məmlüklər üçün təhlükəli düşmən idi. Çünki o, Ağqoyunluların siyasətini davam etdirərək Avropa dövlətlərini Məmlüklərə qarşı qaldırmış, onların dənizdən, özünün də qurudan Suriyaya yürüş edəcəyini bildirmişdi [360,259; 84,4]. Qərbdən göndərilən odlu silahları və artilneriya mütəxəssislərini qəbul etmək üçün Aralıq dənizi sahilinə çıxış əldə etmək üçün yollar arayan Səfəvi hökmdarı, ya Osmanlı dövlətinə müharibə elan edib Qaraman sahillərinə çıxmalı, ya da Misir sultanını məğlub edib Suriyanı tutmalı idi [41,187]. Görünür I Şah İsmayılın Suriyanı ələ keçirmək niyyəti olmuşdu, buna görə də Qərb ölkələri ilə Osmanlı dövlətindən əvvəl Misir əleyhinə danışıqlar aparmışdır. O, Qərb ölkələrini Aralıq dənizi tərəfdən Misirə qarşı qaldırmaq, özü isə Suriyaya qoşun yeritmək niyyətində idi [360,259; 41,187]. Bu dövrdə Səfəvi-Məmlük siyasi münasibətləri son dərəcə gərgin olsa da, bölgədə Osmanlı təhlükəsinin mövcud olması onları açıq düşmənçilikdən çəkəndirmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, I Şah İsmayıl da babası – Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən kimi Qərb ölkələri ilə Qaraman, Suriya, Rodos və Kipr vasitəsilə əlaqə saxlayırdı. Bu dövrdə Qaraman Osmanlı dövləti tərkibində olsa da, buranın yerli əhalisi – qaramanlılar, habelə varsaqlar Osmanlı ağalığına qarşı mübarizəni davam etdirirdilər. Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayıl sığınmış Qaraman şahzadələrinin bu ölkədə böyük nüfuzu vardı. Şiəliyin yayıldığı Qaraman ərazisində, habelə Suriyada Səfəvilərin təsiri güclü idi. Bundan istifadə edən I Şah İsmayıl öz elçilərini Qərb ölkələrinə Qaraman və Suriya vasitəsilə göndərirdi [41,188; 84,5].

Səfəvi hökmdarı 1503-cü ilin iyununda Həmədan yaxınlığında Almbulağı döyüşündə Ağqoyunlu Muradı məğlub edən zaman o, Məmlük sultanının yardımını əldə etmək üçün Hələbə qaçdı. Lakin Məmlük sultanı Səfəvi

hökmdarı ilə münasibətləri daha da gərginləşdirməmək üçün onun istəyinə müsbət cavab vermədi. Buna görə də, Murad Zülqədər hökmdarı Əlaüddövləyə sığınmaq məcburiyyətində qaldı [122,94; 113,126-127]. Göründüyü kimi, Məmlük sultanı Səfəvilərlə münasibətləri daha da gərginləşdirməkdən çəkiniyi üçün Ağqoyunlu Muradı himayə etməkdən imtina etdi.

Səfəvi hökmdarı baba yurdu hesab etdiyi Şərqi Anadolu ərazisini – Diyarbəkri yaratmış olduğu Qızılbaş dövlətinə birləşdirmək məqsədi ilə 1507-ci ildə Zülqədər üzərinə yürüşə başladı. Onu bu yürüşə vadar edən səbəblər arasında Əlaüddövlə Zülqədər Ağqoyunlu Murada sığınacaq verməsi, qızını onunla evləndirməsi və Bağdada yürüş etməsi idi [329,27-28; 375,91]. Bu zaman II Bəyazid şahzadə Qorqudun rəhbərliyi altında elçi heyətini Məmlük sarayına göndərərək sultana I Şah İsmayıl qarşı birlikdə hərəkət etməyi təklif etdi. Bu təklif Şimali Hələbdə Səfəvi basqınının qarşısını almağı düşünən Sultan Qansu Quri tərəfindən müsbət qarşılandı. Bundan bir neçə ay sonra Osmanlı elçiləri yenidən Qahirəyə gələrək I Şah İsmayıl qarşı ittifaq yaratmaq üçün danışıqları davam etdirdilər [227,67; 84,5].

I Şah İsmayıl Əlaüddövlə üzərinə yürüş ərafəsində Zəkəriyyə adlı elçisini Qahirəyə göndərdi. 1507-ci ilin dekabrında Qahirəyə gələn Səfəvi elçisi Məmlük sultanına Səfəvi hökmdarının başlıca məqsədinin Əlaüddövlə bəyi cəzalandırmaq olduğunu bildirərək Məmlüklərə heç bir zərər vurulmayacağını çatdırdı [167,86; 200,85-86; 113,127]. A.Allouş Məmlük tarixçisi İbn İyasın və Venesiya səyyahı Marino Sanidonun verdiyi məlumatlara əsaslanaraq yazır ki, 1507-ci ilin dekabrında Qahirəyə gələn Səfəvi elçisi Sultan Qansu Quriyə Məmlüklərin nəzarətində olan Ramazanoğullarına aid Adana və Tarsus əraziləri ilə bağlı Səfəvi şahının tələbini də çatdırdı. Elçi, həmçinin Hələb, Şam və Suriyanın tamamilə ələ keçiriləcəyi ilə bağlı fikirlər səsləndirdi [122,100; 113,127]. Göründüyü kimi, I Şah İsmayıl Zülqədər üzərinə yürüş zamanı Məmlük sultanının Əlaüddövləyə yardım göstərəcəyindən ehtiyat etdiyi üçün bu tələblərlə onu çəkəndirmək istəmişdir [84,6].

1507-ci ilin iyul-avqust aylarında I Şah İsmayıl Əlaüddövlə Zülqədər və Ağqoyunlu Muradın birləşmiş qüvvələrini məğlub edərək Əlbistanı ələ keçirdi. Əlaüddövlə bəy Durna dağına sığınaraq Məmlük sultanından və Osmanlı hökmdarından yardım istəmək məcburiyyətində qaldı. Səfəvi ordusu hərbi əməliyyatı başa çatdıraraq Məmlük torpaqlarından keçərək geri dönməyə imkan verən Sultan Qansu Quri Suriyaya ordu göndərsə də, onlar maneəsiz hərəkət edən Qızılbaş ordusu ilə qarşılaşmaqdan çəkildilər [122,100].

Beləliklə, 1507-1508-ci illərdə Səfəvilərin Şərqi Anadoludakı keçmiş Ağqoyunlu ərazilərində möhkəmlənmələri və Diyarbəkri qızılbaş valisi Məhəmməd xan Ustaclının uğurlu fəaliyyəti Anadoluda xüsusi maraqları olan Məmlük əyanları arasında ciddi narahatlıq doğurdu və Məmlük sa-

rayında Qansu Qurinin iştirakı ilə müzakirələrin başlamasına səbəb oldu [50,268].

Suriyada qızılbaş təsirinin güclənməsindən narazı qalan və Osmanlı imperiyası ilə yaxınlıq edən Misir sultanı, Osmanlı kəşfiyyatının təkidi ilə, Səfəvi dövləti ilə Qərb ölkələri arasında vasitəçilik etdikləri üçün Venesiyanın Dəməşqdəki və Qahirədəki konsulları Pyetro Zeno və Toma Kontarinini zindana atdırdı. Yalnız Venesiya hökuməti Pyetro Zeno ilə Səfəvi elçiləri arasındakı danışıqların şəxsi xarakter daşması barədə rəsmi izahat verdikdən sonra Venesiya konsulları azad edildi. Lakin Misir sultanı Səfəvilərin Suriya vasitəsilə Qərb ölkələri ilə əlaqə saxlamasına mane olmaq üçün nəzarəti daha da gücləndirdi [41,193; 122,101].

Belə ki, I Şah İsmayıl yaxınlaşmaqda olan Səfəvi-Osmanlı müharibəsi zamanı Avropa dövlətlərini qərbdən Osmanlı imperiyasına qarşı qaldırmaq üçün öz elçilərini ardıcıl olaraq Venesiyaya göndərirdi. 1510-cu ildə o, Təbrizdən Hələbə qayıdan bir dəstə italyan tacirinə qoşaraq Venesiyaya əslən kiprli olan Nikolo Soror adlı bir nəfər elçi yola saldı. Lakin Suriya ərazisinə daxil olan kimi həmin elçi I Şah İsmayılın məktubu ilə birlikdə ələ keçirildi və Hələb hakiminin sərəncamına göndərildi [41, 195; 122,128]. Misir sultanının hökmü ilə Səfəvi elçisi zindana salındı. Hadisələrin sonrakı gedişindən aydın olur ki, Venesiyanın Dəməşqdəki konsulu Pyetro Zeno bu hadisə ilə əlaqədar olaraq üç dəfə Misir sultanının qəbuluna getmiş, lakin I Şah İsmayılın elçisini azad etdirə bilməmişdi [41,197]. 1510-cu ilin avqustunda Birəcik naibindən Məmlük sultanına göndərilən xəbərdə I Şah İsmayılın bir qrup adamının ələ keçirildiyi və onların əlində I Şah İsmayılın Avropa krallarına yazmış olduğu məktubun olması qeyd edilirdi. Bu məktubda Səfəvi şahının Avropa krallarının dənizdən, özünün də qurudan Məmlük dövlətinə qarşı yürüş etməsi təklif edilirdi. Bu hadisələr Məmlük dövlətinin Osmanlı imperiyası ilə yaxınlaşmasına səbəb oldu. Məmlük dövləti casusları vasitəsilə əldə etdiyi məlumatlara əsaslanaraq Osmanlı sultanının Səfəvilərə qarşı ittifaq təklifini qəbul etdi. Bir müddət sonra İstanbula gələn Məmlük elçisi Osmanlı sultanından Səfəvilərə qarşı yardım istədi [227,67; 84,7].

A.Allouş Məmlük mənbələrinin verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, Sultan Qansu Quri Səfəvi elçiləri ilə yanaşı İsgəndəriyyə və Şamda olan Venesiya elçilərini də həbs etdirdi. Venesiya hökuməti yaranmış ziddiyyətləri həll etmək üçün elçisi Domeniko Treviziani Məmlük sarayına göndərdi [122,101 qeyd 81].

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi-Məmlük münasibətlərinin pisləşməsi Osmanlı imperiyası ilə siyasi münasibətləri gərgin olan Venesiya hökumətini təmin etmirdi. Çünki Osmanlı imperiyasını Səfəvilərin əli ilə zəiflətməyə çalışan Venesiya, Səfəvi-Məmlük əlaqələrinin gərginləşməsindən

ciddi narahat idi. Venesiya respublikası Misirlə münasibətlərini sahmında saxlamaq siyasəti yeridirdi. Səfəvi-Məmlük münasibətləri kəskinləşdiyi bir zamanda Venesiya hökuməti özünün 1511-ci il dekabrın 22-də Qahirəyə yola saldığı elçisi Domeniko Treviziana tapşırırdı ki, Misir sultanını «*sakitləşdirmək üçün bütün vasitələrdən və imkanlardan istifadə etsin*». O, Misir sultanını əmin etməli idi ki, Səfəvi elçilərinin Venesiyada danışıqlar aparması «*kiminsə əleyhinə qəsd hazırlamaq*» məqsədi daşımır, bu, ancaq hökumətimizə xoş duyğular nümayiş etdirən bir hökmdarın, yəni I Şah İsmayılın ehtiyacları və uğurları barədə məlumat almaq üçün lazım idi. Biz həmin elçilər vasitəsilə I Şah İsmayılın ancaq «*şifahi şəkildə, ümumi sözlərlə*» cavab vermişik. Bütün ölkələrlə münasibətlər saxlayarkən bizim hökumətimizin qaydası belədir [41,196].

I Şah İsmayılın Məmlük ərazilərindən istifadə etməklə Aralıq dənizinə çıxış əldə etmək istəyi Məmlük sarayında ciddi narazılıq yaratdığı üçün Səfəvi elçiləri həbs edilmişdi. Bu dövrdə Səfəvi dövləti ilə Məmlük dövləti arasında mövcud olan siyasi gərginliyi tərəflər arasındakı çəkişmələr daha da dərinləşdirdi. 1510-cu ilin yazında I Şah İsmayılın Bağdad üzərinə yürüş etməsindən istifadə edən Əlaüddövlə bəy oğlanları Şahrux və Əhmədin başçılığı altında 14 minlik qüvvəni Diyarbəkər üzərinə göndərdi. Mardin yaxınlığında Zülqədərliyə qarşılayan Məhəmməd xan Ustaclı mühüm qələbə qazanaraq Şahrux və Əhmədi qırx nəfər silahdaşı ilə əsir alaraq edam etdirdi. Səfəvi ordusu Məmlük torpaqlarına daxil olaraq Malatyaya kimi irəlilədi. Bu, Məmlüklərlə Səfəvilər arasında ciddi qarşıdurmaya səbəb oldu. Əlaüddövlə bəy Səfəvi qüvvələrini bölgədən çıxarmağa nail oldu. I Şah İsmayıl sərhəddəki toqquşmanın şəxsi iradəsindən asılı olmayaraq baş verdiyinə üzüldüyünü Misir sultanına çatdırdı [375,95; 113,129].

Səfəvi hökmdarının çevik diplomatiyası bir müddət sonra Məmlük sultanı Qansu Quri və Əlaüddövlə ilə münasibətlərin normal hala salınmasına şərait yaratdı. 1511-ci ildə Əlaüddövlə Zülqədərliyə I Şah İsmayıl tərəfindən hədiyyə göndərilən çadırı Qahirəyə göndərməsi Səfəvilərlə Zülqədərliyə arasında artıq dostluq əlaqələrinin yarandığını göstərir [375,95].

Lakin, 1511-ci ilin aprelində Məmlüklərlə Səfəvilər arasında növbəti sərhəd toqquşmasının baş verməsi iki dövlət arasında siyasi gərginliyin hələ də tam həll edilmədiyi bir daha üzə çıxardı. Qansu Qurinin həbəş qulamları korpusunun hər biri «bədheybət divə bənzəyən», «dağ kimi atlara süvar olmuş» 300 nəfər xüsusi hazırlıqlı döyüşçüsü Sədan Həbəşinin komandanlığı ilə sərhədi pozub, kəşfiyyat aparmaq və Səfəvi qoşunlarının döyüş qabiliyyətini yoxlamaq məqsədi ilə Diyarbəkər bəylərbəyliyiənin ərazisinə daxil oldu. Lakin o, ov etməklə məşğul olan Dəli Duraq ləqəbli qızılbaş sərkərdəsi Murad bəy Ustaclının 100 nəfərlik dəstəsi tərəfindən darmadağın edildi

[50,268; 113,129].

1511-ci il iyunun 15-də I Şah İsmayılın Həmzə Xəlifə adlı elçisi Qahirəyə gəldi və şahın məktubu ilə yanaşı içərisində Quran, səccadə və müxtəlif hədiyyələr olan bir sandığı sultana təqdim etdi. Elçi Məmlük hökmdarına şahın Məhəmməd xan Şeybani üzərində qələbə qazanması barədə də məlumat verdi və şahın məktubunu on təqdim etdi [227,68]. Səfəvi şahı məktubunda yazırdı: «... *Sevgi və salamları yetirdikdən sonra, dərəcə qədər geniş olan könlünüzün doğru yolla gedənlərin uğurlarından sevinəcəyini yəqin bildiyimizdən, məlum edirəm ki, zəfər ünvanlı bu dövrandə ilahinin sonsuz lütfələri sayəsində çoxlu qələbələrə nail olmuşuq... Səmimiyyət və sədaqət tələb edir ki, bu böyük lütf və mərhəmətdən dostları da xəbərdar edib onları şadlandırasan... Bu uğurun təfəsilatı budur ki, ... Şeybək Məvəraün-nəhr və bütün Xorasan ərazilərini ələ keçirmişdi, təkəbbür və lovğalıq onun beynini dumanlandırmış, düzgünlük yolundan çıxıb tanrının qoruduğu məmləkətimizə hücum çəkmişdi, hər yanda qətl və qarətlə məşğul olur, zülm və sitəm qapılarını digər şəhərlərin və insanların da üzünə açırdı... İlahi qanunları qorumaq, xilafət və padşahlıq qanunlarına əməl etmək zərurəti belə tələb etdi ki, qalibiyyətli və müzəffər əsgərlərimiz o zalımı məhv etmək niyyəti ilə Xorasan tərəfə yollansınlar... Bu zaman qeybin hökmü ilə qələbə küləyi əsməyə başladı. Zalım Şeybək xan, onun saysız-hesabsız əmirləri və köməkçiləri qılınca yem olub, oxa, nizəyə tuş gəldilər. Bütün İran və Turan mülkü bizim qüdrətli əlimizlə o azgün güruhun vücudundan təmizləndi... Bu böyük qələbə Tanrının köməyi ilə, eləcə də sadıq dostların yardımı ilə baş verdiyi üçün, ümid edirəm ki, digər dostluq sahələrində də qapıları açacaq və məhəbbət baxçasını səmimiyyəti rəsm edən yazıların suları ilə suvaracaqsınız. Bu şad xəbər çatdırılmaq üçün böyük xəlifələrin iftixarı Həmzə Xəlifə göndərilir» [Bax: 109,273-275; 84,8]. I Şah İsmayılın Məmlük sultanına göndərdiyi məktubdan görünür ki, Səfəvi hökmdarı Məmlüklərlə dostluq münasibətlərini daha da möhkəmləndirməyə xüsusi diqqət yetirmişdi. Məmlük sultanı qızılbaşlarla sərhəd toqquşmasında məğlub olaraq geri qayıtmış həbəşlərdən şahın alicənablığı haqqında məlumat aldıqdan dərhal sonra «Şeyxoğlunun yanına dostluq izharı və bu hərəkətlərin üzrünün istənməsi üçün gözəl nitq qabiliyyətinə malik seçkin bir adamın göndərilməsini» qərara almış və elçi ilə bərabər I Şah İsmayıl üçün «Misir, Məğrib, Rum, Firəng və Zəngibar töhfələri» yollamışdı [50,268-269; 113,129]. Xacə Zeynalabidin Əli Əbdü bəy «Təkmilətül-əxbar» əsərində yazır ki, Qansu Qurinin elçisi 917/1511-1512-ci ilin qışında şah Qumda olarkən onun hüzuruna gəldi. Məmlük elçisi öz sultanı adından şahı Xorasanın fəthi münasibətilə təbrik etməklə yanaşı, sərhəd münaqişəsinə görə də üzrxahlıq etdi [50,269; 113,130].*

Bu dövrdə qərbdə Osmanlılar, şərqdə Şeybanilərlə münaqişə vəziyyə-

tində olan Səfəvi dövləti üçün Məmlüklərlə toqquşmaq sərfəli deyildi və I Şah İsmayılın Məmlük əsirlərini azad etməsi, Qansu Quriyə mülayim tonda məktub yazması da sərhəd münaqişələri ilə gərginləşə biləcək münasibətləri yumşaltmaq məqsədi güdüdü [50,269; 113,130].

Qeyd etmək lazımdır ki, Məmlük sultanı Qansu Qurinin Mərv döyüşündəki qələbə münasibəti ilə I Şah İsmayılı təbrik etməsi getdikcə siyasi cəhətdən güclənməkdə olan Səfəvi dövləti ilə münasibətləri gərginləşdirməkdən çəkdiyini göstərir. I Şah İsmayılın Mərv döyüşündəki qələbə-sindən sonra Səfəvilər siyasi üstünlüyə sahib olduqları üçün Səfəvi hökmdarı iki rəqib sünni dövlətinə üstünlüyünü göstərmək üçün Özbək hökmdarının başının dərisinə saman təpdirərək II Bəyazidə, digər Özbək əmirlərinin başlarını da Məmlük sarayına göndərmişdi [122,103; 113,130; 84,8].

Şübhəsiz ki, sərhəd bölgələrində baş verən məhəlli toqquşmalar iki dövlət arasında siyasi gərginliyin artmasına gətirib çıxarırdı. 1512-ci ilin aprelində Hələb naibinin Səfəvi ön dəstələrinin Birəcik ətrafında yerli hakimin qüvvələri ilə qarşılaşması haqda xəbəri Məmlük sultanını ciddi narahat etdi [194,68; 84,9]. Bu, öz növbəsində Səfəvi dövlətinə qarşı mübarizədə Məmlük sultanının yardımını almağa çalışan Osmanlı sultanının diplomatik fəaliyyəti daha da gücləndirməsinə hərtərəfli şərait yaratdı. Hind okeanında Portuqaliya ilə Misir arasında gedən hərbi əməliyyatlar zamanı 1509-cu il fevralın 3-də Diu döyüşündə Məmlük donanması məhv edildiyi üçün Osmanlı dövləti Misir sultanına hərbi dəniz donanmasını bərpa etməkdə yaxından köməklik göstərdi. 1511-ci ildə Misirə çoxlu hərbi ləvazimat, həmçinin odlu silahlar və barıt göndərildi [427,26; 41,200]. Buna görə də, Osmanlı imperiyası ilə Məmlük dövləti arasında siyasi əlaqələr xeyli möhkəmləndi.

C.Kanat Məmlük tarixçisi İbn İyasin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq yazır ki, 1512-ci il iyunun 27-də iki il öncə Səfəvi sarayına göndərilən Sultan Qansu Qurinin elçisi Teymur bəy əl-Hindi Qahirəyə qayıtdı. O, səfəri zamanı silahdaşlarını və atlarını itirdiyi üçün çox çətinliklərlə üzləşmişdi. Teymur bəyin verdiyi məlumatlara görə, I Şah İsmayıl ona çox da etibar etmədiyi üçün yalnız bir dəfə hüzuruna qəbul etmiş, hətta sultana yazılan məktubunu da ona verməyərək öz elçisi ilə göndərmişdi. Məmlük sultanı iyunun 29-da I Şah İsmayılın elçisini qəbul etdi. Səfəvi elçisi qiymətli hədiyyələri və şahın məktubunu sultana təqdim etdi. İyulun 22-də Səfəvi elçisini təkrar qəbul edən Sultan Qansu Quri onlara hədiyyələr bağışladı və cavab məktubunu verdi [227,68; 84,9]. Məmlük sultanı Səfəvi şahına məktubunda elçisinə xoş davranmadığı və məktubunda kinayəli ifadələr işlətdiyi üçün ona daha sərt üslubda cavab yazdı [227,68]. Beləliklə, I Şah İsmayılın Osmanlı dövlətinə qarşı Məmlük sultanından yardım almaq cəhdi uğursuz oldu. Çünki bu zaman Osmanlı imperiyası ilə yaxşı münasibətlərə malik

olan Məmlük sultanı bu əlaqələri pozmaq niyyətində deyildi. Buna görə də, Osmanlılara qarşı mübarizədə Səfəvi dövlətinə köməklik göstərməkdən imtina etdi [41,200; 113,130].

I Şah İsmayıl Qahirəyə göndərdiyi elçisi vasitəsilə Sultan Qansu Quriyə Osmanlılara qarşı başlanacaq savaşda iştirak etməyi təklif etmişdi. Ancaq o, xalqın etirazından çəkiniyi üçün Osmanlılara qarşı mübarizə apararı Səfəvilərlə birlikdə olmaqdan imtina etdi. Lakin Məmlük sultanı rəsmən Səfəvilərə yardım göstərməkdən imtina etsə də, Əlaüddövlə vasitəsilə əl altından Səfəvilərin xeyrinə müəyyən addımlar atdı [227,69].

Səfəvi elçilərinin Qahirədən geri dönməsindən bir il sonra Hələb naininin I Şah İsmayılın qüvvələrinin özbəklərlə döyüşdə məğlub olması barədə verdiyi məlumat Məmlük sultanını sevindirmişdi [227,69]. Göründüyü kimi, Çaldıran döyüşü ərafəsində I Şah İsmayılın məğlubiyəti Məmlük sultanını məmnun etmişdi. S.Tansel yazır ki, Osmanlılar ilə Səfəvilər qarşı-qarşıya gəlmədən öncə, Səfəvilər ilə Məmlüklər arasında aparılan danışıqlar, göndərilən elçilər heç nə əldə edə bilmədi, iki dövlət arasındakı əlaqələrdə soyuqluq davam etdi [333,113; 84,9].

Çaldıran döyüşünə kimi Səfəvi və Məmlük dövlətləri arasındakı siyasi əlaqələr kifayət qədər gərgin keçsə də, ciddi qarşıdurmaya gətirib çıxarmadı. Çünki tərəflər bölgədə mövcud olan Osmanlı təhlükəsini nəzərə alaraq açıq düşmənçilikdən çəkindilər. Xüsusən də, Məmlüklərin Səfəvi-Osmanlı rəqabətində bitərəf qalması və balanslaşdırılmış siyasət yeritməsi Səfəvi-Məmlük qarşıdurmasını arxa plana keçirdi [113,130-131; 84,9-10].

1512-ci ildə Sultan Səlimin Osmanlı taxtını ələ keçirməsi ilə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin gedişində Osmanlı imperiyasının xeyrinə kəskin dönüş yarandı. Sultan Səlim Səfəvilərə qarşı yürüşə qərar verərək 1514-cü il mayın 18-də öz elçisini Qahirəyə göndərdi. Osmanlı sultanı Qansu Quriyə göndərdiyi məktubunda I Şah İsmayıl qarşı yürüşə gedəcəyini xəbər verməklə, Səfəvilərə qarşı birlikdə hərəkət etmək üçün ona ittifaq yaratmağı təklif etdi. Məmlük sultanı bu təklifə münasibət bildirmək məcburiyyətində qaldı. Həmin il iyunun 9-da Osmanlı sarayına daha əvvəl göndərilən elçi Əmir Akbay ət-Tavil geri döndü və lazımi məlumatlar verdikdən iki gün sonra Sultan Qansu Quri əmirləri məşvərət məclisinə topladı. Axşama kimi davam edən müzakirələrdə Sultan Səlimlə I Şah İsmayıl arasındakı müharibədə iştirak edib-etməmək və ordu göndərilməsi məsələsi ətrafında mübahisələr davam etdi. Məmlük sultanı ilə əmirlər veriləcək qərarın dövlətin gələcəyi üçün nə qədər önəmli olduğunun fərqi idi. Buna görə də, qərara alındı ki, Məmlük ordusu Hələbə göndərilsin və Osmanlılarla Səfəvilər arasında baş verən müharibənin başa çatmasını gözləsin. Məmlük ordusu bu müharibəyə qatılmayaraq onlardan hər hansı birinin müdaxiləsi baş vermə-

diyi təqdirdə bitərəf qalsın [227,69; 84,10].

Beləliklə, Sultan Səlimin Məmlük sultanını Səfəvilərə qarşı ittifaqa cəlb etmək planı baş tutmadı. 1514-cü ildə – Çaldıran yürüşü ərəfəsində Qahirəyə göndərilmiş Osmanlı elçisinə rədd cavabı verildi. Məmlük sultanı Səfəvilərin də müvafiq təklifinə eyni cavabı verdi. Özlərini həm də «İslam sultanı», «bütün müsəlmanların sultanı» hesab edən Misir sultanları İslam dünyasında birinciliyi saxlamaq üçün həm Osmanlı, həm də Səfəvi dövlətinin qüvvətlənməsini istəmirdilər. Buna görə də Məmlük sultanı Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində müşahidəçi mövqeyi tutdu: iki qüvvətli rəqibin bir-birini zəiflətməsi Misir sultanlığının xeyrinə idi [41,203; 84,10].

Osmanlı elçisinin geriyyə dönməsindən sonra, 1514-cü il iyulun 6-da Sultan Qansu Quri tərəfindən Osmanlılarla Səfəvilər arasında baş verəcək hadisələri müşayiət etmək və bölgəyə nəzarət etmək üçün Məmlük ordusu Hələbə göndərildi [227, 70].

Sultan Səlim Səfəvilərə qarşı yürüşə gedən zaman casusları vasitəsi ilə Məmlük sultanı Qansu Qurinin I Şah İsmayılın yardım etmək üçün ordusunu Hələbə göndərdiyini öyrəndiyi üçün sünni məzhəbində olan Məmlük hökmdarını ittifaqa dəvət etdi və onun bu yürüşdə iştirak etməyəcəyini bildiyi halda, onların bitərəf qalmasını təmin etməklə yanaşı, Osmanlılara qarşı etimadsızlıqları vardısa onu aradan qaldırmaq istədi [360,279]. C.Kanat Məmlük tarixçisi İbn İyasin verdiyi məlumatla əsaslanaraq yazır ki, 1514-cü il iyulun 20-də Sultan Səlim tərəfindən Məmlük sarayına yeni elçi göndərildi. Onun sultana apardığı qiymətli hədiyyələri 25 hambal daşıyırdı. Məmlük sultanı Osmanlı elçisini mehriban qarşıladı, hətta avqustun 27-də təşkil olunan hərbi oyunlarda onun iştirak etməsinə icazə verilərək Qansu Qurinin yanında oturduldu. Sultan Səlimin hüzuruna göndərilən elçi Aynal Bay geri dönənə kimi Osmanlı elçisi Qahirədə saxlanıldı [227,70; 84,10-11].

Sultan Səlim qardaşı Əhmədinin iki oğluna sığınacaq verdiyi üçün Sultan Qansu Quri ilə münasibətlərin yaxşı olmadığını nəzərə alaraq, Səfəvilərə qarşı yürüş ərəfəsində Məmlük sarayına elçi göndərərək sultanın bitərəf qalmasını təmin etdi. Osmanlı elçisi I Şah İsmayılın qarşı Osmanlı dövləti ilə Məmlüklər arasında ittifaq yaradılmasını təklif etməklə yanaşı, Sultan Səlimin Səfəvilərə qarşı yürüşə başladığını da xəbər verdi. Osmanlı elçisinin mühüm vəzifəsi Səfəvilərə qarşı mübarizədə Məmlük sultanını ittifaqa dəvət etməkdən savayı, Səfəvilərə yardım etməmələri üçün Məmlükləri üstü örtülü olsa da təhdid etmək idi [122,126-127].

Şübhəsiz ki, bu zaman I Şah İsmayıl xüsusi casusları vasitəsilə Məmlük sarayında baş verən hadisələri diqqətlə izləyirdi. C.Kanat İbn İyasin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq yazır ki, 1514-cü ilin yayında yeni bir Osmanlı elçisi Məmlük sarayına gəldi. O, Salihyyədə olan zaman boxçasını itirdiyi

üçün sultanın əmri ilə ona yeni bir boxça verildi və Qansu Qurinin hüzuruna çıxarıldı. O, daha öncə gəlmiş Osmanlı elçisinin yanına göndərilən zaman onun Osmanlı elçisi olmadığı, Qahirədə baş verən hadisələri öyrənmək üçün I Şah İsmayılın göndərdiyi casus olduğu bəlli oldu [227,70; 84,11]. Göründüyü ki, Səfəvi hökmdarı Osmanlı və Məmlük dövlətləri arasında özünə qarşı ittifaq yaradılmasından narahat olduğu üçün casusları vasitəsilə Qahirədə baş verən hadisələri öyrənməyə çalışırdı.

1514-cü il martın 20-də Səfəvilərə qarşı yürüşə başlayan Sultan Səlim Zülqədər hakimi Əlaüddövləyə məktub göndərərək onu I Şah İsmayıl qarşı yürüşdə iştirak etməyə çağırırdı. Ancaq Əlaüddövlə yaşlı olmasını bəhanə edərək bundan imtina etdi [333,38]. Zülqədər hakiminin bu təklifi rədd etməsi təbii idi. Çünki o, tədricən Osmanlılardan uzaqlaşmış və Sultan Səlimin taxta çıxmasını belə təbrik etməmişdi. Uzun müddət ikili siyasət yeridən Əlaüddövlə Məmlük dövləti ilə dostluğunu möhkəmləndirmiş və onun yanında yer almışdı [375,95-96; 227,71]. Sultan Səlimin Əlaüddövlənin qardaşı oğlu Şahsuvar oğlu Əli bəyi himayə etməsi və onu Çirmən sancqbəyi təyin etməsi Zülqədər hakiminin I Şah İsmayıl sız münasibətlər qurmasına təsir göstərdi. Buna görə də, Çaldıran döyüşü ərəfəsində Osmanlılardan üz çevirən Əlaüddövlə bəy Sultan Qansu Quridən aldığı təlimat əsasında Osmanlı ordusuna ərzaq və heyvan yemi satmağı qadağan edərək Sultan Səlimi çətin vəziyyətdə qoydu. Həmçinin Məmlük qüvvələri də Osmanlıların ərzaq daşıyan dəvə karvanına basqınlar etdilər [333,112-113; 375,96; 227,71].

Görünür Sultan Səlim Məmlük sultanının bitərəf qalmasından tam əmin olmadığı üçün Sivasda olarkən ordudan 40 min nəfərlik qüvvəni İsgəndər paşanın rəhbərliyi altında ayırmış və arxadan vurulacaq zərbəni dəf etmək üçün Sivas ətrafında saxladı. Osmanlı sultanının belə bir ehtiyat qüvvəni bu bölgədə saxlamasının səbəblərindən biri Məmlük ordusunun arxadan zərbə vurmaq təhlükəsi idisə, digər səbəb də Osmanlı-Səfəvi müharibəsi zamanı Anadoluda baş verə biləcək üsyanın qarşısını almaq idi [375, 96; 227,72; 84,11-12]. Ancaq bu ehtimallardan heç biri öz təsdiqini tapmadı. 1514-cü il avqustun 23-də Çaldıran döyüşündə odlu silahlardan istifadə edən Sultan Səlim I Şah İsmayıl ağır məğlubiyyətə uğratdı. I Şah İsmayılın Sultan Səlimlə siyasi münasibətləri nizama salmaq üçün göstərdiyi bütün cəhdlər özünü doğrultmadı. Osmanlı imperiyasının bölgədə siyasi mövqeyini daha da gücləndirməsi Məmlük dövləti üçün ciddi təhlükə demək idi. Buna görə də, Məmlük sultanı Osmanlı təhlükəsinə qarşı Səfəvi imperiyası ilə yaxınlaşmağa meyl göstərdi [113,131].

Məmlük sultanı bitərəf qalsa da, əl altından müdafiə etdiyi Səfəvilərin məğlub olmasına inanmaq istəmədi. Buna görə də, Çaldıran döyüşü ilə bağlı

əldə olunan xəbərlərə etinasız yanaşdı. Oktyabrın 29-da Sultan Səlimin elçisi Qahirəyə gələrək əldə olunan qələbə ilə bağlı sultanın məktubunu və fəthnaməsini Qansu Quriyə təqdim etdi. Hadisələrin şahidi İbn İyas yazır: «*bu zaman Məmlük sultanı Sultan Səlimin əldə etdiyi qələbə münasibəti ilə qalada nağara çaldırmadı və Qahirənin bəzədilməsi ilə bağlı əmr vermədi, bunun səbəbi anlaşılmadı*» [227,73]. Görünür, Osmanlı və Səfəvi dövlətləri Məmlük dövləti üçün ciddi təhlükə yaratdığı üçün Məmlüklər hər iki dövlət arasında baş verən müharibədə onların ciddi itki verərək zəifləyəcəklərinə ümid bəsləyirdi. Onlar düşünürdülər ki, özləri üçün təhlükə yaradan bu dövlətlərdən qalib gələn tərəf onlar üçün heç bir təhlükə yaratmayacaq. Ancaq hadisələr onların düşündüyü kimi inkişaf etmədi. Osmanlı dövləti Səfəviləri məğlub edərək daha da güclənmiş oldu [333,113-114; 227,73]. Buna görə də, Sultan Səlimin I Şah İsmayla qalib gəlməsi xəbərini alan Məmlük sultanı və əmirlər sıranın onlara gələcəyini duyduqları üçün çox narahat oldular və buna görə də nağara çaldırmadılar və ziyafətlər keçirtmədilər.

I Şah İsmayılın Çaldıran məğlubiyyətindən sonra Osmanlı sultanı ilə siyasi münasibətləri nizama salmaq üçün göstərdiyi təşəbbüslər uğursuz oldu. Buna görə də, Osmanlı təhlükəsinin hələ də davam etdiyini nəzərə alan Səfəvi şahı Məmlük sultanı ilə danışıqları canlandırmağa təşəbbüs göstərdi. Şübhəsiz ki, Osmanlı təhlükəsini yaxından hiss edən Məmlük sultanı da Səfəvilərlə danışıqlara ciddi əhəmiyyət verirdi [84,12].

G.M.Anciolellonun verdiyi məlumatlara görə, 1514-cü ilin oktyabrında I Şah İsmayıl Əlaüddövləyə və Qahirəyə elçi göndərməyə qərar verdi. Misir sultanına göndərilən elçilər dekabr ayında Qahirəyə çatdılar və gəlişlərinin əsas məqsədini sultana bildirdilər. Sultan Qansu Quri Səfəvi şahına yardım etməyə, onunla birlikdə Osmanlı sultanına qarşı ittifaq yaradaraq qoşun göndərməyə hazır olduğunu bildirdi. Buna baxmayaraq, Səfəvi elçisi şahın mühüm tələbini – əgər o, Osmanlı sultanının göndərdiyi elçiləri gizli və ya açıq şəkildə qəbul edərsə, bağlanmış barışıqın pozulacağını çatdırdı. Beləliklə, Səfəvi şahı ilə Məmlük sultanı arasında Osmanlı təhlükəsinə qarşı ittifaq yarandı [200,103; 113,131; 84,12]. G.M.Anciolellonun verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, I Şah İsmayıl Əlaüddövlə bəylə və gürcülərlə də Sultan Səlimə qarşı mübarizə aparmaq üçün müəyyən razılıq əldə etmişdi [200,103; 113,131].

Məmlük sultanını Səfəvi dövləti ilə sıx münasibətlər yaratmağa vadar edən başlıca amil Sultan Səlimin Çaldıran döyüşündən sonra Sinan paşanın rəhbərliyi altında Zülqədər üzərinə qırx minlik qüvvə göndərməsi, Əlaüddövlə bəyin məğlub olması və dörd oğlu və tanınmış əmirləri ilə birlikdə ələ keçirilərək öldürülməsi və başlarının Qansu Quriyə göndərilməsi idi. Venesiya mənbələrinin verdiyi məlumatlar bir daha göstərir ki, Səfəvilərlə Məm-

lülklər arasında artmaqda olan Osmanlı təhlükəsinə qarşı hərbi ittifaq yaradılsa da, tezliklə Qansu Qurinin müttəfiqlik şərtlərinə etinasızlığı ucbatından bu koalisiya pozuldu [50,269; 84,12].

Çaldıran vuruşması Səfəvi-Osmanlı müharibəsi zamanı «gözləmə» mövqeyi tutmuş Misir sultanlığının da taleyini həll etdi. Osmanlı sultanı hələ I Şah İsmayla qarşı yürüşə çıxarkən Misirə hücum üçün hazırlıq görülməsi barədə göstəriş vermişdi. Çaldıran məğlubiyyətindən sonra I Şah İsmayılın Misir sultanı və Zülqədər hakimi Əlaüddövlə ilə ittifaqa girməsindən xəbərdar olan Osmanlı sultanı düşmənlərinə vaxt qazanmaq imkanı verməmək üçün bu işi daha da sürətləndirdi [41,205].

1515-ci ilin fevralında Osmanlı ordusu Məmlük sultanının himayəsində olan Zülqədəröğulları dövlətinə məxsus əraziləri ələ keçirdi və Şahsuvaroğlu Əli bəyi vali təyin etdi. Osmanlı dövlətinin şimaldan Suriya üçün ciddi təhlükə yaratdığını nəzərə alan Qansu Quri əmirlərin ciddi təhdidi ilə qarşılaşdı. Buna görə də, Məmlük sultanı I Şah İsmaylla bağladığı razılığı pozaraq Sultan Səlimə elçi göndərdi [377,284]. Osmanlı təhlükəsinə aradan qaldırmaq üçün Məmlük sultanı Səfəvilərlə əldə olunmuş razılığı pozaraq Osmanlı sarayı ilə diplomatik əlaqələr yaratmağa çalışdı. O, Sultan Səlimdən bəzi ərazilərin Əlaüddövlənin oğluna verilməsini xahiş etdi. Osmanlı sultanı «qılıncla aldığım yerləri yalnız qılıncla təslim edərim» söyləyərək Məmlük sultanının təklifini rədd etdi [375,99; 113,131-132].

Göründüyü ki, Məmlük sultanı ənənəvi olaraq ikili siyasət yeritməyi davam etdirirdi. Bunu A.Allouşun verdiyi məlumatlar təsdiq edir. O, Məmlük tarixçilərinin verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, Məmlük sultanı Osmanlı sarayına göndərdiyi məktubunda «I Şah İsmaylla Sultan Səlim arasında vasitəçi olmaq üçün» ordusu ilə birlikdə Hələbə doğru hərəkət etdiyini bildirdiyi kimi, etibar etdiyi elçilərindən Əcəmi Çanaqçını I Şah İsmayılın yanına göndərərək Osmanlıların Səfəvilər üzərinə yürüşünə mane olmağa çalışacağını bildirdi [360,281; 122,137; 113,132].

Məmlük sultanının Səfəvilərlə diplomatik əlaqələr saxladığından xəbər tutan Sultan Səlim Məmlüklərə qarşı hərbi yürüşə ciddi hazırlıqla bağlı məlumatın hiss edilməməsi üçün bütün vasitələrdən istifadə etməli oldu. Osmanlı sultanı Məmlüklərə qarşı deyil, Səfəvilərə qarşı yeni yürüşə hazırlaşdığı barədə Məmlük sultanına xəbər göndərərək onu Səfəvilərlə ittifaqdan çəkirdi. Osmanlı hökuməti Məmlüklərlə müharibə ərəfəsində Suriya və Misirdəki xəfiyyələri vasitəsilə baş verən hadisələr barədə dolğun məlumat alırdı. Müəyyən vədlərlə ələ alınan Məmlük hökumətinin Hələb bəylərbəyi Xayır bəy əsas məlumatları Osmanlı sarayına çatdırırdı [360, 179-180; 84,13].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Osmanlı sultanı Məmlüklərə

qarşı hazırlaşdığı yürüşlə bağlı məlumatı hiss etdirməməyə çalışaraq, yürüşün Səfəvilərə qarşı olacağı ilə bağlı məlumatlar yaymağa başladı. Osmanlı sultanı 1516-cı ilin fevralında Qansu Quriyə göndərdiyi məktubunda: «... Siz mənim atamsınız, sizdən dua istəyəm. Mən Əlaüddövlənin məmləkətinə ancaq sənin razılığın ilə girdim, o mənə dönük çıxmışdı. Atamla Sultan Kayıtbay arasında fitnə törədən də o idi. Onun öldürülməsi savab iş idi. Onun yerinə təyin olunan Şahsuvaroğlunu xoşunuza gələrsə saxlayın, xoşunuza gəlməzsə dəyişdirin, o sizə aid məsələdir. Sizə kölə gətirən taciri mən qəbul etmədim. Mən Əlaüddövlədən aldığı yeməkləri yenə sizə qaytarıram. Sultan daha nə arzu edərsə onu da həyata keçirsin» deyərək ona xəbərdarlıq etmişdi [360,280-281; 375,101; 84,13].

Bu dövrdə Səfəvi dövləti ilə münasibətləri davam etdirən Məmlük sultanının göndərdiyi elçilər 1516-cı ilin mayında Səfəvi sarayından geri dönmə zaman Osmanlı xəfiyyələri tərəfindən müəyyən edildi və bununla bağlı Osmanlı sarayına lazımı məlumat verildi [122,137; 113,132]. Məmlük sultanının bu hərəkəti Osmanlı sarayında ciddi narahatlıq yaratdı. Osmanlı sultanının Məmlüklərə qarşı hazırlamaqda olduğu yürüşü gizlətməklə bağlı fəaliyyəti gücləndirməsi və danışıqları davam etdirməsi Səfəvi-Məmlük ittifaqının pozulmasına səbəb oldu. Məmlük sultanının həyata keçirdiyi bu yanlış siyasət nəticəsində Məmlük dövləti Osmanlılarla müharibə meydanında müttəfiqsiz qaldı [113,132; 84,14].

Sultan Səlim Səfəvilərə qarşı yürüşə hazırlaşması barədə məlumat yaydığı üçün Sultan Qansu Quri qalib tərəflə müharibənin qaçınılmaz olduğunu bildiyinə görə müharibəyə hazırlaşmağa başladı. 1516-cı il martın 18-də Əbdürrəzaq qüvvə toplamaq üçün Qahirədən hərəkət etdi. Ordusunu Suriyada toplayan Qansu Quri də iyulun 11-də Hələbə gəldi [375,100-101].

1516-cı il iyunun 4-də Məmlüklərə qarşı yürüşdən bir gün əvvəl Sultan Səlim Rumeli qazıoğlu Zeyrekzadə Rükəddin Əfəndini və Qaraca Əhməd paşanı Misir sultanını sakitləşdirmək üçün elçi göndərdi. Osmanlı elçiləri yürüşün Səfəvilərə qarşı ediləcəyini bildirdilər. Elçilər Qansu Quri tərəfindən qəbul edilən zaman sultanın məktubunu ona təqdim etdilər. Sultan Səlim Məmlük sultanını aldatmaq üçün ondan şəkər və halva göndərməsini xahiş etdi. Məmlük hökmdarı Osmanlı sultanına beş ton şəkər və iri qutularda halva göndərdi [360,283; 244,195]. Osmanlı sultanı Qansu Quriyə məktubunda I Şah İsmayıl üzərinə yürüşə gedəcəyini bildirərək, əgər aralarında ata-oğul münasibəti varsa Suriyadan Qahirəyə qayıtsın. Lakin Qansu Quri «məmləkətimdir heç yana getməyəcəyəm» cavabını verdiyi üçün Sultan Səlim «Sənin Hələbdə olmağın mənim orduma və vilayətimə xeyir gətirməz. Sənin düşmənçiliyin göz görə-görə durduğu halda, mən görünməz düşməne qarşı gedib səni arxada qoya bilmərəm» deyib Malatyadan

Hələbə döndü [379,244; 84,14].

Sultan Səlim Məmlüklərin Səfəvilərlə ittifaqını pozmaq üçün Məmlük sultanı ilə yanaşı xəlifəyə və nüfuzlu Məmlük əmirlərinə də ən qiymətli hədiyyələr göndərərək onları ələ aldı. Lakin Məmlük sultanı Zülqədər bəyliyyənin ərazisinin işğal edilməsindən narazı qaldığı üçün Osmanlı elçilərinə ağır sözlər söyləyərək onları həbsə atdırdı [360,283]. Lakin Osmanlı ordusunun Suriyaya yürüşündən xəbər tutan Məmlük sultanı elçiləri azad edərək hədiyyələrlə yola saldı. O, elçisi Moğalbay Dəvədarı xüsusi məktubla Osmanlı sultanının yanına göndərdi. Sultan Səlim elçilərinin həbsə alınmasına qəzəblənərək Məmlük elçisini öncə zəncirə vurdurdu, sonra isə onu azad edərək «Sultanına söylə ki, Mərcəbəkda qarşıma çıxsin» söyləyərək geri qayıtdı [360,284].

Osmanlı imperiyası ilə Məmlük dövləti arasındakı siyasi mübarizə tərəflər arasında müharibə ilə nəticələndi. 1516-cı il avqustun 24-də Hələb yaxınlığında Mərcəbəkda baş verən döyüşdə Məmlük ordusu məğlub oldu, Sultan Qansu Quri öldürüldü. 1517-ci il yanvarın 22-də Qahirə yaxınlığında Ridaniyə döyüşündə Məmlük ordusunu növbəti dəfə məğlub edən Sultan Səlim Qahirəni ələ keçirərək Məmlük dövlətinə son qoydu [360,289-290].

«Aləm aray-i Şah İsmayıl» müəllifinin verdiyi məlumata görə, Osmanlılarla Məmlüklər arasında Suriyada müharibə gedən vaxt I Şah İsmayıl 18 minlik qoşunla Təbrizdən çıxıb, Diyarbəkər ətrafına gəlmiş və orada Osmanlı dəstələri ilə toqquşmalar baş vermişdi [50,289; 84,14]. A.Allouş Venesiya mənbələrinə istinad edərək yazır ki, Suriyada Sultan Səlimlə Qansu Quri arasında savaşı gedərkən I Şah İsmayıl 60 minlik ordu ilə Məmlüklərə kömək etmək üçün Diyarbəkərə doğru hərəkət etmiş, lakin Osmanlı hökmdarının Diyarbəkərlə Suriya arasında keçid yolu olan əl-Birə (Birəcik) adlı yerdə təxminən eyni sayda əsgər yerləşdirməsi üzündən Səfəvi şahı maneəni dəf edib Suriyaya irəliləməyi bacarmamışdı [122,138]. Oruc bəy Bayat yazır ki, bu dövr ərzində I Şah İsmayılın hadisələrə müdaxilə etməyərək müşahidəçi kimi qalması, müttəfiqlərini taleyin hökmünə buraxması, Sultan Səlimin Məmlükləri darmadağın edərək Misiri işğal etməsinə səbəb oldu [433,76].

Məmlük dövlətinə Sultan Səlim tərəfindən son qoyulması Səfəvi-Məmlük münasibətlərinin başa çatmasına səbəb oldu.

Beləliklə, Səfəvi-Məmlük münasibətlərinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi göstərir ki, Türkiyə tarixçilərinin araşdırmalarında iki dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrə xüsusi yer verilməmişdir. Onlar Osmanlı-Səfəvi qarşılıqlı kontekstindən məsələyə yanaşaraq, I Şah İsmayılın xarici siyasətində Məmlük dövlətilə qarşılıqlı əlaqələrə xüsusi diqqət yetirilməsi, ittifaq yaradılmasına təşəbbüs göstərilsə də,

Sultan Səlimin qabaqlayıcı tədbirləri bu əlaqələrin daha da dərinləşməsinə imkan verməmiş, Məmlük sultanının baş verən hadisələrə müdaxilə etməsinə imkan verilməmişdir [84,15].

4.5. Gürcüstan knyazlıqları ilə münasibətlər

XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Səfəvi dövləti arasında mühüm hərbi-strateji mövqe tutan Gürcüstan Kartli, Kaxetiya, İmeretiya və Samtsxe-Saatabaço knyazlığına parçalanmışdı [399a, 268]. Qeyd etmək lazımdır ki, Gürcüstan tarix boyu fərqli feodal siyasi qurumların fəaliyyət göstərdiyi bölgə olmuşdur. Ölkənin təbii-coğrafi mövqeyi buna öz təsirini göstərmişdi. Bölgənin coğrafi mövqeyi kiçik feodal dövlətlərin yaranmasına, onların bütün bölgəni əhatə edən mərkəzləşmiş dövlət yaratmasına mane olmuşdur [179,37]. Osmanlı imperiyası Səfəvilərdən əvvəl Qərbi Gürcüstanda möhkəmlənmişdi. Yaxın Şərqi Osmanlı imperiyası və Səfəvi dövləti kimi iki qüdrətli siyasi qurumunun qarşısında dayana bilməyən gürcü knyazları sultanla şah arasında manevr etməklə öz torpaqlarının bütövlüyünü saxlamağa çalışırdılar [19,101; 38,35-36].

Gürcüstan knyazlıqları qərbdən Osmanlı, şərqdən Səfəvi dövlətinin təzyiqinə məruz qalmış və iki dövlət arasında mübarizə meydanına çevrilmişdir. Sadıq Bilge yazır ki, 1514-cü ildə Çaldıran döyüşündə Sultan Səlim Qızılbaşları ağır məğlubiyyətə uğratdığı üçün Kartli-Kaxeti hakimləri Osmanlı sultanının hakimiyyətini qəbul etdilər [308, 44]. 1514-cü ilin oktyabrında yaradılan Ərzincan əyalətinin tərkibinə Gürcüstanın Meqrel, Gürel, İmeret və Abxaziya bölgələri daxil edildi [308,44]. Buna görə də, I Şah İsmayıl Gürcüstanda öz mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışdı. Venesiya səyyahlarının verdiyi məlumatlara görə, 1514-1515-ci ilin qışında I Şah İsmayılın təşəbbüsü ilə Məmlük dövləti, Zülqədər bəyliyi və Gürcüstan knyazları arasında Osmanlılara qarşı ittifaq yaradıldı [519a,64,122; 495a,201; 90,4]. Lakin bu ittifaq gözlənilən nəticəni vermədi. Çünki tezliklə Osmanlı ordusu ittifaq üzvlərindən zülqədərləri və məmlükləri məğlubiyyətə uğratdı. Bu zaman Ərzincan bəylərbəyi Bıyıklı Mehmed paşanın başçılığı altında Osmanlı ordusunun Gürcüstanı yürüşü baş verdi [112,159; 275,44]. Bəzi gürcü knyazları Osmanlılarla sıx əməkdaşlıq edərək Səfəvilərə düşmən mövqedə olduqlarını nümayiş etdirdilər. Hətta, Kartli knyazı VIII David (1505-1525) Səfəvilər əleyhinə fəaliyyətdə Osmanlı kəşfiyyatçılara kömək göstərdi [241,98-99; 495a, 201]. Həmçinin, İmeretiya, Kartli və Kaxeti hakimlərinin qoşunları Azərbaycanın Qarabağ vilayətiə qarətçi yürüşlər etdilər [536,582; 495a, 201].

Osmanlı-Səfəvi rəqabətinin güclənməsi, I Şah İsmayılı Gürcüstanda öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görməyə vadar etdi. İsgəndər bəy Münşi yazır: «*Şirvan və Şəki vilayəti Gürcüstanı daha yaxın olduğundan oranın valiləri istiqlalə və qüdrətə malik olmadıqları vaxtlarda gürcü kafirləri həmin mülləklərin sərhədlərinə qoşun çəkərək, müsəlmanlara hücum edirdilər. Oranın hakimləri bacardıqları kimi müdafiəyə qalxır və iki tərəf arasında toqquşma və vuruşma baş verirdi. Şahın zavalı təntənəsinin şöhrəti o vilayətdə yüksələn zaman Ləvənd xan Gürcü... padşahın mərhəmət köləsinə pənah gətirib, itaət və tabeçilik göstərdi və xərac verməklə lazımı işləri yerinə yetirdi. Gürcüstan valiləri zümrəsindən Qurquranın oğlu Keyxosrov da kölə kimi özünü şahın yüksək astanasının mülazimləri sırasına daxil edib, həmişə səltənət qapısına xidmət göstərərək, o həzrətin köməyinə güvənirdi. Amma Kartli valisi Luarsab, Başaçıq valisi Baqrat və Dadian valisi müxalifətə keçərək, lazımı itaət göstərmədilər. Onlar ali hökmdara itaət və xidmət edən adı çəkilən Keyxosrovun ölkəsinə basqın edirdilər. Nəçə dəfə müzəffər əsgərlər onlara qarşı göndərilmişdi. Başaçıq və Dadili valiləri lazımı cavab və cəza almışdılar» [57,191; 90,5]. İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Kaxeti və Mesxi hakimləri Səfəvi şahına itaət göstərərək vassal asılılığını qəbul etdiyi halda, Kartli hakimi Luarsab nəinki itaətdən boyun qaçırdı, hətta Səfəvilərin vassal asılılığını qəbul edən Mesxi hakimi üzərinə yürüş etməkdən çəkinmədi.*

Osmanlı dövlətinə tabe olan Samstxe Atabəyi Mirzə Çabukun ölümündən sonra hakimiyyətə keçən oğlu Kvarkvare ilə əmisi Mənuçöhr arasında mübarizə başladı. Osmanlılardan kömək istəyən Mənuçöhr Sultan Səlim tərəfindən 1516-cı il dekabrın 17-də Samstxe hakimi təyin edildi. 1516-1517-ci illərdə taxt-tac uğrunda mübarizə zamanı Mənuçöhr Kvarkvareni məğlub edərək hakimiyyətdə möhkəmləndi [308,45; 90,5].

Qızılbaşların Gürcüstanı yürüşləri üçün formal bəhanə gürcü knyazlarının kömək üçün müraciəti oldu. Mənuçöhr tərəfindən məğlub edilən Mesxi (Samstxe) knyazı IV Kvarkvare (1516-1535) İsmayılın Naxçıvandakı qış düşərgəsinə gəldi və müdafiə olunmasını xahiş etdi [536,582-583; 306, 200-201; 308,45; 19,60; 495a,202]. Həsən bəy Rumlu bu barədə yazır: «*O, Gürcüstan məmləkətinin əhvalını və düşmənlərin [oranı] istila etdiyini bildirdi. [Şahın] günəş kimi parlaq düşüncəsi iltifat şəfəqini Mənuçöhrün əhvalı üzərinə saldı və hökm buyurdu ki, Div sultan Rumlu, Çirkin Həsən Təkəli, Narın bəy Qacar, Qazaq bəy Rumlu və Həsən bəy Çota tam təcili şəkildə yola çıxıb İlahi kömək sayəsində Gürcüstan ərazisini o mənfurun vücudundan pak etməyə səy göstərsinlər. Əmirilər Şuragel yolundan Aqşəhərə yönəldilər, asimandan gələn qəza və gözlənilməz bəla kimi o şəhərin ətrafını mühasirəyə aldılar. Bu halı müşahidə edən Mənuçöhrün içində bir od*

düşdü, ... və aznavurlarla Del kəndinə (Qəryeyi-Del) yönəlib, [oradan] Div sultanın yanına qasidlər göndərərək sülhdən söz açdı. Əmirlər onun elçilərini qətlə yetirdilər və onun üzərinə sürətli yürüş etdilər. Onlar sözügedən kəndin ətrafına çatdıqda, Mənuçöhr fərar edib Ruma getdi. Əmirlər Tümüük qalası ətrafına gəldilər... Qazilər qələbə bayraqlarını dalğalandırdılar, zəfər qılınclarını çəkildilər və dairə kimi düzülüb [qalanı] nöqtə kimi dövrəyə aldılar. On dörd gün bədkirdar gürcülərlə əzəmətli qazilər arasında döyüş oldu. Axırda islam qoşunu qalanın su anbarını deşdi və kafirlər acız qalib Div sultan dərğahına üz tutdular. Mənuçöhrün vəkili olan Erezbar da layiqli peşkəşlər və müvafiq töhfələrlə qaladan çıxdı. Div sultan Gürcüstanın hakimiyyətini Qurquraya (Kvarkvareyə – T. N.) verib geri döndü [98,434-435; 495a,202]. Bu döyüşdə 15 min qızılbaş döyüşçüsü iştirak etmiş və 2 min gürcü əsgəri öldürülmüşdü [536,582-583; 495a,202]. Növbəti il I Şah İsmayıl Naxçıvanda qışlaqda olan zaman xəbər gəldi ki, «Mənuçöhr Gürcü Sultan Səlimin əmirlərindən olan Qızıl Əhməd oğlu ilə birlikdə Rumdan Gürcüstana gəldi ki, ölkəni Gürcüstan valisi Qurquradan alıb ona versin. Gürcüstan valisi Qurqura Qaraca-Ərdəhanda onlarla döyüşüb qalib gəldi və Qızıl Əhməd oğlu bir sıra rumilərlə birgə qətlə yetirildi. Çuxursəəd hakimi Div sultan Davelini qarət edib Çuxursəədə geri qayıtdı» [98,437; 495a,202]. Həsən bəy Rumulun verdiyi məlumatdan aydın olur ki, I Şah İsmayılın göstərişi ilə Div sultan Rumlu növbəti dəfə Gürcüstana yürüş etmiş və IV Kvarkvarenin Manuçöhr üzərində qələbəsini təmin etmişdir. Tərəflər arasında baş verən döyüşdə Qızıl Əhməd oğlu öldürülmüş və Mənuçöhr meşəyə qaçaraq xilas olmuşdur. [308,45; 19,60]. Həsən bəy Rumulun verdiyi məlumata görə, Div sultan Rumulun Gürcüstana üçüncü yürüşü 1518-ci ildə baş vermişdi. [308,45]. Həsən bəy Rumulun təsdiq etdiyi kimi, həmin ildə IV Kvarkvare dərğaha gələrək itaətini bildirdi və şah Div sultan Rumlu onu onunla birlikdə Gürcüstana göndərdi. Div sultan Rumlu Lori və Surem qalalarını alaraq gürcü hakiminin ixtiyarına verdi [98,438; 306, 208; 308,45; 495a,202]. Surem qalası Kartlinin qərbində yerləşirdi [241, 528; 495a,202]. Bu bir daha göstərir ki, 1518-ci ildə Səfəvi ordusu Samsxdə, eyni zamanda Kartlidə də hərbi əməliyyatlar həyata keçirmişdi. Səfəvi dövrü mənbələrindən birində Div sultan Rumulun Gürcüstana bu yürüşü barədə ətraflı məlumat verilmişdir. Həmin məlumata görə, Tiflis yaxınlığında Qızılbaş ordusu ilə tərkibində 20 min süvari və 17 min piyada olan gürcü qoşunu arasında döyüş baş vermişdi. Gürcülər ciddi müqavimət göstərsə də, məğlub olmuş və 7 min qüvvə itirmişdilər. Div sultan Rumlu Tiflisi ələ keçirərək bir ay orada qalmışdı [536,584-585; 495a,202].

O.Ə.Əfəndiyev Budaq Qəzvininin verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, 1519-cu ildə I Şah İsmayıl Təbrizdəki qış iqamətgahında olarkən onun

yanına qonşu hakimlərin bütöv bir dəstəsi gəlmişdi. Şirvan valisi Şeyxşah, Ləvənd bəy Gürcü, Həsən bəy Şəki və Kvarkvare Gürcü «bir xalqanın üstündə əyləşmişdilər». Onlar I Şah İsmayıl itaət etdiklərini və ona tabe olduqlarını bildirdilər [527,137; 19,60].

Sultan Səlimin Misiri fəth etməsindən sonra gürcü bəylərinin 1517-ci il oktyabrın 24-də Osmanlılara itaətlərini bildirməsi I Şah İsmayılın 1518-ci ildə böyük bir ordu ilə Gürcüstana yürüşünə səbəb oldu. Səfəvilərə qarşı dayana bilməyəcəyini görən Kartli hakimi X David oğlu Luarsabı şahın yanına göndərərək sədaqət andı içdi və hər il üç yüz at yükü ipək göndərəcəyini qəbul etdi. 1520-ci ildə Kaxeti üzərinə yürüş edən X David Kiziki döyüşündə I Ləvənd xana məğlub oldu [308,45; 90,5].

1521-ci ildə Kartli çarı X Davidin illik bacı ödəməkdən imtina etməsi və Kaxeti çarı Ləvənd Şəki üzərinə yürüş etdiyinə görə Şəki hakimi Həsən bəy kömək üçün Naxçıvanda qışlayan I Şah İsmayıl müraciət etdi. Div Sultan Rumlunun başçılığı ilə qızılbaş ordusu Qanıq və Qabırrı çaylarını keçərək Zəyəm və Girem qalalarına hücum etdi. Ağcaqalanı ələ keçirən Səfəvilər 1521-ci ildə Teletidə Kartli çarı X Davidin oğlu Luarsabın komandanlığı altında gürcü ordusunu məğlub etdi. Tiflisi ələ keçirən Səfəvilər burada xüsusi qarnizon yerləşdirdilər. I Şah İsmayıl Səfəvi hakimiyyətinin nişanəsi kimi Tiflisdə Kür çayının sahilində came tikdirdi. Kaxeti çarı I Ləvənd xan və Kartli çarı X David əfv diləyərək Səfəvilərə itaət etdilər [306, 215; 395,32-33; 241, 123-124; 308,45-46; 19,60; 50,273]. Gürcüstanın digər hökmdarları – Kvarkvare, David bəy və Mənuçöhr də bu cür hərəkət etdilər. Onlar Div sultan Rumlu ilə birlikdə Naxçıvanda qışlayan I Şah İsmayılın yanına gəldilər. Burada gürcü knyazları Səfəvilərə hər il vergi verməyi öhdələrinə götürdülər və öz mülklərinə qayıtdılar [19,60]. Venesiya diplomatı Mikel Menbrenin verdiyi məlumata görə, kral Luarsab hər il I Şah Təhmasibə min dukat həcmində xərac verirdi [46,36; 38,35]. V.Alessandri də gürcülərin Səfəvi dövlətinə xərac verməsi məsələsinə toxunaraq yazır: «Hər il şaha 20 min dukat məbləğində xərac verən Ləvəndoğlu adlı xristian gürcü kralı ondan asılıdır və ona qarşı sədaqətlidir» [75,94; 38,36]. Ə.Quliyev M.Membrenin və V.Alessandrinin gürcü knyazlarının Səfəvi dövlətinə ödədiyi illik bacıbağlı verdikləri məlumatı təhlil edərək belə nəticəyə gəlir ki, V.Alessandrinin məlumatı daha doğrudur [38,36]. «Gürcüstan tarixi»ndə qeyd edildiyi kimi, 1569-cu ildə Kartli çarı Davudun dövründə hər il Səfəvi şahına 29 min dukat məbləğində xərac ödənilirdi [429,288].

Beləliklə, 1516-1521-ci illər ərzində həyata keçirilmiş yürüşlər nəticəsində Gürcüstanın böyük bir ərazisi Səfəvi imperiyasına tabe edildi. F.Kırzıoğlunun fikrincə, Sultan Süleyman Belqrad səfərində olduğu bir vaxtda I Şah İsmayıl Div sultan Rumlunun Kartli və Kaxeti yürüşləri nəticəsində

Şərqi Gürcüstanı özünə tabe etdi. O, daha öncə Çoruk-Axısqa bölgəsini də himayəsi altına almışdı. Qərbi Gürcüstan bölgələri Osmanlı dövlətinin təsiri altında qaldı [241,124; 90,6].

1524-cü ilin yazında I Şah İsmayıl Naxçıvandan Şəki bölgəsinə gələrək çox böyük ov təşkil etdi. Şəkidən Ərdəbilə qayıdarkən İsmayıl xəbər verdilər ki, Kaxeti hakimi Ləvənd xan böyük bir qoşunla Şəkiyə hücum etmişdir. Vuruşmada şəkililər məğlub olmuş və Həsən bəy öldürülmüşdür. Bu xəbər I Şah İsmayılı qəzəbləndirdi və o, dikbaş gürcü carını cəzalandırmağı qərara aldı. [19,61; 241,124-125]. Həsən bəy Rumlu bununla bağlı yazır: *«Gürcüstan hakimi Ləvənd xan başını itaət kəməndindən və boynunu tabeçilik boyunduruğundan çıxardı və cəmi imansız kafirləri Şəki vilayətinə basqın etməyə göndərdi. O diyarda bəla tozu qalxdı. O diyarın hakimi Həsən bəy ərizə yazıb, ali taxtın ətəyinə göndərərək yardım istədi. İsgəndər şanlı xaqan Div sultan Rumunu bir sıra böyük əmirələr və adlı-sanlı bəhədirlərlə ona köməyə göndərdi. Div sultan Qanıq və Qabırri [çaylarından] keçib Zəkəm və Giremə basqın etdi və Qori kəndində yerləşdi. Ləvənd bildi ki, qızğın filə qarşı durmaq və qəzəbli aslanla pəncələşmək ağılsızlıqdır. O, dikbaşlılığı və sərdarlığı itaətkarlıq və xidmətkarlıqla əvəz etməkdən başqa bir tədbir tökə bilmədi. Onun könlü bu düzgün fikirdə qərar tutduqdan sonra bu uğurlu xəbərin şəfəqi onun daxilini aydınlatdı, araya vasitəçiləri saldı, acizlik əli ilə şəfaət ətəyindən yapışdı, acizlik və yalvarış dili ilə keçmişdə olanlara görə üzr istəyib ərz etdi: «Mürüvvət çöhrəsi düşmənçilik vasitəsi ilə cırıldığından bu günlərdə [sizinlə] görüşmək [məna] çətindir və [özümü] xidmətinizə yetirə bilmədiyim üçün üzr istəyirəm. Əgər cənabınız geri dönersə, bir müddət sonra bəndəniz aləmin pənahı olan şahın dərgahına tələsərəm, xidmətkarlıq mərasimini və itaətkarlıq şərtlərini yerinə yetirərəm». Ona görə də Div sultan oradan geri dönüb ulu dərgaha yönəldi» [98,440].*

1524-cü il mayın 23-də I Şah İsmayılın ölümündən sonra Kartli hakimi X David Tiflis qaləsindəki Səfəvi qarnizonunu qılıncdan keçirdi. O, 1525-ci ildə Ağcaqalanı da ələ keçirərək tamamilə dağıtdı [308,46].

I Şah Təhmasib dövründə Səfəvilər Gürcüstanın fəth olunması uğrunda ardıcıl mübarizə apardılar. 1540-1554-cü illərdə I Şah Təhmasib Gürcüstana dörd dəfə yürüş etdi [19,101]. Kartli hakimi I Luarsabın Səfəvi hakimiyyətindən çıxmaq cəhdi 1540-cı ildə I Şah Təhmasibin 12 minlik qoşunla Gürcüstana yürüşünə səbəb oldu. Səfəvilər Tiflislə yanaşı bütün Kartlini ələ keçirdiyi üçün I Luarsab Samstxeyə qaçmalı oldu. Kartli ərazisi qarət olundu, çoxsaylı əsir aparıldı [308,49]. İsgəndər bəy Münşi bu yürüşlə bağlı yazır: *«1540-cı ildə ədalətli təbiətə malik əşrəfin qəlbində dini müharibə və cihad etmək niyyəti qərarlaşdı. O, zahirən əyləncə, gəzinti və ova çıxmaq məqsədi ilə Qarabağa tərəf hərəkət etdi. Oradan isə sınaqdan çıx-*

miş cəngavərlərdən bir dəstə ilə Gürcüstana tərəf yürüş edib... qaranlıq olan bir gecədə Tiflis şəhərinə basqın etdi... Luarsab tərəfindən Tiflis hakimi olan Gülbəd Gürcü bir dəstə gürcü ilə qalaya qaçmışdı. İslamın heybət və əzəmətindən onu dəhşət və qorxu bürüdü. O, aman istəyi ilə qaladan çıxdı və islamı qəbul etmək səadətində qovuşdu» [57, 192]. F.Kırzioğlu yazır ki, Luarsab qaçaraq əlçatmaz dağlara sığındığı üçün onu ələ keçirmək mümkün olmadı [241,172-173]. Həsən bəy Rumlu bu barədə yazır: «O diyarın hakimi olan Luarsab Gürcü fərar edib, özünü möhkəm dağlara və ağacla dolu meşələrə salaraq qazilərin əlindən xilas oldu. O zaman zəfər mahiyyətli bayraqlar səadət və iقبال ilə geri qayıdıb cah-calalla Təbrizə təşrif gətirdilər» [98,523]. Beləliklə, I Şah Təhmasib birinci Gürcüstan səfərini uğurla başa çatdıraraq Təbrizə qayıtdı. Səfəvi şahının göstərişi ilə mərkəzi Tiflis olan Kartli-Gürcüstan əyaləti yaradıldı. Əyalətə xan ünvanı daşıyan valilər təyin edildi.

S.M.Bilgenin fikrincə, Kaxeti çarı I Ləvənd xanın Səfəvilərin Şəki valisini öldürməsi I Şah Təhmasibin 1546-cı ildə Gürcüstana ikinci yürüşünə səbəb oldu [308,50]. Lakin onun bu fikrini dövrün qaynaqları təsdiq etmir. Bu dövrdə Şəki hakimliyini Dərviş Məhəmməd xan idarə edirdi. O, 1551-ci ilə kimi Şəki hakimliyini idarə etmişdi. İsgəndər bəy Münşi I Şah Təhmasibin ikinci Gürcüstan yürüşü ilə bağlı yazır ki, Səfəvi şahı Əlqas Mirzəni cəzalandırmaq üçün hərəkət etsə də, o, anasını göndərərək üzr istədiyi üçün şah Şirvana getməkdən vaz keçib, qışın ortasında hədsiz qoşunla Gürcüstanda cihad etmək və imansız gürcüləri darmadağın etmək məqsədi ilə Şörəyeldən hərəkət etdi. I Şah Təhmasib «qoşunla Ağşəhrdə dayanmağı qərara aldıqda Kaxetin Zəgəm və Girem hakimi Ləvənd xan və ... Başıaçıq hakimi Məlik Baqrat... dərgaha gəlib, peşkəş, bac və xərac verməklə o səadətli yürüşdə kölə kimi müzəffər məiyyətə mülazim oldular» [57,193].

F.Kırzioğlu Səfəvi şahının ikinci Gürcüstan yürüşünün iştirakçısı olan Həsən bəy Rumulun verdiyi məlumat əsasında yazır ki, I Şah Təhmasib qardaşı Əlqas Mirzəni bağışladığını bildirərək ordusu ilə Gürcüstana yürüş etmək və sonra orta Kür boyundan Şirvana daxil olaraq onu cəzalandırmaq istəyirdi. 1546-cı ildə I Şah Təhmasib ordusu ilə Təbrizdən çıxaraq Şörəyel və Pəmbək üzərindən Gürcüstana daxil olaraq Ağşəhr (Axalkələk) üzərinə hərəkət etdi. Əsgərlər ətrafdakı qoyun və sığır sürülərini qarət etdilər. 1547-ci ilin yanvar ayında çox qar yağdığı üçün yollar bağlanmış, Kür çayı donmuşdu. Şah Ağşəhrdən Tebedi üzərinə hərəkət edən zaman yolda Zəgəm və Girem hakimi Ləvənd xan, Başıaçıq hakimi II Baqrat şaha itaətini təzələmiş, çoxlu xərac və hədiyyələr təqdim etmişdilər. Bir müddət sonra Məlik Baqrat ölkəsinə döndü, Ləvənd xan da Gəncəyə çatan zaman icazə alaraq yurduna döndü. Beləliklə, bütün Kür boyları – Mesxi, Kartli və

Kaxetdən başqa, Osmanlılardan üz döndərən Açıqbaş hakimi Məlik Baqrat da Səfəvi şahına itaət göstərərək ölkəsini talan edilməkdən xilas etdi [241, 176].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1551-ci ildə Ərzurum bəylərbəyi İsgəndər paşa Gürcüstana yürüş edərək Ardanuç qalasını fəth etdi. Mesxi atabəyi II Xosrov I Şah Təhmasibə öz adamını göndərərək Luarsabın, Valhuş və Şermazanın onun vilayətinə zorakılıq əlini uzadaraq bəzi ərazilərini aldığı, Ərzurumdan İsgəndər paşanın Ərdüvanuh qalasını işğal etdiyini xəbər verərək yardım istədiyi üçün Şəkidə olan I Şah Təhmasib Gürcüstana üçüncü yürüşünə çıxdı [241,208-209; 308,52]. Şəkidən Samstxe üzərinə yürüş edən I Şah Təhmasib Tümüq qalasına gəldi. Bu zaman etibarlı sığınacaq yerləri qalmayan gürcü bəylərindən Amvan bəy, Şermazan oğlu Luvarsab ilə Valuş gələrək I Şah Təhmasibə itaət etdilər. II Keyxosrov Səfəvi ordugahına gələrək şaha qiymətli hədiyyələr təqdim etdi. Osmanlılara itaət edərək II Keyxosrovun torpaqlarına hücum edən Tümüq qalası və ətrafındakı torpaqların sahibi şahzadə Valuş Diyamidze ilə gürcü bəylərindən Şermazan oğlu edam edildi və mülkü olan Tümüq qalası və Ağşehr (Axalkələk) II Keyxosrova verildi [241,209; 308,52]. F.Kırzioğlu yazır ki, Səfəvi şahı Osmanlıların əlinə keçən Ardanuç və Ərdahan bölgələrinə qarşılıq Axalkələk və Tümüq bölgələrini atabəy II Keyxosrova verərək onun Səfəvilərlə münasibətini möhkəmləndirmiş oldu [241,209].

İsgəndər bəy Münşi yazır ki, *«I Şah Təhmasib oradan qələbə və zəfərlə Kartli ölkəsinə gəldi. Qalib qoşun o vilayətin ətraf və kənarını çapıbtaladı. Luarsabın tabeçilərindən hər kəs ələ keçdisə, cihad qılincına məruz qaldılar. O, vilayətdən çoxlu mallar apardılar, saysız-hesabsız əsir, iri və xırda mal-qara əzəmətli qazilərin əlinə keçdi. Sonra Qarabağ tərəfə yönəldilər və hökmdar qışlağı orada qaldı»* [57,196; 241,210].

1547-ci ildə I Şah Təhmasibə itaət göstərən II Baqrat növbəti il öldüyü üçün varisi II Vaxtanq (1548-1568) Osmanlılara sədaqət andı içdi. 1554-cü ildə Naxçıvan səfəri zamanı Sultan Süleyman Açıqbaş üzərindən I Luarsaba Tiflisi ələ keçirməsi üçün kömək göndərdi. Osmanlı sultanı Ərzuruma gələn zaman Bazarçayı yaylağında olan I Şah Təhmasib baş vəzir Əhməd paşanın Oltu üzərinə yürüş etdiyini xəbər alaraq Gürcüstana yürüş etdi. Səfəvi şahının Gürcüstana dördüncü yürüşünə səbəb I Luarsabın Tiflis üzərinə yürüş etməsi oldu [241,236; 90,8]. F.Kırzioğlu İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır: *«Kartli valisi Luarsab qızılbaş döyüşçülərinin qılincinin qorxusundan uca dağlara pənah apardı... Beləliklə, ona iti qılincin hökmünü vermək və azğın camaatın həyat təməlini o vilayətin ərazisindən yox etmək qərara alındı...Qızılbaş döyüşçüləri buraları təmizləyərək... Davud oğlu Luvarsabın paytaxtı Qori üzərinə hərəkət edərək, çətin yol-*

lardan və sıx ağaclı yerlərdən keçib, o vilayəti də Baratlıda olduğu kimi kafirlərdən təmizlədilər» [57,197-198; 241,236-237; 90,8]. Gürcü aznavurları bir neçə qalanı möhkəmləndirib müqavimət göstərdiyi üçün Qızılbaş ordusu onları mühasirəyə aldılar. Mərdanqub qalasının kutvalı Parsadan bəy aman diləyərək qalanı təslim etdi. Eden qalası ələ keçirildi və Luarsabın anası aznavurların əksəriyyəti ilə birlikdə əsir alındı. Şahverdi Sultan Ziyadoğlu Qacar Mükran qalasını ələ keçirdi. Dördüncü yürüş nəticəsində I Şah Təhmasibin əlinə otuz mindən çox əsir keçdi. Luarsab qaçdığı üçün I Şah Təhmasib Qarabağa qayıtdı [241,237; 308,54].

1555-ci il Amasya müqaviləsinə görə Gürcüstan Osmanlılarla Səfəvilər arasında bölüşdürüldü. Gürcüstanın şərq – Kaxeti, Kartli və Mesxinin şərq Səfəvilərdə, Gürcüstanın qərbi – Başaçıq, Meqrel, Gürel və Mesxinin qərbi Osmanlılarda qaldı [241,245; 308,54; 235,77; 209,86; 131,233-234]. Lakin gürcü valiləri arasında şücaətinə və cəsarətinə görə seçilən Luarsab I Şah Təhmasibin dəfələrlə Gürcüstana yürüş etməsinə baxmayaraq itaət etməyi və xərac verməyi üzərinə götürmədi [470, 120]. İsgəndər bəy Münşi yazır: *«Cənnətməkan şah dördüncü dəfə Gürcüstan səfərindən döndükdən sonra Luarsab yenə Qoriyə gəldi, sağ qalan dinsizlər onun yanına toplandı, bir-iki il belə dolandılar. O, bir qədər işləri yoluna saldıqdan sonra yenə də itaətsizliyə başlayıb, ...şaha qarşı müxalif olmaqda inad göstərdi»* [57,199]. Kartli çarı I Luarsab ölkəsinin Amasya sülhünə görə Səfəvilərin hakimiyyəti altında qalmasını qəbul etmədiyindən I Şah Təhmasib Gəncə valisi Şahverdi Sultanın rəhbərliyi altında Kartliyə ordu göndərdi. 1558-ci ildə Garisi döyüşündə gürcülər məğlub oldu və I Luarsab öldürüldü. Onun yerinə taxta keçən oğlu I Simon Tiflis Səfəvilərin əlinə keçdiyi üçün Qoriyə çəkildi [308,55].

İsgəndər bəy Münşi yazır ki, Luarsab Qoridən çıxaraq Qızılbaşların nəzarətində olan Kuməs qalasına gələrək üsyan qaldırdığı üçün Qarabağ bəylərbəyi Şahverdi Sultan Ziyadoğlu Qacar Qarabağ qoşununu yığıb onu dəf etməyə yönəldi. Luarsab müqavimət göstərməyə qüdrəti çatmadığı üçün qaçdığına görə ətraf ərazilər qarət olundu. Luarsab qızılbaşlar üçün pusqu təşkil etsə də, baş verən döyüşdə o, öldürüldü. Hakimiyyətə keçən onun oğlu Simon Qoridə möhkəmləndi [57,199-200]. Simon da atası kimi Qızılbaşlara itaət etməyərək 1560-cı ildə Tiflisi ələ keçirməyə çalışdı. O, Kaxeti hakimi Ləvənd xandan yardım istədi. Ləvənd xan oğlu Georgini qoşunla onun yardımına göndərdi. Qarabağ bəylərbəyi Şahverdi Sultan Ziyadoğlu gürcüləri məğlubiyətə uğratdı. Ləvənd xanın oğlu Georgi və min nəfərə qədər gürcü öldürüldü. Simon kiçik bir dəstə ilə Qoriyə qaçdı. Bu hadisədən sonra Luarsabın Davud adlı oğlu qardaşına qarşı çıxaraq könüllü şəkildə Qəzvinə gəldi və islamı qəbul etdi. I Şah Təhmasib ona mərhəmət göstərərək Tiflis

vilayətini ətrafdakı yerlərlə birlikdə ona verdi [57,200-201].

Simon Tiflisi ələ keçirmək üçün iki-üç dəfə cəhd göstərsə də, uğur qazana bilmədi. 1568-ci ildə o, böyük qoşunla Tiflis üzərinə yürüş etdi. Davud xan ona tabe olan aznavurlar və müsəlman qoşunu ilə şəhərdən çıxaraq qardaşı ilə vuruşmağa çalışsa da, düşmənin sayca çox olduğunu görərək qalaya çəkildi. Lakin Simon Tiflisi mühasirəyə alsada, ciddi müqavimətlə qarşılaşaraq Qoriyə qayıtdı. I Şah Təhmasibin əmri ilə Davud xana kömək üçün Gürcüstana göndərilən Şəki hakimi Şamxal Sultan Çərkəz qacar əmirləri ilə Simonun qoşununu məğlub edərək onu əsir aldı. I Şah Təhmasibin göstərişi ilə o, Ələmut qalasına salındı [57,202-203; 90,8-9]. Beləliklə, Qızılbaşlar Kartlidə Simon tərəfindən mərkəzi hakimiyyətə qarşı qaldırılan qiyamı yatırdı və Şərqi Gürcüstan Səfəvi dövlətinin nəzarətində qaldı.

1558-ci ildə Kaxeti hakimi I Ləvənd xan Moskvaya elçi göndərərək Kazan və Həştarxanın işğalı ilə bağlı öz təbriklərini çatdırdı və Səfəvilərə qarşı mübarizədə Moskvadan yardım istədi. 1564-cü ildə Kaxeti hakimi Böyük Moskva knyazlığının himayəsinə girdi. 1564-cü ildə çar IV İvan Kaxetiyə mühafizə dəstəsi göndərdi. I Şah Təhmasibin I Ləvənd xanı təhdid etməsi və Krım xanının Moskva üzərinə yürüşü rusların 1571-ci ildə Kaxetini tərk etməsinə səbəb oldu [308,88]. 1564-cü ildə Kaxeti hakimi I Ləvənd xan Sultan Süleymana da məktub göndərərək ölkəsinin «Qızılbaş zülmündən xilas edilməsi üçün» yardım istədi. Osmanlı dövləti rus çarının gürcü knyazları vasitəsi ilə Cənubi Qafqaza nüfuz etməsinin qarşısını almaq üçün Şərqi Gürcüstanı Osmanlı dövlətinə birləşdirməyə çalışdı. 1572-ci ildə Kaxeti çarlığının Ərzurum əyalətindən bəzi sancaqlıqlarla birlikdə Gürcüstan əyaləti adı altında Osmanlı torpaqlarına birləşdirildiyi elan edildi [308,88]. Lakin bu proses uzun çəkmədi. 1574-cü ildə Ləvənd xanın ölümü ilə vəziyyət dəyişdi. Həsən bəy Rumlu bu haqda yazır: *«Həmçinin bu il, bir müddət küfr və zəlalət çölündə sərgərdan olan Ləvənd ibn Gürgin vəfat etdi. Ləvənd ibn Gürginin oğlu Keyxosrov əmirlik xalçası üzərində oturdu. [Keyxosrovun qardaşı] Aleksandr Qəzəq adlı yerə pənah apardı. Keyxosrov digər aznavurlarla Qəzəqə yollandı. Aleksandr cövşən geymiş qoşunlarla o bədbəxt güruhun üzərinə yürüdü. O iki kinli ordu bir-birinə çataaraq igidlik qılıncını sıyırdılar. Onların arasında şiddətli bir vuruşma baş verdi. Keyxosrov o davada qətlə yetirildi. Aleksandr atasının yerinə hökumət kürsüsündə qərar tutdu. O, öz mülazimlərini... Şah Təhmasibin dərgahına göndərərək [bildirdi] ki, «mən [sənə] qulamam». [Şah] Seyid Məsum bəy Səfəvini xələt, tac, kəmərlər və qızıl yəhərli atla [Aleksandrın yanına] göndərərək Gürcüstanın hakimiyyətini ona bəxş etdi»* [98,621]. V.Baqrationi yazır ki, Aleksandr 1574-cü ildə Torq adlı yerdə ögey qardaşlarını (Elimurza, Xosrov və Vaxtanq) məğlub edib öldürərək Kaxetidə hakimiyyətə gəldi və 1604-cü ilə qədər Kaxeti hakimi oldu [Bax: 395,138-143].

S.Bilgenin fikrincə, I Şah Təhmasibin söyləri nəticəsində bu dövrdə Qafqazdakı Səfəvi ərazisi Kür çayının mənbəyindən başlayaraq Xəzər dənizinin qərb sahilində yerləşən Dərbəndin şimalına qədər genişləndirildi [308,55].

1578-1590-cı illər Osmanlı-Səfəvi müharibəsində Səfəvi şahının müttəfiqi olan Kartli hakimi I Simon Osmanlı işğalına qarşı mübarizədə yaxından iştirak edirdi. 1588-ci ildə I Simon Fərhad paşa ilə əldə olunan razılığa əsasən Osmanlı dövlətinə tabe oldu. 1589-cu ildə sultan III Murad ildə 100 min sikkə qızıl xərac verməklə Kaxetinin idarə edilməsini I Simona verdi [308,66; 90,9]. Buna baxmayaraq, Kartli çarı Osmanlılara qarşı gizli fəaliyyətini davam etdirdi.

1590-cı il İstanbul sülhünə görə əksər Azərbaycan torpaqları kimi Gürcüstan və Dağıstan əraziləri də Osmanlı dövlətinin hakimiyyəti altında qaldı. I Şah Abbas Osmanlılara qarşı müharibəyə hərtərəfli hazırlaşdığı bir dövrdə Kartli-Kaxeti hakimlərini bu mübarizəyə cəlb etmək üçün təşəbbüs göstərdi. 1595-ci ildə I Şah Abbas, Kartli hakimi I Simon və Kaxeti hakimi II Aleksandr arasında Osmanlı dövlətinə qarşı ittifaq yaradıldı. Müttəfiqlər Avropa dövlətlərinə müraciət edərək bu ittifaqa qoşulmağı təklif etdilər. Lakin 1598-ci ildə Osmanlı dövlətinə qarşı partizan müharibəsi aparan I Simon məğlub olaraq əsir alındı [469,24]. Buna baxmayaraq, 1603-cü ildə I Şah Abbas Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə ərəfəsində Kartli və Kaxeti hakimlərini osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyə çağırırdı. Kartli hakimi Simon oğlu Georgi ilə bu tələbə müsbət cavab verdi, Kaxeti hakimi II Aleksandr istəməsə də, I Şah Abbasa hədiyyələr göndərərək Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizədə yardım edəcəyinə söz verdi [131,234]. 1604-cü ildə Kartli-Kaxeti hakimləri Səfəvi ordusunun İrəvanın azad edilməsində yaxından iştirak etdi. I Şah Abbas Kartli hakimi X Georgiyə Gürcüstana dönməyə razılıq verdi. Ona Tiflisdəki Osmanlı qarnizonuna qarşı mübarizəyə başlamaq əmri verildi. Səfəvi şahı Kaxeti hakimi II Aleksandra etibar etmədiyi üçün onu öz yanında saxladı [469,19-20]. Kartli hakiminin müstəqilliyə meyli olması, Kaxeti hakiminin vəziyyətdən asılı olaraq Moskva dövlətinə və Osmanlılara meyl göstərməsi Səfəvi hökmdarı I Şah Abbası çox narahat edirdi.

Bu zaman Böyük Moskva knyazlığı Osmanlı dövlətinin Almaniya və Səfəvi dövlətləri ilə müharibə aparmasından istifadə edərək Qafqazda mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışdı. 1604-cü ildə çar Boris Qodunov Kaxeti taxt-tacının varisi Georgi ilə danışıqlar aparmaq məqsədilə öz elçisini göndərdi. Rus elçiləri Georgidən rus çarına sədaqət andı içməyi tələb etdilər. Georgi rus elçiləri ilə danışıqlar zamanı bildirdi ki, babam və atam xristian dininə sadıq qalaraq osmanlılara və qızılbaşlara qarşı həmişə müxalif mövqe tutmuşlar [398,498].

I Şah Abbas Moskva-Kaxeti münasibətlərinin inkişafını diqqətlə izləyirdi. Onun qənaətinə görə, Kaxeti hakimi II Aleksandr ona xəyanət edərək Moskva ilə əlaqələri möhkəmləndirməyə çalışır. Bunu nəzərə alan Səfəvi şahı 1604-cü ildə Kartli və Kaxeti hakimlərini Osmanlı hakimiyətindən çıxaraq Səfəvi dövlətinə tabe olmağa çağırırdı [90,11].

I Şah Abbas Kaxeti hakiminin Moskva ilə yaxınlaşmasını bağışlamadı və onu ağır cəzalandırdı. Səfəvi şahının qətl etdirdiyi I Davidin yerinə Kaxetidə hakimiyətə III Georgi keçdi. Lakin 1605-ci il martın 12-də I Şah Abbas tərəfindən Kaxetiyyə göndərilən qüvvələr tərəfindən III Gergi və yaxın adamları öldürüldü. Hakimiyətə islamı qəbul edən Konstantin gətirildi. Konstantin Osmanlı hakimiyətindən çıxaraq Səfəvilərin tabeçiliyinə keçdi. O, Moskva ilə əlaqələrə də son qoydu. 1605-ci ilin mayında Kaxetidəki rus elçiləri və mühafizə qüvvələri ölkəni tərk etdilər [142,236].

1606-cı ilin mayında Konstantin Səfəvi ordusunun yardımını ilə Şirvana daxil olaraq Qəbələ qalasını ələ keçirdi. Lakin Şamaxının mühasirəyə alınması bir nəticə vermədi. Osmanlıların əks zərbəsi nəticəsində məğlub olan Konstantin top və cəbbəxanasını düşməyə buraxaraq Kaxetiyyə çəkildi. Buna görə I Şah Abbas Kaxeti taxtını Konstantindən alaraq II Aleksandrın nəvəsi Teymuraza verdi [308,69; 470,20].

1606-cı il iyulun 5-də Gəncənin Osmanlılardan azad edilməsindən sonra I Şah Abbas Tiflis üzərinə yürüş etdi. Əliqulu xanın rəhbərliyi altında Səfəvi ordusu ciddi müqavimətə rast gəlmədən Tiflisə daxil oldu. Əliqulu xan Səfəvi qarnizonunu qalada qoyaraq şahın qərargahına qayıtdı. Az sonra Tiflisə gələn I Şah Abbas Dəli Məhəmmədi Tiflis komendantı təyin etdi. Gürcüstan məsələsini həll edən Səfəvi şahı Şamaxının mühasirəsinə qayıtdı [470,21].

Bu zaman Kartli hakimi X Georgi öldüyü üçün yerli əyanlar I Şah Abbasa müraciət edərək onun 14 yaşlı oğlu Luarsabı Kartli hakimi təyin etməyi xahiş etdilər. I Şah Abbas gürcülərin xahişini yerinə yetirmək üçün Məhəmməd Bəydili Şamlını Gürcüstana göndərdi. O, şahın fərmanını II Luarsaba və anası Tamara təqdim etdi [470,20-21]. Səfəvi şahının yardımını ilə Kartli taxtına çıxan II Luarsab Səfəvilərin hakimiyətini qəbul etdi.

Osmanlılarla müharibənin gedişində ardıcıl qələbələr qazanan I Şah Abbası təbrik etmək və öz itaətlərini bildirmək üçün gürcü əmirləri onun hüzuruna gəldi. Yalnız Kaxeti hakimi Teymuraz öz itaətini bildirmədi. Gürcü əmirləri I Şah Abbasın qətiyyəti qarşısında boyun əyməyə məcbur oldular. I Şah Abbas bəzi gürcü əmirlərinin bölgədə qarışıqlıq yaratmaq və gözələnən üsyanlarda əsaslı rol oynamalarına yol verməmək üçün onları özü ilə Səfəvi sarayına apardı [131,235].

XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin gedişində üs-

tünlüyü ələ alan I Şah Abbas Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsini başa çatdıraraq Osmanlı sultanını sülh bağlamağa vadar etdi. 1612-ci noyabrın 20-də imzalanmış İstanbul sülhü Amasya sülhünün (1555) şərtlərini bərpa etdi. Lakin Osmanlı tərəfi bir sıra yeni şərtlər irəli sürdü. Buna baxmayaraq, müqaviləyə görə Şərqi Gürcüstan və Dağıstan Səfəvi dövlətinin nəzarəti altında qaldı [470,29-30; 90,12-13].

I Şah Abbas 1612-ci ildə Osmanlı dövləti ilə sülh bağlamasına baxmayaraq, Gürcüstanda hakimiyyətini qəbul etməyən Kaxeti hakimi Teymurazı və bəzi yerli hakimləri itaət altına almaq üçün 1613-cü il oktyabrın 24-də İsfahandan Gürcüstan səfərinə çıxdı. Səfəvi şahı Gürcüstan torpaqlarına girmədən öncə, hələ Ərdəbildə olan zaman Məhəmməd bəy vasitəsi ilə Nasuh paşaya bu yürüşlə bağlı xəbər göndərdi [131,235].

Burada bir məsələyə aydınlıq gətirməyə ehtiyac vardır. Belə ki, əksər Türkiyə tarixçiləri I Şah Abbası 1612-ci il İstanbul sülhünün şərtlərini pozaraq Gürcüstana yürüş etdiyini qeyd edirlər. Onlar İstanbul sülhünə görə Şərqi Gürcüstanın Osmanlı dövlətinin nəzarətinə keçdiyini əsas gətirirlər [235,170; 230,315]. Lakin Sadıq Bilge Səfəvi şahının bu yürüşünün səbəbi ilə bağlı yazır ki, Kaxeti hakimi I Teymurazın Van bəylərbəyi Hüseyn paşa vasitəsilə Osmanlı dövlətindən yardım istəməsi və Osmanlı himayəsinə girməyə hazır olduğunu bildirməsi I Şah Abbasın Kaxetiyə yürüşünə səbəb oldu. I Teymurazın Səfəvi şahına sədaqətli olduğunu göstərmək üçün anası Ketavan, oğlanları Levan və Aleksandri əmanət göndərməsinə baxmayaraq yürüşü davam etdirən Səfəvi ordusu Zəgəmi ələ keçirdi. I Teymuraz qaçaraq Kartliyə sığındı. Kaxeti taxtı I Teymurazın əmisi oğlu müsəlman İsa xana verildi. Zəgəmi qarət edən I Şah Abbas şəhəri yenidən bərpa etmək məqsədi ilə əhalini üç illik vergilərdən azad etdi [308,113].

Göründüyü kimi, Kaxeti hakimi I Teymurazın Osmanlı dövləti ilə münasibətləri möhkəmləndirmək cəhdləri Səfəvi hökmdarının 1613-cü ildə Gürcüstan yürüşünə təkən vermişdi. Türkiyə tarixçiləri unudurlar ki, 1612-ci il İstanbul müqaviləsi faktiki olaraq Amasya sülhünün şərtlərini bərpa etdiyi üçün Şərqi Gürcüstan Səfəvilərin nəzarətində qalmışdı. C.Aydoğmuşoğlu hadisələrin şahidi İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq yazır ki, Səfəvi şahı bu yürüş nəticəsində 30 min adamı əsir aldı, 40 min baş inək və qoyunu ələ keçirdi və 30 min insanı müsəlman dininə gətirdi [131, 236; 90,13].

1612-ci ilin mayında II Luarsabla mübarizədə məğlub olaraq I Şah Abbasa sığınan və islamı qəbul edən Georgi Saakadze və onun qaynatası Araqvi eristavı Nugzar kimi gürcü bəyləri ilə əlaqə yaradan Səfəvilər 1615-ci ildə Kartli ərazisinə daxil oldu. Kartli hakimi II Luarsab I Teymurazla birlikdə Osmanlıların nəzarətində olan İmeretiyə sığındı. I Şah Abbas Kartli

taxtına XI Davidin oğlu müsəlman VII Baqratı çıxardılar. O, Tiflisdə deyil, Bolnisini əsas iqamətgah kimi seçdi. 1619-cu ildə onun ölümündən sonra I Şah Abbas Kartlinin idarə olunmasını VII Baqratın azyaşlı oğlu II Simona verdi. Tiflis mouravı Georgi Saakadze vəkil ünvanı ilə onun naibi təyin edildi. 1616-cı ildə gürcü knyazı Şadiman Baratışvili tərəfindən əfv ediləcəyi vədi ilə Kartliyə qayıdan II Luarsab 1619-cu ildə I Şah Abbas tərəfindən Astrabadda həbs edildi və 1622-ci il iyunun 22-də isə Şirazda öldürüldü [308,113; 90,13].

I Şah Abbas Mazandaran hakimi Qasım bəylə Osmanlı sultanı I Əhmədə göndərdiyi məktubunda Gürcüstana yürüşündə məqsədinin gürcülərin qiyamını yatırmaq olduğunu bildirdi. Kaxeti hakimi İsa xanın I Şah Abbasla görüşmək üçün İsfahana getməsindən istifadə edən Kaxeti əhalisi 1615-ci il sentyabrın 15-də David Candierinin rəhbərliyi altında üsyan qaldırdı və I Teymurazı ölkəyə çağırdılar. Kaxetiyə dönən I Teymuraz Osmanlı əsgərlərinin yardımı ilə qızılbaşları qılıncdan keçirdi, Şəki və Ərəş ətrafını talan etdi və I Şah Abbasın Əliqulu xanın rəhbərliyi altında Tiflis üzərinə göndərdiyi 15 minlik qoşunu Tsitsamurda məğlub etdi. Kartlidə də başlanan üsyanı yatıra bilməyən Georgi Saakadze Səfəvilərə sığındı [308,114; 90,13-14].

1616-cı il martın 28-də I Şah Abbas Kaxeti hakimi I Teymuraz müsəlman qanı tökdüyünə görə Gürcüstana yenidən yürüş etdi [131,236]. Kartli-Kaxetinin əksər şəhər və qalaları Səfəvi ordusu tərəfindən ələ keçirilərək dağıdıldı. Səfəvi hökmdarı Kaxetini iki yerə parçalayaraq onun şərqi Gəncə valise Peykər xana, qərbini isə VII Baqrata verdi. I Teymuraz Osmanlı sultanı I Əhmədə sığındı [308,114]. 1619-cu ildə I Şah Abbas II Luarsabın qaynatası Georgi Saakadzeni Kartli hakimi təyin etdi. O, 1623-cü ilə kimi vilayəti idarə etdi. Səfəvi hökmdarı I Teymurazın vaxtı ilə əmanət göndərdiyi anası Ketavanı, oğlanları Levan və Aleksandri 1624-cü il sentyabrın 13-də öldürdü [308,114].

1619-cu ildə Teymuraz Romonovlar sülaləsinin ilk çarı Mixail Feodoroviçə elçi göndərərək Səfəvilərə qarşı mübarizədə yardım istədi. Lakin bundan xəbər tutan I Şah Abbasın ruslarla münasibəti kəsməyə çalışması, rus çarını iki dövlət arasında münasibətləri möhkəmləndirmək üçün Mixail Vorotinskini Səfəvi sarayına göndərməyə vadar etdi. Buna görə də, gürcülərin I Şah Abbasın qəzəbindən xilas olmaq üçün himayəsinə sığınmağa məcbur qaldığı rus çarı hər hansı bir təşəbbüs göstərə bilmədi [131,236].

Buna görə də, I Teymuraz 1625-ci ildə Nikoloz Çolokoşvilini Avropa-yə göndərərək Səfəvi hakimiyyətindən xilas olmaq və yenidən Kartli taxtında oturmaq üçün İspaniya kralı IV Filipdən və papa VIII Urbandan yardım istədi. Lakin o, ümid etdiyi dəstəyi onlardan ala bilmədi [308,114].

Bu zaman Gürcüstanda Georgi Saakadzenin başçılığı altında silahlı

dəstələrin çıxışları başlandı. Hələ 1623-1624-cü illərdə Kaxeti hakimi Peykər xan kaxetiyalı əsilzadələrin şaha qarşı qəsd hazırladıqları haqqında mərkəzə məlumatlar göndərdi. 1623-cü ildə I Şah Abbas Səfəvi ordusunun baş komandanı Qarçıqay xanı Gürcüstana göndərərək Osmanlı dövlətinə qarşı müharibədə onlardan yardım istədi. Onun məqsədi Osmanlıların nəzarətində olan Qərbi Gürcüstanı ələ keçirmək idi. Qarçıqay xanın 10 minlik Kaxeti ordusuna qarşı məsuliyyətsiz davranışı bölgədə üsyana səbəb oldu. Qarçıqay xanın hərəkətlərinə etiraz edən Georgi Saakadze topladığı on minlik qüvvə ilə Səfəvilərə qarşı mübarizəyə başladı [269,273; 131,236]. Qarçıqay xanın ümumi rəhbərliyi altında Qarabağ bəylərbəyi Məhəmmədqulu xan Ziyadoğlunun, Peykər xan İyirmidördlünün, Çuxursəd bəylərbəyi Əmirgünə xan Qacar və Şirvan bəylərbəyi Yusif xanın qatıldığı Səfəvi ordusu üsyançılara qarşı mübarizəyə başladı. 1625-ci il mayın 25-də Georgi Saakadze, qaynatası Araqvi Eristavı Zurab və I Teymurazın birləşmiş qüvvələri Martkopi düzü adlanan bataqlıq vadidə Səfəvi ordusuna gözlənilmədən sarsıdıcı zərbə vurdu. Bu döyüşdə Qızılbaş ordusu ciddi tələfat verdi. Qarçıqay xan və Yusif xan öldürüldü. Hakimiyyəti dövründə belə bir itkiyə məruz qalmayan I Şah Abbas qisas almaq üçün Georgi Saakadzenin İsfahanda əmanət saxlanılan oğlunu edam etdirdi. Gürcülər Kaxeti üzərinə yürüş etdiyi üçün Kaxeti hakimi Peykər xan ölkəni tərk etdi [308,116-117]. Georgi Saakadze Qarabağa yürüş edərək Qacar tayfasının bölgədəki mallarını talan etdi, Gəncəni qarət edərək əhaliyə divan tutdu. Kaxetidə hakimiyyəti ələ keçirən I Teymuraz Səfəvi sərkərdələrinin kəsilmiş başını, ələ keçirilən böyük təbili, nağara və bayraqları Diyarbəkrdən Bağdada yürüş edən Hafiz Əhməd paşaya göndərərək, «Osmanlı ordusu Gürcüstanda görünər-görünməz Gəncə, Qarabağ, Şirvan və Ərdəbilin də ələ keçiriləcəyini» bildirərək Osmanlı ordusunu Gürcüstana dəvət etdi. Hafiz Əhməd paşa gürcülərin tələbini Qapıcıbaşı Əli ağa vasitəsi ilə İstanbula bildirdi [308,117; 131,237].

Gürcülərin üsyanı getdikcə genişləndiyi üçün Georgi Saakadze və I Teymuraz üsyana qoşulmayan Kartli hakimi II Simonu cəzalandırmaq üçün Tiflisi almağa çalışdılar. I Şah Abbas Gürcüstandakı üsyanı yatırmaq və bölgəni tamamilə nəzarət altına almaq üçün 1625-ci ildə qorçubaşı İsa xanın başçılığı altında Səfəvi ordusunu Gürcüstana göndərdi. Çuxursəd bəylərbəyi Əmirgünə xan Qacarı və Azərbaycan bəylərbəyi Şahbəndə xanın ona hər cür yardım göstərməsi tələb edildi. İyunun 30-da Səfəvi ordusu Tiflisə yaxınlaşdı. İyulun 1-də Tiflis yaxınlığında Gümüşlü döyüşündə Səfəvi ordusu gürcüləri ağır məğlubiyyətə uğrattı. Georgi Saakadze Samtsxeyə qaçaraq Osmanlı dövlətinə sığındı. I Teymuraz isə I Şah Abbasa məktub göndərərək itaət etdiyini bildirdi [131,237; 469,83; 8,28]. I Şah Abbas üsyançılarla dö-

yüzdə qorxaqlıq etmiş bir sıra əmirləri cəzalandırdı. Qarabağ bəylərbəyi Məhəmmədqulu xan Ziyadoğlu Qacarın yerinə Allahverdi xanın oğlu Davud xanı bəylərbəyi təyin etdi [469,83; 8,28].

Georgi Saakadzenin rəhbərliyi altında gürcülərin üsyanı nəticəsində I Şah Abbas kompromisə gedərək I Teymurazı qeyri rəsmi olsa da, Kartli-Kaxeti hakimi kimi tanıdı və bununla yanaşı Simon xanı Tiflis hakimi kimi saxladı [459,48].

Bununla da, 1627-ci ildə I Teymuraz xan Səfəvilərə tabe oldu və I Şah Abbas tərəfindən Kaxeti hakimi təyin edildi. 1627-ci ilin martında Səfəvi ordusu Axısqanı mühasirəyə aldı. 1627-ci ilin yayında I Teymurazın Çıldır bəylərbəyi Kösəc Səfər paşa, İmeret hakimi III Georgi və Georgi Saakadzenin birləşmiş qüvvələrini məğlub etməsi və Qızılbaşların Axısqa müdafiəçilərinə yardıma göndərilən Hüseyn paşanın başçılığı altında Osmanlı ordusunu məğlub edərək paşanı öldürməsi Axısqanın ələ keçirilməsi ilə başa çatdı [308,118]. Gürcü bəyləri arasındakı birlik I Teymurazın Səfəvilərin razılığı əsasında Kartlini ələ keçirməsi ilə yenidən pozuldu. I Teymurazı cəzalandırmağa çalışan gürcü bəyləri Georgi Saakadzenin başçılığı altında 1627-ci il oktyabrında Tiflisin şimal-qərbində Bazalati çölündə baş verən döyüşdə məğlubiyyətə uğradı. Georgi Saakadze Osmanlı torpaqlarına qaçaraq 1627-ci il oktyabrın 27-də Ərzurumda sədrəzəm Xəlil paşaya sığındı. O, islamı qəbul edərək Mehmed paşa adı ilə qapıçıbaşı təyin edildi [308,118].

C.Aydoğmuşoğlu İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumatla əsaslanaraq yazır ki, 1628-ci ilin iyulunda I Şah Abbas Osmanlı dövlətinə sığınan Georgi Saakadzenin Xosrov paşa ilə Səfəvi sərhədlərinə yürüş xəbərini alaraq Gürcüstan məsələsini qəti həll etmək üçün Mazandarandan Gürcüstan yürüşünə başladı. Lakin Qəzvində onun xəstələnməsi yürüşün yarımçıq qalmasına səbəb oldu. O, bir müddət sonra 1629-cu il yanvarın 19-da vəfat etdi [131,237].

Beləliklə, I Şah Abbasın həyata keçirdiyi yürüşlər nəticəsində Kartli və Kaxetiya nəzarət altına alınsa da, Qərbi Gürcüstan sərhədlərinə və Qara dənizə çıxış təmin edilmədi [90,15].

Sadiq Bilge yazır ki, I Şah Abbasın vəfatından istifadə edən Araqvi eristavı Zurab 1630-cu ildə Səfəvi dövlətinin nəzarətində olan Kartliyə yürüş edərək yerli hakim II Simonu öldürdü. Kartlini ələ keçirən I Teymuraz Osmanlı dövləti ilə ittifaq yaratmaq üçün yollar aramağa başladı. Müstəqilliyə can atan Araqvi Eristavı Zurab I Teymuraz tərəfindən öldürüldü. Qaraman bəylərbəyi Mehmed paşa (Georgi Saakadze) I Teymurazın tələbi ilə sədrəzəm Xosrov paşanın əmri ilə 1629-cu il oktyabrın 3-də edam edildi [308,118].

1631-1632-ci illərdə Səfəvi imperiyasının müxtəlif vilayətlərində mər-

kəzi hakimiyyətə qarşı üsyanlar baş verdi. Gürcüstanda da Səfəvi dövləti əleyhinə yenə də üsyanlar başlandı. Hətta Qarabağ bəylərbəyi Davud xan da I Şah Səfiyə qarşı çıxdı. O, Kaxeti hakimi I Teymuraza müraciət edərək onu Gəncəni və Qarabağı ələ keçirməyə çağırırdı. Lakin dövlət aparatında yüksək mövqeləri olan Qacar əyanları onu müdafiə etmədilər. Vəziyyəti belə görən Davud xan və I Teymuraz Gəncə və Bərdəni qarət edərək Səfəvi dövlətinin sərhədlərini tərk etmək məcburiyyətində qaldı [4,292]. Bu dövrdə Səfəvi şahı Məhəmmədqulu xan Ziyadoğlu Qacarı yenidən Qarabağ bəylərbəyi təyin etdi I Teymurazı cəzalandırmaq üçün Rüstəm xanın başçılığı altında Səfəvi ordusunu Gürcüstana göndərdi. Gürcü bəyləri tərəfindən tərk edilən I Teymuraz məğlub olaraq Başaçağa sığındı.

1631-ci il noyabrın 3-də I Şah Səfi I Teymurazın mövqeyini zəiflətmək məqsədi ilə özünün etibar etdiyi yaxın adamlarından olan Rüstəm xanı Kartli valisi təyin etdi. O, I Teymurazın yerinə Səlim xanı Kaxetiyyə vali göndərdi. Az sonra Gürel və Meqrel hakimləri Səfəvi dövlətinə tabe oldu. 1633-cü ildə Başaçaq vilayəti də Səfəvilərin nəzarətinə keçdi [308,119; 459,50].

Şübhəsiz ki, Rüstəm xanla Levan Dadiani arasında qohumluq əlaqəsinin yaranması hər iki tərəfin marağına cavab verirdi. Məhəmməd Məsumun verdiyi məlumata görə, Kartli valisinin Levan Dadiani ilə qohum olması I Şah Səfi sarayında bəyənildi. Səfəvi şahı Rüstəm xana qiymətli hədiyyələr və yüyəni qızıldan olan at göndərdi [459,50]. Beləliklə, Rüstəm xan nəinki yerli gürcü əyanları ilə sıx əlaqə yarada bildi, həm də o, I Teymuraza qarşı mübarizədə Levan Dadianinin şəxsində müttəfiq qazandı. Öz növbəsində Levan Dadiani də Səfəvi şahının maliyyə yardımını əldə edərək Osmanlı dövlətinin təzyiqlərindən xilas olmaq üçün I Şah Səfi kimi müttəfiq qazandı [459,50].

I.K.Pavlova Məhəmməd Məsumun verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, yaranmış vəziyyətdə I Teymuraz Kaxetidə hakimiyyəti bərpa etmək üçün Səfəvi şahı ilə əvvəlki münasibətləri bərpa etmək məcburiyyətində qaldı. Onun belə bir addım atmasına daim sığındığı Başaçaq hakimi III Georginin ölməsi öz təsirini göstərdi. Başaçaq hakiminin yardımından məhrum olan I Teymuraz şahla münasibətləri bərpa etməyə məcbur qaldı. O, qızı Tinatini İsfahan sarayına göndərdi. Rüstəm xan tərəfindən İsfahana gətirilən Tinatini I Şah Səfi ilə evləndi. Bundan sonra Kaxetiyanın idarəsi yenidən I Teymuraza verildi [459,51; 90,16]. Məhəmməd Məsumun verdiyi məlumata görə, Kaxetini 1635-ci ilə kimi Səlim xan, sonra isə Bəhri bəy Mamavi idarə etdi [459,51].

Şübhəsiz ki, Rüstəm xanın Kartli valisi təyin edilməsi, I Şah Səfinin I Teymurazın qızı ilə evlənməsi Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin gedişində qızılbaşlara qarşı Gürcüstanda etibarlı dayağın yaradılmasına əlverişli şərait

yaratdı.

II Şah Abbas (1642-1666) dövründə də Səfəvi dövlətinə sədaqətlə xidmət edən Rüstəm xan Kartlidə mərkəzi hakimiyyətə tabe olmayan yerli hakimləri məğlub edib daxili ixtişaşları aradan qaldırmağa müvəffəq oldu. Rus çarından gözlədiyi yardımı ala bilməyən I Teymuraz 1648-ci ildə II Şah Abbasın Kaxetiyə göndərdiyi Rüstəm xana məğlub olaraq ölkəni tərk etdiyi üçün Kaxeti Kartliyə birləşdirildi [308, 134].

Beləliklə, Səfəvi dövlətinə tabe olan Kaxetidə baş verən ixtişaşların qarşısı Qızılbaş ordusu tərəfindən alındı və vilayətin idarəsi Rüstəm xana tapşırıldı. Lakin 1656-cı ildə II Şah Abbas rusların yardımı ilə I Teymuraz xanın Kaxetiyə dönməsindən narahat olaraq Kaxetini birbaşa Səfəvi dövlətinə birləşdirdi və Gəncə hakimi Səlim xanı vali təyin etdi. Kaxeti vilayəti 1656-1664-cü ildə Səfəvi mərkəzi hakimiyyətinə tabe oldu və Rüstəm xanın ölümündən sonra I Şahnevas xan tərəfindən idarə edildi [308,135].

Səfəvilərin Gəncə və Kaxeti hakimi olan Səlim xan II Şah Abbasın təlimatı əsasında Kaxetidə quruculuq işlərinə başladı 1659-cu ildə başlıca torpaqlarını və qışlaqlarını itirən gürcülər üsyan qaldırdı. II Şah Abbas Murtuza Əli xanı Gəncə və Kaxeti valisi təyin etdi. Kaxetiya üsyanının rəhbəri Araqvi Eristavı Zaal 1661-ci ildə Kartli hakimi I Şahnevas xanın əmri ilə kürəkəni Otar tərəfindən öldürüldü. Araqvi eristavlığı Otara verildi [308, 135; 90,18].

1660-cı ildə Böyük Moskva knyazlığının yardımından ümidlərini kəsən I Teymuraz İsfahana gedərək Kaxeti taxtının Moskvadakı nəvəsi İrakliyə verilməsini II Şah Abbasdan xahiş etdi. Həbsə alınaraq Astrabada göndərilən I Teymuraz 1663-cü ildə orada vəfat etdi [308,135]. Şübhəsiz ki, Səfəvi hakimiyyətinə qarşı əlli ildən çox mübarizə aparan I Teymurazın II Şah Abbasa itaət etməsi Qızılbaşların mühüm qələbəsi, Gürcüstanda möhkəmlənməyə çalışan Böyük Moskva knyazlığının bütün cəhdlərinə baxmayaraq uğursuzluqla nəticələndi [90,18].

1664-cü ildə II Şah Abbas Osmanlılar tərəfindən 1663-cü ildə taxtdan uzaqlaşdırıldığı üçün Səfəvi sarayına sığınan keçmiş Başaçıq hakimi Arçili Kaxeti hakimi təyin etdi. Bu dövrdə Kartli-Kaxetidə Səfəvi mərkəzi hakimiyyətinə qarşı yeni narazılıq baş qaldırdı. 1668-ci il martın 20-də Kartli hakimi II Şahnevas xan və Kaxeti hakimi Arçil rus çarına müraciət edərək Səfəvi hakimiyyətindən çıxmağa köməklik göstərməsini xahiş etdilər. Şah Süleyman (1666-1694) 1675-ci il yanvarın 10-da Arçili Kaxeti valisi vəzifəsindən uzaqlaşdıraraq I Teymurazın nəvəsi I İraklini Nəzərəli xan adı ilə Kaxeti valisi təyin etdi [308,135].

Şah Süleyman dövründə Gürcüstanda mərkəzi hakimiyyətə qarşı yerli hakimlər tərəfindən baş qaldırılan ixtilaf məkəzi hakimiyyət tərəfindən yerli valiləri dəyişmək yolu ilə aradan qaldırıldı. 1687-ci il dekabrın 27-də

Arçıl və II Şahnevas xan Moskvaya məktub göndərərək çar Fyodrdan yardım istədi və üsyana hazırlaşdı. Buna görə, 1688-ci ildə Şah Süleyman II Şahnevas xanı hakimiyyətdən uzaqlaşdırdı və Nəzərəli xanı Kartli valisi təyin etdi. Şah Hüseyn Nəzərəli xanı İsfahana çağıraraq qullarağası təyin etdiyi üçün 1703-cü ilin mayında II Şahnevas xan yenidən Kartli hakimi təyin edildi [308,135-136].

Beləliklə, Türkiyə tarixçilərinin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi dövlətinin bir tərəfdən Osmanlı imperiyası və digər tərəfdən Qafqazda möhkəmlənmək uğrunda mübarizəyə başlayan Böyük Moskva knyazlığı ilə rəqabətdə Şərqi Gürcüstanı öz nəzarətində saxlamağa nail oldu, hətta müəyyən dövrlərdə Qərbi Gürcüstanın bəzi vilayətlərində möhkəmlənməyə çalışdı. Türkiyə tarixçilərinin tədqiqatları bunu söyləməyə imkan verir ki, Səfəvi şahları regionda Osmanlı sultanının və rus çarının yerli hakimləri mərkəzi hakimiyyətə qarşı açıq mübarizəyə sövq etməsinə baxmayaraq, öz mövqelərini qoruyub saxlamağa nail oldular [90, 18].

4.6. Böyük Moskva knyazlığı ilə qarşılıqlı əlaqələr

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Moskva knyazlığı ilə ilk diplomatik əlaqələri I Şah İsmayılın hakimiyyətinin son illərinə aiddir. 1521-ci ildə Səfəvi elçisinin Moskvaya gəlməsi və Moskva knyazından «çoxlu top, ustalar və yaraq-əsləhə» alması barədə Krım xanının Sultan Süleymana verdiyi məlumat saxlanmışdır [405,36; 19, 108; 511,741]. O.Ə.Əfəndiyevin fikrincə, bu rus arxiv sənədlərinin qeydə aldığı ilk əlaqə faktıdır. Məlumat həm də buna görə maraqlıdır ki, Çaldıran vuruşmasında I Şah İsmayılın ordusunda çatışmayan odlu silah və top almaq cəhdlərinin olduğunu göstərir [19, 108-109].

Moskva dövlətinin Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə diplomatik əlaqələr yaratmasına Osmanlı dövlətinə meyl edən Volqaboyu xanlıqlar, həmçinin Krım tatarlarının viranedicilərinin basqınları mane olurdu. XVI əsrin ortalarında Moskva dövləti Xəzərin şimal sahillərinə çıxmağa, Xəzər dəniz yolunu ələ keçirməyə cəhd göstərdi və Volqa boyunca cənuba doğru irəlilədi [19,108-109]. 1553-cü ildə Seyid Hüseynin başçılıq etdiyi Səfəvi nümayəndə heyəti Moskvaya gəldi. Danışıqların məzmunu haqqında geniş məlumatlar olmasa da, güman etməyə əsas var ki, danışıqlarda Osmanlılar əleyhinə hərbi ittifaq haqqında məsələyə də toxunulmuşdur. Məhz bu zaman Sultan Süleyman dördüncü dəfə Azərbaycana yürüş etdiyi üçün I Şah Təhmasib Krım xanının Dağıstan və Dərbənddən hücumunun qarşısını almaq üçün şimalda müttəfiq axtarırdı [19,109].

XVI əsrin I yarısında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Moskva knyazlığı

ilə o qədər də əhəmiyyətli əlaqələri olmamışdı. Bu belə demək olarsa, qarşılıqlı «biganəlik» şəraitində ara-sıra müəyyən diplomatik missiyalar, kiçik ticarət əlaqələri həyata keçirilirdi. «I Təhmasibin müasiri olmuş IV İvan Qroznının (1547-1584) dövründə iki hökmdar arasında heç bir birbaşa münasibətlər mövcud olmamaşdısa da, məhz onun zamanında hadisələrin gələcək gedişatına təsir göstərmək iqtidarında olan olaylar baş verdi. Bunlardan birincisi, 1556-cı ildə Həştərxanın Moskva knyazlığına ilhaqı idi ki, İranda (Səfəvi dövlətində - T.N.) buna lazımı diqqət verilmədi. Bu vacib məntəqə Rusiyaya Volqa çayı üzərində nəzarət hüququ verir, həmçinin Xəzər dənizi vasitəsilə ticarət etmək imkanı yaradan liman şəhərinin sahibi olmaq kimi əlverişli şərait yaradırdı. Məhz Həştərxana sahib olmaq, Moskvanın təqribən əsr yarımından sonra gələcək aqressiyaları üçün yol açdı» [510,55; 15,260-261].

XVI əsrin II yarısında Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Böyük Moskva knyazlığı arasında sabit ticarət əlaqələri mövcud idi. Rus çarı IV İvan tərəfindən Kazan və Həştərxan xanlıqlarının əraziləri Moskva dövlətinə ilhaq olunduqdan sonra bu əlaqələrdə xüsusi canlanma baş verdi. Şamaxı, Ərəş və Təbrizdə istehsal olunan xam ipək, ipək məmulatı Azərbaycandan Moskva dövlətinə ixrac edilən başlıca əmtəə olmuşdur. Azərbaycanın Moskva knyazlığı ilə ticarət əlaqələri əsasən Şamaxı və Bakı vasitəsilə həyata keçirilirdi. Rus tacirləri ipəyi və nefti Azərbaycanda mümkün qədər ucuz qiymətə alır, Qərbi Avropa tacirlərinə baha qiymətə sataraq külli miqdarda mənfəət əldə edirdilər. Səfəvi dövləti hüdudunda soyuq silahlar, hərbi geyimlər həddən artıq istehsal olunur və bunların çox hissəsi Moskva dövlətinə ixrac edilirdi [4, 230, 231-232].

XVI əsrin II yarısında rus çarı IV İvan Kazan və Həştərxan xanlıqlarını işğal edib Volqa-Xəzər su yolunu ələ keçirdikdən sonra Qafqazın Xəzər dəniz sahili bölgələri və Azərbaycan Səfəvi dövlətinin digər hissələri ilə əlaqələri gücləndirmək və gələcəkdə öz təsirini bu regiona yaymaq arzusunda idi. Osmanlı dövləti Şimali Qafqaza soxulmağa çalışan Böyük Moskva knyazının bu cəhdlərinin qarşısını almağa çalışırdı. Osmanlı sultanı Həştərxan, Kazan xanlıqlarını bərpa etmək, Volqaboyunda möhkəmlənmək, hətta Dondan Volqaya kanal çəkib, Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında su yolu açmaq niyyətində idi. IV İvanın Kazan və Həştərxan xanlıqlarını Moskva dövlətinə birləşdirməsi, Sultan Süleymanın sarayında ciddi narahatlığa səbəb olmuşdu. Lakin Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinə və Azərbaycan Səfəvi dövlətinə qarşı müharibələrə başı qarışan Sultan Süleyman Moskva knyazının istilalarına mane ola bilmədi. 1569-cu ildə II Sultan Səlim Krım xanı Dövlət Girayla birlikdə rusları Həştərxandan sıxışdırıb çıxarmaq məqsədilə yürüşə başladı. Müharibədə donanmadan istifadə etmək məqsədilə, osmanlılar hətta Don ilə Volqa arasında kanal qazmağa cəhd göstərdilər. Lakin bu yürüş

Osmanlı sultanı üçün uğursuz oldu [19,109-110]. Bu yürüşün mühüm nəticəsi Sunja çayının Terekə qovuşduğu yerdə yeni inşa edilməyə başlanmış rus qalasının dağıdılması oldu .

XVI əsrin ortalarında Səfəvi dövlətinin Osmanlı dövləti ilə sülh bağlanması və Moskva dövlətinin Livoniya müharibəsinə cəlb olunması onların açıq şəkildə Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizə aparmasını çətinləşdirdi. Bununla belə, çar IV İvan Səfəvi dövlətinin Osmanlılara qarşı müharibəyə başlamasını daha münasib bildiyi üçün 1568-ci ildə yaxın adamlarından Aleksey Xoznikovun rəhbərliyi altında nümayəndə heyətini I Şah Təhmasibin sarayına göndərdi. A.Xoznikov Səfəvilər üçün xeyli hərbi texnikanı – 100 top və 500 tufəngi Qəzvinə gətirdi [405,44; 19,109; 389,30]. P.P.Buşevin qeyd etdiyinə görə, 1555-ci ildə Osmanlı sultanı ilə sülh müqaviləsi bağlayan I Şah Təhmasib, Həştərxanın ruslar tərəfindən ələ keçirilməsi ilə barışmasa da, II Sultan Səlimi özünə qarşı qaldırmamaq üçün Osmanlılara qarşı fəal mübarizədən çəkinirdi [405,45; 389,30].

XVI əsrin son rübündə Osmanlı sultanı III Muradın Amasya sülhünün şərtlərini pozaraq Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə başlaması Qafqaz uğrunda rəqabəti daha da kəskinləşdirdi. Osmanlı sultanı Dağıstan hakimlərinə ünvanlanmış fərman və hökmlərində onları Səfəvi dövlətinə və Moskva böyük knyazına qarşı mübarizəyə təhrik edirdi [443,137; 78,193].

Bu zaman Kaxeti çarının və Dağıstan knyazlarının Tarku Şamxalından etdikləri şikayətlər Moskva knyazının regionda möhkəmlənməsi üçün öz siyasətini fəallaşdırmasına şərait yaratdı [307, 82]. IV İvan Şimali Qafqazın feodal hakimləri arasındakı daxili çəkişmələrdən istifadə edərək öz mövqeyini bu bölgədə möhkəmləndirmək və hər vasitə ilə buradan Cənubi Qafqaza yönələn Osmanlı təcavüzünün qarşısını almağa çalışdı [443,136; 78,193].

1578-ci ildə ruslar Kiçik Kabarda xanı Qanbulat xanın bir il əvvəl etdiyi təklifi nəzərə alaraq Sunja çayı sahilində qala inşa etdilər və burada silahlı qarnizon yerləşdirdilər. Bununla yanaşı, ruslar Osmanlı ordusunun Qafqaza girməsindən istifadə edərək 1574-cü ildə dağıtmaq məcburiyyətində qaldıqları Terek qalasını 1580-ci ildə yenidən bərpa etdilər. Çar IV İvan və Fyodr tərəfindən Terek qalası ətrafında, eləcə də Terek, Sunja və Göysu çayları ətrafında məskunlaşdırılan kazaklar osmanlılara qarşı mübarizəyə cəlb olundu. Bununla da, Qafqaz uğrunda Osmanlı, Səfəvi və Böyük Moskva knyazlığı arasında rəqabət daha da kəskinləşdi [78,193].

1578-1590-cı illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsi zamanı Osmanlı ordusunun Azərbaycanın əksər torpaqlarını və Dağıstanın Xəzərsahili ərazilərini ələ keçirməsi Volqa-Xəzər ticarət yolunun bağlanmasına və iki dövlət arasında iqtisadi əlaqələrə ciddi zərbə vurdu. Volqa-Xəzər ticarət yolunun Osmanlı nəzarətindən azad edilməsində ümumi marağın olması Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Moskva knyazlığının siyasi cəhətdən yaxınlaşmasına

müəyyən zəmin yaratdı.

Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin gedişində Osmanlı dövlətinin Şimali Qafqazda öz mövqelərini daha da möhkəmləndirmək cəhdləri Moskva dövləti ilə münasibətlərə də öz təsirini göstərdi. 1583-cü il oktyabrın 21-də Dərbənddən Kerçə yola düşən Özdəmiroğlu Osman paşanın rəhbərli altında 4 minlik Osmanlı ordusu Sunja çayını keçərkən, oktyabrın 28-də rusların hücumuna məruz qaldı. Üç gün davam edən döyüşdən sonra ruslar geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Terek və Sunja qalaları ələ keçirilərək dağıldı [bax: 126,173-176]. Kabarda bəyləri Terek – Beştav – Kuban yolu ilə Tamana gedən Osman paşanın ordusunun rahat keçməsi üçün Terek çayı üzərində körpü tikdilər. 1584-cü ildə Osmanlı sultanı Terek çayı sahilində bir qala tikdirməyə qərar verdi. Qalanın yerinin seçilməsi və inşası Kabarda bəylərinə və Dərbənd hakimi Cəfər paşaya həvalə olundu [307,83].

Buna baxmayaraq, Moskva knyazlığı Qafqazda öz mövqeyini gücləndirmək üçün fəaliyyətini xeyli gücləndirdi. 1586-cı ildə çar Fyodr öz elçisi Rusin Danilov vasitəsilə Kaxeti çarı II Aleksandra məktub göndərərək ona dostluq və himayə təklif etdi. II Aleksandr yunan keşişi Kiril Ksantopulos və Çərkəz bəylərindən Xurşidi elçi kimi Rusinlə birlikdə çarın yanına göndərdi. 1587-ci il aprelin 11-də Kaxeti elçiləri Rodian Birkin və Pyotr Pivovla birlikdə Kaxetiyə getmək üçün Moskvanı tərk etdilər. Həştərxan üzərindən Kaxetiyə gələn rus elçi heyəti avqustun 26-da II Aleksandr tərəfindən qəbul olundu. Kaxeti çarlığı aparılan müzakirələrdən sonra sentyabrın 28-də rus çarının himayəsinə qəbul edildi. II Aleksandr bunun müqabilində ildə çara 50 top İran ipəyi, qızıl və gümüş saplarla toxunmuş 10 xalı göndərməyə razı oldu [498,60-61; 78,195].

Keçmiş vassalı Kaxeti hakiminin atdığı bu addım Azərbaycan Səfəvi dövlətini narahat etməyə bilməzdi. Bu zaman mövcud vəziyyəti aydınlaşdırmağa çalışan I Şah Abbas II Aleksandrın yanına öz elçisini göndərdi. 1587-ci il aprelin 25-də Səfəvi elçisi Cəmşid xan Zəyəmdə rus elçisi Birkinlə görüşdü [498,62; 307,83]. Şübhəsiz ki, Osmanlı dövlətinin nəzarətində olan Kaxetiyanı öz təsir dairəsinə cəlb etməyə çalışan rus çarının atdığı addımlar iki dövlət arasındakı münasibətləri xeyli gərginləşdirdi. Buna görə də, rus çarı Fyodr öz elçisini Səfəvi sarayına göndərərək iki dövlət arasındakı münasibətləri nizama salmağa çalışdı. 1588-ci ilin sonlarında rus elçisi Qriqori Vasilçikov Qəzvinə gəldi [511,745]. Q.B.Vasilçikovun Səfəvi sarayına göndərilməsində əsas məqsəd iki dövlət arasında dostluq münasibətlərinin yaradılması və Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi ittifaq yaradılmasını müzakirə etmək idi. 1589-cu il aprelin 9-da I Şah Abbas sarayda rus elçisini qəbul etdi. Q.B.Vasilçikov gətirdiyi hədiyyələri və məktubu şahə təqdim etdi. Rus çarı göndərdiyi məktubunda iki dövlət arasında dostluğun möh-

kəmləndirilməsi üçün ilk növbədə Xəzərsahili vilayətlərdən Osmanlıların qovulmasında maraqlı olduğunu, Şah Məhəmməd Xüdəbəndənin vəd etdiyi Dərbənd və Bakı şəhərlərinin verilməsini xatırlatdı [510,110; 389,33; 78, 198].

Lakin I Şah Abbas Bakı və Dərbənd şəhərlərini rus çarına yalnız o halda «güzəştə» getməyə hazır olduğunu bildirdi ki, bu şəhərlər bilavasitə ruslar tərəfindən osmanlılardan azad edilməlidir. Rusiya elçisinin geri dönməsinə icazə verildi, şahın cavab məktubu da ona təqdim olundu [528,163; 510,113]. P.P.Buşev Q.B.Vasilçikovun Səfəvi şahı ilə apardığı danışıqlar barədə yazır ki, I Şah Abbas Osmanlılar əleyhinə hərbi ittifaq bağlayaraq nəzarət etmədiyi iki mühüm şəhəri Moskva dövlətinə güzəştə getməklə bağlı suala birbaşa cavab vermədi. O, açıq şəkildə bildirdi ki, ruslar bu şəhərləri öz qüvvələri ilə Osmanlılardan geri almalıdırlar. Əgər Dərbənd və Bakını şah ordusu azad edərdisə, bu şəhərlərin güzəştə gedilməsindən söz ola bilməzdi [510,113; 389,33].

Beləliklə, Q.B.Vasilçikovun missiyası konkret uğur qazanmasa da, Moskva dövləti ilə Səfəvi dövləti arasında rəsmi diplomatik münasibətlərin əsasını qoymuş oldu.

Azərbaycan Səfəvi dövləti Cənubi Qafqazda və Azərbaycanda Osmanlı işğalına qarşı mübarizədə Moskva dövlət ilə ittifaq bağlamağa yollar axtarırdı. 1588-ci ildə rus səfiri Q.B.Vasilçikov I Şah Abbasın yanında olan zaman Terek çayı sahilində qala tikilməsi xəbərini ona çatdırmış və Həştərxan voyevodasının əmri ilə osmanlıların Terek üzərindən qızılbaş torpaqlarına buraxılmayacağını bildirmişdi. Səfəvi şahı bu xəbərdən xoşhal olduğu üçün rus elçisinə xüsusi iltifat göstərmişdi [460,128,290; 468,103].

1589-cu ildə I Şah Abbas öz elçisi Hadı bəylə Budaq bəyi Rusiya elçisi ilə birlikdə Moskvaya göndərdi. Elçi heyəti Gilan-Həştərxan yolu ilə hərəkət edərək Nijni-Novqoroda gəldi. Rus çarı İsveç kralı ilə müharibədə olduğu üçün Səfəvi elçisi bir müddət burada gözlədikdən sonra Moskvaya gəldi. 1590-cı ilin mayında rus çarı Kreml sarayında Səfəvi elçi heyətini qəbul etdi [415,114-115; 511,745; 82,16]. I Şah Abbas rus çarına göndərdiyi məktubunda Osmanlı dövləti tərəfindən kəsilən əlaqələrin bərpa olunmasını, dostluq əlaqələrinin yaradılmasının vacib olduğunu, Dərbənd və Bakının rus çarına veriləcəyini bildirirdi. Rus çarına müxtəlif rəngli ipək xalılar, Xorasanda hazırlanmış yay göndərən I Şah Abbas çardan sincab, samur dərisi və ov quşları göndərməsini xahiş edirdi [132,264]. I Şah Abbasın Azərbaycan şəhərlərini Moskva dövlətinə güzəştə getmək cəhdi diplomatik maneərdən başqa bir şey deyildi. XVI əsrin sonu-XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Moskva dövlətilə diplomatik əlaqələri təsdiq edir ki, Səfəvilərin Azərbaycan şəhərlərini ruslara güzəştə getməsinin heç bir hüquqi

əsası yox idi; çünki qeyd olunan şəhərlər Osmanlı dövlətinin nəzarəti altında idi. Moskva knyazlığının tələblərinə Səfəvilər diplomatik maneəvərlərlə cavab verirdi. Osmanlı dövləti əleyhinə ittifaq yaradılması və şəhərlərin güzəştə gedilməsi kimi ciddi bir məsələnin müzakirəsi üçün rusların bütün tələblərinə baxmayaraq, Səfəvi şahı tərəfindən səlahiyyətli nümayəndə heyəti göndərilməmişdi [415, 121,122]. Bu dövrdə rus çarı üzücü Livoniya müharibəsinin ağır nəticələrini nəzərə alaraq yaranmış vəziyyətdə Səfəvi şahının Osmanlı dövləti əleyhinə ittifaq bağlamaq təklifinə müsbət cavab vermədi. O, məsələnin diplomatik vasitələrlə həll edilməsinə çalışdı [439,151].

Lakin bu dövrdə Osmanlı dövləti Şimali Qafqazı və Dağıstanı ələ keçirməyə çalışırdı. Dağıstan hakimləri Moskvaya öz nümayəndələrini göndərərək rus çarından Terek sahillərində möhkəmləndirilmiş istehkam tikərək Osmanlı ordusunun və Krım xanının qüvvələrinin Qafqaza yürüşünün qarşısının alınmasına yardım göstərməsini xahiş etdilər. 1588-ci ildə Terek çayı üzərində Terek qalası tikildi [475,36]. Terek qalasının tikilməsi ilə bağlı Səfəvi şahına lazımi məlumat verildi. Ona bildirildi ki, bu qala Osmanlı sultanının və Krım xanının qüvvələrinin Terek üzərindən Dərbəndə və Qızılbaş ərazilərinə yürüşünün qarşısını almaq məqsədi ilə tikilmişdir [474, 22].

Beləliklə, Moskva hökuməti Şimali Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirmək niyyətində olduğunu nümayiş etdirdi. Rus çarının Qafqazda öz mövqeyini gücləndirmək təşəbbüsü, xüsusən də Tersk şəhərciyinin salınması ilə Osmanlı və Krım qoşunlarının hərbi əməliyyatlar meydanına daxil olması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan strateji-ticarət magistralını bağlaması Osmanlı sultanını narahat edirdi. O, Tersk şəhərciyini dağıtmağı tələb etsə də, bir nəticə əldə edə bilmədi. 1589-cu ilin avqustunda Səfəvi sarayına Semyon Zveniçorodski və Torx Antonovun rəhbərliyi altında növbəti elçi heyəti göndərildi [398,113-114; 439,152].

Göründüyü kimi, Osmanlıların Cənubi Qafqazdan qovulmasında Səfəvi dövləti ilə yanaşı Moskva dövləti də maraqlı idi. Hər iki dövlətin ticarət və xarici siyasi maraqları onların yaxınlaşmasına kömək edirdi. Bunu nəzərə alan I Şah Abbas hələ 1590-cı il İstanbul müqaviləsinin imzalanmasınadək öz səfiri Hadı bəyi Moskvaya göndərdi. Səfəvi şahı Cənubi Qafqazda Osmanlılara qarşı mübarizədə rusların yardımına təminat əldə etmək istəyirdi. Hətta I Şah Abbas göstərilən hərbi yardım müqabilində Dərbəndi və Bakını rus çarına bağışlamaq fikrində idi [460,128-129; 405, 52,57; 468,64; 82,16-17]. Lakin İstanbul sülhünə görə Azərbaycanın və Dağıstanın Xəzərsahili vilayətləri Osmanlı dövlətinin əlində qaldığı üçün tərəfləri yeni danışıqlara vadar etdi.

Volqa-Xəzər ticarət yolunun Osmanlı nəzarətindən azad edilməsi kimi vacib məsələdə ümumi marağın olması Səfəvi dövləti ilə Moskva knyaz-

lığının yaxınlaşması üçün müəyyən zəmin yaratdı. Lakin bu yaxınlaşma gözlənilən nəticəni vermədi [4,253-254]. Çünki bu dövrdə Moskva dövləti Livoniya ilə uzunmüddətli müharibə nəticəsində zəiflədiyi üçün daxili böhran keçirirdi. Çar Fyodr İvanoviç, həmçinin daxili və xarici siyasətə rəhbərlik edən Boris Qodunov Osmanlı dövləti ilə müharibə məsələsini həll edə bilmədilər. Bununla da, Moskva I Şah Abbas hökumətinin təklifindən istifadə edə bilmədi. Moskva dövləti yalnız dağlı knyazlarını öz tərəfinə çəkərək Şimali Qafqazda Osmanlı dövlətinin mövqeyini zəiflətməyə çalışdı [462,276].

Buna baxmayaraq, Səfəvi hökmdarı şimal qonşusu ilə siyasi və iqtisadi əlaqələr yaratmağa xüsusi diqqət yetirirdi. 1592-ci ildə I Şah Abbas bu məqsədlə tanınmış tacir Hacı Xosrovun rəhbərliyi altında 50 nəfərlik ticarət heyətini iki dövlət arasında ticarət əlaqələri yaratmaq üçün Moskvaya göndərdi [511,745]. I Şah Abbas açılacaq ticarət yolu ilə Rusiyadan silah və sursat itxal etmək niyyətində idi. Səfəvi şahı göndərdiyi elçi vasitəsi ilə rus çarından Həştərxan limanında yerli məmurlar tərəfindən saxlanılan dörd Səfəvi gəmisinin azad edilməsini tələb etmişdir. Eyni zamanda o, füzuzə daşlarla bəzədilmiş olan bir taxtı rus çarına vermək üçün yeni bir heyəti Moskvaya göndərdi. 1593-cü il oktyabrın 6-da çar I Fyodr (1584-1598) tərəfindən qəbul edilən Səfəvi elçisi I Şah Abbasın göndərdiyi məktub və hədiyyələri ona təqdim etdi. Səfəvi elçi heyəti çardan sonra bütün işləri öz əlində saxlayan Boris Qodunovla görüşdü. O, iki dövlət arasında ticarət əlaqələrinin yaradılmasını münasib bilərək çarın adından və özünün yazmış olduğu məktubları və I Şah Abbasa çatdırılacaq hədiyyələri elçiyə təqdim etdi [528, 66; 132,265].

Hacı Xosrovun rəhbərliyi altında Səfəvi elçi heyətinin Moskvadan qayıtmasından bir ay sonra I Şah Abbasın Hacı İsgəndər adlı elçisi ticarət məqsədi ilə Moskvaya gəldi. O, Səfəvi şahının göndərdiyi məktubu çara təqdim etdi, gətirdiyi qalxan, dəmir güzgü və məxmər parçaların qarşılığında ruslardan sincab, tülkü dərisi, zireh, fil dişi və mum hazırlamaq üçün istifadə olunan iç yağı istədi [537,154; 511,745; 132,265].

1594-cü ildə rus çarı Fyodr Andrey Zveneqorodski adlı elçisini 63 nəfərlik bir heyətlə Səfəvi sarayına göndərdi. Bu zaman I Şah Abbas Kaşanda olduğu üçün elçi oraya göndərildi. Səfəvi şahı noyabrın 4-də şəhər meydanında xalqın qarşısında rus elçisini qəbul etdi. Rus elçisi çarın Kaxetiyanı himayəsi altına aldığı üçün şahdan şahzadə Konstantini geri göndərməsini tələb etdi. Lakin I Şah Abbas elçinin bu tələbinə etiraz edərək gürcü şahzadələrinin onun vassalı olduğunu qeyd edərək təzyiq göstərilməməsini bildirdi [132,265-266]. Rus çarı I Fyodr Səfəvi şahına göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Sizin Osmanlılarla sülh bağladığımızdan xəbər tut-

duq. Bu xəbər bizi çaşdırdı. Çünki necə ola bilər ki, bir tərəfdən bizə ittifaq yaratmaq təklif edirsiniz, digər tərəfdən də düşmənlə sülh bağlayırsınız» [528,67; 132,266]. P.P.Buşevin fikrincə, rus elçisi Səfəvi şahına hərbi yardım göstərilməsi müqabilində Dərbənd və Bakı şəhərlərinin verilməsi məsələsini yenidən qaldırmışdı. I Şah Abbas rus səfirindən çar Fyodr İvanoviçdən öz ordusunu təcili Şirvana göndərməyə inandırmağı xahiş etmiş və əlavə etmişdi ki, əgər rus ordusu Dərbənd və Bakını Osmanlılardan azad etsə, həmin şəhərlərin Moskva dövlətinə verilməsinə etiraz etməyəcəkdir [405,258; 471,42-43]. İsgəndər bəy Münşi rus elçisinin Səfəvi sarayına gəlişini təsdiq edərək yazır: *«Onlar rus padşahı tərəfindən şahın yanına gələrək, layiqli töhfə və hədiyyələr gətirdilər. Elçi bir mötəbər rus əmiri idi. Rus dövləti məhəbbətamiz bir məktub yazaraq çoxlu məsələlərdən söhbət açmışdı. Əlahəzrət zilləllah şah elçinin qədəmini alqışladı, kafər olsa belə qonağa ehtiram göstərdi»* [58,935]. İsgəndər bəy Münşi daha sonra yazır: *«...Rus elçisinə qayıdış rüxsəti verildi və onlara layiqli ənamlar təqdim olundu. Türkmən qorçisi İmamqulu bəy Pakizəni rus padşahına elçi təyin edib, onu layiqli töhfə və hədiyyələrlə rus elçilərinə həmrəh etdilər. Onlar Gilanda gəmiyə oturub dəniz yolu ilə rəvan oldular»* [58, 938-939]. I Şah Abbas elçisi vasitəsilə Osmanlılarla bağlanmış sülhün səbəblərinə aydınlıq gətirdi. O, davamlı olaraq elçilərin göndərilməsini, Səfəvilərin Həştərxana doğru sərbəst keçməsi üçün yolun düşməndən təmizlənməsi və Osmanlılarla müharibəyə müştərək hazırlıqla bağlı məsələləri çara çatdırdı. Bu təkliflər çar tərəfindən müsbət qarşılandı və 1595-ci il fevralın 19-da knyaz Vasili Tyufyakinin rəhbərliyi altında 75 nəfərlik elçi heyəti dostluq və qarşılıqlı yardım müqaviləsi bağlamaq üçün Səfəvi sarayına göndərildi. Elçi heyətinin rəhbəri daxil olmaqla heyət üzvlərindən bəzisi yolda vəba xəstəliyindən öldü. 1595-ci ilin noyabrında elçi heyətindən 37 nəfər Qəzvinə çatsa da, I Şah Abbas heyət üzvləri xəstə olduğu üçün dərhal onların geri dönməsinə göstəriş verdi. Buna görə də iki dövlət arasında ittifaq müqaviləsi bağlanmadı [132,266; 415, 120-121; 82,17-18].

1599-cu ildə I Şah Abbas Pakizə İmamqulu bəy, Vasili Tyufyakin və Semyon Yemelyanovun səfərinin ardınca Pirqulu bəyi Moskvaya elçi göndərdi. F.Hüseynin fikrincə, I Şah Abbasın Azərbaycan şəhərlərini Moskva dövlətinə güzəştə getmək cəhdi diplomatik maneərdən başqa bir şey deyildi. XVI əsrin sonu-XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin Moskva dövlətilə diplomatik əlaqələri təsdiq edir ki, Səfəvilərin Azərbaycan şəhərlərini rusa güzəştə getməsinin heç bir hüquqi əsası yox idi; çünki qeyd olunan şəhərlər Osmanlı dövlətinin nəzarəti altında idi. Rusiyanın tələblərinə Səfəvilər diplomatik maneərlərlə cavab vermişdi. Osmanlı dövləti əleyhinə ittifaq yaradılması və şəhərlərin güzəştə gedilməsi kimi ciddi bir məsələnin

müzakirəsi üçün rusların bütün tələblərinə baxmayaraq, Səfəvi şahı tərəfindən səlahiyyətli nümayəndə heyəti göndərilməmişdi [415,121,122].

1598-ci ildə rus çarı seçilən Boris Qodunov Azərbaycan Səfəvi imperiyası ilə əlaqələri inkişaf etdirməyə çalışdı. 1600-cü ildə o, hakimiyyət dəyişikliyinə iki ölkə arasındakı əlaqələrə zərər verməyəcəyini I Şah Abbasa çatdırmaq üçün knyaz Aleksey Zasekini Səfəvi sarayına göndərdi. Rus elçisi Osmanlılara qarşı Avstriya-Macaristan, Moskva və Səfəvi dövləti arasında ittifaq yaradılmasının vacibliyini söyləyərək Moskvanın Səfəvilərə hər zaman hərbi yardım göndərəcəyinə təminat verdi. Eyni zamanda rus çarı Səfəvi şahına elçisi vasitəsilə iki ov iti, bir ayı və iki samur göndərdi [132,266-267; 415,120-121; 442,22]. Boris Qodunovun taxta keçməsinə təbrik etmək üçün Səfəvi elçisi Pirqulu bəy Təkəli rus elçisi ilə Moskvaya göndərildi [433,155]. Avstriya-Macaristan imperatoru II Rudolf Osmanlı dövləti ilə müharibə vəziyyətində olduğu üçün I Şah Abbas onun planları ilə bağlı çardan bəzi suallara aydınlıq gətirməsini istədi. Səfəvi şahı öz növbəsində rus çarına Osmanlıların nəzarətində olan Şirvan və Gürcüstana birlikdə hücum etməyi təklif etdi. Rus çarı Boris Qodunov elçisi vasitəsilə I Şah Abbasdan ordularını Osmanlılar üzərinə yürüşə göndərərsə və onlar arasında sülh bağlanmayacağı təqdirdə Səfəvi şahına yardım göstərməyə hazır olduğunu bildirdi [330,18; 247, 181-182].

Qeyd etmək lazımdır ki, XVI əsrin son rübündə baş verən Osmanlı-Səfəvi müharibəsi, Kırım tatarlarının bölgədəki fəaliyyəti və Moskva knyazlığında daxili ixtişaşların başlanması elçilərin get-gəlini çətinləşdirdiyi kimi, iki ölkə arasında siyasi və iqtisadi sahədə müqavilənin bağlanmasına mane oldu. Göndərilən elçi heyətləri dostluq və yardım vədlərini təzələmək, qarşılıqlı niyyətlərini və tələblərini bəyan etməkdən irəli gedə bilmədi. Buna görə də Moskva və Səfəvi dövlətləri Osmanlılara qarşı birgə hərəkət edə bilmədilər [132,267-268].

XVII əsrin əvvəllərində I Şah Abbas Osmanlı imperiyasının daxili ixtişaşlar və üsyanlar nəticəsində zəifləməsindən istifadə edərək ona qarşı müharibəyə başlamağa qərar verdi. Səfəvi şahı rus çarının yardımını əldə etmək məqsədi ilə 1603-cü ilin avqustunda öz elçisi Laçın bəyi Moskvaya göndərdi. Çar Boris Qodunov şahın hədiyyələrini qəbul etsə də, onun səmimiyyətinə inanmadı [247,43-44; 82,18].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, bu zaman Moskva knyazlığı Osmanlı dövlətinin Almaniya və Səfəvi dövlətləri ilə müharibə aparmasından istifadə edərək Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışdı. 1603-cü ildə çar Boris Qodunov öz elçisi Yaroslavskini İsfahana göndərərək I Şah Abbasa ordularını Osmanlılar üzərinə göndərsə və onlarla hər hansı bir sülh bağlamayacağı təqdirdə ona yardım edəcəyini bildirdi [263,253; 308,68].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, I Şah Abbas öz elçisinin Moskvadan qayıtmasını gözləmədən yaranmış əlverişli vəziyyəti nəzərə alaraq Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başladı. Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin qızgın dövründə çar Boris Qodunov Qafqazın yerli feodal hakimlərinin Osmanlıları müdafiə etməsinin qarşısını almaq üçün voyevoda Butirlin və general Pleşeyevin rəhbərliyi altında rus ordusunu Dağıstana göndərdi. İvan Butirlinin başçılığı altında 10 minlik rus ordusu aprel ayında Dağıstana girərək Göysu və Tarku qalalarını ələ keçirdi. 1605-ci ilin yazında Şamaxı bəylərbəyi tərəfindən göndərilən Osmanlı ordusu və topların yardım etdiyi Enderey xanı Sultan Mahmat və Adil Gərayın rəhbərliyi altında Dağıstan qüvvələri Tarkunu mühasirəyə aldı. Şəhəri boşaldaraq geri çəkilən 7 minlik rus ordusu Tarku ilə Qazıyurd arasında baş verən döyüşdə məğlub oldu. İvan Butirlin və general Pleşeyev də daxil olmaqla ruslar qılınıcdan keçirildi. Sunja, Sulak və Terek çayları üzərindəki bütün qalalar Osmanlı və dağıstanlı qüvvələr tərəfindən ələ keçirilərək dağıldı. Həştərxana geri çəkilmək məcburiyyətində qalan ruslar I Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə yürüşünə kimi Şimali Qafqaza yürüş etmədilər [308,86].

Rus ordusunun Dağıstana yürüşü bilavasitə I Şah Abbasın Cənubi Qafqazda Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi əməliyyatları gücləndirdiyi bir dövrdə başlamışdı. Moskva hökuməti bu addımı ilə Səfəvi şahı ilə danışıqları bərpa edərək Dərbənd, Bakı və Şamaxını güzəştə getməyə vadar etmək niyyətində idi [435,35; 471,44; 82,18]. Moskva hökuməti Osmanlı dövləti ilə müharibə aparmaq niyyətində deyildi, buna görə də aparılan danışıqlar Qərbi Avropa müttəfiqlərinin diqqətini cəlb etmək üçün diplomatik maneərdən başqa bir şey deyildi [476,19]. Lakin rus çarının bu niyyəti də özünü doğrultmadı. Belə ki, bir müddət sonra Səfəvi ordusu Azərbaycan ərazilərini tamamilə Osmanlı işğalından azad etdi.

Səfəvi şahı rus çarına göndərdiyi məktubunda Azərbaycanın Osmanlı işğalından azad edilməsi barədə məlumat verdi. Lakin çar Boris Qodunovun ölümü ilə bağlı Rusiyada vəziyyət qarışdığı üçün şahın göndərdiyi məktuba cavab gecikdi. Çar seçildikdən sonra Vasilinin (1606-1610) Səfəvi şahına yazdığı dostluq məktubu səfir İvan Romodanovski tərəfindən 1606-cı ildə Səfəvi sarayına çatdırıldı. Səfəvi hökmdarı elçini ehtiramla qarşıladı, çarın göndərdiyi məktuba cavab olaraq iki məktub hazırlatdıraraq elçiyə təqdim etdi. I Şah Abbas məktublarda Osmanlılara qarşı müharibədə qazandığı uğurlar barədə xəbər verdi və rus çarını bir daha Osmanlılara qarşı müharibəyə qoşulmağa dəvət etdi [528,95; 132,268; 442,23].

Moskva dövlətinin həm Səfəvilər, həm də Osmanlı dövləti ilə münasibətləri saxlamaqda maraqlı olması I Şah Abbasın verdiyi təkliflərin gerçəkləşməsinə maneə oldu. Buna baxmayaraq, Səfəvi hökmdarı rus çarı ilə

diplomatik münasibətləri davam etdirmək üçün öz elçilərini müntəzəm olaraq Moskvaya göndərirdi. 1608-ci il fevralın 8-də I Şah Abbas Əmir Əli bəyin rəhbərliyi altında elçi heyətini Moskvaya göndərdi. 16 nəfərdən ibarət olan nümayəndə heyətinə səfir Əmir Əli bəydən başqa, 3 əyan və 12 xidmətçi daxil idi. Nümayəndə heyətinin qarşısında duran əsas vəzifə Rusiyadakı mövcud vəziyyəti öyrənmək, ölkədə baş verən daxili çəkişmələr nəzicəsində iki dövlət arasında kəsilmiş diplomatik münasibətləri bərpa etmək, Osmanlı dövlətinə qarşı müharibədə rus çarından kömək almaq – Osmanlılarla Krım türklərinin Terek, Sunca və Göysu istiqamətindən Səfəvilər ərazisinə hücumunun qarşısını almaqdan ibarət idi [406,18]. Səfəvi elçiləri bir müddət Moskva və Nijni-Novqorodda qaldılar və yalnız ölkədə daxili siyasi sabitlik bərpa olunduqdan sonra – 1613-cü ilin yayında Mixail Romanov tərəfindən qəbul olundular. Səfəvi elçilərinin qəbulu zamanı Əmir Əli bəy I Şah Abbasın məktubunu çara təqdim etdi. Məktubda çah Osmanlı dövləti ilə aparılan müharibəni xatırladır və bu işdə onun yardım göstərəcəyinə ümid bəsləyirdi [406,18-19]. Əmir Əli bəyin elçiliyi Moskva dövləti ilə Səfəvi imperiyası arasında diplomatik əlaqələrin bərpa olunmasında mühüm rol oynadı. Səfəvi dövləti Əmir Əli bəyin elçiliyi ilə Mixail Romanovun hakimiyyətini tanımış oldu.

Səfəvi dövləti ilə diplomatik münasibətlərin bərpa olunması Moskva dövləti üçün də əlverişli idi. Çünki, Moskva dövlətinin əsrin əvvəllərində daxili çəkişmələr nəticəsində zəifləməsi xarici müdaxiləyə şərait yaratdığından, istər daxili və istərsə də xarici çətinlikləri aradan qaldırmaqda ona kömək edə biləcək Səfəvi dövləti kimi dövlətə ehtiyacı vardı. Həmçinin, 1612-1613-cü illərdə Həştərxanda və bütövlükdə Aşağı Volqaboyunda İ.Zarutskinin rəhbərliyi altında kazakların üsyanı baş vermişdi və İ.Zarutskinin kömək üçün I Şah Abbasa müraciət etmişdi. İ.Zarutskinin nümayəndələri İvan Xoxlov və Yakov Qladkov kömək almaq ümidi ilə Səfəvi sarayına gəlmişdi [406,20]. Osmanlılarla Krım türklərinin hərbi yürüşləri Moskva dövləti üçün ciddi təhlükə yaratdığı üçün Mixail Romanov Səfəvi dövləti ilə diplomatik münasibətlərin bərp edilməsində maraqlı idi.

1612-ci ildə Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında İstanbul müqaviləsinin bağlanmasıdan sonra I Şah Abbas Dağıstan və Gürcüstanla bağlı fəal siyasət yeritməyə başladı. O, 1615-ci ildə Kaxetidə baş verən üsyanı yatırırdı və Şamaxıdan Dağıstan və Şimali Qafqaz hakimlərinə itaət göstərmələri üçün nümayəndə göndərirdi. Bu dövrdə beynəlxalq münasibətlər Moskva knyazlığının xeyrinə deyildi. O, qərbdə Polşa və İsveçlə, cənubda isə Krım xanlığı ilə müharibə vəziyyətində idi. Buna görə də, Səfəvilərlə münasibəti gərginləşdirmək istəməirdi. Polşa və İsveçlə müharibədə dağıdılmış təsərrüfatı bərpa etmək üçün xeyli vəsait tələb olunurdu. Buna görə də, Moskva

hökumətinin hakim dairələri Səfəvi dövləti ilə ticarətə böyük ümid bəsləyirdi [82,19].

I Şah Abbasın Azərbaycan və Gürcüstanı Osmanlı işğalından azad etməsindən sonra Moskva knyazlığı ilə qonşu olmasını nəzərə alan rus çarı I Mixail Romanov (1613-1645) Səfəvi dövləti ilə dostluq əlaqələri yaradılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. 1614-cü il yanvarın 30-da çar I Mixail hakimiyyətə keçməsinə xəbər vermək və iki dövlət arasında siyasi münasibətlər yaratmaq üçün S.Tixonovu Səfəvi sarayına göndərdi. Elçi heyəti Türkünstan üzərindən Məşhədə gəldi, lakin I Şah Abbas bu zaman Qafqazda olduğu üçün rus elçisi oraya hərəkət etdi. 1614-cü il dekabrın 14-də I Şah Abbas Qızılağacdakı ordugahında rus elçisini qəbul etdi. Rus elçisini səmimi qarşılayan Səfəvi şahı Romanov xanədanının şərəfinə xoş sözlər söyləyərək elçiyə demişdi: «*Mənim böyük qardaşım rus çarına de ki, əgər pul və hərbi qüvvə lazımdırsa mən ona verməyə hazırım. Əgər ehtiyac olarsa mən də çəkinmədən ondan istəyəcəyəm*» [528,96; 132,271]. Rus elçisi S.Tixonov Səfəvi-Osmanlı müharibəsi zamanı kəsilmiş olan dostluq əlaqələrini bərpa etməyə çalışdı. Səfəvi dövləti bu məsələyə ciddi əhəmiyyət verməsə də, Moskva knyazlığına hərbi və maddi yardım göstərməyə hazır olduğunu bildirdi, əvəzində isə çardan Krım xanının Şimali Qafqaza və Azərbaycana yürüşlərinə mane olmaq üçün Göysu çayı üzərində qala tikdirərək qarnizon yerləşdirməsini xahiş etdi [471,47]. 1615-ci il yanvarın 28-də S.Tixonov Səfəvi şahının elçisi Polad bəylə birlikdə vətənə yola düşdü. Səkkiz aydan sonra Moskvaya çatan Polad bəy avqustun 14-də rus çarı tərəfindən qəbul edildi. Səfəvi elçisi Azərbaycan ərazilərinin Osmanlı işğalından azad edildiyini xəbər verərək, iki dövlət arasında ticarət əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün ciddi əngəllər olmadığına görə, çardan rus tacirlərini ticarət aparmaq üçün göndərməsini xahiş etdi [132,268-269].

I Şah Abbas Osmanlılara qarşı Qafqazda müharibə apardığı zaman Səfəvi tacirləri Həştərxanda rus qarətçilərinin əlinə keçmişdi. Bundan xəbər tutan rus çarı dərhal İvan Brixov adlı elçisini türkcə yazılmış məktubla I Şah Abbasın yanına göndərmişdir. 1615-ci ilin oktyabrında Tiflis yaxınlığında rus elçisini qəbul edən I Şah Abbas rus çarının düşmənləri ilə heç bir əlaqə yaratmayacağına təminat vermişdi. Bu hadisədən bir neçə il sonra gürcü şahzadələrindən bir I Şah Abbasa qarşı rus çarından himayə və kömək tələb etdiyi üçün I Şah Abbas bundan çox qəzəblənmiş və iki dövlət arasında əlaqələrin kəsilməsi barədə əmr vermişdi. Lakin rus çarı buna razı olmadığı üçün iki dövlət arasındakı gərginliyi aradan qaldırmaq və Polşa ilə müharibəni başa çatdırmaq üçün maliyyə yardımı almaq məqsədi ilə öz elçisini Səfəvi sarayına göndərdi [528,96-97; 530,166; 132; 269-270].

1616-cı ildə Osmanlı dövlətinin Səfəvilərə qarşı yeni müharibəyə baş-

laması ilə şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyi məsələsi yenidən gündəmə gəldi. Səfəvi hökuməti şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyini Moskva knyazlığının Göysu və Sunj çayları üzərində müdafiə qalaları tikməsi hesabına əldə etmək niyyətində idi. Lakin Moskva dövlətinin xarici siyasi vəziyyəti bu tədbirləri həyata keçirməyə imkan vermədi. Polşa ilə müharibəni davam etdirən rus çarına hərbi silah və sursat almaq üçün böyük maliyyə vəsaiti lazım idi. Buna görə də, Səfəvi sarayına göndərilən rus elçiləri Leontiyev şahdan maliyyə yardımı almağa çalışdı. 1617-ci ilin sonlarında rus elçisi Leontiev şahdan yalnız 7 min gümüş pul ala bildi ki, bu da rus çarını təmin etmədi [471,48; 82,19]. 1614-1616-cı illərdə Moskva dövlətinin Səfəvilərlə münasibətində maliyyə məsələsi əsas yer tuturdu. Polşa ilə Deulino sülhünü bağladıqdan sonra müharibə aparmaq üçün I Şah Abbasdan maliyyə yardımı istəməsi şahın gözündə Moskva dövlətinin siyasi nüfuzunu tamamilə itirməsi ilə nəticələndi [442, 26-27].

Bu dövrdə çar Mixail Romanovla I Şah Abbas arasında diplomatik əlaqələr daha intensiv xarakter aldı. Bunu rus çarının Səfəvi sarayına göndərdiyi elçilərin sayının artmasında da açıq-aydın görmək mümkündür. Belə ki, 1614-1618-ci illər arasında Moskva səfirləri Brexov, Afanasyev, Şaxmatov, Leontiyev, Timofeyev və Baryatinski elçi kimi I Şah Abbasın sarayına göndərildi [bax: 436,175-176; 468,99].

1617-ci ildə Osmanlı ordusunun Azərbaycana növbəti yürüşü zamanı Şimali Qafqaz yolunun bağlanması Səfəvi dövlətinin Moskva knyazlığı ilə qarşılıqlı əlaqələrini xeyli çətinləşdirdi. Bu məsələnin həlli öz növbəsində Moskva knyazlığı ilə Osmanlı dövləti arasında münasibətləri daha da pisləşdirsə də, Moskva hökuməti Səfəvi dövləti ilə əlaqələri möhkəmləndirməkdə maraqlı olduğu üçün şahın xahişini yerinə yetirmək qərarına gəldi. Çünki, Osmanlı dövlətinin Xəzər dənizi sahillərində və Şimali Qafqazda möhkəmlənməsi Moskvanın maraqlarına tamamilə zidd idi. Rus tacirlərinin Azərbaycanla ticarət əlaqələrinə zərbə vura bilərdi. Osmanlı dövlətinin bölgədə öz mövqeyini möhkəmləndirməsi nəinki Azərbaycan Səfəvi imperiyasının, eyni zamanda öz təsirini cənuba doğru genişləndirmək və regionda iqtisadi və siyasi mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışan rus çarının maraqlarına cavab vermirdi. Tezliklə Moskva dövlətinin Sunj və Göysu çayları üzərində müdafiə qalalarını inşa edərək Azərbaycana uzanan Şimali Qafqaz yolunu nəzarət altına alması, Osmanlı ordusunun və Krım tatarlarının şimaldan Səfəvi imperiyasına hücumlarının qarşısını kəsmiş oldu [82,20].

1618-ci ilin payızında Polşa ilə müharibəni başa çatdırmaq üçün maliyyə yardımı almaq məqsədi ilə knyaz M.Baryatinski Səfəvi sarayına göndərildi. Xəzər dənizi yolu ilə Dərbəndə gələn rus elçisi Şirvandan keçərək Ərdəbilə və oradan da Qəzvinə gəldi. 1618-ci il noyabrın 14-də şəhər mey-

danında Səfəvi şahı tərəfindən qəbul edilən rus elçisi gətirdiyi hədiyyələri ona təqdim etdi. Rus elçisi göstəriləcək maliyyə yardımı qarşılığında Səfəvi tacirlərinin Həştərxanda toxunulmazlığına təminat verdi. I Şah Abbas rus elçisi ilə danışıqlarda iki ölkənin yaxın qonşu olduğunu və araya nifaq salacaq üçüncü bir ölkəyə (Gürcüstan nəzərdə tutulurdu – T.N.) ehtiyac olmadığını söylədi. Maliyyə məsələsində I Şah Abbasın tərəddüd etdiyini başa düşən rus elçisi şahın hüzurundan könülsüz ayrıldı. 1619-cu ilin sentyabrında rus elçisi Gilan yolu ilə geri qayıtdı. Bununla belə, rus təbəələrinə Səfəvi ərazisində ticarət aparmağa icazə verildi [529,166; 528,96-97; 132,269-270]. İsgəndər bəy Münşi təsdiq edir ki, 1618-ci ildə «*o uca sülalənin əmir və knyazlarından ibarət böyük bir elçi heyəti Xəzər dərvası və çöllərindən keçərək Şirvanın Dərbəndinə gəldi və hümayun şah məiyyətinin ardınca Ərdəbildən çıxıb Qəzvin darüssəltənəsinə çatdı. O elçi də, səadət meydanında şahla görüş səadətində yetişdi və mütərcim vasitəsilə padşah tərəfindən özlərinin ehtiyac xahişini və möhkəm birlik istəyini ərz edərək türk dilində uzun bir məktubu şahla təqdim etdi*» [59,1674].

Təbii ki, XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin əldə etdiyi uğurlar Moskvanı narahat etdiyi üçün çar tez-tez elçiləri vasitəsilə bunu şahla çatdırırdı. Şübhə yoxdur ki, Osmanlı imperiyası ilə müharibə aparən I Şah Abbasa rus çarı ilə münasibətləri inkişaf etdirmək tələb olunurdu. Üstəlik də Gürcüstana yürüş zamanı gürcü çarı Teymuraz Moskvaya müraciət edərək çara onu öz himayəsi altına almasını istəmişdi. Rus çarı Mixail Fyodoroviç bu xahişi böyük məmnuniyyətlə qəbul etməklə, həm də Səfəvilərə bəzi ciddi mesajlar verir. Münasibətləri korlamaq istəməyən və Moskva dövlətini müəyyən müddətə neytrallaşdırmağa çalışan I Şah Abbas 1622-ci ildə Gürcüstanın və Teymurazın sonrakı taleyi ilə bağlı danışıqlar zamanı rus elçilərinə onda İsa peyğəmbərə aid müqəddəs xitonun olduğunu söyləyir. Əlbəttə ki, bu, gərgin vəziyyəti müəyyən qədər yumşaltmaq, Moskvanı hələlik neytrallaşdırmaq məqsədilə atılmış bir addım idi. 1625-ci ilin martında Səfəvi elçisi Rusan bəylə Polad bəy rizəni I Şah Abbasın patriarx Filaretə və onun oğlu çar Mixail Fyodoroviçə hədiyyəsi kimi Moskvaya gətirir [483,27]. Bu, balaça bir qutunun içərisində bir az qızartdaq, solğun, çox köhnə olduğu ilk baxışda adi görünən parça idi. Göz yaşları içərisində rizəni öpərək qəbul edən çar Mixail Fyodoroviç və atası mitropolit Filaret Nikitiç onu kilsədə xüsusi hazırlanmış yerə qoyurlar və bundan sonra çar müqəddəs hədiyyənin əvəzində minnətdarlıq əlaməti olaraq Səfəvi şahına çoxlu hədiyyələr göndərir. Səfəvi elçisi Rusan bəylə birlikdə knyaz Qriqori Tyufyakin, Qriqori Feofilatov və Panov I Şah Abbasın sarayına yola salınır [483,27-28]. Beləliklə, I Şah Abbasın hədiyyəsi iki dövlət arasında münasibətlərin yaxşılaşmasına şərait yaratdı. Xristian din xadimləri belə çətin siyasi vəziyyətdə İsanın rizə-

sinin Moskvaya gətirilməsini Allahın xoş niyyəti, razılığı kimi izah etdilər. Həqiqətən də son illər Moskva dövləti üçün ağırlı keçmişdi. «Çətin illər» adlandırılan 1604-1613-cü illərdə Moskva bir müddət Polşa-Litva dövlətinin əsarəti altında qalmış, çoxlu xalq üsyanları baş vermişdi.

Göründüyü kimi, Azərbaycan torpaqlarının Osmanlı işğalından azad edilərək Səfəvi imperiyasının sərhədlərinin bərpa edilməsindən sonra rus çarının Şimali Qafqazdakı rus qalalarını bərpa etməsinə Səfəvi şahı etiraz etmədi. Bu dövrdə Səfəvi dövləti ilə Moskva knyazlığı arasında qarşılıqlı əlaqələrin intensiv xarakter dağdığını təsdiq edən Məhəmməd Tahir Vəhid yazır ki, I Şah Abbas dövründə Səfəvi dövləti ilə Moskva knyazlığı arasında əlaqələr yaxşı olmuş, iki dövlət arasında daimi səfirlik mübadiləsi həyata keçirilmiş və Səfəvi şahları bir qayda olaraq buna riayət etmişlər [537,55; 29,41]. A.Y.Şpakovskinin yazdığı kimi, bu iki dövlət arasındakı səfirlik mübadiləsində ənənəvi bir fikrə rast gəlirik: «*Atalar və babalar kimi dost olaq, bir-birimizə məhəbbətlə yanaşaq, düşməyə qarşı birlikdə dayanacaq*». Moskva knyazlığının Səfəvi dövləti ilə diplomatik əlaqələri məhz Osmanlı dövlətinə qarşı yönəlmişdi. Buna görə də, həmişə səfirlərinə verilən tapşırıqlarda Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin öyrənilməsi tələb edilirdi [484,20; 29,41-42].

İki dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdəki mövcud vəziyyət XVII əsrin ortalarına kimi davam etdi. Məhəmməd Tahir Vəhid yazır ki, II Şah Abbas dövründə də Səfəvi dövləti ilə rus çarı arasında dostluq münasibətləri hökm sürürdü [468,103-104]. Dövrün qaynağının verdiyi məlumata görə, II Şah Abbas dövründə (1642-1666) ruslar Terek çayı sahilində yeni qalalar inşa etdilər. Səfəvi sarayı iki dövlət arasındakı dost münasibəti nəzərə alaraq bu hadisəyə əhəmiyyət vermədi [537,104].

Göründüyü kimi, I Şah Abbasın varisləri dövründə də Səfəvi dövlətinin Moskva knyazlığı ilə dostluq münasibətləri davam etdirildi. Lakin II Şah Abbasın (1642-1666) hakimiyyəti dövründə don kazaklarının Xəzər sahili Azərbaycan torpaqlarına qarətədicə yürüşləri iki dövlət arasında ciddi gərginlik yaratdı. 1647-ci ildə Don kazakları Bakı ətrafında dənizdə Fərahəbəddin tacir Hacı Bağırın mallarını qarət etdilər. II Şah Abbas xüsusi elçisi Məhəmmədqulu bəyi Moskvaya göndərərək kazakların Xəzər dənizindəki fəaliyyətinə son qoyulması üçün qəti addımlar atılmasına nail olmağa çalışdı [468,100-101].

XVII əsrin II yarısında Moskva knyazlığı, rus hakim dairələri dövlətin cənub sərhədlərini genişləndirmək siyasətini getdikcə aşkar şəkildə yeritməyə başladılar. Moskva hökuməti İngiltərənin Səfəvi dövləti hüdüdlərində nüfuz qazanmaq cəhdlərinə qısqançlıqla yanaşır, Osmanlı imperiyası ilə Səfəvi dövləti arasında daim gərginliyin qalmasına can atırdılar. F.Sümer yazır ki, ruslar tərəfindən Şimali Qafqazda strateji məqsəd daşıyan qalaların

inşa edilməsi Səfəvi sarayında narahatlığa və etiraza səbəb oldu. Ruslar Terek çayı ətrafında olduğu kimi, Dərbənd ətrafında da qalalar inşa etməyə təşəbbüs göstərdilər. II Şah Abbas rusların həyata keçirdiyi tədbirlərə mane olmaq məqsədilə 1653-cü ildə Şirvan bəylərbəyi Xosrov xanın başçılığı altında Çuxursəd, Qarabağ, Dərbənd, Ərdəbil hakimlərinin, Dağıstan şamxalı Surxay xanın, Abasqulu xan Üsminin qüvvələrinin yardımı ilə Dərbənd ətrafındakı tikililəri məhv etdilər. II Şah Abbas iki dövlət arasındakı barışıqı pozmamalı üçün Terek qalalarını dağıtmağa razılıq vermədi [331,28]. Rus çarı Aleksey Mixayloviç (1645-1676) də münaqişənin dərinləşməsinə yol verməmək məqsədilə həmin ildə Lobanov-Rostovskini İsfahana elçi göndərərək Şirvan bəylərbəyi Xosrov xanın vəzifədən kənar edilməsini və edam edilməsini tələb etdi. Xosrov xanın 1653-cü ildə ölməsi hadisənin səbəbkarlarının cəzalandırılması məsələsini gündəlikdən çıxardı. Buna baxmayaraq, iki dövlət arasındakı münaqişə 1662-ci ilə kimi davam etdi [331,29; 4,267]. Bu bir daha göstərdi ki, iki dövlət arasında baş verən ziddiyyətlər bilavasitə qüvvələr nisbətindən, münaqişə aparən tərəflərin iqtisadi və hərbi potensialından asılı olmuşdu. Y.Zevakinin fikrincə, hakimiyyətinin ilk illərində II Şah Abbas Səfəvi imperiyasının xeyli zəiflədiyini nəzərə alaraq rus çarına Dağıstanda qala-şəhərlər tikilməsinə mane olmasa da, Səfəvi dövləti kifayət qədər gücləndiyi dövrdə Dağıstanda rusların mövqeyinin güclənməsi ilə heç cür razılaşa bilmirdi [497,31; 468,105].

Moskva knyazlığının Şimali Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirməsi, gürcü hakimlərinin Moskva ilə münasibətləri gücləndirməsi Səfəvi şahının rus çarı ilə ziddiyyətlərini daha da kəskinləşdirdi. Rus səfiri Lobanov-Rostovskinin ilk növbədə Sunj çayı üzərində rus qalasının tikilməsinin Səfəvi dövləti ilə münasibətlərə xələl gətirməyəcəyi barədə II Şah Abbası inandırmaq cəhdi özünü doğrultmadı. Lobanov-Rostovski eyni zamanda, Səfəvi şahından Teymurazın Kaxetiyyə qaytarılmasına və Şimali Qafqazda və Dağıstanda ruslar əleyhinə çıxışlara son qoyulmasına nail olmalı idi. Lakin Səfəvi diplomatları rus elçisi qarşısında əks tələblər qoydular: Don kazaklarının Xəzər ətrafı vilayətlərə qarətəkar yürüşlərinə son qoyulmalı, şahın razılığı olmadan Şimali Qafqazda inşa edilmiş qalalar dağıdılmalı və gürcü şahzadəsi İrakli şahə təhvil verilməlidir. Ticarət əlaqələrinin normal davam etdirilməsinə mane olduğu üçün sərhəd toqquşmaları məsələsi şah təzrəfindən müsbət qarşılandı, digər tələblər faktiki olaraq rədd edildi [471, 66-67].

1658-ci il iyulun 3-də Səfəvi elçisi Dakul sultan yanında beş Şamaxı taciri olmaqla Moskvaya gəldi. Onun məqsədi iki dövlət arasındakı münasibətləri nizama salmaq idi. Tərəflər güzəştə getmək istəməsə də, Səfəvi elçisinin Moskvaya gəlişi hər iki dövlətin qarşılıqlı əlaqələri bərpa etməkdə

maraqlı olduğunu göstərdi. Danışıqlarda Sunj çayı üzərindəki qalanın yandırılması və dinc əhalinin qarət edilməsi məsələsi yenidən gündəmə gəldi. Şirvan bəylərbəyi Xosrov xan həyatda olmadığı üçün “şahın yaxın ətrafı” bildirdi ki, guya bu hadisələr “şahın razılığı olmadan” baş vermişdir. Danışıqlarda Şamaxı və Gilanda rus tacirlərinə dəymiş ziyanın ödənilməsi məsələsi qaldırıldı. Dakul sultan çar hökumətinə çatdırdı ki, ziddiyyətlər baş verdiyi dövrdə Rusiya şəhərlərində də şahın təbəələri saxlanılmışdır. Danışıqlarda Gürcüstan məsələsinə də toxunuldu. Səfəvi elçisi çara xatırlatdı ki, onun istəyi ilə II Şah Abbas Teymurazı himayə etməyə razılıq vermiş və əmanət kimi şahzadə Davidi İsfahana göndərməsini bildirsə də, Teymurazın imtina etməsi şah ordusunun Gürcüstana göndərilməsinə səbəb oldu. 1657-ci ildə Teymurazın Moskvaya gələrək yardım istəməsi şahı narahat etmişdi. Rus çarı söz verdi ki, imkan olan kimi şahə məktub göndərəcək ki, Gürcüstana qarşı hərəkətlərdən çəkinsin [471, 67-68].

Polşa və İsveçlə müharibədə Moskva knyazlığının xəzinəsi boşaldığı üçün çar Səfəvi dövləti ilə münasibətləri normal hala salmaq və qarşılıqlı ticarət əlaqələrini bərpa etməyə çalışırdı. Rus çarının münasibətləri normal hala salmaq üçün göstərdiyi təşəbbüsləri nəzərə alan II Şah Abbas ticarət əlaqələrini və sərhəd toqquşmalarını nizama salmaq və ticarət-diplomatik missiyaların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müəyyən güzəştə getməyə razı oldu. Şah hökuməti düşünürdü ki, Ukrayna torpaqlarının birləşdirilməsi, Polşa və İsveçlə müharibənin başa çatmasından sonra Moskva knyazlığı Qafqaz məsələsində müəyyən güzəştə razı olacaqdır. Lakin beynəlxalq vəziyyətin gərgin olmasına baxmayaraq, rus çarı Qafqaz siyasətini dəyişmək istəmədi [471,68-69].

1662-ci ildə Miloslavskinin rəhbərliyi altında rus elçiləri iki dövlət arasında sülh və dostluğu təsdiq etmək və ümumi məsələləri nizama salmaq məqsədilə İsfahana göndərildi. 350 nəfərlik elçi heyətinə tanınmış rus tacirləri daxil edilmişdi. Onlar 76749 rubl dəyərində qiymətli məhsulları özləri ilə götürmüşdülər [511,751]. Səfərət heyətinə tapşırılmışdı ki, onlar vəziyyəti öyrənmək məqsədilə Şamaxıda olsunlar. Elçi heyəti Şamaxıda olan zaman Şirvanda iqtisadi və siyasi vəziyyət və təbii ehtiyatlarla bağlı lazımı materiallar toplanılmış və Posol prikazına göndərilmişdi. II Şah Abbas Rusiya ilə qarşılıqlı əlaqələri bərpa etməyə çalışdığı üçün rus səfərini mehriban qarşıladı və onun Gürcüstanla bağlı tələbindən savayı digər tələblərini qəbul etdi. Şah Gürcüstan məsələsini müzakirə etməkdən qəti imtina edərək bildirdi ki, gürcü torpaqları şah vilayətinə daxil olduğu üçün gürcülər şahə itaətsizlik göstərdikləri halda, əvvəlki şahlar dövründə olduğu kimi cəzalandırılacaqlar [471,70]. Lakin rus elçisi Miloslavskinin ölümü ilə bağlı missiyanı başa çatdırmaq mümkün olmadı. Elçi heyəti Moskvaya qayıdan zaman rus

çarına məlum oldu ki, Gürcüstan məsələsində siyasi güzəştə gedilməsi, iqtisadi məsələləri nizama salmağa imkan yaradıb. Beynəlxalq vəziyyətin dəyişməsi, Səfəvi imperiyası ilə xeyirxah qonşuluq münasibətlərini bərpa etməyə çalışan çar hökumətini Qafqazda fəal siyasət yeritməkdən çəkirdi.

L.Lokhart II Şah Abbasın dövründə Səfəvi dövlətində rus elçilərinə o qədər də rəğbətlə yanaşılmadığını vurğulayaraq göstərir ki, «1664-cü ildə çar Aleksey Mixayloviçin, bəxşiş və hədiyyələrlə iki səfir və 800-ə qədər müşayiətçi şəxsdən ibarət İsfahana yolladığı missiya üzvlərinin etimadnamələrinin olmasına baxmayaraq, Səfəvi imperiyasında «tezliklə anlayırlar ki, onların ölkəsinə təşrif buyuranların əsl məqsədi diplomatik statusdan istifadə edərək, satmaq üçün gətirdikləri böyük miqdarda əmtələrin vergisindən yayınmaqdır» [510,57-58; 15,261]. R.Dadaşova yazır ki, məram aydınlaşdırıldıqdan sonra ruslara qarşı qərəzli, qeyri-qonaqpərvər münasibət yaranır, nəticədə qonaqlar ölkəni incik halda tərک etməli olurlar. «Misiyaya belə münasibət bəslənməsindən qəzəblənən çar Səfəvilərə müharibə elan etmək fikrindən uzaq olduğu üçün bunun hayfını başqa bir tərzdə almağı qərarlaşdırır. Onun iradəsinə uyğun olaraq quldur başçısı kimi məşhur olan Stepan Razin özünün beş yüz Don kazakı ilə birlikdə Volqa ilə üzən tacir və səyyahlara hücum edir, Mazandarana soyğun məqsədilə yürüşlər edir, Xəzər dənizinin cənub-şərq tərəfindəki Aşurada yarımadasında öz dəstəsi ilə məskən salır» [15,261].

P.P.Melqunov II Şah Abbas dövründə Səfəvi dövlətinin Moskva knyazlığı ilə əlaqələri barədə yazır: «Əgər XVI əsrdə sevincək olmuş rus çarı Rusiyaya qərb məhsulları gətirən ingilislərə qramota və imtiyazlar verirdisə, bu növ güzəştləri XVII əsrdə II Abbas rus tacirlərinə verir; onlara Səfəvi dövlətinin sahilboyu şəhərlərində rüsumsuz ticarət etməyə icazə verir. İran (Səfəvilər – T.N.) və Rusiya arasında münasibətlər o dərəcə də dostcasına olur ki, səbatsızlıq dövründən sonra (XVII əsrin əvvəllərində) ruslar pul cəhətdən ehtiyac duyaraq qonşu dövlətlərə borc üçün müraciət etdikdə, yalnız Səfəvilər bu çağırışa səs verir və Rusiyaya məlum miqdarda qızıl və gümüş göndərir» [447, 224; 15,262]. 1664-cü ildə II Şah Abbasın fərmanı ilə rus tacirləri Səfəvi imperiyasının bütün ərazisində gömrüksüz ticarət etmək, karvansaralardan və qonaq evlərindən pulsuz istifadə etmək hüququnu əldə etdilər [371,121].

XVII əsrin ortalarında Səfəvi dövləti ilə Moskva knyazlığı arasında yaranmış münaqişə iki dövlət arasındakı diplomatik və iqtisadi əlaqələrin inkişafını xeyli ləngitsə də, onun qarşısını tamamilə almağa və bu münasibətləri məhv etməyə qadir deyildi. Ə.Rəhmani J.Şardenin 1671-ci ildə verdiyi məlumatlara əsaslanaraq yazır ki, Şah Süleymanın (1666-1694) rəsmi qəbuluna ilk düşmək üçün İngiltərə elçisi ilə Moskva elçisi arasında böyük

mübahisə düşmüşdü. Onlardan hər biri digərindən daha nüfuzlu olduğunu göstərməyə çalışaraq müəyyən razılığa gələ bilmədiyi üçün etimadü-dövlə Şeyxəli xana müraciət etməli oldu. Səfəvi imperiyasının baş vəziri rus səfirinin xeyrinə qərar çıxardı. O, öz mövqeyini belə izah etdi: «Moskva bizim qonşumuz və dostumuzdur. Bizim dövlətlərimiz arasında qədimdən möhkəm ticarət əlaqələri mövcuddur. Biz demək olar ki, hər il elçi mübadiləsini həyata keçirdiyimiz halda, digər ölkələr bizə tamamilə tanış deyil. Ola bilsin ki, onların qüdrətli hökmdarı vardır. Lakin onlar bizdən uzaqda yerləşdiyi üçün onlardan xəbərlər bizə böyük çətinliklə çatır. Buna görə də, nə qədər çətin olsa da, qonşularla yola getməyə alışmaq lazımdır» [468,99]. J.Şardenin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, Şah Süleyman rus elçisini nəinki digər elçilərdən daha əvvəl qəbul etmiş, hətta ingilis, fransız elçilərindən fərqli olaraq rus elçisinə daha qiymətli hədiyyələr təqdim etmişdi [468,99].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Rusiya arasındakı dostluq əlaqələri güclü ittifaqın yaranmasına gətirib çıxarmadı. Əgər XVII əsrin əvvəllərində Moskva knyazlığı Səfəvi şahının müttəfiqi kimi Osmanlı dövlətinə qarşı çıxmaqdan çəkinirdisə, XVII əsrin sonlarında da rus çarının Osmanlı dövlətinə qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün Səfəvi şahına təklifləri cavabsız qaldı. 1675-ci ildə Osmanlı dövlətinə qarşı müharibənin başlanması ərəfəsində Səfəvi sarayına 11 nəfərlik heyətlə gələn rus elçisiləri əvvəllər iki dövlət arasında əldə olunmuş razılığı – tərəflərdən birinin Osmanlıların hücumuna məruz qalarsa, digərinin 20 minlik qüvvə ilə müttəfiqinə yardım etməli olduğunu xatırlatdı. Şah Süleymanın göstərişi ilə məsələ müzakirə olunmaq üçün Dövlət şurasına çıxarıldı. Rus diplomatı rədd cavabı alacağı təqdirdə Səfəvi dövləti ilə münasibətləri kəsəcəyini bildirməsinə baxmayaraq, 1675-ci il avqustun 6-da şura üzvləri Səfəvi dövlətinin bitərəf qalması haqda qərar çıxardı [468,99-100].

Rus çarı İngiltərənin Səfəvilər dövləti hüduqlarında nüfuz qazanmaq cəhdlərini qısqançlıqla qarşılayaraq Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında daim gərginliyin qalmasına can atırdı. Əsrin sonlarına doğru Səfəvi şahı Moskva knyazının Osmanlı imperiyasına qarşı birgə çıxış etmək təklifinə mənfi münasibət bildirdi. İki dövlət arasındakı iqtisadi və siyasi əlaqələrdə ümumi marağın olması tərəfləri mövcud münasibətləri davam etdirməyə vadar etdi.

Əsrin sonlarına doğru Səfəvi hökmdarı rus çarının Osmanlı imperiyasına qarşı birgə çıxış etmək təklifinə mənfi münasibət bildirdi. Moskva knyazı Xəzər dənizinə Şərq ölkələrinə müdaxilə üçün mühüm vasitə kimi yanaşırdı. Ruslar hər vasitə ilə Xəzər hövzəsində möhkəmlənməyə çalışırdılar. XVII əsrin sonlarında Dağıstan ərazisinin hansı dövlətə mənsub olması məsələsi Səfəvi dövləti ilə Moskva knyazlığı arasında münasibətlərin xeyli

gərginləşməsinə səbəb oldu [4,268]. 1697-ci ildə İsfahana gəlmiş rus səfiri, Səfəvi dövlətinin proteksiyası altında olan ləzgi və digər Qafqaz tayfalarının osmanlılara yardım göstərməsi ilə bağlı çar hökumətinin etiraz notasını təqdim etdi. Rus səfirinin etimadnaməsini və notanı şəxsən şahla çatdırmaq niyyətində olduğunu bildirməsi, iki dövlət arasında əlaqələrin kəsilməsi kimi qiymətləndirildi. Odur ki, səfiri həbs etməyi və onun hərəkəti ilə bağlı Moskvadan izahat alınmayana qədər buraxmamağa qərar verildi. Səfir 1699-cu ilin yayına qədər həbsdə saxlanılır və yalnız Ankor arxiyepiskopu işə qarışdırdıqdan sonra azad olunur [510,61-62; 15,262].

XVII əsrin sonunda I Pyotr Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizədə Səfəvi dövlətinin siyasi əhəmiyyətini qəbul edirdi. Rus çarı səhih informasiya əldə etmək məqsədilə 1697-1698-ci illərdə Səfəvi sarayında rezident postu təsis olunmasına çalışırdı. Bu məqsədlə o, Vasili Kuçukovu Səfəvi sarayına yollayır. Lakin «incə bacarıqlı diplomat və çox güman ki, o qədər də ağıllı olmayan V.Kuçukov Şah Sultan Hüseynin çar qramotasını şəxsən onun əlindən qəbul etməkdə ısrar etdiyi üçün tapşırığı yerinə yetirə bilmir və Səfəvi ölkəsindən qovulub çıxarılır» [407,8; 15,267-268].

XVII əsrin sonlarında çar I Pyotr Xəzər dənizinin şərq sahili boyunca yerləşmiş limanlara gəmilər göndərmək və burada ticarəti genişləndirmək üçün yeni dayaq məntəqəsi yaratmaq niyyətində idi. Artıq əsrin sonuna yaxın Rusiyanın Xəzər dənizində müəyyən sayda gəmiləri vardı. 1700 ildə rus eskadronunun komandiri kapitan E.Meyer rus gəmiləri ilə Bakı buxtasına azad giriş hüququnun verilməsini Səfəvi dövlətindən tələb edir. Səfəvi hökuməti bu tələbi rədd edir, Bakının müdafiəsiz olduğunu nəzərə alaraq, onu möhkəmləndirməyə başlayır [510,59, 62; 15,262, 264].

Beləliklə, Səfəvi imperiyasının Moskva dövləti ilə münasibətlərinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin təhlili göstərir ki, XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi imperiyası ilə Moskva dövləti arasındakı siyasi və iqtisadi əlaqələr Osmanlı imperiyasının regionda yeritdiyi siyasətlə bilavasitə sıx bağlı olmuşdu. Rus çarının Osmanlılara qarşı düşmən münasibəti və onların Cənubi Qafqaz hüduqlarından qovulmasında maraqlı olması Səfəvi şahını Moskva dövlətini bu münaqişəyə cəlb etməyə vadar etmişdi. I Şah Abbas rus çarının göndərəcəyi hərbi yardım müqabilində Azərbaycanın strateji cəhətdən mühüm əhəmiyyət daşıyan Xəzərsahili şəhərlərini – Dərbənd və Bakını rus çarına bağışlayacağına belə söz vermişdi. Lakin Moskva dövləti daxili və xarici siyasətin mürəkkəbliyi üzündən o dövrdə güclü olan Osmanlı imperiyası ilə birbaşa hərbi toqquşmaya cəsarət etmədi. Eyni zamanda yaranmış şəraitdə öz şansını itirmək istəməyən Moskva dövləti Səfəvi imperiyasını hər vəchlə Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə təhrik edərək, ona hərbi yardım göstərəcəyinə vədlər verməkdən çəkinmədi. İki dövlət

arasında uzun sürən üzücü danışıqlar heç bir nəticə vermədiyi kimi, I Şah Abbas Moskva dövlətinin heç bir yardımı olmadan Osmanlılar üzərində tam qələbə qazanaraq işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərini azad etdikdən sonra yuxarıda adı çəkilən şəhərlərin ruslara verilməsi məsələsi bir daha müzakirə obyektinə olmadı.

XVII əsrin ortalarından başlayaraq iki dövlət arasında müəyyən gərginlik yaransa da, tərəflərin göstərdiyi təşəbbüskarlıq nəticəsində onu aradan qaldırmaq və mövcud əlaqələri qoruyub saxlamaq mümkün oldu.

V FƏSİL

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN QƏRBİ AVROPA
ÖLKƏLƏRİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ
TÜRKİYƏ TARİXŞÜNASLIĞINDA*5.1. Venesiya respublikası və Papalıqla münasibətlər*

Mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması və getdikcə daha da qüvvətlənməsi Osmanlı imperiyası ilə müharibə vəziyyətində olan Avropa dövlətlərinin nəzər-diqqətinin yenidən Şərqə yönəlməsinə səbəb oldu. Səfəvi dövlətinin yaranması Qərbi Avropa dövlətləri içərisində hamıdan daha tez Papalıq və Venesiyanın diqqətini cəlb etdi.

Osmanlı dövləti ilə müharibə vəziyyətində olan Venesiya respublikası özünün ənənəvi müttəfiqi olan Ağqoyunlu dövlətinin yerində yeni, daha qüvvətli Azərbaycan Səfəvi dövlətinin meydana gəlməsini sevinclə qarşıladı. İtaliyanı ələ keçirmək üstündə Fransa və İspaniya İtaliyada uzun sürən müharibələrə başladığı üçün İtaliya dövlətlərindən lazımi kömək ala bilməyən Venesiya Osmanlı dövlətinə qarşı (1499-1502) təkbaşına müharibə aparmağa məcbur oldu. Məhz buna görə də, Venesiya hökuməti bir tərəfdən Qaramanda Osmanlılara qarşı mövcud olan narazılıqdan istifadə etmək, digər tərəfdən Səfəviləri Osmanlılara qarşı müharibəyə cəlb etmək imkanını öyrənmək qərarına gəldi [41,173; 87,7].

Uzun illər İstanbulda və Kiprdə yaşadığı üçün Şərq aləminə yaxından bələd olan Konstantino Laskari Qaramana və Səfəvilərin hərbi düşərgəsinə yola salındı. O, Qaramana və Səfəvilərin hərbi düşərgəsinə səyahətdən qayıtdıqdan sonra, öz səfəri barədə Venesiya hökuməti qarşısında geniş hesabatla çıxış etdi. Beləliklə, Səfəvi dövlətinin Qərbi Avropa ilə ilk diplomatik təması Venesiya ilə yarandı [41,180; 122, 90-91].

Venesiya senatının Səfəvilərlə hərbi ittifaq yaratmaq istəklərinə baxmayaraq, Osmanlılarla müharibənin sonunda Venesiya Səfəvilərlə diplomatik əlaqələrə daha az maraq göstərirdi. 1503-cü ildə Kiprin Venesiya valisinin Təbrizə göndərdiyi ankaralı Muradın missiyası diplomatik vəzifədən daha çox casusluq məqsədi daşımışdır [305, 900]. Y.M.Mahmudov Təbrizə göndərilmiş bu Venesiya diplomatının adının Moriati de Erzerum olduğunu qeyd edir. 1503-cü ilin oktyabrında Venesiyaya qayıdan diplomat Səfəvilərin müvəffəqiyyətləri barədə senata məlumat vermişdi [41,187].

1499-1502-ci illərdə Venesiya ilə müharibədə Osmanlı donanmasının Navarin və Lepanto vuruşmalarında əldə etdiyi qələbə müharibənin taleyini

həll etdi. Venesiya respublikası Osmanlı imperiyası ilə sülh danışıqlarına başlamağa məcbur oldu. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Osmanlı hökuməti də bu zaman sülhə tərəfdar idi. Çünki, şərq sərhədlərində Ağqoyunlu dövlətinin yerində şiə dövlətini yaradan I Şah İsmayıl təhlükəsi özünü göstərirdi [360,223; 292, 167].

Türkiyə tarixçilərinin qeyd etdiyi kimi, 1502-ci ilin dekabrında Osmanlı dövləti ilə Venesiya arasında müharibə başa çatdı. İki dövlət arasında bağlanmış müqaviləni 1502-ci il dekabrın 14-də Osmanlı sultanı, 1503-cü il mayın 20-də isə Venesiya doju təsdiq etdi [162,411; 363,224].

Buna görə də, Səfəvilərin Venesiya respublikası ilə bu ilk diplomatik təması hər iki tərəfin Osmanlı imperiyasına qarşı eyni zamanda hərbi əməliyyata başlaması ilə nəticələnmədi. Osmanlı dövləti ilə sülh bağlandığı üçün Venesiya respublikası Səfəvilərlə diplomatik əlaqələrə daha az maraq göstərməyə başladı [305,900]. Bu dövrdə Venesiya hökuməti Səfəvi hökumətinin çağırışına cavab olaraq heç bir real addım atmadı. Eyni zamanda İtaliya ərazisində İspaniya ilə Fransa arasında müharibə davam etdiyi üçün Venesiya ehtiyat edirdi. Bununla belə, Venesiya hökumətinin Səfəvi dövləti ilə ticarət və diplomatik əlaqələri davam etdirməyə olan güclü marağı davam etməkdə idi [41,190].

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi dövlətinin qərb ölkələri ilə ilk diplomatik təmasından aydın olur ki, I Şah İsmayılın həmin əlaqələri yaratmaqda başlıca məqsədi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrini genişləndirmək və Səfəvi ordusu üçün qərbdən odlu silahlar almaq idi [87,7].

Qərbdən göndəriləcək odlu silahları və artilleriya mütəxəssislərini qəbul etmək üçün Aralıq dənizi sahillərinə çıxış yolu əldə etmək lazım idi. Bunun üçün ya Osmanlı dövlətinə müharibə elan edib Qaraman sahillərinə çıxmaq, ya da Misir sultanını məğlub edib Suriyanı tutmaq lazım idi [87, 7]. I Şah İsmayıl Suriyanı ələ keçirmək niyyətində idi. Buna görə də, qərb ölkələri ilə Misir əleyhinə danışıqlar aparırdı. O, qərb dövlətlərini Aralıq dənizi tərəfdən Misirə qarşı qaldırmaq, özü isə Suriyaya qoşun çəkmək niyyətində idi [360,259].

Qızılbaşlığın geniş yayıldığı Qaramanda və Suriyada Səfəvilərin təsiri güclü idi. Bundan istifadə edən I Şah İsmayıl öz elçilərini Avropaya Qaraman və Suriya vasitəsilə göndərirdi. Suriyadakı Venesiya konsulu Səfəvi-Avropa əlaqələrinin tənzim olunmasında vasitəçilik edirdi. Venesiyanın Dəməşqdəki konsulu Bartolo Kontarini 1505-ci ilin avqustunda öz hökumətinə məlumat verirdi ki, əlində I Şah İsmayılın Venesiya dojunu yazılmış məktubu olan Qaraman şahzadəsinin elçisi ilə görüşmüşdür. Kontorini az sonra şahın məktubunu italyancaya çevirtdirib Venesiyaya yola salmışdı. 1506-cı ilin yanvarında Venesiyaya yetişən məktubda deyilirdi ki, şah Venesiyaya

əldə etdiyi qələbələr barədə məlumat verməklə yanaşı, Venesiya hökumətinin dostu olmaq arzusunda olduğunu vurğulayırdı [305,900; 122,97; 41, 188-189; 87,7-8].

Y.M.Mahmudov Şah İsmayılın italyancaya tərcümə olunan həmin məktubunun Marin Sanudonun gündəliyinə və Berşe toplusuna daxil edildiyini qeyd edir. Leonardo Loredanoya ünvanlanmış məktubda deyilirdi: “Sizə bəslədiyimiz məhəbbəti dillə ifadə etmək, qələmlə təsvir etmək, ağılla əhatə etmək mümkün deyil. Biz sizin əlahəzrət şəxsiyyətinizi görməyi çox arzu edirik. Hər şeyi başlayan və sona yetirən qadir Allaha ümid edirəm ki, çox keçmədən biz görüşəcəyik və mehriban dost olacağıq. Sizə bildirirəm ki, mən bütün Əcəm ölkəsini fəth etmişəm. İndi bu ölkə tərəqqi etməkdədir. Biz hər şeyə qadir olan Allaha bel bağlayır və ümid edirik ki, hələ indidən sonra da çoxlu böyük qələbələr çalacağıq. Çünki Allah hər şeyə qadirdir və mərhəmətlidir. Ümid edirik ki, onun köməyi ilə düşmənlərimizə qalib gələcəyik” [41,189].

1508-ci ilin sentyabrında Cənubi Yunanıstandakı Nauplianın Venesiya valisi Səfəvi şahının dərviş qiyafətində olan nümayəndəsi ilə görüşdü. Onun verdiyi məlumata görə, I Şah İsmayıl Venesiyanın və xristianların dostudur və yaxınlarda Osmanlılara hücum edəcəkdir [305,900].

1509-cu ilin martında Venesiya gəmisində I Şah İsmayılın və Qarman şahzadəsinin elçisi Venesiyaya gəldi. Səfəvi elçiləri Venesiyada olduqca yaxşı qarşılandılar. Martın 9-da Səfəvi elçisi Venesiya hökuməti qarşısında çıxış etdi. Səfəvi elçisi bildirdi ki, o, İtaliyadan Suriya yolu ilə odlu silahlar və artilleriya mütəxəssisləri aparmaq üçün gəlmişdir. Səfəvi ordusunun Osmanlılara qarşı başlayacağı hərbi əməliyyatlara Venesiya donanmasının yardım göstərməsi xahiş edildi [305,900]. A.Allouş Venesiya qaynaqlarına istinad edərək yazır ki, I Şah İsmayıl Zülqədəroğulları üzərinə yürüdükdən sonra Osmanlı imperiyasına qarşı Venesiyanın yardımını əldə etmək üçün fəaliyyətini xeyli genişləndirdi. O, beş nəfərlik Səfəvi elçi heyətini top ustaları əldə etmək və Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi ittifaq yaratmaq təklifi ilə Venesiyaya göndərdi. 1509-cu ilin mayında Səfəvi elçiləri Venesiyaya gəldi [122,100-101; 174,101; 147,63].

Venesiya hökuməti Səfəvi elçilərini nə qədər yaxşı qarşılasa da, danışıqlar heç bir real nəticə vermədi. Venesiya hökuməti I Şah İsmayılın məktubuna və elçisinə ancaq «nəzakətli» cavab verməklə kifayətlənməli oldu. Venesiya respublikası Avropanın ən qüdrətli dövlətləri ona qarşı müharibəyə başladığı üçün son dərəcə ağır vəziyyətə düşmüşdü. Venesiya Kambre liqasında birləşmiş Avropa dövlətlərinə qarşı müharibə aparırdı. 1509-cu il mayın 14-də Aqnadello döyüşündə Venesiya ordusunun ağır məğlubiyyəti onun varlığı üçün ciddi təhlükə yaratdı. Buna görə də, Səfəvi

elçisi heç bir nəticə əldə etmədən sentyabrda Kiprə və oradan da Suriyaya gəldi və Dəməşqdəki Venesiya konsulu Pyerto Zenoya danışıqların nəticəsi barədə məlumat verdi [305,900; 41,193; 87,8].

Venesiya respublikası ilə Səfəvi dövləti arasında diplomatik əlaqələrin inkişafı Venesiya ilə Məmlük dövləti arasında siyasi gərginliyin yaranmasına səbəb oldu [305,900]. Suriyada qızılbaş təsirinin güclənməsindən narazı qalan və Osmanlı imperiyası ilə yaxınlıq edən Misir sultanı, Osmanlı kəşfiyyatının təkidi ilə, Səfəvi dövləti ilə Qərb ölkələri arasında vasitəçilik etdikləri üçün Venesiyanın Dəməşqdəki və Qahirədəki konsulları Pyetro Zeno və Toma Kontarinini zindana atdırdı. Yalnız Venesiya hökuməti Pyetro Zeno ilə Səfəvi elçiləri arasındakı danışıqların şəxsi xarakter daşması barədə rəsmi izahat verdikdən sonra Venesiya konsulları azad olundular [41, 193; 87,8].

Bunun ardınca, 1510-cu il iyulun 15-də Dəməşqdən göndərilən məktubda iki venesiyalı tacirin Hələb valisi tərəfindən tutulduğu xəbər verildi. Hər iki tacir və şahın məktubunu daşıyan kiprli Nikolo Soror Səfəvi elçiləri ilə birlikdə Birəcikdə saxlandı. Səfəvi elçiləri azad edilsə də, Nikolo Soror və digər yoldaşı Qahirəyə göndərildi. Nikolo Soror Səfəvi elçisinin Kipr və Venesiyadan Təbrizə geri dönməsinə yardım göstərmiş və geri qayıdan zaman şahın Venesiya və Orta Şərqdəki müttəfiqlərinə ünvanlanmış məktubları çətdirməyə vəzifəsini yerinə yetirmişdi. Məktublarda Səfəvi şahı Venesiya donanmasının yardım göstərəcəyi təqdirdə qurudan Osmanlılara qarşı hücum edəcəyini vəd edirdi. Nikolo Soror Dəməşqdəki Venesiya konsulu Zenon Səfəvi elçilərinin məktublarını hazırlamaqda və onlara yardım göstərməkdə günahlandırıldı. Misir sultanının qəzəbini yumşaltmaq üçün Qahirəyə elçi göndərildi. Sultan Venesiyanı hər cür günahlardan təmizə çıxarsa da, Səfəvi şahının xüsusi elçiləri ilə əlaqə yaratdığı üçün yalnız konsul Pyetro Zenonu günahkar bildi. O, yalnız 1512-ci ildə sultan tərəfindən əfv edildi [305,900-901].

Bu bir daha göstərir ki, I Şah İsmayıl yaxınlaşmaqda olan Səfəvi-Osmanlı müharibəsi ərəfəsində Avropa dövlətlərini qərbdən Osmanlı imperiyasına qarşı qaldırmaq üçün yenidən Venesiya hökumətinə müraciət etməli olmuşdu. 1510-cu ildə o, hətta bu məqsədlə əslən Kiprli olan Nikolo Sororu Təbrizdən Hələbə qayıdan italyan tacirlərinə qoşaraq elçi kimi yola salmışdır. Lakin elçinin şahın məktubu ilə birlikdə ələ keçməsi Venesiya ilə Misir arasındakı siyasi gərginliyin yaranmasına gətirib çıxardı.

Bu hadisə Səfəvi-Venesiya əlaqələrində durğunluq dövrünün başladığını göstərdi. Bir tərəfdən Venesiyanın Osmanlı imperiyasına qarşı sakitləşdirici siyasətə üstünlük verməsi, digər tərəfdən Çaldıran döyüşündə məğlub olan Səfəvilərin daxili vəziyyəti və ardınca da I Şah İsmayılın vəfat et-

məsi bu durğunluğa öz təsirini göstərdi [305,901].

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, I Şah İsmayılın Çaldıran döyüşü ərəfəsində də Venesiya respublikasını Osmanlı imperiyasına qarşı qaldırmaq planı baş tutmadı. Bu zaman Venesiya hökumətinin başı İtaliya müharibələrinə (1494-1559) qarışdığı üçün Osmanlı imperiyasını Səfəvi dövlətinin əlilə zəiflətməyə çalışır, özü isə həm Osmanlı, həm də Mısirlə münasibətlərini sahmanda saxlamaq siyasəti yeridirdi [41,196; 87,8].

Osmanlı imperiyasının daha da qüvvətlənməsi, Avropa ilə Şərq ölkələri arasında əlaqə yaradan bütün karvan yolları üzərində nəzarəti qəti olaraq ələ keçirməsi, Şərq ticarətini canlandırmaq siyasəti bir sıra qərb dövlətləri kimi Venesiyanın da Osmanlı imperiyasına qarşı düşmənçilik siyasətindən bu dövlətlə yaxınlaşmaq siyasətinə keçməsinə səbəb oldu. Buna görə də Çaldıran döyüşündən sonra Venesiya ilə Səfəvi dövləti arasında diplomatik əlaqələr arxa plana keçdi [87,8].

Venesiya respublikası bu dövrdə ikili siyasət yeridirdi. Sultan Süleymanın Azərbaycana 1533-1535-ci illər yürüşü başa çatan zaman Venesiyadan Tomazo Moçeniç adlı diplomat sultanın yanına göndərildi. O, həm Səfəvilər dövlətinə səfərinin nəticələri ilə əlaqədar sultanı təbrik etməyi, həm də Venesiyadan Suriyaya göndərilən malların gömrüyünün artırılması və müqavilənin bəzi maddələrinin pozulması ilə bağlı şikayət etmək istəyirdi [191,493; 38,45].

Qeyd etmək lazımdır ki, 1537-ci ilin avqustunda Osmanlı ordusunun Venesiyanın mülkü olan Korfu adasına hücumu iki dövlət arasında 1503-cü ildən bəri davam edən sülhün pozulması demək idi. Açıq düşmənçiliyin üzə çıxmasına cəld reaksiya verən Venesiyanın «Onlar Şurası» Səfəvi şahı Təhmasibin yanına Dojun məktubu ilə öz təmsilçisini göndərmək qərarına gəldi. Onun qarşısına qoyulan vəzifə Səfəvi şahını Osmanlı sultanına qarşı hərbi əməliyyatlara təşviq etmək idi. Bu çətin və təhlükəli tapşırığın icrası üçün öncə bir erməni tapıldı, lakin bu şəxs sonralar yoxa çıxdı. Buna görə də, Kipr hakiminə başqa münasib adamın araşdırılması tapşırıldı. Beləliklə, bu iş kiproli Mikele Membreyə həvalə edildi [46,5; 87,8-9].

1539-cu il martın 1-də o, Nikosiyadan yola düşdü, Anadolu yarımadası və Qara dənizdən keçərək Gürcüstana çatdı və Səfəvilərin əlində olan Lori qalasına daxil oldu. Tezliklə o, Azərbaycanın cənubuna ötürüldü və avqust ayında I Şah Təhmasibin Mərənd yaxınlığındakı yay düşərgəsinə gəldi. Sonra o, şahın düşərgəsi ilə birlikdə Səfəvi dövlətinin paytaxtı Təbrizə gəldi və bir il sarayda qaldı [46,5,6]. M.Membre ilə Şah Təhmasibin ilk görüşündə şahın «Müqəddəs Liqa»ya münasibətinin müsbət olduğu üzə çıxdı [38,46].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Osmanlı imperiyası əleyhinə ittifaqın yaradılmasında Roma papası fəallıq göstərirdi. Osmanlı imperiyası ilə

Venesiya arasında sülh müqaviləsinin olduğu bir vaxtda Venesiyalı bu ittifaqa sövq edən də Roma papası III Pavel idi [360,374]. Papalıq, Venesiya, Almaniya və Avstriya Osmanlı imperiyası və Fransaya qarşı birgə fəaliyyət göstərməyə razılaşdılar və bununla da 8 fevral 1538-ci ildə «Müqəddəs Liqa» yaratdılar [38,46].

Lakin 1538-ci il sentyabrın 28-də Osmanlı donanmasının Preveze dəniz döyüşündə müttəfiqlərin donanmasını darmadağın etməsi Venesiyalı Osmanlı imperiyası ilə sülh müzakirələrinə başlamağa vadar etdi. Bu məqsədlə İstanbula göndərilən elçi 1539-cu il aprelin əvvəllərində geri qayıtdı və sülhə ümidlərin olduğunu xəbər verdi [191,505; 38,46]. Bu, Venesiya hökumətinin ikili siyasət yeritdiyini bir daha göstərdi. Sülh danışıqlarına başlamaq üçün İstanbula elçi göndərən Venesiya, məhz bu dövrdə Səfəvi sarayına öz nümayəndəsi M.Membreni yollayaraq I Şah Təhmasibi Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə sövq etməyə çalışdı.

I Şah Təhmasib İstanbulda Osmanlı-Venesiya danışıqlarının gedişi barədə dəqiq məlumat əldə edəndə kimi M.Membrenin Səfəvi sarayından dönüşü yubadıldı. Lakin Venesiyalı Osmanlı imperiyası ilə sülh danışıqlarının davam etməsi Səfəvi-Venesiya danışıqlarına öz təsirini göstərdi. M.Membre yazır: «Bunlar baş verdikdən sonra onun İstanbuldakı xəfiyələrindən xəbər gəldi ki, Əlahəzrət Venesiya Sinyorluğunun səfiri sülh istəyərək türkün sarayında olub. Beləliklə, mən özümü sarayda rüsvay olunmuş kimi hiss etdim, çünki o vaxt şah məni, əvvəl dediyim kimi, təyin etdiyi səfirlə birgə göndərmək üçün hər şeyi hazırlamışdı» [46,66; 87,9].

Beləliklə, M.Membrenin missiyası Venesiya hökumətinin ikili siyasət yeritməsi, Osmanlı imperiyası ilə sülh danışıqları aparması nəticəsində öz əhəmiyyətini itirdi. Buna görə də I Şah Təhmasib Venesiya hökumətinin ikiüzlü siyasət yeritməsinə qəzəbləndi və M.Membrenin saraydan getməli olduğunu bildirdi [87,9].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1538-1540-cı illər Osmanlı-Venesiya müharibəsi Osmanlı imperiyasının qələbəsi ilə başa çatdı. 1540-cı il oktyabrın 20-də iki dövlət arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən, müharibə zamanı Osmanlıların ələ keçirdiyi bütün ərazilər onların əlində qaldı; Venesiya Osmanlı imperiyasına 300 min dukat məbləğində təzminat ödədi [360,379; 163,220]. Bununla belə, Venesiya Osmanlı imperiyası ərazisi vasitəsilə Şərqlə ticarət əlaqələri saxlamaq hüququnu itirmədi [41,232-233].

Osmanlı sultanı 1540-cı ildə Venesiya və 1547-ci ildə isə Avstriya-Almaniya bloku ilə sülh bağlayaraq dərhal Səfəvi dövlətinə qarşı yeni müharibəyə hazırlaşmağa başladığı üçün daim Səfəvi şahını Osmanlılara qarşı müharibəyə təhrik edən Venesiyalı Səfəvi dövləti ilə münasibətləri yenidən durğunluq dövrünə daxil oldu. 1555-cildə Səfəvi dövləti ilə Osmanlı

imperiyası arasında Amasya sülh müqaviləsinin bağlanması Avropada böyük narahatlığa səbəb oldu [41,239; 87,9].

Qeyd etmək lazımdır ki, XVI əsrin II yarısında Osmanlı imperiyası ilə Venesiya arasında müharibənin başlanması diplomatik əlaqələrin yenidən canlanmasına səbəb oldu [305,901]. Osmanlı imperiyasına qarşı təkbətək müharibə aparmağa qadir olmayan Venesiya ənənəvi müttəfiqi olan Səfəvi dövləti ilə əlaqə yaratdı. Məqsəd Səfəviləri arxadan Osmanlı dövlətinə qarşı qaldıraraq onun hərbi qüvvələrini iki cəbhəyə parçalamaq idi [41,253].

Venesiya hökumətinin 1570-ci il oktyabrın 27-də Venesiyadan vətəna qayıdan Səfəvi taciri Xoca Əli ilə I Şah Təhmasibə göndərdiyi məktubunda iki dövlət arasındakı «qədim və səmimi dostluq münasibətləri» xatırladılır, Venesiya respublikasının Osmanlı imperiyasına qarşı müharibə üçün gördüyü hərbi hazırlıq barədə məlumat verilir. Venesiya hökuməti I Şah Təhmasibi inandırmağa çalışırdı ki, əgər Səfəvi dövləti şərqdən, Venesiya və başqa xristian dövlətləri isə qərbdən eyni zamanda hücum keçsələr, Osmanlı hərbi qüvvələrini iki cəbhəyə parçalayıb məğlub etmək olar [41,253-254; 87,9].

1570-ci ilin sonlarında Osmanlı ordusunun Kipri ələ keçirməsi tərkibinə Venesiya, İspaniya və Roma papasının daxil olduğu və osmanlılara qarşı yönəlmiş «müqəddəs ittifaqın» yaradılmasını xeyli sürətləndirdi. Venesiya hökuməti Osmanlılara qarşı ittifaq yaratmaq məqsədilə tanınmış diplomat Vinçenso Alessandrini xüsusi tapşırıqla 1571-ci ilin əvvəllərində Xoca Əlinin ardınca I Şah Təhmasibin sarayına yola saldı [479,119; 87,9].

1571-ci il iyulun 17-də Təbrizə, avqustun 14-də Qəzvinə gələn italyan diplomatı Vinçenso Alessandri I Şah Təhmasiblə görüşə bilməsə də, onun oğlu Heydər Mirzənin qəbuluna düşərək Venesiya hökumətinin I Şah Təhmasibə göndərdiyi məktubu ona təqdim etdi. Venesiya diplomatının bu missiyası uğursuz oldu. Çünki Səfəvi hökmdarı Osmanlı imperiyası ilə bağlanmış Amasya (1555) sülhünü pozmağa niyyətli olmadığını nümayiş etdirdi [305,901].

Göründüyü kimi, Venesiya respublikasının Səfəvi dövlətini Osmanlı imperiyasına qarşı qaldırmaq planı növbəti dəfə də baş tutmadı.

1572-ci il noyabrın 16-da papa V Piy (1566-1572) I Şah Təhmasibə məktub göndərərək xristian dövlətlərin silahının gücünü mədh edərək şaha xristian dövlətlərlə birlikdə həqiqi düşmənlərə qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün əlverişli vəziyyətin yarandığını bildirdi. Papanın Səfəvi şahına xüsusi müraciəti heç şübhə yox ki, Qərb dövlətləri arasında Osmanlılara qarşı mübarizədə əsas rol oynayan və «müqəddəs ittifaq»ın üzvü olan İspaniya kralı II Flippin razılığı ilə edilmişdi [479,120].

1578-1590-cı illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsi zamanı Osmanlı impe-

riyasına qarşı təkbaşına müharibə aparmağa qadir olmayan Səfəvi dövləti onun hərbi qüvvələrini iki cəbhəyə parçalamaq məqsədilə yenidən Qərb dövlətlərinə müraciət etdi. 1579-cu ilin sonlarında təcrübəli diplomat Xoca Məhəmmədin başçılığı altında yeddi nəfərdən ibarət elçi heyəti Venesiyaya yola salındı [41,263; 87,9]. 1580-ci ilin aprelində Venesiyaya çatan Səfəvi elçisi Xoca Məhəmməd Venesiya doju tərəfindən çox yaxşı qarşılandı. Venesiya Müqəddəs liqanı tərk edərək 1573-cü ildə Osmanlı imperiyası ilə sülh bağladı. Buna görə də Xoca Məhəmmədin apardığı danışıqlara baxmayaraq, Venesiya bağladığı sülhü davam etdirməyi üstün tutdu [305,901].

XVI əsrin sonlarında Osmanlı imperiyasına qarşı birgə mübarizə aparmaq zərurəti Avropa dövlətlərini, o cümlədən Venesiyanı Səfəvilərə yaxınlaşdıran başlıca amil olaraq qalırdı. Səfəvi dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasında yeni müharibənin başlaması Venesiya respublikasının mənafeyinə uyğun idi. Osmanlı imperiyasının Habsburqlarla müharibə vəziyyətində olduğunu bilən I Şah Abbas başqa Qərb dövlətlərini də Osmanlılara qarşı müharibəyə qaldırmaq siyasəti yeridirdi. Bu məqsədlə Səfəvi hökmdarı, ilk növbədə İtaliya ilə ənənəvi əlaqələri genişləndirdi [41,271; 87,10].

1600-cü ilin mayında İffət bəyin başçılığı etdiyi Səfəvi elçiləri Venesiyaya gəldilər. İyunun 8-də Venesiya doju I Şah Abbasın elçilərini qəbul etdi. Səfəvi elçisi danışıqlar zamanı Venesiya dojunu bildirdi ki, onun hökmdarı Venesiya ilə ənənəvi ticarət əlaqələrini davam etdirmək niyyətindədir [41,271].

G.Rotanın fikrincə, Səfəvi elçisinin adı Əsəd bəy olmuşdur. Vaxtı ilə Bərşə tərəfindən onun adı yanlış olaraq Efet kimi tələffüz olunmuşdur. Əsəd bəy şahın adından mal alıb satmaq və Antoni Şerliyə pul çatdırmaq məqsədilə göndərilmişdi. O, vətənə döndüyü zaman Bağdadda ölmüşdür [305, 901-902].

Y.Öztuna yazır ki, Şah Abbas Osmanlı dövlətini məğlub etməyin və III Murad dövründə ələ keçirilən ərazilərin geri alınmasının asan olmayacağını dərk edən böyük əsgər, dövlət və siyasət adamı idi. Avropada geniş müharibə aparan Osmanlı dövlətini Şərqdə məğlub etmək üçün ciddi hazırlıqlar görmək lazım idi. Buna görə Osmanlı dövlətinin Avropadakı düşmənləri ilə müştərək hərəkət etmək lazımdı. I Şah Abbas da belə hərəkət etdi. Səfəvi şahı 1599-cu ildə Hüseyinli bəy Bayatı Antoni Şerlinin müşayiəti ilə Avropaya göndərdi. Şahın ittifaq təklifi Osmanlı basqısı altında olan Avropada hərərətlə qarşılandı [296,177].

1601-ci ilin yazında Hüseyinli bəy Bayatın rəhbərliyi altında Səfəvi elçi heyəti Praqada imperator II Rudolfla danışıqları başa çatdıraraq İtaliyaya hərəkət etdi. Səfəvi elçiləri Şimali İtaliyaya çatdıqda məlum oldu ki, Venesiya Osmanlı dövləti ilə danışıqlar aparır və buna görə də I Şah Ab-

basın elçilərini qəbul edə bilməyəcəkdir [263,251 qeyd 15; 305,901; 132, 247; 112,492; 41,282]. Buna görə də Hüseynəli bəy Bayat Venesiyaya səfəri təxirə salaraq Florensiyaya getdi. Florensiya hersoqu ilə danışıqları başa çatdırdıqdan sonra 1601-ci il aprelin 5-də Romaya çatdı. Roma papası VIII Klement (1592-1605) aprelin 12-də Səfəvi elçilərini qəbul etdi. Hüseynəli bəy Bayat papa ilə danışıqlar zamanı bildirdi ki, əgər xristian dövlətləri qərbdən Osmanlı imperiyasına qarşı vahid cəbhədə müharibəyə başlasalar, onun hökmdarı şərqdən 150 min nəfərlik süvari və 60 minlik piyada ilə hücumu keçəcəkdir; bu şərtlə ki, Qərb dövlətləri Səfəvi hökmdarının razılığı və ya iştirakı olmadan Osmanlı imperiyası ilə danışıqlar aparmasın; belə olduqda, Səfəvi hökmdarı xristian dövlətlərinə öz ölkəsinin ərazisində sərbəst ticarət hüququ, kilsələr, monastırlar tikmək, azad surətdə ibadət etmək ixtiyarı verəcəkdir [41,282; 132, 247-248; 87,10].

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Romada olan zaman Hüseynəli bəy Bayatla Antoni Şerli arasında ciddi ixtilaf yaranır. Buna səbəb Antoni Şerlinin 1600-cü il dekabrın 11-də imperator II Rudolfun I Şah Abbasa yazdığı cavab məktubu ilə birlikdə Səfəvi hökmdarının xristian krallara göndərdiyi məktublarda da daxil olduğu diplomatik sənədlər qovluğunu oğurladırdıraq Osmanlı baş vəzirinə satdırmasıdır. Buna görə də, Antoni Şerli elçi heyətindən ayrılaraq aradan çıxdı [263,251; 235,151; 132, 247; 112,492]. Bununla bağlı B.Kütükoğlunun verdiyi məlumat diqqəti cəlb edir. Onun fikrincə, hələ elçi heyəti Arxangelskdə olan zaman Avropa hakimləri üçün ayrılmış qiymətli hədiyyələrin böyük qismini A.Şerlinin məsləhəti ilə onun dostuna verildilər və onları Romada geri almağı razılaşdılar. Lakin Romaya çatanda aydın oldu ki, Avropa ölkələrinin kralları üçün ayrılmış hədiyyələr onları taleyin hökmünə buraxmış A.Şerlinin təşəbbüsü ilə «yoxa çıxıb». Bu, Hüseynəli bəylə A.Şerli arasındakı münafişəni daha da dərinləşdirdi. Buna görə, papa VIII Klement onları ayrı-ayrılıqda qəbul etməli oldu [263,251 qeyd 17].

1602-ci ildə I Şah Abbasın Hüseynəli bəy Bayat və Antoni Şerli ilə bağlı məlumat əldə etmək və üzərində qızıl hərflərlə şahın adı yazılmış dəmir əlcəyi çatdırmaq üçün göndərdiyi venesiyalı tacir Angelo Qradenigo Venesiya doju tərəfindən qəbul edildi [305,902].

Bu bir daha göstərir ki, XVII əsrin başlanğıcında Səfəvi-Venesiya əlaqələri genişlənməkdə davam etmişdir. 1603-cü il martın 5-də «şahın xüsusi nümayəndəsi və böyük istedad sahibi» olan Fəthi bəyin başçılığı altında 9 nəfərlik Səfəvi elçi heyəti Venesiyaya gəldi. Fəthi bəy I Şah Abbasın məktubunu Venesiya dojunə təqdim etdi [305,902; 41,273].

Lakin Fəthi bəy Venesiyadan aldığı odlu silahları və şaha göndərilən hədiyyələri Səfəvi sarayına yetirə bilmədi. 1603-cü ilin sentyabrında Səfəvi-

Osmanlı müharibəsi başladığı üçün Venesiyadan qayıdan Səfəvi elçiləri Aralıq dənizinin Suriya sahilinə çıxan kimi Osmanlılar onları yaxaladılar və Venesiyadan gətirdikləri bütün malları müsadirə etdilər. Suriyadakı Venesiya konsulunun səyləri nəticəsində Fəthi bəyin mallarının yalnız bir qismini xilas etmək mümkün oldu [305,901; 41,275].

Səfəvi-Osmanlı müharibəsi (1603-1612) davam etdiyinə görə Osmanlı ərazisi vasitəsilə Avropaya rəsmi elçi heyəti göndərmək mümkün olmadığı üçün I Şah Abbas Fəthi bəyin səfirliyindən xəbər bilmək və Venesiyanı Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə qaldırmaq üçün 1609-cu ildə erməni taciri Xoca Kirakosu, 1610-cu ildə isə Xoca Səfəri Venesiyaya göndərdi [305, 901; 41,277].

Səfəvi elçiləri ilə aparılan danışıqlar zamanı Venesiya hökuməti Səfəvi dövləti ilə ənənəvi dostluq münasibətlərini davam etdirəcəyini bildirdi və Fəthi bəyin bütün əmlakı xüsusi aktla Xoca Səfərə təhvil verildi [41,277-278].

1607-ci ilin dekabrında papa VIII Klementin Rusiya üzərindən Səfəvi sarayına göndərdiyi karmelit rahibləri Pablo Simon, Juan Tadeo de San Eliso, Redempro de la Kruz, Françisko, Dieqo de Miranda və Pistoya İsfahana gəldi. Heyət üzvləri I Şah Abbas tərəfindən isti qarşılanmadı. Lakin rahib Pablo Simon Şah Abbasın bütün şikayətlərini, imperator haqqında söyləmələri aldadıcı dəlillərlə cavablandırdı və bildirdi ki, Avropada Səfəvi şahının Osmanlılarla sülh bağladığı şayiələri dolaşsa da, xristian hökmdarlar bu şayiələrə inanmırlar. Papalıq dövlətinin heç bir şey etməməsini isə son iki ildə iki papanın ölümü ilə bağladı [199,146-147].

1613-cü ildə Səfəvi tacirləri Əlaəddin Məhəmməd və Xoca Şahsuvar Venesiyaya gəldi [305,901]. I Şah Abbasın Venesiya hökumətinə yazdığı 1613-cü il tarixli məktubundan aydın olur ki, o, Osmanlı dövləti ilə imzalanmış sülhün yaratmış olduğu dinc münasibətlərdən istifadə edərək İtaliya ilə ticarət əlaqələrini genişləndirməyə çalışırdı. O, Venesiya hökumətini əmin edirdi ki, *«əgər Venesiya şəhərindən, həmçinin Venesiya torpaqlarından olan xristian tacirləri bizim məmləkətə ticarətə gəlsələr, biz onları yaxşı qarşılayacaq və hər cür kömək göstərəcəyik; onlara istədikləri hər şeyi, arzu etdikləri bütün malları almaq üçün hər cür imkan yaradacağıq»* [41, 294-295; 87,10].

Səfəvi şahının bütün bu güzəştlərinə baxmayaraq, Venesiya hökuməti öz səfirini göndərərək bu təkliflərə qarşılıqlı cavab vermədi. Buna səbəb, 1608-ci ildə I Şah Abbasın Hələbdə olan Venesiya konsulu Ciovanni Françesko Saqredoya «İran [Səfəvi – T.N.] konsulu» adını verməsi və 1611-ci ildə onu Venesiya şəhərində və bütün Venesiya torpaqlarında «özünün nümayəndəsi» təyin etməsi idi [305,901].

1621-ci ilin əvvəllərində Xoca Şahsuvarın və zəngin Təbriz tacirlərindən Hacı Eyvazın başçılığı altında Səfəvi elçiləri Venesiyaya gəldi [305, 901; 41,298-299]. Səfəvi elçiləri 1621-ci il fevralın 1-də Venesiya hökuməti tərəfindən qəbul edildi. Səfəvi-Venesiya danışıqlarında ticarət məsələlərinə üstünlük verildi. İki ölkə arasında ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi zərurəti qeyd edildi [41,299].

1627-ci ilin sonlarında Hələbdəki Venesiya konsulu Ciovanni Francesko qardaşı oğlu Alviseni Səfəvilərlə ticarət etmək məqsədilə çağırdı. Venesiya hökuməti 1629-cu ildə ona İrana getməyə icazə verdi. O, Hələbə gələn zaman I Şah Abbasın vəfat etdiyi xəbərini aldı və I Şah Səfinin adına etimadnamə hazırlanması üçün gözləməli oldu. Az sonra isə Venesiyaya qayıtdı. 1630-cu ildə Xosrov paşanın hərbi yürüşü ilə bağlı quru yolu bağlandığı üçün bu səfəri gerçəkləşdirmək mümkün olmadı. Beləliklə, Saqredonun Venesiyanın quru yolla həyata keçirilən ipək ticarətini bir daha canlandırmaq və Səfəvi ərazisində ticarət fabriyası yaratmaq üçün hazırladığı plan gerçəkləşdirilmədi [305,901; 87,10-11].

1634-cü ildə I Şah Səfinin taxta keçməsinə xəbər vermək və I Şah Abbasla Alvisə Saqredo arasındakı əlaqələri xatırlatmaq məqsədilə Əli Balinin başçılığı altında Səfəvi elçi heyəti Venesiyaya gəldi. Əli Bali Səfəvi şahına məxsus ipəyin Venesiyada satışından sonra satıcılar arasında ortaya çıxan münaqişə nəticəsində zərəbxanaya yerləşdirilən pulları geri almaq vəzifəsini həyata keçirməli idi [305,901-902].

Qeyd etmək lazımdır ki, 1645-ci ildə Osmanlı dövləti ilə Krit adası üstündə müharibənin başlanması Venesiya respublikasının Səfəvi dövləti ilə diplomatik əlaqələrinin yenidən fəallaşmasına gətirib çıxardı. 1645-ci ildə Venesiya respublikası Səfəvi şahına yazılmış məktubu Polşaya səfir göndərdiyi Ciovanni Tjepolonun vasitəçiliyi ilə Səfəvi sarayına göndərilən və Polşa elçisi Jerzi İliczeni müşayiət edən dominikan keşişi Antonio da Fian-draya verdi. Bunun ardınca isə Venesiya hökuməti tacir Domonike de Santesi Hələb yolu ilə Səfəvi sarayına göndərdi [305,901]. 1643-cü ilin dekabrında Parisdən özünün üçüncü səyahətinə çıxan J.B.Taverniye 1645-ci ilin martında Hələbdən İsfahana yola düşən zaman onunla birlikdə Venesiya elçisi Domonike de Santes də hərəkət etmişdi. J.B.Taverniyenin məlumatına görə, Venesiya elçisi papanın, Alman imperatorunun, Polşa kralının və Venesiya respublikasının Səfəvi şahına göndərdiyi məktubları özü ilə aparırdı. Osmanlı ordusu Kritə hücum etdiyi üçün «xristianlığın üstündəki bu qara buludları dağıtmaq üçün Səfəvi şahını müharibəyə başlamağa inandırmaq lazım idi» [338,213]. J.B.Taverniyenin məlumatlarından aydın olur ki, Venesiya elçisi II Şah Abbas tərəfindən qəbul edilmiş və o, gətirdiyi məktubları şahə təqdim etmişdi. Venesiya elçisi Osmanlı ərazisindən keçərək Av-

ropaya qayıtmağa cəsərət etmədiyi üçün İsfahanda olan Böyük Moskva knyazının elçisi ilə Həştarxana getməyə çalışsa da, bu baş tutmadığına görə Qoaya gedərək portuqaliya gəmisində Lissabona, sonra isə Venesiyaya qayıtmağa nail olur [338,221].

Bu dövrdə Osmanlı imperiyası Venesiyaya qarşı uğurlu hərbi əməliyyatlar apardığından narahat olan Roma papası II Şah Abbası Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi əməliyyatlara başlamaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyə çalışırdı. Bunu papa X İnnokentinin II Şah Abbasa göndərdiyi 30 yanvar 1646-cı il tarixli məktubu da təsdiq edir. Məktubda deyilir: «*Çox möhtərəm hökmdar, Uca Yaradandan Sizə salam olsun. Zati-alinizin yaxın və uzaq dünyada böyük şöhrəti sizin hakimiyyətinizin bölünməz qüdrətinə çox böyük ümid yaradır. Əlbəttə, Siz taxt-tacınızı qoruyur və bunu tək cə düşmənlərinizin hücumlarını, onların gücü və şücaətini silahlar vasitəsilə dəf etməklə deyil, həm də Sizin hakimiyyətiniz və ölkəniz indi bütün dünyada qəddar türk tiraniyasına qarşı mübarizə aparmalı olacaq. O, hazırda Venesiya respublikasına qarşı çox təhlükəli bir vəziyyət yaradıb, Krit adasını işğal edib və gözlənilmədən Kanea şəhərini tutub ... Buna görə də, xristian hökmdarlar onun təcavüzkar hücumlarına qarşı bir cəbhə yaratmaq istəyir və bu, sizin üçün çox ehtiyatlı bir plan olacaq, birgə güclü ordu ilə onun sərhədlərinə qarşı hücumu başlamağa bilərsiniz. Onlarla birlikdə siz əvvəlki itirilmiş əraziləri də geri qayata bilərsiniz. Əlbəttə, qüvvələr az ola bilər, bununla belə, onlar xristianlar əleyhinə döyüşdə böyük itki verəcəklər. Ümid edirik ki, Uca Yaradığımızın mərhəməti sayəsində onları məğlub edib, əvvəlki mövqelərinə çəkilməyə məcbur edəcəyik ... Zati-aliləri, Sizdən gizli deyil ki, bu ərazilər üçün türk tiraniyası necə təhlükəli bir vəziyyət yarada bilər ... Beləliklə, biz cəhdlərimizi imkanlarınız sayəsində birləşdirməyə ümid edirik. Qoy Uca Yaradan birgə düşmənlərə qarşı mübarizədə bizə öz mərhəmətini əsirgəməsin. Bu məktubları Sizə gətirən şəxsdən Sizə tam əminlik ifadə edir, şəxsinizə uğurlar diləyirəm ...» [499, 356]. Məktubdan aydın olur ki, daima incə və ehtiyatlı siyasət yürüdən Roma papası «türk təhlükəsi» qarşısında aciz olduqlarını dilə gətirməklə, müxtəlif şirnikləndirici vədlərlə Azərbaycan Səfəvi imperiyasını Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi əməliyyatlara başlamağa sövq etmək niyyətində olmuşdu. Lakin Səfəvi şahının Roma papasının məktubunu cavabsız qoyması onu II Şah Abbasa növbəti məktubu göndərməyə vadar etmişdi.*

Papa X İnnokentinin II Şah Abbasa göndərdiyi 31 avqust 1647-ci il tarixli məktubunda da Osmanlı sultanına qarşı birgə mübarizəyə çağırış açıq-aşkar hiss olunur. Məktubda deyilir: «*Çox hörmətli, Zati-aliləri, Uca Yaradanın Sizə salamı olsun. Keçən ilin əvvəlində Sizə göndərdiyimiz məktubda ümumi düşmənlərə qarşı mübarizə aparılmasının yolları barədə yaz-*

mışdıq. Lakin o gündən bəri o məktuba heç bir cavab verilməyib, düşünürük ki, uzun səfərdən dolayı məktub itə bilər. Sizə göndərilməsi üçün həmin məktubun bir surəti bizdə var. Onu diqqətlə oxumuş olsanız, aydın şəkildə onun sizin üçün faydası və üstünlüklərini başa düşəcəksiniz. Görəcəksiniz ki, bu tiraniya rejiminin (Osmanlı imperiyası nəzərdə tutulur – T.N.) əsas diqqəti hər yeri işğal etməkdir. Biz Sizə bunu qiymətləndirmənizi təklif edirik, çünki bu böhranlı vəziyyətdə türklərin dənizdə və quruda güclənməsi zəiflədilər və aradan qaldırıla bilər. Onlar Venesiya ilə hazırda müharibə apardığı üçün qüvvələrinin güclənməsi mümkün deyil. Hazırda xristian krallıqları düşməyə qarşı fəal şəkildə mübarizəyə can atırlar. Ona hücum etmək üçün indi növbə sizdədir. İran (Səfəvi – T.N.) imperiyası və öz adınız şərafinə onu məğlub etmək və qələbə aq lazımdır. Allahın köməyi ilə biz hər ikimiz bunu ürəkdən arzu edirik» [499,357]. Bu dövrdə II Şah Abbas Qəndəharı azad etmək üçün hərbi əməliyyatlara ciddi hazırlıq gördüyünə görə papanın bu çağırışını da cavabsız qoydu.

Buna görə də, 1647-ci ilin noyabrında keşiş Ferdinando Geoverida həm papanın və həm də Venesiya respublikasının elçisi kimi Səfəvi sarayına yola salındı. O, Səfəvi şahının Venesiya ilə dostluq münasibətində olduğunu, lakin hərbi ittifaqla bağlı kəskin cavab vermədiyini nəzərdə tutan məktubu ilə geri döndü. Venesiya elçisi keşiş Antonio Gioverida II Şah Abbasın (1642-1666) Qəndəhara yürüşə ciddi hazırlıq gördüyünün şahidi olmuş və bu şəhərin ələ keçirilməsindən sonra şahın Bağdada yürüş edəcəyinə «heç bir şübhə qalmadığını» çatdırmışdır [305,902].

Qeyd etmək lazımdır ki, 1639-cu ildə Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında Qəsr-i Şirin sülhü bağlandığı üçün Qərb dövlətlərinin, o cümlədən Venesiya respublikasının və papanın Səfəvi şahını Osmanlılara qarşı yeni müharibəyə cəlb etmək siyasəti heç bir nəticə vermədi.

Ölkə ərazisində sabitliyin bərpa olunması II Şah Abbasa geniş ticarət əlaqələri qurmağa da imkan verirdi. Qonşu dövlətlərlə, həmçinin Avropa ölkələri ilə genişlənən iqtisadi münasibətlər nəticəsində ölkəyə gələn əcnəbilərin sayı durmadan artmağa başladı. Aydındır ki, bu dövrdə də Azərbaycana ticarət adı altında gələnlərin heç də hamısı bəyan etdikləri fəaliyyət növü ilə məşğul deyildi. Tacir maskası altında gizlənən xarici casusların, əsl məqsədləri katolikliyi yaymaq olan missionerlərin sayı da ölkəyə gələn əcnəbilər arasında heç də az deyildi. Səfəvilərin Avropa dövlətləri ilə birbaşa düşmənçiliyi olmadığından, xarici kəşfiyyatın ölkəmizdəki fəaliyyət məqsədləri arasında siyasi vəziyyəti gərginləşdirmək, təxribatlar həyata keçirmək kimi vəzifələr yox idi. Onların başlıca niyyəti Səfəvi sarayında güclü anti-Osmanlı mühiti yaratmaq və iki müsəlman dövləti arasında müharibəni alovlandırmaqdan uzağa getmirdi. Lakin II Şah Abbasın ağıllı xarici siyasəti

Avropa dövlətlərinin bu istəyini gözündə qoydu. Vəziyyəti belə görən missioner təşkilatları öz fəaliyyətlərini yerli əhali arasında xristianlığın təbliğinə yönəldilər. Şübhəsiz ki, XVII əsrin ortalarında müstəmləkəçilik meyhlərinin güclənməsi Azərbaycan, İran, Hindistan və Çin bazarlarını nəzarət altına almaq uğrunda Avropa dövlətləri arasında mübarizənin daha kəskin xarakter alması həmin ölkələrdə tədricən səyyah və tacirlərlə yanaşı, Vatikan tərəfindən göndərilən xüsusi missioner təşkilatlarının nümayəndələri peyda olmağa başladılar. İtaliya, İngiltərə, Portuqaliya, Fransa və Hollandiya kimi Avropa dövlətlərini təmsil edən katolik missionerləri Qərb kapitalı üçün Azərbaycan və İran vasitəsilə Şərqi yol açmaq məqsədilə göndərilirdi. Lakin bu missiya üzvlərinin rəsmi fəaliyyətinin arxasında bir sıra siyasi, iqtisadi məqsədlər, o cümlədən də kəşfiyyat niyyətləri gizləndirdi.

XVII əsrin II yarısında Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Venesiya respublikası arasında qarşılıqlı əlaqələr daha çox diplomatik xarakter daşımış, Səfəvi şahı və senat din xadimləri vasitəsilə məktublar göndərməklə kifayətlənmişlər. 1661 və 1662-ci illərdə Venesiya hökumətinin Səfəvi şahını müharibəyə cəlb etmək məqsədilə göndərdiyi məktublar, eləcə də 1669-cu ildə naxçıvanlı Mateos Avanik vasitəsilə göndərilən məktublar cavabsız qaldı. *«... 25 sentyabr 1666-cı ildə II Şah Abbas vəfat etdi. Qısa müddət sonra onun yerinə oğlu Süleyman keçdi. O, xəstələndiyi üçün təxminən səkkiz gün ərzində hökmdarın sağalması üçün xeyli əmək sərf edildi. Lakin hökmdar öz sağlamlığına qovuşa bilmədi, həkimlər də bu vəziyyətdən gileylənirdilər. Həkimlər hətta astroloqlara irad tuturdular ki, hökmdarın taxta çıxması üçün münasib tarix müəyyən etməyiblər...»* [499,405].

Şah Süleymanın hakimiyyətə keçməsindən bir müddət sonra Kembric Universitetinin müəllimi, sonralar Kral Cəmiyyətinin üzvü seçilmiş doktor Con Frayer Hindistandan qayıdarkən, 1677-ci ilin martından 1678-ci ilin noyabrınadək Səfəvi dövlətində qalmış, bir müddət İsfahanda yaşamışdır. Şərqi dillərini pis bilməsinə baxmayaraq, çox keçmədən, Səfəvi imperiyası barəsində öz təəssüratlarından ibarət maraqlı, yerli əhalinin dilindən eşitdiyi klassik ifadə və ibarələrlə zəngin olan «Şərqi Hindistan və İran haqqında yeni hesabat» adlı əsərini yazmışdır [506,]. O, yazır: *«Şah Süleyman düşmənlərinə qarşı səfərə çıxmaq əvəzinə, ağ qumaşın üzərində iki uclu qanlı bir qılinc təsviri olan bayraq altında yaşamağı üstün tutmuşdur»* [506,356].

Qeyd etmək lazımdır ki, Şah Süleymanın hakimiyyətə gəlməsindən sonra başda papa olmaqla Avropanın xristian hökmdarları bir tərəfdən Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizədə Səfəvi şahından yardım almaq, digər tərəfdən yeni Səfəvi şahından katolik missionerlər üçün lazımı güzəştlər əldə etmək məqsədilə öz elçilərini davamlı olaraq Səfəvi sarayına göndərirdilər. «Karmelit xronikası»nın 27 aprel 1671-ci il tarixli məlumatından

aydın olur ki, «... *İsfahanda karmelit ordeninin nümayəndələrinə qarşı sərt tədbirlərin həyata keçirilməsindən narahat olan Polşa kralı Kazimir 1668-ci ildə Şah Süleymana səfir vasitəsilə məktub ünvanladı. Lakin Şah Süleyman heç nəyə məhəl qoymayaraq dini dözümsüzlük nümayiş etdirdi*» [499,406].

Səfəvi paytaxtında baş verən hadisələrdən narahatlıq Roma papası X Klementin Şah Süleymana ünvanlanmış 25 oktyabr 1672-ci il tarixli məktubunda öz əksini tapmışdır. Məktubda deyilirdi: «*Çox hörmətli və əzəmətli, şah həzrətləri! Zati-müqəddəsləri tərəfindən sələfimiz IX Klementə göndərdiyiniz məktubdan olduqca məmnun qalmışıq. Sələfimizə olan izzət və hörmətinizdən dolayı Səfəvi imperiyasında katolik icmalarının çox rahat şəkildə öz dinlərinə ibadət etmələri bizi çox sevindirir. Lakin biz son vaxtlar katolik icmalarına qarşı ayrı-seçkiliyin şahidi oluruq. Hətta qeyri-müsəlman icmalarının ölkədən çıxarılması barədə fikirlər səsləndirilir. Bu icmaların üzərinə ağır vergilər qoyulur...*» [499,414-415].

1673-cü ildə Şah Süleyman (1666-1694) dominikan keşişlə Venesiya hökumətinə göndərdiyi məktubunda 1669-cu ildə Osmanlıların Kandiya qalasını ələ keçirməsi və müharibənin başa çatmasından məyus olduğunu bildirdi [305,902].

XVII əsrin sonlarında Osmanlı imperiyasının Avropada zəfər yürüşləri «xristian dövlətlərini təhdid edən başlıca məsələ» olaraq qalırdı. Buna görə də, başda Papalıq olmaqla əksər Avropa ölkələrindən Səfəvi sarayına göndərilən elçilər Şah Süleymanı Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi əməliyyatlara başlamağa razı salmağa çalışırdı. Bu barədə «Karmelit xronikası»nın 1685-ci il tarixli məlumatında deyilirdi: «*Bir çox xristian dövlətlərinin səfirləri şahın hüzuruna gələrək, onu türklərə qarşı müharibə etməyə ruhlandırırlar, lakin nə fayda: bəzən səfirlərə qarşı o, öz hiddətini belə gizlətmir, xoşuna gəlmədiyini açıqca biruzə verirdi*» [499,421]. Dövrün mənbəyi bir daha təsdiq edir ki, Avropa ölkələrindən Səfəvi sarayına göndərilən elçilərdən dördü – dominikan yepiskopu, Polşa, İsveç və Moskva nümayəndələri Şah Süleyman tərəfindən qəbul edlib. Onlar Səfəvi hökmdarına türklərə qarşı müharibə başlamaq üçün hətta yalvarsa da, bir nəticə alınmayıb [bax: 499, 420-421].

Roma papasının Şah Süleymana göndərdiyi 20 iyul 1686-cı il tarixli məktubu da cavabsız qalıb. Məktubda deyilir: «*Möhtərəm zati-müqəddəsləri, Tanrının lütfü və salamu ilə sizləri salamlayıram! Türklərin işğal etdikləri ərazilərin ağır vəziyyətdə olmasına çox asanlıqla inanmağımıza baxmayaraq, onlar bir çox şəhərlərdə məğlub olublar. Sizin ata-babalarınız belə bu uğurlu qələbələrdə pay sahibidirlər. Heç şübhə etmirik ki, Siz də öz qüdrətli ordunuzla öz əcdadlarınızın yolu ilə gedəcəksiniz, Bağdadı türklərdən geri almaqla həm də günahsız insanların qanını almış olacaqsınız. Ümid*

edirəm ki, zati-müqəddəsləri böyük enerji və şövqlə bu barbarlar üzərində əzmkar qələbə çalacaqdır» [499,423-424].

«Karmelit xronikası»nın verdiyi məlumatdan aydın olur ki, İsfahana gələn Avropa ölkələrinin elçiləri Şah Süleymana Osmanlı imperiyasına qarşı ittifaqa girməyi, əlverişli şəraitdən istifadə edərək Bağdadı və itirilmiş əraziləri geri qaytarmağı təklif edərkən şahın bütün bu arqumentlərə məhəl qoymaması, Osmanlı sultanı ilə bağlanmış sülhü qoruyub saxlamağa və onunla dinc münasibətlərdə olmağa üstünlük verməsi aydın olur. L.Lokartın fikrincə, «... *ordunun hərbi cəhətdən qeyri-effektiv, mənəvi cəhətdən korşalmış vəziyyətdə olduğu bir vaxtda bu, hətta müdrik bir qərar idi*» [510,30].

Qeyd etmək lazımdır ki, Şah Süleymanın hakimiyyəti illərində Səfəvi xanədanında fəaliyyət göstərən xristian missionerləri elə bir uğur qazana bilməmiş və papaya göndərdikləri məktublarında bunu dəfələrlə etiraf etmişlər. «Karmelit xronika»sında deyilir: «*Şərqdə olduğum 26 illik dövr ərzində dinindən dönən müsəlmana rast gəlmədim, bir-iki nəfəri çıxmaq şərti ilə bu təbliğatımız elə bir nəticə vermədi, hətta erməni icması arasında da uğur qazana bilmədik*» [499,449].

1694-cü ildə Şah Sultan Hüseyinin Səfəvi taxtına çıxmasından sonra Avropa dövlətləri Osmanlı imperiyasına qarşı müttəfiqlik münasibətlərini davam etdirməyə təşəbbüs göstərsələr də, Səfəvi sarayında bu istiqamətdə elə bir planın olmadığı da vurğulanır. Bu baxımdan 5 oktyabr 1696-cı ildə İsfahandan göndərilmiş məktubda deyilirdi: «*Türklərə qarşı hər hansı bir müharibədən belə söz getmir...*» [499,495].

Bütün bunlara baxmayaraq, XVII əsrin sonlarında Venesiya hökuməti Səfəvi dövləti ilə diplomatik əlaqələri davam etdirdi. 1695-ci ildə papa nümayəndəsi, 1697-ci ildə Pietro Paolo Piqnatelli və 1699-cu ildə isə Felike Maria da Sellano vasitəsilə Səfəvi sarayına məktublar göndərildi. Bu məktublarda Səfəvi şahı Osmanlılarla müharibəyə təhrik edilir və Venesiya respublikasının Səfəvi şahı ilə xoş münasibətdə olduğu vurğulanırdı [305,902].

Qeyd etmək lazımdır ki, Venesiya və Papalıq başda olmaqla əksər Qərbi Avropa ölkələrinin iki türk imperiyasını bir-biri ilə salıxdırmağa yönələn siyasəti Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin kəskinləşməsinə təsir göstərirdi. Qərb diplomatiyası öz ölkələrini təhlükədən qorumaq üçün Osmanlı sultanlarının müsəlman Şərqində hökmranlığı ələ keçirmək istəyindən bəhrələnməmiş və proseslərin gedişini vaxtında öz xeyrinə yönəldərək, Səfəvi şahlarının xarici siyasətdəki oxşar cəhdlərindən öz maraqları naminə istifadə etmişdir. Əfsuslar olsun ki, Osmanlı və Səfəvi imperiyalarının bir-birini inkar edən maraqları var idi və Qərbi Avropa dövlətləri bundan istifadə etmək fürsətini əldən vermədi.

XVII əsrin sonlarında Osmanlı hərbi təzyiqlərindən ehtiyat edən və Avropanın başı üzərini almış «türk təhlükəsi»ndən qurtulmaq üçün papa başda olmaqla Avropanın xristian dövlətləri Səfəvi dövlətindən bir vasitə kimi istifadə etməyə – Osmanlı imperiyasının hərbi qüvvələrini iki cəbhəyə parçalamağa cəhd edirdilər.

R.Matyenin fikrincə, Qərb dövlətlərinin Osmanlılara qarşı hərbi ittifaq yaratmaq ümidləri XVII əsrin 80-ci illərində olduğu kimi yox olmadı. 1691-ci ildə imperator I Leopold və Hollandiya statxauderi III Vilyam (1689-1702) Səfəvi sarayına təcili missiya göndərsə də, gözlənilən nəticəni vermədi. Səfəvi şahı onların bütün təkliflərini rədd etdi [512,164-165].

XVIII əsrin əvvəllərinə doğru Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Venesiya və Papalıq arasında qarşılıqlı əlaqələr davam edirdi. Onların Səfəvi dövlətinə mütəmadi olaraq öz səfir və elçilərini göndərməsi, bu dövlətin beynəlxalq münasibətlər sistemində mühüm yer tutmasına dəlalət edirdi. 1699-cu ildə papa, Venesiya respublikası və Böyük Toskana hersoqunun nümayəndəsi – Ankor arxiyepiskopunun xüsusi missiya ilə İsfahana gəlişi, habelə sarayda İstanbul, Moskva, Moğol, ərəb, tatar, özbək, siam və həbəş səfirlərinin olması bunu təsdiq edən faktlardandır [510,57].

XVIII əsrin əvvəllərində Şah Sultan Hüseynin xristian missionerlərə qarşı sərt münasibət nümayiş etdirməsi Papalıqla münasibətlərə mənfi təsir göstərdi. Bu dövrdə Səfəvi ölkəsində olmuş Pyer Davit Şah Sultan Hüseynin xristianlara qarşı münasibəti ilə bağlı məlumat verir. O, yazır ki, bu dövrdə xristianlara, o cümlədən yezuitlərə qarşı böyük zorakılıqlar həyata keçirilirdi. Hətta onlara məxsus monastrı dağıtmaq istəyirdilər. Lakin xoşbəxtlikdən, həmin vaxt monastrın müqəddəs atalarından biri, camaat arasında yaxşı həkim kimi tanınan bir şəxs gəlib çıxdı. Olduqca bəlağətli nitqə malik olan müqəddəs ata adamları öz evlərinə qayıtmağa inandırdı... Hökmdarın zəifliyi ucbatından bu cür zorakılıqlar həmişə baş verir [95,87].

Qeyd etmək lazımdır ki, Şah Sultan Hüseynin dövründə yeridilən qeyri-tolerant siyasətdən tək-cə sünni məzhəbində olan əhali deyil, atəşpərəstlər, yəhudilər və nisbətən azsaylı xristianlar da əziyyət çəkirdi. R.Seyvorinin fikrincə, Şah Sultan Hüseyn xristianlara qarşı düşmən münasibətdə olmamışdı, lakin onun üzərində güclü təsir qüvvəsinə malik dini liderlər, xüsusilə Mollabaşı Məhəmməd Bağır Məclisi, sonralar isə onun nəvəsi Mir Məhəmməd Hüseyn Xatunabadi tərəfindən ədalətsiz və qeyri-tolerant qərar qəbul etməyə təhrik edildi. Bu dini siyasət Səfəvi dövlətinin həm daxilindəki vəziyyətə, həm də onun xarici ölkələrlə münasibətlərinə mənfi təsir göstərirdi [517,251]. Buna görə də, Şah Sultan Hüseyn dövründə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Papalıqla münasibətlərində ciddi soyuqluq hiss olunmaqda idi.

1702-ci il martın 4-də yepiskop Elias İsfahandan Venesiya Senatına

yazırdı: «*İran (Səfəvi – T.N.) şahının davranışlarından görünür ki, ... həm şah, həm də etimad-ü-dövlə Avropa dövlətləri ilə müttəfiqlik əlaqələrinə girməkdə maraqlı deyildir...*» [499,495]. Məktubun məzmunundan görünür ki, Roma papasının göndərdiyi elçilərin bütün səylərinə baxmayaraq Səfəvi şahını Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizəyə cəlb etmək mümkün olmamışdır.

Səfəvi dövləti ilə Venesiya respublikası və Papalıq arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi göstərir ki, bu əlaqələr iki mərhələdən keçmişdir. XVI əsrə əhatə edən birinci mərhələdə tərəflərdən hər biri digərini Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizədə əsasən müttəfiq saymışdır. Bu məqsədlə bir-birinə elçilər göndərirdilər. XVII əsrdə, ikinci mərhələdə isə qarşılıqlı münasibətlərdə ticarət əlaqələri üstünlük təşkil etmişdi. Bu məqsədlə tərəflərin bir-birinə göndərdikləri diplomatik missiyanı daha çox tacirlər həyata keçirmişdi. I Şah Abbas və xələfləri dövründə də Səfəvi-Venesiya münasibətlərində daha çox iqtisadi-ticarət əlaqələri üstünlük təşkil etmişdi [305,903].

5.2. *Portuqaliya, İspaniya və Almaniya ilə münasibətlər*

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Portuqaliya ilə əlaqələrinin yaranması Avropadan Hindistana dəniz yolunun kəşf olunması və Portuqaliyanın Hind okeanı hövzəsində möhkəmlənməsi ilə bağlı idi. 1501-ci ildə Portuqaliya donanması Kəngər körfəzinə daxil oldu. Səfəvi dövlətinin körfəzdəki ən mühüm ticarət mərkəzi və körfəzə açılan qapısı olan Hörmüzü işğal etməklə, Portuqaliya Səfəvilərlə Hindistan arasında okean vasitəsilə aparılan ticarətə nəzarəti ələ keçirmək, hətta daha irəli gedərək Səfəvi dövlətini siyasi baxımdan özlərindən asılı vəziyyətə salmaq məqsədini güdüdü [479, 117]. Buna görə də, XVI əsrlərin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Portuqaliyanın qarşılıqlı əlaqələri normal məcrada inkişaf etmədi. Bu, hər şeydən əvvəl böyük coğrafi kəşflərlə bağlı olaraq Portuqaliyanın Hind okeanında və Kəngər körfəzində ağalığa keçmək və həmin bölgədə işğalçılıq niyyətləri ilə izah olunur. Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizənin ümumi mənafehləri Səfəvi dövlətinin Qərbi Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələrini xeyli canlandırdı. Səfəvi dövlətinin mənafehlərinin toqquşduğu Avropa ölkələrindən birincisi Portuqaliya oldu [19,106; 92,163].

Kəngər körfəzinin ağzında yerləşən Hörmüz Azərbaycan Səfəvi dövləti üçün Hind okeanına mühüm çıxış məntəqəsi idi. Hörmüz hakimi Səfəvilərdən asılı idi və Səfəvi xəzinəsinə illik bac ödəyirdi. 1507-ci ilin oktyabrında Alfonsu d'Albukerkenin başçılığı etdiyi Portuqaliya donanması

Hörmüzə hücum etdi [33,28]. Bu zaman I Şah İsmayıl Zülqədər oğlu Əlaüddövləyə qarşı yürüşə çıxdığı üçün Hörmüz əmirinə yardım göstərə bilmədi. Hörmüzlülər Xacə Əttarın başçılığı altında inadlı müqavimət göstərsələr də, Portuqaliya artilleriyası şəhəri təslim olmağa məcbur etdi. Əmir Seyfəddin Portuqaliya asılılığını qəbul etdi, təminat olaraq 5 min qızıl əşrəfi pul verdi və hər il 15 min əşrəfi bac ödəməyi öhdəsinə götürdü [41,197-198].

Hörmüzdə Portuqaliyanın ticarət fabriyası açıldı və Portuqaliya qarnizonu üçün qala inşa olunmağa başlandı. Portuqaliya hakimiyyət orqanlarının icazəsi olmadan heç bir ölkənin ticarət gəmisi Kəngər körfəzinə daxil ola bilməzdi. Hörmüzün itirilməsi Səfəvi dövlətinin Hind okeanı hövzəsindəki ölkələrlə ticarət əlaqələrinin məhdudlaşmasına səbəb oldu.

Səfəvi dövlətinin Şeybanilər dövləti və Osmanlı imperiyası ilə münasibətləri gərginləşdiyindən I Şah İsmayıl Hörmüz münaqişəsini diplomatik yolla nizama salmağa təşəbbüs göstərdi. O, öz elçisini Hörmüzə göndərdi. Lakin bu, arzu olunan nəticəni vermədi. I Şah İsmayılın bu təşəbbüsünə amiranə cavab verən Albukerke ona Portuqaliyanın qüdrəti və Səfəvi ordusunun zəif cəhətinə işarə olaraq bir qədər top mərmisi, tufəng gülləsi və barıt göndərdi [41,198; 109,232-233; 92,164].

Bununla belə, portuqaliyalılar yerli əhalinin şiddətli müqaviməti nəticəsində 1507-1508-ci illərdə Kəngər körfəzində möhkəmlənə bilmədilər. Portuqaliya gəmiləri İran sahillərini tərk edən kimi Hörmüzdə üsyan qalxdı və üsyana rəhbərlik edən Hamid hakimiyyəti ələ alıb Səfəvilərin himayəsini qəbul etdi [41,198].

Bu zaman Portuqaliyanın Qırmızı dənizin girəcəyində möhkəmlənməsi Osmanlı imperiyasının müdafiə etdiyi Misir sultanı ilə Portuqaliya arasında rəqabətin güclənməsi Portuqaliya ilə Səfəvi dövləti arasında yaxınlaşmaya səbəb oldu. I Şah İsmayılın Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizədə Portuqaliyadan odlu silahlar almaq siyasəti müəyyən güzəştlər bahasına mümkün oldu. Səfəvi hökmdarı Hörmüz münaqişəsinə qarışmamaq müqabilində Portuqaliyadan odlu silah və artilleriya mütəxəssisləri almaq niyyətində idi [41,199].

Lakin Portuqaliya Kəngər körfəzində möhkəmlənmək üçün Səfəvi dövlətinin çətin vəziyyətindən istifadə etdi. Admiral Albukerke danışıqları mümkün qədər uzatmaq, iki ölkə arasında rəsmi sazişi Səfəvi dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasında toqquşmanın labüd olduğu şəraitdə bağlamaq və bundan istifadə edərək Kəngər körfəzində Portuqaliyanın işğalçılıq planlarını həyata keçirmək niyyətində idi. Elə buna görə də I Şah İsmayıl danışıqlar aparmaq üçün göndərilmiş Portuqaliya səfirləri Rui Qomez (1509) və Miquel Ferreyranın (1513) səfərləri heç bir real nəticə vermədi [41,199; 92,164].

1513-cü ildə I Şah İsmayıl Xacə Əlixan adlı elçisini Hindistanda Portuqaliyanın vitse-kralı Albukerke ilə danışıqlar aparmaq üçün Qoaya göndərdi. Səfəvi elçisi Qoaya çatarkən Portuqaliya ekspedisiyası Misirə qarşı Ədən əməliyyatında məğlub olub yenicə qayıtmışdı. Bu hadisə Səfəvi-Portuqaliya danışıqlarına müsbət təsir göstərdi. Portuqaliya admiralı ilə Səfəvi diplomatı arasında rəsmi razılıq əldə olundu [41,199; 109,236-237].

Bu zaman Hörmüzdə əmir Seyfəddin ölmüş və onu qardaşı Turanşah əvəz etmişdi. Hörmüz əmirinin Səfəvilərə meyl göstərməsi Portuqaliyanı bərk narahat edirdi. Bunu bəhanə edən Albukerke qardaşı oğlu Pyedru d'Albukerkenin başçılığı altında hərbi dəniz qüvvələrini Hörmüzə göndərdi. 1514-cü ilin sentyabrında Turanşahın rəhbərliyi altında Hörmüz əhalisinin şəhərin müdafiəsinə qalxması açıq vuruşmaya cəsarət etməyən Pyedru d'Albukerkenin İran sahillərini tərk etməsinə səbəb oldu [41,199-200; 109,236].

I Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündə məğlub olması və Səfəvi ordusunun Şərqi Anadoluda Osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatları davam etdirməsindən istifadə edən Portuqaliya admiralı Albukerke 1515-ci il fevralın 20-də 26 gəmidən və 2200 nəfərlik heyətdən ibarət qüvvətli hərbi-dəniz qüvvələrinin başında yenidən Hörmüzə hücum etdi. Bu dəfə Hörmüz qəti olaraq Portuqaliya müstəmləkə imperiyasının tərkibinə qatıldı [41,211; 109,237-238].

I Şah İsmayıl Portuqaliya ilə əldə olunmuş razılığa əməl edərək, həm də Osmanlı dövləti ilə müharibə vəziyyətində olduğu üçün bu dəfə də Hörmüz münaqişəsinə qarışa bilmədi. O, müvəqqəti olaraq Portuqaliyanın Kəngər körfəzində möhkəmlənməsi ilə razılaşdı və bu hadisədən Osmanlı imperiyasına qarşı Portuqaliya ilə hərbi ittifaqa girmək üçün istifadə etdi [92,165].

Hörmüzün alınmasından dərhal sonra I Şah İsmayılın Miquel Ferreyra ilə Albukerkenin yanına yola saldığı elçisi arasında Hörmüzdə danışıqlar başladı. Aparılan danışıqlar Səfəvi-Portuqaliya müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatdı. Müqaviləyə görə, Portuqaliya dəniz qüvvələri Bəhreyn və Qətifə həmlə etməyəcək, Mukran və Bəlucistan qiyamlarını yatırmaqda Səfəvilərə köməklik göstərəcək, Səfəvi və Portuqaliya dövlətləri Osmanlı imperiyasına qarşı vahid cəbhədə çıxış edəcək, bunun müqabilində I Şah İsmayıl Hörmüzə iddialarından əl çəkəcəkdir [290,24; 41,212; 109, 238].

Beləliklə, Səfəvi dövləti Osmanlı imperiyasına qarşı odlu silah əldə etmək xatirinə Kəngər körfəzində hegemonluğu Portuqaliyaya tərk etdi. A.Allouşun fikrincə, Səfəvi dövlətinin zəifləməsindən istifadə edən Portuqaliya Hörmüzü fəth edərək Kəngər körfəzinin girişini 100 il ərzində öz nəzarəti altına aldı [122,134; 92,165].

Portuqaliya admiralı Kəngər körfəzində və Hörmüzdə Portuqaliyanın

qüdrətinin və üstünlüyünün qənaətbəxş səviyyəyə gəlib çatana qədər I Şah İsmayıl dostluq əlaqələrini qoruyub saxlamağa çalışdı. 1515-ci il mayın 5-də bu məqsədlə o, Fermao Qomes de Lemosun rəhbərliyi altında nümayəndə heyətini I Şah İsmayılın sarayına göndərdi. Albukerke elçisi vasitəsilə I Şah İsmayıl yaqut, zümrüd, almaz, mirvari, qızıl və müxtəlif cavahirlərdən ibarət çoxlu qiymətli hədiyyələrlə bərabər, xeyli qızıl sikkə, qılınc, qızılla işlənmiş nizə, 3 at, 6 tüfəng, 2 top, 4 mancanaq göndərdi. Qiymətli hədiyyələrlə belə yüksək səviyyəli nümayəndə heyətinin göndərilməsi portuqaliyalıların Səfəvilərlə əlaqələrə nə dərəcədə əhəmiyyət verdiyini nümayiş etdirir [109,238-239; 92,165]. I Şah İsmayılın Hörmüzə iddiadan əl çəkməsi Səfəvi-Portuqaliya əlaqələrinin inkişafına təsir göstərdi. 1523-cü ilin sonlarında Səfəvi sarayına Baltazar Pessoa'nın başçılığı ilə yeni Portuqaliya səfirliyi göndərildi [290,24-254; 41,212; 515,223]. Portuqaliya səfirinin gəlişindən bir müddət sonra I Şah İsmayıl vəfat etdiyi üçün gənc şahın hakimiyyətə gəlməsi ilə daxili çəkişmələr gücləndi. Buna görə də əsrin ortalarına kimi Səfəvi-Portuqaliya münasibətlərində ciddi irəliləyişlər baş vermədi [515,223].

Hörmüzü işğal etməklə Səfəvi-Hindistan ticarətini öz nəzarətinə alan portuqallar istədikləri vaxt Səfəvi tacirlərini Hörmüz limanına buraxmırdılar. XVI əsrin 30-50-ci illərində Səfəvi-Osmanlı qarşıdurması Portuqaliyanın siyasi və iqtisadi maraqlarına tam cavab verirdi. Səfəvi dövlətinə ehtiyac duyduğu silah, maliyyə yardımı, hətta hərbi qüvvə verəcəyini vəd edən Portuqaliya bütün vasitələrdən istifadə edərək, Osmanlı ərazisindən keçən ənənəvi Şərq-Qərb karvan ticarət yolunun yenidən dirçəlməsinə imkan vermirdi [92,165].

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi dövlətinin Portuqaliya ilə yaxınlaşması, Portuqaliyanın ədviyyat ticarətini öz inhisarına almasından narazı qalmış Venesiyanın Səfəvi dövləti ilə münasibətlərinin zəifləməsinə səbəb oldu. Osmanlı imperiyasının Portuqaliyanı Hind okeanından sıxışdırmaq və ədviyyat ticarətinin istiqamətini yenidən Aralıq dənizi sahillərinə yönəltmək siyasəti Venesiyanın mənafeyinə uyğun gəlirdi üçün Venesiya respublikası Osmanlı dövləti ilə yaxınlaşmağa başladı. Bu dövrdə Qərb dövlətləri başda Almaniya imperiyası olmaqla Səfəvi dövləti ilə Osmanlılar əleyhinə danışıqlar apararkən, əslində Osmanlı imperiyasını bu dövlətin əli ilə məğlub etməyə, heç olmasa müəyyən müddətə də olsa, Osmanlı zərbəsinə özlərindən uzaqlaşdırmağa çalışırdılar [92,165-166].

1533-cü il iyunun 22-də Avstriya ilə «əbədi sülh» bağlayan Osmanlı imperiyası Səfəvi dövlətinə qarşı hərbi əməliyyat kompaniyasına başladı. Osmanlı sultanı 1533-1555-ci illərdə iki dövlət arasındakı sərhəd münazişəsindən istifadə edərək əvvəlcə Bağdad daxil olmaqla Ərəb İraqını ələ ke-

çirmək və Kəngər körfəzinə yol açmaq, bundan sonra isə hərbi əməliyyatı davam etdirib Səfəvi dövlətini qəti məğlubiyyətə uğratmaq istəyirdi. Osmanlı imperiyasının bütün hərbi qüvvələrini Səfəvi dövlətinə qarşı yönəltməsindən istifadə edən Almaniya imperatoru V Karl alman, italyan, ispan, portuqal, Niderland, Papalıq və Malta cəngavərlərindən təşkil olunan 25 minlik «səlibçi» qoşunu və Genuya donanmasının birgə hücumu nəticəsində Tunisi ələ keçirdi. 1547-ci il iyunun 19-da Avstriya-Almaniya bloku ilə Osmanlı imperiyası arasında sülh müqaviləsinin bağlanması Avropa dövlətlərinin Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrinə öz təsirini göstərdi. Uzun sürən Osmanlı-Səfəvi müharibələri dövründə zəifləmiş olan Səfəvi-Avropa əlaqələri XVI əsrin ikinci yarısında yenidən canlanmağa başladı [92,166].

XVI əsrin ortalarında Portuqaliya Səfəvi dövləti ilə güzəştli ticarət müqaviləsi bağlamaq üçün təşəbbüs göstərdi. 1551-ci ildə bu məqsədlə I Şah Təhmasibin sarayına Portuqaliya səfiri göndərilsə də, aparılan danışıqlar ticarət müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatmadı. Portuqaliya hər vasitə ilə Səfəvi dövlətini əlverişsiz ticarət müqaviləsini bağlamağa təhrik etməyə çalışırdı. Portuqaliya kralı Don Sebastian (1557-1578) 1572-ci ildə I Şah Təhmasibin sarayına ticarət müqaviləsi bağlamaq üçün elçi göndərsə də, aparılan danışıqlar uğursuz oldu [98,556; 479,118; 515,242; 19,106; 4,214].

İspaniya tarixçisi Luis Gilin fikrincə, 1572-ci ilin əvvəllərində Portuqaliya kralı III Juanın xələfi Don Sebastian Lepanto döyüşündə xristianların Osmanlı donanması üzərində qazandığı qələbəni xəbər vermək, həm də Qırmızı dənizdə Osmanlılara qarşı müharibəyə başlayacağını bildirmək üçün elçisi Miquel Dabreu de Limanı Səfəvi sarayına göndərdi. Portuqaliya kralının və papa V Piyin məktubları I Şah Təhmasibə çatdırıldı. Lakin bu təşəbbüslər bir nəticə vermədi. Miquel Dabreu de Limanın «diplomatik missiyası elə pis nəticə vermişdi ki, o, Səfəvi ölkəsindən sanki qaçaraq ayrıldı» [199,141-142].

Ə.Şaxmalıyev yazır ki, 1573-cü il martın 2-də Portuqaliya səfiri Matias Biquido Fontado II Filippin ögey qardaşı Don Xuana göndərdiyi məktubunda bildirirdi ki, 1572-ci ildə Portuqaliyadan I Şah Təhmasibin sarayına göndərilən elçi Portuqaliya kralı Sebastianın, II Filippin və papa V Piyin məktublarını aparmışdı. Onlar Səfəvi şahını Osmanlılar əleyhinə ittifaqa qoşulmağa çağırırdılar. Bu səfirlik formal olaraq Portuqaliya kralı tərəfindən yola salınsa da, həqiqətdə o, II Filippin elçisi olmuşdu [480,120]. İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: «1574-cü ildə xidmətçilərindən başqa əlli nəfər mütlazimi olan mötəbər bir elçi heyəti şaha sədaqət və etibarlarını daha da dərinlən arz etmək üçün səadətli dövlətə gəlib, cənab portuqal padşahı tərəfindən elə töhfələr gətirdilər ki, bəsirət gözlü adamlarının nəzərincə İslam diyarında onların tayı-bərabəri olduqca azdır. Amma həmin elçilər İslam

dininə müxalif olan bəzi əməllərinə görə şahın iltifatından kənar oldular və o həzrət nə qədər ki, sağ idi, onların geri qayıtmalarına icazə verilmədi. Yeri cənnət olan... Sultan Məhəmməd padşahın cülusu zamanı onlar mürəxxəs olub, öz diyarlarına qayıtdılar» [58,226; 92, 166].

Portuqaliya diplomatik missiyasının uğursuzluğuna səbəb, portuqalların Hörmüzdə müsəlmanlara qarşı xoş münasibət bəsləməməsi idi. Hətta, I Şah Təhmasib Hörmüzdə müsəlmanlara qarşı Poruqaliya məmurlarının çox pis rəftarını nəzərə alaraq elçi heyətini çox soyuq qarşılamışdı [102,234]. Görünür, I Şah Təhmasib Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında 1555-ci ildə bağlanmış sülh müqaviləsinin şərtlərini pozmaq istəməmiş, osmanlıların başlıca düşmənlərindən biri olan Portuqaliyanın səfirlərini məhz buna görə soyuq qarşılamışdı [19,106-107; 4,214].

Həsən bəy Rumlu 1574-cü il hadisələrindən bəhs edən zaman yazır: «*Həmçinin bu il Portuqal [adı] ilə məşhur olan Firəng padşahı Dan Sebastin (Don Sebastiyən – T.N.) öz elçilərini müşahidə zamanı nəzər-diqqət əhlinin gözünü qamaşdıran töhfələr və hədiyyələrlə aləmin pənahı olan dər-gaha göndərdi. Bundan öncə onlar (portuqallar) məscidlərin xaraba qoyulması və «Kəlami-məcid»in («Qurani-kərim»in) yandırılması kimi neçə-neçə ədəbsizlik törətdikləri üçün [şah] elçilərə iltifatlı nəzərlərlə baxmadı və bir sıra əmirlərə o dövlətsiz qövmü ədəbləndirməyi həvalə etdi» [98,620].* Portuqaliya elçiləri yalnız I Şah Təhmasibin ölümündən sonra vətənə dönə bildilər. Həsən bəy Rumlunun verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, 1576-cı il avqustun 22-də Çehelsütun sarayında II Şah İsmayılın ziyafət məclisinə dəvət olunan elçilər arasında Portuqaliya kralının da elçiləri olmuşdu. O, yazır: «*... cəmədiyüləvvəl [ayının] 27-də (22.08.1576) aləmin pənahı olan şah Çehelsütun eyvanındakı hökmdar dövlətxanasında şərəfli tale və bəxtlə səltənət taxtı üzərində əyləşdi... Xarəzm valisi Hacım xan Özbəyin oğlu Məhəmmədqulu sultanı, Din Məhəmməd oğlu Əbülxanın elçilərini, Portuqal [adı] ilə məşhur olan Firəng padşahı Dan Sebastiyanın elçilərini, Gürcüstən hakimləri Ləvənd oğlu İsa xanı, Ləvasan oğlu Simaun bəyi və Luristan hakimi Şah Rüstəmi bargaha gətirdilər. Onlar itaət şərtlərini yerinə yetirdilər və bəzənmiş bir behişt gördülər ki, orada qızıl və gümüş tabaqlar düzülmüş, ipək xalılar sərilmişdi. Aləmin pənahı olan şah məhəbbətli kəlmələrin və dostcasına sözlərin sığılı ilə onların könül güzgüsündən qəm pasını təmizlədi və yemək məclisinin bitməsindən sonra izzət və ehtiramla öz mənzilinə qayıtdı» [98,637,638].* Dövrün qaynağı Portuqaliya elçisinin hansı məqsədlə gəlməsi barədə ətraflı məlumat verməsə də, elçinin məhz II Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlməsi ilə bilavasitə bağlı olmuşdu.

I Şah Abbas hakimiyyətinin ilk illərində portuqalların körfəzlə bağlı bütün təkliflərini qəbul etdi və onların ipək ticarətindən böyük gəlir əldə

etməsinə göz yumdu, çünki Osmanlılarla apardığı savaşlarda Portuqaliyanın hərbi yardımına böyük ümid bəsləyirdi. Ancaq Portuqaliya bu ümidi doğrultmadı. Üstəlik, portuqallar Hörmüzdə Səfəvi tacirlərini incidirdilər. Kəngər körfəzini yerli və əcnəbi tacirlərin üzünə açmağa çalışan I Şah Abbas Avropa dövlətləri arasındakı rəqabətdən istifadə edərək, 1612-ci ildə Bəhreyni, 1613-cü ildə isə Haburnu portuqallardan geri aldı [534,130-131].

1618-ci ildə İspaniya elçisi Don Qarsiyanın Səfəvi dövlətinin Osmanlı, İngiltərə və Avropanın digər dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələrini pozmaq ruhunda I Şah Abbasla apardığı danışıqlar nəticəsiz başa çatdı. Buna səbəb İspaniyanın körfəz məsələsində yalnız öz mənafeyindən çıxış etməsi idi. Çünki əvvəllər də I Şah Abbasın körfəzdə portuqal ağalığına son qoymaq uğrunda mübarizədə İspaniyanın yardımına bel bağlamaq ümidləri puça çıxmışdı.

Şübhəsiz ki, Kəngər körfəzində Səfəvi dövlətinin vaxtı ilə itirmiş olduğu mövqeyi bərpa etməyə çalışan I Şah Abbas portuqalların Kəngər körfəzindəki hökmranlığına son qoymaq üçün ingilislərlə yaxınlaşdı. Portuqallara qarşı mübarizədə I Şah Abbas və ingilislər arasında ittifaq reallaşdı. 1621-ci il noyabrın 21-də Səfəvi dövləti ilə İngiltərə arasında bağlanmış və Portuqaliyaya qarşı yönəlmiş yeni müqavilənin beşinci maddəsində Hörmüz tutulduqdan sonra Kəngər körfəzində iki ölkə arasında qurulacaq iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi qaydası müəyyən olunmuşdu. Bu maddəyə görə, Hörmüzdə əldə olunacaq gömrük rüsumu Səfəvi və İngiltərə dövlətləri arasında bərabər bölünməli və həmin limana daxil olan ingilis mallarından heç bir vergi alınmamalı idi. Bir müddət sonra tərəflərin razılığı ilə həmin maddədə belə bir dəyişiklik edildi ki, Hörmüz qalası Səfəvi dövləti ilə İngiltərənin birgə nəzarətində olacaqdır və İngiltərədən yalnız Səfəvi şahına və Fars valisinə göndərilən ticarət malları gömrükdən azad ediləcəkdir [534, 136; 102,254].

1622-ci ilin aprelində ingilis donanmasının yardımı ilə Səfəvi ordusu Hörmüz və Kiş adalarını azad etdi. Bu kömək müqabilində ingilislərə məxsus Ost-Hind şirkəti I Şah Abbasdan bir sıra imtiyazlar aldı. İngilislərə Bəndər-Abbasda nümayəndəlik, Cəskdə isə ticarət fabriyası yaratmağa icazə verildi. Onlar öz mallarını Səfəvi dövlətinə vergi ödəmədən aparmaq, Hörmüz gömrük gəlirlərinin bir hissəsini almaq hüququ, habelə xam ipək almaq üçün inhisar hüququna yiyələndilər [478,48].

1625-ci ildə portuqallar Hörmüzü yenidən ələ keçirməyə cəhd göstərsələr də, niyyətləri baş tutmadı. Buna baxmayaraq, I Şah Abbas Portuqaliya barədə əvvəlki sərt siyasətini dəyişərək, onunla müqavilə bağladı. Bu müqaviləyə görə, Portuqaliya Kəngər körfəzindəki keçmiş müstəmləkələrinin Səfəvi dövlətinə məxsus olduğunu qəbul etdi. Bunun əvəzində I Şah

Abbas Kışdə toplanan gömrüyün 25 min livr dəyərində olan bir hissəsini onlara güzəştə gedəcəyini vəd etdi [bax: 535,139-140; 102,252-253]. I Şah Abbasın portuqallarla bağlı güzəştli ticarət siyasəti yeritməkdə əsas məqsədi portuqalları körfəzdə güclənməkdə olan ingilislərə qarşı qoyaraq, burada tarazlıq yaratmaqdan ibarət idi. Qərb dövlətləri arasında Hörmüzdə ağılıq üstündə rəqibət hələ də davam edirdi. Hörmüz üç mühüm məntəqədən biri olub, sahibinə Kəngər körfəzi, Hind okeanı, Qırmızı dəniz və beləliklə, Cənub-Şərqi Asiya ticarətinə tam nəzarət etmək imkanı verirdi [513,118].

Mərkəzi Avropa istiqamətində Osmanlı işğallarının genişlənməsi və Sultan Süleymanın Belqradı və Rodosu fəth etməsi Avropa dövlətlərinin Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə əlaqələrini yenidən canlandırdı. Osmanlı ordusunun Avropada irəliləməsindən qorxuya düşən Macarıstan kralı II Layoş (1514-1526) Osmanlı təhlükəsinin qarşısını almaq üçün Səfəvi sarayına Petrus de Monte adlı öz elçisini göndərdi. I Şah İsmayıl Osmanlı hücum təhlükəsinə məruz qalan Macarıstan və Almaniya imperiyası ilə əlaqələr yaratmağa maraqlı olduğu üçün 1523-cü ilin avqustunda Petrus de Monte ilə imperator V Karla məktub göndərdi [493,122; 109,246; 41,218]. Bu, Səfəvi və Almaniya imperiyaları arasında diplomatik münasibətlər yaratmaq yolunda ilk addım oldu.

I Şah İsmayılın V Karla göndərdiyi məktubun* məzmunundan aydın olur ki, Səfəvi hökmdarı V Karlla yanaşı, Avropanın digər kralları ilə ittifaq yaratmağa çalışmışdı. O, Almaniya imperatorunu yazda həm qərbdən – Avropadan, həm də şərqdən – Asiyadan Osmanlı imperiyasına qarşı birgə müharibəyə başlamağa və bu müharibəni qələbəyə qədər davam etdirməyə çağırırdı [41,218].

M.Sarayın fikrincə, I Şah İsmayıl 1518-ci ilin oktyabrında Almaniya imperatoru V Karla məktub yazaraq «*müştərək düşmən olan Osmanlı dövlətinə qarşı siz Qərbdən, mən də Şərqdən hücum etsək onları məğlub edə bilərik. Bunun üçün ən münasib dövr 1519-cu ilin aprelidir. Tanrının yardımı ilə bu yürüşü qələbə ilə başa vuracağıq*» demişdir [312,22].

Lakin I Şah İsmayıl gözlədiyinin əksinə olaraq, Almaniya imperatoru ona tezliklə, həm də konkret cavab vermədi. Almaniya imperatorunun 1525-ci il 25 avqust tarixli cavab məktubundan aydın olur ki, bu zaman Almaniya-Osmanlı ziddiyyətləri kəskinləşdiyindən V Karl I Şah İsmayıla yazırdı ki, artıq «*bizim müştərək düşmənimiz olan türklərə qarşı birgə vuruşmaqdan başqa bir işimiz qalmamışdır*» [41,219]. M.Saray yazır ki, Qanuni Sultan Süleymanın Vyana səfərinə hazırlaşdığını xəbər alan Almaniya imperatoru

* Məktubun azərbaycanca və rusca tərcümələri barədə bax: 109,247-248; 104,160-162; 493,140-141.

1529-cu il fevralın 15-də Səfəvi şahına məktub göndərərək Osmanlı dövlətinə qarşı ittifaq müqaviləsi bağlamağı təklif etmişdi [312,23].

V Karlın elçisi Yohan Balbi vasitəsilə Səfəvi sarayına göndərdiyi 1529-cu il 15 fevral tarixli məktubundan aydın olur ki, o, və Macarıstanın yeni kralı seçilən qardaşı Ferdinandın İtaliya və Macarıstan tərəfindən Osmanlı sərhədlərinə həmlə edəcəkləri xəbərini I Şah Təhmasibə çatdırmışdı. Səfəvi şahı da şərq tərəfdən öz hücumlarına başlamalıdır. Osmanlılarla müharibə etmək onun üçün imkan xaricində olduğuna görə, o, öz qüvvələrini Osmanlı sərhədlərində mərkəzləşdirməlidir ki, Osmanlı qüvvələri diqqətini Macarıstan sərhədlərindən Səfəvi sərhədlərinə yönəlsin və beləliklə, Macarıstan onların təhdidlərindən xilas olsun [109,250-251].

Bu, bir daha göstərir ki, Qərb dövlətləri başda Almaniya imperiyası olmaqla Səfəvi dövləti ilə Osmanlılar əleyhinə danışıqlar apararkən, əslində Osmanlı imperiyasını bu dövlətin əli ilə məğlub etməyə, heç olmasa müəyyən müddətə də olsa, Osmanlı zərbəsini özlərindən uzaqlaşdırmağa çalışırdılar.

1533-cü il iyunun 22-də Avstriya ilə «əbədi sülh» bağlayan Osmanlı imperiyası Səfəvi dövlətinə qarşı hərbi əməliyyat kompaniyasına başladı. Osmanlı sultanı 1533-1555-ci illərdə iki dövlət arasındakı sərhəd münafişəsindən istifadə edərək əvvəlcə Bağdad daxil olmaqla Ərəb İraqını ələ keçirmək və Kəngər körfəzinə yol açmaq, bundan sonra isə hərbi əməliyyatı davam etdirib Səfəvi dövlətini qəti məğlubiyyətə uğratmaq istəyirdi.

1547-ci il iyunun 19-da Avstriya-Almaniya bloku ilə Osmanlı imperiyası arasında sülh müqaviləsinin bağlanması Avropa dövlətlərinin Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrinə öz təsirini göstərdi. Uzun sürən Osmanlı-Səfəvi müharibələri dövründə zəifləmiş olan Səfəvi-Avropa əlaqələri XVI əsrin ikinci yarısında yenidən canlanmağa başladı.

İmperator V Karl XVI əsrin ortalarında Osmanlı-Səfəvi qarşıdurmasının dərinləşdirilməsi və Portuqaliyanın yardımı ilə mübarizənin davam etdirməklə tərəflər arasında barışıqın əldə olunmasına mane olmaq üçün təşəbbüs göstərdi. Lakin bunun heç bir real nəticəsi olmadı və 1555-ci ildə Amasyada Səfəvi-Osmanlı sülhü imzalandı. Bütün ümidlər xristian güclərlə müştərək hərəkət etmək üçün ittifaq təkliflərini canlandırmağa qaldı. Lakin bu təkliflər 1558-ci ilin sentyabrında V Karlın ölümünə kimi demək olar ki, heç bir nəticə vermədi [515,233]. R.Matye yazır ki, 1559-cu ilin yanvarında Osmanlı dövləti ilə Avstriya arasında sülh başlanması üçün müəyyən razılığa gəldi. Bu zaman Osmanlı dövlətində şahzadələr arasında ziddiyyətlər kəskinləşdi, şahzadə Bəyazidin hərəkətləri vəziyyəti xeyli gərginləşdirdi. Əgər Osmanlı sultanı hiss etsə ki, onun oğlunun dönüklüyü onunla sülh bağlamağa çalışan avstriyalıları vəziyyəti yenidən gözdən keçirməyə və Səfəvi döv-

ləti ilə münasibətləri bərpa etməyə vadar edərdi. Bundan istifadə edən kral II Flipp (1555-1598) əmisi Müqəddəs Roma imperatoru Ferdinandı inandırmağa çalışdı ki, Osmanlı sultanı ilə sülh bağlamaqdansa, I Şah Təhmasiblə ittifaq yaratmaq daha vacibdir [515,235]. Xristian dövlətlər başda İspaniya olmaqla Səfəvi dövlətini Osmanlılara qarşı müharibəyə təhrik etmək idi. İspaniya kralı bunu I Ferdinandın və Portuqaliya kralının əli ilə həyata keçirməyə çalışırdı. İspaniya arxiv sənədlərinə istinad edən E.Naki yazır ki, bu dövrdə Osmanlı imperiyasında taxt-tac uğrunda şahzadələr arasında mübarizənin başlanmasından faydalanmağa çalışan İspan kralı II Flipp əmisi Habsburq imperatoru Ferdinandla görüşərək Osmanlı imperiyasına qarşı xüsusi plan hazırlamışdır. Hər iki tərəf İngiltərə baş rahibi Gylleyi Səfəvi sarayına göndərməyi və I Şah Təhmasibi Osmanlı sultanına qarşı mübarizəyə cəlb etməyi düşünürdü. İmperator Ferdinandın qüvvələri qurudan, ispan donanması dənizdən hücum etməli idi. Lakin Sultan Süleymanın I Şah Təhmasiblə razılığa gələrək Bəyazid və oğlanlarını qətl etdirməsi, 1564-cü ildə imperator Ferdinandın ölümü və hakimiyyətə keçən II Maksimilianın 1562-ci ildə Osmanlı dövləti ilə imzalanmış sülhü uzatması həmin planın gerçəkləşməsinə imkan vermədi [276b,122-123].

XVI əsrin 70-ci illərinə kimi İspaniya kralı II Flipp Səfəvi dövləti ilə münasibətlərə bir o qədər maraq göstərmirdi. Çünki, o, bu zaman başlıca diqqəti Fransa ilə müharibəyə və öz ölkəsi daxilində bidətçilərə qarşı mübarizə yönəlmişdi. Lakin Osmanlı təhlükəsi II Flippi Şərqdə özü üçün müttəfiq axtarmağa məcbur etdi. Belə bir müttəfiq Osmanlıların barışmaz düşməni olan Səfəvi dövləti ola bilərdi. O, heç də Səfəvilərin Osmanlılara qarşı apardıqları mübarizədə onlara əhəmiyyətli kömək etmək istəmirdi. Onun məqsədi, yalnız Səfəviləri odlu silahla təhiz edərək onların əlilə Osmanlıları zəiflətmək idi. II Flipp Osmanlılara qarşı ittifaq yaratmaq üçün Səfəvi dövləti ilə danışıqları adətən papanın və Portuqaliyanın vasitəçiliyi ilə aparırdı. Səfəvilərlə ittifaqın yaradılması II Flippə Osmanlı qüvvələrini şərqə yönəltməklə Aralıq dənizindəki mütləklərini müdafiə etməyə şərait yarada bilərdi [479,119].

1566-cı ildə Sultan Süleymanın Habsburqlarla sülhü pozaraq Macarıstana yürüş etməsi imperator II Maksimilianı ortaq düşməne qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün I Şah Təhmasibə məktub göndərməyi gündəmə gətirmiş və bununla bağlı o, İspaniya kralı II Flippi məlumatlandırmışdı. Lakin II Maksimilian tezliklə gücünün zirvəsində olan və müxtəlif cəbhələrdə mübarizə aparmaq imkanına malik olan Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizə aparmaq fikrindən daşınmış və heç olmasa Osmanlılar tərəfindən təklif edilən barış şərtləri bəlli olana qədər belə bir elçiliyin Səfəvi sarayına göndərilməsinin təxirə salınmasını münasib bilmişdi [276b,123].

İmperator II Maksimiliandan fərqli olaraq kral II Flipp layihənin həyata keçirilməsində qərarlı idi. O, Lissabondakı İspaniya elçisi Don Alonso de Tovarla məsləhətləşmələrdən sonra 1567-ci il martın 12-də Portuqaliya kralı Don Sebastiana məktub göndərərək Səfəvi şahına göndəriləcək həm öz elçisinin, həm də imperatorun elçisinə lazımı köməklik göstərilməsini bildirmişdi. Lakin Lissabondan Qoaya gedəcək gəmi yola salındığı üçün bu tələb yerinə yetirilməmişdi. Buna görə, Səfəvi şahına elçinin göndərilməsi üçün növbəti təşəbbüs Lepanto döyüşündən sonraya kimi təxirə salındı [276b, 123]. Portuqaliya kralı Don Sebastianın təklifini «Müqəddəs ittifaq»ın üzvləri – Venesiya, Papalıq və II Flipp müdafi etdi və onun göndərəcəyi elçi ilə şahı öz məktublarını çatdırmağı tapşırıldı. «Müqəddəs ittifaq»la Səfəvi şahı arasında vasitəçi olmaqdan məmnun qalan Portuqaliya kralı I Şah Təhmasibi ittifaqa dəvət edərək Osmanlı dövlətinə itirdiyi torpaqları geri qaytara biləcəyini vəd edirdi. Səfəvi şahına göndərdiyi məktubunda o, əldə olunan qələbə ilə yanaşı, mövcud vəziyyəti belə izah edirdi: *«Sizə bildirərəm ki, Tanrının kilsəsindəki hazırkı başçı, müqəddəs ata V.Piy özü və Venesiya ilə birlikdə Türkcə qarşı ittifaq yaratmaq üçün xristian şahzadələrini bir araya gətirdi. Qurulan bu ittifaq nəticəsində, keçən il 1571-ci ildə, əmim Kastiliya kralının qardaşı don Juan de Avstriyanın admirallığını boynuna götürdüyü böyük bir donanma hazırlandı. Bu donanmanın Türklə etdiyi müharibədə Tanrı zəfəri ittifaq donanmasına bəxş etdi. Bu ittifaq donanması, bəhsi edilən ilin 7 oktyabr günü Türk donanmasını məğlubiyətə uğradıb 180 gəmi ələ keçərdi. Onların bir çoxu yandırıldı və batırıldı. Aralarında türk kapitan və paşalarının da olduğu iyirmi mindən çox adam həyatını itirdi. Bundan başqa, türklər on iki min yeniçəri və sipahinin olduğu digər gəmiləri də itirdilər. İttifaqın bu donanması, çoxsaylı gəmisini, çoxlu döyüşçü və topçu birliyi ilə bu zəfəri davam etdirmək üçün hazırdır. Eyni birlik içində Almaniya imperatoru, Macarıstandan başlayaraq bütün xristian kralları və şahzadələrinin hər biri öz qüvvələrilə mühasirəyə alacaqları Türkcə qarşı hər istiqamətdən döyüşə başlamağı qarşıya məqsəd qoymuşlar. Bunun universal bir xarakter qazanması üçün ... xristianlıq adına mənə düşən ittifaqa qatılmaq və kömək etməkdir. Hindistandakı... və Hörmüz krallığı tərəfindən mümkün olan bütün qüvvələri düşməne qarşı döyüşə göndərirəm və Qırmızı dəniz boğazına bir donanma göndərirəm. Türkcə qarşı döyüşə qatılaraq sizin kimi çox əski bir dostumun bu fürsətdən faydalana bilməsi və bir çox istiqamətdən düşməne çətinliklər yaşada bilmək üçün mümkün olan bütün yollardan düşməne qarşı savaşa başlamağı və bütün bu məsələlərlə əlaqədar sizi məlumatlandırmam lazım olduğunu düşündüm. ... Beləliklə, dövlətinizin təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, eyni zamanda ölkənizin sərhədlərini daha çox genişlədirə bilərsiniz» [276b,125].*

Papa və II Flipp də Səfəvi şahına göndərdikləri məktublarda Osmanlı dövlətinə ölümcül bir zərbə vuraraq zəiflədiyini, şahın təcili hücumla keçərək dəniz zəfərinin meyvələrini bigə bölüşdürməyin zamanı çatdığını tövsiyə edirdilər. II Flipp Səfəvi şahına məktubunda yazırdı: «...*Tanrıdan çox böyük bir lütf əldə edən və düşmənin ən böyük qüvvəsini məğlubüyyətə uğradan biz müttəfiqlər zəfəri davam etdirmək və bütün krallıq və dövlətlər mümkün olan bütün zərəri ödəməklə ... düşmənin gücünü və zülmünü azaltmağı və yıxmağı davam etdirməyə qərar verdik. Bunu ən yaxşı şəkildə əldə edə bilmək üçün bizimlə birlikdə əmi oğlum imperator və qardaş oğlum Portuqaliya kralı və digər xristian şahzadələr ittifaq qurmağa çalışırıq. Belə ki, bu güclər həmişə birlikdə o zalımın gücünü və böyüklüyünü sarsıtsın və yox etsin. Adı çəkilən Türkün (yəni, Osmanlı sultanının – T.N.) sizə qarşı davamlı olaraq düşmənçilik etdiyinin və müharibə vəziyyətində olduğunun və sizin dövlətinizə qarşı davamlı olaraq dağıntılar təradərək ziyan vurmağa çalışdığından fərqi dəyəm – böyük igidlik göstərərək qətiyyətlə ona qarşı çıxaraq hücum etmiş olmasaydınız, o zalım niyyətində müvəffəqiyyətli olardı – çox böyük və xüsusi bir sevgi bəslədiyim sizi bütün bu yaşananlardan xəbərdar etmək istədim. Belə ki, böyük və gerçək xüsusiyyətlərə sahib olan şəxsinizin qiymətinin böyük olduğunun hər vaxt fərqi dəyədim və dövlətinizin sərhədlərini genişlədə biləsiniz və bu fürsətlə düşməninizdən qisas ala biləsiniz deyə adı çəkilən Türkə qarşı müharibəyə başlamağı və ona böyük ziyan vurmağı çox arzuladığınızın və bunun sizin üçün əhəmiyyətli olduğunun fərqi dəyəm. Onun üçün qurudan güclü bir şəkildə silahlanmanız və düşməne qarşı böyük bir döyüşə girməyiniz çox vacibdir. Çünki hər kəs eyni anda düşməni sıxışdırar və bir-birimizə qarşılıqlı olaraq kömək etsək, düşmənin vuruşmaq üçün ayrı-ayrı ölkələrə qarşı çıxmasına maneə olarıq. Eyni zamanda düşmənin evində özünü etibarlı hiss etməməsini təmin etməklə yanaşı, qüvvəsini və zülmünü yıxmış olarıq...» [276b,126].*

1571-ci ildə Səfəvi sarayına göndərilən Vinçenso Alessandrinin təqdim etdiyi raportdan bəlli olur ki, I Şah Təhmasibdən heç bir şey gözlənilmirdi. Çünki on bir il ərzində saraydan çıxmayan şah gününü zövq-səfa içərisində keçirərək savaşa heç bir maraq göstərmirdi [519,384]. Güründüyü kimi, I Şah Təhmasibin istəksizliyi üzündən Səfəvi dövləti ilə bağlanması nəzərdə tutulan ittifaq planı həyata keçmədi və müəyyən müddətə təxirə salındı.

Portuqaliya və İspaniya yalnız Aralıq dənizində deyil, Kəngər körfəzi və Hindistandakı mülləklərində Osmanlılarla müharibənin gözlənildiyini, «Müqəddəs ittifaq»dakı müttəfiqləri onu tərək etdiyinə görə, Osmanlı dövləti ilə gizli atəşkəs elan edərək əsas diqqətini Osmanlı imperiyası ilə müharibə aparan Səfəvilərə qarşı yönəltdi. L.Gilin fikrincə, İspaniya Osmanlıların hər-

bi gücünü qıra bilmədiyinə görə, davam etməkdə olan Osmanlı-Səfəvi münaqişəsini qızıdırmaqla Osmanlı hərbi qüvvələrinin başını qatmaq, həm də Səfəvi dövlətinin Kəngər körfəzinin dəniz yollarını nəzarət altında saxlayan Portuqaliyadan Hörmüzü geri almaq istəyinə zərbə vurmaq istəyirdi. 1581-ci ildə II Flipp Hindistana yeni təyin etdiyi vitse-kral Don Fransisko de Maskarenasa Şah Məhəmməd Xudabəndə ilə görüşərək dostluq təklifini çatdırmağı tapşırırdı. Bu zaman Neapol kralı da elçisi Lopez de Mendozanı müəyyən hədiyyələrlə Səfəvi sarayına göndərdi [199,142].

Bu dövrdə Səfəvi dövləti İspaniya, Portuqaliya və Papalığı da qərbdən Osmanlı dövləti əleyhinə qaldırmağa təşəbbüs göstərdi. 1582-ci ildə Avqustinlər ordeninin üzvü Simon Şah Məhəmməd Xudabəndənin sarayına gəlib İspanya kralı II Flipp və Roma papası XIII Qriqorinin elçisi sifətilə danışıqlar apardı [41,266]. II Flipp Portuqaliyanı İspaniyaya ilhaq etdikdən sonra Hindistandakı valisindən Səfəvi ölkəsində xristianların dini ayinləri sərbəst yerinə yetirməsinə nail olmaq, Səfəvilərin Osmanlılarla müharibəni davam etdirməsi və İspaniya təbəələri üçün ticarət mənfəətlərini təmin edəcək diplomatik fəaliyyəti həyata keçirməyi tələb etdi. Bu məqsədlə göndərilən Pere Simon Morales fars dilini yaxşı bildiyi üçün Şah Məhəmməd Xudabəndə sarayında böyük iltifat gördü. Hətta rahibin təsiri ilə Səfəvi sarayına sülh danışıqları üçün göndərilən Osmanlı elçisi geri qaytarıldı. Səfəvi hökmdarı papaya və xristian hökmdarlarına elçilər göndərərək Osmanlılar əleyhinə müştərək hərəkət etmək üçün ittifaq yaradılmasını təklif etdi. Moraleslə birlikdə İspaniyaya Səfəvi elçisi göndərilə də, onu aparən gəmi Afrika sahilərində fırtınaya düşərək məhv oldu [263, 253].

1582-ci il oktyabrın 10-da Simon papaya göndərdiyi məktubunda məlumat verirdi ki, Şah Məhəmməd Xudabəndə Osmanlılarla müharibəni davam etdirməyə hazırdır, əgər o bilsə ki, xristian hökmdarlar da bu istəkdədir, onda o, öz elçisini İspaniya kralı II Flippin yanına göndərəcəkdir [479, 122].

1585-1586-cı illərdə İspaniya kralı və Roma papasının daha bir elçisi – Ciovanni Battista Vekyetti Səfəvi sarayına göndərildi [41,266]. Bu səfirliyin məqsədi Səfəvi dövlətini Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizəyə cəlb etməklə İspaniyanın vəziyyətini yüngülləşdirmək və beləliklə, II Flippin və onun müttəfiqi papa XIII Qriqorinin katolik irticasını gücləndirmək üçün əl-qolunu açmaq idi. G.Rota yazır ki, 1586-cı ildə Şah Məhəmməd Xudabəndə uzun müddətdir müharibə aparmasına baxmayaraq İspaniya kralının Osmanlılara qarşı müharibəyə qoşulmadığına görə öz çəşqinliğini elçi Ciovanni Battista Vekyettiyə çatdırmışdı [305,904].

Vekyetti Səfəvi dövlətinin hərbi qüvvələri ilə bağlı ətraflı raport hazırlamış və onun surəti II Flippə çatdırılmışdı. Vekyetti Səfəvi dövlətinin Os-

manlılarla müharibəyə necə hazırlaşdığını aydınlaşdırmalı və bütün xristian dövlətlərin Osmanlılara qarşı birgə çıxış edəcəyinə söz verərək onu müharibəni davam etdirməyə inandırmalı idi. Hərbi işi yaxşı bildiyi üçün Vekyetti Səfəvi dövlətində hərbi işin təşkilinin güclü və zəif nöqtələrini aydınlaşdırmalı idi ki, Roma papasına və İspaniya hökumətinə Osmanlılara qarşı mübarizədə Səfəvi dövlətindən necə və hansı tərzdə istifadə edilməsi imkanı yarada bilsin. Ciovanni Battista Vekyettinin hazırladığı raport bilavasitə onun müşahidələrinə əsaslanırdı [479,123; 482,33].

Beləliklə, İspaniya hökumətinin Səfəvi sarayına göndərdiyi hər iki səfirin başlıca məqsədi şah hökumətini Osmanlı dövləti ilə müharibəni davam etdirməyə vadar etmək, Osmanlı imperiyasını zəiflətmək siyasətində Səfəvilərə arxalana bilməsi üçün II Flippə lazımı məlumat toplamaq idi. II Flipp əvvəllər olduğu kimi, Səfəvilərin Osmanlılarla müharibəni davam etdirilməsinin, şərq müttəfiqinin əlilə onun zəiflədilməsinin tərəfdarı idi. Müharibənin uzanması həm İspaniyanın, həm də Portuqaliyanı tamamilə təmin edirdi. II Flipp Səfəvilər dövlətinin özünə qarşı da qəsbkarlıq məqsədi güdüdü. Buna görə də, üzücü müharibədə onun zəiflədilməsində maraqlı idi. Görünür Səfəvi dövləti II Flippin və ümumiyyətlə Habsburqların qəsbkarlıq planlarından xəbərdar olduğu üçün aparılan danışıqlar arzu olunan nəticəni vermədi.

I Şah Abbas (1587-1629) dövründə Səfəvi dövlətinin Qərbi Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələri Türkiyə tarixşünaslığında əvvəlki dövrlərə nisbətən daha geniş tədqiq olunmuşdur [bax: 263,249-259; 235,150-153; 132,241-263; 112,479-501].

Səfəvi imperiyasının tarixi sərhədlərini bərpa etmək, xüsusilə dövlət üçün böyük iqtisadi əhəmiyyəti olan Azərbaycan ərazisini Osmanlı imperiyasından geri almaq üçün I Şah Abbas müharibəyə hazırlıq görməyə başladı. XVI əsrin sonlarında I Şah Abbasın həyata keçirdiyi bütün islahatlar onun Osmanlı imperiyasını məğlub etmək siyasəti ilə sıx bağlı idi. Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi bu siyasətin mühüm tərkib hissəsi idi [41,269].

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi taxtına güclü siyasi iradə sahibi olan I Şah Abbasın keçməsi ilə dövlətin lazımı etibar qazanması Avropa dövlətlərinin diqqətini cəlb etdiyi üçün onlar yenidən Səfəvi dövləti ilə əlaqə yaratmağa çalışdılar. Osmanlı imperiyasının Avropadakı düşmənləri I Şah Abbasın hakimiyyəti altında günü-gündən güclənməkdə olan Səfəvi dövlətini potensial müttəfiq hesab edirdilər. Bu, İspaniya və Venesiyanın Səfəvi dövləti ilə siyasi münasibətlər qurmasına şərait yaratdı [132,241].

XVI əsrin sonlarında Osmanlı imperiyasına qarşı birgə mübarizə aparmaq zərurəti bəzi Avropa dövlətləri ilə Səfəviləri yaxınlaşdıran başlıca sə-

bəb olaraq qalırdı. Osmanlı imperiyası ilə müharibə (1592-1606) vəziyyətində olan Habsburq monarxiyası Səfəvi dövlətini Osmanlılar üzərinə qaldırmağa çalışırdı [41,270-171]. L.Gil yazır ki, 1594-cü ildə kral II Flipp Hindistandakı nümayəndəsi Matias de Albukerkeyə Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın sarayına elçi göndərməyi tapşırırdı [199,142-143].

1598-ci ildə İspaniya kralı və papa tərəfindən göndərilən Alfonsu Kordero və Nikola de Malo adlı keşişlər İsfahanda I Şah Abbas tərəfindən qəbul edildi. Keşişlərə qiymətli hədiyyələr verən I Şah Abbas onları Avropa dövlətlərini Osmanlı dövləti əleyhinə ittifaq yaratmaq üçün göndərdiyi Səfəvi elçi heyətinin tərkibinə qatdı [132, 245].

1599-cu ilin mayında Hüseyinli bəy Bayatın başçılığı altında Roma papası, Venesiya respublikası, Almaniya, İngiltərə, Fransa, İspaniya, Toskana hersoqu, Şotlandiya kralı, Polşa və Skandinaviya ölkələrinin hökmdarları ilə danışıqlar aparmaq üçün Avropaya böyük elçi heyəti yola salındı [263, 250; 371,29; 254,42; 132,245; 444,280]. Hüseyinli bəy Bayatın rəhbərliyi altında Səfəvi elçi heyətinə Antoni Şerli ilə yanaşı, I Şah Abbasın Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi ittifaq bağlamaq təklifini öz hökmdarlarına – İspaniya kralı və Roma papasına yetirmək üçün Səfəvi sarayına gəlmiş fransiskans və domnikian rahiblər Alfonsu Kordero və Nikola de Malo da daxil edildilər [263,250; 371,29; 254,42; 132,245; 41,280]. 32 dəvə və qatırın daşdığı hədiyyələrlə birlikdə 25 nəfərlik elçi heyəti üç aydan sonra Gilan və Xəzər dənizi yolu ilə Həştərxana, sentyabrda isə Moskvaya çatdı. Çar Boris Qodunovla görüşən Hüseyinli bəy Bayat I Şah Abbasın məktubunu ona təqdim etdi. Altı aya yaxın Moskvada qalan elçi heyəti 1600-cü ilin aprelinde rus çarının razılığı ilə Avropaya getmək üçün Arxangelsk limanına hərəkət etdi. Səfəvi elçi heyəti Şimal buzlu okeanı ilə Norveç sahillərini dolanaraq Şimali Almaniyaya yetişdilər. Oktyabrın 20-də Səfəvi elçi heyəti Almaniya imperiyasının paytaxtı olan Praqada imperator II Rudolf tərəfindən böyük təntənə ilə qarşılandılar [132,246-247].

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, I Şah Abbas elçilərinin Almaniya imperiyasının paytaxtında belə qarşılanması təbii idi. Çünki bu zaman Almaniya ilə Osmanlı imperiyası arasında 1592-1606-cı illər müharibəsinin qızğın çağı idi. Osmanlı imperiyasının düşməni Habsburqlar üçün təbii olaraq dost hesab edilirdi. Qəbul zamanı Antoni Şerli I Şah Abbasın Osmanlılara qarşı müharibəyə hazır olduğunu bildirən zaman Alman imperatoru II Rudolf Səfəvi elçi heyətinə Osmanlılarla sülh bağlamayacağını və müharibəni davam etdirəcəyini söyləyərək Səfəvi sarayına öz elçisini göndərəcəyini bildirdi. O, həmçinin xristian dövlətlər arasında Osmanlı dövlətinə qarşı ittifaq yaradılması, xristianların Osmanlılarla ticarət etməməsi üçün çalışacağını bildirdi [223,303; 263,250; 132,247; 41,282].

I Şah Abbas siyasi ittifaqdan savayı, Hüseynəli bəy Bayat vasitəsilə portuqaliyalıların istifadə etdiyi cənub yolu əvəzinə, Rusiya ərazisindən və Səfəvi torpaqlarından keçməklə Hindistana uzanan şimal yolunu ipək və ədviyyat ticarəti üçün açmağı təklif etmişdi [132,247].

Hüseynəli bəy Bayat və səfər yoldaşları altı aya qədər Praqada qalaraq dəfələrlə imperator tərəfindən qəbul olunduqdan sonra danışıqları uğurla başa çatdıraraq 1601-ci ilin yazında İtaliyaya yola düşdü. Onlar öncə Florensiya hersoqu sonra isə Roma papası ilə danışıqlar apardılar. Papalıqla danışıqlarını başa çatdıran Hüseynəli bəy Bayat papanın onlara qoşduğu bələdçinin – keşiş Françesko Quasquenin müşayiəti ilə Şimali İtaliyadan keçib Cənubi Fransa vasitəsilə İspaniyaya – III Flippin (1598-1621) iqamətgahı yerləşən Valladolid şəhərinə yola düşdü [132,248; 41,283]. İspan kralı Səfəvi elçi heyətini böyük təntənə ilə qarşıladı. Hüseynəli bəy Bayat və səfər yoldaşları iki aya qədər İspaniya paytaxtında qaldılar və dəfələrlə kral III Flipp tərəfindən qəbul olundular [132,248; 41,283].

İspaniya kralı I Şah Abbasın Osmanlı dövlətinə qarşı ittifaq yaratmaq və ipək ticarəti yolu ilə bağlı təkliflərinə müsbət yanaşdı. Lakin Kəngər körfəzində Bəhreyn və Hörmüz kimi önəmli məntəqələrdə gözü olan ispanlar I Şah Abbasla qısa zamanda ittifaq bağlamağa müsbət yanaşmadı. Bununla belə, III Flipp qısa müddətdə Səfəvi sarayına elçi göndərəcəyinə söz verdi [133,246].

İspaniya kralı ilə əldə olunmuş razılığa əsasən Səfəvi elçiləri Lissabona gətirildi və 1602-ci ilin baharında İspaniya gəmisi ilə Kəngər körfəzinə yola salındı. Bu zaman elçi heyətinin üzvlərindən Oruc bəy Bayat, Əliqulu bəy və Bünyad bəy xristianlığı qəbul edərək İspaniyada qaldı. Bu hadisə Hüseynəli bəy Bayata çox pis təsir etdi. Luis Gilin fikrincə, 1602-ci il martın 16-da Lissabondan yola düşən Hüseynəli bəy Bayat Qoaya gələn zaman sürprizlə qarşılaşdı. Bu zaman Səfəvi ordusu Hörmüz adası ilə sərhəddə yerləşən Komoran qalasını mühasirəyə almış və Bəhreyn adasını ələ keçirmişdi. Hüseynəli bəy dekabrın 24-də İspaniya kralına portuqal dilində göndərdiyi məktubunda yaranmış vəziyyəti izah etdi və iki hökmdar arasında yaranmış olan dostluğu əsas gətirərək şahın bir çıxış yolu tapacağını gözlədiyini bildirdi [199,144].

Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı dövlətinə qarşı ittifaq yaratmaq üçün göndərilən Səfəvi elçi heyətinin apardığı danışıqlar siyasi ittifaq yaradılmasını nəzərdə tutan müqavilənin bağlanması ilə nəticələnmədi. Yalnız Səfəvi elçiləri I Şah Abbasın məktublarını və göndərdiyi hədiyyələri görüşdüyü krallara və papaya təqdim etməklə kifayətləndi. Bununla belə, Avropa hökmdarları I Şah Abbası Osmanlı dövlətinə qarşı ciddi rəqib hesab etdikləri üçün Səfəvi sarayına səfir və məktublar göndərməklə onu müharibəyə

təhrik etməkdən çəkinmədilər [313,48; 132,249].

Hüseynəli bəy Bayatı Avropaya yola salarkən I Şah Abbas Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə son hazırlıqlarını görməkdə idi. Səfəvi hökmdarı Almaniya ilə Osmanlı imperiyası arasında müharibə getdiyini nəzərə alaraq vaxt itirmədən müharibəyə hazırlığı başa çatdırmağa çalışırdı.

Hüseynəli bəy Bayata Səfəvi şahına elçi göndərəcəyinə söz verən III Flipp hələ onun dönüşündən öncə din xadimlərini Səfəvi sarayına göndərməyə qərar verdi. 1602-ci il fevralın 16-da III Flippin məktubunu şahla çatdırmaq üçün Avqustin təriqətinin keşişləri Antonio de Qouvea, Jeronimo de la Kruz və Kristobal del Espiritu Santodan ibarət İspaniya elçiləri Qoadan İsfahana yola düşdü. Elçilərin Bəhreynin geri verilməsi və Komoran mühasirəsinin dayandırılması tələbi ilə göndərildiyini düşünən I Şah Abbas onları qəbul etmək istəmədi [199,144-145; 132,251]. Lakin kral III Flippin məktubunu gətirdiyini xəbər alaraq 1603-cü il fevralın 11-də İsfahanda Roma papasının elçisi Fransisko de Kosta ilə birlikdə onları qəbul etdi. I Şah Abbas bu qəbuldan sonra öz elçisi Allahverdi bəy Türkmanı İspaniya ilə hərbi ittifaq bağlamaq üçün eyni məzmunlu məktubla, Antonio de Qouveaya qoşaraq dəniz yolu ilə Avropaya yola saldı. İspaniya səfirliyinin digər iki üzvünü isə Səfəvi sarayında saxladı [41,285].

B.Kütükoğlunun fikrincə, I Şah Abbas J.Kastelo Brankonun rəhbərliyi altında Portuqaliya donanmasının Bəhreynə müdaxilə etməyəcəyinə dair Antonio de Qouveadan təminat aldıqdan sonra Şiraz hakiminə Komoran qalasının mühasirəsini dayandırmaq əmrini verdi [263,254; 199,145].

Səfəvi hökmdarı Qərb ölkələrinin elçilərini yola saldıqdan bir müddət sonra – İspaniya kralının Osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatlara başlayacağı və Almaniya imperatorunu da bu müharibəyə qoşulmağa razı salacağı haqda vədlərinə inanaraq 1603-cü il sentyabrın 14-də Azərbaycanı Osmanlı imperiyasının işğalı altından azad etmək üçün hərbi əməliyyatlara başladı. Oktyabrın 29-da Təbrizin azad edilməsi başa çatdı [199,145].

Hüseynəli bəy Bayatın rəhbərliyi altında Səfəvi elçiləri hələ yolda olduğu zaman Almaniya imperatoru II Rudolf Hüseynəli bəy Bayatın səfirliyinə cavab olaraq öz elçisi Stefan Kakaşı 1602-ci il avqustun 22-də Praqadan Səfəvi sarayına yola saldı. Onun məqsədi şahla ittifaq müqaviləsi bağlamaq, Azərbaycanın tamamilə Osmanlılardan geri almadan onunla sülh bağlamağın qarşısını almaq, Osmanlı dövlətinə qarşı ittifaqa Moskva knyazını cəlb etməkdə. 1603-cü il noyabrın 15-də I Şah Abbas Osmanlılardan yenidən azad etdiyi Təbrizdə II Rudolfun elçisi Georq Tektanderi qəbul etdi. O, imperator II Rudolfun və Böyük Moskva knyazının məktublarını Səfəvi şahına təqdim etdi [132,249-250; 41,285-286].

Təbrizdən sonrakı bütün hərbi əməliyyatlar zamanı Səfəvi qoşunları

ilə birlikdə hərəkət edən Tektander İrəvan qalası ələ keçirildikdən sonra I Şah Abbas tərəfindən qəbul olundu. Şah Səfəvi-Osmanlı cəbhəsində əməliyyatların gedişi barədə II Rudolfa məlumat vermək üçün Tektanderlə birlikdə öz elçisi Mehdiqulu bəyi Almaniyaya göndərdi [41,286]. C.Aydoğmuşoğlunun fikrincə, Mehdiqulu bəylə yanaşı Zeynal bəy Beydili də Almaniyaya göndərilmişdi [132,250].

İspaniya kralı III Flippin göndərdiyi Luis Pereyra de la Kerda başda olmaqla elçi heyəti Səfəvi şahının Hüseyinli bəy Bayat vasitəsilə göndərdiyi tələblərə cavabı çatdırmaq üçün 1603-cü ilin dekabrında Qoaya gəldi. Elçi heyəti yalnız fevralın 14-də Hörmüzdən Səfəvi sarayına hərəkət edə bildi. 1604-cü ilin iyununda İspaniya elçiləri Qars qalası yaxınlığında hərbi əməliyyatda olan I Şah Abbasın hərbi düşərgəsinə gəldilər [59,1207-1208; 132, 251-152; 199,145]. Luis Pereyra de la Kerdanın başçılıq etdiyi 50 nəfərlik elçi heyəti Səfəvi hökmdarına hədiyyə olaraq müxtəlif rəsm əsərləri ilə yanaşı Hindistandan bir fil də gətirmişdi. I Şah Abbas Luis Pereyra ilə danışıqları başa çatdırdıqdan sonra onu öz elçisi İmamqulu xan Pakizə Türkman ilə birlikdə İspaniyaya yola saldı [41,286].

1607-ci il payızın ilk aylarında Lissabona çatan İmamqulu xanın gətirdiyi məktubda şah Hüseyinli bəy Bayatın vətənə döndüyünü bildirir, İspaniyada elçisinə göstərilən qayğı ilə bağlı təşəkkür edirdi. Bununla yanaşı, Luis Pereyra de la Kerdanın elçi göndərilməsindən məmnun qaldığını bildirərək, Osmanlılar üzərində əldə etdiyi qələbələri sadalayaraq, İspaniya kralına Osmanlıların düşmənçiliyinə son qoymağın vaxtı çatdığını vurğulayırdı. Bəhreynin qaytarılması ilə bağlı məktubda heç bir məlumat verilmirdi [199, 146; 472,95].

1608-ci il mayın 7-də İmamqulu xan Türkman vətənə geri döndü. Onu rahib Melixor de los Angeles müşayiət edirdi. 1609-cu ilin yazında rahib Melixor Təbrizdə I Şah Abbasla görüşdü. Səfəvi hökmdarı elçiyə İspaniya kralının passiv qalmasından şikayət edərək «*kral bizi atəşə sövq edərək özünü geri çəkilərək dincəlidir*» mesajını verdi [199,146].

İspaniya kralı III Flipp I Şah Abbasın Osmanlılar üzərində qazandığı zəfərləri təbrik etmək və Fars hakimi İmamqulu xanın Bəhreyn adasını tutması ilə bağlı etirazlarını çatdırmaq üçün elçisi Antonio de Qouveanı yenicən Səfəvi sarayına göndərdi. 1608-ci ilin iyununda o, İsfahanda I Şah Abbasla görüşərək kral III Flippin məktubunu ona təqdim etdi. İspaniya kralı I Şah Abbası Osmanlı imperiyası üzərində qələbə münasibətilə təbrik edir, İspaniya hərbi dəniz qüvvələrinin Osmanlı donanmasına vurduğu zərbələrdən bəhs edir, Fars hakiminin Bəhreyn adaları və bir sıra sahil qalalarını tutmasından gileylənir, Səfəvi dövləti ərazisində fəaliyyət göstərən katolik keşişlərinə mərhəmətini əsirgəməməsini Səfəvi hökmdarından xahiş edirdi

[132,252]. Lakin Alman imperatorunun 1606-cı ildə Osmanlılarla sülh bağlamasına qəzəblənən I Şah Abbas İspaniya elçisinə belə cavab vermişdi: *«Xristian hökmdarların verdikləri sözlərə riayət etmədikləri bəlli olmuşdur. Mən öz qılıncımla Osmanlılardan 125 qala aldım. Amma Avropa hökmdarları bundan istifadə etmək yerinə Osmanlılarla sülh bağlamağa qərar verdilər. Bu vəziyyətdə mən ölkəmdə sizin kilsə tikməniyə və dininizi sərbəst yaşatmanıza necə icazə verə bilərəm?»* İspaniya elçisi xəstələndiyi üçün bir müddət ölkədə qalmasına icazə verilməsini xahiş etsə də, I Şah Abbas bu tələbi rədd etdi və dərhal İspaniya kralı və Roma papası ilə danışıqlar aparmaq və Avropa hökmdarlarının Osmanlılara qarşı ittifaq yaratmaqla bağlı verdikləri təəhhüdləri yerinə yetirmələri üçün verdikləri sözə əməl etməyə çağıraraq Avropaya qayıtmasını tələb etdi [132,252].

I Şah Abbas Səfəvi dövlətinin Osmanlı imperiyası ilə müharibədə təklənməsinə yol verməmək üçün 1608-ci ildə öz elçisi Dəngiz bəy Rumunu* Antonio de Qouvea ilə İspaniya və İtaliyaya yola saldı. Şah onunla birlikdə Avropaya 50 tay ipəklə Xoca Səfər adlı taciri də göndərdi. Səfəvi diplomatı, necə olursa-olsun, İspaniyanı və Roma papasını, papa vasitəsilə imperator II Rudolfu, həmçinin başqa Avropa hakimlərini Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə qaldırmalı idi [41,288-289].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1608-ci ildə I Şah Abbasın Avropaya göndərdiyi elçi heyətinə Dəngiz bəy Rumlu və Xoca Səfərlə yanaşı, Robert Şerli, keşiş Pablo Simon, Tomas Povel də daxil olmuşdu [263,255; 132,253]. Dəniz yolu ilə Rusiya və oradan Polşaya hərəkət edən elçi heyəti Krakovda kral III Sigizmund tərəfindən mehriban qarşılandı. Şahın Osmanlılar əleyhinə birgə hərbi yürüş təklifini nəzərdə tutan məktubu krala təqdim edildi və heyət 1609-cu ilin aprelində Praqaya hərəkət etdi. İyun ayında elçi heyəti II Rudolf tərəfindən qəbul edildi. Daha sonra yoluna davam edən elçi heyəti İtaliyaya keçərək Romada papa V Piylə (1605-1621) görüşdü və şahın məktubunu ona təqdim etdi. 1610-cu ilin yanvarında Səfəvi elçiləri kral III Flipp tərəfindən qəbul edildi. İspaniya kralına təqdim olunan məktubunda I Şah Abbas Osmanlılara qarşı ittifaq yaratmaq üçün verilən təəhhüdlərin yerinə yetirilməsini və ipək ticarət yolunun İspaniya inhisarına veriləcəyini bildirirdi [132,253-254]. Qeyd etmək lazımdır ki, kral III Flipp ipək ticarətinin İspaniya inhisarına veriləcəyi təklifinə ciddi yanaşmadığı kimi, Osmanlılara qarşı müharibəyə başlanılması təklifini də soyuq qarşıladı. Buna görə, Səfəvi elçi heyətinin İspaniyadan gözləyəcəyi nəticələr əldə edilmədi [132,254].

R.P.Mattye bu layihənin həyata keçməməsinin müxtəlif səbəblərinin

* İspaniya tarixçisi Luis Gil bu Səfəvi elçisini Çingiz bəy kimi təqdim edir. Bax: 199,147.

olduğunu qeyd edir. Onun fikrincə, I Şah Abbasın təklif etdiyi bu layihə onun strateji planları ilə bağlı olduğundan ipək ticarətinin alternativ yolunun axtarılması çox çətinliklər yaratdı. Belə ki, ipəyin ixrac yolunun dəyişdirilməsi nə Səfəvi sarayının, nə də Səfəvi tacirlərinin mənafeyinə uyğun gəlirdi. Çünki, ipək ixracında üstünlük xarici tacirlərə verildiyi üçün ticarət yolunun dəyişdirilməsi narazılıqlara yol açmışdı. Əslində I Şah Abbasın ölkəsinin ipək ticarəti yolunu ciddi şəkildə dəyişdirməklə bağlı niyyəti inandırıcı görünür. Şahın strateji planı Avropanı idarə etmək qədər Osmanlıları qorxutmaq üzərində qurulmuşdu. Bacarıqlı strateq olan Səfəvi hökmdarı ipəyin avropalılarla bazarlıq etmək üçün əsas vasitə olduğunu bildiyi üçün fürsət düşdükcə tərəfləri bir-birinə qarşı qaldırmağı düşünürdü. Şahın ipək ticarət yolunu dəyişdirmək təklifi Qüdsü azad edərsə xristianlara verəcəyi və ya Osmanlılardan aldığı təqdirdə Bakını və Dərbəndi ruslara vermək təəhhüdlərindən daha az məntiqsiz görünürdü. İpəyin ixracını dəyişdirmək təklifi gerçəklikdən uzaq olub, diplomatik bir həmlə idi [513,81-82].

Robert Şerli Madriddə olan zaman İspaniya elçisi Luis Pereyra de la Kerda ilə İspaniyaya göndərilən Səfəvi elçisi İmamqulu xan Madriddə gəldi. O, yanında İspaniya kralına verilmək üçün qiymətli hədiyyələrlə birlikdə 200 tay ipək gətirmişdi. Səfəvi elçisi şahın təklifini yenilədi, *«əgər İspaniya Türkiyəyə müharibə elan edərsə bu dövlətə bütün İran mallarının Hörmüz-Lissabon yolu ilə ixrac hüququ veriləcəkdir»* mesajını çatdırdı [235,153].

1612-ci ilin yazında Dəngiz bəy Rumlu və Antonio de Qouvea gəmi ilə Madriddən Qoaya hərəkət etdi. Onlar papa ilə kral III Flippin məktublarını I Şah Abbasa çatdırmalı idilər. Rahib Qouvea satmaq üçün Dəngiz bəy Rumluya verilmiş olan 50 tay ipəyin kral III Flippə hədiyyə edilməsindən xəbər tutan I Şah Abbasın qəzəbləndiyini öyrəndiyi üçün Səfəvi elçisi ilə İsfahana qayıtmağa cəsarət etmədi. Dəngiz bəy Rumlu sarayda şah tərəfindən qəbul edilən zaman onun edam edilməsi barədə göstəriş verildi. Bundan qorxuya düşən Antonio de Qouvea oktyabrın 21-də İsfahanda yaşayan iki avqustun keşişlə birlikdə şəhəri tərk etməyə məcbur qaldı [199,151; 132,252].

C.Aydoğmuşoğlunun fikrincə, I Şah Abbasın Dəngiz bəy Rumlunun boynunu vurdurmasının beş səbəbi vardı. Birincisi, Dəngiz bəy Qoa limanında olan zaman İspaniyanın Hindistandakı nümayəndəsinin istəyi ilə şahın III Flippə göndərdiyi möhürlü məktubunu açıb göstərməsi; ikincisi, dövrün adət-ənənələrinə əməl etməyərək kraliça Marqarita vəfat etdiyinə görə qızılbaş libasını çıxardaraq qara paltar geyinməsi; üçüncüsü, şahın papaya göndərdiyi məktubu bir tacirə satması və onun özünü Səfəvi elçisi kimi təqdim edərək bundan sui-istifadə etməsi; dördüncüsü icazə almadan 50 tay ipəyi İspaniya kralına hədiyyə etməsi; beşincisi yanındakı yoldaşlarının bəziləri-

nin xristianlığı qəbul edərək İspaniyada qalmasına seyrçi qalması [132, 254-255].

1613-cü il avqustun 4-də I Şah Abbas rahib Melxor de los Angeli və avqustin keşişi Juan de San Jozefi İspaniyaya elçi göndərdi. Dekabrın 10-da onlar şahın təhdidedici fikirlərini çatdırmaq üçün Madridə gəldilər və yanvarın 6-da qəbul zamanı lazımi məlumatı krala bildirdilər. Səfəvi şahı ipək ticarətini Hörmüzə keçirmək üçün qərarlı olduğunu, hərbi yardım ediləcəyi ilə bağlı qəti cavab gözlədiyini İspaniya kralına bildirdi. Səfəvi dövləti Osmanlılarla sülh müqaviləsi bağlayaraq itirdiyi əraziləri geri qaytardığı üçün onun Kəngər körfəzində üstünlüyə yiyələnməsi üçün heç bir maneə qalmamışdı [199,151].

1613-cü ildə Səfəvi ordusunun portuqaliyalıların nəzarətində olan Gemburun limanını ələ keçirməsi I Şah Abbasın onları Kəngər körfəzindən tamamilə uzaqlaşdırmağa qərarlı olduğunu göstərdi. Buna görə də kral III Flipp 1614-cü il aprelin əvvəllərində Don Qarsiya de Silva Fiqueroanı* bahalı hədiyyələrlə** Səfəvi sarayına yola saldı. Onun qarşısında üç vəzifə qoyulmuşdu. Birincisi, Kəngər körfəzində Portuqaliyanın üstün mövqeyinin davam etməsini təmin etmək; ikincisi, ipək ticarəti inhisarının İspaniya tacirlərinə verilməsinə nail olmaq; üçüncüsü isə, İranın (Səfəvi dövlətinin – T.N.) xarici ticarəti haqqında lazımi məlumat toplamaq [132, 257].

1608-ci ildə Səfəvi şahının Avropaya yola saldığı Robert Şerli 1614-cü ildə İsfahana qayıtdı. 1615-ci ilin oktyabrında I Şah Abbas onu yenidən müəyyən əlaqələr yaratmaq üçün Avropaya göndərdi. O, Hörmüzdən Qoaya, sonra isə Lissabona gəldi və 1617-ci ilin oktyabrında III Flipp tərəfindən qəbul edildi. I Şah Abbas elçisi vasitəsilə İspaniya kralına söz verirdi ki, *«əgər İspaniya donanması Qırmızı dənizin girişini bağlayıb Osmanlı dövlətinin Misir və Hindistanla ticarətinə mane olarsa, mən Bəndər Abbası sizə*

* Don Qarsiya de Silva Fiqueroanın tarix və coğrafiyanı yaxşı bildiyini, soyadının portuqalca olmasını və portuqallar arasında sərbəst hərəkət etməsini nəzərə alan İspaniya Dövlət Şurası 1612-ci il oktyabrın 2-də onun Səfəvi sarayına elçi göndərilməsinə qərar verir. Lakin elçinin maaşı, şaha göndəriləcək hədiyyələr, elçi heyətinin tərkibi ilə bağlı məsələlər dəqiqləşmədiyi, müzakirələr davam etdiyi üçün elçinin göndərilməsi 1614-cü ilin aprelinə kimi uzanmışdı [309a,4].

** R.V.Santamariya İspan tarixçisi Alferes Pintonun əsərinə istinad edərək yazır ki, Don Qarsiya de Silva Fiqueroa I Şah Abbasın öz elçisi ilə İspaniyaya göndərdiyi 80 min duka qiymətində hədiyyələrin qarşılığında 100 min duka dəyərində olan hədiyyələri Səfəvi sarayına aparmışdı. Bu hədiyyələr arasında rəngli parçalar, qızılla işlənmiş gümüşdən hazırlanmış böyük vazalar, ayaqlı vazalar, qızıldan hazırlanmış bardaqlar, zümrüd və qızıldan hazırlanmış boyunbağlar, inci və zümrüdlə bəzədilmiş üzüklər, müxtəlif silahlar: tüfənglər, arkebuz və toplar, dəmir və taxtanı formaya salmaq üçün istifadə olunan alətlər var idi. Həmçinin, Portuqaliyanın ədviyyat ticarətindəki üstünlüyünü nümayiş etdirən bibər daşıyan 200 dəvə də hədiyyə edilmişdi [309a,5].

geri verərəm». Görünür ki, Robert Şerli kraldan müsbət cavab aldığı üçün əldə olunmuş razılığı məktubla şahə çatdırmağa çalışdı. Lakin məktub yolda olarkən I Şah Abbas Osmanlılarla sülh bağladı və Ost-Hind şirkəti ilə razılıq əldə etdiyi üçün İspaniya kralına verdiyi təəhhüdləri yerinə yetirmədi [132, 257].

Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə siyasi və iqtisadi əlaqələri genişləndirməkdə maraqlı olan İspaniya kralı III Flipp tərəfindən Don Qarsia de Silva Fiqueroa yenidən Səfəvi sarayına elçi göndərildi. Lakin, Hindistandakı Portuqaliya vitse-kralı Don Jeronimo de Azevedo və Hörmüz valisi Don Luis de Qama portuqaliyalı əvəzinə ispan elçinin göndərilməsinə qəzəblənərək onun Səfəvi sarayına getməsinə müxtəlif bəhanələrlə üç il ləngitdilər. 1618-ci il mayın 18-də Fiqueroa İsfahana, iyunun 17-də isə Qəzvinə gələ bildi. Bu zaman Osmanlılarla hərbi əməliyyatlar davam etdiyi üçün I Şah Abbas cəbhə bölgəsinə yola düşdüyü üçün İspaniya səfiri İsfahana dönərək müharibənin başa çatmasını gözləməli oldu. Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsi imzalayan I Şah Abbas öncə Fərahabada gedərək bir müddət dincəldi, sonra isə İsfahana gələrək 1618-ci il iyunun 19-da təntənəli şəkildə İspaniya, Moskva, Moğol və Osmanlı elçilərini qəbul etdi [132,258].

Dövrün qaynağında İspaniya elçisinin Səfəvi sarayına gəlişi barədə məlumatda deyilir: *«1617-ci il mayın 8-də Don Qarsia de Silva Hörmüzə çatanda, əvvəlcədən də məlumatlı olan şah Azərbaycan sərhəddində idi. O, burada 1618-ci ilin sonlarında qaldı. 1618-ci ilin qışında səfir 130 nəfərlik heyətlə Hörmüzdən Şiraz şəhərinə gəldi... Burada ona xəbər verildi ki, şah əvvəlki paytaxt Qəzvinə onu gözləyir. İspaniyalı səfir hökmdarın onu gözlədiyi Qəzvin şəhərinin cənubuna çatmamışdan əvvəl 27 gün idi ki, yolda idi. Şəhəri gün, 16 iyun 1618-ci ildə hava işıqlananda Don Qarsiyani müşayiət edən geniş tərkibli heyət şəhərə daxil oldu... Şah Abbasın göstərişi ilə tanınmış əmirələr səfiri qarşılamaq üçün yola çıxmışdı... Səfir yaxınlaşmamışdan əvvəl hökmdar 35 addımdan bir qədər çox irəlilədi. Sonuncu əyilərək Zati-alilərinin qarşısında diz çökdü və əllərini öpdü. Şah onu qaldırdı, qucaqladı, sifətini səfirin üzünə yaxınlaşdıraraq, dəfələrlə «xoş gəlmisən» dedi... Daha sonra hökmdar səfirə dedi: «Mənim qarşıma, İspaniya kralı necədir? Minnətdarlıq əlaməti kimi, kralın məktubunu ona uzatdı. Şah əmmaməsini çıxararaq, böyük məmnuniyyət hissi ilə məktubu aldı. Sonra hökmdar səfirimizə xeyli suallar ünvanladı, səfir bu suallara ətraflı cavab verməyə başladı. Hökmdar xüsusilə İspaniyada ümumi işlər, hərbi məsələləri barədə diqqətlə soruşdu. Bundan sonra şah türklər üzərində qələbə ilə bağlı səfirin mənasibətini soruşdu. Səfir isə öz növbəsində ətraflı və hökmdarı razı salacaq bir formada cavab verdi. Şah Abbas xüsusi olaraq vurğuladı ki, imperatorun türklərlə, Fransa kralı, Venesiya ilə sülh bağlamasından və onların İspaniya karlı ilə həmrəylik göstərməməsindən dərin təəssüf hissi*

keçirir. O, xristianlar qədər türklərdən qorxmadığını dilə gətirdi. Və xüsusi olaraq bildirdi ki, atasının 20 il ərzində türklərə itirdiyini o, 6 ay ərzində geri qaytarıb və hətta onlardan 100-dən çox qala alıb...» [499,238-239].

İspaniya elçisi I Şah Abbasla görüş zamanı 600 nəfərin daşdığı qiymətli hədiyyələri Səfəvi şahına təqdim etdi. Fiqueroanın şahla görüşündə danışıqları ispan və fars dillərini mükəmməl bilən tərcüməçi Jozef Salvador həyata keçirdi [290,123; 132,258]. I Şah Abbasla danışıqlar zamanı İspaniya elçisi Bəhreyn adalarını və Hörmüzün şimalında yerləşən torpaqların qaytarılmasını, ölkə bazarlarından ingilislərin və digər avropalı tacirlərin çıxarılmasını tələb etdi. Bundan qəzəblənən I Şah Abbas Fiqueroanın gətirdiyi məktubu cırdı və elçi ilə danışıqları kəsdi. O, Avropa hökmdarlarının verdiyi sözlərə əməl etmədiyini, Osmanlılara qarşı hər hansı bir addım atmadığını söylədi. Buna görə, Fiqueroa 1618-ci il avqustun 25-də İsfahanı tərk etməli oldu [132,258-259; 199,154].

Qeyd etmək lazımdır ki, 1618-ci ildə Osmanlı dövləti ilə sülh bağlaması I Şah Abbasın müttəfiqlər axtarmaq istəklərini xeyli azaltmışdı. İspaniya elçisinin yola salınmasından bir neçə il sonra Səfəvi şahı ingilislərin yardımı ilə Hörmüz adasını portuqalialılardan geri aldığı üçün bir müddət Səfəvi-İspaniya əlaqələri kəsildi. Bu zaman Portuqaliya Hörmüzün itirilməsindən bir neçə il sonra ticarət maraqları naminə I Şah Abbasla dostluq əlaqələri yaratmaq üçün İran sahillərinə iddialarından əl çəkdi. Bacarıqlı və uzaqgörən dövlət adamı olan I Şah Abbas Hollandiya və İngiltərə ilə hər hansı bir anlaşılmazlıq ortaya çıxardısa, portuqal gəmilərindən istifadə ehtimalının yaranacağını nəzərə alaraq Portuqaliya tacirlərinə Kəngər körfəzində gömrüksüz ticarət hüququ verdi [132,259].

5.3. İngiltərə, Hollandiya, İsveç və Fransa ilə münasibətlər

Uzun sürən Osmanlı-Səfəvi müharibələri dövründə zəifləmiş olan Səfəvi-Avropa əlaqələri XVI əsrin ortalarında yenidən canlanmağa başladı. Bəhs etdiyimiz dövrdə Səfəvi dövləti ilə Qərbi Avropa ölkələri arasında qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi ancaq Osmanlı imperiyasının hər iki tərəf üçün təhlükə törətməsi ilə bağlı deyildi [41,241]. Səfəvi dövləti özünün xarici iqtisadi və siyasi mənafeələrini tənzim etmək niyyəti ilə Qərb dövlətlərinə müraciət edərkən, bəzi Avropa dövlətləri bundan istifadə edib özlərinin Şərqlə bağlı müstəmləkəçilik planlarını həyata keçirməyə çalışırdılar. XVI əsrin 60-70-ci illərində Səfəvi-İngiltərə əlaqələrinə məhz bu baxımdan yanaşılmalıdır [41,242].

Amerika və Hindistana gedən dəniz yollarında ağalığ edən İspaniya və

Portuqaliya ilə, həmçinin Aralıq dənizi hövzəsini öz nəzarəti altında saxlayan Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi-siyasi rəqabətə girməyə qadir olmayan gənc ingilis burjuaziyası Hindistana şimal dəniz yolunu açmaq cəhdi uğursuz olduğu üçün Rusiya ərazisindən keçib Volqa-Xəzər yolu, Azərbaycan və İran vasitəsilə Hindistanla birbaşa əlaqə yaratmaq qərarına gəldi. Bu məqsədlə yaradılan «Moskva» kompaniyası XVI əsrin 60-80-ci illərində Səfəvi dövlətinə altı ekspedisiya (1561-1581) göndərdi. Bununla, Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə İngiltərə arasında əlaqə yarandı. Bu əlaqələr Türkiyə tarixçilərindən Özər Küpəlinin «Səfəvi ölkəsinin ingilis qonaqları (İngilis tacirlərin İran səyahətləri 1562-1581)» adlı məqaləsində tədqiq edilmişdir [258,373-385].

XVI əsrin 60-cı illərində İngiltərənin Səfəvi dövləti ilə əlaqə yaratmağa can atmasının səbəbi ingilis kraliçası Yelizaveta Tüdorun 1561-ci il aprelin 25-də Şah Təhmasibə göndərdiyi məktubunda aydın göstərilmişdir. Məktubda deyilirdi: *«Əgər bizim aramızda, dövlətlərimiz və xalqlarımız arasında xoş mərəmlə belə müqəddəs qonaqpərvərlik hüquqları və ümumi xeyirxah insani xidmətlər müəyyən edilərsə, ürəkdən müdafiə olunarsa və bunlara möhkəm riayət edilərsə, biz ümid edirik ki, bu kiçik başlanğıcdan bizim şərəf və şöhrətimiz naminə və xalqlarımızın böyük faydası naminə böyük nəticələr əldə olunmasına hər şeyə qadir olan Allahın özü kömək edər»* [390,194; 41,243]. Ö.Küpəlini fikrincə, Antoni Cenkinson «Moskva» şirkətinə Səfəvi dövlətinin ərazisində ticarət aparması üçün sərbəstlik verilməsinə nail olmaq üçün göndərilmişdi [258,375-376]. İngilis diplomatı I Şah Təhmasibdən Səfəvilər dövləti ərazisində müxtəlif ingilis mallarını satmaq və istədiyi malları alıb İngiltərəyə gətirmək üçün toxunulmazlıq fərmanı alınmalı idi. Səfəvilərlə əlaqə yaradarkən «Moskva» şirkətinin qarşısına qoyduğu ən mühüm məqsədlərdən biri də Azərbaycan ipəyini ələ keçirmək, ümumiyyətlə Səfəvi dövləti ərazisində ipək ticarətini inhisara alıb başqa Avropa ölkələrinin tacirlərini, xüsusən venesiyalıları sıxışdırmaq və Səfəvi dövləti ilə Avropa ölkələri arasında ipək ticarətində vasitəçiliyi ələ keçirmək idi [41,244,245; 42,219].

Çar IV İvan Qroznı icazə vermədiyi üçün 1562-ci ilin yazına kimi gözləməli olan Cenkinson iki gəmi ilə Həştərxana hərəkət etdi və Şamaxıda Abdulla xanla görüşdü. Noyabrın 2-də Qəzvinə çatan A.Cenkinson ondan əvvəl Osmanlı elçisi gəldiyi üçün gözləməli oldu. Noyabrın 20-də I Şah Təhmasib tərəfindən qəbul edilən ingilis diplomatı kraliçanın dostluq məktubunu təqdim edərək Səfəvi ölkəsi daxilində sərbəst hərəkət etmək və ticarət aparmaq hüququnun verilməsini xahiş etsə də, onun bu tələbi Səfəvi hökmdarı tərəfindən rədd edildi [258,376; 42,227]. I Şah Təhmasibin ingilislərlə ticarət rəqabətinin doğuracağı nəticələri, osmanlıların və venesi-

yalıların etirazını nəzərə alaraq bu təklifi müsbət qarşılamadığını yazır [258, 376]. Həqiqətən də, saray əyanlarının məsləhəti və təkidi ilə Şah Təhmasib Osmanlı sultanı ilə münasibətləri pozmamaya naminə, İngiltərə elçisini «kafirlerle dostluğa bizim ehtiyacımız yoxdur», – deyərək saraydan qovmuş, hətta onu İstanbula «hədiyyə» göndərmək istəmişdi [390, 209; 42,228]. İstədiyini əldə edə bilməyən A.Cenkinson qışı Qəzvinə keçirərək 1563-cü il martın 20-də Moskvaya yola düşdü. O, Şamaxıda Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclı ilə yenidən görüşərək Şirvanda ticarət aparmaq üçün müəyyən imtiyazlar əldə etdi və avqustun 20-də Moskvaya çatdı [258,376]. Cenkinsonun I Şah Təhmasibdən ticarət imtiyazları almaq təşəbbüsü uğursuz olsa da, o, Səfəvi dövlətinin ticarət potensialını ortaya qoyaraq «Moskva» şirkətinin tacirlərinin diqqətini buraya yönəltməyi bacardı. O, həmçinin Səfəvi şahı ilə görüşən ilk ingilis olması və Səfəvi-İngiltərə əlaqələrinin əsasını qoyan şəxs kimi tarixə düşdü.

1564-cü il avqustun 21-də «Moskva» şirkətinin Tomas Olkok, Riçard Çini və Corc Renndən ibarət nümayəndə heyəti Şamaxıya gəldi. Abdulla xan Ustaclı tərəfindən olduqca yaxşı qarşılanan ingilis tacirləri satdıqları malların əvəzini ala bilməkdə çətinliklə üzləşdilər. Bir rusun müsəlmanı öldürməsi vəziyyəti ağırlaşdırdı. Abdulla xan Ustaclıdan yardım istəmələrinə baxmayaraq, məlum hadisə ilə bağlı xristianlara qəzəbi yumşalmadığı üçün köməklik etmədi. Oktyabrın 20-də Tomas Olkok Qəzvinə yola düşsə də, yolda onun soyulması və öldürülməsi xəbərinin alınması heyət üzvlərini geri dönməyə vadar etdi. Beləliklə, ingilislərin ikinci səyahəti istənilən nəticəni vermədi [258,377].

İlk iki səyahətdə arzu edilən nəticələr əldə edilməsə də, «Moskva» şirkəti Səfəvi dövləti ilə ticarət əlaqələri yaratmaq istəyindən imtina etmədi. Bu məqsədlə yeni bir heyətin göndərilməsinə hazırlıq görüldü. Göndəriləcək heyətə rəhbərlik Ricard Consona həvalə olundu, onu Aleksandr Kitç və Artur Edvardsa müşayiət etməli idi. 1565-ci il mayın 15-də Yaroslavlndan yola düşən ingilis heyəti sentyabrın 11-də Şamaxıya çatdı və sentyabrın 17-də Abdulla xan tərəfindən qəbul edildi. Oktyabrın 2-də Abdulla xanın ölümü vəziyyəti dəyişdirdi. Aleksandr Kitç Qəzvinə getməyə hazırlaşsa da, oktyabrın 23-də qəza nəticəsində onun ölməsi şahla görüşə getmək vəzifəsi Artur Edvardsa tapşırıldı. Qışı Həştarxanda keçirən A.Edwards 1566-cı il mayın 25-də Qəzvinə gəldi və dörd gün sonra I Şah Təhmasib tərəfindən mehriban qarşılandı [258,377-378]. Ö.Küpəlinin fikrincə, Artur Edvardsin Səfəvi şahı tərəfindən istə qarşılanmasına səbəb, onun İngiltərəyə bəslədiyi yaxınlıq deyil, bir il əvvəl Qəzvinə gələn Osmanlı elçisinin təhdidləri ilə bağlı idi. Osmanlı elçisi iki dövlət arasında sülhü pozduğu təqdirdə Osmanlı limanlarından Səfəvilərə heç bir şəkildə qumaş gəlməyəcəyi ilə bağlı şahı

təhdid etmişdi. Buna görə də, I Şah Təhmasib belə bir ehtimal ortaya çıxarsa Avropa mallarını necə qəbul edəcəyini təmin etməyi düşünürdü və indi ingilislər bunun bir alternativini ola bilərdi. İyunun 29-də Artur Edvards yenidən I Şah Təhmasiblə görüşdü və arzu etdiyi imtiyazları əldə etdi [258, -378]. I Şah Təhmasib xüsusi fərmanla ingilis tacirlərinə geniş imtiyazlar verdi. Şahın fərmanına əsasən «Moskva» şirkətinin tacirləri Səfəvi dövlətinin bütün ərazisində heç bir gömrük vermədən sərbəst ticarət etmək və ticarət faktoriyaları açmaq hüququ əldə etdilər; ingilis tacirləri və onların əmlakı dövlət tərəfindən mühafizə olunacaqdı; «Moskva» şirkətinin tacirləri Səfəvi dövləti ərazisindən keçib qonşu ölkələrə də gedə bilərdilər [258, 378; 19,240-241; 41,246].

Səfəvi şahının ingilis tacirlərinə verdiyi imtiyazlar «Moskva» şirkətini Səfəvilərlə ticarətə başlamaq üçün həvəsləndirsə də, bunun reallaşdırılması mövcud imkanlar daxilində mümkün görünmürdü. Şirkətin qarşısında həll edilməli olan bəzi məsələlər vardı. Əsas fəaliyyət sahəsi Rusiya olan şirkətinin İngiltərə-Rusiya əlaqələrini və ölkə daxilində ticarətlə bağlı üzərinə götürdüyü öhdəlikləri pozmamalı idi. Eyni zamanda şirkətin tacir korpusu Rusiya və Səfəvi ticarətini həyata keçirmək üçün yetərsiz olduğuna görə yeni üzvlərə ehtiyac vardı. Şərq malları dəniz yolu ilə Həştərxana daşındığı üçün yeni gəmilərə ehtiyac duyulurdu [258,373].

«Moskva» şirkəti çıxış yolu axtardığı bir dövrdə 1566-cı ildə A.Cenkinson yenidən Moskvaya gəldi. 1567-ci il sentyabrın 22-də çar IV İvanın verdiyi imtiyaz fərmanına görə, «Moskva» şirkətinin tacirləri rəsmi razılıq almadan, malları yoxlanılmadan gömrüksüz ticarət etmək hüququ qazandılar. Beləliklə, «Moskva» şirkətinin önündə Azərbaycanla ticarəti genişləndirmək və Hindistan yoluna çıxmaq üçün hər hansı bir əngəl qalmadı. Buna görə də Azərbaycana növbəti səyahət gündəmə gəldi [258, 378-379].

1568-1569-cu illərdə Artur Edvardsın başçılığı altında tərkibində Con Spark, Lorens Çepmen, Xristofor Dovset və Riçard Rinqlin daxil olduğu ingilis tacirləri dördüncü dəfə Azərbaycana gəldi. A.Edvardsın fəallığı sayəsində I Şah Təhmasib ingilis tacirləri üçün yeni ticarət imtiyazları verdi [258,379-380; 19,241].

İngilislərin Tomas Benister və Ceffri Deketin başçılığı ilə 1569-cu ilin oktyabrından 1574-cü ilə qədər davam etmiş beşinci ekspedisiyası Səfəvilər dövlətində «Moskva» şirkətinin fəaliyyətində ən yüksək nöqtə oldu. Davamiyyətinə və ticarətin həcminə görə ingilislərin bu ekspedisiyası daha böyük idi [258,380-381; 19,242].

«Moskva» şirkətinin uzun fasilədən sonra 1579-1581-ci ildə A.Edvardsın rəhbərliyi ilə tərkibində Viliam Tornbull, Matey Talboys, Peter Qarrad, Roberd Qoldinq kimi tacirlərin Azərbaycana altıncı səfəri Səfəvi-Osmanlı

müharibəsi davam etdiyinə görə uğursuz oldu [258,380-381; 19,242].

Rus çarının ciddi maneələrinə baxmayaraq təşkil olunan son səfərin uğursuzluğu şirkəti Səfəvilərlə bağlı planlarını yenidən gözdən keçirməyə vadar etdi. 1581-ci ildə Levant şirkətinin yaranması və Osmanlı ərazisi üzərindən şərq mallarını Avropaya daşımağa başlaması «Moskva» şirkətinin Xəzər dənizi arxasına marağını tamamilə azaltdı [258,383].

XVI əsrin 60-cı illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin İngiltərə ilə əlaqələri iki dövlət arasında fasiləsiz davam edən iqtisadi və siyasi münasibətlərə çevrilmədi. Livoniya müharibəsində (1558-1583) İngiltərəni öz tərəfinə çəkə bilməyən IV İvan ingilis tacirlərinə verdiyi ticarət imtiyazlarını ləğv etdi. Onlara Rusiya ərazisindən keçib Volqa-Xəzər yolu ilə Şərqi ticarətə getmək qadağan olundu [41,251; 21,57]. Bununla da ingilis tacirlərinin Səfəvilər dövlətinin bazarlarında möhkəmlənmək cəhdləri boşa çıxdı.

XVI əsrin sonlarında İspaniya donanmasına sarsıdıcı zərbə vuran İngiltərə Hind okeanında Portuqaliya ilə rəqabət apardığı üçün Səfəvi dövləti ilə əlaqələri möhkəmləndirməkdə maraqlı idi. I Şah Abbasın hakimiyyətə gəlməsindən sonra Səfəvilər dövlətinin güclənməsi Avropa dövlətlərini onunla yaxınlaşmağa sövq edirdi. Papalıq, Venesiya, İspaniya və Almaniya imperiyası kimi İngiltərə də Səfəvilər dövlətinə xüsusi maraq göstərirdi. Bu xristian qərbinin güclü Osmanlı imperiyasını zəiflətmək istəyi ilə bağlı idi [31,106].

XVI əsrin sonlarında Osmanlı imperiyası ilə sıx siyasi və iqtisadi əlaqələr yaradan İngiltərə Səfəvilər dövlətində baş verən hadisələri diqqətlə izləyirdi. 1598-ci ilin mayında ingilis hökuməti adından Osmanlı imperiyasına qarşı birgə mübarizə aparmaq və iki dövlət arasında ticarət münasibətlərini yeniləmək üçün I Şah Abbasla danışıqlar aparmaq məqsədilə Antoni və Robert Şerli qardaşları 25 nəfərlik heyətlə Venesiyadan yola düşdü. Şerli qardaşları Hələb-Bağdad yolu ilə Qəzvinə gəldi və dekabrda I Şah Abbas tərəfindən qəbul edildi [263,247 qeyd 3; 132,242-243; 112, 485-486]. Avropa hakimlərinin rəğbətini və dəstəyini qazanmaq üçün o, A.Şerliyə qarşı çox səxavətli idi. Şah ingilislərə bildirirdi ki, Səfəvilərlə ticarət etmək arzusunda olan xristian tacirlərə ən əlverişli imtiyazlar veriləcək, onların üzərinə heç bir vergi qoyulmayacaq, heç bir «din adamları» onları narahat etməyəcək [31,107; 21,61].

Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizədə Avropa dövlətləri ilə ittifaq yaratmağa çalışan I Şah Abbas ingilis elçilərini mehriban qarşıladı və onların güvəndiyi adamlarını qataraq xristian hökmdarlarla əlaqələr yaratmaq məqsədilə Avropaya göndərdi [132,245].

Səfəvi hökmdarı Antoni Şerlinin Avropa ölkələrinə səfərdən geri qayıtmadığını nəzərə alaraq, 1608-ci ildə Osmanlılar əleyhinə Avropa döv-

lətləri ilə ittifaq yaratmaq və Osmanlı ərazisinə keçmədən ipəyin Avropaya ixrac olunması təklifini çatdırmaq üçün Dəngiz bəy Rumlu ilə yanaşı Robert Şerlini Rusiya ərazisindən Avropaya göndərdi. Kral III Sigizmund, imperator II Rudolf, papa V Paul və kral III Flippə danışıqlar apararaq R.Şerli 1611-ci ilin oktyabrında İngiltərə kralı ilə danışıqlar aparmaq üçün İngiltərəyə yola düşdü. Kral I Yakovla (1603-1625) görüşən R.Şerli I Şah Abbasın məktubunu ona çatdırdı [132,256].

X.İnalcığin fikrincə, R.Şerlinin Hörmüz yolu ilə Səfəvi dövləti ilə ticarət əlaqələrinin qurulması və silah aparacaq gəmilərin geri dönən zaman ipək alıb gətirməsi təklifi bir nəticə vermədi. Bu zaman Osmanlı elçisi Londona gəldiyi üçün İngiltərə kralı R.Şerlini qəbul etməkdən imtina etdi [222, 303]. Kral I Yakov I Şah Abbasın göndərdiyi məktub öyrənildikdən sonra Ost-Hind şirkətinin üzvləri tərəfindən ticarətlə bağlı məsələlərin araşdırılacağını bildirdi. Şirkətin nümayəndəsi Çemberlend Səfəvi elçisinin təklifinin yol uzaq olduğu üçün İngiltərə hökumətinə heç bir faydası olmadığını bildirdi [132,256].

R.Şerli kral I Yakov tərəfindən iltifatla qarşılanmasına baxmayaraq, o, İranla (yəni Səfəvi dövləti ilə – T.H.) ticarət əlaqələrinin Hörmüz vasitəsilə yaradılmasının gətirəcəyi qazancı Levant və Ost-Hind şirkətinin inadçı tacirlərinə inandıra bilmədi [263,258]. İngilis tacirləri Osmanlı imperiyası ilə müharibənin ticarətə ağır zərbə vuracağından narazı olduqlarını krala bildirdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1612-ci ildə Osmanlı dövləti ilə müharibə başa çatdıqdan sonra Hörmüzün geri alınması I Şah Abbasın xarici siyasətinin başlıca məsələsinə çevrildi, lakin hərbi donanmanın olmaması bu planı həyata keçirməyə imkan vermirdi. R.Şerlinin İngiltərədə davam edən diplomatik fəaliyyəti bu məsələnin həllinə kömək etməli idi [21,63].

Lakin R.Şerlinin İngiltərədə apardığı danışıqlar bir nəticə vermədi. 1613-cü ilin yanvarında o, ingilis gəmisi ilə Hindistana yola düşdü və 1614-cü ilin noyabrında İsfahana gəldi [21,64].

1615-ci ilin oktyabrında I Şah Abbas tərəfindən R.Şerli yenidən danışıqlar aparmaq üçün Avropaya göndərildi. O, 1617-ci ildə Lissabonda İspaniya kralı ilə görüşdü və beş ilə yaxın İspaniyada qaldıqdan sonra İngiltərəyə hərəkət etdi. 1623-cü il yanvarın 19-da o, kral I Yakov və oğlu Karlla görüşdü [132,259].

Bu ərafədə İngiltərə ilə Səfəvi dövləti arasında diplomatik əlaqələrin daha da inkişaf etməsi və I Şah Abbasın Portuqaliyaya qarşı mübarizəyə qəti qərar verməsinə təsir göstərən mühüm hadisələr baş verdi. Belə ki, 1616-cı ilin dekabrında Ost-Hind şirkətinə məxsus iki gəmi Kəngər körfəzinə daxil olaraq I Şah Abbasa özlərinin diplomatik və ticarət layihəsini təklif etdi

[510,83-84].

1618-ci ildə Səfəvi sarayına gələn İspaniya elçisi Osmanlı dövləti ilə sülh bağlanmasına yol verməməyə və ipəyin dəniz yolu ilə Avropaya daşınması ilə bağlı I Şah Abbasla görüşməyə çalışdı. Lakin Şah Abbas ispanların təklifi ilə maraqlanmadı. Çünki bir müddətdir ki, Səfəvilərlə görüşən ingilislərin Ost-Hind kompaniyasının gəmiləri 1616-cı ilin dekabrından Kəngər körfəzində ticarətə başlamışdı və Səfəvilərlə ipəyin daşınması ilə bağlı danışıqlar aparırdı [472,83-84]. Nəhayət, bu danışıqlar öz nəticəsini verdi. 1617-ci ilin ortalarında İngiltərə kralının Hindistandakı səfiri Tomas Roy ipək ticarətini Türkiyənin nəzarətindən çıxarmaq üçün Səfəvi sarayına öz nümayəndəsi olan Edvard Konnoqu göndərdi. O, Osmanlı limanlarından keçməyən, daha ucuz və etibarlı bir yolun açılmasına ümid bəsləyirdi. İspanlar və portuqallar İngiltərənin Səfəvilərlə ticarət əlaqələrini kəsməyə çalışdığı üçün ingilislər yeni ipək yolunun Hind okeanı ilə deyil, Moskva üzərindən keçməsinə üstünlük verirdilər. İngiltərə nümayəndə heyəti I Şah Abbasla dostluq və ticarət müqaviləsi bağlamağa nail oldu. Lakin 1618-ci ilin iyununda Barkerin əldə olunan imtiyazları genişləndirmək tələbi I Şah Abbas tərəfindən qəbul edilmədi və əvvəlki şərtlər eyni ilə saxlanıldı. I Şah Abbas ticarətin nağd şəkildə və ya kredit yolu ilə aparılmasında təkid edirdi. Son nəticədə tərəflər üçdə biri nağd, qalanı qarşılıqlı mal ödəmək şərti ilə razılığa gəldilər [220,171,174; 222,304; 259,81-82].

Şübhəsiz ki, Səfəvi-İngilis dostluğu İspaniya, Osmanlı və Venesiya dövlətləri tərəfindən xoş qarşılanmadı. İspanların müxtəlif yollarla Səfəvi-İngiltərə ticarət müqaviləsini pozmaq cəhdləri uğursuz olduğuna görə, dəniz yolu ilə ipəyin daşınmasına mane olmaq üçün hazırlıq gördülər. İngilislərin Yaxın Şərq ticarətini zərbə altına alaraq ipək yolunu dəyişdirməyə çalışması Osmanlı və Venesiya bazarlarına daha böyük zərbə vurdu [259,83]. X.İnalçık yazır ki, 1622-ci ildə ipək və ədviyyat yolunun kəsilməsi ilə Osmanlı xəzinəsinə dəyən ziyan, yalnız gömrük gəlirlərindən 300 min duka qızıla bərabər idi [222,304].

1619-cu ildə ingilislərin Səfəvi dövlətindən aldığı ipəklə yüklənmiş gəmilərin Avropaya hərəkət etməsi xəbəri Venesiyada ciddi narahatlıq yaratdı. Bu zaman İspaniya da Səfəvi və İngiltərə dövlətləri arasında ipək satışı ilə bağlı əldə olunmuş razılığı pozmağa və ipək ticarətini ələ keçirməyə çalışırdı. Lakin 1618-ci ildə Səfəv-Osmanlı sülhünün imzalanması Hələb bazarına Bağdaddan ipəyin ixracına şərait yaratdığı üçün Venesiya hökumətinin narahatçılığı qismən aradan qalxdı [220,174-175].

1619-cu ildə I Şah Abbas Ost-Hind şirkətinə Kəngər körfəzində ipək ticarəti ilə məşğul olmaq üçün müstəsna hüquq verdi. Bunun əvəzində Səfəvi şahı ingilislərdən portuqalları Hörmüzdən sıxışdırıb çıxarmaqda

yardımçı olmalarını istədi. Tərəflər arasında aparılan danışıqlar 1621-ci ilin sonunda müqavilənin imzalanması ilə başa çatdı.

1621-ci ilin dekabrında Ost-Hind şirkətinin nümayəndəsi Edvard Monoks və şirkətin prezidenti Tomas Ratselin Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasla İngiltərə kralı adından aşağıdakı şərtlərlə bağladıkları müqavilədə deyilirdi: «1. Hörmüzdə Portuqaliya əleyhinə ingilis gəmilərinə yardım üçün Hörmüzün yarısı Səfəvilər, yarısı isə ingilislər üçün bölünməlidir; 2. Hörmüz qalasında Səfəvi və ingilis qoşunu yerləşdirilməlidir; 3. Hindistanda ələ keçirilmiş qala və limanlar tərəflər arasında bərabər şəkildə bölünməlidir; 4. Hindistana gedən həm ingilis, həm də İran (Səfəvi – T.N.) gəmiləri gömrükdən azad olmalıdır; 5. Xaricilərdən gələn gömrük haqqı həm ingilis, həm də İran (Səfəvi – T.N.) arasında bərabər şəkildə bölünməlidir; 6. Bütün xristian əsirləri ingilislərin, müsəlman əsirləri İranın (Səfəvilərin – T.N.) nəzarətində olmalıdır; 7. Silah-sursat, ərzaq təchizatı və digər ləvazimatların bütün xərc-ləri iki dövlət tərəfindən bərabər şəkildə bölünməlidir...» [499, 259].

1621-ci ildə I Şah Abbas ingilis tacirlərinə xam ipəyi birinci əldən almağa icazə verdi. Müqayisə üçün deyək ki, yerli tacirlərə belə bir hüquq 1629-cu ildə onun ölümündən sonra, I Şah Səfi tərəfindən verildi. 1622-ci ildə ingilislər yaranmış siyasi vəziyyətdən şah hökumətinin rəğbətini qazanmaq üçün istifadə etdilər. Belə ki, Hörmüzdən və Kəngər körfəzindəki daha bir neçə adadan portuqalları qovub çıxarmaqda şaha yardım göstərdilər [15, 310].

1622-ci ildə I Şah Abbasın İngiltərənin Ost-Hind şirkəti ilə bağlı imzaladığı fərmana görə, Səfəvi şahı hər il min kiloqramdan üç min kiloqrama qədər ipəyi ingilis şirkətinə verməyi rəsmən qəbul etdi. Müəyyən ticarət güzəştlərinə yiyələnən ingilislər bununla kifayətlənməyərək Kəngər körfəzində Portuqaliyanın nəzarətində olan Hörmüz limanına yiyələnmək üçün I Şah Abbası portuqallara qarşı qaldırmaqdan çəkinmədilər [312,51].

1622-ci il fevralın 10-da ingilis donanmasının yardımı ilə Hörmüz əməliyyatı başlandı. Kişm qalasının azad edilməsi Hörmüzün süqutunun başlanğıcı oldu. Kişm qalası tutulduqdan dərhal sonra Hörmüzə hücum başlandı. Aprelin 23-də Portuqaliya qarnizonu təslim oldu [21,84]. I Şah Abbas qələbə münasibətilə ingilislərə ticarət imtiyazları ilə bərabər Bəndər Abbasda iki binada faktoriya təsis etməyə icazə verdi [478,48].

1624-cü ildə Hindistanın Yaxın Şərqlə ticarət əlaqələrində mühüm tranzit ticarət mərkəzi olan Bağdad Səfəvilərin nəzarətinə keçdi. Səfəvi diplomatik heyəti 80 yük ipəklə İspaniya, Fransa, Hollandiya və İngiltərəyə göndərildi. Onların məqsədi İngiltərə ilə ittifaq və ticarət müqaviləsi bağlamaq idi. İngiltərə kralının cavabı 1626-cı ildə Səfəvi sarayına elçi göndərmək oldu. Səfəvi şahı hər il İngiltərəyə 8 min tay ipək göndərməyə razılıq

verdi. O, Bağdadın ələ keçirilməsindən sonra Hələb şəhərini də Osmanlılardan geri alacağını və ipəyi buradan ixrac edəcəyini bildirdi. Lakin Səfəvi şahının bu qədər ipəyi satın almaq üçün lazım olan qızıl və gümüşün ingilislər tərəfindən ödənməsindəki çətinliklər, Cənubi Afrika yolunun uzun olması, İspaniya və Portuqaliyanın düşmən mövqeyi və nəhayət Levant şirkətinin gələcəyi ilə bağlı qeyri-müəyyənlik kimi amillər İngiltərə hökumətini şahın təklifləri qarşısında qərarlı qalmaqda davam etməsinə yol açdı [222,305].

Buna baxmayaraq, ingilis donanmasının yardımı ilə Hörmüz Portuqaliyadan geri alındığı üçün Səfəvi dövləti ilə İngiltərə arasında münasibətlər xeyli möhkəmləndi. Buna görə də, Robert Şerlinin təklifi I Yakov tərəfindən qəbul edildi və iki dövlət arasında ticarət müqaviləsinin bağlanması razılaşdırıldı. Əldə olunmuş razılığa görə, Səfəvilərə aid adalar portuqalları təhdidi altında olduğuna görə xərclərini Səfəvilər ödəməklə İngiltərə öz gəmilərini onların istifadəsinə verəcək; ehtiyac yaranarsa Səfəvilər 25 minlik süvari qüvvəsini ingilislərin nəzarətinə verəcək; İngiltərə Səfəvi tacirlərinə öz mallarını ingilis gəmilərində daşımağa və onlardan digər tacirlərdən aldığı qədər gömrük haqqı alacağına icazə verirdi [132,259-260]. Lakin razılaşma əldə olunduğu dövrdə kral I Yakovun ölümü və hakimiyyətə oğlu I Karlın (1625-1649) keçməsi müqavilənin təsdiqini uzatdı. Buna görə də, I Şah Abbas Robert Şerlinin aqibətini öyrənmək üçün öz elçisi Nağdəli bəyi İngiltərəyə göndərdi. 1626-cı ilin fevralında Nağdəli bəy Londona gəldiyi zaman R.Şerli ilə onun arasında ciddi ixtilaf ortaya çıxdı. R.Şerlinin Nağdəli bəyi təhqir edərək onun Səfəvi elçisi olmadığını bildirməsinə hirsələnən Səfəvi elçisi kral sarayında R.Şerlinin etimadnaməsini cırdı. Bu vəziyyətdə İngiltərə hökuməti R.Şerlinin Səfəvi elçisi olması ilə bağlı narahatçılıq keçirdiyi üçün onunla başlanılan danışıqları kəsdi [132,260].

1627-ci ildə İngiltərə hökuməti Səfəvi elçilərini öz nümayəndəsi Dormer Kottonun müşayiəti ilə Ost-Hind şirkətinə məxsus gəmi ilə yola saldı. Dormerinin vəzifəsi R.Şerlinin Səfəvi elçisi olub-olmadığını aydınlaşdırmaq və Səfəvi dövləti ilə müqavilə bağlamaq idi. Yolda Nağdəli bəy öldü, R.Şerli və Dormer isə 1628-cilin yanvarında İsfahana gəldi. I Şah Abbas bu zaman Mazandaranda olduğu üçün ingilis elçisi oraya gəldi. 1628-ci ilin mayında Mazandaran vilayətinin Əsrəf şəhərindəki sarayında I Şah Abbas Dormeri qəbul etdi. İngiltərə elçisi I Şah Abbasla görüşü zamanı gəlişinin üç məqsədi olduğunu bildirdi: *«Şahın orta q düşmənlər üzərində əldə etdiyi qələbəni təbrik etmək; ipək ticarətinin yenidən başlanmasını təmin etmək; Nağdəli bəy və R.Şerli arasındakı ixtilafı aydınlaşdırmaq»*. I Şah Abbas Ser Dormerə belə cavab verdi: *«Xristian dövlətlər arasında hər zaman birlik və tərəqqinin olmasını arzu edirəm. Çünki Osmanlı dövlətinin gücünün böyük*

bir qismi Avropa hökmdarları arasında parçalanmanın olmasından qaynaqlanır» [132,260-261].

Danışıqlar zamanı I Şah Abbas İngiltərə səfirinə Osmanlı dövləti ilə ticarət etmədiyi təqdirdə İngiltərə kralına hər ilin yanvar ayında 10 min yük ipək verəcəyini, əvəzində isə Rusiya və Gürcüstana satmaq məqsədilə ingilis çuxası alacağını bildirdi. İngiltərə elçisi sonrakı danışıqları baş vəzir Məhəmmədli bəylə apardı. 1628-ci il iyulun 23-də İngiltərə elçisi Dormer Qəzvində vəfat etdi. I Şah Abbas R.Şerlinin son səfərinin uzun sürməsinə əsas tutaraq onun etimadnaməsini cırdı və ölkəni tərk etməsinə tələb etdi. Şahın bu qərarından çox mütəəssir olan R.Şerli 1628-ci il iyunun 13-də Qəzvində vəfat etdi [132,261].

Bununla da, Səfəvi dövləti ilə İngiltərə arasında iqtisadi sahədə aparılan danışıqlar nəticəsiz başa çatdı. I Şah Abbasın Avropa dövlətlərinin hökmdarları ilə yaratdığı diplomatik əlaqələr Osmanlılar əleyhinə hərbi ittifaqın yaranmasına, ipək ticarət yolunun dəyişdirilməsinə gətirib çıxarmadı. Bununla belə, Səfəvi şahının Avropa ölkələrindən gələn elçilərə, səyyahlara, tacir və hətta rahiblərə qarşı xoş rəftarı Səfəvilərlə qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsinə təsir etdi, I Şah Abbasın dövrünə aid çoxlu əsərlərin meydana gəlməsinə yol açdı [263,258-259; 132,263].

XVII əsrin 20-ci illərində Azərbaycan Səfəvi dövləti İspaniya ilə müharibədə üstünlük qazanan və Hind okeanında öz mövqeyini getdikcə möhkəmləndirən Hollandiya ilə münasibətlər yaratmağa başladı. 1602-ci ildə təsis edilən Hollandiyanın Ost-Hind şirkəti okeanda ingilis Ost-Hind şirkətinin əsas rəqibinə çevrildi. 1603-cü ilə qədər Şərqdəki bütün Portuqaliya müstəmləkələrini ələ keçirən bu şirkət 1619-cu ildə Cavə adasını tutdu, Bataviya limanında (Cakarta) öz ticarət fabriyasını yaratdı. 1623-cü ildə Bəndər Abbasa yol tapan hollandlar burada ticarət fabriyasını təsis etdikdən sonra Səfəvi dövlətinin ipək ticarətində iştirak etmək üçün I Şah Abbasdan icazə ala bildilər [102,254].

1623-cü ildə ilk dəfə Səfəvi dövləti ərazisinə gələn hollandiyalıların Hörmüzdə ticarət məntəqəsi açmaq üçün icazə əldə etdiyini qeyd edən G.Kurzon yazır ki, II Şah Abbasın dövründə artıq onların İsfahan və Bəsrədə də ticarət palataları fəaliyyət göstərirdi [503,547].

1623-cü ildə Hollandiyadan İsfahana göndərilən elçi Hobert Visnixə I Şah Abbasla ticarət müqaviləsi bağlamaq və Səfəvi dövlətinin iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş şəhərlərində «ticarət evləri» yaratmaq haqqında danışıqlar aparmaq tapşırılmışdı. Hollandiya elçisi ilə Səfəvi şahı arasında qarşılıqlı razılaşmaya əsasən İsfahan şəhərində Hollandiya Ost-Hind şirkətinin nümayəndəliyinin mərkəzinin açılmasına icazə verildi. Səfəvi-Hollandiya danışıqları uğurla nəticələndi, 1623-cü il noyabrın 21-də tərəflər arasında 23

maddədən ibarət ticarət müqaviləsi imzalandı [534,154-155; 102, 254-255].

Müqaviləyə görə, holland tacirlərinə Səfəvi dövləti ərazisində ticarət sahəsində müstəsna hüquqlar verilir: onlar, Səfəvilərə tabe bütün ölkə və vilayətlərdə heç bir rüsum ödəmədən maneəsiz ticarət edə bilərdilər, bundan əlavə həmin ərazilərin hakimləri hollandların əlverişli ticarəti üçün lazımı şərait yaratmalı, onları mallarının daşınması üçün nəqliyyat vasitələri ilə təchiz etməliydilər; nəhayət, hollandlar istənilən malları almaq və satmaq hüququna malik idilər [15,317].

I Şah Abbas hollandlarla ticarət müqaviləsi bağladıqdan üç il sonra öz elçisi Musa bəyi xüsusi məktubla Hollandiyaya göndərdi. 1626-cı il fevralın 8-də Hollandiya paytaxtına gələn Musa bəy hökumətin başçısı Frederik ilə görüşdü. Səfəvi şahının məktubunu və hədiyyələri ona təqdim etdi. I Şah Abbas məktubunda Hollandiyanın Osmanlı dövləti ilə əlaqələri kəsərək donanmasını portuqalların hakimiyyəti altında olan Məşqəti ələ keçirmək üçün Səfəvi dövlətinin istifadəsinə verməsi istənilirdi. Ancaq o zaman öz müstəqilliyi üçün mübarizə aparan Hollandiya Osmanlı dövləti və İspaniya ilə problemlər yaratmamaq üçün şahın təklifinə müsbət yanaşmadı. Buna rəğmədən Hollandiya hökuməti Səfəvi dövlətindəki ticarət imtiyazlarını nəzərə alaraq elçiyə qəti cavab vermədi. 1627-ci il martın 12-də Hollandiya rəsmiləri Səfəvi elçisi ilə aldadıcı məktub göndərməklə kifayətləndi [132, 262]. Hollandiya hökumətinin I Şah Abbasa göndərdiyi məktubda deyilirdi ki, holland elçiləri və ticarət nümayəndələrinin Osmanlı dövlətindən geri çağırılması barədə şahın təklifinə cavab olaraq bildirilirdi ki, Osmanlı ərazisində holland elçiliyinin xərclərini elçiliyin öz ticarət nümayəndələri gəlib orada sakin olduğdan sonra Osmanlı ərazisini tərk edəcəyik. Məktubda şaha Hind okeanından portuqalları və ispanları sıxışdırıb çıxarmaqda hərbi yardım da vəd olunurdu [534,158-159; 102,258].

Bir il qədər Hollandiyada qalmasına baxmayaraq, Musa bəyin lazımı səviyyədə diplomatik təcrübəyə sahib olmaması, heç bir Avropa dilini bilməməsi və tərcüməçisinin də təşəbbüskar olmaması bu danışıqların lazımı səviyyədə başa çatmasına öz təsirini göstərdi. Musa bəy Hollandiya gəmisi ilə Cakartaya gəldi və Hollandiyanın Hind adaları valisi J.Smitlə birlikdə İsfahana qayıtdı. 1629-cu il mayın 10-da onlar İsfahana gələn zaman I Şah Abbas artıq vəfat etmişdi. Buna görə də J.Smit gətirdiyi hədiyyələri və məktubu I Şah Səfiyə təqdim etdi [534,158-159; 102,258].

Göründüyü kimi, Musa bəyin hollandlarla apardığı danışıqlar uğursuz oldu. Öz iqtisadi və siyasi maraqlarını üstün tutan Hollandiya Osmanlı dövləti ilə münasibətləri pozmaq və Səfəvilərə hərbi yardım göstərmək fikrində deyildi. Buna baxmayaraq, I Şah Abbas Kəngər körfəzində İngiltərənin üstünlük qazanmaq cəhdlərini neytrallaşdırmaq üçün hollandlara ipək ticarə-

tində, hətta ingilislərlə müqayisədə geniş hüquqlar verdi. Bu siyasət onun varisləri tərəfindən də davam etdirildi.

C.Aydoğmuşoğlunun fikrincə, I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Hollandiya, Portuqaliya, İspaniya, Fransa və İngiltərədə onunla eyni səviyədə olan şəxslər hakimiyyətdə olduğu üçün Səfəvi və Avropa dövlətləri arasında diplomatik əlaqələrin inkişaf etməsinə səbəb oldu [132,263].

Qeyd etmək lazımdır ki, Hörmüzdə İngiltərə ilə Portuqaliya arasında rəqabət kəskinləşdiyi zaman hollandiyalılar Hörmüzü yenidən ələ keçirməyə cəhd edən portuqalları dəf etməkdə ingilislərə yardım göstərdilər, lakin bundan sonra onlar ingilislərin mövqeyini sarsıtmağa yönəlmiş fəaliyyətə başladılar. Əldə olunmuş razılığa görə Hörmüzdən keçən yolların gömrük haqqının tən yarısı ingilislərə çatmalı idi, lakin hollandlar bunu ödəmirdilər. I Şah Abbasın 1629-cu ildə ölümü hollandlara ipək ticarətində öz paylarını ələ keçirmək şansı verdi. Onlar Bəndər Abbasda öz müəssisələrini yaratdılar [510,119].

1630-cu ildə Səfəvi hökmdarı I Şah Səfinin (1629-1642) göstərişi ilə İsfahanda yaşayan holland Jan Van Hasser Hollandiyaya göndərildi və şahın iki ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlığı daha da genişləndirmək haqqında təkliflərini Hollandiya hökumətinə çatdırdı. Aparılan danışıqlar 1631-ci il fevralın 7-də 9 maddədən ibarət Hollandiya-Səfəvi müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı [534,162-163; 102,258-259].

Hollandiya-Səfəvi müqaviləsinə görə, Hollandiyada ticarət edən Səfəvi tacirləri üçün I Şah Abbasın vaxtı ilə hollandlara verdiyi hüquqlar təsbit olundu. Səfəvi tacirlərinə Hollandiyada sərbəst yaşamaq, alış-veriş etmək, ticarət evləri açmaq, özlərinin və mallarının təhlükəsizliyinə təminat almaq kimi mühüm imtiyazlar verildi.

X.İnalcıq yazır ki, I Şah Abbasın qurduğu Bəndər-Abbas limanı ingilis və hollandlarla intensiv ticarət nəticəsində sürətlə inkişaf etməkdə idi. 1633-cü ildə İngiltərədəki Venesiya səfiri ingilislərin Bəndər-Abbasdakı ticarətinin inkişaf etdiyini, onların gətirdikləri ipəyi Avropanın bir çox ölkələrinə yaydıqları barədə məlumat verdi. Bəndər-Abbas limanı Cənubi Asiyanın ən böyük limanlarından birinə çevrildi. Səfəvi ticarətinin qismən Hind okeanına yönəldilməsi, Osmanlı tranzit ticarətinin şübhəsiz ki, müəyyən qədər azalması demək idi [220,176].

I Şah Səfi ipək ticarətinin Bəndər-Abbas limanı vasitəsilə ixrac edilməsinə ciddi əhəmiyyət vermədi. O, ipək almaq üçün ingilislərin nağd pul vermədiklərini görərək onlardan üz döndərdi. I Şah Səfi Portuqaliya ilə danışıqlar apararaq, hətta xərac ödəmək şərti ilə Hörmüzü geri verməyə hazır idi. İngilislərdən 150 min, hollandlardan 60 min duka gömrük vergisi alınsa da, ingilislərin ticarət etmək üçün Səfəvilərə nağd pul ödəmələrinə im-

kanları olmadığı üçün ipək ticarətinin Hələbə yönələcəyi ehtimal edilsə də, özünü doğrultmadı [220,177].

Kəngər körfəzində ingilislərin mövqeyinin zəifləməsi şəraitində Bəndər-Abbasda ticarət faktoriyası açmağa icazə alan hollandlar tədricən ədviyyat ticarəti üzərində nəzarəti ələ keçirdilər. Bəndər-Abbas bazarlarını tədricən nəzarət altına alan hollandlar əsas rəqibləri ingilisləri sıxışdırıb çıxarmağa nail oldular. Hollandlar öz iqtisadi üstünlüklərini reallaşdırmaq üçün 1642-ci ildə Səfəvilərlə yeni ticarət müqaviləsi bağladılar. Yeni müqavilənin əsasını 1623-cü il ticarət müqaviləsinin şərtləri təşkil edirdi [bax: 535,163-165]. 16 maddədən ibarət olan yeni müqavilənin verdiyi imtiyaz və üstünlükdən istifadə edən holland tacirləri Səfəvi xam ipəyinin əsas alıcıları idilər. Hollandiya Ost-Hind şirkətinin Səfəvi dövləti ilə başladığı müqaviləyə görə, hollandlara ədalətli qiymətə xam ipək alveri etməyə icazə verildi və onlar gömrükdən azad edildilər.

XVII əsrin ortalarında Azərbaycan Səfəvi dövlətində ingilisləri hollandlar sıxışdırmağa nail oldu. İqtisadi sanksiyalarla Səfəvi dövlətinə təsir göstərə bilməyən hollandlar zora əl atmağa başladılar. Kiş adasına hücum edən holland dəniz donanması Kəngər körfəzi ticarət yolunu kəsdi. Holland donanmasının rəisi Nikola Blankla danışıqlara girməyə məcbur olan II Şah Abbas (1642-1666) 1645-ci ilin payızında holland Ost-Hind şirkətinə Səfəvi dövlətinin istənilən yerində ipək almaq, heç bir gömrük rüsumu ödəmədən xaricə ixrac etmək, habelə sərbəst ticarət etmək hüququ verdi. Bunun nəticəsində Kəngər körfəzində Hollandiyanın mövqeyinin daha da möhkəmlənməsi ingilislərin nüfuzuna ciddi zərbə vurdu. İngilislər Bəndər-Abbasdakı ticarət faktoriyalarını Bəsrəyə köçürməli oldular, lakin hollandlar dərhal Bəsrəyə öz gəmilərini göndərüb, yeni faktoriyanı dağıtdılar [517,119; 534,165-167; 102,263; 15, 318].

1649-cu ildə Hollandiya II Şah Abbasdan (1642-1666) yeni ticarət güzəştləri əldə etdi. Növbəti il hollandların üstünlüyü portuqalların Məşqətdən qovulub çıxarılması ilə daha da gücləndi. 1652 və 1666-cı illərdə Hollandiya səfirləri İsfahana gələrək, ticarət əlaqələrini daha da yaxşılaşdırmaq məqsədilə danışıqlar apardılar [502, 164; 15,315]. XVII əsrin ortalarında Səfəvi dövləti ilə ticarətdə hər hansı bir dövlət hollandlarla müqayisə ediləcək səviyyədə deyildi. İngilislər hollandlarla rəqabətdən çox əziyyət çəkirdilər və bu səbəbdən XVII əsrdə Kəngər körfəzində təəccüb doğuracaq qədər pis vəziyyətdə idilər [503,550].

Hollandiyanın öz rəqiblərini sıxışdıraraq Kəngər körfəzində möhkəmlənməsini dövrün qaynağı təsdiq edir. Dövrün qaynağında 1653-cü il fevralın 6-da Bəsrədən rahib Feliks tərəfindən göndərilən məktubda deyilirdi: «... Hollandlar körfəzdə Portuqaliya gəmisini ələ keçirib. Onlar özlərini

Kəngər körfəzinin sahibi kimi aparır... Hollandlar bütün Hindistan və İran (Səfəvi – T.N.) ticarətinin sahibi olaraq qalırlar. Bu il Bəsrə limanına nə İngiltərə, nə də Portuqaliya gəmiləri gəlib, burada biz maliyyə çətinlikləri ilə üz-üzəyik ...» [499,360].

XVII əsrin II yarısında Səfəvi-Hollandiya qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrində xam ipək ticarəti əsas yer tuturdu. Hollandiya Ost-Hind şirkəti Şah Süleymanla (1666-1694) bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq, hər il şahın nümayəndələrindən 300 tay ipək satın alırdı [468,186].

Şah Süleyman (1666-1694) dövründə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri nəinki qorunub saxlandı, hətta yeni ticarət müqavilələri ilə daha da genişləndirildi. Bəzən avropalı tacirlər imtiyazlarını itirmək təhlükəsi ilə də üzləşsələr də, bu problemi daha yaxşı şərtlərlə öz xeyirlərinə həll edə bilmişdilər. Buna örnək olaraq Şah Süleyman dövründə ingilislərin imtiyazlarının ləğvini göstərə bilərik. Elə bu münasibətə görə, İngiltərə hökuməti Şah Süleymanın sarayından izahat tələb etmişdi. Yalnız bundan sonra ingilislərlə ticarət əlaqələri ilə bağlı qəbul etdiyi qərara yenidən baxmalı olan Səfəvi şahı diplomatik və iqtisadi əlaqələri yenidən qaydaya salmışdı. Artıq XVII əsrin 70-ci illərində İngiltərə tacirlərinin Səfəvilərlə əlaqələri tədricən genişlənir. İngilis Ost-Hind şirkətinin səyi ilə Səfəvi tacirləri yenidən öz mallarını Hindistanın Surat limanına gətirir və buradan İngiltərəyə ixrac edirdilər [6,237]. Lakin bununla belə ingilislər Şah Sultan Hüseynin hakimiyyətə gəlişinədək Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə ticarətdə hollandları heç cür üstələyə bilmədilər. Bunu 1677-ci ilin martından 1678-ci ilin noyabrınadək Səfəvi dövlətində qalmış, bir müddət İsfahanda olmuş britaniyalı səyyah-həkim Con Frayer də səyahətnaməsində təsdiq edirdi. O, yazırdı ki, Səfəvilər dövlətində hollandlarla müqayisədə «ingilis ticarət şirkəti çox kiçikdir» [506,164]. Bu barədə məlumat verən C.Kerzon yazırdı: «Persiyalılar (Səfəvilər – T.N.) bu işlərin başlanğıcından etibarən Hörmüz – Bəndər-Abbas müəssisələrinin fəaliyyətini pozurdular və 1679-cu ildə direktorlar şurası Səfəvi dövlətini tərk etmək məsələsini yenidən ciddi şəkildə müzakirə edirdi. Bu problem II Karlın (1660-1685) Şah Süleymana göndərdiyi məktub vasitəsilə həll edilir. Kral II Karl məktubunda 1670-ci il sazişinin şərtlərinin bir daha qüvvədə saxlanması israr edirdi. Sazişə görə, Bəndər Abbasda ingilislərə illik gömrük gəlirinin yarısı-təqribən 45 min livrə=15 min şahı-verilirdi» [503,551]. Lakin Səfəvi hökuməti bu razılaşmanın yerinə yetirilməsinə hər vəchlə mane olmağa səy göstərirdi. Nəticədə, 1683-cü ildə ser Tomas Qraham britaniyalıların iddialarını qəbul etdirmək üçün Səfəvi sarayına göndərilir. Lakin o, Kəngər körfəzinə gələn zaman Hambrun limanının mühasirəyə alındığını və hollandlarla Səfəvilər arasında ciddi mübarizənin getdiyini görür [503,552]. Buna baxmaya-

raq, səfər ingilis nümayəndələri üçün uğurlu olur. Belə ki, Hollandlarla yaranan narazılıqlar nəticəsində 1697-ci ildə Şah Sultan Hüseyn tərəfindən onlara daha əlverişli bir fərman verilir. Bu fərmana görə, Bəndər- Abbasda ipək borcunun bir hissəsi ödənilirdi. Halbuki ingilislər bildirirdilər ki, «Şah divanından, yaxud da şuradan olan nümayəndə və Bəndərdə, yaxud gömrükdə əyləşən məmur Hambrunun gömrük gəlirinin yarısını götürür və il ərzində onlar 40 min tümən əvəzinə min tümən əldə edirlər. Onlar (ingilislər – T.N.) beş il ərzində ödənilməmiş pullarının – 150.000 tümənin ödənilməsinə iddialı idilər. Lakin onlara yığılmış borcun əvəzində 50 min tümən və gələcəkdə hər il 10 min tümən ödənilməsi təklif olunurdu» [503, 552].

İngiltərə tacirlərindən fərqli olaraq Hollandiya tacirlərinin mövqeyi Şah Süleyman dövründə daha da möhkəmlənmişdi. Engelbert Kempferə görə bu zaman Hollandiyanın Səfəvi dövləti ilə ticarət əlaqəsi çox güclü idi. Əgər hollandlar istəsələr, şahla razılığa gəlib hər il Səfəvi dövlətinə gömrük rüsumu ödəmədən 25 min tümən (425 min taler) mal ixrac edə bilərdilər [541,115]. Hollandların da Səfəvilərlə ticarətində xam ipək ticarəti əsas yer tuturdu. 1666-cı ildə Hubert de Labrous adlı holland elçisi çoxlu hədiyyələrlə Səfəvi sarayına gəldi. O, şahdan imtiyaz almağa müvəffəq oldu. Ancaq o, geri qayıdarkən şahın ölüm xəbərini eşitdi və yeni şahın hakimiyyətə keçməsinə qədər İsfahanda qalmağa məcbur oldu. Şah Süleyman onun təəhhüdünü təsdiq etdikdən sonra Bəndər Abbasa yola düşdü [6, 240]. XVII əsrin 70-ci illərində hollandlar hər il Azərbaycan Səfəvi dövlətindən Qərbi Avropaya 500-600 min livr (təxminən 11-13 min tümən) dəyərində xam ipək aparırdılar. Hollandiyanın «Ost-Hind» şirkəti Səfəvilərlə bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq hər il şah nümayəndələrindən 300 tay ipək satın alırdı. Hollandiya Səfəvi bazarlarını Avropa məhsulları ilə gen-bol təmin edə bilən və böyük iqtisadi imkanlara malik olan bir ölkə idi. Təsadüfi deyil ki, hollandiyalı Yan Streys 1670-ci ildə öz ağası Hacı Məhəmməd Saleh və bir neçə nəfər başqa Dərbənd taciri ilə söhbət zamanı Amsterdamda ipək ticarəti ilə məşğul olan çoxlu tacirin yaşadığını qeyd edərək yazırdı: «*Hollandiya ilə əlaqə yaradılsa Xəzər hövzəsinə oradan qalay, sink, civə, atlas və başqa Niderland malları gətirib Dərbənd, Şamaxı və Ərdəbildə sataraq yaxşı qazanc əldə etmək olar*» [475a,232].

Xəzər-Volqa-Arxangelsk ticarət yolunun rahatlığını nəzərə alan Yan Streys yazırdı ki, bu yolla Hollandiyaya mal göndərmək daha sərfəli və asandır, çünki Aralıq dənizi hövzəsinə çıxan yoldan bu yol həm qısa, həm də Osmanlı dövlətindən fərqli olaraq Moskvanın tələb etdiyi gömrük haqqı daha azdır. Hər il Şirvan, Gilan və başqa dəniz sahili bölgələrdən Hollandiyaya 30 min yük (tay) ipək ixrac etmək mümkündür [475a,232]. Ancaq Hollandiya ilə Azərbaycan Səfəvi dövləti arasında ticarət əlaqələri getdikcə

azalırdı. 1684-cü ildə Hollandiyanın hərbi gəmilərinin Kəngər körfəzi sularına daxil olması iki dövlət arasındakı münasibətləri daha da gərginləşdirdi. Baş verən hərbi qarşıdurmadan sonra Hollandiya nümayəndəliyi İsfahanda qəbul edildi. İsfahanda uzun müddət davam edən danışıqlardan sonra Səfəvi hökuməti Hollandiya tacirlərini borc və vergilərdən azad edir [6, 240]. Bu demək olar ki, hollandların əldə etdiyi son güzəşt oldu.

XVII əsrin sonlarında Kəngər körfəzində Hollandiyanın İngiltərə ilə rəqabəti daha da kəskinləşdi. Səfəvi hökmdarı Şah Sultan Hüseyn (1694-1722) körfəzdə hollandların nüfuzunu sarsıtmaq üçün 1699-cu ildə İsfahandakı ingilis ticarət faktoriyasına yeni imtiyazlar verdi [496,52; 102,265]. Elə həmin il ingilis Ost-Hind şirkəti Kəngər körfəzi vasitəsilə Səfəvi dövlətində gömrüksüz ticarət etmək hüququ ilə təmin olundu [496,36]. Bu Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici ticarətində Qərbi Avropa ölkələri arasında İngiltərənin mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. Hər halda *«hollandiyalıların müqavimətinə baxmayaraq, ingilis agentləri tezliklə yeni və daha əlverişli şah fərmanlarına nail oldular. 1697-ci ildə Bəndər Abbasda ödəniş kəsirlərinin bir hissəsi artıq ipəklə ödənilməyə başlanmışdı. Bu vaxtdan etibarən, Britaniya agentləri İsfahanda xüsusi ehtiramla, krallıqlarının akkreditə olunmuş nümayəndəsi kimi qəbul edilirdilər»* [503,552]. 1699-cu ildə Şah, ingilis müəssisəsini şəxsən ziyarət etməklə onları şərəfləndirir: bu təşəbbüs ingilislərə 1.200 livrə vəsaitə başa gəlir [503, 552]. R.Seyvori bununla bağlı yazır: «1699-cu ildə Şah Süleyman (əslində Şah Sultan Hüseyn – T.N.) hərəmxanası ilə birlikdə kompaniyanın İsfahandakı faktoriyasına təşrif buyurur. Kompaniya nümayəndəsi ali qonaqların qəbuluna 12 min funt sterlinq xərcləyir; əvəzində şah Bəndər Abbasın bir illik gömrük vergisini onlar üçün güzəştə gedir və kompaniyaya hüsn-rəğbətini əks etdirən bəzi imtiyazlar bəxş edir» [517, 124-125]. A.Vilsonun fikrincə: «Şah Hüseyn... İsfahandakı ingilis müəssisəsini dövlət səviyyəsində ziyarət etməklə ingilislərə üstünlük verdiyini (rəsmi şəkildə) nümayiş etdirir... Şah minnətdarlıq əlaməti olaraq nümayəndəyə izzət əbası, qiymətli xəncər və at bağışlayır, həmçinin onları bir il müddətinə Bəndər-Abbasda ödəniləsi gömrük rüsumlarından azad edir və digər əlverişli üstünlüklər bəxş edir» [520,173].

Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsrin sonlarında Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə ticarətdə Hollandiya ilə İngiltərə arasında rəqabətin kəskinləşdiyi bir şəraitdə Şah Sultan Hüseynin ingilislərə ticarət güzəştləri verməsi onlar arasında rəqabəti daha da kəskinləşdirdi. Belə bir şəraitdə hollandların Səfəvi şahından yeni imtiyazlar almaq təşəbbüsləri bir nəticə vermədi. A.Vilson bu haqda yazır: «hollandlar, şahın onların da müəssisəsinə səfər etməsinə nail olmağa çalışırlarsa da, heç bir şey əldə edə bilmir və üstün mövqe uğrunda mübarizədə çox şey itirirlər: Bəndər-Abbasda öz maraqlarının müdafiəsi

baxımından qala inşa etməyə icazə istədikdə rədd cavabı alırlar» [520,173].

XVII əsrin sonlarından etibarən Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Hollandiya arasında əvvəlki səviyyədə ticarət əlaqələri olmasa da, Hollandiya Ost-Hind şirkəti ticarət imtiyazlarından məhrum olmamaq məqsədilə, 1717-ci ildə Jan Coşua Ketlerin başçılığı altında İsfahana xüsusi missiya göndərir. Missiya Səfəvi şahı üçün altı fil hədiyyə gətirir. «Şah Sultan Hüseynin vəziri Fətəli xan Dağıstani ilə gərgin danışıqlar nəticəsində Ketler hollandiyalıların ticarət imtiyazlarının çoxunun qüvvədə qalmasına nail olur». Lakin bunun əvəzində «vəzir... hollandlardan, Bəhreyn adalarını tutmuş və Bəndər-Abbas üçün təhlükə törədən Məsqət ərəblərinə qarşı yardım» almağa çalışır [517,125-126]. 1718-ci ilin yanvarında J.C.Ketler şirkətin gəmilərindən birini Bəndər Abbasa göndərir. Lakin yerli Səfəvi hakiminin gəmiyə şəxsən komandanlıq edib, ərəblərə qarşı hərəkət etmək istəyində olmasına J.C.Ketler icazə vermir. Əvəzində Səfəvilər holland ticarət fabriyasını mühasirəyə alaraq onun təchizatını kəsirlər [517,126]. Beləliklə, Hollandiyanın Səfəvi dövləti ilə əvvəlki normal ticarət əlaqələrini bərpa etmək cəhdi uğursuz olur.

XVII əsrin sonlarına yaxın İsveç dövləti də Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə diplomatik əlaqələr yaratmağa təşəbbüs göstərdi. Bunu elçi Lüdviq Fabritsius reallaşdırmağa çalışır. 1649-cu ildə Hollandiyada doğulan Fabritsius 1660-cı ildə ögey atasının müşayiəti ilə Rusiyaya gəlmişdi. Bir qədər sonra rus ordusunda xidmətə girmiş Lüdviq, kazak lideri Stepan Razinə qarşı əməliyyatlarda iştirak etmişdi. 1670-ci ildə o, Aşağı Volqada kazaklar tərəfindən əsir götürülmüş, bir müddət sonra qaçaraq Səfəvi dövlətinə sığınmış və Stepan Razinin qiyamı yatırılana qədər burada qalmışdır. O, bir müddət sonra Rusiyaya, ordan da İsveçə yola düşmüşdü. 1679-cu ildə İsveç hökuməti rus və fars dillərini yaxşı bildiyini nəzərə alaraq, Lüdviq Fabritsusu Rusiya və Səfəvi dövlətinə səlahiyyətli elçi göndərmişdi. Onun missiyasının əsas məqsədi Şah Süleymanı Osmanlılara qarşı hücumə təhrik etmək idi. Çünki bu zaman osmanlılar Baltik dənizinin cənubunda həm Polşa, həm də İsveçə məxsus ərazilər üçün real təhlükə törədirdilər. İsveç elçisinin Səfəvi şahını Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə təhrik etmək üçün apardığı danışıqlar heç bir nəticə vermədi. Heç bir şey əldə etməyən Fabritsius 1682-ci ildə İsveçə qayıdır. Bir ildən sonra İsveç kralı XI Karl onu yenidən iki tapşırıqla: Şah Süleymanı Osmanlılara qarşı müharibəyə təhrik etmək və ticarət müqaviləsi bağlamaq üçün yenidən Səfəvi dövlətinə göndərir. Onun missiyasında elçilik heyətinin katibi kimi gənc alman həkim Engelbert Kempfer iştirak edirdi. L.Fabritsius onu müşayiət edən şəxslərlə birlikdə 1684-cü ilin martında İsfahana gəlir və həmin ayın sonunda sarayda qəbul olunur. Bu zaman Polşadan gəlmiş Suski adlı elçinin İsfahanda danışıqlar aparması Os-

manlı təhlükəsinin nə qədər ciddi olduğunu göstərir. L.Fabritsiusun Səfəvi şahı ilə apardığı danışıqlarda heç bir irəliləyiş əldə edilmir. O, İsveçə qaçmaq məcburiyyətində qalır. Onun missiyasının uğursuz olmasına baxmayaraq, İsveç hökuməti 1697-ci ildə L.Fabritsiusunu yenidən Səfəvi sarayına elçi göndərir [519,402].

XVII əsrin ikinci rübündə Səfəvi dövləti ilə ipək ticarətində mühüm imtiyazlar almaq uğrunda rəqabətə Fransa da qoşuldu. Səfəvi dövləti ilə siyasi və iqtisadi əlaqələr yaratmaq üçün ilk təşəbbüsü Fransa kansleri Rişelye göstərdi. 1626-cı ildə o, öz elçisi Luis Deşayeri siyasi məsələlərlə əlaqədar I Şah Abbasın yanına göndərdi və Livan vasitəsilə Səfəvi dövləti ilə ticarət edən fransız tacirləri üçün əlverişli şərait yaratmağı şahdan xahiş etməsini tapşırırdı. Lakin fransız elçisi İstanbulda olarkən buradakı fransız səfiri ilə yaranmış qalmaqla görə elçilik baş tutmadı. 1628-ci ildə göndərilmiş fransız elçiləri Pyer Pasifik de Provins və Pyer Qabriel de Şinon I Şah Abbas tərəfindən yaxşı qarşılandı [15,321]. «Karmelit xronika»sı I Şah Səfinin hakimiyyətinin ilk illərində Fransanın Səfəvi şahından ipək ticarəti ilə bağlı müəyyən güzəştlər əldə etdiyini təsdiq edir. 1631-ci il martın 17-də Edvard Hayns və Vilyam Gibson tərəfindən Ost-Hind şirkətinə göndərilən məlumatda deyilirdi: «*Portuqaliyalılar Səfəvi dövləti ilə yenidən ticarət əlaqələrini bərpa edib, xüsusi güzəştlər qazanıblar. Avqustin və karmelitlər İsfahanda şah tərəfindən yaxşı qarşılanırlar və fransız kappuçinlər şahla fransız kompaniyasına ipək satışını təmin etmək üçün müqavilə imzalamışlar*» [499, 313]. R.Seyvorinin fikrincə, hələ 1627-ci ildə kardinal Rişelye Səfəvi dövlətinə I Şah Abbasdan İsfahanda və digər yerlərdə kapuçin missiyasının fəaliyyət göstərməsi üçün icazə almaq məqsədilə xüsusi elçilik göndərmişdi. Belə ki, o vaxtadək Səfəvi dövlətində avqustinçilər (kapuçinlər məhz bu ordenə daxil idilər – T.N.) ordenini yalnız portuqaliyalılar təmsil edirdi. Son nəticədə İsfahan və Bağdadda missiya fəaliyyətə başlayır. Kapuçin missiyasının başçısı Fransa kralının Səfəvi dövlətindəki nümayəndəsi sayılırdı. Pyer Rafael dü Man onlardan biri idi ki, 1644-cü ildən ömrünün sonunadək Səfəvi dövlətində olmuşdu [510,120].

«Karmelit xronikası»nın verdiyi məlumatdan aydın olur ki, XVII əsrin ortalarında Səfəvi şahı II Abbas Avropanın aparıcı dövlətlərindən olan Fransa ilə qarşılıqlı əlaqələri inkişaf etdirməyə çalışmışdı. 1653-cü ildə yezuit ordeninin nümayəndəsi fransız mənşəli rahib Fransız Rıqordi Səfəvi sarayına göndərilmişdi. Dövrün qaynağının 3 dekabr 1653-cü il tarixli məlumatında deyilirdi: «*Rahib Rıqordi Səfəvi sarayından yenidən böyük ruh yüksəkliyi ilə qayıdıb. Onlara Culfa və Şirazda ev kirayə götürməyə icazə verilib. Şah Fransa kralına yazıb ki, Fransa ilə dostluq münasibətləri həm böyük babam (I Şah Abbas nəzərdə tutulur – T.N.), həm də mənim tərə-*

findən həmişə hörmətlə qarşılıb. Yezuitlər – kappuçinlərin I Şah Abbasa etdiyi kimi – şaha hədiyyə kimi Fransa kralının portretini gətiriblər. Biz, karmelitlər buraya Zati-müqəddəsləri tərəfindən göndərilmiş və papanın rahibləri kimi tanınırlıq və biz kilsəmiz üçün papanın rəsmini, papadan isə şaha hər zamankı kimi məktublar arz edirik» [499,399]. Məktubdan görüldüyü kimi, Fransa hökuməti yezuit ordeni üzvlərinin vasitəçiliyi ilə Azərbaycan Səfəvi imperiyası ilə qarşılıqlı əlaqələri qurmağa və inkişaf etdirməyə təşəbbüs göstərmişdi. Bu təşəbbüslər getdikcə intensiv xarakter almağa başlamışdı.

XVII əsrin II yarısında Kəngər körfəzinin rəqabət meydanına Fransanın Ost-Hind şirkəti də qoşuldu. 1665-ci ildə Fransa kralı XIV Lüdovikin iki nəfər elçisi ilə şirkətin üç nümayəndəsi II Şah Abbas tərəfindən qəbul olundu. Avropalılara xüsusi məhəbbət bəsləyən, onlarla ciddi ittifaq və dostluq əlaqələri yaratmağa meyilli olan Səfəvi şahı fransızları yaxşı qarşıladı. Şahın fərmanı ilə onlar üç il müddətinə ödənc və gömrük vergisindən azad olunmaq, ingilislərə və hollandlara verilmiş ticarət imtiyazlarına oxşar hüquqlar almağa nail oldular [15,321].

XVII əsrin sonlarında Fransa Ost-Hind şirkəti Səfəvi dövləti ərazisində öz fəaliyyətini daha da genişləndirdi. 1698-ci ildə Fransanın İstanbuldakı səfiri Şatunaf bacarıqlı, təhsilli Marsel taciri Jan Bilin de Kansevilsi İsfahana, buradakı Kapuçin missiyasına katib qismində göndərir. Bu təyinatda əsas məqsəd, Kansevilsin vasitəsilə Fransanın Ost-Hind şirkətinin xeyrinə Səfəvi dövlətindəki ticarət şəraitini və imkanları daxildən öyrənmək idi. Kansevils 1705-ci ilədək Səfəvi dövlətində qalır, sonra isə Fransaya qayıdır [517,121; 519,404-405].

XVIII əsrin əvvəllərində Fransa hökuməti Səfəvi dövlətinə ticarət müqaviləsi bağlamaq məqsədilə xüsusi missiya göndərdi. 1705-ci ilin martında Jan Batist Fabrenin başçılığı altında yola düşən heyət 1706-cı ilin yanvarında İrəvanda bəylərbəyi Məhəmməd xan tərəfindən qəbul edildi. J.B.Fabre isitmə xəstəliyindən öldüyü üçün heyətə rəhbərliyi Mariya Petit davam etdirdi. O, Tehran yaxınlığında etimadül-dövlə və şah tərəfindən yaxşı qarşılandı [517,121; 15,322]. Lakin iki dövlət arasında ticarət müqavilənin bağlanması mümkün olmadı.

Bununla belə, 1708-ci ildə Fransız elçisi Pyer Viktor Mişelin İsfahanda Şah Sultan Hüseynlə apardığı danışıqlar uğurla başa çatdı. İngilis və Hollandiya Ost-Hind şirkətlərinin kəskin müqavimətinə baxmayaraq, 1708-ci il sentyabrın 16-da Səfəvi dövləti ilə Fransa arasında ticarət müqaviləsi bağlandı. 31 maddədən ibarət olan bu müqaviləyə görə, fransız tacirlərinin ölkəyə gətirdikləri ticarət malları hər cür vergidən azad edildi, limanlarda fransız Ost-Hind şirkəti üçün karvansaralar müəyyən edilir, fransızlar 21

min tümən dəyərində qızıl və gümüşü sərbəst ala və sata bilər, ildə ölkəyə 7 min tümən dəyərində Hindistan və başqa ölkələrin mallarını idxal edə bilərdi. İl ərzində rəsmi icazəsi olmayan tacirlər ancaq 500 tay mal üçün vergi ödəməkdən azad edilirdi. Fransız tacirlərinin sayı 20 nəfərə çatarsa, onlar karvansaralardan istifadəyə görə xərcəldən azad edilirdi. Fransız tacirləri karvan yollarında yerli rəhdarlar tərəfindən qorunacaq, malları oğurlanan tacirlərə dəyən zərər dərhal ödəniləcəkdi [534,223-225; 503,549; 102,266-267].

Müqavilə iki dövlət arasında ticarətin inkişafı və Səfəvi dövlətində fəaliyyət göstərən xristian ordenlərinin hifz olunması üçün əlverişli şərait yaratdı. Müqaviləyə görə, Fransa elçisi konsulluq səlahiyyəti və beş il müddətinə gömrükdən azad olmaq hüququ əldə etdi. 1709-cu ildə Fransaya qayıdan Pyer Viktor Mişel Şah Sultan Hüseynin məktubunu XIV Lüdovikə təqdim etdi. Səfəvi Şahı məktubunda yazırdı: «... *qərara almışığı ki, fransız tacirləri Səfəvi ölkəsinə gəlsinlər, burada maneəsiz ticarətlə məşğul olsunlar və həm də razılığa görə, Səfəvi tacirlərinə də Fransaya sərbəst getməyə icazə verilsin...*» [534,226; 102,267].

Səfəvi dövləti ilə Fransa arasında ticarət müqaviləsi bağlandıqdan sonra Səfəvi şahı da öz növbəsində Fransaya səfirlik göndərməyi qərarlaşdırdı. Elçi qismində İrəvan kələntəri Məhəmməd Rza bəy seçildi. O, 1714-cü ilin mayında Fransaya yola düşdü. Osmanlı ərazisindən keçərkən qısa müddət həbsə alınan elçi 1714-cü ilin oktyabrında Marselə yetişdi. Müxtəlif səbəblər üzündən yubanan Məhəmməd Rza bəy Parisə 1715-ci ilin fevralında gəlib çatdı. Onu Parisdə müşayiət edən fransız rəsmisi – kralın şərq dilləri üzrə katibi P.Qavderan səfirin həddindən artıq ədalətli olduğunu və tez-tez, səbəbsiz olaraq özündən çıxdığını sezirdi [519,406; 521a,139]. 1715-ci il fevralın 19-da XIV Lüdoviq səfiri Versalda formal olaraq qəbul edir. Etimadnaməsini təqdim edən səfir, həmçinin Şah Sultan Hüseynin göndərdiyi hədiyyələrlə dolu olan mücrünü krala çatdırır. Hədiyyələr o qədər də qiymətli, dəyərli deyildi. Aparılan danışıqlar nəticəsində fransız elçisi Pyer Viktor Mişelin bağladığı 1708-ci il müqaviləsini yenisi ilə əvəz etmək barədə razılıq əldə edilir. Yeni müqavilə 1715-ci ilin 13 avqustunda imzalanır və bu, Fransa üçün əvvəlkindən daha əlverişli sənəd olur. Müqavilə imzalanan gün XIV Lüdoviqin Məhəmməd Rza bəylə son rəsmi görüşü olur [bax: 521a,139-171; 15,242,243,323; 519,407].

Səfəvi elçisinin razılığı ilə 1708-ci il müqaviləsinə beş maddə əlavə edildi. Bu əlavələrə görə, fransız tacirləri idxal və ixraca görə vergi ödəmədən Səfəvi ölkəsindən hər cür hind və başqa əcnəbi ölkələrin mallarını ala biləcək, fransız səfirləri başqa ölkə elçilərindən üstün tutulacaq, fransız tacirlərinin gətirdiyi və apardığı mallar yoxlanılmayacaq, istədikləri sayda at ala biləcək, fransız tacirlər mərkəzdə və liman şəhərlərində karvansaralarla

pulsuz təmin ediləcəkdə [534,231; 102,268]. Şübhəsiz ki, yeni müqavilə Fransa üçün əvvəlkindən daha əlverişli şərtlər təmin edirdi. İdxal və ixrac rüsumlarına yenidən baxılır, Səfəvi dövlətində fransız ticarətinə qoyulan limitlər ləğv olunur, bütün digər məsələlərin həlli fransız səfirinin ixtiyarına verilir. Bağlanmış müqaviləyə əsasən 1717-ci ildə Şəvalye de Şarden fransız konsulu qismində İsfahana göndərilir. O, 1722-ci ildə əfqan işğalına kimi İsfahanda fəaliyyət göstərdi [15,324].

Göründüyü kimi, XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin Qərbi Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrində Fransa önəmli yer tuturdu. Şah Sultan Hüseyn daha çox Fransa ilə siyasi və iqtisadi-ticarət əlaqələri yaratmağa çalışırdı. Səfəvi hökmdarının dəniz donanması olmadığına görə, hər şeydən əvvəl, Fransa donanmasından istifadə edərək Maskat və Kəngər körfəzini nəzarət altına alıb buradakı yollarda dəniz quldurlarını məhv etmək istəyirdi. Çünki bu məsələdə holland və ingilislər Şah Sultan Hüseynlə əməkdaşlıq etmək istəmirdilər. Lakin Səfəvi hökmdarının Fransa ilə siyasi və iqtisadi əlaqələri gücləndirmək üçün atdığı təşəbbüslər gözlənilən nəticəni vermədi. Səfəvi dövlətinin iqtisadi tənəzzül dövrünü keçirməsi onun beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinə mənfi təsir göstərdiyi kimi, Qərbi Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı siyasi əlaqələrinə də ciddi zərbə vurdu.

Şah Sultan Hüseynin hakimiyyətinin sonuna yaxın Səfəvi imperiyasında siyasi vəziyyətin kəskinləşməsi, daxili çəkişmələrin böhran həddinə çatması, dövlətin xarici əlaqələrinə ciddi zərbə vurdu. «Kəngər körfəzi və ona yaxın ərazilərdə Sanqan dəniz quldurları xeyli fəallaşmışdı. 1720-ci ilin sonlarına doğru Qomburun və Bəndər-Abbasdakı ingilis və Hollandiya müəssisələrinə hücumlar edilirdi. Hətta İsfahan bölgəsində də təhlükəli vəziyyət yaranmışdı, belə ki, bəlxilər və əfqanlar soyğunçu yürüşlər edirdilər. Qomburundakı ingilis Şərqi Hind Kompaniyası tacirinin verdiyi məlumata görə, Səfəvi dövlətində tacirlərin və onların mallarının təhlükəsizliyinə zəmanət verilmədiyi üçün ticarət güclü böhran vəziyyətində idi» [499, 581].

Qeyd etmək lazımdır ki, 1718-ci ilə qədər Avropa dövlətləri Şah Sultan Hüseynlə diplomatik-ticarət əlaqələrini genişləndirməyə cəhd etsələr də, Səfəvi sarayından müsbət cavab ala bilməmişdilər. Bu baxımdan, bir az öncə fransalı səfirin Səfəvi sarayına bəhs etdiyimiz səfəri diqqəti cəlb edir. Səfər zamanı məlum olur ki, diplomatik korpus şahla görüşmək istəsələr də, hər dəfə müxtəlif səbəblər ucbatından bu, baş tutmamışdır. Fransa elçisi Pyer Viktor Mişel hətta şikayətlənərək bu yaşında belə bir halla qarşılaşmasını papaya yazdığı məktubunda da ifadə etmişdir [464,539].

XVI-XVIII əsrin I yarısında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi göstərir ki, bu problem Türkiyə tarixçilərinin

müstəqil tədqiqat mövzusu olmasa da, onlar Osmanlı-Səfəvi münasibətlərini araşdırarkən bu əlaqələrə xüsusi diqqət yetirmiş və bunu Səfəvi dövlətinin Osmanlılar əleyhinə Avropanın xristian dövlətləri ilə ittifaq yaratmaq təşəbbüsü kimi təqdim etmişlər. Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində Səfəvi dövlətinin Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri ilə bağlı fikirlər bu əlaqələrin inkişaf dinamikasını tamamilə izləməyə imkan verməsə də, müəyyən təsəvvürlər yaratmağa imkan verir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan xalqı tarixən zəngin dövlətçilik təcrübəsinə, müstəqil idarəetmə istedadına, orijinal dövlətçilik ənənəsinə malik olmuşdur. Tariximizin Səfəvilər dövrü xalqımızın dövlətçilik təcrübəsinin, özünəməxsus dövlətçilik tarixinin şanlı səhifələrindəndir. Azərbaycan Səfəvi dövləti parlaq düha sahibi I Şah İsmayılın siyasi fəaliyyətinin şanlı əsəri olsa da, Səfəvi şahlarından – I Şah Təhmasib və I Şah Abbas kimi görkəmli islahatçıların, xalqın yaddaşında yaşayan dövlət xadimlərinin də öz yeri vardır.

Səfəvi dövlətinin tarixi Vətən tarixşünaslığımızın aktual problemlərinin, xüsusilə ilk Səfəvi hökmdarlarının hakimiyyəti dövründə, bütövlükdə, Azərbaycan tarixinin daha dərinəndən araşdırıldığını, bu sahədə fundamental tədqiqat işlərinin nəşr olunduğunu qeyd etməklə yanaşı, belə bir çatışmazlığı da etiraf etmək lazım gəlir ki, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə təkcə Azərbaycanı deyil, az qala bütün Yaxın və Orta Şərq regionunu idarə edən, bu geniş əraziləri öz hərbi-siyasi təsir dairəsində saxlayan Azərbaycan Səfəvi imperiyasının XVI əsrdən sonrakı tarixi və xarici siyasəti Vətən tarixşünaslığında hələ də lazımınca tədqiqata cəlb edilməmişdir. Buna görə də, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti ilə bağlı məsələlərinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixinin tədqiqi həm Azərbaycan, həm də Türkiyə tarixşünaslığında öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Problemin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi bir sıra cəhətləri aşkara çıxarmışdır. Öncə qeyd olunmalıdır ki, Türkiyə tarixçilərinin əksəriyyəti problemin müxtəlif tərəflərini tədqiq edərkən qarşıya qoyulan məsələyə ciddi yanaşmağa səy göstərirlər. Lakin tədqiqatçılar ayrı-ayrı əsərlərdə tarixi hadisələri araşdırarkən çox zaman mühüm faktların sadalanmasına üstünlük verir, hadisələrin geniş təhlili əvəzinə onların xülasəsi ilə kifayətlənirlər. Bundan əlavə, Türkiyə tarixçiləri Səfəvi dövlətinin xarici siyasətini tədqiq edərkən Azərbaycan tədqiqatçılarının problemlə bağlı əsərlərindən kifayət dərəcədə faydalanmırlar.

Türkiyə tarixçilərinin əksəriyyətinin əsərlərində Azərbaycan tarixi adətən İran və Yaxın Şərq tarixinə dair yazılan əsərlər içərisində əridilir və ya açıqca təhrif edilir. Bu meyl özünü bariz şəkildə Səfəvilər dövlətinin tarixinə münasibətdə də göstərməkdədir. Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvilər dövləti bir qayda olaraq İran dövləti kimi qələmə verilir və bununla da Azərbaycan türklərinin dövlətçilik ənənələri inkar edilir. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra onun tarixinə, mədəniyyətinə maraq və diqqət xeyli artsa da, Türkiyə tarixşünaslığında ənənəvi meyl hələ də qüvvədə qalmaqdadır.

Bu çatışmazlıqlarına baxmayaraq, Türkiyə tarixçiləri tərəfindən Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin tədqiqinə müəyyən cəhdlər göstərilmişdir. Bunu şərtləndirən başlıca amillərdən biri problemin hərtərəfli tədqiqinə imkan yaradan ilk mənbələrin Türkiyə arxivlərində kifayət dərəcədə olmasıdır.

Türkiyə tarixşünaslığında problemin müxtəlif tərəfləri, o cümlədən Səfəvi-Osmanlı, Səfəvi-Məmlük, Səfəvi-Şeybani, Səfəvi-Moğol, Səfəvi-Rusiya və Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqinə daha çox maraq göstərilmişdir.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi zamanı əldə olunmuş faktiki material, onların tənqidi təhlili, qarşılıqlı müqayisəsi və aparılan ümumiləşdirmələr sübut edir ki, Türkiyə tarixçiləri bu problemin araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirmişlər.

Türkiyə tarixşünaslığında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması və xarici siyasətinə dair məsələlər heç də həmişə düzgün qoyulmur və ciddi elmi meyarlara uyğun gəlmir. Bu problem barədə yazmaq məsuliyyətini öz üzərinə götürmüş bəzi müəlliflərin baxışları bir sıra hallarda birtərəfli və subyektiv xarakter daşıyır. Onların əsərlərində vaxtilə faktiki əhəmiyyət kəsb etmiş müəyyən məlumatların mütləqləşdirilməsi müşahidə olunur. Eyni zamanda, Qızılbaş hərəkətinin mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan dövləti yaradılması uğrunda strategiyasının məqsədi və əsas məzmunu arxa plana keçirilir. Onların yaratdığı dövlət İran türk dövləti kimi təqdim olunur.

Türkiyə tarixçiləri çox zaman Səfəvilərə qarşı qərəzli mövqe nümayiş etdirən, subyektiv xarakterli Osmanlı mənbələrindən istifadə edir, həmin mənbələrin hansı dövrdə yazılmasının, onları yazanların hansı dünyagörüşə xidmət etməsinin mahiyyətinə dərinədən varmırlar. Belə təsəvvür yaranır ki, sanki bu müəlliflər bəzi hallarda real mənbələrə əsaslanırlar, lakin bu mənbələrə tənqidi baxışın olmaması, elmlilik prinsipinin nəzərə alınmaması onları səhv nəticələrə gətirib çıxarır.

Türkiyə tarixçilərinin araşdırmalarında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Yüz əlli il ərzində Osmanlı və Səfəvi dövlətlərini Qafqaz və Ərəb İraqında qarşı-qarşıya gətirən başlıca məsələ sünniyyət və ya türklük-iranlılıq mübarizəsi kimi təqdim olunur. Məsələni olduqca bəsitləşdirən bu cür fikirlər iki dövlət arasındakı münasibətlərə dar bir pəncərədən baxıldığını və kifayət qədər dayaqlarının olmadığını göstərir. Bu cür fikirlərin ortaya çıxmasına səbəb, Türkiyə tarixçiləri tərəfindən Azərbaycan Səfəvi dövlətinin milli İran dövləti kimi qəbul olunmasından irəli gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məzhəb fərqləri iki dövlət arasında mübarizənin ilk dövründə əsas səbəblərdən biri kimi görünərsə də, mübarizə aparılan

ərəzi, qonşu dövlətlərin münasibəti təhlil edilərkən məlum olur ki, iki dövlət arasındakı qarşıdurma məzhəb mübarizəsindən çox uzaqdır. Bu iki dövlətin Anadolu, Qafqaz və Orta Şərqdə siyasi və iqtisadi cəhətdən möhkəmlənmək uğrunda göstərdiyi təşəbbüslər nəzər-diqqətdən kənar qalmışdır.

Orta əsr Osmanlı mənbələrində Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinə dini hərəkətlər prizmasından baxıldığı üçün ondan yararlanan Türkiyə tarixçiləri bütün ictimai-siyasi proseslərə, o cümlədən iki dövlət arasındakı münasibətlərə də siyasi-dini kontekstdən yanaşırlar. Halbuki dini münaqişələr və müharibələr tarixi göstərir ki, onların arxasında siyasi maraqlar və məqsədlər gizlənilir. Osmanlı-Səfəvi müharibələri mahiyyət etibarilə siyasi məqsədlərin nəticəsi olduğu üçün tarixi proseslərin şərhinə dini mövqedən yanaşan Türkiyə tarixçilərinə bu proseslərin həqiqi xarakterini açıb göstərməyə imkan vermir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan fərqli olaraq, Səfəvi-Osmanlı münasibətləri ilə bağlı Türkiyə tarixçilərinin son tədqiqatlarında Səfəvi-Osmanlı dövlətləri arasında yüz əlli ildən artıq davam edən mübarizənin səbəbi sünni-şiə ədavəti olmadığı və iki dövlət arasındakı düşmənçiliyin əsasən siyasi və iqtisadi rəqabətdən qaynaqlandığı göstərilir. Bu zaman daxili və xarici siyasətlərini müəyyənləşdirərkən Osmanlılar sünnilikdən, Səfəvilər isə şiəlikdən siyasi bir vasitə kimi istifadə edirdilər. Hər iki dövlət başlanğıcdan etibarən digərinin beynəlxalq ticarətdən əldə etdiyi qazanca zərbə vurmağa çalışmış və imkan düşdükcə hərbi siyasətlərini buna uyğunlaşdırmışdı.

Türkiyə tarixçiləri Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində qararlaşmış düşmənçilik münasibətlərini daha qabarıq şəkildə göstərmiş, lakin düşmənçiliyin səbəbləri hərtərəfli izah olunmamışdır. Bu dövlətlər arasında münasibətlərin kəskinləşməsində və müharibə vəziyyətinin yaranmasında bütün günahlar Səfəvilərin üzərinə atılır, hadisələrin düzgün və obyektiv izahından çəkinilir. Onların bu mövqeyi Osmanlı imperiyasının Səfəvilərə qarşı və bütövlükdə Şərqdə yeritdiyi istilaçılıq siyasətinə haqq qazandırmaq cəhdi kimi qiymətləndirilə bilər.

Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi göstərir ki, iki dövlət arasında baş verən müharibələr heç bir nəticə vermədi. Osmanlılar böyük xərc tələb edən yürüşlərlə Azərbaycan Səfəvi dövlətini ortadan qaldıra bilməyəcəklərini, Səfəvilər isə Anadoludakı qızılbaş əhəldən istifadə edərək Osmanlı dövlətinə zərbə vura bilməyəcəyini dərk etdilər.

1590-cı il İstanbul sülhünün bağlanmasıdan sonra Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrinin Azərbaycan tarixşünaslığında tədqiq edilmədiyini nəzərə alınaraq, Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində onun araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Müasir Türkiyə tarixşünaslığında XVI əsrin sonlarında Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrinin tədqiqi səviyyəsinin təhlili göstərir

ki, iki dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına daxili və xarici amillər öz təsirini göstərmişdi. İstanbul sülhünə görə iki dövlət arasında müəyyən olunan «sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi», «Gilan məsələsi», «İstanbulda girov saxlanılan Səfəvi şahzadəsi Heydər Mirzənin aqibəti» qarşılıqlı diplomatik əlaqələri gücləndirdiyi kimi, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Şeybanilərlə, Osmanlı dövlətinin isə Avstriya ilə müharibə vəziyyətində olması da Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrinə mühüm təsir göstərmişdir.

Müasir Türkiyə tarixçiləri I Şah Abbasın rəhbərliyi altında Səfəvi ordusunun Osmanlılar üzərindəki qələbələrə xüsusi diqqət yetirərək onun qazanılmasında Səfəvi şahının şəxsi qabiliyyətini ön çəkirlər. Onların qənaətinə görə, XVII əsrin başlanğıcında Osmanlı dövləti artıq I Şah Abbasla hesablaşmaq gücündə deyildi. Çünki, I Şah Abbas olduqca təcrübəli siyasət və dövlət adamı idi, ordusunu yenidən təşkil edərək onu odlu silahlarla təchiz etmişdi. O, bəlkə də illərdən bəri Osmanlı qüvvələri ilə hesablaşmağı gözləyirdi. Avstriya ilə müharibə və Cəlalı üsyanları I Şah Abbasa gözlənilən əlverişli fürsəti yaratdı. Buna görə də, 1603-1612 və 1616-1618-ci illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsi Qızılbaşların qələbəsi ilə başa çatdı.

Türkiyə tarixşünaslığında problemin tədqiqi səviyyəsi öyrənilərkən son 90 ildə Türkiyə tarixçiləri tərəfindən yazılmış 270-dən artıq monoqrafiya və elmi məqalələrə müraciət edilmişdir. Bu əsərlər elmi dəyəri və obyektivlik baxımından sistemləşdirilərək ilk mənbələr əsasında təhlil edilmişdir.

Türkiyə tarixçilərinin elmi araşdırmalarından geniş istifadə olunaraq Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin müxtəlif məsələləri ilə bağlı tarixi həqiqətlər bərpa edilmişdir. Digər tərəfdən, Türkiyə tarixçilərinin öz tədqiqatlarında xüsusi diqqət yetirdiyi Səfəvi dövlətinin qonşu dövlətlərlə əlaqələrinin tədqiqi səviyyəsi aydınlaşdırılmışdır. Tarixşünaslığımızda Səfəvi dövlətinin qonşu Gürcüstan knyazlıqları, Məmlük dövləti və Böyük Moğol dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələri geniş tədqiqata cəlb edilmədiyi üçün Türkiyə tarixçilərinin bu sahədə əldə etdiyi nəticələr təhlil edilmiş və həmin məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Türkiyə tarixşünaslığında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi göstərir ki, onlar indiyə kimi bizim üçün əlçatmaz olan qiymətli ilkin mənbələrdən, arxiv sənədlərindən, xüsusən də Türkiyə arxivlərində və kitabxanalarında saxlanılan əlyazma nüsxələrindən hərtərəfli istifadə etməklə Səfəvi dövlətinin xarici siyasətini, onun qonşu dövlətlər və Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrini işıqlandırmağa nail olmuşlar. Türkiyə tarixçilərinin araşdırmalarında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti ilə bağlı öz əksini tapmış olan qiymətli faktiki materialın tarixşünaslığımıza gətirilməsinin mühüm əhəmiyyəti var-

dır.

Türkiyə tarixşünaslığında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Şeybanilər dövləti ilə münasibətlərinin tədqiqi səviyyəsi öyrənilmiş və dövrün mənbələrindən istifadə edilərək təhlil edilmişdir. Səfəvi-Şeybani münasibətlərinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin təhlili göstərir ki, Türkiyə tarixçiləri Osmanlı dövlətinin müttəfiqi olan Şeybanilər dövlətinin Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirmişlər. İki dövlət arasındakı münasibətlər XVI əsrin I yarısında gərgin olmuş və I Şah Abbas dövründə də bu gərginlik davam etmişdir. I Şah İsmayıl dövründə Məhəmməd Şeybani üzərində qazanılan qələbə Xorasanın Səfəvi dövlətinə birləşdirilməsi ilə nəticələndi və bu vaxtdan etibarən iki dövlət arasında başlanan çəkişmələr XVI əsrin sonuna kimi davam etdi. 1598-ci ildə Şah Abbasın Xorasana yürüşü Şeybanilərin məğlubiyyəti və bu dövlətə son qoyulması ilə nəticələndi.

Türkiyə tarixçiləri öz araşdırmalarında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Böyük Moğol dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Onların qənaətinə görə, I Şah İsmayıl dövründə Baburla əldə olunan dostluq münasibətləri I Şah Təhmasib dövründə də inkişaf etdirildi və Böyük Moğol imperiyası ilə kifayət qədər möhkəm dostluq əlaqələri yaradıldı. Məhz buna görə, Osmanlı imperiyası ilə mehriban münasibətlərinə baxmayaraq, Moğol imperiyası sona qədər Səfəvi-Osmanlı müharibələrinə qarışmamağı üstün tutdular. Səfəvi-Moğol münasibətləri Qəndəhar problemi ilə bağlı müəyyən dövrlərdə gərginləşsə də, I Şah Abbasın söyləri nəticəsində aradan qaldırıldı və Səfəvi imperiyasının ərazi bütövlüyü təmin edildi.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Gürcüstan knyazlıqları ilə münasibətlərinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin təhlili bunu deməyə əsas verir ki, Səfəvi dövləti XVI-XVII əsrlərdə bir tərəfdən Osmanlı imperiyası, digər tərəfdən Qafqazda möhkəmlənmək uğrunda mübarizəyə başlayan Böyük Moskva knyazlığı ilə münasibətləri qaydaya salmağa çalışırdı. Səfəvi dövləti bu rəqabətin gedişində nəinki Şərqi Gürcüstan knyazlıqlarını öz nəzarətində saxlaya bildi, hətta müəyyən dövrlərdə Qərbi Gürcüstanın bəzi vilayətlərində də möhkəmlənməyə cəhd etdi. Türkiyə tarixçilərinin tədqiqatları bunu söyləməyə imkan verir ki, Osmanlı sultanının və rus çarının yerli hakimləri mərkəzi hakimiyyətə qarşı açıq mübarizəyə sövq etməsinə baxmayaraq, Səfəvi şahları regionda öz mövqeyini qoruyub saxlaya bildi.

Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Böyük Moskva knyazlığı ilə münasibətlərinin Türkiyə tarixşünaslığında araşdırılması göstərir ki, XVI-XVIII əsrlərin əvvəllərində Səfəvi imperiyası ilə Rusiya arasındakı siyasi və iqtisadi əlaqələr Osmanlı imperiyasının regionda yeritdiyi siyasətlə bilavasitə

sıx bağlı olmuşdur. Rus çarının Osmanlılara qarşı düşmən münasibəti və onların Cənubi Qafqaz hüduqlarından qovulmasında maraqlı olması Səfəvi şahını Moskva dövlətini bu münasibətə cəlb etməyə vadar etmişdi. Hətta, I Şah Abbas rus çarının göndərəcəyi hərbi yardım müqabilində Azərbaycanın strateji cəhətdən mühüm əhəmiyyət daşıyan Xəzərsahili şəhərlərini – Dərbənd və Bakını rus çarına bağışlayacağına belə söz vermişdi. İki dövlət arasında uzun sürən yorucu danışıqlar heç bir nəticə vermədiyi kimi, I Şah Abbas Moskva dövlətinin heç bir yardımı olmadan Osmanlılar üzərində tam qələbə qazanaraq işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərini azad etdikdən sonra yuxarıda adı çəkilən şəhərlərin ruslara verilməsi məsələsi bir daha müzakirə obyektı olmadı. XVII əsrin ortalarından başlayaraq iki dövlət arasında müəyyən gərginlik yaransa da, tərəflərin göstərdiyi təşəbbüskarlıq nəticəsində onu aradan qaldırmaq və mövcud əlaqələri qoruyub saxlamaq mümkün oldu. Lakin, XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin daxilən zəifləməsi rus çarı I Pyotrın Cənubi Qafqazı ələ keçirmək və Səfəvi ərazilərini bölüşdürmək uğrunda Osmanlı imperiyası ilə mübarizəyə qoşulmasına əlverişli şərait yaratdı. Buna görə də, XVII əsrin sonlarına kimi Səfəvi dövlətinin Böyük Moskva knyazlığı ilə siyasi və iqtisadi əlaqələrindəki qarşılıqlı maraqlar arxa plana keçdi, Rusiyanın işğalçılıq niyyətləri üstünlük qazandı.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi göstərir ki, bu problem Türkiyə tarixçilərinin müstəqil tədqiqat obyektı olmamışdır. Buna baxmayaraq, Türkiyə tarixçiləri Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini araşdırarkən, bu əlaqələrə xüsusi diqqət yetirmiş və bunu Səfəvi dövlətinin Osmanlılar əleyhinə Avropanın xristian dövlətləri ilə ittifaq yaratmaq təşəbbüsü kimi təqdim etmişlər.

Təəssüf ki, Qərbi Avropa diplomatiyasının fəal müdaxiləsi ilə yüz əlli ilə qədər davam edən Səfəvi-Osmanlı hərbi-siyasi rəqabəti və bu dövlətlər arasında kəsilmək bilməyən müharibələr Səfəvi və Osmanlı imperiyalarını daha da zəiflətdi. Bunun nəticəsində iki qüdrətli türk dövləti Qərbi Avropa dövlətlərinin Şərqdə müstəmləkəçilik planlarının həyata keçirilməsinə mane ola bilmədi və Rusiyanın mövqeyinin Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsinə əlverişli şərait yaratdı.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Ağayev R.Ə. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı əlaqələri (XV-XVI əsrlər). Bakı: «Kür», 2004, 151 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, I c. Bakı: 1960, ƏDİ, 592 s.
3. Azərbaycan tarixi. Üç cildə, birinci cild. Bakı: Elm, 1958, 596 s.
4. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, üçüncü cild. Bakı: Elm, 1999, 584 s.
5. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996, 872 s.
6. Baxşəliyev A.B. Səfəvi dövlətinin sosial-iqtisadi həyatı və beynəlxalq əlaqələri. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2009, 274 s.
7. Bartold V.V. Müsəlman dünyası tarixində Xəzəryanı bölgələrin yeri. Azərbaycan dilinə çevirən akademik Z.M.Bünyadov və E.R.Ağayeva. Bakı: 1999, Elm, 160 s.
8. Bayramlı Z., Əziz B. Azərbaycan Evliya Çələbinin 1654-cü il «Səyahətnamə»sində. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2000, 160 s.
9. Bayramlı Z.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə edilməsi. Bakı, ADPU, 2006, 258 s.
10. Bayramlı Z. II Şah Abbasın daxili və xarici siyasəti (Məhəmməd Tahir Vəhidin «Abbasnamə» əsəri üzrə) // Tarix və onun problemləri. Bakı, 2010, №3, s.12-16.
11. Cavid C.İ. Osmanlı tarixçisi Hüseyinin «Bədayə-ül vəqayə» əsəri Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi (XV-XVII əsrin I yarısı). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2012, 26 s.
12. Cəfiyev T.R. «Tacüt - təvarix» əsəri Osmanlı- Səfəvi müharibəsinin başlanması və Çaldıran vuruşmasının taktiki sxemi barədə. // «Elm», 2001, № 25-26.
13. Cəfiyev T. XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin kəskinləşməsi və Çaldıran döyüşündə I Şah İsmayılın sərkərdəlik məharəti (Xoca Sədəddin Əfəndinin «Tacüt-təvarix» əsərinin materialları əsasında). //AMEA-nın Xəbərləri, Tarix-hüquq-fəlsəfə seriyası, Bakı, Elm, 2012, №1, s. 14-26.
14. Cəfiyev T. Çaldıran meydan savaşından sonrakı hərbi-siyasi, diplomatik vəziyyət Xoca Sədəddin Əfəndinin «Tacüt-təvarix» əsərində // Tarix və onun problemləri, №3, Bakı: 2013, s. 306-312.
15. Dadaşova R. Səfəvilərin son dövrü. Bakı: Nurlan, 2003, 440 s.
16. Dəlili H.Ə. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri fars və Azərbaycan dilli sənədlərdə. Bakı: Elm, 1976, 107 s.

- 16a. Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan. Nəşrə hazırlayan Mehmet Rihtim f.ü.f.d., dosent. Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşriyyatı, 2012, 296 s.
17. Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan XVI əsrdə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti / Azərbaycan tarixi, Yeddi cildə, üçüncü cild. Bakı: 1999, s. 182-220.
18. Əfəndiyev O.Ə. XVI əsrin başlanğıcında Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinə dair /Türkiyə Respublikası və Osmanlı dövləti. Bakı, Elm, 2000, s. 130-137.
19. Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 344 s.
20. Əhmədov B.Ə. 1579-1581-ci illər ekispedisiyası //S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi Əsərləri, tarix və fəlsəfə seriyası. Bakı: 1967, №3, s. 87-93.
21. Əhmədov B.Ə. XVII əsrin birinci yarısında İngiltərənin Şərq siyasəti. Bakı: Nafta-press, 1998, 236 s.
22. Əlizadə O. Nadir şahın Səfəvi hakimiyyətini bərpa etmək uğrunda mübarizəsi //Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı: 2007, №3, s.135-140.
23. Əlizadə O. XVIII əsrin birinci yarısında Osmanlı-Səfəvi münasibətləri. Bakı: Elm, 2009, 208 s.
24. Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumulun «Əhsənüt-təvarix» əsəri əsasında). Bakı: Elm, 1983, 152 s.
25. Fərzəlibəyli Ş.F. Çaldırana aparan yollar. //«Arzu», №3, Bakı: 1998, s. 38-45.
26. Fərzəlibəyli Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası. Bakı: Kür, 1999, 241 s.
27. Fərzəliyev Ş.F. XVI əsr Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində Gilan məsələsi //Tarix və onun problemləri, sayı 1. Bakı: 1999, s.54-60.
28. Fərzəlibəyli Ş.F. IV Sultan Muradın Azərbaycana yürüşü barədə qiymətli mənbə /Azərbaycan Tarix Muzeyi – 2002, Bakı: 2002, s.309-321.
29. Həsənalıyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti. Bakı, Elm, 2011, 88 s.
30. Həsənalıyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbas dövründə Səfəvi-Osmanlı münasibətləri (Məhəmməd Tahir Vəhidin «Abbasnamə» əsəri üzrə). //Türk dünyası: dünəni və bu günü. 23-24 may 2011-ci il Beynəlxalq elmi konfransın Materialları I. Bakı, 2012, s. 96-99.
31. Həsənzadə D.Q. XVI əsrin sonu-XVII əsrin birinci yarısında İngiltərənin müstəmləkə siyasəti tarixinin bəzi aspektləri və Səfəvi dövləti (ingilis mənbələri əsasında) //Bakı Unuversitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. Bakı: 2012, №1, s.106-110.

32. Hüseynov E. Azərbaycan Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə. Bakı, Elm, 2013, 224 s.
33. Hatəmzadə Z. Səfəvilər dövlətinin Qərblə əsas tarixi əlaqələri // Tarix və onun problemləri. Bakı: 2013, №1, s.25-30.
34. Jozef Tiflisi. Vəqiatı Mir Veys və Şah Hüseyn. Osmanlıcadan tərcümə edəni və ön sözün müəllifi Şahin Fazil. Bakı: Azərənəşr, 1992, 58 s.
35. Kruşinski Y.T. Xristian səyyahın tarixi. (Səfəvilər dövlətinin süqutuna dair qiymətli ilkin mənbə). Farscadan tərcümə edəni və çapa hazırlayanı Şahin Fazil. Bakı: Elm, 1993, 105 s.
36. Qasımov X.S. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf prosesində Səfəvilər dövlətinin rolu /Azərbaycanın dövlətçilik tarixində Səfəvilər dövlətinin yeri. Elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: 2001, s. 74-76.
37. Qəribova A. XVI əsrin 80-90-cı illərində Səfəvilər dövlətinin Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə münasibətlərinə dair //Tarix və onun problemləri, №3, Bakı: 2013, s.18-24.
38. Quliyev Ə. Ə. XVI əsrin ortalarında Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin ictimai-siyasi vəziyyəti (Mikel Membrenin ««Səyahətnamə»si əsasında). Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 192 s.
39. Qurbani. Tərtibçi, ön söz, qeyd və izahların müəllifi prof. Q.Kazımov. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1990, 280 s.
40. Mahmudov Y.M. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005, 140 s.
41. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: Təhsil, 2006, 416 s.
42. Mahmudov Y.M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı: Təhsil, 2012, 296 s.
43. Mehdiyev R. «Şah İsmayıl Səfəvi ali məramlı tarixi şəxsiyyət kimi». «Azərbaycan» qəz., 5 dekabr 2012-ci il.
44. Mehdiyev R. Tarixi idrakın elmiliyi problemlərinə dair. «Azərbaycan» qəz., 26 aprel 2013-cü il.
45. Mehdiyev R. Şah İsmayıl xətainin siyasi irsi tarixi sənədlər işığında / Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı: Şərq-Qərb, 2014, s. 5-22.
46. Membre M. Səyahətnamə /Venesiyalılar Şah I Təhmasibin sarayında. (Mikele Membre və Vinçenso Alessandri). İngilis dilindən tərcümə, ön söz, giriş və şərhlər AMEA-nın müxbir üzvü Oqtay Əfəndiyevindir. Bakı, 2005, s. 22-80.
47. Məmmədova Ş. Xülasət ət-təvarix» Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı: Elm, 1991, 120 s.
48. Məmmədova Y.E. Şah İsmayıl – Babur alyansına dair //Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı: 2008, №1, s.97-103.

49. Musalı N. XVI əsrin I rübündə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin hərbi qüvvələri. («Tarix- i Alamara-ye Şah İsmayıl» əsərinin materialları əsasında). / Şah İsmayıl Xətai. Bakı: 2006, s.86-94.
50. Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti («Tarix-i aləmara-yi Şah İsmayıl» əsəri əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 482 s.
51. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dillində yazılmış sənədlər. Bakı: Elm, 1967, 130 s.
52. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 1977, 240 s
53. Mustafayev Ş. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Osmanlı alternativ-i-Öhməd bəy Ağqoyunlu. /Türkiyə Respublikası və Osmanlı dövləti, Bakı: Elm, 2000, s.209-217.
54. Mustafayev Ş. «Orta çağın payızında» türklərdə cəngavərlik iddiaları. //»Elmi Araşdırmalar», VII buraxılış, Bakı: Elm, 2005, s. 205-215.
55. Mustafazadə T.T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı: Elm, 2002, 372 s.
56. Mustafazadə T.T. Səfəvi sülaləsinin son dövrü tarixinə dair // BDU-nun Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2003, №1, s. 134-136.
57. Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i alamara-yi Abbasi. Farscadan tərcümənin, önsözün, şərhlərin və göstəricilərin müəllifləri AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof. Oqtay Əfəndiyev, t.e.n. Namiq Musalı. Bakı: Təhsil, 2009, 792 s.
58. Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I kitab. Fars dilindən tərcümə t.e.d. Ş.F.Fərzəliyevindir. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 1144 s.
59. Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. II kitab. Fars dilindən tərcümə t.e.d. Ş.F.Fərzəliyevindir. Bakı: Şərq-Qərb, 2014, 1400 s.
60. Nadir şah Əfşarın məktublaşması. Nəşrə hazırlayan, ön sözün və şərhlərin müəllifi Rauf Şeyxzamanlı. Bakı: Elm, 2002, 370 s.
61. Nəcəfli T. XVI əsrin əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin müasir türk tarixşünaslığında tədqiqinə dair. /»Şah İsmayıl və onun dövrü» Beynəlxalq konfrans, Bakı Xəzər Universiteti 24-26 sentyabr 1997. Bakı: 1997, s.98-100.
62. Nəcəfli T.H. Səfəvi-Osmanlı siyasi münasibətləri müasir türk tarixşünaslığında. //Azərbaycan çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrdə. İkinci Bakı Beynəlxalq Simpoziumunun məruzələri. Bakı, 1997, s.160-163.
63. Nəcəfli T.H. Səfəvilər dövlətinin tarixi müasir Türkiyə tarixşünaslığında. // AMEA -nın Xəbərləri, THF seriyası, №3. Bakı: Elm, 2001, 78-84.
64. Nəcəfli T.H. XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi-Osmanlı müharibələri. //

- Naxçıvan ensiklopediyası. Bakı, 2002, s.507-509.
65. Nəcəfli T.H. XVII yüzilliyin II rübündə Səfəvi – Osmanlı münasibətləri müasir Türkiyə tarixşünaslığında. //AMEA Xəbərləri, TFH seriyası, 2004, № 4, s.96-110.
 66. Nəcəfli T.H. XVI- XVIII yüzilliklərdə Qacarların Azərbaycanın siyasi həyatında rolu. //»Şah İsmayıl Xətai«. Elmi praktik konfransın materialları. Bakı, 2006, s. 47-54. (G.C.Nəcəfli ilə birgə).
 67. Nəcəfli T.H. Şah İsmayılın Sultan II Bəyazıdlə qarşılıqlı münasibətlərinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında əksi. //AMEA –nın Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, Bakı, 2007, №8, s.33-53.
 68. Nəcəfli T.H. Çaldıran döyüşünün müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqinə dair. //AMEA-nın Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, Bakı, 2009, №10, s.28-46.
 69. Наджафди Т.Г. Сефевидско-османские отношения на первой половине XVII века в современной турецкой историографии. // «Азербайджан и азербайджанцы», Баку, 2009, №1-2, s. 104-115.
 70. Nəcəfli T.H. XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı müharibələri və Azərbaycan (Müasir türkiyə tarixşünaslığına bir nəzər). //Qarapapaqlar. Tbilisi, 2009, №11 (29), s.10-13.
 71. Nəcəfli T.H. Rəmzi Kılıçın «Qanuni dövrü Osmanlı-İran münasibətləri (1520-1566)» kitabı haqqında bəzi qeydlər. //Journal of Qafqaz University. Tarix, hüquq və siyasi elmlər. №30, Bakı, 2010, s. 35-47.
 72. Nəcəfli T.H. Çaldıran döyüşü ərəfəsində Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqinə dair. //Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Əsərlər. Tarix və ictimai elmlər seriyası. Naxçıvan, 2010, №1 (29), s. 8-16.
 73. Наджафди Т.Г. Осmano-сефевидское противостояние второй четверти XVII века в современной турецкой историографии. //Кавказ и Мир. Международный научный журнал. Тбилиси, 2010, №8. с.158-166.
 74. Nəcəfli T.H. XVI əsrin II rübündə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqinə dair. //AMEA Tarix İnstitutu Elmi Əsərlər, 38-ci cild. Bakı, 2011, s.41-52.
 75. Nəcəfli T.H. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında. //Journal of Qafqaz University. Tarix, hüquq və siyasi elmlər. №32. Bakı, 2011, s. 1-15.
 76. Nəcəfli T.H. Sultan Süleymanın Azərbaycana yürüşlərinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqinə dair. //Azərbaycan Respublikası uğurlar və perspektivlər 16 noyabr 2011-ci il Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: 2012, s. 39-49.
 77. Nəcəfli T.H. I Şah Abbas dövründə Səfəvi-Şeybani münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında. //Tarix və gerçəklik. Bakı, 2012, s. 18-40.

78. Nəcəfli T.H. XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində Qafqaz uğrunda Səfəvi-Osmanlı-Rusiya rəqabəti. //AMEA Tarix İnstitutu Elmi Əsərlər, 40-cı cild. Bakı, 2012, s. 192-208.
79. Nəcəfli T.H. XVI əsrin I yarısında Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin səbəbləri Türkiyə tarixşünaslığında. //Akademik Ziya Bünyadov-90. «Orta əsrlər Şərfinin tarixşünaslığı və mənbəşünaslığı» Beynəlxalq elmi simpoziumunun materialları. Bakı, 7-8 may 2012-ci il. Bakı, Elm, 2012, s. 377-380.
80. Nəcəfli T.H. İrəvan şəhəri Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə (XVI-XVII əsrin I yarısı). //Antik və orta əsrlər Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 27-28 oktyabr 2010. Şəmkir-Gədəbəy. Bakı, 2012, s. 459-473.
81. Nəcəfli T.H. Tufan Gündüzün «Son Qızılbaş Şah İsmayıl» kitabı ilə bağlı bəzi qeydlər. //Geostrategiya. №3. Bakı, 2013, s.15-20.
82. Nəcəfli T.H. I Şah Abbas dövründə Səfəvi dövləti ilə Moskva knyazlığı arasında münasibətlər Türkiyə tarixşünaslığında. //Geostrategiya. №5 (17), Sentyabr-oktyabr. Bakı, 2013, s. 15-21.
83. Nəcəfli T.H. XVIII əsrin I yarısı Səfəvi-Osmanlı münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında //AMEA Tarix İnstitutu Elmi Əsərlər, 45-46-47-48-ci cild. Bakı, 2013, s. 222-246.
84. Nəcəfli T.H. Səfəvi-Məmlük münasibətləri müasir Türkiyə tarixşünaslığında. //Journal of Qafqaz University. Tarix, hüquq və siyasi elmlər. c.1, №1, Bakı, 2013, s. 3-15.
85. Nəcəfli T.H. The relations of the Safavi state and the Turkestan khans in the XVII century in modern Turkish historiography //Кавказ и Мир. Международный научный журнал. Тбилиси, 2014, №18. с.77-84.
86. Nəcəfli T.H. Qəsri-Şirin sülhündən sonra Səfəvi-Osmanlı münasibətləri müasir Türkiyə tarixşünaslığında //Geostrategiya. №5 (23), Sentyabr-oktyabr. Bakı, 2014, s. 16-20.
87. Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Venesiya və Papalıqla münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında // Geostrategiya. №1 (25), Yanvar-fevral. Bakı, 2015, s. 7-12.
88. Наджафди Т.Г. Взаимоотношения Азербайджанского государства Сефевидов с Россией в XVI-XVII вв. //Вопросы истории, №4. М.: 2015, с. 122-136.
89. Nəcəfli T.H. Amasya sülhündən sonra Səfəvi-Osmanlı münasibətləri müasir Türkiyə tarixşünaslığında. //Geostrategiya. №05 (29), sentyabr-oktyabr Bakı, 2015, s. 14-20.
90. Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Gürcüstanla münasibətləri (XVI-XVII əsrlər) Türkiyə tarixşünaslığında. // Journal of Qafqaz Uni-

- versity. Tarix, hüquq və siyasi elmlər. Volume 4, Number 1. Baku, 2016, s. 3-19.
91. Nəcəfli T.H. Səfəvi-Osmanlı münasibətləri. Bakı: 2014, Turxan NPB, 516 s.
92. Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Portuqaliya və İspaniya ilə münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında. //Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, №2. Bakı, 2016, s. 163-177.
93. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: Elm, 280.
94. Osmanlı sənədlərində Qarabağ. Azərbaycan dilinə tərcümə edən və çapa hazırlayan t.ü.f.d. Telli Qorxmaz. Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 616 s.
95. Pyer Davit. Dünya və ya onun dörd tərəfinin ümumi təsviri. Kornel Lö Brən. Moskoviya, İran və Şərqi Hind adalarına səyahət. Fransız dilindən tərcümə edən: Sayal Əliyeva. Bakı: Nurlan, 2006, 88 s.
96. Rəhimov Ə. Şah Təhmasibin Türkiyəyə göndərdiyi kitablar. //Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, cild XXVII, №11-12. Bakı: 1971, s. 91-94.
97. Rəhimizadə İ.H. Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana yürüşləri (XVI əsrin sonu). Nəşrə hazırlayan, ön sözün və şərhlərin müəllifi Rauf Şeyxzamanlı. Bakı: Nurlan, 2007, 218 s.
98. Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı). Fars dilindən tərcümə və şərhlər: AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor Oqtay Əfəndiyev, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Namiq Musalı. Kastamonu: 2017, 661 s.
99. Sədrəddin Sultan İbrahim əl-Əmini. Fütuhət-i Şahi. Azərbaycan MEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi arxivi, inv. № 4105.
100. Selaniki Mustafa Əfəndi. Tarix-i Selaniki. Osmanlı türk dilindən tərcümə edən akademik Z.M.Bünyadov. Bakı: Elm, 1992, 76 s.
101. Süleymanov M. Nadir şah. Tehran: 2010, 740 s.
102. Süleymanov N. Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatı. Bakı: Elm, 2012, 441 s.
103. Sümer F. Oğuzlar. Tarixləri, boy təşkilatı, dastanları. Türk dilindən tərcümə edən Ramiz Əsgər. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 s.
104. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Fars və ərəb dillərindən tərcümə: Şahin Yəhyayev, Elmin Əliyev. Bakı: Şərq-Qərb, 2014, 400 s.
105. Şah Təhmasibin təzkirəsi. Fars dilindən tərcümə və müqəddimə Ə.H. Rəhimovundur. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1996, 128 s.
106. Şəmsi M.İ. Şərəf xan Bidlisinin «Şərəfnamə» əsəri kürd xalqının tarixi mənbəyi kimi. Bakı: Elm, 1972, 142 s.

107. Şirazlı Xacə Zeynalabdin Əli Əbdi bəy. Təkmilətül-əxbar (Səfəvi dövrü- Şah İsmayıl və Şah Təhmasib dövrünün tarixi). Fars dilindən tərcümə , müqəddimə və şərhlər: Ə.H.Rəhimli. Bakı: Elm, 1996.
108. Venesiyalılar Şah Təhmasibin sarayında (Mikel Membre ve Vinçenso Alessandri). İngilis dilindən tərcümə, ön söz, giriş və şərhlər AMEA-nın müxbir üzvü Oqtay Əfəndiyevindir. Bakı: Təhsil, 2005, 112 s.
109. Vilayəti Ə. Şah İsmayıl dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi. Tehran: Əl-Huda, 1998, 421 s.
110. Zühuri-dövləti-Səfəviyan (transfoneliterasiya, tərcümə və fotofaksimile). Nəşrə hazırlayan: Namiq Musalı. Bakı: Mütərcim, 2013, 100 s.

Türk dilində:

111. Abdi Efendi. Abdi tarihi (1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser). Sadeleşdiren Faik Reşat Unat. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 1999, 80 s.
112. Acar S. Kızılbaş türk Don Juanın Avrupa seferati // TTK Belleten, c. LXXVI, sayı 276. Ankara: 2012, s. 479-501.
113. Ağalarlı M. XVI. Yüzyılın başlarında Safevi devletiyle Memlük devleti arasında siyasi ilişkilere genel bir bakış //Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2010, 3/2, s.124-135.
114. Aka İ. Selcuklu sonrası Orta Doğuda türk varlığı / Türkler. c. 6. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 839-860.
115. Akdağ M. Türk halkının dirlik ve düzenlilik kavgası «Celali isyanları». Cem Yayınları, İstanbul: 1995, 525 s.
116. Aksun Z.N. Osmanlı tarihi: Osmanlı devletinin tahlili, tenkitli siyasi tarihi, c.1. Ötüken Neşriyatı, İstanbul, 1994.
117. Aksüt H. Safevi Türkmenlerinin Türkiyedeki akrabaları / Birinci Uluslararası Şah İsmayıl Hatayı Sempozyum Bildirileri. 9 -11 Ekim, 2003. Ankara: 2004, s. 17-27.
118. Aktepe M. Patrona isyanı (1730). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul: 1958, 212 s.
119. Aktepe M. Dürri Ahmed Efendinin İran Sefareti // Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, İstanbul: 1967-68, sayı 1, s. 56-84.
120. Aktepe M. 1720-1724 Osmanlı-İran münasebetleri ve Silahsör Kemani Mustafa ağanın Revan Fetihnamesi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul: 1970, 90 s.
121. Aktepe M. Mahmud I. İslam Ansiklopedisi, c.VII. MEB, İstanbul: 1993, s. 158-165.
122. Allouche A. Osmanlı-Safevi ilişkileri. Kökenleri ve gelişimi. Çeviren: Ahmed Emin Dağ. Anka Yayınları, İstanbul: 2001, 232 s.

123. Altundağ Ş. Selim I. İslam Ansiklopedisi, c. X, MEB, İstanbul: 1988, s. 423-434.
124. Andresyan H.D. Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak I. Petros di Sarkis Gilanentz'in Kronolojisi II. Nadir Şah Devrine ait bir Anonim Kronoloji. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul: 1974, 116 s.
125. Anonim Osmanlı tarihi (1688-1704). Yayına Hazırlayan A.Özcan. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 2000, 673 s.
126. Asafî Dal Mehmed Çelebi ve Şecaatname. Hazırlayan Doç. dr. H.Mustafa Eravçı. MVT Yayıncılık, İstanbul: 2009, 272 s.
127. Asrar N.A. Kanuni Sultan Süleyman ve İslam Alemi. Hilal Yayınları, İstanbul: (tarixsiz), 325 s.
128. Ateş A. Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1720-1747). Altınpost Yayınları, İstanbul: 2012, 314 s.
129. Aydoğmuşoğlu C. Gilan sorunu ve Osmanlı-Safevi devletleri arasındaki yazışmalar //Tarih Araştırmaları Dergisi. C.XXX, sayı 49. Ankara: 2011, s. 1-12.
130. Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas dönemi Safevi-Gürcü münasebetleri // Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 193. İstanbul: 2011, s. 231-240.
131. Aydoğmuşoğlu C. I Şah Abbas ve zamanı. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara: 2011, 306 s.
132. Aydoğmuşoğlu C. I Şah Abbas ve zamanı (1587-1629). Berikan Yayınevi, Ankara: 2013, 327 s.
133. Aydoğmuşoğlu C. Safevi çağına ait üç türkçe mektub ve değerlendirilmesi //Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi 53 (2). Ankara: 2013, s. 411-420.
134. Aydoğmuşoğlu C. Safevi devleti tarihi. Gece Kitablığı, Ankara: 2014, 169 s.
- 134a. Babur Gazi Zahirüddin Muhammed. Vekayi-Baburun Hatıratı. c. I. Doğu türkcesinden çeviren, izahlı indeksi ve notları hazırlayan Prof. Reşit Rahmeti Arat. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1987, 128 s.
135. Babur Gazi Zahirüddin Muhammed. Vekayi-Baburun Hatıratı. c. II. Doğu türkcesinden çeviren, izahlı indeksi ve notları hazırlayan Prof. Reşit Rahmeti Arat. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1987, 678 s.
136. Bacque-Grammont J.L. XVI. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlılar ve Safeviler / Prof. dr. Bekir Kütükoğluna Armağan, İÜFTAM, İstanbul: 1991, s. 205-219.
137. Bacque-Grammont J.L. Osmanlı imparatorluğunun doruğu: Olaylar (1512-1606) /Osmanlı imparatorluğu tarihi I. Kuruluş ve yükseliş

- yılları. Çeviren: Server Tanilli. Türkiye İş Bnkası Kültür Yayınları, İstanbul: 2011, s. 171-195.
138. Bartold V.V. İslam medeniyeti tarihi. Çeviren Köprülü F. DİB Yayınları, Ankara: 1940, 367 s.
139. Bartold V. Abdullah b. İskender /İslam Ansiklopedisi, c. 1. MEB, İstanbul: 1993, s. 34-35.
140. Başer A., Çınar G.K. Kırımdan İrana bir Cengizli Hanzadesi: Adil Giray Sultan //Alevilik Araştırmaları Dergisi. Ankara: 2012, sayı 4, s. 149-164.
141. Baysun M.S. IV Murad / İslam Ansklopedisi, c. VIII. MEB, İstanbul: 1979, s. 625-647.
142. Bayur Y.Z. Hindistan tarihi. c. II. Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara: 1987, 618 s.
143. Berdzenışvili N, Canaişa S. Gürcüstan tarihi. Çev. H.Hayrioğlu. Sorun Yayınları, İstanbul: 1997, 304 s.
144. Bilgili A.S. Osmanlı ve Safevi hakimiyetinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl) // Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, sayı 21. İstanbul: 2009, s. 23-62.
145. Bilgin M. Doğu Karadeniz. Ötüken Yayınları, İstanbul: 296 s.
146. Bozkurt R. Osmanlı-İran savaşları (1603-1639) // Askeri Tarih Bülteni, sayı 20. Genelkurmay Basımevi, Ankara: 1986, s. 57-69.
147. Braudel F. II. Felipe döneminde Akdeniz ve Akdeniz dünyası, c. II. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Eren Yayıncılık ve Kitabçılık, Ankara: 1994, 565 s.
148. Brummett P. Osmanlı deniz gücü: Keşfler çağında Osmanlı deniz gücü ve Doğu Akdenizde diplomasi. Tercüme N.Pişkin. Timaş Yayınları, İstanbul: 2009, 301 s.
149. Budak M. Kafkasya ve Osmanlı devleti (XVI-XX Yüzyıllar) / Osmanlı I. Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 594-612.
150. Bulut H.İ. Şah İsmail Sultan Selim rekabetinde ulemanın rolü: Kemalpaşazade örneyi / Birinci Uluslararası Şah İsmayıl Hatayı Sempozyum Bildirileri. 9-11 Ekim 2003. Ankara: 2004, s. 53-67.
151. Cavanşir B. Türk halk islam anlayışına göre Kızılbaşlık ve Şah İsmail Hatai /Şah İsmail Hatai Külliyyatı. Kaknüs Yayınları, İstanbul: 2006, 728 s.
152. Celalzade Mustafa Çelebi. Kanununin tarihçisinden Munteşem Çağ. Kanuni Sultan Süleyman. Tabakaül Memalik ve Derecatül-Memalik. Notlandırarak hazırlayan Ayhan Yılmaz. Kariyer Yayınları, İstanbul: 2011, 376 s.
153. Cevdet Paşa A. Tarih-i Cevdet. Osmanlı tarihi. c. 1. Üçdal Neşriyatı, İstanbul: 1994, 550 s.
154. Cezar M., Sertoğlu M. Mufassal Osmanlı Tarihi (Resimli-Haritalı), c.

2. İskit Yayını, İstanbul: 1957, s.
155. Cezar M, Sertoğlu M. Müfassal Osmanlı tarihi (Resimli-Haritalı). c.3. İskit Yayını İstanbul: 1957.
156. Cezar M., Sertoğlu M. Mufassal Osmanlı Tarihi (Resimli-Haritalı). c. 4. İskit Yayını, İstanbul: 1963, s.
157. Çakmak M.A. XVIII. Yüzyılda Kafkasya / Osmanlı I. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 1999, s. 613-621.
158. Çelenk M. 16. ve 17. Yüzyıllarda Safevi şiiiliği. Yayınlanmamış doktora tezi. Bursa: 2005, 224 s.
159. Çetin F. Osmanlı-Safevi rekabetinin Osmanlı resmi ideolojisine etkisi // Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2/1, 2011, s. 12-28.
160. Çetinkaya N. Kızılbaş türkler. Tarihi, oluşumu ve gelişmesi. Genel Yayın, Ankara: 2011, 576 s.
161. Dalsar F. Türk Sanaye ve Ticaret Tarihinde Bursada İpəkçilik. İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul: 1960, 510 s.
162. Danişman Z. Osmanlı İmperatorluğu tarihi. c. 5. Yeni Matbaa, İstanbul: 1965, 318 s.
163. Danişmend İ.H. İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi. c.1. Türkiye Yayınevi, İstanbul: 1947, 530 s.
164. Danişmend İ.H. İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi. c. II. Türkiye Yayınevi, İstanbul: 1948, 565 s.
165. Danişmend İ.H. İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi, c. III. Yeni Matbaa, İstanbul: 1965, 801 s.
166. De Busbecg G. Türk mektupları (1522-1592) Kanuni devrinde bir sefirin hatıratı. Terc. Hüseyin Cahid Yalçın. İstiklal Matbaası, Ankara: 1953, 216 s.
167. Diyanet A.A. Osmanlı-İran münasibetleri 1520-1566. Basılmamış doktora tezi. İstanbul: 1971, 154 s.
168. Diyanet A.A. İlk Osmanlı-İran Antlaşması (1555 Amasya Musalahası). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul: 1971, 15 s.
169. Doğuda Venedik elçileri (Caterino Zeno ve Ambrogio Contarininin seyahatnameleri). Yayınlayan Tufan Gündüz. Yeditepe Yayınları, İstanbul: 2006, 144 s.
170. Ebul-Qazi Bahadır Han. Secere-i Türk (Türkün soy ağacı). Çev. R.Nur. İlgı Yayınları, İstanbul: 2009, 272 s.
171. Efendiyev O. Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi devletlerindeki mülki ve askeri teşkilata bakış // Yeni Türkiye, 2002, yıl 8, sayı 45, s. 72-80.
172. Efendiev O. Sultan II Bayazıt ve Şah İsmail / XIII Türk Tarih Kon-

- qresi. Ankara, 4-8 Ekim 1999. Konqreye Sunulan Bildiriler. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 2002, s. 89-95.
173. Ekinçi M. Anadolu Aleviliyin tarihsel arka planı. Beyan Yayınları, İstanbul: 2002, 240 s.
174. Ekinçi M. Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı-Safevi ilişkileri / Türkler, c. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 446-458.
175. Emecen F.M. Yavuz Sultan Selim. Yitik Hazine Yayınları, İstanbul: 2010, 448 s.
176. Eravçı M.H. İran Don Juanının Gürcüstan ve Azerbaycana dair verdiği bilgiler // Türk Dünyası Tarih Dergisi, sayı 166. Ankara: 2000, s.35-39.
177. Eravcı M. Gelibolulu Mustafa Alinin Nushatüs-Selatininde 1578-1579 Trans-Kafkas seferine dair eleştirileri ve bunların tarihi önemi //Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, III/1, (Haziran 2001), s. 31-40.
178. Eravçı M. Safevi Hanedanı /Türkler. c. 6. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 882-892.
179. Eravcı M. Osmanlı-Safevi münasebetleri ile ilgili türkçe kaynaklar // Selcuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2010, sayı 28, s.249-260.
180. Ercan Y. Yavuz Sultan Selim dönemi / Türkler. c. 6. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 421-445.
181. Erendil M.Tarihde Türk-İran ilişkileri. Genelkurmay Basımevi, Ankara: 1976, 157 s.
182. Eroğlu S. Asafinin Şecaat-name mesnevisi // Turkish Studies. International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Vol. 4/7, 2009, s. 253-297.
183. Faroghi S. Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak. (Çev. Gül Çağalı Güven-Özgür TÜresav). İstanbul: 2003, 342 s.
184. Faroqi S. «Krizler ve Değişim, 1590-1699» / Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal tarihi, 1600-1914. c.II. (Edt. Halil İnalçık-Donald Quataert; çev. Ayşe Berktaş vd.). İstanbul: 2004, s.543-757.
185. Fehimi M. Safavi Şahları ile Astrahani hanedanı arasındaki siyasi ilişkiler. Çev. M.Bilal Çelik // History Studies, vol. 2/2, 2010, s. 511-516.
186. Feridun bey. Münşeātüs- selatin. c. I. Darü't-Tıbbati'l-Amire, İstanbul: 1858, 626 s.
187. Feridun bey. Münşeātüs-selatin. c. II. Darü't-Tıbbati'l-Amire, İstanbul: 1859.
188. Ferzelibeyli Ş.F. Resmi belgelerde 23 ağustos Çaldıran savaşının

- nedenleri ve sonuçları /XIII Türk Tarih Kongresi, Ankara, 4-8 Ekim 1999. Kongreye Sunulan Bildiriler. Ankara: 2002, s 77-87.
189. Füzuli Bayat. Göçebe ideolojisi – Oğuzçuluq bağlamında Şah İsmayıl fenomenolojisi /Birinci Uluslararası Şah İsmayıl Hatayi Sempozyum Bildirileri. 9-11 Ekim 2003. Ankara: 2004, s. 44-52.
190. Halıcı G. Ana Hatlarıyla Tuzuk-i Cihangiri / Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. 34, sayı 1-2. Ankara: 1990, s. 117-129.
191. Hammer C. Osmanlı tarihi. c. I, Çeviren Mehmet Ata. Bugünkü dille özetleyerek yeniden yazan prof. Dr, Abdulkadir Karahan. MEB Yayınları, İstanbul: 1990, 522 s.
192. Hasani A. İranlı Tarihçilere göre Osmanlı-İran ilişkilerindeki krizin nedenleri (985-1049/1577-1639) /Tarihden günümüze Türk-İran ilişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002, Konya). Ankara: 2003, s.15-31.
193. Haydar Çelebi. Haydar Çelebi Ruznamesi. Hazırlayan: Yavuz Senemoğlu. Tercüman Yayınları, İstanbul: 2001, 221 s.
194. Hayrullah Efendi. Osmanlı devleti tarihi. c.5. Sadeleştiren, Z.Danışman. Son Havadis Yayınları, İstanbul: 1972, 240 s.
195. Hilmi M. Kanuni Sultan Süleymanın 1533-1535 Bağdad seferi. Askeri Basımevi. İstanbul: 1932, 38 s.
196. Hoca Sadeddin Efendi. Tacüt-tevarih. IV c. Yayınlaştıran İ.Parmaksızoğlu. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 1992, 409 s.
197. Gelibolulu M.A. Gelibolulu Mustafa Ali ve Kühü'l-ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet devirleri. (haz. Faris Çerçi). Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri: 2000, 815 s.
198. Geyikoğlu H. Şah İsmailin devlet kurma yolundaki faaliyetleri ve Akkoyunlularla Şerur muharebesi //Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalara Enstitüsü Dergisi, sayı 33. Erzurum: 2007, s. 217-225.
199. Gil Luis. Diplomatik denge: İspanya, Osmanlı ve Safevi imparatorlukları //İspanya-Türkiye. 16. Yüzyıldan 21. Yüzyıla rekabet ve dostluk. Kitabyayınevi, İstanbul: 2006, s. 139-154.
200. Giovanni Maria Angiolellonun Seyahatnamesi //Seyyahların gözüyle Sultanlar ve savaşlar. Çeviri ve notlar Tufan Gündüz. İstanbul: 2007, s.23-122.
201. Gökçe C. Kafkasya ve Osmanlı imperiyasının Kafkasya siyaseti. Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul: 1979, 255 s.
202. Gökdağ B.A. Selimnamelerde Osmanlı-Safevi ilişkileri / Birinci Uluslararası Şah İsmayıl Hatayi Sempozyum Bildirileri. 9-11 Ekim 2003. Ankara: 2004, s. 125-142.
203. Gökbilgin M.T. Arz ve Raporlarına göre İbrahim Paşanın İrakeyn seferindeki ilk tedbirleri ve fütuhâtı //TTK. Belleten, c. XXI, sayı 83.

- Ankara: 1957, s. 449-482.
204. Gökbilgin M.T. Çaldıran müharibəsi / İslam Ansklopedisi, c. III. M.E. Basımevi, İstanbul: 1970, s. 329-331.
205. Gökbilgin M.T. Süleyman I. İslam Ansiklopedisi, c. XI. M.E. Basımevi, İstanbul: 1970, s. 99-155.
206. Gökbilgin M.T. Kanuni Sultan Süleyman. M.E.B. Yayınları, İstanbul: 1992, 220 s.
207. Gölpınarlı A. Kızılbaş / İslam Ansiklopedisi, c. VI. M.E. Basımevi, İstanbul: 2001, s. 789-795.
208. Gücüyener Ş.F. Kanuni Sultan Süleyman. Ahmed Sait Matbaası, İstanbul: 1945, 160 s.
209. Gül M. Türk-gürcü ilişkileri ve Türkiye gürcüleri // SAÜ Fen Edebiyat Dergisi, I. 2009, s.75-108.
210. Gülay K.Ç. Safevi-Özbek siyasi ilişkileri ve Osmanlının tesiri (1510-1630). Yayınlanmamış doktora tezi. Afyonkarahisar: 2011, 334 s.
211. Gülay K.Ç. İki büyük Türk Hakanı Şah İsmail ve Şeybani Han arasında söz düellosu // History Studies, 2011, sayı 3/2, s. 75-87.
212. Gündoğdu A. Hive hanlığı tarihi (Yadigar Şibanileri devri 1512-1740). Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara: 1995.
213. Gündoğdu A. Türkistanda Osmanlı-İran rekabeti / Osmanlı, c.1. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 1999, s. 581-587.
214. Gündoğdu A. Osmanlı diplomasisinde örnek bir olay: Gilan sorunu (1591-1594) //KÖK Araştırmalar, Osmanlı özel sayısı, 2000, s. 25-30.
215. Gündüz T. Son Kızılbaş Şah İsmayıl. Yeditepe Yayınları, İstanbul: 2010, 175 s.
216. Gündüz T. Şah İsmayılın Eşi Taçlı Hanım // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, sayı 51, s. 223-234.
217. İmani M. Ahsan-üt tevarih ve Hulasat-üt tevarih adlı iki esere bakılarak Şah İsmail zamanında İran və Osmanlı ilişkileri / Birinci Uluslararası Şah İsmayıl Hatayı Sempozyum Bildirileri. 9-11 Ekim 2003. Ankara: 2004, s. 167-176.
218. İncalcık H. Bursa: XV. asrda saneye ve tarihine dair vesikalar // TTK. Belleten, c. XXIV, sayı 93, Ankara: 1960, s. 45-66.
219. İncalcık H. «Osmanlı İmperatorluğunun kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiyenin İktisadi Vaziyeti Üzerinede Bir Tetkuk münasibetiyle» / Osmanlı imparatorluğu, Toplum ve Ekonomi. İstanbul: 1996, s. 139-186.
220. İncalcık H. Osmanlı imparatorluğu: toplum ve ekonomi. Eren Yayıncılık, İstanbul: 1996, 468 s.
221. İncalcık H. Osmanlı tarihine toplu bir bahış //Osmanlılar, c.1. Yeni

- Türkiye Yayınları, Ankara: 1999, s. 37-116.
222. İnalçık H. Osmanlı imperatorluğunun ekonomik ve sosyal tarihi, c. I, Türkçeye çeviren Halil Berktaş. Eren Yayıncılık, İstanbul: 2000, 496 s.
223. İpçioğlu M. Osmanlı Vekayinamelerinde İran (XVI-XVII. Asırlar). Tarihden Günümüze Türk-İran ilişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002, Konya). Türk Tarih Kurumu, Ankara: 2003, s. 49-55.
224. İpçioğlu M. Kanuni Sultan Süleymanın Naxçıvan Seferi. Nobel Yayınları, Ankara: 2003, 123 s.
225. İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran (1514). Hazırlayan: Vural Genç. Bengi Yayınları, İstanbul, 2011, 231 s.
226. İspaniya-Türkiye 16. Yüzyılından 21. Yüzyıla Rekabet ve Dostluk. Çeviri Peral Bayaz Çarum. Kitab Yayınevi, İstanbul, 2006, 350 s.
227. Kanat C. Çaldıran savaşı esnasındaki Osmanlı-Safevi mücadilesinde Memlük devletinin tutumu //Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, sayı IV. İzmir: 2000, s. 65-74.
228. Karaca B. Safevi devletinin ortaya çıkışı ve II Bayezid dönemi Osmanlı Safevi ilişkileri //Türkler, c. IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s.409-417.
229. Karaca B.Yavuz Sultan Selim Dönemi Osmanlı Safevi ilişkileri // SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, s. IX. Isparta: 2003, s.71-86.
230. Karamanlı H.M. Gürcüstan: Osmanlı hakimiyeti dönemi. TDV İslam Ansiklopedisi. c. 14. İstanbul: 1996, s. 314-316
231. Karamanlı H.M. XVI-XVIII. Yüzyıllar Osmanlı-Safevi savaşları / Osmanlı, c. I. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 1999, s. 502-508.
232. Karadeniz Y. İran tarihi (1700-1925). Selenge Yayınları, İstanbul: 2012, 576 s.
233. Kevserani V. Osmanlı ve Safevilerde din-devlet ilişkileri. Çev. Muhlis Canyürek. Denge Yayınları, İstanbul: 1992, 240 s.
234. Kılıç R. Osmanlı padişahı III. Murat ve Özbek hükümdarı II. Abdullah han dönemi Osmanlı-Türküstan dayanışması // Bilig, Yaz. 1999, sayı 10, s. 49-59.
235. Kılıç R. XVI ve XVII yüzyıllarda Osmanlı-İran siyasi Antlaşmaları. Tez Yayınları. İstanbul: 2001, 237 s.
236. Kılıç R. Osmanlı-Özbek siyasi ilişkileri (1530-1555) // Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler dergisi, sayı I. Bişkek: 2001, s.88-102.
237. Kılıç R. Osmanlılar ilâ Safeviler arasında Nasux Paşa (1612) ve Serav (1618) andlaşmaları // Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim ve Bilim Dergisi, sayı 2. Niğde: 2003, s. 124-134.
238. Kılıç R. Şah İsmailin Dulkadıroğulları devleti üzerine yaptığı Orta Anadolu seferi (1507) ve sonuçları / I Kahraman Maraş Sempozyumu,

- 6-8 mayıs 2004. İstanbul: 2005, s. 1-11.
239. Kılıç R. Kanuni devri Osmanlı-İran münasebetleri (1520- 1566). IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul: 2006, 496 s.
240. Kılıç R. Osmanlı devletinin İran politikası (16. ve 17. Yüzyıllar) / Türk Dış Politikası. Osmanlı dönemi. c.1. İstanbul: 2008, s. 75-116.
241. Kırzioğlu F. Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1450-1590). Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1976, 551 s.
242. Kocatürk V.M. Osmanlı padişahları. Buluş Kitabevi, Ankara: 1957, 371 s.
243. Koçu E.R. Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923. Muallim Ahmet Halit Kitabhanesi, İstanbul: 1934, 482 s.
244. Koprıman K.Y. Mısır Memlûkleri tarihi. Sultan el-Melik el-Mü'eyyed Şeyh el-Mahmûdî Devri (1412-1421). Kaynak Eserler Dizisi, Ankara: 1989, 258 s.
245. Kunt M. Siyasal tarih (1300-1600) / Kunt M., Yurdaydın H.G., Ödekan A. Türkiye tarihi: Osmanlı devleti 1300-1600. c. 2. Cem Yayınevi, İstanbul: 1989, s. 15-144.
246. Kurat A.N. Türkiye ve İdil boyu: 1569 Astarhan seferi, Ten-İdil kanalı ve XVI-XVII. yüzyıl Osmanlı-Rus münasebetleri, c.1. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara: 1966, 276 s.
247. Kurat A.N. Rusiya tarihi. Başlangıçdan 1917-ye kadar. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1993, 537 s.
248. Kurtaran U. Yeni kaynakların ışığında Sultan I. Mahmud dönemi Osmanlı-İran ilişkileri (1731-1747) //History Studies International Journal of History, Volume 3/3, 2011, s. 177-213.
249. Kuznetsova N.A. XVI. Yüzyılda Rus-İran ticareti ve Osmanlı devleti, çev: Cenap Eren //Belleten, LII c, sayı 202-den ayrı basım. Türk Tarih Kurumu, Ankara: 1988, s. 247-256.
250. Küçükdağ Y. Vezir-i Azam Piri Mehmed paşa. Enes Kitap Sarayı, Konya: 1994, 258 s.
251. Küçükdağ Y. Osmanlı devletinin Şah İsmailin Anadoluyu şiileştirme çalışmalarını engellemeye yönelik önlemleri /Osmanlı I. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 269-281.
252. Küçükdağ Y., Dedeyev B. Safevilerin nesebine farklı bir bakış // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2009, sayı 6, s. 415-424.
253. Küçükdağ Y. Türk Aleviliyi Araştırmaları. Cizgi Kitabevi Yayınları, Konya: 2010, 161 s.
254. Külbilge İ. 18. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1703-1747). Yayınlanmamış doktora tezi. İzmir: 2010, 419 s.

255. Küpeli  . Osmanlı-Safevi münasebetleri (1612-1639). Yayınlanmamıř doktora tezi. İzmir: 2009, 247 s.
256. Küpeli  . Irak-ı Arabta Osmanlı-Safevi M cadilesi (XVI-XVII. Yüzyıllar) // History Studies International Jurnal of History, Ortadoęu  zel Sayısı, 2010, s. 227-244.
257. Küpeli  . Osmanlı-Safevi m nasibetlerine dair Türkiyede yapılan çalıřmalar hakkında birkaç not ve bir bibliyoqrafiya denemesi // Tarih Okulu, Ocak-Nisan 2010, sayı VI, s.17-32.
258. Küpeli  . Safevi ülkesinin ingilis konukları (İngilis tacirlerin İran seyahatları, 1562-1581) //History Studies International Jurnal of History, Volume 4/1, 2012, s. 373-385.
259. Küpeli  . Safevi-Osmanlı münasebetleri. Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014, 336 s.
- 259a. Küpeli  . İpek, ticaret yolları ve Osmanlı-Safevi m cadilesinde ekonomik rekkabet. //Van Yüzüncü Yil Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2018, İslam Kongresi  zel Sayısı, s. 322-340.
260. Kütükoęlu B. řah Tahmasbın III. Murada Culus Tebriki // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, c. XI, sayı 15. İstanbul: 1960, s. 1-24.
261. Kütükoęlu B. Osmanlı-İran siyasi münasibetleri (1578-1590). I cild. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul: 1962, 232 s.
262. Kütükoęlu B. Tahmasp I /İslam Ansiklopedisi, c. XI. M.E.B. Yayınları. İstanbul, 1970, s. 637-647.
263. Kütükoęlu B. Osmanlı-İran siyasi münasibetleri (1578-1612).  zal Matbaası, İstanbul: 1993, 340 s.
264. Kütükoęlu B. řah II Tahmasb /Vekayin vis (Makaleler). İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1994, s. 319-332.
265. Kütükoęlu B. Murad III. İslam Ansiklopedisi. c. VIII. M.E.B Yayınları, İstanbul: 1993, s. 615-625.
266. Kütükoęlu B. Tahmasib II / İslam Ansiklopedisi. c. XI, M.E.B. Yayınları, 1993, s.647-655.
267. Mantran R. Osmanlı imperatorluęu tarihi I. Kuruluř ve yükseliř yılları. Çeviren: Server Tanilli. İstanbul: 2011, 504 s.
- 267a. Mattye R. 1600-1700 yıllarında arablar, türkler ve iranlılar arasında Basra řehri. Çeviren İlker G lbilge. //Cihannüma. Tarih ve Coęrafya Arařtırmaları Dergisi, Sayı IV/1, Temmuz 2018, s. 155-193.
268. Memmedov H. XVI-XVIII. Yüzyıllar Osmanlı-Safevi savařları /Osmanlı I. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 502-508.
269. Minorski V. Tiflis / İslam Ansiklopediyası, c. 12/1. MEB, İstanbul, 1979, s. 264-279.

270. Minorski V. Nadir /İslam Ansiklopedisi, cilt 9. MEB, İstanbul: 1988, s. 12-31.
271. Mughul M. Y. «Portekizlilerle Kızıldenizde mücadile ve Hicazda Osmanlı hakimiyetinin yerleşmesi hakkında bir Vesika» //Belgeler, II/3-4, Ankara: 1965, s. 37-48.
272. Mustafazade T.T. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkaslarda Osmanlı-Rus İlişkileri / Osmanlı, c. I. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 1999, s. 561-569.
273. Mustafazade T.T. Safevi Hanedanının son yılları /Türkler, c. 6. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 925-935.
274. Münecim Baş A.L. Münecimbaşı tarihi. İkinci cilt. Arapça aslından türkçeleştiren İsmail Erünsal. Tercüman (1001 Temel Eser). İstanbul: ? 624 s.
275. Münşi İsgender bey. Tarih-i alem aray-i Abbasi. c. 2, Kısım 1. Çev: Ali Genceli. Türk Tarih Kurumu, İstanbul: 1945.
276. Naci Ş. Safeviler döneminin Anadolu sosyo-ekonomik ve kültürel yapısına etkileri /Birinci Uluslararası Şah İsmayıl Hatayi Sempozyum Bildirileri. 9 -11 Ekim, 2003. Ankara: 2004, s. 297-306.
- 276a. Naima M.E. Tarih-i Naima. c.3. Haz. M.İpşirli. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 2007.
- 276b. Naki E. Osmanlı'ya Karşı İran'la İttifak: 16. Yüzyılın Siyasi ve İktisadi Rekabet Ortamında Avrupa'nın Müttefik Arayışları. //TAD, c. 35/ s. 59, 2016, s.115-129.
277. Nesibli N Osmanlı-Safevi savaşları, mezheb meselesi ve Azerbaycan / Türkler, c. 6. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 893-898.
278. Nevres A. Tarihçe-i Nevres. Haz. Hüseyin Akkaya. Kitabevi Yayınları, İstanbul: 2004, 150 s.
279. Ocak A.Y. Osmanlı toplumunda zındıklar ve mülhidler. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: 1998, 385 s.
280. Ocak A.Y. Osmanlı kaynaklarında ve modern türk tarihçiliğinde Osmanlı Safevi münasibetleri (XVI-XVII yüzyıllar). //TTK, Belleten, c. LXVI, sayı, 246, Ankara: 2002, s. 501-516.
281. Ocak A.Y. Türkiye-İran dini ilişkileri /Yeniçağlar Anadolusunda İslamın ayak izleri, Osmanlı dönemi, Makaleler-Araştırmalar. İstanbul: 2011, s. 279-298.
282. Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan. Seçil Ofset, İstanbul: 2011, 568 s.
283. Osmanlı Belgelerinde Karabag. Osmanlı Arşivi daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul: 2009, 660 s.

284. Osmanlı devleti ile Azərbaycan türk hanlıkları arasındakı münasebetlere dair arşiv belgeleri. c.1. Ankara: 1992, 427 s.
285. Osmanlı devleti ile Azərbaycan türk hanlıkları arasındakı münasebetlere dair arşiv belgeleri. c.2. Ankara: 1993, 483 s.
286. Osmanlı imperatorluğu tarihi I. Kuruluş ve Yükseliş Yılları. Çeviren: Server Tanilli. Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, 504 s.
287. 1734-1735 Osmanlı-İran savaşı Mühimme Defteri (ramazan 1146-zilhicce 1147). Yayınlayan Kemal Erkan. Çamlıca Basım Yayın, İstanbul: 2011, 228 s.
288. Özbaran Salih. XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliyinin Kuruluşu //TED, c. XXV, 1971, s. 51-78.
289. Özbaran S. Osmanlı İmperatprluğu ve Hindistan Yolu, Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekabet ve İlişkiler //İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, c. XXXI, Ankara: 1977, s. 65-146.
290. Özbaran S. Portekizli Seyyahlar İran, Türkiye, Irak, Suriya ve Mısır yollarında. Kitab Yayınevi, İstanbul: 2007, 201 s.
291. Özcan A. Mahmud I. /DİA, c. XXVII, İstanbul: 2000, s. 348-352.
292. Öztuna Y. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi, c. 4. Hayat Yayınları, Ankara: 1964, 301 s.
293. Öztuna Y. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi, c. 5. Hayat Yayınları, Ankara: 1965, 287 s.
294. Öztuna Y. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi. c. 6. Hayat Yayınları, İstanbul: 1965, 301 s.
295. Öztuna Y. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi. c. 7. Hayat Yayınları, Ankara: 1965, 302 s.
296. Öztuna Y. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi. c. 8. Hayat Yayınları, Ankara: 1965, 304 s.
297. Öztuna Y. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi. c. 9. Hayat Yayınları, Ankara: 1966, 304 s.
298. Öztuna Y. Kanuni Sultan Süleyman. Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara: 1989, 198 s.
299. Öztuna Y. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi. c.11. Hayat Yayınları, Ankara: 1967, 300 s.
300. Peçevi İ.E. Peçevi tarihi. c. I. Hazırlayan prof. Bekir Sitki Baykal. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1992, 356 s.
301. Peçevi İ.E. Peçevi tarihi. c. II. Hazırlayan prof. Bekir Sitki Baykal. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1992, 455 s.
302. Raşid Mehmed Efendi-İsmail Asim Efendi. Tarih-i Raşid ve zeyli. c. 1. Hazırlayanlar: A.Özcan, Y.Uğur, B.Çakır, A.Z.İzgoer. Klasik Yayın-

- ları, İstanbul: 2013, 637 s.
- 302a. Raşid Mehmed Efendi-İsmail Asim Efendi. Tarih-i Raşid ve zeyli. c. 2. Hazırlayanlar: A.Özcan, Y.Uğur, B.Çakır, A.Z.İzğöer. Klasik Yayınları, İstanbul: 2013.
303. Refik A. On altıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşilik. Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul: 1932, 41 s.
304. Rehimizade İ. Tarih-i Osman Paşa. (Tercüme Y.Zeyrek). Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 2001, 88 s.
305. Rota G. Safevi İrani ile Venedik Cumhuriyeti arasındaki diplomatik ilişkilere genel bir bakış /Türkler. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 899-906.
306. Rumlu Hasan bey. (Ahsenüt-tevarih). Şah İsmayıl tarihi. Çeviren Cevat Cevan. Ardıc Yayınları, Ankara: 2004, 256 s.
307. Sadık Bilge M. Osmanlı devleti ve Kafkasya. Eren Yayıncılık. İstanbul: 2005, 295 s.
308. Sadık Bilge. Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih, Toplum, Ekonomi). Kitabevi, İstanbul: 2012, 689 s.
309. Sadıkcıoğlu M. Osmanlı-İran hudut sorunları (1847-1913). Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, 267 s.
- 309a. Santamariya K.M. İspanyol elçi Garcia De Silva Figueroa'nin gözüyle Safevi Şah Abbas döneminde ziyafet merasimleri ve kadınların durumu. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: 2015.
310. Saray M. Rus işğalı devrində Osmanlı devleti ilə Türkistan Hanlıqları arasındaki siyasi münasibetler, 1775–1875. İstanbul: 1984, 188 s.
311. Saray M. Buhara (Özbək) Hanlığı /Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu. Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara: 1987, c. 2, s. 591-600.
312. Saray M. Türk-İran münasebetlerinde şiiğin rolü. TKAE Yayınları, Ankara: 1990, 162 s.
313. Saray M. Türk-İran ilişkileri. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: 2006, 344 s.
314. Sarıkaya M.S. Dini ve siyasi bakımdan Osmanlı-İran münasebetleri //Türk Kültürü, sayı 363, Ankara: 1993, s. 406-422.
315. Savaş S. Osmanlı-Safevi mücadilesinin toplumsal sonuçları /Türkler. c. VI. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 907-919.
316. Savaş S. XVI asırda Anadolu da Alevilik. Vadi Yayınları, Ankara: 2002, 255 s.
317. Savory R.M. Safevi İrani. Çev. M.Maksudoğlu. /İslam Tarihi, Kültür ve Medeniyeti. İstanbul: 1988, s. 403-434.
318. Schweigger S. Sultanlar kentine yolculuk 1578-1581. Yayına hazırla-

- yan ve notlayan Heidi Stein, çeviren S.Türkis Hoyan. Kitab Yayınevi, İstanbul: 2004, 248 s.
319. Schubel N.K. XVI. Yüzyıl Avrasya dünyasında bölgesel birlik ve çeşitlilik Osmanlı, Özbek, Safevi ve Hind-Babürlü imperatorlukları: Bütünsel bir yaklaşım / Osmanlı I. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara: 1999, s. 431-440.
320. Selaniki M. Tarih-i Selaniki. Haz. Mehmet İpşirli. Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul: 1989, 432 s.
321. Seyyahların gözüyle sultanlar ve savaşlar (Giovanni Maria 321, Venedikli bir tüccar ve Vincenzo D`Aleksandrinin seyahatnameleri). Çeviren: T.Gündüz. Yeditepe Yayınları, İstanbul: 2007, 248 s.
322. Sıdkı Paşa. Gazavat-ı Sultan Murad-ı Rabi (IV. Muradın Revan Seferi). Hazırlayan Mehmet Arslan. Kitabevi, İstanbul, 2006, 155 s.
323. Solakzadə Mehmed Hemdemi Çelebi. Solak-zade tarihi. c. I. Hazırlayan dr. Vahid Çabuk. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1989, 594 s.
324. Solakzadə Mehmed Hemdemi Çelebi. Solak-zade tarihi. c. II. Hazırlayan dr. Vahid Çabuk. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1989, 684 s.
325. Streusand D.E. Ateşli silahlar çağında islam imperatorlukları: Osmanlılar, Safeviler, Babürlüler. Çeviren: Bahar Fırat. Ufuk Yayınları, İstanbul: 2013, 352 s.
326. Sultan IV Muradın Revan ve Tebriz seferi Ruznamesi. Kültür Bakanlığı, Ankara: 1999, s. 181 s.
327. Sümer F. Azerbaycanın türkleşmesi tarihine umumi bir bahış //Türk Tarih Kurumu Belleten, sayı 83. Ankara: 1957, s. 429-447.
328. Sümer F. Oğuzlar (Türkmenler). Siyasi tarihleri-Boy teşkilatı-Destaneleri. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Ankara: 1972, 510 s.
329. Sümer F. Safevi devletinin kuruluşu və gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1976, 265 s.
330. Sümer F. «Abbas I» /İslam Ansiklopedisi, T.D.V. Yayınları, c. I, İstanbul: 1988, s. 17-19.
331. Sümer F. Safevi tarihi ile ilgili incelemeler: I. ve II. Abbas devirleri //Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 69. İstanbul: 1990, s. 10-32.
332. Şabani R. Efqariye ve Zendiye döneminde (h. 1135-1210/M.1723-1796) İran-Osmanlı ilişkileri /Tarihten günümüze Türk-İran Sempozyumu, 16-17 Aralık 2002, Konya. Konya: 2002, s. 79-86.
- 332a. Şimşir N. Judasz Tadeusz Krusinskinin İran Seyahatnamesi. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul: 2013, 138 s.
333. Tansel S. Yavuz Sultan Selim. Milli Egitim Basımevi, Ankara: 1969,

266 s.

334. Tarih-i Osman Paşa: Ösdemiroğlu Osman Paşanın Kafkasya fetihleri (h. 986-988/m. 1578-1580) ve Tebrizin fethi (h. 993/m. 1585). Hazırlayan Yunus Zeyrek. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 2001, 88 s.
335. Tarih-i Selim Şah. IV. Babürlü hükümdarı Cihangir Şahın Hatiratu. Tercüme Hevres-i Kadim, Hazırlayan Fahri Unan. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, 196 s.
336. Taş K.Z. Osmanlı döneminde Nahçıvanın idari statüsü / Türk dünyası: dünəni və bu günü. 23-24 may 2011-ci il Beynəlxalq elmi konfransın Materialları I. Bakı, 2012, s. 53-63.
337. Taşğın A. Safevi-Osmanlı savaşından itibaren dini söylemin siyasal propaganda aracı olarak kullanılması: Dede Kargın örneği //Türk Kültürü ve ve Hacı Bektaş Veli Dergisi, sayı 49, Ankara: 2009, s. 56-71.
338. Tavernier J.B. Taverniyer Seyahatnamesi. Çeviren: Teoman Tuncdoğan. Kitab Yayınevi, İstanbul: 2006, 344 s.
339. Tekindağ Ş.M. Şah Kulu Baba Tekeli isyanı //Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı 3, İstanbul: 1967, s. 34-39.
340. Tekindağ Ş.M. Yeni Kaynak ve vesikalar ışığı altında Yavuz Sultan Selimin İran Seferi //İÜEF Tarih Dergisi, c. VIII, sayı 22, İstanbul: 1968, s. 50-79.
341. Tekindağ Ş.M. Fatihten III. Murada kadar Osmanlı tarihi (1451-1574). İstanbul: 1977, 199 s.
342. Temizqan M. Şah İsmailin Anadolu oymaqlarının desteyini kazanmasının sebepleri üzerine /Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, sayı: 8, Ankara: 1999, s.472-482.
343. Toğan Z.V. Azərbaycan /İslam Ansiklopedisi. c. 2. MEB Yayınları, İstanbul: 1979, s. 91-118.
344. Toğan Z.V. Ümumi türk tarihine giriş. 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul: 1981, 537 s.
345. Toğan Z.V. Herat /İslam Ansiklopedisi, c. 5. MEB, İstanbul: 1993, s. 429-442.
346. Toksoy A. II Bayezit döneminde Osmanlı-Safevi ilişkileri //Türk Yurdu c.19-20, sayı 148-149. Ankara: 2000, s. 416-419.
347. Topbaş O.N. Abide şahsiyyetleri ve müesseseleriyle Osmanlı. Erkam Yayınları, İstanbul: 1999, 572 s.
348. Turan Ş. Kanununin oğlu Şehzade Bayezid Vakası. TTK Basmevi, Ankara: 1961, 237 s.
349. Turan Ş. II Selim /İslam Ansiklopedisi. c. 10. MEB, İstanbul: 1996, s. 434-441.
350. Turan Ş. Kanuni Sultan Süleyman dönemi taht kavgaları. Kapı

- Yayınları, İstanbul: 2011, 310 s.
351. Türk silahlı kuvvetleri tarihi III cilt, II Kısım Eki, Osmanlı-İran savaşı, Çaldıran meydan muharibesi 1514. Gnkur. Basımevi, Ankara: 1979, 192 s.
352. Uğur A. Yavuz Sultan Selim. Kayseri: 1989, 160 s.
353. Uğur A. Yavuz Sultan Selimin siyasi ve askeri hayatı. Milli Ekitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul: 2001, 141 s.
354. Uluçay Ç. Yavuz Sultan Selim nasıl padşah oldu? //Tarih Dergisi, c.VI, sayı 9, İstanbul: 1954, s. 53-90.
355. Uluçay Ö. Şah Hatayı ve Alevilik: İnanç, Töre, Öge ve Ahlak. Adana: 1993, 157 s.
356. Unat Faik Reşit. Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri. Ankara: 1987, 261 s.
357. Uzunçarşılı İ.H. Şah İsmayılın Zevcesi Taclı Hanımın Mücevheratı //TTK Belleten, c. XVIII, sayı 92. Ankara: 1959, s. 611-619.
358. Uzunçarşılı İ.H. İran şahına iltica etmiş olan şehzade Bayezitin teslimi için Sultan Süleyman ve oğlu Selim tarafından Şaha gönderilen altınlar ve kıymetli hediyeler //TTK Belleten, c. XXIV, sayı 93. Ankara: 1960, s. 102-110.
359. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı devletine iltica etmiş olan Karkıye hanedanından Ahmed nerede vefat etti? //TTK Belleten, c. XXVIII, sayı 109. Ankara, 1964, s. 73-83.
360. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi. c. II. Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara: 1988, 808 s.
361. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi. c. III. Kısım I. Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara: 1988, 669 s.
362. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi, c. III, Kısım 2. Türk Tarihi Kurumu Basımevi, İstanbul, 1988, 679 s.
363. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi, c. IV. I Bölüm, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1988, 706 s.
364. Uzunçarşılı İ.H. XVIII. Asırda Osmanlı-İran münasebetleri / Türkler, c. 12. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 512-524.
365. Ünal T. IV. Muradın Bağdad seferi. Berikan Yayınevi, Ankara: 2001, 253 s.
366. Üniver A.S. «Dördüncü Sultan Muradın Revan seferi Kronolojisi, TTK-Belleten, c. XVI, Sayı: 64, İstanbul: 1952-Ekim, s. 547-576.
367. Varlıq M.Ç. Çaldıran savaşı /İslam Ansiklopedisi, c.8, TDV, İstanbul: 1993, s. 193-195.
368. Werner C.A. Padşahın Huzurunda, Elçilik Günlüyü, 1616-1618, (çev. Türkis Noyan). Kitab Yayınevi, İstanbul: 2011, 144 s.

369. Yalçınkaya M.A. XVIII. Yüzyıl: İslahat, Değişim ve Diplomasi dönemi (1703-1789) / Türkler, c.12. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 479-511.
370. Yaman A. Alevilik ve Kızılbaşlık tarihi. Nokta Kitab, İstanbul: 2007, 336 s.
371. Yans K. IV. Murad devrinde Osmanlı-Safevi münasebetleri. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sonçağ Tarihi Kürsüsü. Yayınlanmamış doktora tezi. İstanbul: 1977, 215 s.
372. Yazıcı T. Safevîler /İslâm Ansiklopedisi, c. X. Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul: 1966, s. 53-59.
373. Yazıcı T. Şah İsmail /İslâm Ansiklopedisi, c. XI. Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1970, s. 275-279.
374. Yeşilot O. Şahın ülkesinde. Rus çarı I. Petronun İran elçisi Artemiy Volinskiyin Kafkasya raporu. Yeditepe, İstanbul: 2014, 192 s.
375. Yınanç R. Dulkadır beyliyi. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1989, 186 s.
376. Yurdaydın H.G. Kanununun culusu ve ilk seferleri. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1961, s. 54.
377. Yusoff K. XVI. yüzyılda I. Selim ve Mısır arasındaki ilişkiler /Osmanlı I. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 1999, s. 282-288.
378. Yücel Y. Osmanlı devlet teşkilatına dair kaynaklar: Kitab-ı Müstetab, Kitabı Mesalihi'l Müslimin ve Menafi'il-Mü'minin, Hırzül'l-Müluk. TTK, Ankara: 1988, 201 s.
379. Yücel Y., Sevim A. Türkiye tarihi. c. II. Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara: 1990, 416 s.
380. Yücel Y., Sevim A. Türkiye tarihi. Osmanlı dönemi (1566-1730). c. III. Türk Tarihi Kurumu Basımevi, İstanbul: 1991, 359 s.
381. Yücel Y., Sevim A. Klassik Dönemin Üç Hükümdarı, Fatih, Yavuz, Kanuni. Türk Tarihi Kurumevi Basımevi, Ankara: 1991, 668 s.
382. Yücel Y. Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl. Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara: 1991, 161 s.

Rus dilində

383. Агаларов М.З. О политических и дипломатических отношениях между азербайджанским государством Сефевидов и государством Моголов в период правления Шаха Тахмасиба I // Объединенный научный журнал. М.: 2008, №11, с. 4-11.
384. Азимджанова С.Г. Государство Бабур в Кабула и Индии. М.: Наука, 1977, 176 с.

385. Акулиский З. Дневник Закария Акулиского. Ераван: Изд-во АРМФАНА, 1939, 159 с.
386. Аллами Абуль Фазл Мубарак. Акбар-наме. (Подготовка и издание Воробьевой С.Н.). т. 1. Самара: 2003.
387. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII в. Баку: Элм, 1975, 229 с.
388. Алиев Ф.М. Миссия посланника русского государства А.П.Волынского в Азербайджане (1716-1718 гг.). Баку: Элм, 1979, 122 с.
389. Алиев Ф.М. Азербайджано-русские отношения. Баку: Элм, 1985, 173 с.
390. Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. Пер. с англ. Ю.В.Готье. Л.: Соцэкгиз, 1937, 308 с.
391. Антонова К.А. Очерки общественных отношений и политического строя Могольской Индии времен Акбара (1556-1605). М.: Наука, 1952, 283 с.
392. Армянская анонимная хроника 1722-1736 гг. Перевод и примечания З.М.Бунятова. Баку: Элм, 1988, 64 с.
393. Арунова М.Р., Ашрафян К.З. Государство Надир-шаха Афшара. М.: Изд-во восточной литературы, 1958, 284 с.
394. Бабулин И. Русско-иранский военный конфликт 1651-1653 гг. // Рейтар: Военно-исторический журнал, № 31, Вып. 7. М.: 2006.
395. Багратиони В. История царства грузинского (перевел, снабдил предисловием, словарями и указателем Н.Т.Накашидзе). Тбилиси: Мецниереба, 1976, 337 с.
396. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Сочинения. т. II, часть 1. М.: Из-во восточ. Литературы, 1963, 759 с.
397. Бартольд В.В. Халиф и султан. Сочинения, т. VI. М.: Наука, 1966, с. 15-80.
398. Белакуров С.А. Сношения России с Кавказом (1578-1613гг.). Вып. 1. М.: Университетская тип., 1889, 715 с.
399. Беляев Е.А. Иран в средние века. М.: 1941.
- 399а. Бердзенишвили Н.А. и др. История Грузии, кн. I. Тбилиси: 1962.
400. Бидлиси Ш.Ш. Шараф-наме. т. 1. Перевод, предис., прим., прил. Е.И. Васильевой. М.: Наука, 1967, 320 с.
401. Бидлиси Ш.Ш. Шараф-наме. т. 2. Перевод, предис., прим., прил. Е.И. Васильевой. М.: 1976, 350 с.
402. Босворт К.Е. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Наука, М.: Наука, 1971, 324 с.

403. Буниятов З.М. От редактора. Предисловие к повторному изданию «Гюлистан-и Ирам» А.А.Бакиханова. Баку: Элм, 1991, 304 с.
404. Бушев П.П. Русско-иранские контакты до конца XVI века //Вопросы истории. № 4. М.: 1973.
405. Бушев П.П. История посольства и дипломатических отношений Русского и Иранского государства в 1586-1612 гг. (по русским архивам). М.: Наука, 1976, 435 с.
406. Бушев П.П. История посольства и дипломатических отношений Русского и Иранского государства в 1613-1621 гг. М.: Наука, 1987, 280 с.
407. Бушев П.П. Посольство Г. Коробьина и А. Кушинова в Иран в 1621-1624 гг. /Иран. Экономика. История. Историография. Литература. М.: 1976, с. 124-155.
408. Бушев П.П. Путешествие иранского посольства Мохаммеда Хосейн бека в Москву в 1690-1692 гг. //СНВ, 1976, Вып. 18, с. 135-172.
409. Бушев П.П. Посольство Артемия Волынского в Иран 1715-1718 гг. (По русским архивам). Издательство Наука, М.: 1978, 291 с.
410. Гаджиев В.Г. Сочинение И.Гербера «Описание стран и народов между Астраханью и рекою Курой находящихся» как источник по истории народов Кавказа. М.: Наука, 1987, 272 с.
411. Гасан-заде Д.Г. Англо-сефевидские отношения в конце XVI - начале XVII веков (по материалам английских источников). Баку: Из-во «Бақы Университети», 2007, 196 с.
412. Гелашвили Н. Осmano-сефевидские взаимоотношения в первой трети XVIII века. //Türk dünyası: dünəni və bu günü. 23-24 may 2011-ci il Beynəlxalq elmi konfransın Materialları I. Bakı, 2012, с. 91-95.
413. Гейдаров М.Х. Торговля и торговые связи Азербайджана в позднем средневековье. Баку: Элм, 1999, 168 с.
414. Гусейн Ф. Осmano-Сефевидская война 1578-1590. Баку: Нурлан, 2005, 214 с.
415. Гусейн Ф.А. К вопросу об обещании шаха Аббаса уступить Московскому государству Дербент, Баку и Шемаху. //Вопросы истории. М.: 2010, №9, с.113-124.
416. Гусейнов А.Н. Азербайджано-русские отношения XV-XVII веков. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1963, 239 с.
417. Джалалян Е.Х. Краткая история страны Албанской (1702-1722). Перевод с Древнеарм. языка Т.И.Тер-Григоряна. Предисловие и подготовка к изданию академика З.М.Буниятова. Баку: Элм, 1989,

- 48 с.
418. Джамбурия Г. Д. Нашествия шаха Аббаса на Грузию /Очерки истории Грузии. т. IV. Тбилиси: 1973.
419. Дневник Закария Акулисского. Ереван: Изд-во АрмФАН,1939, 159 с.
420. Евлия Челеби. Книга путешествия (Извлечения турецкого путешественника XVII века). Пер. с тур. А.Д.Желтякова. Вып.3. М.: 1983, 376 с.
421. Ераванци А. История войн 1721-1736 гг. Ереван: Изда-во Арм ФФНФ, 1939, 93 с.
422. Заходер Б.Н. Государство Сефевидов /Всемирная история. т. IV. М.: Наука, 1958, 823 с.
423. Зевакин Е.С. Азербайджан в начале XVIII века. Баку: 1929, 31 с.
424. Зевакин Е.С. Конфликт России с Персией в середине XVII столетия //Известия общества обследования и изучения Азербайджана, № 8, Вып. 4, Баку: 1929.
425. Зулалян М.К. Армения в первой половине XVI века. М.: 1971, 126 с.
426. Иванов М.С. Очерки истории Ирана. М.: Госполитиздат, 1952, 467 с.
427. Иванов А.Н. Османское завоевание арабских стран. 1516-1574. М.: Наука, 1975, 237 с.
428. Иванов М.С. История Ирана. М.: Изд-во Московского Университета, 1977, 497 с.
429. История Грузии. Часть 1. С древнейших времен до 60-х годов века. Тбилиси: Госуд. Изд-во Учебно-Педогогический литературы, 1962, 510 с.
430. История о персидское шахе Тахмас Кули-хане. Переведена с французского канцеларии советником С.Решетовым. Спб.: 1762, 397 с.
431. Канакерци З. Хроника, Пер. с. арм. М.О.Дарбинян-Меликян. М.: Наука, 1989, 320 с.
432. Канбай-заде Х.А. Взаимоотношения государства Сефевидов с Западноевропейскими странами (конец XVI - первая треть XVII вв). Автореферат кандидатской диссертации. Баку: 1991, 28 с.
433. Книга Орудж-бека Байата дон-Жуана Персидского. Перевод с английского, введение и комментарии д.и.н. Октяя Эфендиева, к.и.н. Акифа Фарзалиева. Баку: Элм, 1988, 216 с.
434. Крымский А.Е. История Персии ее литературы и дервишской теософии, т. III. Труды по востоковедению, издание Лазаревским институтом восточных языков, XVI. М.: 1914-1917, 368 с.

435. Кушева Е.Н. Русско-дагестанские отношения в XVI-XVII вв. Махачкала: Типография ДФАН, 1954.
436. Лебедев Д.М. География в России XVII в. М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1949, 232 с.
437. Левин А.Я. Участие английского флота в изгнании португальцев из Ормуза в 1622 г. //Ученые Записки Горковского Госуниверситета им. Лобачевского. Т. 67. Горький: 1965.
438. Локкарт Л. Надир шах. Переведено с английского Гезаловой Н.Р. Баку: Ганун, 2004, 396 с.
439. Магарамов Ш.А. Восточный Кавказ в политике России, Турции и Ирана в конце XVI в. //Вопросы истории. №4. М.: 2009, с.149-152.
440. Магилина И.В. Персидское посольство в Царицыне в 1606–1607 гг. (по «Хронике кармелитов») //Стрежень: Научный ежегодник /Под ред. М.М. Загоруйко. Вып. 5. Волгоград: Издатель, 2006, с.159-163.
441. Магилина И.В. Проект антитурецкого договора между Московским государством и Персией в 1600 году (Реконструкция по материалам посольства кн. А.Ф.Жирово-Засекина) /Вестник ВолГУ. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения. Вып. 13. Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2008, с. 145-155.
442. Магилина И.В. Московское государсво и проект антитурецкой коалиции в конце XVI – начале XVII вв. Автореф. дис... канд. ист. наук. Волгоград: 2009, 30 с.
443. Магомедов Р.М. История Дагестана. Махачкала: Дагузнегрис, 1968, 292 с.
444. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV–первой половины XVIII вв. Баку: Элм, 1993, 240 с.
445. Мамедова Р.А. Взаимоотношения шаха Исмаила и основателя империи Великих Моголов Бабура //АН Азерб. ССР, Институт Рукописей: «Вопросы истории культуры Азербайджана». Баку, Элм, 1988, с. 43-46.
446. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку: Изд-во Бакинского Университета, 1991, 264 с.
447. Мельгунов П.П. Очерки по истории русской торговли XVI-XVII вв. М.: 1905, 285 с.
448. Мехтиев Р. Шах Исмаил Сефевии: портрет правителя и воина. Баку: Издательский дом «Şərq-Qərb», 2014, 256 с.
449. Маклай Н.Д. К истории политических взаимоотношений Ирана со Сревной Азией в XVI в. //Краткий сообщение ИВАН

- СССР, т. IV, 1952, с. 11-18.
450. Миклухо-Маклай Н.Д. Балхский поход шаха Аббаса I / Страны и народы Востока. Вып. 22. М.: 1980, с. 147-163.
 451. Мустафаев Ш.М. Восточная Анатолия: от Ак-коюнлу к Османской империи. М.: Восточная литература, 1994, 224 с.
 452. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII века. Баку: Элм, 1993, 238 с.
 453. Нагорная А. Русско-Иранские договоры 1732 и 1735 гг. / Арабские страны, Турция, Иран, Афганистан. История, экономика. Сборник статей. М.: Наука, 1973, с. 116-121.
 454. Накашидзе Н. Т. Грузинский вопрос в русско-турецких отношениях в первой половине XVII в. / Вопросы истории внешней политики грузинских феодальных государств. т. 2. Тбилиси: 1973.
 455. Новичев А.Д. История Турции, т. I (XI-XVIII века). Л.: Изд-во Ленинградского Университете, 1963, 314 с.
 456. Новосельцев А.П. Русско-иранские политические отношения во второй половине XVI в. / Международные связи России до XVII в. М.: 1961, с. 444-461.
 457. Олеари А. Подробное описание путешествия голштинского посольства в Москву и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах, составленное секретарем посольства Адамом 457еи. Пер. с нем. П. Барсов. М.: Издание А. С. Суворина, 1870, 450 с.
 458. Очерки истории Дагестана. т.1. Махачкала: Даркнигонздат, 1957, 392 с.
 459. Павлова И.К. Хроника времен Сефевидов. Сочинение Мухаммад-Масума Исфাহани «Хуласат ас-сийар». М.: Наука, 1993, 120 с.
 460. Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией. Под. ред. Н.И. Веселовского. т.1, СПб.: Товарищество паровой скоропечатии Яблонский и Перотт Лештуков, 1890, 455 с.
 461. Персов А. Кабардино-русские отношения в XVI-XVII вв. М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1957.
 462. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII вв. /Сборник статей по истории Азербайджана. Вып.1. Баку: Изд-во АН Аз. ССР, 1949, с. 225-298.
 463. Печевы И.Э. История (Извлечения по истории Азербайджана и сопредельных стран и областей периода 1520-1640 гг.). Перевод с турецкого языка и примечания З.М.Буниятова. Баку: Элм, 1988, 100 с.
 464. Пигулевская Н.В, Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П. и др.

- История Ирана с древнейших времен до конца 18 века. Л.: Изд-во Ленинградского Университета, 1958, 390 с.
465. Попов А.Н. Сношение России с Хивой и Бухарой при Петре Великом. Записки Императорского Русского географического общества. СПб.: 1853, кн. 9, с. 237-424.
466. Посланник Петра I на Востоке. Посольства Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. М.: Наука, 1986, 162 с.
467. Рахмани А.А. «Тарих-и алам ара-йи Аббаси» как источник по истории Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1960, 192 с.
468. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку: ЭЛМ, 1981, 240 с.
469. Сванидзе М.Х. Турецко-Иранские отношения в начале XVII в. и Грузия / Проблемы истории Турции. М.: 1978, с. 18-33.
470. Сванидзе М. Х. Турецко-иранский Амасийский мирный договор и Закавказье // Восточное Историческое Источниковедение и специальные исторические дисциплины, Вып. 2, М.: 1994, с. 114-122.
471. Сеидова Г. Азербайджан во взвимоотношениях Сефевидской империи и Русского государства. Баку: ЭЛМ, 2007, 156 с.
472. Семенова Л.А. Орден кармелитов как орудие проникновения европейцев в Иран (по материалам «Хроники кармелитов») / Ближний и Средний Восток. Сборник статей. М.: Изд-во Восточной литературы, 1962, с.94-109.
473. Синча Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. Пер. с английского Степанова Л.В., Ястребовой И.К., Княжинской Л.А. М.: Иностранной литературы, 1954, 442 с.
474. Смирнов А.Н. Кабардинский вопрос в русско-турецких отношениях XVI-XVIII вв. Нальчик: 1948, 119 с.
475. Смирнов А.Н. Политика России на Кавказе XVI-XVII вв. М.: Изд-во Соцэргиз, 1958, 244 с.
- 475а. Стрейс Я.Я. Три путешествия. пер. Э. Бородиной; ред. А. Морозова. - М.: Соцэргиз, 1935, 415 с.
476. Тивадзе Т.Г. Вопрос о политических отношениях с Ираном во внешней политике Русского государства на рубеже XVI - начале XVII вв. // Труды ТГУ, №113, Тбилиси: 1965.
477. Тивадзе Т.Г. Иранский вопрос во внешней политике Московского государства в конце XVI и в начале XVII вв. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. ТГУ. Тбилиси: 1966.
478. Туманович Н.Н. Европейские державы в Персидском заливе в XVI-XIX вв. М.: Наука, 1982, 190 с.
479. Шахмалиев Э.М. К вопросы о дипломатических сношениях пер-

- вых Сефевидов с западными странами //Труды Азербайджанского Государственного Университета. Вып.1. Серия историческая. Баку: 1950, с. 51-68.
480. Шахмалиев Э.М. Дипломатические отношения Испании с Сефевидским государством во второй половине XVI века //»Ученые записки» АГУ им. С.М.Кирова. Баку: 1955, с.117-127.
481. Шахмалиев Э.М. Из истории торговой политики европейских держав на Переднем Востоке в XVI в. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Баку: 1958.
482. Шахмалиев Э.М. Донесение папского посла Векьетти о Сефевидском государстве //»Ученые записки» АГУ им. С.М.Кирова. Баку: 1977, №4, с. 32-37.
483. Широкоград А. Друзья и враги России. Персия-Иран. Империя на Востоке. М.: Вече, 2010, 384 с.
484. Шпаковский А.Я. Торговля Московской Руси с Персией в XVI и в XVII вв. /Сборник статей студенческого Историко-Этнограф. Кружка при Киевском университете, Выпуск VII. Киев: Топография И.И.Чоколова, 1915, с.1-54.
485. Хюсейн. Бедаи ул-векаи (Удивительные события). Издание текста, введение и общая редакция А.С.Тверитиновой. М.: Изд-во Восточной Литературы, 1961, 722 с.
486. Фарзалиев А, Мамедова Р. Сефевиды и империя Великих Моголов: их взаимоотношения в XVI - первой половине XVII в. по материалам «Муншаат-и Салатин» //Материалы международной конференции 300 лет иранистике в Санкт-Петербурге». СПб.: 2000, с.74-76.
487. Фарзалиев А, Мамедова Р. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике. Филологический факультет СпбГУ, СПб. : 2004, 228 с.
488. Эвлия Челеби. Книга путешествия (извлечение из сочинения турецкого путешественника XVII века). Выпуск 3, М.: Наука, 1983, 375 с.
489. Эфендиев О.А. К некоторым вопросам внутренней и внешней политики шаха Исмаила I //Труды Института Истории АН Азерб. ССР, т. XII. Баку: 1957, с. 150-180.
490. Эфендиев О.А. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Баку: Изд. АН Азерб.ССР, 1961, 208 с.
491. Эфендиев О.А. К освещению некоторых вопросов истории Сефевидов в современной иранской историографии /Против буржуазной фальсификации истории и культуры Азербайджана. Баку: Элм,

- 1978, с. 125-140.
492. Эфендиев О.А. Новый труд по истории Сефевидского государства // Известия АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права, 1979, №4, с. 133-138.
493. Эфендиев О.А. Азербайджанского государство Сефевидов в XVI веке. Баку: Элм, 1981, 308 с.
494. Эфендиев О.А. Минадои и его «История войн между турками и персами» // «Известия» Академии наук Азербайджанской ССР. Серия история, философия и права, 1967, №1, с. 59-66.
495. Эфендиев О.А. Из истории дипломатических отношений Венеции с Азербайджаном (Миссия М.Мамбре в 1539-1542 гг.) // Azərbaycan tarixinin problemləri, müasir tədris və elmi nəşrlərdə onların əksi konfransı (Materiallar). Bakı: 1995, s. 82-83.
- 495а. Эфендиев О.А., Мусалы Н. Взаимоотношения Азербайджанского государства Сефевидов с грузинскими княжествами в первой четверти XVI века. /Актуальные проблемы истории Кавказа (Материалы международной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения профессора Р.М.Магоедова). Махачкала: Изд-во ДГУ, 2010, с.201-203.
496. Юнусова Л.И. Торговая экспансия Англии в бассейне Каспия в первой половине XVIII века. Баку: Элм, 1988, 166 с.
497. Зевакин Е.С. Азербайджан в начале XVIII века. Баку, Общества Обследования и изучения Азербайджана, 1929, №8, выпуск IV, 32 с.

İngilis dilində:

498. Allen W.E.D. Russian Embassis to the Georgian Kings 1589-1605. с. I, Cambridge: Published for the Hakluyt Society at the University Press, , 1970, 640 p.
499. A Chronicle of Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission on the 17 and the 18 centuries. Editor H.Chick, İntroduction Rudi 513. C in 2 volumes.Vol.1, London: 2012, 720 p.
500. Burton A, The Bukharans: A Dynastic, diplomatic and commercial history (1550-1702), Great Britain: Curzon Press, 1997, 664 p.
501. Cihangir. The Tuzuk-i Jahangiri or Memoirs of Jahangir. Vol. 1, A.Rogers, H.Beveridge. Munshiram Manoharlal Publishers Pvt, Ltd, New Delhi: 2003, 315 с.
502. Cihangir. The Tuzuk-i Jahangiri or Memoirs of Jahangir. Vol. 2. Translate by Alexander Rogers, ed. by H.Beveridge. A.Rogers, H.Beveridge. Munshiram Manoharlal Publishers Pvt, Ltd, New Delhi, 2003.

503. Curzon G.N. Persia and Persian question. Vol. 2, London, New York, Longmans, Green & co. 1892, 739 p.
504. Edwards C.C. Relations of Shah Abbas the great of Persia with the Mogul emperors Akbar and Jahangir. //Journal of the American Oriental Society. Vol. 35, 1915, p. 247-268.
505. Farmayan H.F. The beginnings of modernization in Iran: The poliiies and reforms of Shah Abbas I (1587-1629). Salt Lake City, Utah, Middle East Center University of Utah, 1969.
506. Fryer J. A New Account of the East Indies and Persia (1672-1681), by John Fryer. Edited by W. Crooke, vol. II, second series no. XX. London: Hakluyt Society, 1912, 371 p.
507. İslam Riyazul. A Study of the political and diplomatic relations between the Mughal empire and Iran. Iranian Culture Foundation. Tehran: 1970, 287 p.
508. Gil Luis. The embassy of don Garsia de Silva y Figueroa to Shah Abbas / Iran and the World in the safavid Age. London: 2012, p. 161-180.
509. Krusinski T. The history of revolution of Persia (du Cerceans English translation). London: 1728, 274 p.
510. Lockhart L. The fall of the Safavid dynasty and the Afghan occupation of Persia. Cambridge: University press, 1958.
511. Matthee R. Anti-Ottoman politics and transit rights the seventeenth-century trade in silk between Safavid Iran and Muscovy. //Cahiers du Monde russe, Vol. 35, No. 4 (Oct. - Dec., 1994), pp. 739-762.
512. Matthee R. Iran's Ottoman diplomacy during the reign of Shah Sulayman I (1011-110511666-94). /Iran and Iranian studies: Essays in honor of Iraj Afshar /edited by Kambiz Erami. Princeton NJ, 1998, pp.148-177.
513. Matthee R. The Politics of Trade in Safavid İran: Silk for Silver, 1600-1730. New York: 1999, 290 p.
514. Matthee R. Iran's Relations with Europe in the Safavid Period (Diplomats, Missionaries, Merchants and Travel). p.6-39.
515. Matthee R. Distant allies: diplomatic contacts between Portugal and Iran in the reign of Shah Tahmasb, 1524-1576. /Portugal, the Persian gulf and Safavid Persia. Edited by Rudi 513 and Jorge Flores. Peeters, 2011, p.219-248.
516. Matthee R. The Ottoman-Safavid war of 986-998/1578-90: motives and causes. //International Journal of Turkish Studies, Vol. 20. Nos. 1&2. 2014, pp.2-20.
517. Savory R. İran under the Safavids. London: Cambridge University Press, 1980, 288 p.

518. Sykes P. A history of Afghanistan. Vol. 1. London: Macmillan Co. Ltd, 1940, 411 p.
519. The Cambridge history of Iran. Vol. 6, The Timurid and Safavid periods. Edited by P.Jackson, late by L.Lockhart. London: Cambridge University Press, 1986, 1086 p.
- 519a. Travels of the Venetians in Persia: A Narrative of Italian Travels in Persia in the 15-th and 16-th Centuries. Translated and Edited by C.Grey. London: 1873.
520. Wilson A.T. The Persian Gulf. A historical Sketch from the earliest times to the beginning of the 20th century. Clarendon Press, Oxford, England: 1928, 327 p.

Fransız dilində:

521. De Salignac J. B. L'abassade en Turquie 1605-1610, correspondences diplomatiques et documents inedits. Vol. 2. Paris: 1889, 444 p.
- 521a. Herbette M. Une Ambassade Persane Sous Louis XIV. Paris: Librairie Academique, 1907, 400 p.
522. Moukbil Bey M. La Campagne de Perce (1514). Paric: Editions Berger-Levrault, 1928, 125 p.

Fars dilində:

۵۲۳. استرآبادی میرزا مهدی . تاریخ جهانگشای نادری . تهران : ۱۳۶۸ ه.ش.
- ۵۲۴ . استرآبادی سید حسین . تاریخ سلطانی (از شیخ صفی تا شاه صفی) به کوشش احسان اشراقی ، انتشارات علمی . تهران : ۱۳۶۶ ه.ش.
- ۵۲۵ . فلسفی نصرالله . زندگانی شاه عباس اول . جلد اول . انتشارات علمی . تهران : ۱۳۷۵ ه.ش.
- ۵۲۶ . هوشنگ جباری . قندهار و نقش آن در روابط و فرازو نشیب میان ایران و هند . مجموعه ی مقالات همایش صفویه در گستره ی تاریخ ایران زمین . به کوشش مقصود علی صادقی . انتشارات ستوده . تبریز : ۱۳۸۳ ه.ش . صفحه ی ۲۲۸-۲۱۹ .
- ۵۲۷ . قاضی احمد قمی . خلاصه التواریخ . به کوشش مولر . ویسبادن : ۱۹۶۴ .
- ۵۲۸ . مهدوی آه . تاریخ روابط خارجی ایران : از ابتدای دوران صفویه تا پایان جنگ دوم جهانی (۱۹۴۵ - ۱۵۰۰) ، موسسه ی انتشارات امیرکبیر . تهران : ۱۳۷۷ ه.ش .
- ۵۲۹ . واحد محمد طاهر . سرگذشت شاه عباس دوم . به کوشش سنار عبدی . تهران : ۱۳۸۷ ه.ش ، صفحه ۱۲۶ .
- ۵۳۰ . مهربان م.ن.ا . شاه عباس کبیر . شرکت مطالعات و نشر کتاب پارسا . تهران : ۱۳۸۷ ه.ش .
- ۵۳۱ . میرزا بیگ . روضه الصفویه . به کوشش غلامرضا طباطبائی ، انتشارات دانشگاه تهران . تهران : ۱۳۷۸ ه.ش .
- ۵۳۲ . نوائی عبدالحسین . شاه عباس اول : مجموعه ی اسناد و مکاتبات تاریخ همراه با یادداشت های تفصیلی . انتشارات بنیاد فرهنگ ایران . تهران : ۱۳۵۲ ه.ش .
- ۵۳۳ . پازوکی ر . تاریخ ایران : از مغول تا افشاریه . شرکت چاپ فرهنگ . تهران : ۱۳۱۷ ه.ش .

۵۳۴. ثباتیان ز. اسناد و نامه های تاریخ دوره ی صفویه. سرمایه کتابخانه ی ابن سینا. تهران: ۱۳۴۳ ش.
۵۳۵. تاج بخش احمد. ایران در زمان صفویه. چاپخانه ی شفق. تبریز: ۱۳۴۰ ه.ش.
۵۳۶. تاریخ عالم آرای صفوی. به کوشش. ی. شکری. تهران: ۱۳۵۰ ه.ش.
۵۳۷. توکلی ف. روابط ایران و روسیه در عصر صفویه. مجموعه ی مقالات همایش صفویه در گستره ی
۵۳۸. تاریخ ایران زمین. به کوشش مقصودعلی صادقی؛ انتشارات ستوده، تبریز: ۱۳۸۷ ه.ش، صفحه ۱۴۷-۱۷۴.
۵۳۹. جواهر الاخبار (بخش تاریخ ایران از قراقویونلو تا سال ۹۸۴ هجری قمری). تألیف بوداق منشی قزوینی. مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محسن بهرام نژاد. تهران: میراث میراث، ۱۳۷۸.
۵۴۰. کاووسی م.ح. اسناد روابط دولت صفوی با حکومت های ایتالیا. تهران: ۱۳۸۹.

GÖSTƏRİCİLƏR

Coğrafi adlar

A

- Abxaziya...2
Acı çay...118
Acısu çayı...97
Açıqbaş...75; 263; 264
Adana...246
Adilcavaz...66
Afrika...320; 337
Ağcaqala...262
Ağdaş...103
Ağrıboz adası
Ağsu...92; 181
Axalkələk...72; 75; 763
Axısqa...261; 271
Axalsık...120; 133
Akşehir...72
Alban ölkəsi...15
Alget çayı
Alişgər...116
Almabulağı...245
Almaniya...267; 282; 295; 296; 308; 311; 314; 315; 316; 318; 321-324; 334
Amasya...13; 18; 29; 37; 39; 40; 54; 55; 59;70; 71; 72; 74-76; 82; 83; 85;
118-121; 127; 193; 264; 265; 268; 269; 276; 296; 297
Amerika...330
Anadolu...19; 21; 22-28; 30; 31; 32; 34; 35-38; 40; 41; 47; 49; 52; 55; 57;
59; 60; 63; 65; 66-69; 72; 73; 75; 85-87; 89; 117; 118; 136; 150; 157; 228;
245; 246; 253; 353
Anadolu yarımadası...295
Ankara...24; 37; 291
Ankor...306
Araz çayı...55; 76; 103; 174; 179
Araqvi...269; 270;272
Aralıq dənizi...11; 62; 244; 245; 247; 292; 299; 311; 317; 319; 330; 344
Arxangelsk...299; 322; 344
Arpaçay...71; 72

Asiya...3; 8; 11; 14; 21; 26; 27; 30; 32; 34; 37; 38; 39; 41; 42; 62; 85; 86; 120; 156; 186; 202; 218; 220; 240; 244; 253; 286; 290; 294;314; 315; 341

Astara ...181

Astrabad...14; 76; 163; 167; 173; 179; 180; 188; 201; 202; 242; 274

Atabəy...72

At Meydanı...82; 94

Avropa...9-12;15; 16; 25; 42; 43; 54; 58; 61; 62; 65-68; 84; 110; 115; 116; 122;133; 141; 150-153; 156; 230; 239; 244-247; 267; 270; 276; 282; 291-294; 297-301; 303-308; 311; 313-316; 321-326;328-336; 338-342; 344; 347-350; 352; 354; 356

Avstriya...29; 61; 66; 71; 114; 116; 118; 153; 156; 295; 296; 311; 315; 316; 354

Avstriya-Macarıstan...281

Azərbaycan...3-36; 39; 41-43; 45; 46; 53; 54; 56; 57; 61-75; 83; 85; 86; 88-91; 95; 97; 98; 100; 101; 103; 104; 115-117; 124; 125; 127; 128; 133; 135; 137; 140; 143; 144; 145; 146; 150; 152; 153; 155-157; 162-164; 169; 170; 172-175; 180; 182; 186; 188; 189; 191-192; 194; 197; 202; 205; 206; 212; 216; 220; 227-229; 232; 238; 242-244; 257; 258; 266; 268; 271; 276-279; 281-286; 289-291; 294-295; 302-303; 306-308; 314; 321; 324; 328-331; 333; 339; 342-347; 350-356.

B

Bağbad...198; 206

Bağdad...48; 61-62; 63-64; 65; 72; 88; 103-104; 109; 120; 129-130; 131-132; 133-134; 135; 141; 143; 149; 153; 158; 165; 170; 172; 174; 175-176; 177-178; 184; 237-238; 248; 311; 316; 334; 337

Bakı...117; 163; 180; 182; 183; 206; 207-209; 275; 277; 280; 282; 286; 290

Baratlı...264

Bargiri...68

Başıaçıq...258; 259; 263; 272; 273-274; 258; 259; 263; 273-274

Başıaçuq...72

Bataviya...339

Bayburd...38

Bazalati...272

Bazarçayı...264

Belqrad...58; 60; 261

Beyrut...56

Bədəxşan...220

Bəhreyn...72; 310; 323; 325; 329; 345

Bəlx... 80; 112; 186; 190; 191-192; 198; 203; 207; 209-210; 212; 213-214;

215-216; 217-218; 222
Bəlucistan...310
Bəndər-Abbas...122; 314; 341; 343; 345; 350
Bənd-i Fərman...196
Bəsrə...60; 62; 72; 115; 120; 141; 143; 149; 153; 342
Bəyşehir...52
Bidlis...61; 81
Biqa...69
Birəcik...247; 250; 257; 294
Bistam...196
Biyəpiş...104
Bolnisi...264
Böyük Moskva knyazlığı...2; 7; 167; 265; 267; 274; 275; 276;
Buxara...60; 80; 112; 188; 189-190; 191-192; 194; 195-196; 197; 201; 203;
206; 207; 210; 211-212; 213-214; 215-216; 217-218; 223; 242
Bursa...40; 42; 62

C

Cacrem...198; 202
Cakarta...339-340
Cavə adası...339
Cənubi Anadolu...23; 36
Cənubi Azərbaycan...172
Cənubi Fransa...322
Cənubi Qafqaz...164; 167; 181; 290; 355
Cənub-Şərqi Anadolu...28
Cənub-Şərqi Asiya...314
Cənubi Yunanıstan...293
Culfa...116; 125; 347
Cunabad...196

Ç

Çaldıran...45-46; 47-48; 49-50; 52; 53-54; 55-56; 57-58; 60; 72; 97; 99;
115; 250; 251; 253-254; 258; 275; 294; 309
Çaharbar...214
Çehelsütün sarayı...198
Çıldır...75; 90; 271
Çin...303
Çoban körpüsü...76
Çoruk-Axısqa...261

Çorum...40

Çuxursəd...25; 76; 82; 84; 90; 97; 120; 140; 270; 271

D

Dadian...258

Dadili...259

Dağıstan...85; 117; 120; 121; 128; 150; 160; 161; 163; 174; 181; 184; 266; 268; 275-276; 279; 282; 283; 286; 287; 289; 345

Damğan...169; 192; 195-196; 197

Daşkənd...209; 216

Dehqarqan...171

Dehli...225; 242

Dekan...225; 232; 233; 234; 235; 238;

Dertenk...174

Derun...197-198

Deulino...284;

Dəlklidaş Dərbəndi...103

Dəməşq...56; 246; 247; 292; 293-294

Dəmirqapı Dərbənd...117

Dərbənd...11; 92; 93; 95-96; 97; 103; 117; 158; 161; 163; 180; 181-182; 183; 266; 275; 277-278; 279-280; 281-282; 284; 286; 290; 326; 344; 356

Dərbənd keçidi...11

Dərəcəzin...63

Dərnə...142; 174; 176; 177

Dəşti-Xəzər...89;

Diyarbəkr...37; 39-40; 41; 48; 55; 60; 61; 67; 69; 76; 98; 119; 123; 125; 130; 131; 139; 141; 148; 162; 165; 172; 179-180; 245-246; 248; 257; 271;

Dmanis...117

Duçum...177

Durna dağ...246; 37

Durun...214

E

Eraq...209

Esfezar...202

Eskişehir...137

Eşqənbər yaylağı...103

Ə

Əbhər...125-126; 167

Əcəm...33-34; 37; 48; 63; 69; 88; 132; 138; 144; 152; 164; 170; 188

Əcəm İraqı...33-34; 170; 187-188; 189; 205
 Ədirnə...40; 82; 152
 Əfqanıstan...218; 238
 Əxlat...68
 Əlbistan...246
 Əlcəzayir...72
 Əlidərəsi...140
 Əndxod...209-210
 Ərciş...65-66; 68; 69
 Ərdahan...71-72; 75; 77; 264
 Ərəb İraqı...62; 63; 64; 65; 72; 73; 83; 130; 133; 142; 311; 316; 352;
 Ərəbistan...120; 153
 Ərəş...77; 91-92 93; 127-128; 269; 275
 Ərəştəban...127
 Ərbil...176;
 Ərdəbil...21; 23-24; 25; 27; 30; 31-32; 34; 70; 75; 99-100; 101; 111; 117;
 125-126; 127; 138; 139-140; 166; 171; 174; 180; 181; 261; 268; 271; 284;
 286; 344
 Ərdəlan...170; 174
 Əriştənanab...103
 Ərmən...72
 Ərzincan...22; 24; 25; 27; 36; 37-38; 40; 44; 45; 48; 179; 258
 Ərzurum...36; 62; 65; 67-68; 69-70; 71-72; 76; 79; 89; 91; 94; 95-96; 97;
 100; 111; 117-118; 120; 124; 125; 131; 136; 137; 140; 145-146; 159-160;
 162; 163; 166; 168; 176; 181; 263-264; 266; 272
 Əsfərayin...196; 197-198; 199-200

F

Farah...209
 Fars... 33-34; 48; 51; 155; 201; 204; 227; 314; 325
 Fəxusfənc çayı...98
 Fərat çayı...57; 110
 Fərahan...171
 Fərahabad...231; 286; 328
 Firəng...78; 249; 312; 313
 Firuzkuh...195; 197; 199; 201
 Florensiya...298; 322
 Fransa...7; 61; 119; 163-164; 291-292; 295; 303; 317; 321-322; 329-330;
 337; 340; 346; 347-348; 349-350

G

Gelibolu...60

Genuya...311;

Gəncə...14; 91-92; 100; 101-102; 103; 109-110; 117; 125; 128; 141; 159; 162; 163-164; 166; 168; 170; 171; 174; 175-176; 178; 180; 181-182; 183-184; 185; 196; 216; 218; 229; 263; 265; 268; 270; 271-272; 273-274

Gəncə-Qarabağ...101

Gərcistan...210

Gilan...278; 281; 284; 287; 322; 344; 354

Girem...72; 261-263

Göyərçinlik qalası...89

Göysu çayı...283

Gülüstan qalası...26

Gümüşlü...271

Gürcüstan...7; 18; 25; 38; 68; 72; 78; 83;85; 86; 89; 90; 95; 101; 102; 117; 120; 123; 133; 135; 149; 164; 211; 212; 230; 232; 257-274; 281; 283; 284; 287; 288; 295; 313; 338; 352-355

Gürel...258; 264; 272

H

Haburn...313

Herat...100; 112; 168; 175; 186; 188; 189; 191; 192; 194; 195; 196; 200-215; 225; 237; 239

Hezarcərib...199

Hələb...22; 56; 62; 69; 120; 123; 134; 137; 138; 141; 230; 244; 247; 250-252; 255; 256; 294; 300; 301; 334; 336; 337; 341

Həmədan...130; 134; 158; 165; 167; 169-171; 173; 174; 180; 196; 201; 246

Həştərxan...203; 206; 275; 276; 278; 280; 281; 284; 322; 331; 333

Hicaz...41; 84

Hillə...131; 134

Hind adaları...340

Hindistan...11; 43; 62; 128; 149; 153; 218-223; 225-237; 232; 234; 236; 238; 242; 243; 303; 304; 308; 309; 311; 318; 321; 322; 324; 327; 328; 330; 333; 335; 336; 337; 342; 343; 348

Hind okeanı...160; 250; 308; 311; 314; 333; 335; 339-341

Hollandiya...303; 306; 330; 337; 339; 340-346; 348; 350

Hörmüz...130; 308; 309-311; 314; 318; 319; 323; 324; 327-330; 334-337; 339-341; 343

Hüveyzə...130; 153

X

Xarəzm...192; 194; 196; 197; 198; 199; 201;202; 206;207; 214; 313
 Xarput...37; 69
 Xəzər dənizi...72; 85; 86; 103; 105; 164; 266; 284; 285; 286; 289; 322
 Xorasan...39; 52; 63; 81; 100; 101; 109; 111-113;117; 123; 131; 155; 168;
 173; 174; 175; 186-195; 197-207; 209-215; 218; 220-225; 227; 233; 238;
 241; 248; 249; 278; 355
 Xoy...53; 68; 72; 89; 97; 165; 173
 Xudafərin...140

İ

İmadiyə...72
 İmam Rza türbə...189; 198; 203; 208; 213
 İmeret...149; 269; 271
 İmeretiya...257; 258
 İngiltərə...7; 286; 288; 289; 303; 313; 314; 316; 321; 330; 331; 332; 333;
 334; 335; 336; 337; 338; 340; 341; 342; 343; 345
 İraq...21; 72; 311; 316; 352
 İraqi-Əcəm...48; 164
 İran...21; 23; 26-29; 35; 40; 42; 45; 59; 67; 73; 95; 97; 109; 117; 122; 134;
 177; 178; 186; 188; 200; 205; 212; 225; 228; 249; 300; 302; 303; 307;
 Kəngər körfəzi...62; 65; 308-311; 313; 314; 316; 319; 322; 327; 328; 330;
 335-337; 340-342; 344; 347; 349; 350
 İsfahan...14; 33; 46; 117; 119; 123; 129; 130; 133; 134; 139-142; 144; 148;
 149; 151; 152; 159-163; 167; 169; 173; 175; 176; 179; 180; 201; 202; 206;
 208; 209; 211; 213; 214; 216; 218; 225; 226; 229; 231; 239; 240; 242; 243;
 268; 269; 271; 273; 274; 282; 286-289; 299; 301; 304-307; 321; 323; 325;
 327; 328; 329; 335; 338-350
 İsgəndəriyyə...247
 İslam dünyası...19; 33; 56; 251
 İspaniya...7; 231; 270; 291; 292; 296; 297; 308; 312; 313; 316; 317; 319-
 330; 333- 337; 340; 362; 367; 368; 386
 İspir...38
 İstanbul...18; 27; 29; 32; 34; 36; 38; 40; 55; 57; 58; 59; 61; 67; 68; 74; 77;
 82; 83; 84; 86; 89; 93; 94; 96; 98; 100-107; 109-115; 119-123; 125; 128;
 130; 132; 135; 136; 138; 140-144; 147; 148; 150; 152; 156; 158-173; 175;
 177; 178; 185; 196; 208; 247; 266; 268; 269; 271; 279; 283; 291; 295; 306;
 331; 346; 348; 353; 354; 363-376; 386
 İsveç...7; 330; 346; 386
 İtaliya...43; 61; 291; 292; 293; 294; 297; 298; 300; 303; 315; 322; 325; 326

K

- Kabul...219; 220; 225; 238; 240; 242; 243
Kadırqa limanı...110
Kaxeti...72; 93; 149; 170; 174; 178; 232; 257-277; 280; 283; 287
Kalpuş...202
Kambre...293
Kandiyə qalası...304
Karesi...52
Kartli...72; 121; 149; 174; 257; 259-264; 269
Kartli-Kaxeti...258; 266; 270-274
Kastamonu...93
Kaşan...185; 201; 240; 280
Kayın...196; 209
Kayseri...37; 52; 137
Kazan...265; 275; 276
Kembric...304
Kəbə...184;185; 187; 190; 200
Kəfə...93
Kələç...226
Kəlisa...182
Kəlküt...225
Kəmalabad...113
Kərbala...77; 109
Kərkük...131; 134; 176-179
Kiçik Asiya...26; 27; 37; 38; 39
Kilid-ül-bəhr qalası...55
Kipr...245; 247; 291; 293-295
Kirman...155; 158; 186; 202; 204; 226; 227
Kirmanşah...167; 169; 170; 171; 173-176
Kiş ...314; 342
Kişm qalası...337
Kiziki...260
Komoran...323; 324
Konya...76; 77; 137
Kotur...143
Krakov...326
Kreml sarayı...278
Kırım...37; 91-93; 125-127; 161; 166;170; 184; 266; 275; 279; 282; 283; 285
Krit adası...301

- Kuh-Quliyə...175
 Kuməs qalası...265
 Kürdüstan...43; 69; 72; 117; 120
Q
 Qafqaz...19; 65; 117; 150; 156; 160; 178; 179; 180; 182; 187; 201; 266;
 274; 276; 279; 282; 287; 288; 290; 352; 353; 355
 Qahirə...56; 244; 246-248; 250-254; 256; 257; 293; 294
 Qalabazarı...92
 Qanıq çayı...90
 Qarabağ...24 69; 70; 90; 92; 97; 100-102; 117; 140; 164; 262; 264; 265;
 270; 272; 272; 286
 Qarabağ əyaləti...128; 258
 Qaracadağ (Qaradağ)...102
 Qaraca-Ərdəhan...260
 Qara dəniz...11; 85; 157; 160; 272; 295
 Qaradərə...76
 Qarahisar...22; 40; 56
 Qaraman ...23; 27; 32; 39; 45; 47; 66; 69; 76; 89; 98; 244; 245; 272; 292;
 293
 Qarnıyarıq qalası...116
 Qars...65; 69; 70; 71; 72; 75; 79; 97; 101; 118; 123; 127; 135; 137; 140;
 142; 143; 162; 170; 181; 183; 313; 324; 327-329
 Qarşi...217
 Qəbələ...91; 93; 182; 267
 Qəndəhar...130; 142; 145; 146; 158; 163; 169; 213; 214; 217; 219-223; 225;
 228; 230; 231-242; 302; 355
 Qərb ölkələri...10; 222; 245; 246; 292; 293; 324
 Qərbi Avropa...7; 10-12; 16; 42; 84; 239; 276; 291; 350; 354; 356; 386
 Qərbi Azərbaycan...72
 Qərbi Gürcüstan...258; 261; 270; 272; 274; 355
 Qəsri-Şirin...129; 143
 Qəzvin...26; 66; 76; 78-82; 94; 96; 100; 101; 103; 104-106; 108; 110; 112;
 119; 126; 139; 144-146; 155; 158; 160; 163; 164; 173; 195-201; 208; 209;
 215; 226; 231; 232; 260; 265; 272; 276; 277; 281; 284; 297; 328; 329; 331;
 332; 334; 338
 Qıltaban yaylağı...103
 Qırmızı dəniz...62; 309; 312; 314; 318; 328
 Qızılağac...283
 Qoa...301; 309; 317; 323; 324; 327; 328
 Qomburun...350

Qori...72; 262; 264; 265; 319;320

Qum...96; 164; 191; 201

Qüds...326

L

Lahican...105; 108; 111; 199

Lar...115; 117; 197

Lepanto...291; 312; 317

Levant...333; 335; 337

Lissabon...301; 317; 323; 325; 327; 328; 335

Livan...346

Livoniya...276; 278; 279; 333

London...334; 338; 384

Lori...117; 260; 295

Luristan...72; 101; 102; 166; 170; 174; 175; 313

M

Macarıstan...42; 61; 151; 281; 314; 315; 318

Madrid...326-327

Mahmudabad...91

Mağazberd...143

Maku...143; 146

Malatya...76; 248; 256

Maltəpə...44

Mandu...234

Manqışlaq

Marağa...63; 103; 171; 180

Mardin...172; 173; 248

Maraş...22; 31; 69

Martkopi düzü...270

Mavəraünnəhr...80; 109; 186; 189; 191; 197; 200; 201; 203; 204; 206-208; 211; 218; 222; 235; 248

Mazandaran...104; 116; 126; 155; 163; 167; 195; 201; 211; 213; 269; 338

Meqrel...258; 264; 272

Mesxi...259; 263; 264

Mədinə...41; 187; 188; 189

Məğrib...249

Məkkə...41; 184; 187; 188; 189; 217

Məmlük dövləti...2; 7; 244; 247; 248; 250; 252-253; 354; 256-258; 293; 354; 386

Mərcdabık...56; 256

Mərdanqub qalası...264
 Mərənd...97;115;127-129; 165
 Mərkəzi Asiya...218; 240
 Mərkəzi Avropa...314
 Mərv...39; 186; 189; 190; 197-201; 203; 204; 206; 207-211; 214; 215; 225; 249
 Mərvşahcan...197; 198; 201
 Məscidi Haram...184
 Məsqət...340; 342; 345
 Məşhəd...100; 112; 168; 173; 186; 189; 190; 192; 195-198; 200; 202-204; 207-209; 211; 213-215; 225; 241; 283
 Mihnə...198
 Misir...11; 21; 34; 56; 184; 244-258; 260; 292-294; 309; 328; 369; 372; 376; 386
 Miyanə...103
 Moğol dövləti...7; 141; 145; 218; 220; 224; 230; 238; 239; 241; 354
 Mokran...226; 227
 Mollahəsənli...92
 Moskva...3; 7;16; 106; 121; 161; 265-266; 274; 301; 305; 306; 322; 324; 328; 330-333; 335; 344; 355
 Moskva dövləti...267; 275; 276-290
 Mosul...37; 131; 141; 159; 177
 Muğan...54; 92; 144; 166; 184; 185
 Mukran...310
 Multan...243
 Murqab...212; 243
 Mükran qalası...264

N

Naxçıvan...69; 70; 97; 101; 116; 117; 125; 128; 156; 159; 164; 174; 182; 193; 229; 259; 260; 261; 264; 303
 Navarin...291
 Nauplian...293
 Neapol...319
 Nihavənd...101; 102; 104; 116; 128; 170; 196; 228
 Nikosya...56
 Nıksar...40
 Nisa...197; 201; 203; 206; 208; 214
 Nişapur...193; 196; 197; 198; 199; 202
 Niyazabad...93; 158

Nizamabad...225

Norveç...322

O

Orta Anadolu...28; 37

Orta Asiya...6; 11; 27; 186

Orta Şərq...9-10; 11; 21; 34; 41-42; 218; 244; 294; 351; 353

Osmanlı dövləti...6; 12; 15; 18; 21-22; 24; 27-29; 34; 35; 37-40; 42-44; 57; 59-60; 62; 64; 68; 72-76; 78; 79; 81; 83; 85-89; 96; 101-105; 108; 109-110; 113-116; 118; 119-122; 128; 140; 142; 143; 145; 146; 147; 149-151; 153; 156-165; 167-168; 170-171; 173-174; 175-185; 196; 211; 215; 217; 228; 230; 232; 236; 238; 244; 245; 250; 252-254; 259; 260; 266-273; 275-282; 284; 285; 289; 291-293; 296; 298-301; 310; 311; 315-316; 317-324; 328; 329; 334; 335; 338-340; 344; 346; 353-355

Ö

Ön Asiya...30

P

Palasa...93

Papalıq...291; 295; 300; 305-306; 307; 311; 317; 322; 334

Paris...301; 349

Pasin...68; 78

Pasinabad...97

Preveze...295

Pəmbək...263

Polşa...61; 130; 136; 283-284; 287; 301; 304; 305; 321; 326; 346

Portuqaliya...301; 303; 308; 309-310; 311-312; 313-314; 316; 317-318; 319-320; 322; 323-324; 327; 328; 330; 333; 336; 337; 339-340; 341-342; 347

Praqa...298; 322; 324; 326

Prizren...50

Puli-Salar...205

R

Rakka...165

Rey...196

Rəşt...180

Ridaniyə...257

Rodos...58; 245-246; 314

Roma...151; 295-296; 298; 299; 301-302; 304; 305; 307; 316; 319; 320; 321-322; 323; 325-326
Rumeli...40; 47; 49; 51; 82; 93; 123; 137; 157; 256
Rumeli-Hisar...55
Rusiya...86; 156; 158; 159; 160; 161; 162; 163; 164; 166; 179; 180; 181; 182; 183; 184; 277; 278; 280; 283; 287; 288; 289; 290; 299; 322; 326; 330; 332; 333; 334; 338; 346; 352; 355; 356

S

Sahibabad meydanı...98
Salmas...41; 88; 116; 165; 173; 237
Salyan...91; 92
Samtsxe...257; 259; 271
Samur çayı...93; 94
Savucbulaq...171
Semavat...72
Səadətabad...145; 226
Sərab...127
Səbzvar...189; 196; 198; 200
Səkəmsaray...127
Səmərqənd...60; 80; 188; 189; 190; 201; 206; 210; 211
Sənəndic...171
Sistan...168; 206
Sivas...22; 25; 27; 40; 44; 69; 76; 93; 137; 253
Silistiriya...50
Skandinaviya...321
Sofiya...50
Sufiyan...97; 117
Sulduz...140
Sultaniyyə...63; 167; 170; 216
Sunja çayı...276; 277
Surem qalası...260
Suriya...23; 36; 56; 244; 245; 246; 247; 254; 256; 257; 292; 293; 294; 299
Sütən çayı...103

Ş

Şabran...91
Şam...47; 80; 84; 120; 138; 184; 246
Şamaxı...91; 92; 94; 117; 181; 182; 267; 268; 275; 282; 287; 288; 331; 332; 344

Şəbərqa...210;
Şəhrizor...72; 88; 89; 101; 103; 119; 120; 128; 129; 142; 163; 176; 177
Şəki...91; 95; 128
Şənbi-Qazan...98; 99
Şərqi Anadolu... 21; 22; 23; 24; 25; 27; 28; 30; 31; 34; 35; 36; 40; 55; 57;
60; 63; 65; 66; 67; 68; 72; 73; 75; 87; 136; 245; 246; 309;
Şərqi Məsxeti...120; 121
Şərur...25; 31
Şimali İraq...57
Şimali İran...42; 177
Şimali Qafqaz...93; 121; 276; 277; 279; 280; 283; 285; 286; 287
Şimali Suriya...36
Şiraz...53; 113; 115; 169; 208; 220; 269; 324; 329; 347
Şirvan...68; 72; 83; 85; 86; 88; 89; 90; 91; 92; 93; 94; 95; 96; 97; 101; 102;
103; 105; 107; 109; 117; 128; 140; 150; 160; 161; 163; 164; 166; 170; 174;
178; 180; 181; 186; 212; 228; 229; 258; 260; 263; 267; 270; 271; 281; 284;
286; 288; 331; 344
Şorsu...165
Şotlandiya...321
Şörəyel...263

T

Tabəs...196
Tacardu...215
Talış...216
Tarku qalası...121
Tarom...167
Tarsus...31; 246
Tebedi...263
Tehran...158; 164; 195; 196; 215; 231; 348
Teleti...261
Terek çayı...120; 278; 279; 285; 286
Terek qalası...276; 279
Təbəş...204
Təbriz...6; 15; 18; 25; 26; 30; 33; 38; 42; 45; 48; 52; 53; 54; 57; 62; 63; 64;
65; 66; 67; 70; 72; 73; 76; 85; 86; 90; 91; 97; 98; 99; 100; 101; 102; 103;
116; 117; 118; 119; 126; 128; 136; 137; 138; 139; 146; 159; 160; 163; 164;
165; 166; 167; 168; 169; 170; 171; 172; 173; 174; 192; 211; 228; 247; 257;
260; 262; 263; 275; 291; 294; 295; 297; 300; 324; 325
Təkə vilayəti...39

Tərcan...46
Tiflis...15,72; 90; 117; 119; 128; 159; 160; 162; 164; 170; 171; 174; 178;
180; 181; 182; 183; 184; 260; 261; 262; 264; 265; 267; 268; 269; 271; 272
Toqat...27; 40; 42; 62; 140; 148
Torq...266
Toskana...306; 321
Trablis...56
Trabzon...22; 34; 36; 38; 39; 72; 175
Tsitsamur...269
Tus...203;
Tus çayı...203
Turan... 43; 97; 249
Tümük qalası...259; 263; 264
Türkiyə...3-8; 10-12; 14; 15; 17-21; 23-24; 26-31; 34; 35-36; 38-40; 42-53;
56-61; 63-67; 69-93; 96; 98; 100-111; 114; 115; 118; 119; 121-124; 127-
129; 131; 133; 135-137; 139-141; 143; 145; 147; 150-152; 154; 156; 157;
162; 163; 165; 170-172; 174; 175; 178; 181; 193; 223; 227; 239; 243-245;
255; 257; 263; 268; 269; 274; 277; 282; 290; 292; 296; 298; 307; 321; 322;
326; 327; 330; 335; 350-356
Türküstan...7; 11; 60; 64; 145; 206; 212; 215; 216; 217; 218; 223; 240; 241;
242; 283

U

Ucan...103
Ucan çayı...103;
Urmiya...88; 89; 98; 143; 147; 171; 173
Uzun Həsən camesi...139

Ü

Ürgənc...197; 214; 216; 217; 218
Üsküdar...118; 122; 136; 171; 172

V

Valladolid...322
Van gölü...68; 72
Venesiya...7; 22; 31; 42; 43; 53; 56; 156; 231; 244; 246; 247; 257; 258; 261;
291; 292; 293; 294; 295; 296; 297; 298; 299; 300; 301; 302; 306; 307; 311;
317; 321; 329; 334; 336
Versal...349
Vəfa meydanı...96

Vilayət Harkı

Volqaboyu...275;

Volqa-Xəzər su yolu...276; 11

Vostan...69

Vyana...150; 152; 315

Y

Yaxın Şərq...4; 5; 30; 41; 64; 66; 153; 258; 336; 337; 351

Yeddiqüllə...123; 144

Yenişehir...136

Yəmən...231

Yəzd...113; 119; 155; 186; 201

Yəzdicurd...171

Z

Zarşat...71

Zəmindavər...233; 234; 241; 242

Zəncan...164; 167; 170; 216

Zəncir qalası...142

Zəngibar...249

Zəyəm...261; 277

Zülqədər ölkəsi...36; 37

Şəxs adları

A

- Abbasqulu bəy...123
Abasqulu xan Üsmi... 286
Abaza Mehmed paşa...131
Abbas Ağa...130
Abbas Mirzə...100
Abdal xan...116
Abdulla xan (Şeybani hökmdarı)...80; 100; 109; 112; 113; 165; 194-201
Abdulla xan Ustaclı...331;332
Abdulla paşa...164-167; 171; 178; 179; 182; 183
Abdullah Əfəndi...162; 167
Abdullah...60; 64;
Adam Oleari...239
Adil Girey...91; 92
Afanasyev...285
Ağa bəy...233
Ağa Məhəmməd Mustofi Gulaman...236; 237
Ağa Rza bəy...130
Ağayev R...357
Ağcasaqqal Əli ağa Qacar...77
Ağdağ M....363
Ağqoyunlu Murad...245; 246
Aka İ....363
Akşin S.
Aktepe M....363
Akulisskiy Z.377
Aqalarov M.Z. ...377
Alaksey Xoznikov...276
Alay-qoçu...165
Albukerke...308-310; 321
Aleksandr Kitç...332
Aleksandr... 266; 267; 269; 270
Aleksy Mixayloviç...286; 288
Aleksy Zasekini...281
Alfonso d'Albukerke...308
Alfonso Kordero...321; 322
Aliyev F.M. ...377
Allahqulu bəy...98

Allahverdi bəy Türkman...323
Allahverdi xan...115; 201; 204; 205; 271
Allami Abulğ Fazl Mubarak. ...377
Alvise Saqredo...300
Alvisen...300
Amvan bəy...263
Andresyan H.D...363
Andrey Zveneqorodski...280
Angelo Qradenigo...299
Antoni Cenkinson...331; 333
Antoni Şerli...298; 299; 321; 322; 334
Antonio da Fiandra...301
Antonio de Qouvea...323-325; 327
Antonio Gioverida...302
Aras xan Rumlu...91; 92
Arçil...149; 274
Arifi Əhməd paşa...162-166
Artur Edvards...332; 333
Arunova M.R. ...377
Asafı Dal Mehmed Çelebi...14; 363
Asrar N.A...363
Aşrafyan K.Z. ...377
Aşur xan...214; 215
Atabəy II Keyxosrov...264
Ayas paşa...69; 76
Ayas...47;52
Aydoğmuşoğlu C....363
Aynal Bay...252
Azimdjanov S.Q. ...377

B

Baba İlyas Çavuşlu...48
Babaxan Saleh...134
Babulin İ. ...377
Babur...218; 355
Baki xan...206-209
Baki Məhəmməd xanı...207; 208
Baqrat...258; 263
Baqrati V. ...377
Balingtöş Bahadır...211

- Baltazar Pessoa...310
Barker...336
Bartold V.V....357; 364; 377
Bartolo Kontarini...292
Bayram Ağa...55
Bayram Əli bəy Ustacılı...208
Bayram xan...220
Bayramlı Z....357; 358
Baysun M.S. 364
Bekir Sitki Baykal...372
Bekoviç-Çerkasski...156
Belakurov S.A. ...377
Belyaev E.A. ...377
Berdzenişvili N.A. ...377
Beydilli Sarı Sultan...124
Bədir xan Ustacılı...75
Bədüəzzaman Mirzə...186-188
Bəhram paşa...90
Bəhri bəy Mamavi...273
Bəhrüzə xanım...53
Bəxri bəy...238
Bəxtiyar Zülqədər...77
Bəkir Ağa...161
Bəkir Kütükoğlu...18
Bəkir Subaşı...130; 131
Bəktaş xan Ustacılı...208
Bəktaş xan...141
Bərxudar xan...163
Bəşarət Ağa...81
Bəyazid ağa...109
Bidlisi Ş....377
Birkin...277
Bıyıklı Mehmed paşa...258
Boxti Xalid bəy...98
Borçalı sultan...138
Boris Qodunov...267; 279; 280-282; 322
Bosvord C.E....377
Braudel F...364
Brexov...285
Brodell...85

Budaq bəy...278
Budaq bəy Qacar...211
Budaq xan Çekəni ...200
Budaq xan Qacar...219
Budaq Qəzvini...260
Budaq Münşi Qəzvini...26; 82
Budaq Sultan Çuleni...243
Bulut H.İ...364
Buşev R.R....378
Butirlin...282
Bünyad bəy...323
Bünyadov Z.M....378
Bürhan Əli Mirzə...65
II Aleksandr...268; 277
II Baqrat...263; 264
VII Baqrat...269; 270

C

Cahangir...132; 169; 222; 229-238;
Cahangir Mirzə...209-210;
Cahangir Sultan...208
Cahangir şah...223; 234
Cahanşah...138
Calalyan E.X...378
Camburia Q. D. ...378
Canı bəy...127; 206
Canıbəy Sultan...202; 203
Canibəy Şamlı...135
Can Məhəmməd bəy...208
Cannesar xan...240
Canpoladzadə...137
Can Vəfa Mirzə...189
Ceffri Deket...333
Cevdet Paşa A....365
Cezar M....365
Cəfər bəy Ustaclı...78
Cəfər paşa...93
Cəfər paşa (Təbriz mühafizi)...99; 103
Cəlaləddin Məhəmməd Əkbər...221
Cəlalzadə Mustafa...71

Cəlalzadə Mustafa Çələbi...14
Cəmşid xan...277
Cığaloğlu Sinan paşa...116; 117; 196
Ciovan Mario Anciolello...15
Ciovanni Battista Vekyetti...320
Ciovanni Françesko Saqredo...300
Ciovanni Tiepolo...301
Con Freyer...304
Corc Renn...331
Con Spark...333
Cuci xan...89

Ç

Çalikoğlu Varazı...75
Çələbi bəy Qorçiyə-Qacar...130
Çələbiqulu Əfşar...130
Çərkəz Heydər paşa...93
Çərkəz Mehmed paşa...131
Çıraq Sultan Ustaclı...124; 197
Çinar G.Q.
Çingiz xan...204

D

Dadaşova R....357
Dakul Sultan...287
Dalsar F...365
Damad İbrahim paşa...163
Damad Şəhid Əli paşa...158
Danışmend İ.H....365
Danışman Z....365
VIII David...258;
X David...260-262
XI David...269
David Candieri...269
Davud xan...153; 163; 265
Davud xan (Qarabağ bəylərbəyi)...271; 272
Davud oğlu Luvarsab...264
Davud paşa...123
De Busbecg G....365
De Salignac...385

De Salinyak...119
Dədə bəy...190
Dəli Duraq...248
Dəli Məhəmməd...268
Dəngiz bəy Rumlu...325-327; 334
Dərviş Mehmed Ağa...131; 160
Dərviş Məhəmməd xan...263
Dərviş Məhəmməd xan Rumlu...111
Dərviş Mustafa...150
Dərviş paşa...90
Dəyanət Ə.Ə.
Dilavər paşa...123;124
Din Məhəmməd Sultan...196; 203
Div Sultan Rumlu...259-261
Diego de Miranda...299
Domonike de Santes...301
Domeniko Trevizian...247
Don Alonso de Tovar...317
Don Fransisko de Maskarenas...319
Don Jeronimo de Azevedo...328
Don Qarsiya...313; 327; 329
Don Luis de Qama...328
Don Sebastian...311; 312; 317
Dormer...338
Dostəli Sultan Zəngini...242
Dövlət Girey...89
Dukakın oğlu Əhməd Paşa...47
Durmuş xan Şamlı...50; 52
Dürri Əhməd Əfəndi...15; 157; 158

E

Edvard Hayns...347
Edvard Konnok...335
Edvard Monoks...336
Efet...298
Elias...307
Elimurza...266
Eravansi A. ...378
Eravçı M....366
Erendil M. 366

Eroğlu S. ...366
 Eşikağası Əli xan Ağa
 Eşikağası Hüseyn bəy...113
 Eşikağası Kəmaləddin Fərruxzad bəy...71
 Eşikağası Qaraxan ağa...112
 Eşikağası Seydi bəy...107
 Evliə Çelebi. ...378
 Evliya Çələbi...15; 17; 145-147; 357; 378; 382

Ə

Əbdülbaqi xan...185
 Əbdülbaqi xan (Özbək sərkərdəsi)...205
 Əbdüləmin xan...207
 Əbdüləziz xan..145; 214-218; 242
 Əbdüləziz xan (Qəndəhar hakimi)...234
 Əbdülkərim Əfəndi...178; 179
 Əbdüllətif xan...193
 Əbdülmömin xan...195-203
 Əbdülrəhim Mirzə...213
 Əbdürrəhim Bahadır...215
 Əbdürrəhman bəy...91
 Əbdürrəhman Əfəndi...98
 Əbu Müslim xan...197
 Əbu Nəsr Xafi...226
 Əbu Səid...60
 Əbubəkr Mirzə...93
 Əbul Fəzl...43
 Əbulqasım Heydər Evoğlu...103
 Əbutalib...101
 Əbül Məsum...152
 Əbülqazi Bahadır xan...201
 Əbülqazi xan...214; 217
 Əbülqazi xan (Ürgənc valisi)...145
 Əbülxeyr xan...191
 Əbül Məhəmməd bəy...203
 Əbül Məhəmməd xan...204
 Əbül Məsum Sultan...102
 Əcəmi Çanaqçı...255
 Əfəndiyev O.Ə....357; 382; 383
 Əhməd ...15; 16; 37; 158-166; 170; 193; 202; 256; 259; 260; 264

- I Əhməd...116; 158
III Əhməd...18; 157
Əhməd xan (Səfəvi elçisi)...240
Əhməd xan...103; 104-108
Əhməd paşa...47; 117; 130; 137; 138; 146; 149; 171-178; 181; 184; 271
Əhməd paşa (Osmanlı sərkərdəsi)...75; 82; 90
Əhməd Sultan Qacar...119; 120; 123; 125
Əkbər Şah...107; 195; 206; 220-229
Əlaəddin Məhəmməd...300
Əlaüddövlə...246; 248; 250; 252-255
Əlaüddövlə Zülqədər...245; 308
Əli Ağsa...77; 80; 93; 271
Əli Ağsa (Osmanlı elçisi)...83
Əli Bali...300
Əli bəy ...206
Əli bəy Malqoçoğlu...50; 51
Əli xan...146
Əliqulu bəy...323
Əliqulu bəy (Səfəvi elçisi)...218
Əliqulu Əlican Sultan...101
Əliqulu xan...268; 269
Əliqulu xan (İrəvan hakimi)...164
Əliqulu xan Şamlı...195; 208
Əliqulu xan Ustaxlı...99; 100
Əlimərdan xan...240
Əli paşa...76; 158; 173; 175; 177;178
Əli paşa (Təbriz hakimi)...116
Əli paşa (Mərəş hakimi)...78
Əli sultan...81; 128; 193; 194
Əli sultan Tatıoğlu...220
Əlizadə O....358
Əlqas Mirzə...13; 65-67; 76; 263
Əlvənd...25; 31; 33
Əmir Abbas...106
Əmir Akbay ət-Tavıl ...251
Əmir Əli bəy...284; 285
Əmirgünə xan Qacar...270; 271
Əmir xan Türkmən...90;189
Əmir Teymur...4
Əmir Teymur Gurqan...231

Əmirə Dubac...104
 Əmirgünə xan...270; 271
 Əmirgünə xan Ustaclı...120; 122
 Ərəbgirli Məhəmmədqulu bəy...200
 Ərəb Məhəmməd Sultan...201
 Ərəştə ağa Zülqədər...77
 Əsəd (Efet) bəy...298
 Əsləməs xan Zülqədər...197
 Əşrəf...244; 338
 Əşrəf Qansi Quri...244
 Əşrəf şah...166-169
 Əylisli Zəkəriyyə...148

F

Faruq Sümer...23; 26; 28;
 Felike Maria da Sellano...306
 Feliks...342
 Ferdinand...315;316
 Fərhad xan Qaramanlı...197; 199; 201; 205
 Fərhad paşa...47; 76; 96; 97; 99; 100; 101; 196; 266
 Fərrux xan Pornak...197
 Fərruxzad bəy...79
 Fərzəliyev Ş.F. ...358; 382
 Fəthəli xan Qacar...168
 Fəthi bəy...149
 Fəthi bəy (Səfəvi elçisi)... 299
 Figueroa...327-329
 II Flipp...312
 III Flipp...322-328
 Fil Yaqub paşa...61
 Firidun bəy...15; 102
 Florio Beneven...158
 Françesko Quasque...322
 Françisko...299
 Fransisko de Kosta...323
 Fransız Riqordi...347
 Frederik...339
 Fuad Köprülü...27
 Füzuli Bayat...366
 Fyodr...274; 276; 277; 279; 280

Fyodr İvanoviç...106; 280

H

Habil bəy...61

Hacəyi Əsəd...219

Hacı Bağır...286

Hacı bəy (Herat hakimi)...68; 205

Hacı bəy...68; 205

Hacı Davud...160-163

Hacı Eyvaz...300

Hacı Hüsiyn ağa...184

Hacı Xosrov...280

Hacı İsgəndər...280

Hacı Maqsud bəy Zülqədər...94

Hacı Məhəmməd xan (Xarəzm hakimi)...197

Hacı Məhəmməd xan...201; 207

Hacı Mustafa...161

Hacı Mustafa Əfəndi...163

Hacıyev V.Q. ...378

Hadı bəy...278; 279

Hafiz Əhməd paşa...124; 130; 131; 271

Hafiz Xətai...196

Hakim Humam...223

Hammer J...367

Hatəm bəy Ordubadi...106; 208

Hersek oğlu Əhməd Paşa...47

Heydərqulu bəy...236

Heydər Mirzə (Həmzə Mirzənin oğlu)...100; 101; 104; 110; 111; 113; 114; 297; 354

Heydər Mirzə...77

Heydərov M.X...378

Həkimoğlu Əli paşa...173; 175; 177; 178

Həmdəm paşa...45

Həmzə Aksüd...23

Həmzə Xəlifə (Səfəvi elçisi)...248; 249

Həmzə Xəlifə bəy...54;55

Həmzə Paşazadə...141

Həmzə Sultan...75

Həsən ağa...126

Həsən ağa (Osmanlı elçisi)...78; 126

- Həsən ağa (Mora sancaqbəyi)...50
 Həsən ağa Qarıçıbaşı...78
 Həsən bəy Rumlu...69; 77-80; 82; 84;189; 191; 193; 194; 259-263; 266; 312; 313; 358
 Həsən bəy Şəki...260
 Həsən Çələbi...219
 Həsən xan (Herat hakimi)...214; 215; 239
 Həsən xan Çavuşlu...103
 Həsən xan...103; 116; 211
 Həsən Xəlifə...58
 Həsən Padşah Türkmən...197
 Həsən paşa (Bağdad hakimi)...153; 158
 Həsən paşa (Ərzurum bəylərbəyi)...120
 Həsən paşa (Qəhqəhə qalasında əsir)...102
 Həsən paşa (Rumeli bəylərbəyi)...47; 49; 50
 Həsən paşa (Şirvan bəylərbəyi)...107
 Həzrəti Məhəmməd...227
 Hilmi M....367
 Hobert Visnix...339
 Hümayun Mirzə...219
 Hümayun...219-221;226; 284
 Hüseyin Bayqara...186
 Hüseyin bəy Lələ...48
 Hüseyin Çavuş...102; 103
 Hüseyin Əfəndi...15
 Hüseyin F. ...378
 Hüseyin xan Şamlı (Səfəvi elçisi)...61
 Hüseyin xan Şamlı...201; 205; 209; 211
 Hüseyin paşa (Van bəylərbəyi)...269; 271
 Hüseyin paşa...137; 148; 149
 Hüseyin Yəzdi ...119
 Hüseyincan Sultan Xunuslu...89
 Hüseyincan Sultan Rumlu...68
 Hüseyinli bəy Bayat...115; 298; 299; 321-325
 Hüseyinli bəy...115; 298; 299; 321-325
 Hüseyinqulu Sultan...97
 Hüseyinov A.N. ...378

X

Xacə Əli...30

- Xacə Əlixan... 309
Xacə Əttar...308
Xacə Hüsəməddin Ləngarudi...105; 106
Xacə Kəmələddin Mahmud (Səfəvi elçisi)...190
Xacə Şeyx Məhəmməd...187
Xacə Zeynalabidin Əli Əbdi bəy...13; 249
Xan Aləm...230-233
Xan Bəyim...106
Xan Əhməd...104-110
Xanmirzə...83
Xayır bəy...255
Xeyrəddin Çavuş...118
Xələf bəy...215
Xəlifə Ənsar...93
Xəlil bəy...134
Xəlil bəy Zuval...134
Xəlil İnalçıq...21;42
Xəlil Mirzə Şahruxi...233
Xəlil paşa...124; 125; 127; 128; 132; 134; 272
Xəlil paşa (Ərzurum hakimi)...136
Xəlil Sultan Zülqədər...48
Xəncərli Sultan...82
Xızır bəy...137;138
Xızır paşa...97; 102; 103; 104; 109
Xızır paşa (İrəvan bəylərbəyi)...97; 101; 102
Xızır paşa (Bağdad valisi)...104; 109
Xilav xan...120
Xoca Əbdülkərim...231
Xoca Əbdürrəhim (Buxara xanının elçisi)...191; 212
Xoca Əli...296
Xoca Kirakos...299
Xoca Məhəmməd...297
Xoca Səfər (Səfəvi elçisi)...299
Xoca Səfər...326
Xoca Şahsuvar...300
II Xosrov (Mesx atabəyi)...263
Xosrov bəy...99
Xosrov xan...286
Xosrov paşa...76; 300
Xosrov paşa (Van hakimi)...79; 89
Xosrov paşa (Osmanlı sərkərdəsi)...132-134

Xosrov paşa (Osmanlı sədrəzəmi)...88; 272
 Xristofor Dovset...333
 Xudaverdi...100
 Xülafe bəy... 52
 Xülafe bəy əmir Şərafəddin Əli...48
 Xürrəm ağa...99
 Xürrəm Sultan...74

G

Gelibolulu M.A....366
 Georgi...265; 267; 269-271
 III Georgi...267; 271; 273
 X Georgi (Karlı çarı)...267
 Georgi Saakadze...269-271
 Georq Tektander...324
 Gəncalı xan...201; 202; 204
 Gəncalı xan (Qəndəhar hakimi)...234
 Gəncəli paşa...182-185
 Gökdağ B.A. ...367
 Gülay Qaradağ Çinar...186
 Gülbədi Gürcü...263
 Gülyetər Xatun...113
 Gündüz T...368
 Gökbilgin M.T....367
 Göktürk H. 368
 Gülcarə...119

İ

İbn İyas...246; 250; 252; 253
 İbn Kamal...49
 İbrahim Xacə ...213
 İbrahim xan Türkmən...96
 İbrahim Mirzə...38; 84; 193
 İbrahim paşa...64; 158; 160; 162; 170; 171
 İbrahim paşa (Osmanlı sədr-əzəmi)...163; 172
 İbrahim paşa (Osmanlı baş vəziri)...172
 İbrahim paşa (Ərzurum valisi)...162
 İbrahim paşa (Şəbinqarahisar mutəsərrifi)...162
 İbrahim Peçəvi...15; 138
 İbrahim Rəhimizadə...96

- İdris Bidlisi...43; 48; 55
İmam Cəfər...184
İmam Rza...189; 194; 198; 203; 208; 213
İmamqulu bəy Pakizə...281
İmamqulu bəy Pakizə Türkman...324
İmamqulu xan (Buxara hakimi)...212; 213; 214
İmamqulu xan...122
İmamqulu xan (Özbək hökmdarı)...132; 211; 238
İmamqulu xan Qacar...90; 91; 93; 94; 98; 99
İmamqulu xan (Türküstan hakimi)... 215
İmamqulu xan (Fars hakimi)...325
İmamqulu xan Türkman (Səfəvi elçisi)...325; 326
İmamqulu Sultan...210; 211
İmani M....368
İncili Mustafa Çavuş...120; 123
X İnnokenti...301; 302
İpçioğlu M....368
I İrakli...274; 287
İsa xan...212; 269; 313
İsfəndiyar xan...214; 216
İsgəndər bəy Münşi...14; 26; 49; 78; 81; 87; 90; 94; 96; 99; 100; 105; 106;
111; 112; 119; 123; 125-129; 132; 195; 197-199; 205; 207-209; 212; 220;
221; 226; 229; 231; 233; 258; 59; 262; 263; 264; 265; 269; 272; 281; 284;
312
İsgəndər paşa...68
İsgəndər paşa (Ərzurum hakimi)... 263
İshaq paşa...162
İslam bəy Şamlı...200
II İsmayıl...13; 86-88
İsmayıl Ağa (Osmanlı elçisi)...148
İsmayıl Əfəndi...141
İsmayılqulu xan...209
İsmailqulu xan Şamlı...99
IV İvan Qroznı...275
İvanov M.S. ...379
İvanov A.N. ...379

J

- Jan Batist Fabre...348
Jan Van Hasser...341

Jeronimo de la Kruz ...323
 Jerzi İlicze...301
 Jozef Salvador...329
 Juan de San Jozef...327
 Juan Tadeo de San Eliso...299

K

Kamran bəy...139
 Kamran Mirzə...219
 Kanakersi Z. ...379
 Kanbay-zade X.A. ...379
 Karkiya Sultan Həsən...104
 Karlıoğlu Sinin bəy...52
 Kastelo Branko...324
 Katib Çələbi...134; 137
 Ketavan...269; 270
 Keyxosrov...258; 266
 II Keyxosrov...75; 263; 264
 Kəlbəli xan (II Şah Abbasın elçisi)...148; 152
 Kəlbəli xan...140; 146
 Kəlbəli sultan...148
 Kəlbəli Sultan Silsüpür...148
 Kəmaləddin bəy...190
 Kəmaləddin bəy (Səfəvi elçisi)...213
 Kəmaləddin Fərrüxzad bəy...71
 Kəmaləddin Heydər bəy...55
 Kəmaləddin Hüseyn Əbivərdir...188
 Kəmaləddin Tebet Ağ...74
 Kəmani Mustafa Əfəndi...15; 157
 Kəmankeş Mustafa paşa...142
 Kiçik bəy...136
 Kiçik Əhməd paşa...139
 Kılıç R. ...369
 Kırzioğlu F....369
 Koçu E.R....369
 Konstantin...267; 268; 280
 Konstantino Laskari...291
 Köprülü Abdulla paşa...165; 167; 171; 179; 181; 183
 Kösəç Səfər paşa...271
 Köstəndil...94

Krımski A....379
Kristobal del Espiritu Santo...323
Kruşinski Y.T....358
Kunt M....369
Kurat A.M. ...369
Kurçaqay bəy...209
Kurtaran U. ...369
Kuşeva E.N. ...379
Küçükdağ Y. ...370
Külbilgə İ. ...370
Kütükoğlu B. ...370
Kvarkvare...261
IV Kvarkvare...259; 260
V Karl...59; 61; 311; 314-316
VIII Klement...298; 299

Q

Qaffari...51
Qansi Quri...56; 245; 246; 247; 248; 249; 250; 251; 252; 253; 254; 255;
256; 257
Qanuni Sultan Süleymana...18; 58; 60; 62; 64; 65-67; 69; 75; 315
Qapıcıbaşı Əli Ağa...271
Qapıcı Bayəzid Ağa
Qaraca İlyas...23
Qaraca Paşa...47
Qara Əhməd Sultan (Səfəvi elçisi)...103; 104
Qara Əhməd Sultan (Səfəvi elçisi)...103
Qaragöz Paşa...37
Qara Həsən Çavuşlu...103
Qara xan...49
Qara Həsən xan...201
Qaraxan ağa...112
Qara Mehmed paşa...122; 128
Qara Mustafa paşa...142; 171; 172; 183
Qara Toqman...212
Qarçıqay xan...215; 270
Qasım bəy...126; 127; 146; 269
Qasım bəyin oğlu Məhəmmədquqlu bəy...146
Qasım xan...125; 128; 217
Qasım xan (Qazax hökmdarı)...191
Qavderan...349

Qayğı bəy...93
 Qaytas paşa...91
 Qazi bəy...116
 Qazi Əbdülkərim Əfəndi...179
 Qazi Əhməd Qumi...16; 103
 Qaziəsgər Qazi xan...119
 Qazi Girey...92;98
 Qazi xan...119; 124; 125; 126
 Qazi xan Sədr...126
 Qazi İsaq...54; 55
 Qazi Kamran bəy Əvhədi...97
 Qazi Nurullah Sədr...187
 Qazi Ziyaəddin Nurullah...189
 Qelaşvili N. ...378
 Qənbər bəy (Şeybani sərkərdəsi)...190
 Qərçiqay bəy...208
 Qoca Hüseyn...45
 Qoca Nişançı Cəlalzadə...60
 Qoca Sinan paşa...111
 Qoç Qapan bəy...113
 Qolitsın S.D....113
 Qorçibaşı Şahqulu ağa Qacar...71
 Qorçi Qara Həsən...104
 Qorqud...245
 Qorxmaz xan Şamlı...102
 Qouvea...323-325; 327
 XIII Qriqori...319; 320
 Qriqori Vasilçikov...277
 Qulu bəy (Səfəvi elçisi)...241
 Qulu bəy Əfşar...98
 Qurqura...258-260
 Quşbəyi Yusif...202
 Quyucu Murad paşa...118
 Qüdbəddin ağa...199

L

I Ləvənd xan...265; 266
 I Luarsab...262; 264; 265
 II Layoş...314
 II Luarsab...268-270

XIV Lüdovik...347
Laçın bəy...282
Lebedev D.M. ...379
Leontiyev...284; 285
Levan Dadiani...273
Levan...269; 270
Levaşov...166;182
Levin A.Ə. ...379
Lələ bəy Şamlu...52
Lələ Mustafa paşa...86; 89
Lələ paşa...89-91
Lələ Səfərşah
Ləvənd bəy Gürcü...258; 260
Ləvənd ibn Gürqin...266
Ləvənd xan (Kaxeti hakimi)...261
Ləvənd xan (Zəyəm və Girem hakimi)...263
Lobanov-Rostovski...286; 287
Lokkart L. ...379
Lopez de Mendoza...319
Lorens Çepmen...333
Luarsab...258-261; 268
Luis Deşayer...346
Luis Gil...312; 323
Luis Pereyra de la Kerda...324; 326

M

I Mixail...270; 283
II Mehmed ...110
II Mehmed Girey
III Murad...85; 88; 89; 94; 107; 109; 110; 118; 125; 138; 276; 298
IV Mehmed...145;147
IV Murad...15; 131; 132; 133; 135; 136-144; 147
Mahmud Ağa Çavuşbaşı...31
Mahmud bəy...69
Mahmud xan (II Şah Abbasın elçisi)...147
Mahmud paşa (Bağdad bəylərbəyi)...120
Mahmud paşa (Gəncə bəylərbəyi)...110
Mahmud Sultan Rumlu...89
Mahmudi Həsən bəy...98
Mahmudov Y.M. ...380

- Maqilina İ.V. ...380
Maqomedov R.M. ...380
Maqsud bəy (Səfəvi elçisi)...94
Maqsud bəy...241
Maqsud xan (Səfəvi elçisi)...144
Maqsud Sultan...140; 141; 144; 145
Mantran R. ...371
Manuçöhr bəy...225; 227
Marino Sanido...246
Mariya Petit...348
Marqarita...327
Mateos Avanik...303
Matey Talboys...333
Matias de Albukerke...321
Mehdi xan Şamlı...107
Mehdi Sahibi-əz- Zaman...27
Mehdiqulu bəyi...324
Mehdiqulu xan...103
Mehdiqulu xan Şamlı...93; 102
Mehdiqulu xan Ustaclı...101
Mehdiqulu Sultan...101
Mehdiyev R. ...359;380
Mehin Fəhimi...203
Mehmed Ağa (Osmanlı elçisi)...113; 130; 142; 176
Mehmed Ağa...131; 160
Mehmed bəy...52; 153
Mehmed Çavuş Balaban...33
Mehmed Çələbi...47; 98
Mehmed Əfəndi (Osmanlı rəisül-küttabı)...163
Mehmed Əfəndi...120
Mehmed paşa (Diyarbəkr hakimi)...98; 139
Mehmed paşa (Osmanlı sərkərdəsi)...99
Mehmed paşa (Van bəylərbəyi)...120
Mehmed paşa...57; 70; 86; 89; 96; 102; 110; 122-125; 131; 272
Mehmed Ragıp Əfəndi...176
Mehrab xan (Qəndəhar bəylərbəyi)...242
Mehrab xan...211
Mehrab Qacar...211
Melqunov P.P. ...380
Melixor de los Angel...325

- Melqunov P.P. ...380
Mengli Gəray...37
Məhəmməd Bağır Məclisi...307
Məhəmməd Bağır Mirzə (I Şah Abbasın oğlu)...113
Məhəmməd Bağır Mirzə...198; 202; 307
Məhəmməd Bağır...106
Məhəmməd bəy (Səfəvi elçisi)...268
Məhəmməd bəy Rumlu...187
Məhəmməd Bəydili Şamlı...268
Məhəmməd Hüseyn bəy...218
Məhəmməd Hüseyn Əbhəri...125
Məhəmməd Əkbər...221; 243
Məhəmməd Əli bəy...239
Məhəmməd Əmin...137; 138
Məhəmməd Girey...89; 92
Məhəmməd xan (İrəvan bəylərbəyi)...348
Məhəmməd xan (Osmanlı elçisi)...81
Məhəmməd xan Bəluc...177
Məhəmməd xan Şeybani...186-190; 248
Məhəmməd xan Ustaclı...39; 49; 50; 52; 246; 248
Məhəmməd xan Ziyadoğlu Qacar...101
Məhəmməd xan...97; 111; 112; 145
Məhəmməd Xudabəndə...17; 29; 74; 100; 105; 106; 221; 227; 319; 320
Məhəmməd İbrahim...206-208; 210
Məhəmməd İmani...34
Məhəmməd Kazım bəy...231
Məhəmməd Qasım Sultan...216
Məhəmməd Məsum...133; 227; 239; 273
Məhəmməd Mirzə Xəzanəçi...210
Məhəmməd Mömin Sultan...200
Məhəmməd Murad bəy...205
Məhəmməd paşa (Osmanlı vəziri)...135
Məhəmməd paşa...126; 146
Məhəmməd Rza bəy...231
Məhəmməd Rza bəy (Səfəvi elçisi)...349
Məhəmməd Rzaqulu xan Qorçubaşı...174
Məhəmməd Saleh...344
Məhəmməd Səlim Mirzə...210
Məhəmməd Sultan (Səbzvar hakimi)...119;
Məhəmməd Sultan Bayat...198-200; 202

- Məhəmməd Şərif xan Çavuşlu...105
Məhəmməd Tahir Vəhid...215; 285
Məhəmməd Teymur sultan...190
Məhəmməd Zaman bəy...164
Məhəmmədəli bəy...338
Məhəmmədhüseyn bəy...218
Məhəmmədi xan Toxmaq Ustaclu...84; 90
Məhəmmədqulu bəy (II Şah Abbasın elçisi)...242
Məhəmmədqulu bəy Cığatay...144
Məhəmmədqulu bəy Ərəbgirli...112
Məhəmmədqulu xan (Gəncə bəylərbəyi)...163
Məhəmmədqulu xan (Səfəvi elçisi)...142; 143
Məhəmmədqulu xan Ziyadoğlu Qacar...271; 272
Məhəmmədqulu xan Ziyadoğlu...270
Məhəmmədqulu xan...120; 181
Məhəmmədyar Oğlan...205
Məhəməmov Ş.A. ...379
Məlik Baqrat...263
Məlik Mahmud Sistani...168
Məmmədov S.A. ...380
Məmmədova R.A. ...380
Məhəmməd Məsum İsfahani...14
Məntəşə Sultan Ustaclu...51
Məntəşə Sultan...48
Mənuçöhr bəy (Səfəvi elçisi)...227
Mənuçöhr xan...214; 215
Mənuşöhr...225
Məryəm Sultan Bəyim...105
Məsih Paşazadə...53
Məsum bəy Səfəvi...83; 104; 221; 266
Mihrab xan Qacar...209
Mixail Feodoroviç...270
Mixail Vorotinski...270
Mixliko-Maklay N.D...380
Mikel Menbre...261
Miquel Dabreu de Liman...270; 312
Miquel Ferreyra...309; 310
Miloslavski...287; 288
Minorski V. ...371
Mir Barak...235; 239

- Mir Humain...239
Mir Qasım...163
Mir Qulbaba Kökəltəş...195; 200
Mir Mahmud...161
Mir Məhəmməd Hüseyn Xatunabadi...307
Mir Məhəmməd Məsum xan...227
Mir Şahsuvar...64
Mir Vəli bəy...234
Mir Zərif...239
Mirze Çabuk...259
Mirzə Abbas...198
Mirzə Abdulla Mənqət...205
Mirzə Bərxudar...130
Mirzə Əbdülqasim Kaşani...185
Mirzə Əli bəy (Səfəvi elçisi)...206
Mirzə Əli bəy Türkman...210
Mirzə Kamran...219
Mirzə Mehdi xan Astrabadi...173; 179; 180
Mirzə Məhəmməd Hüseyn...128
Mirzə Məhəmməd xan (Osmanlı sərkırdısı)...184; 186
Mirzə Məhəmməd Sultan...199
Mirzə Məhəmməd...128
Mirzə Salman...92; 95
Mirzə Uluq...231
Mirzə Ziyaəddin Kaşi...226
Moğalbay Dəvədar...256
Molla Cəlal Münəccim...106
Mollabaşı Əli Əkbər...185
Morales...320
Mövlana Məhəmməd Əli...97
Mövlana Şükrullah Muğani...54
Mövlana Şükrullah...55
Muhibbəli...233
Muizzi İsfahani...119
Murad Ağa...137; 138
Murad bəy Ustacılı...248
Murad paşa (Osmanlı sərkərdəsi)...99; 102
Murad paşa...98; 118; 119
Murtuza Əli xan...274
Murtuza paşa...138; 140

Murtuzaqulu xan (II Şah Təhmasibin elçisi)...159
Murtuzaqulu xan Biçərli...215
Murtuzaqulu xan...156
Musa bəy...339; 340
Musa xan...181
Mustafa Ağa...164
Mustafa Ağdağ...36
Mustafa Ali...40; 98
Mustafa bəy (Qaraman şahzadəsi)...244
Mustafa bəy (Səfəvi elçisi)...230
Mustafa bəy...93;146
Mustafa Əfəndi (Osmanlı elçisi)...163; 167
Mustafa Əfəndi...157
Mustafa xan Bekdilli...174
Mustafa paşa (Malatya hakimi) ...76
Mustafa paşa (Osmanlı elçisi)...185
Mustafa paşa (Osmanlı vəziri)...47; 168
Mustafa paşa...90;91
Mustafayev Ş.359; 380
Mustafazadə T.T.359
Mutabzadə Əhməd paşa...90
Mübarək Girey
Münəccimbaşı...48
Münir Aktepə...157
Mürşidqulu xan Ustaclı...195
Mürşidqulu Sultan...93
Müzəffər Hüseyn xan...225

N

Naci Şahin...30; 34
Nadir bəy...217
Nadir xan...168; 169; 170; 171-182;
Nadir xan Əfşar...169; 171; 175
Nadir Məhəmməd xan...212; 213; 215; 216; 217
Nadir şah...185
Nadir Tukay...215
Nağdəli bəy...338
Naima...371
Nakaşidze N. T. ...380
Naqornaya A.380

Nasiri Tusi...236
Nasuh paşa...119; 123; 268
Nasuli Bahadur...205
Nevres A. ...371
Nəcəfqulu xan Şamlı...209
Nəcəfqulu xan (Səfəvi elçisi)...130
Nəcəfqulu xan...149
Nəcəfli T.H...2; 360-362
Nəcm-i sani...48
Nədr Mirzəbaşı Özbək...213
Nəkdi xan...141
Nəzər Məhəmməd xan...240; 241
Nəzərəli xan...274
Nəzir Məhəmməd xan...145
Nikola Blank...342
Nikola de Malo...321; 322
Nikolo Soror...247; 294
Nikoloz Çolokoşvili...270
Nişli Mehmed Ağa...160
Nizaməddin Əbdülbaqi...48
Nizaməddin Şahqulu...76
Noviçev A.D...380
Novoseltsev A.R...380
Novruz Əhməd Buraq xan...193
Novruz sultan...138
Nur Cahan xanım...238
Nur Əli bəy Salur...199
Nurəli Xəlifə...40; 48; 49; 50
Nurməhəmməd xan...201; 203; 206-208
Nugzar...269

O

Ocak A.Y....371
Oxcuzadə Mehmed Şafi...113
Oleari A. ...380
Onullahi S.M...362
Oruc bəy Bayat...15; 90; 195; 257; 323
Osman Balyeməz oğlu Səkbənbəşi...47
II Osman..125; 128; 130
Osman ağa (elçi)...138

Osman ağa...126
Osman paşa...90-99
Ourəngzeyb...243
Otar... 274
Otar xan...241

Ö

Ömər Ağa...95; 125
Övliya Çələbi...136; 143
Özbaran S. ...372
Özdəmiroğlu Osman paşa...90; 91; 97; 277
Özər Küpəli...330
Öztuna Y....372

P

I Pyort...160
III Pavel...295
V Paul...334
V Piy...297; 312; 326
Pablo Simon...299; 326
Parsadan bəy...264
Partal oğlu Mustafa bəy...93
Patrona Xəlil...172
Pavlova İ.K....381
Payəndə Məhəmməd Mirzə...212
Peçevi İ.G. ...381
Pere Simon Morales...320
Persov A...381
Pertev paşa...96
Peter Qarrad...333
Petrus de Monte...314
Petruşevskiy İ.P...381
Peykər xan İyirmidördlü...270; 271
Peykər xan...92
Pərviz...238
Pietro Paolo Piqnatell...306
Piqulevskaya N.V...381
Pir Məhəmməd xan (Buxara xanı)...206; 207
Pir Məhəmməd xan (Bəlx hakimi)...80
Pirbudaq xan...48

Piri Mehmed Çələbi...47
Piri Mehmed paşa...57
Piri Ömər bəy Şirəçibaşı...48
Piri paşa...66
Pirqeyb xan...97
Pirqulu bəy Təkəli...281
Pistoya...299
Piyalə paşa...82; 92
Pleşeyev...282
Polad bəy...283; 284; 288
Popov A.N...381
Pyedru d'Albukerke...309
Pyer Davit...306
Pyer Qabriel de Şinon...347
Pyer Pasifik de Provins...347
Pyer Rafael dü Man...347
Pyer Viktor Mişel...348; 349
Pyetro Zeno...246; 293; 294

R

Raqıb Əfəndi...167
Raxmani A.A...381
Redempro de la Kruz...299
Rəcəb paşa...138
Rəhimov Ə...362
Ricard Conson...332
Riçard Çini...331
Riçard Rinql...333
Riqordi...347
Riyazul İslam...242
Roberd Qoldinq...333
Robert Şerli...334; 337; 338
Rota G. ...373
II Rudolf...86; 281; 298; 322; 324; 326; 334
Ruhulla bəy Zülqədər...202; 207
Rui Qomez...309
Rusan bəy...288
Rusin Danilov...277
Rüstəm xan...93; 153; 213
Rüstəm xan (Kartli valisi)..149

Rüstəm xan (Səfəvi sərkərdəsi)...134-141; 272; 273
 Rüstəm Məhəmməd xan...213
 Rüstəm paşa...69; 74; 76
 Rza Pazuki...205
 Rzaqulu xan Şamlı...169-172
 Rzaqulu Mirzə...162

S

I Simon...265; 266; 267
 I Sultan Əhməd...119; 120; 122; 123; 125; 126;
 I Sultan Səlim...40; 41; 45; 47; 51; 56; 57; 60
 II Simon...269; 271; 272
 II Sltan Əhməd...150
 II Sultan Mustafa...153
 II Sultan Səlim...81; 83; 253; 276
 II Sultan Süleyman...150; 152;
 III Sigizmund...326; 334
 III Sultan Əhməd...156; 159; 160; 164; 167; 170-172
 III Sultan Mehmed...110
 Sadəddin Əfəndi...45; 107; 108; 120
 Sadıq Bilge M...258; 268; 373
 Sadıq ağa...173
 Saim Savaş...27; 30; 31; 35
 Saqredo...300
 Salomon Şvayger...86
 Sam Mirzə...63; 64
 Saray M...136; 150; 315
 Sarı xan Bəydili...216
 Sarı xan...142
 Sarı Mustafa paşa...166
 Sarı Piri Ustaclu...48; 50
 Sarı Şeyx...56
 Sarı Tağı...241
 Sarıqçı Əhməd Paşa...137
 Savaş S...373
 Sefendək paşa...140
 Seidova Q...381
 Semenova L.A...381
 Semyon Zveniçorodski...279
 Sertoğlu M...365

- Sevindik Əfşar...75
Seydi bəy...107
Seydi Əli Rəis...193
Seyfəddin Eriş ağa...77
Seyfəddin...308; 309
Seyid Abdullah...64
Seyid bəy Səfəvi...220; 221
Seyid Əbdülvəhhab...54; 55
Seyid Fərəculla...153
Seyid Hüseyin (Səfəvi elçisi)...275
Seyid Hüseyin Astrabadi...14; 209
Seyid Mübarək...113
Seyyid Həsən...209;232
Seyyid Məhəmməd xan...204
Seyyid Məhəmməd Kamunə...48; 50
Seyyid Şəmsəddin Dilicani...69
Seyyid Şərif...48; 49
Sədr Cahan...223
Sədrəddin Sultan İbrahim əl-Əmini...12; 362
Səfədər xan...239
Səfi Mirzə (Şah Sultan Hüseyinin oğlu)...169
Səfi Mirzə...106; 227
Səfiqulu xan (Bağdad valisi)...131; 134
Səfiqulu xan...130
Səfiqulu Sultan...216
Səfiyyə Xatun...113
Səid xan...240
Səlim (Osmanlı şahzadəsi)...38; 40; 41; 43-47; 51-58; 76; 78; 80-83
Səlim xan (Kaxeti hakimi)... 272; 273
Səlim xan...84
Silahdar İbrahim paşa...159; 162
Silahşor Kemani Mustafa Ağa...164
Simon (Avqustin ordenin üzvü)...299; 319; 320
Simon...113; 119
Sinan bəy (Osmanlı elçisi)...77
Sinan bəy...70; 71
Sinan paşa (Osmanlı baş vəziri)...110; 111; 116
Sinan paşa...40; 47; 49; 51; 52; 94-96; 98; 99; 196; 254
Sinçxa N.K, ...381
Smirnov A.N. ...381

- Sokollu Mehmed paşa...86; 89; 96; 102; 110
 Solakzadə Mehmed Hemdemi Çələbi...15
 Stefan Kakaş...324
 Streys Ə.Ə. ...381
 Sultan Əlvənd...31
 Sultan Həsən...104;108
 Sultan Hüseyn...152-156; 161-167; 198; 220; 307; 343; 344; 349
 Sultan Hüseyn Mirzə...220
 Sultan I Mahmud...172; 173; 177; 180; 181; 185
 Sultan İbrahim Mirzə...84
 Sultan İbrahim...78; 144; 146; 147
 Sultan II Bayəzid...39
 Sultan III Murad...19; 84; 89; 96; 101; 104; 107; 157
 Sultan IV Murad ...143; 144; 148
 Sultan Kayıtbay...255
 Sultanqulu Çandanoğlu...221
 Sultan Məhəmməd...33; 106; 111; 144; 194; 240; 312
 Sultan Murad...32
 Sultan Süleyman...4; 5; 13; 17; 19; 29; 57-79; 81; 82; 83; 89; 104; 118; 119; 120; 122; 192; 193; 228; 261; 264; 266; 275; 294; 314-317
 Surxay xan (Dağıstan şamxalı)...286
 Surxay xan...181
 Sübhanqulu xan...217; 218
 Süleyman Ağa...219
 Süleyman bəy...50; 193
 Süleyman Əfəndi...168
 Süleyman Qanuni...60; 66; 73; 118-120; 122; 127; 192; 228
 Süleymanov M...362
 Sümer F... 362
 Svanidze M.H...381

Ş

- I Şah Abbas...9; 14; 18; 19; 29; 30; 100; 101; 104-133; 140; 143-150; 155; 156; 194-215; 221-239; 266-272; 277-285; 290; 297-300; 307; 313; 314; 322-330; 333-341; 346; 347; 351; 354-356
 I Şah İsmayıl...13; 21; 28-32; 34-41; 44-46; 48-52; 54-59; 110; 186; 187; 189-191; 213; 218; 244-246; 248-252; 254-261; 292; 293; 308-310; 314; 315; 355
 I Şah Səfi...14; 133-140; 143-145; 148; 214; 215; 239; 240; 272; 273; 341; 342

- I Şahnevaz xan...273; 274
II Şah Abbas...215-218; 239; 243; 273-274; 285-288; 301-303; 342
II Şah İsmayıl...85; 87
II Şah Təhmasib... 166-173; 175; 176
Şabani R. ...374
Şadi paşa...49; 50
Şadiman Baratişvili...269
Şah Aləm...243
Şah Cahan...216; 217; 234; 235; 237-243
Şah Hüseyn Sultan Abdal...242
Şah Hüseyn...153; 154; 274; 325
Şah Xacə Qurəngi...218
Şah İsmayıl Xətai...4
Şah Kərəm bəy...110
Şah Qazi Sultan...220
Şah Məhəmməd Xudabəndə...17; 29; 100; 319; 320
Şah Sultan Hüseyn...152; 154; 156; 158; 159; 161; 167; 169; 243; 290; 305-307; 343; 345-348-350
Şah Süleyman...150-152; 155; 218; 274; 288; 289; 304; 305; 342-346
Şah Təhmasib...5; 6; 9; 13; 17; 19; 29; 53; 60-70; 71-86; 101; 104; 108; 191-194; 219-221; 228; 261-266; 275; 276; 295-297; 311; 312; 315; 317; 319; 330-332; 335; 351; 355
Şahbəndə xan...271
Şahin Mehmed paşa...175
Şahqulu...38-40
Şahqulu ağa Qacar...71
Şahqulu Baba Təkəli...39
Şahqulu Becan bəy...174
Şahqulu bəy...242
Şahqulu Xəlifə (Heydər Mirzənin lələsi)...104
Şahqulu Xəlifə Rumlu....76; 77
Şahqulu Xəlifə...101
Şahqulu Sultan...76
Şahqulu sultan Ustaclı...82; 84;
Şahqulu Sultan Təbətəoğlu Zülqədər...96
Şahnavaz xan...149
Şahrux xan (İstanbulda saxlanılan Səfəvi əsiri)...102
Şahrux xan...99
Şahrux...99; 102; 233; 248
Şahsuvar oğlu Əli bəy...253; 254

- Şahverdi bəy Ustaclı...219
Şahverdi xan...141
Şahverdi Sultan Ziyadoğlu Qacar...264
Şahverdi Sultan...93; 264; 265
Şahzadə Əhməd...37; 39; 40
Şahzadə Səlim (Sultan II Bayəzidin oğlu)...80
Şahzadə Səlim (Sultan Süleymanın oğlu)...76; 77
Şahzadə Şehinşah...39
Şaxmaliev G.M. ...382
Şaxmatov...285
Şamxal Sultan Çərkəz...265
Şamxal...120; 121; 276
Şehinşah...32; 39
Şermazan oğlu Luvarsab...263; 264
Şeybani xan...34; 55; 186; 187; 191; 199
Şeyx Can paşa...140
Şeyx Cəlal...57
Şeyx Cüneyd...22; 23
Şeyx Heydər...21; 26; 31
Şeyx İsmayıl...22
Şeyx Mani...152; 153
Şeyx Məhyəddin Əhməd...187
Şeyx Səfiəddin...14
Şeyx Şəhabəddin Əhəri...140
Şeyxülislam Mövlana Məhəmməd Əli...97
Şəmsəddin Ağa Rumlu...118
Şəmsəddin Ağa...118
Şəmsi Əhməd paşa...82
Şərəf xan Bidlisi...61; 80; 86; 101
Şərəf xan...29
Şərif paşa...116
Şir Əfkən Mirzə...208
Şirokorad A. ...382
Şpakovski A.Y....382

T

- Tacəddin Həsən Xəlifə...58
Taclı xanım...53
Tahir Məhəmməd...216
Taxta bəy Yüzbaşı Ustaclı...130

Tamar...268
Tansel S....374
Tebet Ağa...74; 77
Tektander...324
Teymuraz...232; 268; 2 87
I Teymuraz...269-271; 273; 274
Teymur bəy əl-Hindi...250
Teymur Sultan...189-191
Təbib Əbutalib...101
II Təhmasib...160; 163; 164; 166; 167
Təhmasib Mirzə...53
Təhmasibqulu xan (Nadir xan Əfşar)...168; 169
Təhmasibqulu xan...132; 138
Təhmasibqulu xan (İrəvan hakimi)...137
Təhmasibqulu Şirədənli...132
Təkəli Mehmed paşa...123
Təkəli Çayan bəy...52
Tərbiyə xan...243
Təyyar Mehmed paşa...141
Timofeyev...285
Tinatin...273
Tivadze T.U....382
Tofiq Nəcəfli...4; 7; 8
Toğan Z.V. ...375
Toxmaq Məhəmməd xanı...197
Toksoy A. ...375
Toma Kontarini...246; 293
Tomas Benister...333
Tomas Olkok...331; 332
Tomas Povel...326
Tomas Ratsel...336
Tomas Roy...335
Tomazo Moçeniç...294
Topal Osman paşa...176; 177
Torx Antonov...279
Tumanoviç N.N...382
Turan Ş...375
Turanşah...309
Tur Əli bəy...50

U

Ubeydulla xan...189; 192
 Uğur A. ...375
 Uğurlu xan...176
 Uluçay Ö...375
 VIII Urban...270
 Ustaclı xan...63
 Ustaclı xan Türkman...63
 Uvar xan...142
 Uzun Həsən...4; 35; 37; 42; 43; 138; 245
 Uzunçarşılı İ.H...375

Ü

Übeydulla xan...188; 190; 192
 Üləmə bəy Təkəli...29; 192
 Üləmə paşa...66
 Ümmət xan Ustaclı...196
 Üniver A.S...376
 Üveys bəy...52

V

II Vaxtanq...264
 Valhuş...263
 Validə Sultan...113
 Valuş Diyamidze...263
 Vasili Kuçukov...290
 Vasili Tyufyakin...281
 Vekyetti...320
 Vələd bəy Təkəli...229
 Vəli ağa Çəşnigirbaşı...100
 Vəiqulu Kəngərli...172
 Vəli bəy Ustaclu...94
 Vəli Məhəmməd Beydili...172
 Vəli Məhəmməd xan Beydili...168
 Vəli Məhəmməd Sultan...210
 Vilayəti Ə...362
 Viliam Tornbull...333
 Vilyam Gibson...347
 Vinçenso Alessandri...297;319

Y

- Yadigar bəy...240
Yadigar Əli Xülafa...129
Yadigar Əli Sultan...128; 229; 230
Yadigar Əli Sultan Rumlu...224
I Yakov...334; 335; 337
Yaqub bəy...93
Yalanqtuş...215
Yaman A....376
Yar Məhəmməd xan...204
Yar Məhəmməd Mirzə...208-210
Yavuz Sultan Səlim ...49; 56
Yelizaveta Tüdor...330
Yesai Həsən Cəlalyan...15; 154
Yetim Sultan...202
Yəhya paşa...37
Yəhya paşa (Bəsrə bəylərbəyi)...149
Yəhya Sübaşı...98
Yınanç R....376
Yesai Həsən Cəlalyanın...15
Yohan Balbi...315
Yolqulu Sultan Şamlı...104
Yoram...93
Yörgücoğlu İsgəndər bəy...52
Yörgücoğlu Mehmet bəy...50
Yunusova L... 382
Yusif xan...144; 270
Yusif paşa...112; 138
Yusif paşa (Bağdad bəylərbəyi)...130
Yücel Y....376
Yüzbaşı Qaradağlı Heydər bəy Şamlı...234
Yüzbaşı İslam bəy Şamlı...200
Yüzbaşı Mənuçöhr bəy...212
Yüzbaşı Mirzə Əli bəy Türkman...210
Yüzbaşı Taxta bəy Ustaclı...238

Z

- Zaal...274
Zahidəli bəy...218
Zaxoder B.N. ...379

- Zakir ağa Qusçu...123
Zevakin E.C. ...379; 383
Zeynal bəy Beydi-324
Zeynal bəy Şamlı...231; 232; 233; 235
Zeynal xan...211
Zeynal paşa...47
Zeyrekzadə Rükəddin Əfəndi...256
Zəkəriyyə bəy (Səfəvi elçisi)...246
Zəkəriyyə Kanakertsi...133
Zurab...270;272
Zur paşa...133; 134; 135
Zühuri Danişman...21
Zulalyan M.K. ...379
Zülfüqar Ağa...140
Zülfüqar xan...61;106;136
Zülfüqar xan (Səfəvi elçisi)...113
Zülfüqar xan Qaramanlı...111; 112; 117; 202; 205
Zülfüqar Kiya...140
Zülqədər xan...240
Zülqədəröglü Əlaüddövlə...34; 36; 308

Sülalə, tayfa və xalq adları

A

Ağqoyunlular...30
Alpout...23
Anadolu türkləri...19; 23; 41
Azərbaycan türkləri...5; 9; 351

B

Bayandurilər...33
Bayat ...197; 199
Bayburdlu...23
Bəlxilər...350
Biçərli...215
Bozoq türkmənləri...22
Bözulus...22

C

Canıoğulları...216
Cığatay ...188;189

Ç

Çekeni...199
Çərkəzlər..93;131; 265
Çuxuroba türkmənləri...22

Ə

Əfqanlar...159; 164; 166; 167; 168; 169; 173; 241; 243; 350
Əfşarlar...22; 185

F

Farslar...10; 33; 34; 48; 155; 201; 227; 314; 325
Fransızlar...348

G

Gilzaylar...169; 243

H

Hələb türkmənləri...22
Həştərxanilər...203

Hollandlar...339-345; 348

G

Gürcülər...81; 90; 113; 119; 136; 199; 258; 260-269; 271

İ

İngilislər...288; 313; 314; 329-331; 340-343; 350

İran xalqları...9

İran türkləri...23

İspanlar...122; 323; 335; 336; 340

İyirmidördlü...270

K

Kazaklar...276; 286; 287; 346

Kırım tatarları...91; 275; 282; 285

Kürdlər...86; 88; 91;113; 145; 147

Q

Qacar ...68

Qaracadağlı...23

Qazaxlar...191; 201; 212; 213

Qızılbaşlar...19; 21-25; 28; 30; 31; 34-38; 40; 41; 43; 45-48; 50-54; 60; 62; 63; 64; 88; 90; 191; 193; 195; 196; 204-206; 209; 210; 211; 213; 219; 220; 223; 234; 240; 242; 244; 249; 258; 259; 265; 267; 269; 271; 272; 273; 354

M

Məmlüklər...16; 21; 244-246; 248; 249; 251-258

Moğollar...130; 142; 213; 214; 217; 219; 220; 223; 224; 225; 228; 233; 238-242; 355

O

Oğuz boyları...28

Oğuz-türkman tayfaları...24

Osmanlılar...29-31; 35; 38-39; 42-44; 47; 49-50; 52-53; 58; 59; 61; 63; 65; 67-73; 83; 85; 87-94; 97; 99-104; 107; 109; 115; 116; 120-128; 130; 131; 133-137; 139-145; 152; 160-167; 169; 171; 173; 175; 177; 179; 194-196; 210-211; 213-214; 221; 223; 227; 229; 232; 239; 244; 249; 250-253; 255; 256-260; 263; 264; 266; 267-276; 283-289; 291-294; 296; 297; 299; 300; 303; 304; 306; 309; 311-313; 316; 317; 319-322; 324-331; 334; 337-338; 346; 350; 353-355

Ö

Özbəklər...21; 43; 65; 78; 80; 81; 85; 87; 101; 104; 109; 110-113; 115; 132; 145; 186-191; 193-197; 199; 200

P

Portuqallar...62; 115; 122; 224; 309; 310-314; 322; 327; 330; 336; 337; 339; 340; 342; 347

R

Ramazanoğulları...246

Romonovlar...270

Rumlılar ...23

Ruslar...120; 121; 160-164; 266; 270; 273; 276-280; 285-290; 326; 356

S

Səfəvilər...5; 7; 9; 10; 13; 14; 16; 17; 21; 25; 27; 34; 43; 45; 57-59; 64; 68; 72; 78; 87; 100; 119; 120; 122; 128; 131; 142; 150; 153; 154; 159; 164; 165; 170; 172; 175; 181; 191; 197; 219-221; 223; 231; 234; 238; 242; 248-251; 255; 258; 261; 262; 264; 269; 276; 278; 289; 294; 320; 331; 333; 334; 337; 343; 346; 351; 353

Ş

Şamlılar ...22

Şeybanilər...7; 11; 13; 16; 17; 29; 64; 112; 113; 114; 186; 191; 193; 195; 206; 223; 249; 308; 354; 355

Şirvanşahlar...65

T

Tatarlar...91; 92; 117; 275; 282; 285

Teymurilər...186

Təkəlilər...23

Türkmanlar ...23; 24; 27; 28; 31; 36; 40; 47; 64; 323

U

Ustaçlılar...22

V

Varsaq ...22

Z

Zülqədərilər...22; 245; 246; 254

Terminlər

A

ai divan...96; 98; 105; 110; 112; 163
axça -91
atabəy...263; 264;
aznavur...259; 264; 265; 266

B

bac...121; 124; 260; 261; 263; 290; 308;
bahadır...51; 261
baş vəzir...49; 57; 62; 69; 70; 71; 74; 75; 76; 86; 89; 95; 110; 111; 112;
118; 119; 122; 125;126; 128; 131; 132; 135; 138-141; 158; 159; 171-173;
175; 178; 184; 185; 208; 241; 264; 289; 298; 338
bəylərbəyi...13; 45; 47; 60; 66; 68; 69; 76; 82; 88; 89; 91; 92; 97; 101-104;
107; 110; 117; 120; 123; 127; 128; 130; 137; 138; 140; 144-146; 149; 150;
153; 162; 165; 166; 171; 181; 202; 207; 211; 212; 215; 242; 255; 258; 263;
265; 269; 270-272; 286; 331; 348
böyük əmir...26; 84; 96; 190; 261;

C

cihad...37; 58; 262-264
cülus...82; 84;111; 126; 132; 144; 221; 312

Ç

çərxçi...205

D

darğa...103; 188
dilavər...193; 194
dinar...206
divan...98

E

elçi...13; 15; 17; 31;33;34; 36; 38; 40; 41; 45; 46; 53-57; 59; 61; 63; 64; 68;
69; 71; 74; 75; 77-86; 94; 95; 96; 100; 101; 103;106; 107; 110-119; 126;
129; 145-152; 167-175; 177-181; 184; 185; 187; 190-193; 195-198; 202-
213; 216-223;225
eşikəğası...63; 71; 107; 112; 113; 200; 225; 226-236; 238-245; 247-256;
259; 265; 267; 270; 275; 277; 278-289; 292-295; 297-310; 312-329; 331-

332; 334-340; 344; 346; 347-350
eşikağasıbaşı...225; 226
etimadüd-dövlə...198; 288

Ə

əmir...4; 47; 48; 50; 52; 90; 91; 106; 189; 190; 231; 251; 284; 309

F

fərsəx...94; 103; 189; 191
fəthnamə...15; 157; 253

H

həcc...81; 83; 106; 109; 120; 184; 187; 200; 202; 215; 218
hərəmxana...155; 345

X

xan...34; 39; 48; 49; 50;52; 61; 63; 75; 80; 81; 84; 86; 90; 91; 94-99; 101-112; 116; 117; 121; 124-126; 124-126; 132; 134-138; 141; 142; 144-149; 152; 153; 159; 163; 165; 168-182; 186; 187; 189; 190; 192; 194-199; 201-208; 210-223; 225; 227; 231; 234; 235; 239; 240; 246; 248; 258; 261; 263-268; 270-273; 277; 286; 313; 314; 324; 325; 331; 332; 345; 348
xassə...155; 156; 217
xərac...54; 96; 119; 123; 128; 141; 258; 161; 263; 264; 266; 341
xəttat...82; 84
xəzinədar...184
xütbə...25; 40; 55; 95; 118; 138; 141; 169; 188; 234; 241

K

kələntər...349
kutval...220; 264

Q

qarıçı...78; 80; 109; 160; 272
qasid...259
qorçı...50; 51; 71; 98; 101; 104; 123; 130; 205; 212; 218; 281
qorçubaşı...48; 50; 75; 174; 271

L

ləşkər...111; 224

M

meymənə...191; 208
məscid...55; 130; 184; 188; 241; 312
məşəldar...231
möhürdar...197
mufti...126
mülazim...82; 94; 111; 132; 193; 194; 258; 263; 266; 312
münşi...46
mürid...22; 24; 25; 26; 31; 32;34; 40; 108

P

peşkəş...33; 105; 106

S

səccadə...248
sərdar...94; 95;101; 123; 124; 125-128; 131; 132;228; 232; 262
sufi...21; 25; 32; 40; 56; 97; 117; 191; 224
sünnilik...27; 87; 352; 353

Ş

şahzadə...13; 17; 31; 34; 37; 38-40; 76-81; 100; 101; 104; 110; 113; 125;
155; 156; 186; 188; 189; 202; 208; 209; 210; 223; 225; 228; 237; 238; 243;
244; 245; 263; 280; 287; 292; 316-318;354
şeyxülislam...97; 120; 130; 162; 178; 179; 185
şəriət...97; 108; 185
şialik...27; 30; 35; 36; 69; 87; 353

T

təbil...82; 194; 271
tüfəng...93; 123; 147; 158; 228; 276; 308; 310
tüfəngçi...49; 51; 52; 199;209; 212

Ü

üləma...54; 58; 61; 66; 87; 126; 179;185; 192; 208

V

vali...32; 34; 36-39; 61; 63; 65; 80; 89; 91; 92; 99; 103; 109;113; 115; 129;
130; 136; 145; 146; 149; 158; 159; 160; 162; 165; 170; 172; 176; 178; 184;
188; 196; 198; 201; 202; 207; 216; 217; 220; 232; 244; 246; 254; 258-260;
262; 264; 265; 270; 272; 273; 291; 293; 294; 313; 314; 319; 328; 340

vəkil...48; 61; 83; 105; 176; 196; 221; 229; 259; 269

vəliəhd...100; 113; 126; 127; 217; 222; 223; 237;

vəzir...37; 47; 49; 57; 62; 68-71; 74; 75; 82; 86; 89; 95; 101; 104; 105; 107;
110; 112; 118; 119; 122; 125; 126; 128; 131; 132; 135; 138; 139-141; 144;
154; 157; 158; 159; 161; 166; 168; 171; 173; 175; 176; 178; 184; 185; 196;
208; 212; 241; 264; 289; 298; 338; 345;

Y

yaraq...82; 91; 275

yasaq...3; 32

yasavul...135

yeniçəri...29; 41; 43; 45; 47; 48; 49; 51; 52; 53; 57; 91; 93; 131; 172; 181;
193; 318

yüzbaşı...129; 130; 200; 210; 212; 218; 234; 238;

Z

zabit...98; 132

ƏLAVƏLƏR

1. SƏFƏVİ DİPLOMATLARI

Osmanlı dövləti ilə danışıqlar aparan Səfəvi elçiləri

1. Abbasqulu bəy
2. Ağa Rza bəy
3. Ağcasaqqal Əli ağa Qacar
4. Bayram ağa
5. Beydilli Sarı Sultan
6. Bəxtiyar Zülqədər
7. Bərxudar xan
8. Bəyazid ağa
9. Canibəy Şamlı
10. Cəfər bəy Ustacılı
11. Çələbi bəy Qorçiyə-Qacar
12. Çələbiqulu Əfşar
13. Çıraq Sultan Ustacılı
14. Dərviş Məhəmməd xan Rumlu
15. Eşikağası Seydi bəy
16. Eşikağası Kəmaləddin Fərruxzad bəy
17. Eşikağası Hüseyn bəy
18. Əbül Məsum
19. Əliqulu Əlican Sultan
20. Ərəştə ağa Zülqədər
21. Həbil bəy
22. Hacı Maqsud bəy Zülqədər
23. Həmzə Xəlifə
24. Həsən ağa
25. Hüseyn xan Şamlı
26. Hüseyn Yəzdi
27. İbrahim xan Türkmən
28. Kamran bəy
29. Kəlbəli xan

30. Kəlbəli sultan
31. Kəmaləddin Heydər bəy
32. Kəmaləddin Tebet ağa
33. Qara Əhməd Sultan
34. Qasım bəy
35. Qasım xan
36. Qazi İsaq
37. Qazi xan
38. Qazi xan Sədr
39. Qaziəsgər Qazi xan
40. Qazi Kamran bəy Əvhədi
41. Qoç Qapan bəy
42. Qorçibaşı Şahqulu ağa Qacar
43. Mahmud xan
44. Maqsud sultan
45. Mehdiqulu sultan
46. Mehdiqulu xan Ustaclı
47. Məhəmməd Hüseyn Əbhəri
48. Məhəmmədi xan Toxmaq Ustaclı
49. Məhəmmədqulu bəy
50. Məhəmmədqulu bəy Cığatay
51. Məhəmməd Rzaqulu xan Qorçubaşı
52. Mirzə Əbdülqasim Kaşani
53. Mirzə Məhəmməd
54. Mirzə Məhəmməd Hüseyn
55. Mir Şahsuvar
56. Mollabaşı Əli Əkbər
57. Mövlana Şükrullah
58. Muizzi İsfahani
59. Murtuzaqulu xan
60. Nəcəfqulu xan
61. Rzaqulu xan Şamlı
62. Rzaqulu Mirzə
63. Rüstəm xan Zengene
64. Sarı xan

65. Sarı Şeyx
66. Seyid Abdullah
67. Seyfəddin Eriş ağa
68. Seyid Əbdülvəhhab
69. Seyyid Şəmsəddin Dilicani
70. Şah Kərəm bəy
71. Şahqulu Xəlifə
72. Şahqulu Sultan Təbətəoğlu Zülqədər
73. Şeyxülislam Mövlana Məhəmməd Əli
74. Şəmsəddin ağa
75. Şahqulu sultan Ustaclı
76. Tacəddin Həsən Xəlifə
77. Taxta bəy Yüzbaşı Ustaclı
78. Təbib Əbutalib
79. Təhmasibqulu Şirədənli
80. Ustaclı xan Türkmən
81. Vəli bəy Ustaclı
82. Vəiqulu Kəngərli
83. Vəli Məhəmməd xan Beydili
84. Yadigar Əli Xülafa
85. Yadigar Əli Sultan
86. Zakir ağa Qusçu
87. Zülfüqar xan Qaramanlı

**Şeybanilər dövləti və Türkünstan xanları ilə danışıqlar aparan
Səfəvi elçiləri**

1. Bayram Əli bəy Ustaclı
2. Can Məhəmməd bəy
3. Əliqulu bəy
4. Ərəbgirli Məhəmmədqulu bəy
5. Xacə Kəmaləddin Mahmud
6. İmamqulu xan Türkmən
7. Kəmaləddin bəy
8. Kəmaləddin Hüseyn Əbivərđi

9. Qazı Nurullah Sədr
10. Qazı Ziyaəddin Nurullah
11. Qüdbəddin ağa
12. Məhəmməd bəy
13. Məhəmməd bəy Rumlu
14. Məhəmməd Hüseyn bəy
15. Məhəmməd Saleh bəy
16. Mirzə Əli bəy Türkman
17. Şeyx Məhyəddin Əhməd
18. Nadir bəy
19. Ruhulla bəy Zülqədər
20. Səfiqulu Sultan
21. Yüzbaşı İslam bəy Şamlı
22. Yüzbaşı Mirzə Əli bəy Türkman

Böyük Moğol imperiyası ilə danışıqlar aparan Səfəvi elçiləri

1. Ağa bəy
2. Ağa Məhəmməd Mustofi Gulaman
3. Bəxri bəy
4. Budaq Sultan Çuleni
5. Əhməd xan
6. Əli sultan Tatıoğlu
7. Heydərqulu bəy
8. Həsən Çələbi
9. Xoca Əbdülkərim
10. Qulu bəy
11. Manuçöhr bəy
12. Məhəmmədəli bəy
13. Məhəmmədqulu bəy
14. Məhəmməd Rza bəy
15. Mir Vəli bəy
16. Mirzə Əli bəy
17. Muhibbəli
18. Otar xan

19. Seyid bəy Səfəvi
20. Seyyid Həsən
21. Sultan Hüseyn Mirzə
22. Sultanqulu Çandanoglu
23. Süleyman Ağa
24. Şahqulu bəy
25. Vələd bəy Təkəli
26. Yadigar bəy
27. Yadigar Əli Sultan Rumlu
28. Yüzbaşı Qaradağlı Heydər bəy Şamli
29. Yüzbaşı Taxta bəy Ustaclı
30. Zeynal bəy Şamli

Misir Məmlük sultanlığı ilə danışıqlar aparan Səfəvi elçiləri

1. Həmzə Xəlifə
2. Zəkəriyyə bəy

Böyük Moskva knyazlığı ilə danışıqlar aparan Səfəvi elçiləri

1. Seyid Hüseyn
2. Budaq bəy
3. Cəmşid xan
4. Dakul Sultan
5. Hadı bəy
6. Hacı Xosrov
7. Hacı İsgəndər
8. İmamqulu bəy Pakizə
9. Laçın bəy
10. Məhəmmədqulu bəy
11. Əmir Əli bəy
12. Pirqulu bəy Təkəli
13. Polad bəy
14. Rusan bəy

Qərbi Avropa dövlətləri ilə danışıqlar aparan Səfəvi elçiləri

Venesiya və Papalıq:

1. Hüseyinli bəy Bayat
2. Antoni Şerli
3. Əlaəddin Məhəmməd
4. Əli Bali
5. Əsəd (Efet) bəy
6. Fəthi bəy
7. Hacı Eyvaz
8. Xoca Kirakos
9. Xoca Məhəmməd
10. Xoca Şahsuvar
11. Xoca Səfər

Portuqaliya, İspaniya və Almaniya:

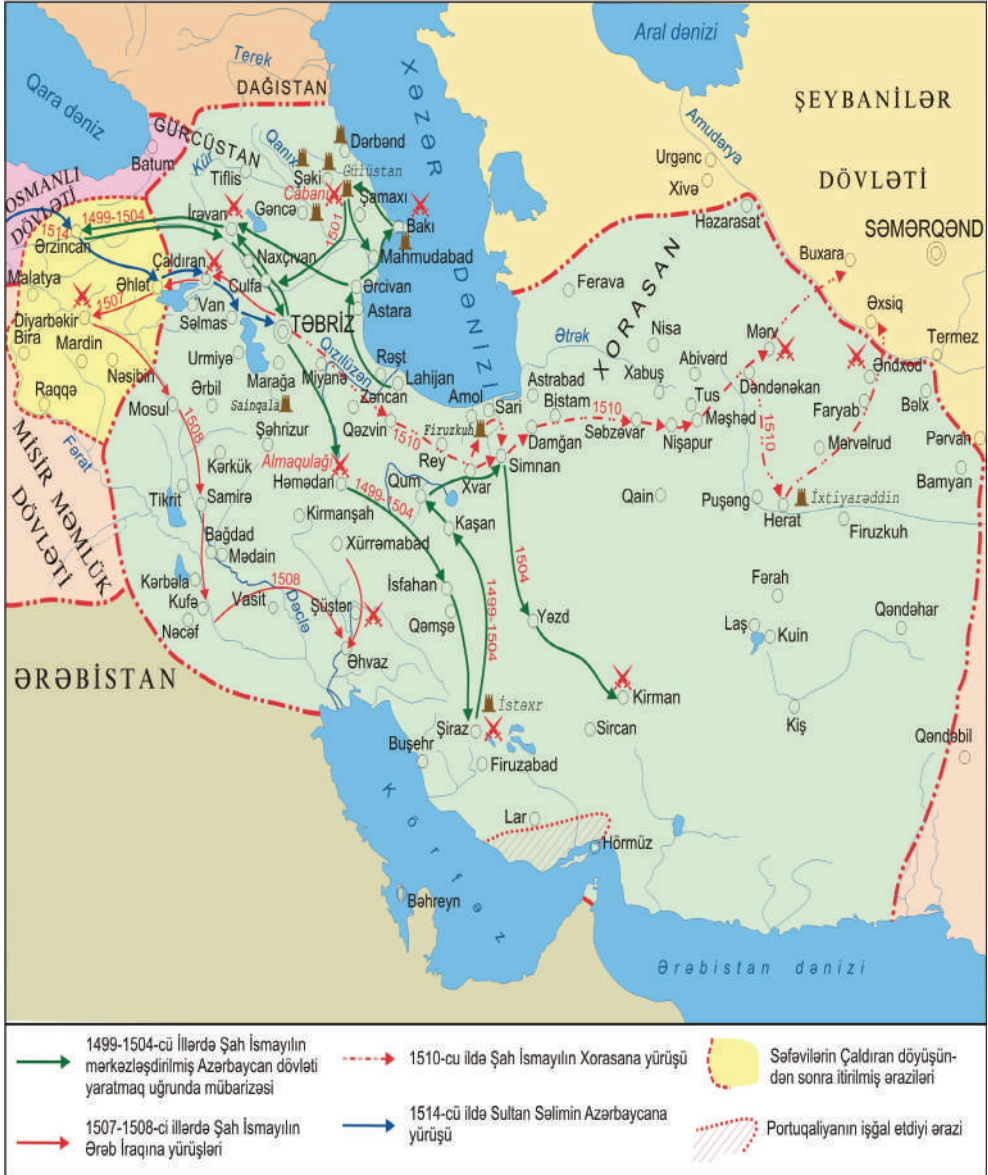
1. Hüseyinli bəy Bayat
2. Allahverdi bəy Türkman
3. Dəngiz bəy Rumlu
4. Xacə Əlixan
5. Xoca Səfər
6. İmamqulu bəy Pakizə Türkman
7. Mehdiqulu bəyi
8. Zeynal bəy Beydi

İngiltərə, Hollandiya, Fransa:

1. Jan Van Hasser
2. Məhəmməd Rza bəy
3. Musa bəy
4. Nağdəli bəy
5. Robert Şerli

2. AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ İMPERİYASININ XƏRİTƏLƏRİ

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİ (ŞAH İSMAYIL DÖVRÜ, 1501-1524-cü illər)

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİ (ŞAH TƏHMASİB DÖVRÜ, 1524-1576-cı illər)

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİ
(ŞAH MƏHƏMMƏD XUDABƏNDƏ DÖVRÜ, 1578-1587-ci illər)

- 1578-1588-ci illərdə Osmanlı ordusunun Azərbaycana yürüşləri
- 1578-ci ildə Səfəvi ordusunun Şirvana yürüşü
- 1578-1581-ci illərdə Kırım xanının Azərbaycana yürüşləri
- ⋯→ 1588-1589-cu illərdə Şeybanı ordusunun yürüşləri
- - - Portuqaliyanın işğal etdiyi ərazi
- - - 1578-1590-cı illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsindən sonra Azərbaycan Səfəvi dövlətinin itirdiyi ərazilər
- - - Şeybanilərin işğal etdiyi ərazilər

3. AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN HÖKMDARLARI

I Şah İsmayıl (1501-1524)
Florensiyalı rəssamın çəkdiyi portret.

I Şah Təhmasib (1524-1576)
Kristofano dell' Altissimonun çəkdiyi portret.

II Şah İsmayıl (1576-1577).

I Şah Abbas (1587-1629).

I Şah Səfi (1629-1642).

II Şah Abbas (1642-1666)
XVII əsrdə Baltazar Monkornetin çəkdiyi portret.

II Şah Abbas və baş vəzir Xəlifə Sultan XIX əsrdə hindli rəssamın çəkdiyi təsvir.

Şah Süleyman (1666-1694)

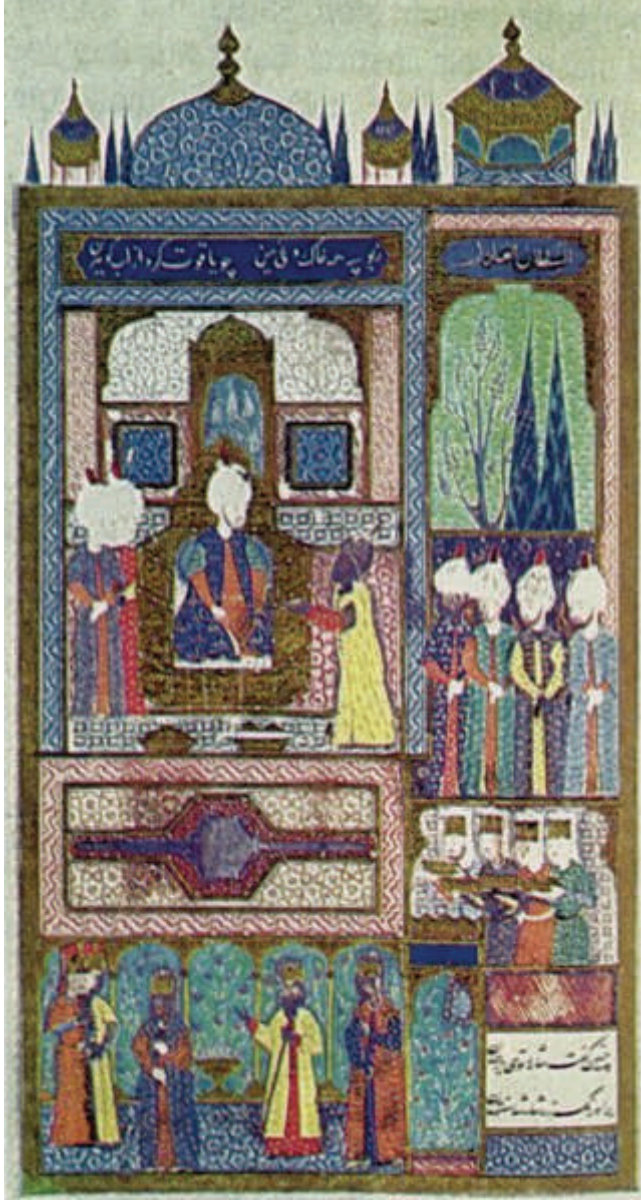

Şah Sultan Hüseyn saray əyanları ilə birgə. 1721-ci il miniaturü. London. Britaniya muzeyi.

4. SƏFƏVİ ELÇİLƏRİNİN POTRETLƏRİ VƏ ELÇİLƏRİN QƏBULU İLƏ BAĞLI TƏSVİRLƏR

Sultan Süleyman Səfəvi elçisini qəbul edir, 1554-cü il.
Arifi. Süleymanname (TSM, H. 1517, 603a).

Sultan Süleyman Səfəvi elçisini Fərruxzad bəyi Amasyada qəbul edir.
Arifi. Süleymanname (TSM, H. 1517, 603a).

1557-ci ildə İstanbulla göndərilmiş Səfəvi elçisi İsmayıl bəy.

I Şah Təhmasib Osmanlı elçisini qəbul edir

Şah Təhmasib Osmanlı elçisini qəbul edir.
Arifi. Süleymannamə (TSM, H. 1517, 374a).

Səfəvi elçisi Şahqulu xan Ustaclu II Sultan Səlimin qəbulunda. *Şahname-i Səlim xan. Nəkkəş Osman, 1581. (TSM. A. 3595, 53b).*

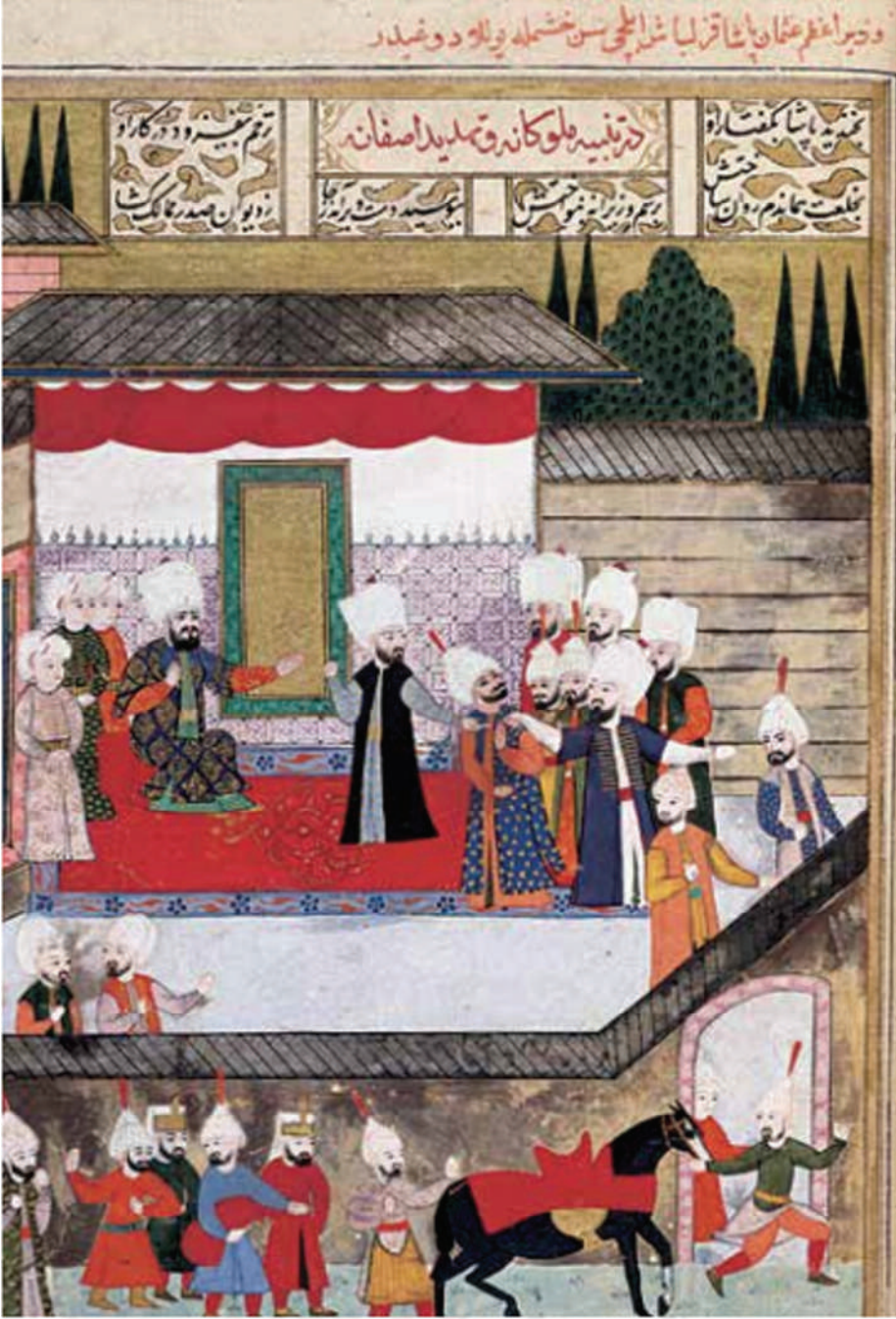
Səfəvi elçisi Şahqulu xan Ustaclının II Sultan Səlimə gətirdiyi hədiyyələr.
Şahname-i Səlim xan. Nəkkəş Osman, 1581. (TSM. A. 3595, 54a).

Səfəvi elçisi Məhəmmədi xan Toxmaq Ustaclı Sultan III Muradın qəbulunda. Loğman. Şahənşahnamə, c.1, (İstanbul Universitetinin kitabxanası, F.1404, 41b).

Səfəvi elçisi Məhəmmədi xan Toxmaq Ustaclının Sultan III Murada gətirdiyi hədiyyələr. Loğman. Şahənşahnəmə, c.1, (İstanbul Universitetinin kitabxanası, F.1404, 42a).

Osmanlı baş vəziri Osman paşa Səfəvi elçisini qəbul edir.
Loğman. Şahənşahnamə, c.2, (TSM, B.200).

Heydər Mirzənin İstanbula gəlməsi.
Nyu-York Metropoliten Muzeyi, inv. 45.174.5

Səfəvi elçisi Mehdiqulu xan və Osmanlı paşası.
Vyana Milli Kitabxanası, Kodeks Vindobenensis, 8626,125a.

Səfəvi elçisi Hüseynəli bəy Bayat
Aegidius Sadelerin (1570-1629) çəkdiyi portret.
Praqa, 1601, Braunşveyq, Hersoq Anton Ulrix muzeyi.

Səfəvi elçiləri Venesiya doju Marino Qrیمانinin qəbulunda.
Karlo Kaliari (1570-1596) və Qabriele Kalıtarinin (1568-1631) çəkdiyi portret. 1595. Venesiya, Dojun sarayı.

Səfəvi elçisi Mehdiqulu xan
Aegidius Sadelerin (1570-1629) çəkdiyi portret.
Praqa, 1605, Braunşveyq, Hersoq Anton Ulrix muzeyi.

Səfəvi elçisi Mehdiqulu xanın 1605-ci ildə Krakovda Polşa kralı III Sigizmundla görüşə gəlməsi.

Səfəvi elçisi Mehdiqulu xanın 1605-ci ildə Krakovda Polşa kralı III Sigizmundla görüşə gəlməsi.

Səfəvi elçisi Zeynal xan Şamlı.
Essaye le Gillonun (1574-1605) çəkdiyi təsvir.
Qatar, İslam İncəsənəti Muzeyi, Doha, MS. 724.2011.

Səfəvi elçisi Zeynal xan Şamlı.
Aegidius Sadelerin (1570-1629) çəkdiyi portret.
Braunşveyq, Hersoq Anton Ulrix muzeyi.

Səfəvi elçisi Nağdəli bəy.
*Riçard Qrinbörinin çəkdiyi portret 1626,
London, Britaniya Kitabxanası, Foster 23.*

I Şah Abbas və Moğol elçisi Xan Aləm.

I Şah Abbas və Moğol elçisi Xan Aləm.
Bişan Dasın çəkdiyi təsvir. Boston, İncəsənət muzeyi

II Şah Abbas və Moğol elçisi. (*İsfahan Çehelsütün sraayının divar rəsmi*).

1631-ci ildə Moğol sarayına göndərilmiş
Səfəvi elçisi Məhəmmədəli bəy.

Robert Şerli (1581-1628).

Səfəvi elçisi Robert Şerli Venesiyada.

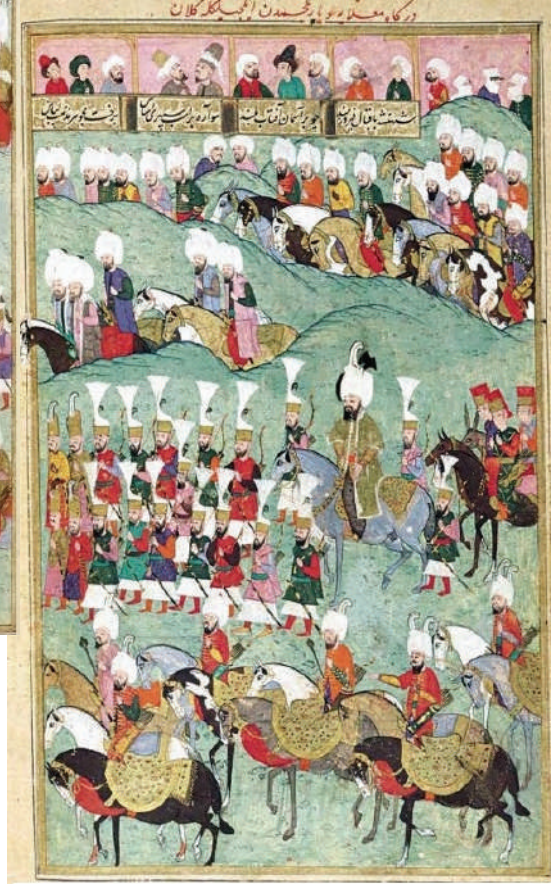
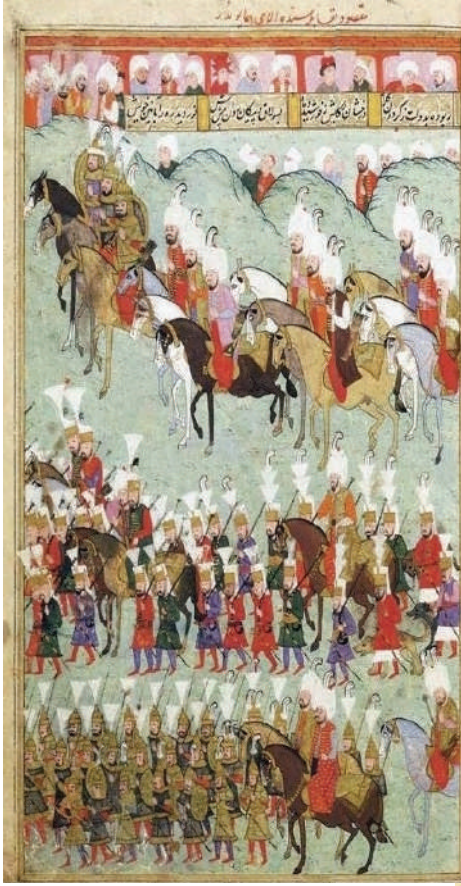

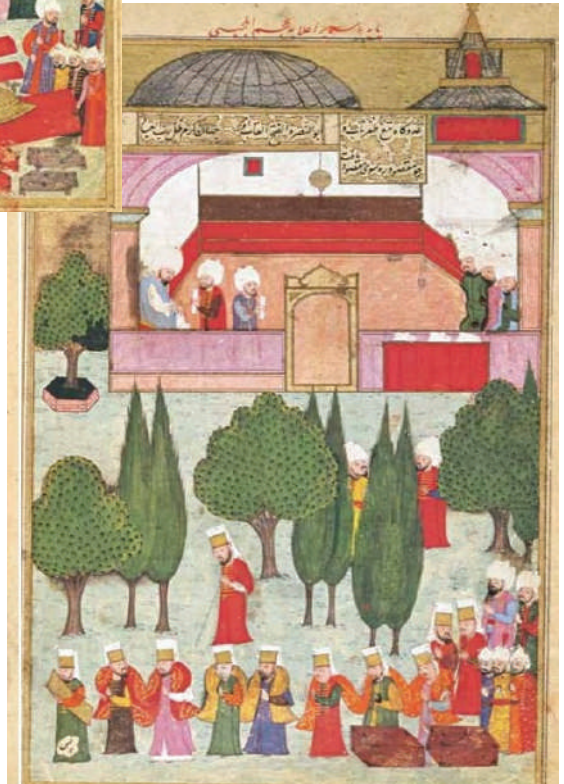
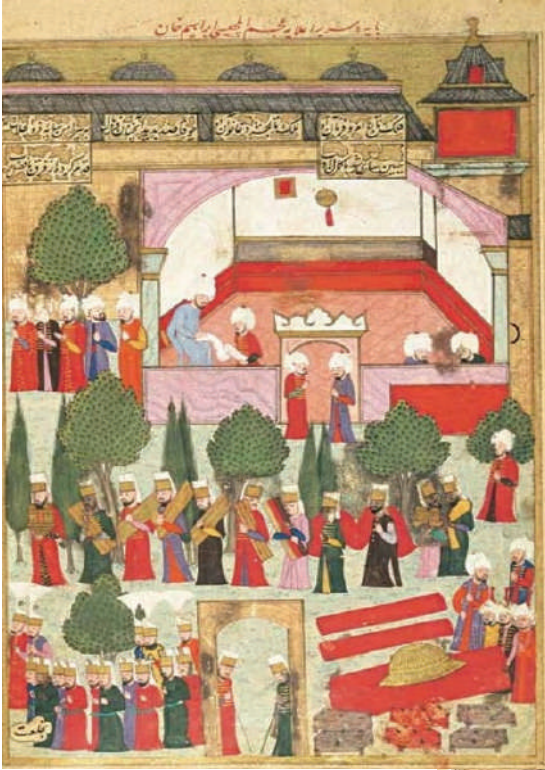
Səfəvi elçisi Məhəmməd Rza bəyin Paris səfəri.

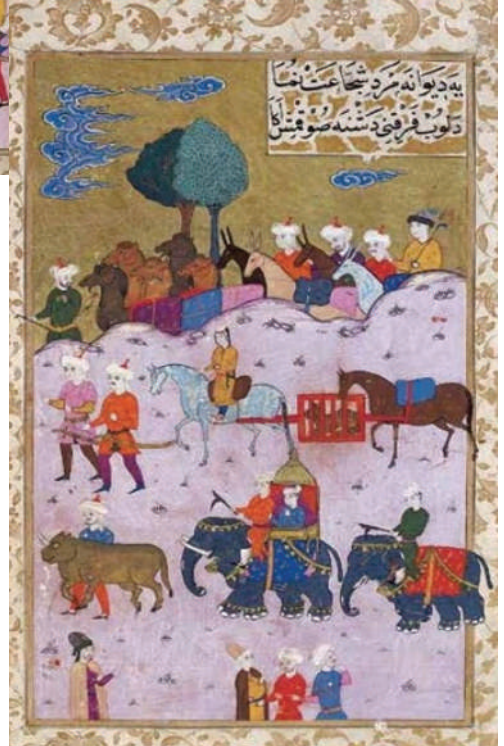
Səfəvi elçisi Məhəmməd Rza bəyin Fransa kralı XIV Lüdoviqlə görüşü.
D'Antoine Coypelinin çəkdiyi təsvir. Versal muzeyi.

Osmanlı sarayına göndərilən Səfəvi elçisinin qarşılanması, S.Loğman, *Şahənşahnə*, c.1, (İstanbul Universitetinin kitabxanası, F.1404).

Səfəvi elçisi Maqsur xan Osmanlı sultanı III Muradın qəbulunda, 1580.
S.Loğman. Şahənşahnamə, c.2, (TSM, B. 200, 28b-29a).

Səfəvi elçi heyətinin Osmanlı sultanı üçün aslan, kərgədan və fil hədiyyə gətirməsi, *Nadiri. Şahnamə, (Süleymaniyyə Əlyazmalar kitabxanası, Əhməd paşa 280).*

MÜNDƏRİCAT

Ön Söz	3
Giriş	9
I Fəsil. XVI əsrin I yarısında Səfəvi-Osmanlı münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında	21
1.1. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsi.....	21
1.2. I Şah İsmayıl dövründə Səfəvi-Osmanlı münasibətləri.....	30
1.3. Amasya sülhünə qədər Səfəvi-Osmanlı münasibətləri.....	59
II Fəsil. XVI əsrin II yarısında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin Türkiyə tarixşünaslığında əksi	74
2.1. Amasya sülhündən sonra Səfəvi-Osmanlı münasibətləri.....	74
2.2. XVI əsrin son rübündə Osmanlı-Səfəvi müharibəsi. İstanbul sülhü.....	83
2.3. 1590-cı il İstanbul sülhündən sonra Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələri.....	102
III Fəsil. XVII-XVIII əsrin I yarısında Səfəvi-Osmanlı münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında	115
3.1. XVII əsrin I rübündə Səfəvi-Osmanlı müharibələri. Mərənd sülhü.....	115
3.2. Mərənd sülhündən sonra Səfəvi-Osmanlı münasibətləri. Qəsri-Şirin sülhü.....	129
3.3. Qəsri-Şirin sülhündən sonra Səfəvi-Osmanlı münasibətləri.....	143
3.4. XVIII əsrin I yarısında Səfəvi-Osmanlı münasibətləri.....	153
IV Fəsil. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin digər qonşu dövlətlərlə münasibətlərinin Türkiyə tarixşünaslığında əksi	186
4.1. Şeybanilər dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələr.....	186
4.2. Türküstan xanlıqları ilə münasibətlər.....	210
4.3. Böyük Moğol dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələr.....	222
4.4. Misir Məmlük dövləti ilə münasibətlər.....	253

4.5. Gürcüstan knyazlıqları ilə münasibətlər.....	267
4.6. Böyük Moskva knyazlığı ilə qarşılıqlı əlaqələr.....	284
V Fəsil. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri Türkiyə tarixşünaslığında.....	305
5.1. Venesiya respublikası və Papalıqla münasibətlər.....	305
5.2. Portuqaliya, İspaniya və Almaniya ilə münasibətlər.....	322
5.3. İngiltərə, Hollandiya, İsveç və Fransa ilə münasibətlər	344
Nəticə	366
Mənbələr və ədəbiyyat	372
Göstəricilər	407
Əlavələr	465

TOFIQ NƏCƏFLİ

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN
XARİCİ SİYASƏTİ

Format 70x100 ¹/₁₆. F.ç.v. 32,5.

Turxan NPB